อรรถกถาภาษาไทย พระสุตตันตปิฎก

ภาค ๒

พระพุทธโฆสเถระ รจนา

ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๕

คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค ๒

คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ภาค ๒
ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ISBN ... – ... – ... –... – .

พิมพ์ครั้งแรก : กันยายน ๒๕๕๕
จำนวนพิมพ์ : ๑,๐๐๐ เล่ม

ตรวจชำระ : เจ้าหน้าที่ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เรียงพิมพ์/จัดรูปเล่ม: แผนกคอมพิวเตอร์ ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐
โทรศัพท์ ๐-๒๒๒๔-๘๒๑๔, ๐-๒๒๒๑-๘๘๙๒, ๐-๒๖๒๓-๕๖๒๓
โทรสาร ๐-๒๖๒๓-๕๖๒๓

คำปรารภ

คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีอักษรไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ที่เรียกเป็นภาษาบาลี “มหาจุฬาเตปิฏกํ” มีทั้งหมด ๔๕ เล่ม แบ่งเป็น ๓ ปิฎก คือ พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม ได้แก่ เล่ม ๑ – ๘ พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม ได้แก่ เล่ม ๙ – ๓๓ และพระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม ได้แก่ เล่ม ๓๔ – ๔๕ แต่ละปิฎก และแต่ละเล่มมีคัมภีร์อรรถกถา คือหนังสือคู่มือการศึกษาพระไตรปิฎกที่โบราณาจารย์ตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา ได้รจนาขึ้นเพื่ออธิบายความหมายของคำศัพท์ที่เข้าใจยาก และความหมายของวลี ประโยค หรือข้อความที่มีนัยสลับซับซ้อน อาจทำให้เข้าใจผิด และแปลความหมายผิดไปจากพระพุทธประสงค์ในบริบทนั้นๆ ได้

คัมภีร์อรรถกถาเท่าที่พบในขณะนี้มีมากกว่า ๕๐ เล่ม บางเล่มมีอายุมากกว่า ๒,๐๐๐ ปี เดิมโบราณาจารย์ของไทยนำต้นฉบับที่เป็นอักษรเทวนาครีของอินเดียบ้าง อักษรสีหลของศรีลังกาบ้าง อักษรพม่าบ้าง มาปริวรรตเป็นอักษรขอมและจารึกลงในใบลาน ต่อมาได้ปริวรรตจากอักษรขอมเป็นอักษรไทย และจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ สถาบันที่รักษาและสืบทอดอรรถกถาภาษาบาลีอักษรไทยมาได้แก่ สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย (ปัจจุบันคือ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย)

เมื่อกาลเวลาผ่านไป คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น บางส่วนขาดคราวไป และที่เหลือบางส่วนชำรุด เพราะกระดาษหมดอายุการใช้งาน เนื่องจากพิมพ์มานาน ยกเว้นบางคัมภีร์ที่ทางคณะสงฆ์ใช้เป็นอุปกรณ์การศึกษาภาษาบาลี ซึ่งมีการจัดพิมพ์ขึ้นใหม่เรื่อยๆ เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก นายพร รัตนสุวรรณ อาจารย์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผู้ก่อตั้งศูนย์พัฒนาศาสนาแคมป์สน และสำนักค้นคว้าทางวิญญาณ ได้เห็นความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถา เพราะใช้เป็นเครื่องมือค้นคว้าความรู้ในพระไตรปิฎกอยู่เสมอ และมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะจัดพิมพ์คัมภีร์อรรถกถาทั้งที่ขาดคราว และที่ชำรุดขึ้นใหม่ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ศึกษาพระไตรปิฎกต่อไป จึงได้ปรึกษากับผู้ทรงความรู้ภาษาบาลีทั้งฝ่ายมหาวิทยาลัย

มหามกุฏราชวิทยาลัย และฝ่ายมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อมีความเห็นตรงกัน จึงขออนุมัติมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นคณะหนึ่งให้ทำหน้าที่ตรวจชำระสอบทานอรรถกถาเหล่านั้นกับต้นฉบับของพม่าจัดหัวข้อ และวรรคให้ตรงกับพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับ "มหาจุฬาเตปิฏกํ" เพื่ออำนวยความสะดวกในการค้นคว้าพระไตรปิฎกฉบับดังกล่าว เมื่อตรวจชำระเสร็จแล้วได้จัดพิมพ์ในนามของมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยใช้ชื่อว่า "มหาจุฬาอฏฺฐกถา" ปรากฏว่า คัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้นเป็นอุปกรณ์สำคัญช่วยให้การแปลพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สำเร็จลงด้วยดี และอำนวยความสะดวกในการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎกของนิสิตมหาวิทยาลัยและพระภิกษุสงฆ์ทั่วไปได้จริง

นายพร รัตนสุวรรณ และคณะกรรมการตรวจชำระคัมภีร์อรรถกถา จึงมีศรัทธาและกำลังใจเพิ่มขึ้นได้ตรวจชำระคัมภีร์อรรถกถาที่เหลืออยู่ทั้งหมด นอกจากนี้ยังจัดหาคัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกา พร้อมทั้งปกรณ์วิเสสหรือสัททาวิเสสอักษรพม่า ฉบับฉัฏฐสังคายนามาปริวรรตเป็นอักษรไทย แล้วจัดพิมพ์เผยแพร่ในนามของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เช่นเดียวกัน คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นสมบัติอันล้ำค่าของมหาวิทยาลัย ของชาติ และของพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยจึงขออนุโมทนาขอบคุณนายพร รัตนสุวรรณ และคณะไว้ ณ ที่นี้ด้วย

อย่างไรก็ดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เห็นว่า คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีอักษรไทยเหล่านั้น อำนวยความสะดวกแก่นิสิตของมหาวิทยาลัย ตลอดจนพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ผู้มีความรู้ภาษาบาลีระดับสูงเท่านั้น แต่มหาวิทยาลัยยังมีนิสิตจำนวนมาก ทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีดีพอจะอ่านคัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลีได้ จึงไม่ได้รับประโยชน์จากคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น เนื่องจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยเฉพาะทาง เน้นการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นหลัก จึงต้องศึกษาคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาทั้ง ๓ ระดับ คือ คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา (อธิบายขยายความในคัมภีร์พระไตรปิฎก) และ

คัมภีร์ฎีกา (อธิบายขยายความในคัมภีร์อรรถกถา) พร้อมทั้งปกรณ์วิเสสหรือสัททาวิเสส กล่าวคือศึกษาโดยเทียบสูตร (พระไตรปิฎก) สุตตานุโลม (อรรถกถา) และอาจริยวาท (ฎีกา) การศึกษาแนวนี้จะก่อให้เกิดวิจารณญาณแก่ผู้ศึกษาได้ว่า สิ่งใดเป็นธรรมตามที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนไว้หรือไม่ สิ่งใดเป็นวินัยตามที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้หรือไม่ คือ ถ้าศึกษาเรื่องใดโดยการเทียบเคียงกับคัมภีร์ทั้ง ๓ ระดับแล้ว พบว่าตรงกัน ลงกัน สมกัน ไม่ขัดกัน ก็ถือได้ว่า เรื่องนั้นเป็นจริง ถูกต้องตามพระพุทธพจน์แน่นอน ถ้าไม่ตรงกัน ไม่ลงกัน ไม่สมกัน มีข้อขัดแย้งกัน ก็ถือได้ว่า เรื่องนั้นไม่จริง ไม่ถูกต้องตามพระพุทธพจน์แน่นอน

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เห็นความสำคัญในเรื่องนี้ จึงได้เริ่มโครงการแปลคัมภีร์อรรถกถามาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๔๒ หลังจากพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทยเสร็จแล้ว โดยนายแสวง อุดมศรี หัวหน้าโครงการชำระพระไตรปิฎกในสมัยนั้น ได้ให้เจ้าหน้าที่โครงการชำระพระไตรปิฎก ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นเจ้าหน้าที่ตำราวิชาการฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ ผู้เคยร่วมจัดทำต้นฉบับพระไตรปิฎกภาษาไทยมาแล้วโดยตรงเป็นผู้แปลยกร่าง และตั้งคณะกรรมการตรวจสำนวน ตั้งบรรณาธิการดูความเรียบร้อยอีกชั้นหนึ่ง แล้วจึงขออนุญาตจัดพิมพ์ตามลำดับ โดยเฉพาะในปี ๒๕๕๔ นี้ ได้เริ่มจัดพิมพ์คัมภีร์มังคลัตถทีปนีแปล ขึ้นเป็นอันดับแรกทั้ง ๒ ภาค คือ ปฐมภาค และทุติยภาค และคัมภีร์ปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคแปลอีก ๒ ภาค คือ ปฐมภาค และทุติยภาค

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ขออนุโมทนาขอบคุณคณะกรรมการผู้ดำเนินการฝ่ายต่าง ๆ ที่ได้เสียสละทุ่มเทกำลังกาย กำลังสติปัญญาความรู้ความสามารถ ทำให้คัมภีร์มังคลัตถทีปนีแปล ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยชุดนี้ สำเร็จตามวัตถุประสงค์ของมหาวิทยาลัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ตลอดถึงท่านที่เกี่ยวข้องในการดำเนินการมาตั้งแต่ต้นจนแล้วเสร็จสมบูรณ์

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคแปล ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชุดนี้ จักอำนวยความสะดวกในการศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งจะก่อให้เกิดคุณประโยชน์ทั้งแก่ผู้ศึกษาและผู้สนใจทั่วไป

จิรํ ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ สมฺมาสมฺพุทฺธสาสนํ

ขอพระศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จงดำรงอยู่ในโลกสิ้นกาลนาน

กองวิชาการ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทนำ

พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับของไทยนั้นแบ่งออกเป็น ๔๕ เล่ม คือ พระวินัยปิฎก ๘ เล่ม พระสุตตันตปิฎก ๒๕ เล่ม และพระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม พระอรรถกถาจารย์ท่านรวบรวมพระพุทธพจน์หรือที่เรียกง่ายๆ ว่าหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยแบ่งออกเป็นนิกาย ๕ คือ

๑. ทีฆนิกาย พระไตรปิฎก ๓ เล่ม คือ เล่มที่ ๙,๑๐,๑๑

๒. มัชฌิมนิกาย พระไตรปิฎก ๓ เล่ม คือ เล่มที่ ๑๒,๑๓,๑๔

๓. สังยุตตนิกาย พระไตรปิฎก ๕ เล่ม คือ เล่มที่ ๑๕,๑๖,๑๗,๑๘,๑๙

๔. อังคุตตรนิกาย พระไตรปิฎก ๕ เล่ม คือ เล่มที่ ๒๐,๒๑,๒๒,๒๓,๒๔

๕. ขุททกนิกาย พระไตรปิฎก ๒๙ เล่ม คือ วินัยปิฎก ๘ เล่ม คือ เล่มที่ ๑ ถึง ๘ พระสุตตันตปิฎก ๙ เล่ม คือ เล่มที่ ๒๕ ถึง ๓๓ พระอภิธรรมปิฎก ๑๒ เล่ม คือเล่มที่ ๓๔ ถึง ๔๕

พระไตรปิฎกทั้งหมดนี้มีอรรถกถาเฉพาะแต่ละคัมภีร์ แต่ว่าคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายเหล่านั้นในระหว่าง ๑,๐๐๐ ปี ได้สูญหายไปจากชมพูทวีปจนหมดสิ้นไม่สามารถจะใช้อ้างอิงในการรจนาคัมภีร์ได้ ด้วยว่าในคราวนั้น พระพุทธโฆสาจารย์ผู้เป็นศิษย์ของพระเรวตะ เป็นพระภิกษุรูปหนึ่งผู้มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างยิ่ง ได้เรียนพระไตรปิฎกจากพระอุปัชฌาย์ของตนจบแล้ว จึงได้รจนาคัมภีร์ **ญาโณทัย** เสร็จแล้วได้เริ่มรจนาคัมภีร์ **อัฏฐสาลินี** ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาของพระอภิธรรมสังคณีและคัมภีร์อรรถกถาพระปริตร แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาสำหรับอ้างอิง พระเรวตะผู้เป็นพระอุปัชฌาย์จึงแนะนำท่านให้เดินทางไปเรียน และปริวรรตอรรถกถาทั้งหลายที่มีอยู่ในภาษาสีหฬในลังกาทวีปให้กลับมาเป็นภาษามคธจะได้เป็นประโยชน์ต่อชาวโลก พระพุทธโฆสาจารย์จึงเดินทางไปยังลังกาทวีปไปพักยังสำนักของพระสังฆปาลเถระ ณ วัดมหาวิหาร เมื่อได้สดับตรับฟังและศึกษาอรรถกถาทั้งหมดแล้วเชื่อมั่นว่าเป็น

อรรถกถาที่พระผู้มีพระภาคได้อธิบายไว้ จึงตกลงใจที่จะปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด แต่เมื่อไปขออนุญาตปริวรรตคัมภีร์ จากพระสงฆ์ที่อยู่ในสำนักมหาวิหารแล้วกลับไม่ได้รับอนุญาตโดยทันที เพราะคณะสงฆ์ยังไม่เห็นความสามารถของท่าน จึงขอให้ท่านแสดงความสามารถก่อนโดยการรจนาคัมภีร์ขึ้นมาเล่มหนึ่ง จากข้อความที่คณะสงฆ์กำหนดให้ โดยได้นำคาถาในคัมภีร์สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ซึ่งเป็นคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบคำถามของเทวดาที่ไปทูลถามว่า

หมู่สัตว์ รกชัฏทั้งภายใน รกชัฏทั้งภายนอก
รุงรังไปด้วยรกชัฏ ข้าแต่พระโคดม เพราะเหตุนั้น ข้าพระองค์
จึงขอกราบทูลถามพระพุทธองค์ ใครจะพึงถางรกชัฏอันนี้ได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

นรชน ผู้มีปัญญา เป็นภิกษุ มีความเพียร มีปัญญา
เครื่องบริหาร ตั้งตนไว้ในศีลแล้วทำจิตและปัญญา
ให้เจริญอยู่ เธอพึงถางรกชัฏอันนี้ได้

พระพุทธโฆสาจารย์พิจารณาพระคาถานี้แล้ว เห็นว่าพระคาถานี้ประกอบด้วยหลัก คือ ศีล สมาธิ และปัญญา อันเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยตรง จึงตั้งชื่อคัมภีร์ว่า “คัมภีร์วิสุทธิมรรค” แปลความว่า คัมภีร์ที่แสดงทางแห่งความบริสุทธิ์ ท่านแบ่งคัมภีร์เป็น ๒๓ นิเทศ มีความยาว ๕๙ ภาณวาร ในการพิมพ์เป็นเล่มอักษรไทยนั้น แบ่งเป็น ๒ ภาค ภาคที่ ๑ มี ๑๑ นิเทศ ภาคที่ ๒ มี ๑๒ นิเทศ ดังนี้

ในภาคที่ ๑ มี ๑๑ นิเทศ คือ

(๑) สีลนิเทศ แสดงถึงการรักษาศีลอันเป็นพื้นฐานเบื้องต้นแห่งการประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนาของพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย โดยเฉพาะพระภิกษุผู้มุ่ง

ปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น ท่านแสดงศีล ๔ ระดับ คือ ปาติโมกขสังวรศีล ศีล คือ ความสำรวมในพระปาติโมกข์อันมีศรัทธาเป็นเหตุให้สำเร็จ อินทรียสังวรศีล ศีล คือ ความสำรวมอินทรีย์ ๖ อันมีสติเป็นเหตุให้สำเร็จ อาชีวปาริสุทธิศีล ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีวะอันมีวิริยะความเพียรเป็นเหตุให้สำเร็จ ปัจจยสันนิสิตศีล ศีล คือ การพิจารณาแล้วจึงใช้สอยปัจจัย ๔ อันมีปัญญาเป็นเหตุให้สำเร็จ และแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเศร้าหมองแห่งศีลอันได้แก่ความที่ศีลขาด และความยินดีในเมถุนสังโยค และความผ่องแผ้วแห่งศีลคือความที่ศีลไม่ขาดและปราศจากเมถุนสังโยค และโทษแห่งความไม่มีศีลและอานิสงส์แห่งความถึงพร้อมด้วยศีลไว้ด้วย

(๒) **ธุตังคนิเทศ** แสดงถึงวิธีบำเพ็ญธุดงควัตร ๑๓ ประการ เพื่อบำบัดบรรเทาความพอใจในกามทั้งหลาย มีธุดงค์ที่เกี่ยวกับผ้า ๒ อย่าง คือปังสุกูลิกังคธุดงค์และเตจีวรกังคธุดงค์ การใช้ผ้าบังสุกุลและผ้าไตรจีวรเป็นวัตร ธุดงค์ที่เกี่ยวกับบิณฑบาต ๔ อย่าง คือ การเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร การเที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอก การนั่งฉันอาหาร ณ อาสนะเดียว การฉันอาหารเฉพาะในบาตร และการห้ามอาหารที่เขามาภายหลังเป็นวัตร ธุดงค์ที่เกี่ยวเสนาสนะที่อยู่อาศัยมี ๕ อย่าง คือการอยู่ป่าเป็นวัตร อยู่โคนไม้เป็นวัตร อยู่ที่กลางแจ้งเป็นวัตร อยู่ป่าช้าเป็นวัตร และอยู่เสนานะตามที่เขาจัดให้เป็นวัตร และธุดงค์ที่เกี่ยวความเพียร ๑ อย่างคือเนสัชชิกังคธุดงค์ถือการนั่งเป็นวัตร แต่ละประการได้แสดงวิธีการปฏิบัติอย่างเบา อย่างกลาง และอย่างประณีต ทั้งวินิจฉัยโดยความเป็นกุศลและอกุศลไว้ให้อย่างชัดเจน เพื่อเหมาะแก่ผู้ถือปฏิบัติทั้งคฤหัสถ์และบรรพชิตอันจะเป็นการส่งเสริมศีลให้บริสุทธิ์และเป็นฐานรองรับการเจริญสมถกัมมัฏฐานเป็นลำดับไป

(๓) **กัมมัฏฐานคหณนิเทศ** แสดงถึงข้อปฏิบัติเบื้องต้น ก่อนที่ผู้ปฏิบัติจะลงมือปฏิบัติกัมมัฏฐาน นั่นคือให้เข้าใจการตัดความกังวล ๑๐ ประการมีความกังวลเรื่องที่อยู่ ความกังวลเรื่องตระกูลเป็นต้น ให้เรียนรู้กัมมัฏฐาน ๒ อย่างมีการแผ่เมตตาในเพื่อนภิกษุเป็นต้น รวมทั้งศึกษาให้รู้ลักษณะของผู้ที่จะเป็นอาจารย์ที่ตนควรเข้าไปหา เรียน

รู้ถึงจริตจริยาแล้วจึงวินิจฉัยกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจเสียก่อนก่อนที่จะตัดสินใจมอบตัวลงเป็นศิษย์ของอาจารย์ท่านใด เพื่อไม่เกิดความผิดพลาดและเสียใจภายหลัง

(๔) **ปฐวีกสิณนิเทศ** เมื่อท่านแสดงวิธีการแสวงหาครูอาจารย์และสถานที่ที่ควรแก่การปฏิบัติกัมมัฏฐานแล้ว จึงแสดงวิธีการเจริญปฐวีกสิณกัมมัฏฐานโดยพิสดาร เริ่มแต่การแสวงหาดินสีต่าง ๆ ที่จะนำมาทำดวงกสิณ วิธีการเพ่งพิจารณาจนได้นิมิต การรักษานิมิต และความฉลาดในอุบายที่จะทำให้อัปปนาฌานที่เรียกว่าอัปปนาโกศลเกิด มีการทำวัตถุให้สะอาด และการทำอินทรีย์ให้เสมอกันเป็นต้น ทั้งความฉลาดในการเจริญกัมมัฏฐานในระดับฌานทั้ง ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น

(๕) **เสสกสิณนิเทศ** ท่านแสดงกสิณกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๙ ประการ คือ อาโปกสิณ การเพ่งน้ำเป็นอารมณ์ เตโชกสิณ การเพ่งไฟเป็นอารมณ์ วาโยกสิณ การเพ่งลมเป็นอารมณ์ นีลกสิณ การเพ่งวัตถุสีเขียวมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ ปีตกสิณ การเพ่งวัตถุสีเหลืองมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ โลหิตกสิณ การเพ่งวัตถุสีแดงมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ โอทาตกสิณ การเพ่งวัตถุสีขาวมีดอกไม้เป็นต้นเป็นอารมณ์ อาโลกกสิณ การเพ่งแสงสว่างเป็นอารมณ์ และปริจฉินนากาสกสิณ การเพ่งช่องว่างเป็นอารมณ์ พร้อมทั้งการความฉลาดและผลที่เกิดขึ้นจากการเจริญกสิณเหล่านี้

(๖) **อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ** ท่านแสดงวิธีการเจริญอสุภกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ ได้แก่ (๑) อุทธุมาตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่พองขึ้น (๒) วินีลกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีสีเขียว (๓) วิปุพพกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีน้ำหนองไหล (๔) วิจฉิททกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ขาดแยกจากกัน (๕) วิกขายิตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน (๖) วิกขิตตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่กระจัดกระจายอยู่ (๗) หตวิกขิตตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่ถูกฟันกระจัดกระจาย (๘) โลหิตกอสุภะ พิจารณาซากศพที่มีโลหิตเปรอะเปื้อน (๙) ปุฬวกอสุภะ พิจารณาซากศพที่เต็มไปด้วย

หมู่หนอน (๑๐) อัฏฐิกอสุภะ พิจารณาซากศพที่เหลือแต่ร่างกระดูก แสดงวิธีการไปการมา การพิจารณาในแต่ละประเภท จนถือเอานิมิตต่างๆ วิธีการผูกจิตไว้ในนิมิตนั้น ทำให้เกิดความชำนาญ จนเป็นเหตุให้เกิดปฐมฌานขึ้น สามารถบรรเทาราคะลงได้

(๗) **ฉอนุสสตินิเทศ** แสดงวิธีการเจริญฉอนุสสติกัมมัฏฐาน ๖ ประการ ได้แก่ (๑) พุทธานุสสติ การระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ (๒) ธัมมานุสสติ การระลึกถึงพระธรรมเป็นอารมณ์ (๓) สังฆานุสสติ การระลึกถึงพระสงฆ์เป็นอารมณ์ (๔) สีลานุสสติ การระลึกถึงศีลเป็นอารมณ์ (๕) จาคานุสสติ การระลึกถึงการบริจาคเป็นอารมณ์ (๖) เทวตานุสสติ การระลึกคุณมีศรัทธาเป็นต้นที่ทำให้เป็นเทวดาเป็นอารมณ์ ท่านอธิบายวิธีการเจริญอนุสสติเหล่านี้เป็นอารมณ์อย่างละเอียด พร้อมทั้งแสดงอานิสงส์ที่เกิดขึ้นจากการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐานแต่ละอย่าง มีการทำให้องค์ฌานเกิดขึ้นเป็นต้น

(๘) **อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ** แสดงวิธีการเจริญอนุสสติกัมมัฏฐานที่เหลืออีก ๔ ประการ คือ (๗) มรณานุสสติ การพิจารณาความตายเป็นอารมณ์ เพื่อข่มนิวรณ์ทั้งหลาย (๘) กายคตาสติ พิจารณากายเป็นอารมณ์ (๙) อานาปานสติ พิจารณาลมหายใจออกหายใจเข้าเป็นอารมณ์ โดยการศึกษาสนธิ ๕ ประการ มนสิการ ๘ ประการ วิธีให้เข้าใจกำหนดลม ๑๖ ขั้น จนมีอานิสงส์ให้ได้บรรลุอรหัตตผล (๑๐) อุปสมานุสสติ การระลึกนึกถึงพระนิพพานเป็นอารมณ์พร้อมทั้งอานิสงส์ที่เกิดขึ้นในการเจริญกัมมัฏฐานแต่ละอย่าง

(๙) **พรหมวิหารนิเทศ** แสดงวิธีการเจริญพรหมวิหารกัมมัฏฐาน ๔ ประการ คือ (๑) เมตตากัมมัฏฐาน ฝึกเจริญเมตตาทั้งโดยเจาะจง โดยไม่เจาะจง และโดยไม่มีประมาณ พร้อมทั้งอานิสงส์เมตตา ๑๑ ประการ (๒) กรุณากัมมัฏฐาน การเจริญกรุณาแผ่ความปรารถนาดีไปในบุคคลและสัตว์ทั้งหลาย (๓) มุทิตากัมมัฏฐาน การเจริญมุทิตาแผ่ความยินดีไปในบุคคลที่คุ้นเคยกันก่อนจึงไปในบุคคลที่ไม่คุ้นเคยกัน

(๔) อุเบกขากัมมัฏฐาน ฝึกแผ่ความวางเฉยไปในบุคคลทั้งหลายที่รักและที่ไม่รัก วางใจเป็นกลางในความสุขและความทุกข์ของสัตว์เหล่านั้น ท่านได้อธิบายโดยละเอียด พร้อมทั้งโทษของการไม่เจริญและอานิสงส์ของการเจริญพรหมวิหาร เพราะเป็นเหตุแห่งอัปปนาฌาน

(๑๐) อารุปปนิเทศ แสดงวิธีการเจริญอารุปปกัมมัฏฐานซึ่งเป็นขั้นตอนต่อจากการเจริญรูปกัมมัฏฐานเบื้องต้นที่ผ่านมาแล้ว ได้แก่ **(๑)** อากาสานัญจายตนฌาน การกำหนดพิจารณาอากาศคือช่องว่างอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ **(๒)** วิญญาณัญจายตนฌาน การกำหนดพิจารณาวิญญาณอันหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์ **(๓)** อากิญจัญญายตนฌาน การกำหนดพิจารณาภาวะที่ไม่มีอะไรๆ เป็นอารมณ์ **(๔)** เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน การกำหนดพิจารณาการเข้าถึงภาวะมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เป็นอารมณ์ โดยแสดงวิธีการปฏิบัติเป็นขั้นตอนต่อกันไปโดยละเอียดพร้อมอานิสงส์แห่งการเจริญอรูปฌาน

(๑๑) สมาธินิเทศ แสดงวิธีการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญากัมมัฏฐาน กับจตุธาตุววัตถานกัมมัฏฐาน อันเป็นกัมมัฏฐานหมวดสุดท้ายในการเจริญสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ **(๑)** อาหาเรปฏิกูลสัญญา หมายถึงการทำความสำคัญว่าเป็นของปฏิกูลในอาหาร โดยมุ่งพิจารณาไปที่กวฬิงการาหาร อาหารที่เป็นคำๆ ทั้งโดยการแสวงหา การบริโภค การหมักหมม และการขับถ่ายเป็นต้น **(๒)** จตุธาตุววัตถาน เป็นการกำหนดพิจาณาธาตุ ๔ คือ ปฐวีธาตุ **(ธาตุดิน)** อาโปธาตุ **(ธาตุน้ำ)** เตโชธาตุ **(ธาตุไฟ)** วาโยธาตุ **(ธาตุลม)** เป็นอารมณ์ โดยการพิจารณาอวัยวะในร่างกายที่เป็นธาตุนั้นๆ เช่น กำหนดพิจารณาผม และขน เป็นปฐวีธาตุ พิจารณาสิ่งที่มีลักษณะเอิบอาบ เช่นน้ำดี น้ำเสลดเป็นอาโปธาตุ พิจารณาสิ่งที่มีลักษณะอบอุ่นเป็นเตโชธาตุ พิจารณาสิ่งที่มีลักษณะไหว เป็นวาโยธาตุ การกำหนดพิจารณาในธาตุทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมเป็นเหตุให้เพิกถอนอัตตสัญญาความสำคัญหมายในความเป็นสัตว์บุคคลออกได้ จนไม่เกิดความยินดียินร้ายในอารมณ์เหล่านั้น เป็นเหตุให้จิตมีสมาธิมากยิ่งขึ้น

ในภาคที่ ๒ แบ่งออกเป็น ๑๒ นิเทศ คือ

๑๒. อิทธิวิธนิเทศ แสดงเรื่องอภิญญา ท่านพูดถึงอภิญญา ๕ ประการ คือ **(๑)** อิทธิวิธญาณ การแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ **(๒)**ทิพพโสตธาตุญาณ การรู้ดุจได้ยินด้วยโสตธาตุอันเป็นทิพย์ **(๓)** เจโตปริยญาณ การกำหนดรู้ใจผู้อื่นได้ **(๔)** ปุพเพ-นิวาสานุสสติญาณ การระลึกชาติหนหลังได้ **(๕)** จุตูปปาตญาณ การรู้การจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายได้

ท่านขยายความ **(๑)** อิทธิวิธญาณ ไว้ว่า การที่บุคคลจะแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้นั้นจะต้องฝึกฝนให้เกิดความชำนาญในการเข้าฌาน ในการออกจากฌานตามลำดับ โดยที่สุดแม้การกำหนดอารมณ์ การกำหนดองค์ฌานก็ต้องทำให้เกิดความชำนาญด้วยอาการ ๑๔ อย่าง มีการเข้าฌานไปตามลำดับกสิณเป็นต้นจึงจะแสดงฤทธิ์ต่างๆ ได้ ซึ่งมีถึง ๑๐ ประการ คือ ฤทธิ์ที่อธิษฐาน ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่างๆ ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ฤทธิ์ของพระอริยะ ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชชา ฤทธิ์ที่ประกอบโดยชอบในส่วนนั้นเป็นปัจจัย ต่อจากนั้นท่านได้แสดงมูลเหตุของการเกิดฤทธิ์ว่ามาจากจิตที่ไม่หวั่นไหวด้วยอาการ ๑๐ ประการที่ชื่อว่า "อาเนญชะ" มีจิตที่ไม่ฟุบลง จิตไม่ฟูขึ้นเป็นต้น ท่านแสดงพร้อมทั้งตัวอย่างบุคคลที่แสดงฤทธิ์ได้

๑๓. อภิญญานิเทศ แสดงเรื่องอภิญญาที่เหลือจากนิเทศที่ผ่านมา คือ **(๒)** ทิพพโสตธาตุ การได้ยินเสียง ๒ อย่างทั้ง เสียงทิพย์ และเสียงมนุษย์ **(๓)** เรื่องเจโตปริยญาณ การกำหนดรู้จิต ๑๖ ประเภทเช่นจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะเป็นต้น **(๔)** เรื่องปุพเพนิวาสานุสสติญาณ การระลึกถึงขันธ์ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนในชาติปางก่อน ว่าเคยทำกุศลหรืออกุศลอะไรไว้ **(๕)** เรื่องจุตูปปาตญาณ การกำหนดรู้ความเกิดและความดับของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม ที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในสุคติและทุคติเป็นต้น และเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญญา

๑๔. ขันธนิเทศ แสดงเรื่องปัญญาทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ อันเป็นปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ประการ เรื่องการกำหนดธรรมภูมิของปัญญาอันได้แก่ขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะและปฏิจจสมุปบาท มูล และสรีระของปัญญา เรื่องรูปขันธ์ เช่นขันธ์ทั้ง ๕ ประการ มีรูปขันธ์เป็นต้น ธรรมชาติทุกชนิดมีความแตกสลายไปเพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีความหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะทุกอย่างชื่อว่ารูปขันธ์ เรื่องวิญญาณขันธ์ เรื่องเวทนาขันธ์ เรื่องสัญญาขันธ์ เรื่องสังขารขันธ์ เรื่องการจำแนกขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น เรื่องการวินิจฉัยขันธ์โดยลำดับเป็นต้น

๑๕. อายตนธาตุนิเทศ แสดงเรื่องอายตนะ ๑๒ ประการโดยพิสดาร ท่านแสดงความหมายของอายตนะศัพท์ว่าเป็นที่สืบต่อ เป็นที่แผ่ขยายและเป็นที่นำจิตเจตสิกไปสู่อารมณ์ต่างๆ พร้อมทั้งแสดงลักษณะของอายตนะภายในภายนอกว่ามีลักษณะที่แตกต่างกันตามสภาพของตน ทั้งแสดงการเกิดของอายตนะตามความปรกฏชัดเจนตลอดจนความมีอุปการะแก่ผู้เป็นเจ้าของ แสดงตากับรูปไว้ก่อนเพราะเป็นสิ่งที่เห็นได้กระทบได้ แสดงหูกับเสียงไว้ที่สองเพราะเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ที่สำคัญตากับหูนั้นเป็นอายตนะที่ทำให้ได้ทัสสนานุสตริยะ เห็นสิ่งที่ควรเห็น และสวนานุสสตริยะฟังสิ่งที่ควรฟัง ส่วนฆานายตนะ ชิวหายตนะ และกายายตนะ แสดงเป็นลำดับต่อแต่ทั้งหมดนั้นรวมที่มนายตนะ เพราะใจเป็นที่รวมแห่งอารมณ์ทั้งหลายที่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ต่อจากนั้นท่านแสดงอายตนะโดยย่อและพิสดารไว้อีกมาก

เมื่อแสดงอายตนะจบแล้วท่านแสดงเรื่องธาตุไว้โดยพิสดารถึง ๑๘ ประการ มีจักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น แสดงทั้งโดยอรรถ โดยลักษณะ โดยลำดับ โดยความมีเพียงนั้น โดยนับจำนวน โดยปัจจัย และโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็น

๑๖. อินทริยสัจจนิเทศ แสดงเรื่องอินทรีย์โดยพิสดาร ท่านแสดงอินทรีย์ ๒๒ ประการ มีจักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์เป็นต้น โดยลักษณะ โดยลำดับ โดยกิจ โดยภูมิ และแสดงเรื่องสัจจะโดยนัยต่างๆ ว่าด้วยเรื่องทุกข์โดยท่านแยกออกเป็นเรื่องย่อย ๑๒ เรื่อง คือ ความเกิดเป็นทุกข์ **(ชาติทุกข์)** ความแก่เป็นทุกข์

(ชราทุกข์) ความตายเป็นทุกข์ (มรณทุกข์) ความเศร้าโศก (โสกะ) ความร่ำไร (ปริเทวะ) ทุกข์ (ทุกขะ) โทมนัส (โทมนัส) ความคับแค้นใจ (อุปายาส) ความประสบกับสัตว์และสังขารที่ไม่ชอบใจ (อัปปิยสัมปโยคทุกข์) ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่ชอบใจ (ปิยวิปปโยคทุกข์) ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา (อิจฉิตาลาภทุกข์) โดยย่ออุปาทานขันธ์ ๕ ประการเป็นทุกข์ (ปัญจุปาทานขันธทุกข์) แสดงเรื่องสมุทัย เหตุแห่งทุกข์ อันได้แก่ตัณหา ๓ ประการ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา แสดงเรื่องนิโรธ ความดับทุกข์โดยประการทั้งปวง คือถึงพระนิพพาน และแสดงเรื่องมรรคมีองค์ ๘ ประการมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นอันเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ไว้โดยพิสดาร

๑๗. ปัญญาภูมินิเทศ แสดงเรื่องปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปปันนธรรมที่เกี่ยวเนื่องกับปฏิจจสมุปปบาทโดยพิสดารว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติ ชรา มรณะ เป็นต้นจึงมี

๑๘. ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ แสดงเรื่องการกำหนดเห็นนามรูปตามความเป็นจริง ตั้งแต่การกำหนดนามรูป โดยความเป็นธาตุทั้ง ๔ ประการ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ และกำหนดนามรูปโดยความเป็นธาตุ ๑๘ ประการมี จักขุธาตุ รูปธาตุ และจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้น แล้วจึงกำหนดโดยความเป็นอายตนะ ๑๒ มี จักขายตนะ โสตายตนะเป็นต้น แล้วจึงกำหนดพิจารณานามรูปโดยความเป็นขันธ์ ๕ ประการ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์อย่างละเอียดยิ่งขึ้นไป แล้วสรุปลงในนามรูป ต่อจากนั้นแสดงความปรากฏแห่งอรูปธรรม โดยการเปรียบเทียบกับพระสุตรอื่นๆ เป็นอันมากเพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดในเรื่องนามรูป ความแจ่มแจ้งแห่งนามรูปปรากฏชัดเจนด้วยข้ออุปมา จัดว่าเป็นนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณที่ ๑ ในญาณ ๑๖ ประการ

๑๙. กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ แสดงเรื่องปัจจยปริคคหญาณ การกำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูปว่ามากจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรมและอาหาร โดยการละความสงสัยในความเป็นมาของตนเองทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบันเสีย รู้ปัจจัยของนามและรูปทั้งสาธารณะและอสาธารณะปัจจัย และกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกระบวนการของปฏิจจสมุปบาท ต่อด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยทางกัมมวัฏและวิปากวัฏว่าเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้นามและรูปเป็นไป

๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงเรื่องสัมมสนญาณ เรื่องการพิจารณาขันธ์ ๕ ประการ โดยอาการ ๔๐ ประการมีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคเป็นต้น เรื่องการทำอินทรีย์ให้แก่กล้าโดยอาการ ๙ มีเห็นความดับอย่างเดียวของสังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้วเป็นต้น เรื่องวิธีกำหนดรู้ความเกิดของรูปว่ามาจากกรรม จิต อุตุ และอาหารเป็นต้น เรื่องวิธีกำหนดรู้ความเกิดของอรูปมีจิตตุปบาท ๑๙ ดวงเป็นต้นว่าเกิดแต่กรรมในภพก่อน เรื่องการกำหนดรู้วิธียกรูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ๗ วิธี มีการยึดถือไว้แล้วปล่อยวางเป็นต้น เรื่องอุทยัพพยญาณ เรื่องวิปัสสนูปกิเลส ท่านแสดงอุปกิเลส ๑๐ ประการมีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้น เรื่องการกำหนดมรรคและที่มิใช่มรรค

๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงเรื่องอุทยัพพยญาณ วิปัสสนา-ญาณที่พ้นไปจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิถีแห่งวิปัสสนา เรื่องภังคานุปัสสนาญาณ กำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ เรื่องภยตูปัฏฐานญาณ กำหนดรู้โดยการปรากฏเป็นของน่ากลัว เรื่องอาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณที่กำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษชั่วร้าย เรื่องนิพพิทานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ด้วยความเบื่อหน่าย เรื่องมุญจิตุกัมยตาญาณ ญาณกำหนดรู้ความปรารถนาจะพ้นไป เรื่องปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณกำหนดรู้โดยการพิจารณาเห็นเนืองๆ โดยการพิจารณาทบทวน เรื่องสังขารุเปกขาญาณ ญาณกำหนดรู้ด้วยความวางเฉยในสังขาร เรื่องสัจจานุโลมญาณ การกำหนดการพิจารณาญาณทั้งหลายที่ผ่านมาแล้ว เรื่องวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ญาณรู้ว่าได้หยั่งลงสู่ความหลุดพ้นแล้ว

๒๒. ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงเรื่องมรรคญาณ ญาณในอริยมรรค เริ่มแต่ญาณที่ ๑ โสดาปัตติมรรคญาณ ญาณที่ ๒ สกทาคามิมรรคญาณ ญาณที่ ๓ อนาคามิมรรคญาณ ญาณที่ ๔ อรหันตมรรคญาณ เรื่องโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เรื่องการประกอบด้วยกำลังแห่งการออก เรื่องการละธรรมที่ควรละ เรื่องกิจในอริยสัจ ๔ ประการมีปริญญากิจเป็นต้น และเรื่องประเภทแห่งกิจมีปริญญากิจเป็นต้น

๒๓. ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ แสดงเรื่องอานิสงส์แห่งการเจริญปัญญา เรื่องการทำลายกิเลสต่างๆ ว่าด้วยผลสมาบัติ นิโรธสมาบัติ และความสำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น ว่าด้วยประเภทของพระอริยบุคคลและต่อด้วยนิคมคาถาอันเป็นคำลงท้ายของการรจนาคัมภีร์โดยขอให้สัตว์ทั้งหลายจงพ้นทุกข์และขอให้พระนามของพระพุทธเจ้าจงอยู่คู่โลกตลอดกาลนาน

เมื่อท่านรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคเสร็จแล้ว นำไปแสดงแก่คณะสงฆ์ชาวมหาวิหาร คณะสงฆ์ได้เห็นความสามารถของท่านแล้วจึงยอมอนุญาตให้ท่านปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด ท่านจึงปริวรรตอรรถกถากรุนทีจากภาสิงหฬเป็นภาษามคธก่อน แล้วได้รจนาอรรถกถาพระวินัย ชื่อสมันตปาสาทิกา ด้วยภาษามคธ ซึ่งเป็นภาษาเดิม ต่อจากนั้น ในส่วนสุตตันตปิฎก ได้ปริวรรตมหาอรรถกถา จากภาษาสิงหฬ แล้วเรียบเรียงอรรถกถาทีฆนิกาย ชื่อสุมังคลวิลาสินี ได้เรียบเรียงอรรถกถามัชฌิมนิกาย ชื่อปปัญจสูทนี เรียบเรียงอรรถกถาสังยุตตนิกายชื่อ สารัตถัปปกาสินี และเรียบเรียงอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ชื่อมโนรถปูรณี ในลำดับนั้น ท่านได้ปริวรรตปัจจรียอรรถกถาอภิธรรมปิฎก จากภาษาสิงหฬแล้วเรียบเรียงอรรถกถาอัฏฐสาลินี ด้วยภาษามคธ อีกทั้งยังได้เรียบเรียงอรรถกกถาธรรมบท อรรถกถาชาดก อรรถกถาขุททกปาฐะ อรรถกถาสุตตนิบาต อรรถกถาอปทาน และอรรถกถากังขาวิตรณีแก้พระปาติโมกข์ เพิ่มขึ้นมาอีก

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า คัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนี้ จะเป็นประโยชน์แก่นิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้สนใจโดยทั่วไป

ขอขอบคุณผู้แปล คณะบรรณกร คณะบรรณาธิการ เจ้าหน้าที่ตำราวิชาการ ฝ่ายคุมภีร์พุทธศาสน์ทุกท่าน ที่มีส่วนร่วมในจัดทำต้นฉบับ ดูความเรียบร้อย จนคัมภีร์วิสุทธิมรรคภาษาไทยเล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายสืบไป

กองวิชาการ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

พระวินัยปิฎก

วิ.มหาวิ.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ.ม.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ.จู.	วินยปิฏก	จูฬวคฺค
วิ.ป.	วินยปิฏก	ปริวาร

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที.ม.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที.ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต
องฺ.ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต

องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปท
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ.เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

ปกรณวิเสส

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
เปฏโก.	เปฏโกปเทสปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคปกรณ

อรรถกถาพระวินัย

วิ.อ.	วินยปิฏก	สมนฺตปาสาทิกา	ปาราชิกกณฺฑ-สํฆาทิเสสาทิ-มหาวคฺคาทิอฏฺฐกถา
กงฺขา.อ.	กงฺขาวิตรณีอฏฺฐกถา		
วิ.สงฺคห.	วินยสงฺคหอฏฺฐกถา		
วิ.นิจฺฉย.	วินยวินิจฺฉย		
อุตฺตรวิ.	อุตฺตรวินิจฺฉย		
ขุทฺทสิกฺขา.	ขุทฺทสิกฺขา		
มูลสิกฺขา.	มูลสิกฺขา		

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคอฏฺจกถา
ที.ม.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	มหาวคฺคอฏฺจกถา
ที.ปา.อ.	ทีฆนิกาย	สุมงฺคลวิลาสินี	ปาฏิกวคฺคอฏฺจกถา
ม.มู.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มูลปณฺณาสกอฏฺจกถา
ม.ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	มชฺฌิมปณฺณาสกอฏฺจกถา
ม.อุ.อ.	มชฺฌิมนิกาย	ปปญฺจสูทนี	อุปริปณฺณาสกอฏฺจกถา
สํ.ส.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	สคาถวคฺคอฏฺจกถา
สํ.นิ,ข.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	นิทาน-ขนฺธวารวคฺคอฏฺจกถา
สํ.สฬา.,ม.อ.	สํยุตฺตนิกาย	สารตฺถปฺปกาสินี	สฬายตน-มหาวารวคฺคอฏฺจกถา
องฺ.เอกก.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	เอกกนิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ทุก.,ติก.,จตุกฺก.อ.			
	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ทุกาทินิปาตอฏฺจกถา
องฺ.ปญฺจก.,ฉกฺก.,สตฺตก.,อฏฺจก.,นวก.,ทสก.,เอกาทสก.อ.			
	องฺคุตฺตรนิกาย	มโนรถปูรณี	ปญฺจกาทินิปาตอฏฺจกถา
ขุ.ขุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	ขุทฺทกปาจอฏฺจกถา
ขุ.ธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทฏฺจกถา	
ขุ.อุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อุทานอฏฺจกถา
ขุ.อิติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	อิติวุตฺตกอฏฺจกถา
ขุ.สุ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	สุตฺตนิปาตอฏฺจกถา
ขุ.วิ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	วิมานวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เปต.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถโชติกา	เปตวตฺถุอฏฺจกถา
ขุ.เถร.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรคาถาอฏฺจกถา
ขุ.เถรี.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺถทีปนี	เถรีคาถาอฏฺจกถา
ขุ.ชา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตกอฏฺจกถา	
ขุ.ม.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.จู.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	จูฬนิทฺเทสอฏฺจกถา
ขุ.ป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมฺมปฺปกาสินี	ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺจกถา
ขุ.อป.อ.	ขุทฺทกนิกาย	วิสุทฺธชนวิลาสินี	อปทานอฏฺจกถา

ขุ.พุทฺธ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	มธุรตฺถวิลาสินี	พุทฺธวํสอฏฺฐกถา
ขุ.จริยา.อ.	ขุทฺทกนิกาย	มธุรตฺถวิลาสินี	จริยปิฏกอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระอภิธรรม

อภิ.สงฺ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี	อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถา
อภิ.วิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค	สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา
อภิ.ปญฺจ.อ.	อภิธมฺมปิฏก	ปญฺจปกรณอฏฺฐกถา	

อรรถกถาปกรณวิเสส

เนตฺติ.อ.	ขุทฺทกนิกาย	เนตฺติอฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห	
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมาวตาร	

ฎีกาพระวินัยปิฎก

วชิร.ฎีกา	วชิรพุทฺธิฎีกา
สารตฺถ.ฎีกา	สารตฺถทีปนีฎีกา
วิมติ.ฎีกา	วิมติวิโนทนีฎีกา
กงฺขา.ฎีกา	กงฺขาวิตรณีปุราณฎีกา
กงฺขา.ฎีกา **(อภินว)**	วินยตฺถมญฺชูสา กงฺขาวิตรณี อภินวฎีกา
วินย.ฎีกา	วินยาลงฺการฎีกา
วิ.ฎีกา	วินยวินิจฺฉยฎีกา
อุตฺตร.ฎีกา	อุตฺตรวินิจฺฉยฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา	ขุทฺทสิกฺขาปุราณฎีกา
ขุทฺท.ฎีกา **(อภินว)**	ขุทฺทสิกฺขาอภินวฎีกา
มูล.ฎีกา	มูลสิกฺขาฎีกา

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.สี.ฎีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา
ที.ม.ฎีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	มหาวคฺคฎีกา

ที.ปา.ฏีกา	ทีฆนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	ปาฏิกวคฺคฏีกา
ที.สี.ฏีกา (อภินว)	ทีฆนิกาย	สาธุวิลาสินี	สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฏีกา
ม.มู.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	มูลปณฺณาสกฏีกา
ม.ม.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	มชฺฌิมปณฺณาสกฏีกา
ม.อุ.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสินี	อุปริปณฺณาสกฏีกา
สํ.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย	ลีนตฺถปฺปกาสีนิ	สํยุตฺตฏีกา
องฺ.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย	สารมญฺชูสา	องฺคุตฺตรฏีกา
ขุ.ธ.ฏีกา	ขุทฺทกนิกาย		ธมฺมปทมหาฏีกา

ฏีกาพระอภิธรรม

อภิ.มูลฏีกา	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี-วิภงฺค-ปญฺจปกรณมูลฏีกา
อภิ.อนุฏีกา	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี-วิภงฺค-ปญฺจปกรณอนุฏีกา
ม.ฏีกา	มณิทีปฏีกา	
มธุ.ฏีกา	มธุสารตฺถทีปนีฏีกา	

ฏีกาปกรณวิเสส

เนตฺ.ฏีกา	เนตฺติฏีกา	
เนตฺ.วิ.	เนตฺติวิภาวินี	
มิลินฺท.ฏีกา	มธุรตฺถปกาสินี	มิลินฺทปญฺหฏีกา
วิสุทฺธิ.มหาฏีกา	ปรมตฺถมญฺชูสา	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
วิสุทฺธิ.จูฬฏีกา	วิสุทฺธิมคฺคจูฬฏีกา	
อภิ.วตารฏีกา	อภิธมฺมตฺถวิกาสินี	อภิธมฺมาวตารฏีกา
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถวิภาวินี	
มณิ.ฏีกา	มณิสารมญฺชูสาฏีกา	

คัณฐี

ปฏิ.คณฺฐิ	ปฏิสมฺภิทามคฺคฏฺฐกถาคณฺฐิ
วิ.โยชนา	อภิธมฺมตฺถวิภาวินีโยชนา

สารบัญ

คัมภีร์วิสุทธิมรรค

(ภาคที่ ๒)

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๑๒. อิทธิวิธนิเทศ

ว่าด้วยเรื่องอภิญญา

[๓๖๕] บัดนี้ การเจริญสมาธินี้ท่านกล่าวว่า มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ ด้วยอำนาจโลกิยอภิญญาเหล่าใด เพื่อจะทำอภิญญาเหล่านั้นให้ถึงพร้อม เพราะเหตุที่พระโยคีผู้ได้จตุตถฌานในปฐวีกสิณเป็นต้น ควรทำการประกอบความเพียร ความจริง การเจริญสมาธินั้นของพระโยคีนั้น จักเป็นภาวนาได้อานิสงส์ และเป็นภาวนาที่มั่นคงกว่าอย่างนั้นแล ภิกษุนั้นผู้ประกอบด้วยการเจริญสมาธิที่ได้อานิสงส์ ซึ่งมั่นคงยิ่งกว่า จักทำการเจริญปัญญาให้ถึงพร้อมได้โดยง่ายแท้ ฉะนั้น ก่อนอื่น ข้าพเจ้าจักเริ่มเรื่องอภิญญาต่อไป

ก็โลกิยอภิญญา ๕ คือ

๑. อิทธิวิธญาณ
๒. ทิพพโสตธาตุญาณ
๒. เจโตปริยญาณ
๔. ปุพเพนิวาสานุสติญาณ
๕. จุตูปปาตญาณ

พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วโดยนัยว่า “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลส เพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว อย่างนี้ ภิกษุนั้นย่อมน้อมนำจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ เธอแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ

คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้”[๑] เป็นต้น เพื่อแสดงอานิสงส์ในการเจริญสมาธิและเพื่อจะแสดงธรรมที่ประณีตๆ ยิ่งๆ ขึ้นไปแก่เหล่ากุลบุตรผู้ได้สมาธิในจตุตถฌานแล้ว

ในฤทธิ์เหล่านั้น พระโยคีผู้อาทิกัมมิกะ (ผู้เริ่มบำเพ็ญกัมมัฏฐาน) ประสงค์จะทำการแสดงฤทธิ์ชนิดต่างๆ มีว่า **แม้คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้ (เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ)** เป็นต้น ให้สมาบัติ ๘ ประการในกสิณ ๘ ประการมีโอทาตกสิณเป็นที่สุดอย่างละ ๘ ประการให้บังเกิด พึงฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ ประการนี้ คือ

โดยลำดับกสิณ โดยย้อนลำดับกสิณ โดยทั้งตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ โดยตามลำดับฌาน โดยย้อนลำดับฌาน โดยทั้งตามลำดับและย้อนลำดับฌาน โดยข้ามลำดับฌาน โดยข้ามลำดับกสิณ โดยข้ามลำดับทั้งฌานและกสิณ โดยเลื่อนองค์ โดยเลื่อนอารมณ์ โดยเลื่อนทั้งองค์และอารมณ์ โดยกำหนดรู้องค์ โดยกำหนดรู้อารมณ์

[๓๖๖] ในอาการ ๑๔ ประการนี้ อนุโลมกสิณเป็นอย่างไร ฯลฯ การกำหนดรู้อารมณ์เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในศาสนานี้เข้าฌานในกสิณ ๘ ประการเป็น ๑๐๐ ครั้งก็ได้ เป็น ๑,๐๐๐ ครั้งก็ได้ ตามลำดับอย่างนี้ คือ เข้าฌานในปฐวีกสิณ ต่อจากนั้น เข้าฌานในอาโปกสิณ นี้ชื่อว่า**เข้าตามลำดับกสิณ (กสิณานุโลมํ นาม)**

ก็การเข้า (ฌาน) โดยย้อนลำดับอย่างนั้นเหมือนกัน ตั้งแต่โอทาตกสิณ ชื่อว่า **เข้าย้อนลำดับกสิณ (กสิณาปฏิโลมํ นาม)**

การเข้า (ฌาน) โดยทั้งตามลำดับและย้อนลำดับแล้วๆ เล่าๆ อย่างนี้ คือ เข้าตั้งแต่ปฐวีกสิณ จนถึงโอทาตกสิณ และตั้งแต่โอทาตกสิณไปจนถึงปฐวีกสิณ ชื่อว่า **เข้าทั้งตามลำดับและย้อนลำดับ (กสิณานุโลมปฏิโลมํ นาม)**

ก็การเข้าฌานแล้วๆ เล่าๆ ตามลำดับตั้งแต่ปฐมฌาน จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ชื่อว่า**เข้าตามลำดับฌาน (ฌานานุโลมํ นาม)**

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๓๘/๗๙

การเข้าฌานแล้วๆ เล่าๆ ตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจนถึงปฐมฌาน ชื่อว่า**เข้าย้อนลำดับฌาน (ฌานปฏิโลมํ นาม)**

การเข้าฌานโดยทั้งตามลำดับและย้อนลำดับแล้วๆ เล่าๆ อย่างนี้ คือ เข้าตั้งแต่ปฐมฌานไปจนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตน-ฌานจนถึงปฐมฌาน ชื่อว่า**เข้าทั้งตามลำดับและย้อนลำดับฌาน (ฌานานุโลมปฏิโลมํ นาม)**

อนึ่ง การไม่ข้ามกสิณ **(แต่)** ข้ามฌานเท่านั้น โดยเว้นลำดับฌานไปเสียหนึ่งอย่างนี้ คือ พระโยคาวจรเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณ แล้วจึงเข้าตติยฌานในปฐวีกสิณนั้นแหละ ต่อจากนั้นเพิกปฐมฌานนั้นนั่นแหละ แล้วจึงเข้าอากาสานัญจายตนะ ต่อจากนั้น เข้าอากิญจัญญายตนะ ชื่อว่า**เข้าข้ามฌาน (ฌานุกฺกนฺติกํ นาม)** ถึงวาจาประกอบความที่มีอาโปกสิณเป็นต้นเป็นมูลก็พึงทำโดยประการดังกล่าวมานี้

การไม่ข้ามฌาน **(แต่)** ข้ามกสิณเท่านั้น โดยข้ามกสิณในระหว่างไปเสียหนึ่งโดยนัยนี้คือ พระโยคาวจรเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณ แล้วจึงเข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละอีกในเตโชกสิณ ต่อจากนั้นเข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละในนีลกสิณ ต่อจากนั้นเข้า...ในโลหิตกสิณ ชื่อว่า**เข้าข้ามลำดับกสิณ (กสิณุกฺกนฺติกํ นาม)**

การข้ามทั้งฌานและกสิณโดยนัยนี้ คือ พระโยคาวจรเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้วต่อจากนั้น จึงเข้าตติยฌานในเตโชกสิณ เพิกนีลกสิณแล้ว จึงเข้าอากาสานัญจายตนฌานเข้าอากิญจัญญายตนะ ต่อจากโลหิตกสิณ ชื่อว่า**เข้าข้ามทั้งลำดับฌานและลำดับกสิณ (ฌานกสิณุกฺกนฺติกํ นาม)**

อนึ่ง การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณ แล้วเข้าฌานแม้นอกนี้ในปฐวีกสิณนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า**เข้าเลื่อนองค์ฌาน (องฺคสงฺกนฺติกํ นาม)**

การเข้าฌานอย่างเดียวเท่านั้น ในกสิณทั้งหมดอย่างนี้ คือ พระโยคาวจรเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณ แล้วจึงเข้าปฐมฌานนั้นแหละในอาโปกสิณ ฯลฯ เข้าปฐมฌานนั้นอย่างเดียวในโอทาตกสิณ ชื่อว่า**เข้าเลื่อนอารมณ์ (อารมฺมณาสงฺกนฺติกํ นาม)**

การเลื่อนองค์และอารมณ์ โดยเลื่อนไปทีละ ๑ อย่างนี้ คือ พระโยคาวจรเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณ แล้วเข้าทุติยฌานในอาโปกสิณ เข้าตติยฌานในเตโชกสิณ เข้าจตุตถฌานในวาโยกสิณ เพิกนีลกสิณแล้วเข้าอากาสานัญจายตนะ เข้าวิญญาณัญจายตนะแต่ปีตกสิณ เข้าอากิญจัญญายตนะแต่โลหิตกสิณ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ แต่โอทาตกสิณ ชื่อว่า**เข้าเลื่อนทั้งองค์และอารมณ์ (องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกํ นาม)**

ก็การกำหนดรู้เพียงองค์ฌานเท่านั้นอย่างนี้ คือ การกำหนดรู้ปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ ประการ กำหนดรู้ทุติยฌานว่ามีองค์ ๓ ประการกำหนดรู้ตติยฌานว่ามีองค์ ๒ ประการ กำหนดรู้จตุตถฌาน อากาสานัญจายตนฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะก็อย่างนั้น ชื่อว่า**การกำหนดรู้องค์ (องฺคววตฺถาปนํ นาม)**

นัยเดียวกัน การกำหนดรู้เพียงอารมณ์เท่านั้นอย่างนี้ คือ พระโยคาวจรกำหนดรู้ว่า นี้เป็นปฐวีกสิณ กำหนดรู้ว่า นี้เป็นอาโปกสิณ ฯลฯ นี้เป็นโอทาตกสิณ ชื่อว่า**การกำหนดรู้อารมณ์ (อารมฺมณววตฺถาปนํ นาม)** ฝ่ายอาจารย์บางพวกปรารถนาการกำหนดรู้ทั้งองค์และอารมณ์ แต่เพราะการกำหนดรู้ทั้งองค์และอารมณ์นั้นมิได้มาในอรรถกถาทั้งหลาย การกำหนดรู้ทั้งองค์และอารมณ์นั้น น่าจะไม่เป็นสิ่งสำคัญในภาวนาเป็นแน่

[๓๖๗] ส่วนข้อที่ว่า พระโยคาวจรผู้อาทิกัมมิกะ ซึ่งผู้มิได้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ ประการนี้ มิได้เจริญภาวนามาก่อน จักทำการแสดงฤทธิ์ต่างๆ ให้ถึงพร้อมได้ นี้มิใช่ฐานะจะมีได้ จริงอยู่ แม้การบริกรรมกสิณก็เป็นงานหนักสำหรับพระโยคีผู้อาทิกัมมิกะ หนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันเท่านั้นจึงจะสามารถ (ทำได้) สำหรับผู้ทำบริกรรมกสิณมาแล้ว การทำนิมิตให้เกิดขึ้นย่อมเป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันเท่านั้นจึงจะสามารถ เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การจะขยายนิมิตนั้นแล้วบรรลุอัปปนาได้ ย่อมเป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันเท่านั้นจึงจะสามารถ สำหรับผู้บรรลุอัปปนาแล้ว การฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ ประการเป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันเท่านั้นจึงจะสามารถ แม้ผู้ฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ ประการมาแล้ว ชื่อว่าการแสดงฤทธิ์ชนิดต่างๆ

ได้ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันเท่านั้นจึงจะสามารถ แม้ผู้ถึงการแสดงฤทธิ์ชนิดต่างๆ ได้ ชื่อว่าความเป็นผู้รวมจิตเข้าฌานได้โดยฉับพลัน **(ขิปปนิสันติ)** ก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันเท่านั้นจึงจะเป็นผู้รวมจิตเข้าฌานได้โดยฉับพลัน เหมือนพระรักขิตเถระผู้มีพรรษา ๘ โดยอุปสมบทในจำนวนภิกษุผู้มีฤทธิ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป ซึ่งพากันมาพยาบาลไข้พระมหาโรหณคุตตเถระในเถรัมพัตถลวิหาร ฉะนั้น อานุภาพของท่านได้กล่าวไว้แล้วในปฐวีกสิณนิเทศนั่นเทียว ฝ่ายพระเถระเห็นอานุภาพของท่านแล้วกล่าวว่า "คุณทั้งหลาย ถ้าหากจักไม่มีพระรักขิตะ พวกเราทั้งหมดจะถูกตำหนิติเตียนว่า 'ไม่อาจจะคุ้มครองพญานาคได้' เพราะเหตุนั้น ขึ้นชื่อว่าอาวุธประจำตัวควรถือเที่ยวไป ควรที่จะชำระมลทินเสียก่อนแล้วถือเที่ยวไป" ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐ รูป เหล่านั้นดำรงอยู่ในโอวาทของพระเถระ ได้เป็นผู้รวมจิตเข้าฌานได้โดยฉับพลัน

อนึ่ง แม้เมื่อมีการรวมจิตเข้าฌานได้โดยฉับพลัน ความเป็นที่พึ่งของบุคคลอื่นก็เป็นงานหนัก หนึ่งในร้อยหรือหนึ่งในพันเท่านั้นจึงจะสามารถ เหมือนพระเถระผู้เนรมิตแผ่นดินในอากาศต้านฝนถ่านเพลิงในเมื่อมารบันดาลฝนถ่านเพลิงให้ตกลง ในคิริภัณฑวาหนบูชาฉะนั้น

แต่สำหรับผู้มีการประกอบความเพียรมาก่อนอย่างแรงกล้า เช่น พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอัครสาวก เป็นต้น แม้เว้นภาวนานุกรม **(คือการฝึกจิต)** มีประการดังกล่าวมาแล้วนี้ การแสดงฤทธิ์ได้หลายชนิดนี้และคุณอื่นๆ มีปฏิสัมภิทาเป็นต้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยการได้อรหัตตผลนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น อาทิกัมมิกภิกษุฝึกจิตด้วยอาการ ๑๔ ประการนี้ ทำจิตให้อ่อน ให้ควรแก่การใช้งาน ด้วยอำนาจเข้าฌาน ทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ทำจิตตะให้เป็นใหญ่ ทำวิริยะให้เป็นใหญ่ และทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ และด้วยอำนาจความเป็นผู้เชี่ยวชาญในการน้อมนึกเป็นต้น ทำการประกอบความเพียรเพื่ออิทธิวิธญาณ ส่วนท่านผู้ถึงพร้อมด้วยบุรพเหตุ ถึงจะเป็นผู้ประพฤติจนช่ำชองในคุณเพียงได้จตุตถฌานในกสิณทั้งหลายจะทำก็ควร เหมือนช่างทองต้องการจะทำเครื่องประดับหลากชนิด ทำทองให้อ่อน ให้ควรแก่การใช้งานได้ ด้วยการสูบเปลวไฟเข้าไปเป็นต้นจึงทำได้ และเหมือนช่างหม้อต้องการจะทำภาชนะหลากชนิด ทำดินเหนียวที่

ขยำดีแล้วให้อ่อนจึงทำได้ฉะนั้น ก็การประกอบความเพียรในการแสดงฤทธิ์นี้ควรทำได้โดยวิธีใด พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงวิธีนั้นจึงตรัสว่า **ภิกษุนั้น เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วอย่างนี้ (โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต)** เป็นต้น

[๓๖๘] นี้เป็นคำวินิจฉัยในวิธีนั้นตามแนวพระบาลีนั่นเทียว ในคำเหล่านั้น คำว่า **...นั้น (โส)** ได้แก่ พระโยคีผู้ได้จตุตถฌานนั้น คำว่า **อย่างนี้ (เอวํ)** เป็นการแสดงตามลำดับจตุตถฌาน มีคำอธิบายว่า ได้จตุตถฌานตามลำดับมีการได้บรรลุปฐมฌานมาเป็นต้นนี้ คำว่า **ตั้งมั่น (สมาหิเต)** ได้แก่ เมื่อจิตตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌานนี้ คำว่า **เมื่อจิต (จิตฺเต)** ได้แก่ เมื่อรูปาวจรจิต ส่วนในคำว่า **บริสุทธิ์ (ปริสุทฺเธ)** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะมีสติบริสุทธิ์ด้วยอุเบกขา ชื่อว่า**เป็นจิตผุดผ่อง (ปริโยทาเต)** มีอธิบายว่า เป็นจิตประภัสสร เพราะเป็นจิตบริสุทธิ์นั่นเอง ชื่อว่า**ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน (อนงฺคเณ)** เพราะกิเลสเพียงดังเนินมีราคะเป็นต้นถูกขจัดแล้ว เหตุกำจัดปัจจัยมีสุขเป็นต้น ชื่อว่า**เป็นจิตปราศจากความเศร้าหมอง (วิคตูปกฺกิเลเส)** เพราะความเป็นจิตไม่มีกิเลสเพียงดังเนินนั่นเองแท้จริง จิตนั้นย่อมเศร้าหมองเพราะกิเลสเพียงดังเนิน เพราะได้รับการอบรมดีแล้วจึงชื่อว่า**เป็นจิตอ่อน (มุทุภูเต)** มีอธิบายว่า ถึงความเป็นจิตที่มีความชำนาญ จริงอยู่จิตที่เป็นไปในอำนาจ ท่านเรียกว่า จิตอ่อน เพราะความเป็นจิตอ่อนนั่นเอง จึงชื่อว่า**ควรแก่การใช้งาน (กมฺมนิเย)** มีอธิบายว่า ทนต่อการใช้งาน คือควรประกอบในการงาน จริงอยู่ จิตอ่อนเป็นจิตควรแก่การใช้งาน เหมือนทองคำที่บุดีแล้ว ก็จิตที่อ่อนและจิตที่ควรแก่การใช้งานทั้ง ๒ ประการนั้น จะมีได้ก็เพราะความเป็นจิตที่ได้รับการอบรมมาดีแล้วเท่านั้น ดังที่ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่ได้เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว เป็นสภาพอ่อนและควรแก่การใช้งานเหมือนจิตนี้นะภิกษุทั้งหลาย”[๑]

ชื่อว่า**ตั้งมั่น (ฐิเต)** เพราะเป็นจิตตั้งมั่นในความบริสุทธิ์เป็นต้น เพราะเป็นจิตตั้งมั่นนั่นเอง จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว (อาเนญฺชปฺปตฺเต)** มีอธิบายว่า ไม่คลอน

---

[๑] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๒/๕

แคลน คือไม่สั่นไหว อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**ตั้งมั่น (ฐิเต)** เพราะตั้งมั่นอยู่ในอำนาจของตน โดยความเป็นจิตอ่อนและควรแก่การใช้งาน เพราะความเป็นสภาวะที่เจตสิกธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นสนับสนุนแล้ว จึงชื่อว่า**ถึงความไม่หวั่นไหว (อาเนญฺชปฺปตฺเต)** จริงอยู่ จิตที่ศรัทธาสนับสนุนแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอัสสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) ที่วิริยะสนับสนุนแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ที่สติสนับสนุนแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความประมาท ที่สมาธิสนับสนุนแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ที่ปัญญาสนับสนุนแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะอวิชชา (ความไม่รู้แจ้ง) ที่ได้แสงสว่างย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความมืดคือกิเลส จิตที่ธรรม ๖ ประการนี้สนับสนุนแล้วย่อมถึงความไม่หวั่นไหว จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการดังกล่าวมานี้ ย่อมควรแก่การนำไป เพื่อทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**เป็นสมาธิ (สมาหิเต)** เพราะสมาธิในจตุตถฌาน ชื่อว่า**บริสุทธิ์ (ปริสุทฺเธ)** เพราะเป็นจิตอยู่ห่างไกลจากนิวรณ์ ชื่อว่า**ผุดผ่อง (ปริโยทาเต)** เพราะก้าวล่วงวิตกเป็นต้น ชื่อว่า**ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน (อนงฺคเณ)** เพราะไม่มีความหยั่งลงแห่งความปรารถนาฝ่ายอกุศลที่มีการได้ฌานเป็นปัจจัย ชื่อว่า**ปราศจากความเศร้าหมอง (วิคตูปกฺกิเลเส)** เพราะปราศจากกิเลสเป็นเหตุเศร้าหมองแห่งจิตมีอภิชฌาเป็นต้น ก็จิตที่ไม่มีกิเลสเพียงดังเนินและจิตที่ปราศจากความเศร้าหมองทั้ง ๒ ประการนี้ พึงทราบโดยแนวด้วยอำนาจ**อนังคณสูตร**[๑] และ**วัตถสูตร**[๒] ชื่อว่า**อ่อนโยน (มุทุภูเต)** เพราะถึงวสี (คล่องแคล่ว) ชื่อว่า**ควรใช้งาน (กมฺมนิเย)** เพราะเข้าถึงความเป็นบาทแห่งฤทธิ์ ชื่อว่า**เป็นจิตอ่อน** เพราะถึงความชำนาญ ชื่อว่า**ควรแก่การใช้งาน** เพราะถึงความเป็นบาทแห่งความสำเร็จ ชื่อว่า**ตั้งมั่น ถึงความไม่หวั่นไหว (ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต)** โดยถึงความประณีต เพราะบริบูรณ์ด้วยภาวนา อธิบายว่า จิตถึงความไม่หวั่นไหวฉันใด ชื่อว่าตั้งมั่น ฉันนั้น จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการแม้อย่างนี้ย่อมควรแก่การนำไป ย่อมเป็นบาทเป็นปทัฏฐานเพื่อทำให้แจ้งโดยความรู้ยิ่งธรรมทั้งหลายที่ควรทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๗-๖๓/๔๔-๕๖

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๗๐-๘๐/๖๒-๖๙

ว่าด้วยฤทธิ์ ๑๐ ประการ

[๓๖๙] ในคำนี้ว่า **ย่อมน้อมนำจิตไปเพื่ออิทธิวิธญาณ (อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ)** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สิ่งที่ชื่อว่า**ฤทธิ์ (อิทฺธิ)** เพราะมีสภาวะสำเร็จ มีอธิบายว่า เพราะมีสภาวะเกิดผล และเพราะมีสภาวะได้เฉพาะ ด้วยว่าสิ่งใดเกิดผล และบุคคลได้เฉพาะ สิ่งนั้นเรียกได้ว่า ย่อมสำเร็จ ดังที่ตรัสไว้ว่า "หากว่ากามนั้นสำเร็จด้วยดีแก่สัตว์ผู้อยากได้กามอยู่" อนึ่ง ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "เนกขัมมะย่อมสำเร็จ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฤทธิ์ เนกขัมมะย่อมกำจัด (กามฉันทะได้) เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปาฏิหาริย์ อรหัตตมรรคย่อมสำเร็จ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอรหัตตมรรคย่อมกำจัดกิเลสได้ทั้งหมด เพราะเหตุนั้น จึงเป็นปาฏิหาริย์"[๑]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จ คำนี้ว่า **ฤทธิ์** เป็นชื่อแห่งอุปายสัมปทา ด้วยว่า อุปายสัมปทา ชื่อว่าย่อมสำเร็จ เพราะประสบผลที่ประสงค์ ดังที่ตรัสไว้ว่า "จิตตคหบดีนี้มีศีล มีธรรมอันงาม ถ้าเธอจักตั้งความปรารถนาว่า ขอเราพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในอนาคตกาล การตั้งความปรารถนาในใจนี้จักสำเร็จแก่เธอได้เพราะเป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์"[๒]

อีกนัยหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จด้วยคุณชาตินี้ เพราะเหตุนั้น คุณชาตินี้ ชื่อว่าฤทธิ์ คำว่า **ย่อมสำเร็จ (อิชฺฌนฺติ)** ได้แก่ สำเร็จ มีอธิบายว่า รุ่งเรือง เฟื่องฟู ฤทธิ์นั้นมี ๑๐ ประการ ดังที่ตรัสไว้ว่า

ถามว่า ฤทธิ์มีเท่าไร[๓]

ตอบว่า ฤทธิ์มี ๑๐ ประการ

ยังมีอีกข้อหนึ่ง ท่านกล่าวไว้ว่า

ถามว่า "ฤทธิ์ ๑๐ ประการ อะไรบ้าง[๓]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๑-๓๒/๕๘๘-๕๘๙

[๒] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๕๒/๓๙๒

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒

ตอบว่า ฤทธิ์ ๑๐ ประการ[๑] คือ

๑. ฤทธิ์ที่อธิษฐาน (อธิฏฺฐานา อิทฺธิ)
๒. ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่างๆ (วิกุพฺพนา อิทฺธิ)
๓. ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ (มโนมยา อิทฺธิ)
๔. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ (ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ)
๕. ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ (สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ)
๖. ฤทธิ์ของพระอริยะ (อริยา อิทฺธิ)
๗. ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม (กมฺมวิปากชา อิทฺธิ)
๘. ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ (ปุญฺญวโต อิทฺธิ)
๙. ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชชา (วิชฺชามยา อิทฺธิ)
๑๐. ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบโดยชอบในส่วนนั้นๆ เป็นปัจจัย (ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ)”[๑]

[๓๗๐] ในฤทธิ์เหล่านั้น ฤทธิ์ที่ท่านแสดงจำแนกไว้อย่างนี้ว่า “ท่านผู้มีฤทธิ์ โดยปกติ เป็นคนเดียว ย่อมน้อมนึกให้เป็นหลายคน คือนึกให้เป็น ๑๐๐ คน เป็น ๑,๐๐๐ คน เป็น ๑๐๐,๐๐๐ คน แล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า เราจงเป็นหลายคน”[๒] ชื่อว่า**ฤทธิ์ที่อธิษฐาน (อธิฏฺฐานา อิทฺธิ นาม)** เพราะสำเร็จด้วยสามารถแห่งการอธิษฐาน (๑)

[๓๗๑] ฤทธิ์ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า “พระเถระชื่อว่าอภิภูนั้นละเพศตามปกติแล้วแสดงเพศกุมารบ้าง แสดงเพศช้างบ้าง ฯลฯ แสดงกองทัพตั้งประชิดกันแม้มีอย่างต่างๆ บ้าง”[๓] ชื่อว่า**ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่างๆ (วิกุพฺพนา อิทฺธิ นาม)** เพราะเป็นไปด้วยอำนาจละเพศตามปกติและทำให้ผิดปกติ (๒)

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒
[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘
[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๙

[๓๗๒] ฤทธิ์ที่มาแล้วโดยนัยนี้ว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้ เนรมิตกายอื่นจากกายนี้ มีรูปสำเร็จด้วยใจ"[๑] ชื่อว่า**ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ (มโนมยา อิทฺธิ นาม)** เพราะเป็นไปด้วยสามารถแห่งความสำเร็จแห่งสรีระ ที่สำเร็จด้วยใจอื่นนั่นแลในภายในสรีระ" **(๓)**

[๓๗๓] ก็คุณวิเศษที่บังเกิดด้วยอานุภาพแห่งญาณ ในเวลาก่อนหรือหลังแต่ความเกิดขึ้นแห่งญาณ หรือในขณะที่ญาณนั้นเกิดขึ้น ชื่อว่า**ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ (ญาณวิปฺผารา อิทฺธิ นาม)** สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "สภาวะที่ละนิจจสัญญาย่อมสำเร็จได้ด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ฯลฯ สภาวะที่ละกิเลสทั้งปวงย่อมสำเร็จได้ด้วยอรหัตตมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ท่านพระพากุละมีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ท่านพระสังกิจจะมีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ ท่านพระภูตปาละก็มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณ"[๒]

ในท่านเหล่านั้น **ท่านพระพากุละ (อายสฺมา พากุกุโล)** ยังเป็นเด็กน้อยอยู่เทียวในวันมงคลเขาให้อาบน้ำในแม่น้ำ ตกลงไปในกระแสน้ำเพราะความประมาทเลินเล่อของหญิงพี่เลี้ยง ปลาได้ฮุบเอาเด็กน้อยนั้นแล้วว่ายไปยังท่าน้ำที่กรุงพาราณสี คนจับปลาจับปลานั้นได้ที่ท่าน้ำนั้น ขายให้แก่ภรรยาของเศรษฐี นางเกิดความเยื่อใยในปลา บอกว่า "ฉันจะปิ้งมันเอง" ชำแหละอยู่ เห็นเด็กน้อยในท้องปลา ดุจรูปทองคำ เกิดความดีใจว่า "เราได้ลูกชายแล้ว" ความเป็นผู้ไม่เจ็บป่วย (อยู่) ในท้องปลา ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระพากุละ[๓] ผู้มีการเกิดเป็นครั้งสุดท้าย เพราะบังเกิดด้วยอานุภาพแห่งอรหัตตมรรคญาณที่จะพึงได้ด้วยอัตภาพนั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ส่วนเรื่องควรกล่าวโดยพิสดาร[๓]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๕๖๙

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕/๕๖๙

[๓] ม.อุ.อ. (ไทย) -๒๐๙/๑๘๙-๑๙๐, องฺ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๒๖/๓๑๘

เมื่อพระสังกิจจเถระ (สํกิจฺจตฺเถรสฺส) ยังอยู่ในครรภ์นั่นแหละ มารดาถึงแก่กรรม เมื่อนางถูกพวกสัปเหร่อช่วยกันยกขึ้นยังเชิงตะกอนใช้หลาวแทงเผาอยู่ เด็กน้อยได้รับการกระทบที่หางตาด้วยปลายเหล็กหลาวจึงได้ส่งเสียงร้อง แต่นั้น พวกสัปเหร่อพูดกันว่า "เด็กน้อยยังมีชีวิตอยู่" ช่วยกันยกลง ผ่าท้อง (ศพ) ได้ให้เด็กน้อยแก่ยาย เด็กนั้นอันยายนั้นชุบเลี้ยง (จน) เจริญวัยแล้ว บวชแล้วได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย[๑] ความเป็นผู้ไม่เจ็บป่วยบนเชิงตะกอน โดยนัยที่กล่าวมาแล้วด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณของท่านพระสังกิจจะ

บิดาของ**เด็กชายภูตปาละ (ภูตปาลทารกสฺส)** เป็นคนขัดสนในกรุงราชคฤห์ เขาไปยังป่าดงดิบพร้อมด้วยเกวียนเพื่อต้องการฟืน บรรทุกฟืนเต็มแล้วไปถึงที่ใกล้ประตูเมืองในเวลาเย็น ขณะนั้น โคทั้งหลายของเขาสลัดแอกทิ้งหนีเข้าเมืองไป เขาให้ลูกน้อยนั่งใต้เกวียน เดินตามรอยเท้าโคเข้าไปในเมืองนั้นแล เมื่อเขายังไม่ทันออกมา ประตูก็ถูกปิดเสียแล้ว ความเป็นผู้ไม่เจ็บป่วยตลอดราตรี ๓ ยาม ณ ภายนอกเมืองแม้จะพลุกพล่านไปด้วยยักษ์ร้าย ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยญาณของเด็กน้อย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ส่วนเรื่องควรให้พิสดาร(๔)

[๓๗๔] คุณวิเศษที่บังเกิดด้วยอานุภาพแห่งสมถะ ในเวลาก่อนหรือหลังแต่สมาธิหรือในขณะสมาธินั้นเกิด ชื่อว่า**ฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ (สมาธิวิปฺผารา อิทฺธิ)** สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "สภาวะที่ละนิวรณ์ย่อมสำเร็จด้วยปฐมฌาน เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ฯลฯ สภาวะที่ละอากิญจัญญายตนสัญญาย่อมสำเร็จได้ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ท่านพระสารีบุตรก็มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ ท่านพระสัญชีวะ ... ท่านพระขาณุโกณฑัญญะ ... นางอุตตราอุบาสิกา...นางสามาวดีอุบาสิกา ก็มีฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิ"[๒]

---

[๑] ธมฺม.อ. (ไทย) ๒/๓๗๓

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๖๙-๕๗๐

ในท่านเหล่านั้น ในเวลา**เมื่อท่านพระสารีบุตร (อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส)** กับพระมหาโมคคัลลานเถระอยู่ที่กโปตกันทรวิหารปลงผมใหม่ๆ ในกลางคืนเดือนเพ็ญนั่ง (เข้าสมาธิ) กลางแจ้ง ยักษ์ดุร้ายตนหนึ่งแม้ถูกยักษ์สหายห้ามอยู่ ได้ตีที่ศีรษะ ได้มีเสียง (การตี)ดุจเสียงฟ้าผ่า ในเวลานั้น ในเวลาที่ยักษ์นั้นตี พระเถระได้เข้าสมาบัติอย่างแนบแน่น ครั้งนั้น อาพาธอะไรๆ มิได้มีแก่ท่านเพราะการตีนั้น นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิของท่านนั้น ส่วนเรื่องมาแล้วในอุทานนั่นเทียว[๑]

พระสัญชีวเถระ (สญฺชีวตฺเถรํ) เข้านิโรธสมาบัติ พวกเด็กเลี้ยงโคเป็นต้น เข้าใจว่า ท่านมรณภาพแล้ว จึงได้ช่วยกันขนหญ้า ไม้ และโคมัยเป็นต้น มาแล้วจุดไฟ (เผา) แม้เพียงเส้นด้ายที่จีวรของพระเถระก็ไม่ไหม้ นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิของท่าน เพราะบังเกิดด้วยอานุภาพแห่งสมถะที่เป็นไปด้วยอำนาจอนุปุพพวิหารสมาบัติ ส่วนเรื่องมาแล้วในพระสูตรนั่นเทียว[๒]

ก็**พระขาณุโกณฑัญญเถระ (ขาณุโกณฺฑญฺญตฺเถโร)**[๓] ตามปกติทีเดียว เป็นผู้มากด้วยการเข้าสมาบัติ ท่านนั่งเข้าสมาบัติอย่างแนบแน่นตลอดคืนในป่าแห่งหนึ่ง พวกโจร ๕๐๐ คน ขโมยห่อสิ่งของหนีไป ปรึกษากันว่า "บัดนี้ ไม่มีผู้คนเกาะติดตามรอยเท้าพวกเรามา" ต้องการจะพัก วางห่อสิ่งของลง เข้าใจว่า "นี้เป็นตอไม้" ได้วางห่อสิ่งของทั้งหมดลงบนพระเถระเท่านั้น เมื่อพวกมันพักแล้วจะไป พระเถระออกจากสมาบัติตามเวลาที่กำหนด ในเวลาที่ (พวกมัน) หยิบห่อสิ่งของที่วางลงชิ้นแรก พวกโจรเหล่านั้นเห็นอาการเคลื่อนไหวของพระเถระตกใจกลัวร้องลั่น พระเถระพูดว่า "อย่ากลัวเลยอุบาสกทั้งหลาย อาตมาเป็นภิกษุ" พวกเขาพากันมาไหว้ มีความเลื่อมใสพระเถระพากันบวชแล้วบรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ความเป็นผู้ไม่เจ็บป่วยของพระเถระ ผู้ถูกห่อสิ่งของ ๕๐๐ ห่อท่วมทับนี้ ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิในเรื่องนี้

---

[๑] ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๔/๒๓๙

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๐๗/๕๔๖

[๓] ธมฺม.อ. (ไทย) ๑/๖๓๐-๖๓๑

นางอุตตรา (อุตฺตรา) อุบาสิกาเป็นธิดาของปุณณเศรษฐี หญิงคณิกาชื่อสิริมา ถูกความริษยาครอบงำ ได้ราดน้ำมันที่เดือดพล่านทั้งกะทะลงบนศีรษะของนาง นางอุตตราได้เข้าเมตตา (สมาบัติ) ในขณะนั้นนั่นเอง น้ำมันได้กลิ้งตกไป เหมือนหยาดน้ำกลิ้งตกไปจากใบบัวฉะนั้น นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิของนาง ส่วนเรื่องควรให้พิสดาร[๑]

พระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทน พระนามว่า**สามาวดี (สามาวตี)** มาคัณฑิยพราหมณ์ปรารถนาตำแหน่งอัครมเหสีเพื่อธิดาของตน จึงออกอุบายให้ใส่อสรพิษไว้ใน (ราง) พิณของพระนางสามาวดีนั้น แล้วกราบทูลพระราชาว่า "ข้าแต่มหาราช พระนางสามาวดีต้องการจะปลงพระชนม์พระองค์ จึงนำอสรพิษมาเลี้ยงไว้ในพิณ" พระราชาเห็นอสรพิษนั้นแล้วทรงกริ้ว ดำริว่า จะฆ่านางสามาวดีเสีย ยกธนูขึ้น พาดลูกศรที่กำซาบด้วยยาพิษ พระนางสามาวดีพร้อมทั้งบริวารแผ่เมตตาไปยังพระราชา พระราชาไม่อาจเพื่อจะยิงลูกศรไปได้ (ทั้ง) ไม่อาจเพื่อวางลงได้ ได้ประทับยืนสั่นอยู่ ลำดับนั้น พระเทวีตรัสถามพระองค์ว่า "ทรงลำบากอยู่หรือเพคะ" พระองค์ยอมรับว่า "จ้ะ ฉันกำลังลำบาก" พระนางจึงทูลว่า ถ้ากระนั้น พระองค์จงลดธนูลงเถิด ศรตกลงแทบพระบาทของพระราชานั่นเอง ต่อแต่นั้น พระเทวีเตือนท้าวเธอว่า "ข้าแต่มหาราช บุคคลไม่ควรประทุษร้ายต่อผู้ไม่ประทุษร้าย"[๒] ความที่พระราชาไม่อาจเพื่อจะปล่อยลูกศรไปได้ ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าฤทธิ์ที่แผ่ไปด้วยสมาธิของอุบาสิกาสามาวดี (๕)

[๓๗๕] ก็ฤทธิ์ที่มีความหมายรู้ในสิ่งที่ปฏิกูลเป็นต้นว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่ ชื่อว่า **ฤทธิ์ที่เป็นของพระอริยะ (อริยา อิทฺธินาม)** ดังที่ตรัสไว้ว่า "ฤทธิ์ที่เป็นของพระอริยะเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในพระศาสนานี้ หากหวังว่า 'เราพึงเป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งที่ปฏิกูลว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่' ก็เป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งที่ปฏิกูลนั้นแหละว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่ ฯลฯ มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะในสิ่งที่ปฏิกูลและในสิ่งที่ไม่ปฏิกูลนั้นอยู่"[๓] นี้แลเรียกว่า **ฤทธิ์ที่เป็นของพระอริยะ (อริยา อิทฺธิ)** เพราะเกิดมีแก่พระอริยะทั้งหลายผู้ได้เจโตวสีเท่านั้น

---

[๑] องฺ.เอกก. อ. (ไทย) ๑/๔๔๖-๔๕๒

[๒] องฺ.เอกก. อ. (ไทย) ๑/๔๔๓-๔๔๔

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗/๕๗๐

จริงอยู่ ภิกษุขีณาสพผู้ประกอบด้วยฤทธิ์นี้ เมื่อทำการแผ่ไปด้วยเมตตา หรือมนสิการโดยความเป็นธาตุ ชื่อว่าเป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งที่ปฏิกูลคือไม่น่าปรารถนาว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่ เมื่อทำการแผ่ไปโดยเป็นของไม่สวยงาม หรือมนสิการว่า ไม่เที่ยง ชื่อว่าเป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งที่ไม่ปฏิกูล คือน่าปรารถนาว่าเป็นสิ่งปฏิกูลอยู่ อนึ่ง ภิกษุเมื่อทำการแผ่เมตตาหรือมนสิการว่าธาตุนั้นนั่นแหละ ชื่อว่าเป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งที่ปฏิกูลและที่ไม่ปฏิกูลว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่ ภิกษุเมื่อทำการแผ่ไปโดยความไม่งาม หรือมนสิการว่า ไม่เที่ยง นั้นนั่นแหละ ชื่อว่าเป็นผู้มีความหมายรู้ในสิ่งทั้งที่ไม่ปฏิกูลและสิ่งที่ปฏิกูลว่าเป็นสิ่งปฏิกูลอยู่ อนึ่ง ภิกษุผู้บำเพ็ญฉฬังคุเบกขาที่ทรงตรัสไว้โดยนัยว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้เห็นรูปทางตาแล้ว ย่อมไม่ดีใจ"[๑] เป็นต้น ให้เป็นไปเว้นสิ่งทั้งสองนั้นแล้ว ชื่อว่ามีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะในสิ่งที่ปฏิกูลและในสิ่งที่ไม่ปฏิกูลอยู่ แท้จริง ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ท่านพระสารีบุตรจำแนกความนี้นั่นแหละโดยนัยมีว่า "ภิกษุมีความหมายรู้ในสิ่งที่ปฏิกูลว่าเป็นสิ่งไม่ปฏิกูลอยู่อย่างไร คือ ภิกษุแผ่เมตตาไปหรือน้อมเข้าไปโดยความเป็นธาตุในสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา" เป็นต้น[๒] นี้เรียกว่า ฤทธิ์ที่เป็นของพระอริยะ เพราะเกิดมีแก่พระอริยะทั้งหลายนั้นแลผู้ได้เจโตวสี **(๖)**

[๓๗๖] ส่วนฤทธิ์มีการไปทางอากาศได้เป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายมีนกเป็นต้น ชื่อว่า **ฤทธ์ที่เกิดจากผลกรรม (กมฺมวิปากชา อิทฺธิ นาม)** ดังที่ตรัสไว้ว่า "ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม เป็นอย่างไร คือ นกทุกชนิด เทวดาทุกจำพวก มนุษย์บางพวก วินิปาติกะบางพวก มีฤทธิ์เกิดจากผลกรรม นี้เป็นฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม"[๓] แท้จริง ในสัตว์เหล่านี้ การไปทางอากาศได้โดยเว้นฌานและวิปัสสนาแห่งนกทุกชนิด ก็ชื่อว่าฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม นัยเดียวกัน การไปทางอากาศได้แห่งเทวดาทุกจำพวกและมนุษย์ผู้เกิดในต้นกัปบางพวก ชื่อว่าฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม นัยเดียวกัน การไปทางอากาศ

---

[๑] องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๑/๔๑๒

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗/๕๗๐

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๑

ได้แห่งวินิปาติกะบางพวกมีอาทิอย่างนี้ คือ ยักษิณีปิยังกรมาตา[๑] ยักษิณีอุตตรมาตา ยักษิณีผุสสมิตตา ยักษิณีธัมมคุตตา ชื่อว่าฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม (๗)

[๓๗๗] ส่วนฤทธิ์ที่มีการไปทางอากาศได้เป็นอาทิแห่งท่านผู้มีบุญทั้งหลาย มีพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น ชื่อว่า**ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ (ปุญฺญวโต อิทฺธิ นาม)** ดังที่ตรัสไว้ว่า "ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญเป็นอย่างไร คือ พระเจ้าจักรพรรดิเสด็จไปทางอากาศได้ พร้อมด้วยกองทัพ ๔ เหล่า โดยที่สุดกระทั่งคนเลี้ยงม้าและคนเลี้ยงโค ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ของโชติกคหบดี ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ของท่านชฎิลกคหบดี ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ของโฆสิตคหบดี ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ของเมณฑกคหบดี ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญมาก ๕ คน ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ"[๒] แต่เมื่อว่าโดยสังเขป คุณวิเศษที่สำเร็จได้ในเมื่อบุญสมภารถึงความแก่กล้าแล้ว ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ

ก็ในท่านเหล่านี้ ปราสาทแก้วมณีและต้นกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ทำลายแผ่นดินผุดขึ้นแก่**โชติกคหบดี** นี้ก็ชื่อว่าเป็นฤทธิ์ของท่านโชติกคหบดีผู้มีบุญนั้น[๓] ภูเขาทองขนาด ๘๐ ศอกบังเกิดแก่**ชฎิลกคหบดี**[๓] นี้ก็ชื่อว่าเป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ความเป็นผู้ไม่เจ็บป่วยของ**โฆสิตคหบดี** ในเมื่อเขาทำความพยายามเพื่อฆ่าให้ตายในที่ ๗ แห่ง **(๗ ครั้ง)** ก็ชื่อว่าเป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ความปรากฏแห่งแกะทั้งหลายที่สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการในที่ขนาดกรีสหนึ่งของ**เมณฑกคหบดี**[๔] ก็ชื่อว่าเป็นฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ ชื่อว่าผู้มีบุญมาก ๕ คน คือ (๑) เมณฑกเศรษฐี (๒) ภรรยาของเขาชื่อจันทปทุมาสิริ (๓) บุตรของเขาชื่อธนัญชัยเศรษฐี (๔) ลูกสะใภ้ชื่อสุมนาเทวี (๕) ทาสชายชื่อปุณณะ ในท่านผู้มีบุญมากเหล่านั้น ในเวลาที่ท่านเศรษฐีสระเกล้าแล้วมองดู

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๐-๒๔๑/๓๔๔

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๒

[๓] ธมฺม.อ. (ไทย) ๑/๓๕๑

[๔] วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๙๖/๑๒๐, ธมฺม.อ. (บาลี) ๒/๒๘

อากาศ ฉางข้าว ๑,๒๕๐ ฉาง เต็มด้วยข้าวสาลีแดงจากอากาศ เมื่อภรรยาถือเอาข้าวสุกประมาณทะนานหนึ่งเลี้ยงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ภัตย่อมไม่หมดสิ้นไป เมื่อบุตรชายถือเอาถุงบรรจุทรัพย์ ๑,๐๐๐ ให้แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น กหาปณะย่อมไม่หมดสิ้นไป เมื่อลูกสะใภ้ถือเอาข้าวเปลือกกระบุงหนึ่งแจกแม้แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้น ข้าวเปลือกย่อมไม่หมดสิ้นไป เมื่อทาสไถด้วยไถอันเดียว ย่อมปรากฏมีรอยไถ ๑๔ รอย[๑] คือ ข้างละ ๗ รอย นี้ชื่อว่าฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญแห่งท่านเหล่านั้น **(๘)**

[๓๗๘] ส่วนฤทธิ์มีการไปทางอากาศได้เป็นอาทิแห่งเทพชั้นต่ำมีวิทยาธรเป็นต้น ชื่อว่า**ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชชา (วิชฺชามยา อิทฺธิ)** ดังที่ตรัสไว้ว่า "ฤทธิ์ที่สำเร็จมาจากวิชชา เป็นอย่างไร คือ พวกวิทยาธรร่ายวิชชาแล้วไปทางอากาศได้ แสดงพลช้างบ้าง ฯลฯ แสดงกองทัพตั้งประชิดกันต่างๆ บ้าง ในกลางอากาศ"[๒] **(๙)**

[๓๗๙] ส่วนความสำเร็จแห่งกรรมนั้นๆ เพราะประกอบชอบนั้นๆ ชื่อว่า**เป็นฤทธิ์เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบชอบในส่วนนั้นๆ เป็นปัจจัย (ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ)** ดังที่ตรัสไว้ว่า "สภาวะที่ละกามฉันทะ ย่อมสำเร็จได้ด้วยเนกขัมมะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฤทธิ์เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบชอบในส่วนนั้นๆ เป็นปัจจัย ฯลฯ สภาวะที่ละกิเลสทั้งปวงย่อมสำเร็จด้วยอรหัตตมรรค เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบชอบในส่วนนั้นๆ เป็นปัจจัย"[๒] ก็พระบาลีมาในนิเทศแห่งฤทธิ์ข้อที่ ๑๐ นี้ เป็นเช่นกับพระบาลีในนิเทศก่อนๆ ด้วยแสดงการประกอบชอบกล่าวคือการปฏิบัติเหมือนกัน แต่มาในอรรถกถาแก้ว่า คุณวิเศษที่บังเกิดเพราะทำกรรมนั้นๆ คือศิลปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วยสามารถทำค่ายเกวียนเป็นต้น เวชกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง การเรียนไตรเพท การเรียนพระไตรปิฎกโดยที่สุดการกสิกรรมมีการไถและการหว่านเป็นต้น ชื่อว่าฤทธิ์ เพราะมีสภาวะสำเร็จด้วยการประกอบชอบในส่วนนั้นๆ เป็นปัจจัย **(๑๐)**

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๙๗/๑๒๒, ธมฺม.อ. (บาลี) ๒/๑๙๑

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๘/๕๗๒

ในฤทธิ์ ๑๐ ประการนี้ดังว่ามานี้ ฤทธิ์ที่อธิษฐานมาแล้วในบทนี้ว่า เพื่อฤทธิ์ชนิดต่างๆ ส่วนฤทธิ์ที่แสดงได้ต่างๆ และฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ พึงปรารถนาในความหมายนี้เหมือนกัน

[๓๘๐] คำว่า **เพื่อฤทธิ์ชนิดต่างๆ (อิทฺธิวิธาย)** ได้แก่ เพื่อส่วนแห่งฤทธิ์ หรือเพื่อการกำหนดฤทธิ์ คำว่า **ย่อมน้อมนำจิตไป (จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ)** ความว่า ภิกษุนั้น เมื่อจิตนั้นคือเมื่อฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาเกิดแล้ว ย่อมนำบริกรรมจิตมุ่งไปเพื่อประโยชน์แก่การบรรลุ ไม่พรากจากอารมณ์กสิณแล้ว ส่งจิตมุ่งไปเพื่อฤทธิ์ชนิดหนึ่ง คำว่า **ย่อมน้อมจิตไป (อภินินฺนาเมติ)** ได้แก่ ย่อมทำ (จิต) ให้โน้มไปหาฤทธิ์ที่จะพึงบรรลุ คือให้เอียงไปหาฤทธิ์ คำว่า **นั้น (โส)** ได้แก่ ภิกษุนั้นคือผู้ทำการนำจิตมุ่งไปอย่างนั้น คำว่า **หลายอย่าง (อเนกวิหิตํ)** ได้แก่ มิใช่อย่างเดียวคือมีประการต่างๆ คำว่า **ฤทธิ์ชนิดหนึ่ง (อิทฺธิวิธํ)** ได้แก่ ส่วนแห่งฤทธิ์ คำว่า **ย่อมบรรลุ (ปจฺจนุโภติ)** ได้แก่ ย่อมเสวย อธิบายว่า ย่อมถูกต้อง คือย่อมทำให้แจ้ง ได้แก่ย่อมบรรลุ บัดนี้ พระศาสดาเมื่อจะทรงแสดงความที่ฤทธิ์นั้นมีหลายอย่าง จึงตรัสว่า "แม้เป็นคนเดียว" เป็นต้น ในคำเหล่านั้น คำว่า **แม้เป็นคนเดียว (เอโกปิ หุตฺวา)** ได้แก่ ตามปกติ ก่อนแต่การแสดงฤทธิ์ แม้เป็นคนเดียว คำว่า **แสดงเป็นหลายคนก็ได้ (พหุธา โหติ)** ความว่า พระโยคาวจรประสงค์จะจงกรมก็ดี ประสงค์จะทำการสาธยายก็ดี หรือเป็นผู้ประสงค์จะถามปัญหาในสำนักของคนจำนวนมาก ก็เนรมิตเป็น ๑๐๐ รูปก็ได้ เป็น ๑,๐๐๐ รูปก็ได้ ก็ภิกษุนี้ย่อมเป็นอย่างนี้ได้อย่างไร คือท่านทำภูมิ ๔ บาท ๔ บท ๘ และมูล ๑๖ แห่งฤทธิ์ ให้ถึงพร้อมแล้ว จึงอธิษฐานด้วยญาณ

[๓๘๑] ในวิธีเหล่านั้น ฌาน ๔ พึงทราบว่า **เป็นภูมิ ๔ (จตสฺโส ภูมิโย)** สมจริงดังคำที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า "ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ์ เป็นอย่างไร คือปฐมฌานเป็นภูมิเกิดจากวิเวก ทุติยฌานเป็นภูมิแห่งปีติและสุข ตติยฌานเป็นภูมิแห่งอุเบกขาและสุข จตุตถฌานเป็นภูมิแห่งฤทธิ์ ๔ ประการนี้ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์เพื่อความได้เฉพาะฤทธิ์ เพื่อแสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ เพื่อความสำเร็จแห่งฤทธิ์ เพื่อความ

ชำนาญในฤทธิ์ เพื่อความแกล้วกล้าด้วยฤทธิ์"[๑] ก็เพราะเหตุที่พระโยคีเข้าฌานทั้ง ๓ ที่มีมาก่อนตามลำดับแล้วเข้าสู่ความกำหนดหมายว่าเป็นสุขและความกำหนดหมายว่าเบา เพราะมีปีติแผ่ไปและเพราะมีสุขแผ่ไป จึงเป็นผู้มีกายเบา อ่อน และควรแก่การใช้งาน ย่อมได้ฤทธิ์ ฉะนั้น ในฌาน ๔ นี้ ฌาน ๓ ข้างต้น พึงทราบว่าสัมภารภูมิ เพราะเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ โดยปริยายนี้ ส่วนจตุตถฌานเป็นปกติภูมิเพื่อความได้ฤทธิ์โดยแท้

[๓๘๒] อิทธิบาท ๔ พึงทราบว่า **บาท ๔ (จตฺตาโร ปาทา)** สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "บาท ๔ แห่งฤทธิ์ อะไรบ้าง คือ ภิกษุในพระศาสนานี้ เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร ... เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร ... เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร บาทแห่งฤทธิ์ ๔ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความเป็นผู้แกล้วกล้าด้วยฤทธิ์"[๒] ก็ในนิเทศแห่งอิทธิบาทนี้ สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ หรือยิ่งด้วยฉันทะ ชื่อว่า**ฉันทสมาธิ (ฉนฺทสมาธิ)** คำนี้ว่า **ฉันทสมาธิ** เป็นชื่อของสมาธิที่พระโยคีทำฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่จะทำให้เป็นอธิบดีได้แล้ว สังขารอันเป็นตัวความเพียร ชื่อว่า**ปธานสังขาร (ปธานสงฺขารา)** คำนี้ว่า **ปธานสังขาร** เป็นชื่อของความเพียรคือสัมมัปปธานที่ยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ คำว่า **ประกอบ (สมนฺนาคตํ)** ได้แก่ ประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขารทั้งหลาย คำว่า **อิทธิบาท (อิทฺธิปาทํ)** มีอธิบายว่า กองจิตและเจตสิกที่เหลือ ชื่อว่าเป็นบาท เพราะความหมายว่าเป็นที่ตั้งแห่งฉันทสมาธิและปธานสังขารทั้งหลาย ที่สัมปยุตกับอภิญญาจิต ซึ่งถึงการนับว่า ฤทธิ์เพราะความหมายว่าสำเร็จโดยปริยายว่าเกิดผล หรือถึงซึ่งการนับว่าฤทธิ์ เพราะเป็นเหตุสำเร็จแห่งสัตว์ทั้งหลาย โดยปริยายนี้ว่า เป็นเหตุสำเร็จ เจริญรุ่งเรือง เฟื่องฟูแห่งสัตว์ทั้งหลาย สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า คำว่า **อิทธิบาท (อิทฺธิปาโท)** มีอธิบายว่า เวทนาขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ ของบุคคลผู้เป็นแล้วอย่างนั้น[๓]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๒-๕๖๓

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๓

[๓] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๔/๓๔๓

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าบาท เพราะเป็นเหตุอันบุคคลถึง อธิบายว่า ย่อมให้บรรลุ บาทแห่งฤทธิ์ ชื่อว่าอิทธิบาท คำนี้ว่า **อิทธิบาท** เป็นชื่อของสภาวธรรมมีฉันทะเป็นต้น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะได้สมาธิ ได้จิตเตกัคคตา นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ เธอ ...มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น เหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร ฉันทะนี้ ฉันทสมาธินี้ และปธานสังขารนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าอิทธิบาทประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร"[๑] แม้ในอิทธิบาทที่เหลือ ก็พึงทราบอธิบายดังกล่าวมานี้

[๓๘๓] บท ๘ มีฉันทะ เป็นต้น พึงทราบว่า **บท ๘ (อฏฺฐ ปทานิ)** สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ดังนี้ว่า "บท ๘ แห่งฤทธิ์ อะไรบ้าง คือ ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะได้สมาธิ ได้จิตเตกัคคตา ฉันทะไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช่ฉันทะ ฉันทะเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ถ้าภิกษุอาศัยวิริยะ ... ถ้าภิกษุอาศัยจิตตะ ... ถ้าภิกษุอาศัยวิมังสาได้สมาธิ ได้จิตเตกัคคตา วิมังสาไม่ใช่สมาธิ สมาธิก็ไม่ใช่วิมังสา วิมังสาเป็นอย่างหนึ่ง สมาธิก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง บทแห่งฤทธิ์ ๘ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้เฉพาะซึ่งฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าด้วยฤทธิ์" เพราะว่า ในนิเทศแห่งอิทธิบาทนี้ ฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่จะยังฤทธิ์ให้เกิดขึ้น ที่ประกอบเข้าด้วยกันกับสมาธิ ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ อิทธิบาทมีวิริยะเป็นต้นก็อย่างนั้น เพราะเหตุนั้น บทเหล่านี้พึงทราบว่า ท่านเรียกว่าบท ๘

[๓๘๔] ความที่จิตไม่หวั่นไหว โดยอาการ ๑๖ ประการ พึงทราบว่า **มูล ๑๖ (โสฬส มูลานิ)** สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า "มูลแห่งฤทธิ์ มีเท่าไร มูลมี ๑๖ ประการ คือ

๑. จิตไม่ฟุบลงย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ (ความไม่หวั่นไหว)

๒. จิตไม่ฟูขึ้นย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๕-๓๙๖

๓. จิตไม่ยินดีย่อมไม่หวั่นไหวเพราะราคะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๔. จิตไม่มุ่งร้ายย่อมไม่หวั่นไหวเพราะพยาบาท เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๕. จิตอันทิฏฐิไม่อาศัยย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๖. จิตไม่พัวพันย่อมไม่หวั่นไหวเพราะฉันทราคะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๗. จิตหลุดพ้นย่อมไม่หวั่นไหวเพราะกามราคะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๘. จิตไม่เกาะเกี่ยวย่อมไม่หวั่นไหวเพราะกิเลส เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๙. จิตปราศจากเครื่องครอบงำย่อมไม่หวั่นไหวเพราะครอบงำกิเลสได้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๑๐. จิตที่เป็นเอกัคคตารมณ์ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะกิเลสต่างๆ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๑๑. จิตที่ศรัทธาสนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๑๒. จิตที่วิริยะสนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๑๓. จิตที่สติสนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๑๔. จิตที่สมาธิสนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๑๕. จิตที่ปัญญาสนับสนุนแล้วย่อมไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ

๑๖. จิตที่ถึงความสว่างย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความมืดคืออวิชชา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอาเนญชะ[๑] มูลแห่งฤทธิ์ ๑๖ ประการเหล่านี้ย่อมเป็นไปเพื่อได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าด้วยฤทธิ์”

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๕๖๔

ก็ความข้อนี้เป็นอันสำเร็จแล้วด้วยพระบาลีว่า **เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วอย่างนี้ (เอวํ สมาหิเต จิตฺเต)** เป็นต้น โดยแท้ แต่ถึงอย่างนั้น ท่านก็ยังกล่าวไว้อีก ก็เพื่อจะแสดงฌานมีปฐมฌานเป็นต้นว่าเป็นภูมิ บาท บท และเป็นมูลแห่งฤทธิ์ ส่วนนัยเบื้องต้น เป็นนัยมาแล้วในพระสูตรทั้งหลาย นัยนี้มาแล้วในปฏิสัมภิทา ในนัยทั้ง ๒ ท่านกล่าวไว้อีกแม้เพื่อความไม่งมงาย ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้

[๓๘๕] คำว่า **อธิษฐานด้วยญาณ (ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโต)** มีอธิบายว่า พระโยคาวจรนี้นั้นทำธรรมเหล่านี้ที่เป็นภูมิ บาท บท และเป็นมูลแห่งฤทธิ์ให้ถึงพร้อมแล้ว เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาออกแล้ว ถ้าต้องการเป็น ๑๐๐ คน ก็ทำบริกรรมไปว่า "จงเป็น ๑๐๐ คน จงเป็น ๑๐๐ คน" เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาออกแล้ว อธิษฐานอีก พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นแหละ เธอก็จะเป็น ๑๐๐ คน แม้ในการเป็นคน ๑,๐๐๐ คนเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน ถ้าหากไม่สำเร็จอย่างนี้ พระโยคาวจรพึงทำบริกรรม เข้าฌานแม้เป็นวาระที่ ๒ ออกแล้วจึงอธิษฐานใหม่ จริงอยู่ ในอรรถกถาสังยุตตนิกาย ท่านแก้ว่า "จะเข้าวาระเดียว สองวาระ ก็ควร" ในจิตเหล่านั้น จิตที่มีฌานเป็นบาท มีนิมิตเป็นอารมณ์ จิตในบริกรรม มีคนจำนวน ๑๐๐ เป็นอารมณ์ หรือมีคนจำนวน ๑,๐๐๐ เป็นอารมณ์ แต่อารมณ์เหล่านั้นก็เป็นแต่เพศ หาเป็นบัญญัติไม่ แม้จิตอธิษฐานก็มีคนจำนวน ๑๐๐ เป็นอารมณ์ หรือมีคนจำนวน ๑,๐๐๐ เป็นอารมณ์ อย่างนั้นเหมือนกัน อธิษฐานจิตนั้นสัมปยุตกับรูปาวจรจตุตถฌานเกิดขึ้นดวงเดียวเท่านั้นในลำดับโคตรภูจิต ดุจอัปปนาจิตที่ท่านกล่าวมาในเบื้องต้น

[๓๘๖] แม้คำใดท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "ท่านผู้มีฤทธิ์ โดยปกติ เป็นคนเดียว น้อมนึกให้เป็นหลายคน คือน้อมนึกให้เป็น ๑๐๐ คน เป็น ๑,๐๐๐ คน หรือ ๑๐๐,๐๐๐ คนก็ได้ ครั้นน้อมนึกแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า 'เราจงเป็นหลายคน' ก็เป็นหลายคนได้ เหมือน**ท่านจูฬปันถกะ (อายสฺมา จูฬปนฺถโก)** รูปเดียวแสดงเป็นหลายรูปก็ได้ฉะนั้น"[๑] แม้ในคำเหล่านั้น คำว่า **น้อมนึก (อาวชฺชติ)** ท่านกล่าวไว้ด้วย

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๕๖๖

อำนาจบริกรรมเหมือนกัน คำว่า **ครั้นน้อมนึกแล้วอธิษฐานด้วยญาณ (อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ)** ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งญาณในอภิญญา เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบความในคำว่า **อธิษฐานด้วยญาณ** นี้อย่างนี้ว่า "ท่านผู้มีฤทธิ์น้อมนึกให้เป็นหลายคน ต่อแต่นั้น ในที่สุดแห่งบริกรรมจิตแม้เหล่านั้น ก็เข้าสมาบัติ ออกจากสมาบัติแล้ว น้อมนึกอีกว่า 'จงเป็นหลายคน' แล้วจึงอธิษฐานด้วยญาณในอภิญญาดวงเดียวที่เกิดขึ้นในลำดับแห่งจิตอันเป็นส่วนเบื้องต้น ๓ หรือ ๔ ดวง ที่เป็นไปต่อจากนั้น ซึ่งได้ชื่อว่าอธิษฐาน ด้วยสามารถเป็นเหตุให้สำเร็จได้"

ส่วนคำที่กล่าวแล้วว่า **เหมือนท่านจูฬปันถกะ (ยถา อายสฺมา จูฬปนฺถโก)** ท่านกล่าวเพื่อแสดงประจักษ์พยานแห่งการอธิษฐานให้เป็นหลายคน แต่คำนั้นควรแสดงด้วยเรื่อง (อุทาหรณ์) ทราบมาว่า ท่านสองพี่น้องนั้น ได้ชื่อว่าปันถก เพราะเกิดในทาง บรรดาท่านทั้ง ๒ นั้น ผู้พี่ชื่อมหาปันถก ท่านบวชแล้วบรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ท่านเป็นพระอรหันต์แล้ว ให้จูฬปันถกบวช ได้ให้คาถาดังนี้ว่า

"เชิญท่านดูพระอังคีรส ผู้ทรงรุ่งโรจน์อยู่
เหมือนดอกบัวชื่อโกกนุท มีกลิ่นหอม
ไม่ปราศจากกลิ่น บานอยู่ในเวลาเช้า
และเหมือนดวงอาทิตย์เปล่งรัศมีอยู่บนท้องฟ้า ฉะนั้น"[๑]

พระจูฬปันถกะนั้นไม่สามารถจะท่องคาถานั้นให้คล่องแคล่วได้ โดย (ล่วงไป) ๔ เดือน ครั้งนั้น พระเถระจึงบอกเธอว่า "ท่านเป็นคนอาภัพในพระศาสนา" แล้วจึงขับออกจากวิหาร ก็แลในสมัยนั้น พระเถระเป็นพระภัตตุทเทสก์ หมอชีวกเข้าไปหาพระเถระพูดนิมนต์ว่า "พรุ่งนี้ พระคุณเจ้า ได้โปรดพาภิกษุ ๕๐๐ รูปพร้อมทั้งพระผู้มีพระภาคไปรับภิกษาในเรือนของโยมด้วยเถิด" แม้พระเถระก็รับนิมนต์ด้วยพูดว่า "อาตมารับนิมนต์สำหรับภิกษุที่เหลือเว้นพระจูฬปันถกะรูปเดียว"

---

[๑] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๑๙๕/๓๓๓-๓๓๔

พระจูฬปันถกะยืนร้องไห้อยู่ที่ซุ้มประตู พระผู้มีพระภาคทรงเห็นด้วยทิพยจักษุ เสด็จเข้าไปหาเธอ แล้วตรัสถามว่า "ร้องไห้ทำไม" ท่านกราบทูลเรื่องที่เป็นมานั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ผู้ที่ไม่สามารถจะทำการสาธยาย จะเป็นอภัพพบุคคลในศาสนาของเราก็หาไม่ อย่าร้องไห้ไปเลยภิกษุ" จับเธอที่แขนพาเข้าไปยังวิหาร แล้วเนรมิตท่อนผ้าเก่าด้วยฤทธิ์ ได้ประทานให้พร้อมกับตรัสว่า "เอาเถอะ ภิกษุ เมื่อเธอลูบคลำท่อนผ้าเก่านี้อยู่ จงทำสาธยายเรื่อยไปว่า **ผ้าปัดฝุ่น ผ้าปัดฝุ่น (รโชหรณํ รโชหรณํ)** เมื่อเธอทำอยู่อย่างนั้น ท่อนผ้าเก่านั้น ได้กลายเป็นผ้าสีดำ ท่านได้ความหมายรู้ว่า "ผ้าบริสุทธิ์ โทษในผ้านี้ไม่มี แต่โทษนี้เป็นโทษของร่างกาย" หยั่งญาณลงในขันธ์ ๕ ประการ เจริญวิปัสสนาส่งไปตั้งแต่อนุโลมญาณจนถึงโคตรภูญาณ ลำดับต่อมา พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสพระคาถาให้แสงสว่างแก่ท่านว่า

"ราคะ เราเรียกว่า ธุลี
เราหาเรียกละอองว่า เป็นธุลีไม่
คำว่า ธุลี นี้เป็นชื่อของราคะ
บัณฑิตเหล่านั้นละธุลีนี้แล้ว
ย่อมอยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลีได้

โทสะ เราเรียกว่า ธุลี
เราหาเรียกละอองว่า เป็นธุลีไม่
คำว่า ธุลี นี้เป็นชื่อของโทสะ
บัณฑิตเหล่านั้นละธุลีนี้แล้ว
ย่อมอยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลีได้

โมหะ เรารียกว่า ธุลี
เราหาเรียกละอองว่า เป็นธุลีไม่
คำว่า ธุลี นี้เป็นชื่อของโมหะ
บัณฑิตเหล่านั้นละธุลีนี้แล้ว
ย่อมอยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้ปราศจากธุลีได้"[๑]

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๐๙/๖๑๓, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๗๔/๒๖๙

ในเวลาจบพระคาถา โลกุตตรธรรม ๙ ประการมีปฏิสัมภิทา ๔ ประการและอภิญญา ๖ ประการเป็นบริวาร ได้อยู่ในเงื้อมมือของท่านจูฬปันถกะนั้นทีเดียว

ในวันรุ่งขึ้น พระศาสดาได้เสด็จไปยังเรือนของหมอชีวกพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เมื่อสุดการหลั่งน้ำทักษิโณทก เขาถวายข้าวยาคูอยู่ ทรงปิดบาตรด้วยพระหัตถ์ หมอชีวกทูลถามว่า "เพราะเหตุอะไร พระพุทธเจ้าข้า" ทรงตรัสบอกว่า "ในวิหารยังมีภิกษุอยู่รูปหนึ่ง" หมอชีวกนั้นส่งบุรุษคนหนึ่งไปว่า "เธอจงไป จงนำพระผู้เป็นเจ้ามาเร็ว" ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จออกจากวิหารไปแล้ว

พระปันถกะได้เนรมิตตนหนึ่งพัน นั่งในอัมพวัน
ที่น่ารื่นรมย์ จนถึงเวลาเขามานิมนต์[๑]

ครั้งนั้น บุรุษนั้นไปแล้วเห็นอารามรุ่งเรืองเป็นอันเดียวกันด้วยผ้ากาสาวะทั้งหลาย กลับมากราบทูลว่า "อารามเต็มไปด้วยภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์ไม่ทราบว่า พระผู้เป็นเจ้านั้น องค์ไหน" ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสกับเขาว่า "จงไปเถิด เธอเห็นรูปใดก่อน จงจับรูปนั้นที่ชายจีวรแล้วบอกว่า 'พระศาสดาทรงเรียกหาท่าน' แล้วนำมาเถิด" เขาไปยังที่นั้นได้จับที่ชายจีวรของพระเถระเท่านั้น ทันใดนั้น ภิกษุที่เนรมิตทั้งหมด ได้หายไปแล้ว พระเถระกล่าวว่า "เชิญไปเถิด คุณ" ส่งเขาไปแล้ว ทำสรีรกิจมีล้างหน้าเป็นต้นสำเร็จแล้ว ไปถึงก่อนกว่า นั่งบนอาสนะที่ถึง (แก่ตน) พระองค์ทรงมุ่งหมายถึงคำดังกล่าวมานี้ จึงตรัสว่า "เหมือนท่านจูฬปันถกะ"

ภิกษุจำนวนมากที่ท่านผู้มีฤทธิ์เนรมิตในเรื่องดังกล่าวมานั้น เป็นเช่นกับท่านผู้มีฤทธิ์เช่นกัน เพราะท่านเนรมิตโดยมิได้กำหนด ท่านผู้มีฤทธิ์ทำกิริยาบรรดากิริยามีการยืนการนั่งเป็นต้นก็ดี ทำอาการบรรดาอาการมีการพูดและการนิ่งเป็นต้นก็ดีใดใด ภิกษุเนรมิตย่อมทำกิริยาอาการนั้นๆ เหมือนกัน ก็ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะทำภิกษุเนรมิตให้มีเพศต่างกัน คือ บางพวกเป็นปฐมวัย บางพวกเป็นมัชฌิมวัย บางพวกเป็น

---

[๑] ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๕๖๓/๔๓๗

ปัจฉิมวัย โดยนัยอย่างนั้นเหมือนกัน บางพวกมีผมยาว บางพวกศีรษะล้านครึ่งหนึ่ง บางพวกล้านหมดศีรษะ บางพวกมีผมแซม บางพวกมีจีวรแดงครึ่งหนึ่ง บางพวกมีจีวรเหลือง กำลังทำกิจต่างมีการกล่าวบท กล่าวแสดงธรรม สวดสรภัญญะ ถามปัญหา ตอบปัญหา ย้อมจีวร ระบมบาตร เย็บและซักจีวร เป็นต้น หรือเป็นผู้ประสงค์จะทำให้มีการกระทำต่างๆ กันอีกบางพวก เธอออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วทำบริกรรมโดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุมีประมาณเท่านี้จงเป็นปฐมวัย" เข้าฌานที่เป็นบาทออกแล้วพึงอธิษฐานอีก พร้อมกับจิตอธิษฐาน ภิกษุที่เนรมิตมีประมาณเท่านั้นย่อมมีประการตามที่ท่านผู้มีฤทธิ์ปรารถนาทุกประการ ในคำว่า "แม้เป็นหลายคนก็อธิษฐานเป็นคนเดียวได้" เป็นต้น ก็นัยนี้

ก็นี้เป็นความแปลกกัน คือภิกษุนี้เนรมิตเป็นหลายคนแล้ว กลับคิดว่า "เราผู้เดียวจะจงกรม จะสาธยาย จะถามปัญหา" หรือคิดด้วยความมักน้อยว่า "วิหารนี้มีภิกษุน้อย ถ้าใครจักมาเห็นเข้า จะรู้จักเราว่า 'ภิกษุเหล่านี้มีประมาณเท่านี้ เป็นเช่นเดียวกันจักมีแต่ที่ไหน นี้ต้องเป็นอานุภาพของพระเถระเป็นแน่'ก็ดี ต่อมา ปรารถนาว่า "เราจงเป็นผู้เดียวเถิด" เข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วทำบริกรรมว่า "จงเป็นผู้เดียว" เข้าฌานอีกออกแล้ว พึงอธิษฐานว่า "เราจงเป็นผู้เดียว" พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเอง เธอก็เป็นผู้เดียว แต่เมื่อไม่ทำอย่างนี้ จะเป็นผู้เดียวเองเท่านั้นด้วยสามารถกาลตามที่กำหนดแล้ว

[๓๘๗] ในคำนี้ว่า **แสดงให้ปรากฏก็ได้ แสดงให้หายไปก็ได้ (อาวิภาวํ ติโรภาวํ)** มีอธิบายดังนี้ว่า ย่อมทำให้ปรากฏก็ได้ ทำให้หายไปก็ได้ จริงอยู่ พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรหมายเอาคำที่กล่าวมานี้จึงกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "คำว่า **ให้ปรากฏ (อาวิภาวํ)** อธิบายว่า เป็นสิ่งที่ใครๆ ไม่ปิดบังไว้ ทำให้ไม่มีอะไรปิดบังให้เปิดเผยปรากฏก็ได้ คำว่า **ให้หายไป (ติโรภาวํ)** อธิบายว่า ที่ใครๆ ปิดไว้ ทำให้เป็นที่ปิดบังมิดชิดก็ได้"[๑] ในฤทธิ์ ๒ ประการนั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำให้ปรากฏ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

ย่อมทำที่มืดให้เป็นที่สว่าง ทำที่ถูกปิดบังไว้ให้เป็นที่เปิดเผย หรือสิ่งที่ไม่ปรากฏให้เป็นสิ่งที่ปรากกฏได้ ทำอย่างไร คือภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ ต้องการจะทำตนเอง หรือผู้อื่น ให้เป็นโดยประการที่ตนแม้ถูกปิดบังก็ดี อยู่ในที่ไกลก็ดีจะปรากฏได้ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วน้อมนึกถึงที่มืดนี้ว่า "จงเป็นที่สว่าง" ที่ถูกกำบังนี้ว่า "จงเป็นที่เปิดเผย" หรือที่ไม่ปรากฏนี้ว่า "จงเป็นที่ปรากฏ" ทำบริกรรมแล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวมาแล้วทีเดียว พร้อมกับจิตอธิษฐานนั่นเทียว มันก็จะเป็นเหมือนที่อธิษฐานแล้วทีเดียว คนเหล่าอื่นแม้ยืนอยู่ในที่ไกลก็ย่อมเห็นได้ แม้ตนเองต้องการจะเห็นก็เห็นได้

[๓๘๘] ถามว่า ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำมาบ้าง

ตอบว่า พระผู้มีพระภาคทรงเคยทำมา

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคอันนางจูฬสุภัททากราบทูลนิมนต์แล้ว เมื่อจะเสด็จจากกรุงสาวัตถีไปยังเมืองสาเกต ซึ่งมีระยะทางประมาณ ๗ โยชน์ ด้วยเรือนยอด ๕๐๐ หลัง ที่วิสุกรรมเทพบุตรเนรมิตถวาย ได้อธิษฐานโดยประการที่ชาวเมืองสาเกตจะเห็นชาวกรุงสาวัตถีได้ และชาวกรุงสาวัตถีจะเห็นชาวเมืองสาเกตได้ เสด็จลงตรงกลางเมืองทีเดียว ทรงแสดงแยกแผ่นดินลงไปจนกระทั่งอเวจี และทรงแหวกอากาศขึ้นไป จนถึงพรหมโลก

อนึ่ง ความข้อนี้ บัณฑิตควรให้แจ่มแจ้งแม้ด้วยเรื่องเทโวโรหณะอีกก็ได้ ทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงทำยมกปาฏิหาริย์ ปลดเปลื้องสัตว์ ๘๔,๐๐๐ จากเครื่องผูก ทรงน้อมนึกว่า "พระพุทธเจ้าในอดีตทั้งหลาย ในเวลาเสร็จยมกปาฏิหาริย์เสด็จไปไหน" ได้ทอดพระเนตรเห็นว่า "ได้เสด็จไปยังภพดาวดึงส์" ครั้งนั้น พระองค์ทรงเหยียบพื้นแผ่นดินด้วยพระบาทข้างหนึ่ง ทรงวางพระบาทข้างที่ ๒ ไว้บนยอดภูเขายุคันธร ทรงยกเท้าข้างเดิมขึ้นเหยียบยอดภูเขาสิเนรุ เสด็จเข้าจำพรรษาที่พื้นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์นั้น เริ่มแสดงพระอภิธรรมตั้งแต่ต้นแก่เทวดาในหมื่นจักรวาลผู้ประชุมกันแล้ว ในเวลาภิกขาจารทรงเนรมิตพระพุทธเนรมิตไว้แล้ว พระพุทธเนรมิตนั้นแสดงธรรม พระผู้มี

พระภาคทรงเคี้ยวไม้ชำระฟันชื่อนาคลดา ทรงสรงพระพักตร์ที่สระอโนดาต ทรงรับบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีป ทรงเสวยที่ริมฝั่งสระอโนดาต พระสารีบุตรเถระไปที่ริมฝั่งสระอโนดาตนั้น ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงประทานนัยแก่พระเถระว่า "วันนี้ เราแสดงธรรมมีประมาณเท่านี้" พระองค์ตรัสอภิธรรมกถาไม่ขาดสายตลอด ๓ เดือนด้วยประการดังกล่าวมานี้ เพราะได้ฟังอภิธรรมกถานั้นเทวดา ๘๐ โกฏิได้บรรลุธรรมแล้ว

ในยมกปาฏิหาริย์ บริษัท ๑๒ โยชน์แม้ประชุมกันแล้ว ได้สร้างค่ายพักอยู่ด้วยตั้งใจว่า "พวกเราเฝ้าพระผู้มีพระภาคก่อนแล้วจักพากันไป" จูฬอนาถบิณฑิกเศรษฐีผู้เดียวได้บำรุงบริษัทนั้นด้วยปัจจัยทุกอย่าง คนทั้งหลายได้ขอร้องพระอนุรุทธเถระเพื่อต้องการจะทราบว่า "พระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ ณ ที่ไหน" พระเถระเจริญอาโลกกสิณแล้วได้เห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าจำพรรษา ณ บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์นั้นแล้วจึงได้บอกให้ทราบ

พวกเขาขอร้องพระมหาโมคคัลลานเถระ เพื่อจะกราบไหว้พระผู้มีพระภาค พระเถระดำลงในแผ่นดินใหญ่ท่ามกลางบริษัทนั่นเอง แล้วชำแรกภูเขาสิเนรุผุดขึ้นกราบพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาค ณ ที่ใกล้พระบาทของพระตถาคต ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชาวชมพูทวีปพูดกันว่า 'พวกเราถวายอภิวาทพระยุคลบาทเฝ้าแล้วเทียวจักไป" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "โมคคัลลานะ ก็บัดนี้พระสารีบุตรพี่ชายของเธออยู่ที่ไหน" พระมหาโมคคัลลานะกราบทูว่า "ที่สังกัสสนครพระพุทธเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "โมคคัลลานะ ผู้ต้องการเห็นเรา พรุ่งนี้ จงพากันมายังสังกัสสนคร ในวันพรุ่งนี้เป็นวันเพ็ญมหาปวารณาและเป็นวันอุโบสถ เราจะลงที่สังกัสสนคร" พระเถระรับพระดำรัสว่า "ดีละ พระพุทธจ้าข้า" ไหว้พระทศพลแล้วลงตามทางที่มาแล้วนั่นเทียวมาถึงสำนักของคนทั้งหลาย ท่านได้อธิษฐานโดยประการที่คนทั้งหลายจะเห็นท่านได้ ทั้งในเวลาไปและกลับ พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำอาวิภาวปาฏิหาริย์นี้ในตอนนี้ก่อน

ท่านกลับมาอย่างนั้นแล้วได้บอกข่าวนั้นแล้วกล่าวสำทับว่า “ท่านทั้งหลายอย่าทำความสำคัญว่า ยังอยู่ไกล บริโภคอาหารเช้าเสร็จจงพากันออกมา” พระผู้มีพระภาคตรัสบอกท้าวสักกเทวราช (ให้ทราบ) ว่า “มหาบพิตร พรุ่งนี้ อาตมภาพจะไปยังมนุษยโลก” ท้าวเทวราชทรงพระบัญชาวิสุกรรมเทพบุตรว่า “พ่อ พรุ่งนี้ พระผู้มีพระภาคมีพระประสงค์จะเสด็จไปยังมนุษยโลก เธอจงเนรมิตบันได ๓ แถว คือ บันไดทองแถวหนึ่ง บันไดเงินแถวหนึ่ง บันไดแก้วมณีแถวหนึ่ง” วิสุกรรมเทพบุตรนั้นได้ทำตามพระบัญชา ในวันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคประทับยืนบนยอดภูเขาสิเนรุ ทอดพระเนตรดูโลกธาตุด้านทิศตะวันออก จักรวาลหลายพันเปิดโล่ง ปรากฏดุจเป็นลานอันเดียวกัน ได้ทอดพระเนตรสิ่งที่เปิดเผยทุกสิ่งทางด้านทิศตะวันตกก็ดี ทางด้านทิศเหนือก็ดี ทางด้านทิศใต้ก็ดี เหมือนอย่างที่ได้ทอดพระเนตรเห็นทางด้านทิศตะวันออก ฉะนั้น เบื้องล่างก็ได้ทอดพระเนตรจนถึงอเวจี เบื้องบนจนถึงอกนิฏฐภพ

ว่ากันว่า วันนั้นได้ชื่อว่าเป็นวันเปิดโลก แม้พวกมนุษย์ก็เห็นเหล่าเทวดา แม้พวกเทพเล่าก็เห็นพวกมนุษย์ ในการเห็นนั้น ไม่ใช่พวกมนุษย์จะต้องแหงนดู ไม่ใช่พวกเทพจะต้องก้มดู เทวดาและมนุษย์ทั้งหมดเห็นกันและกันเหมือนอยู่พร้อมหน้ากัน พระผู้มีพระภาคเสด็จลงทางบันไดแก้วมณีในท่ามกลาง เทวดาชั้นกามาวจรทั้ง ๖ ชั้น ลงทางบันไดทองข้างซ้าย เทพชั้นสุทธาวาสและท้าวมหาพรหมลงทางบันไดเงินข้างขวา ท้าวเทวราชได้ถือบาตรและจีวร ท้าวมหาพรหมถือเศวตฉัตรมีขนาด ๓ โยชน์ ท้าวสุยามะถือพัดขนหางสัตว์ ปัญจสิขคันธัพพเทพบุตรถือพิณสีเหลืองดุจผลมะตูม (แก่) ประมาณ ๓ คาวุต ทำการบูชาพระตถาคตลงมา วันนั้น ขึ้นชื่อว่าสัตว์ผู้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้วไม่ให้ความอยากเพื่อจะเป็นพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นอยู่ย่อมไม่มี พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำอาวิภาวปาฏิหาริย์นี้ในเรื่องนี้

อีกเรื่องหนึ่ง พระธัมมทินนเถระชาวตลังคระที่ตัมพปัณณิทวีป นั่งที่ลานพระเจดีย์ในติสสมหาวิหาร กล่าวอปัณณกสูตร[๑] ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วย

---

[๑] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๖/๑๕๙

ธรรม ๓ ประการ ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติข้อปฏิบัติไม่ผิด” ได้คว่ำพัดลง พระเถระได้ทำที่ตั้งแต่อเวจีขึ้นมาให้มีลานเป็นอันเดียวกันจนกระทั่งพรหมโลก พระเถระแสดงธรรมคุกคามด้วยภัยในนรก และปลอบประโลมด้วยสุขในสวรรค์ ผู้ฟังบางพวกเป็นพระโสดาบัน บางพวกเป็นพระสกทาคามี บางพวกเป็นพระอนาคามี บางพวกเป็นพระอรหันต์

[๓๘๙] ส่วนพระโยคาวจรผู้ต้องการจะทำให้เป็นสิ่งที่ลี้ลับ ย่อมทำที่สว่างให้เป็นที่มืด หรือทำสิ่งที่ไม่ถูกกำบังให้เป็นสิ่งที่ถูกกำบังบ้าง ย่อมทำสิ่งที่ปรากฏได้ไม่ให้ปรากฏ ทำอย่างไร คือ ก็ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้แลใคร่จะทำตนหรือบุคคลอื่นก็ตามให้เป็นเหมือนแม้ไม่ถูกปกปิด หรือแม้ยืนอยู่ในที่ใกล้ ก็ไม่ปรากฏ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วน้อมนึกไปว่า “ที่ที่มีแสงสว่างนี้จงเป็นที่มืด” หรือว่า “ที่ที่ไม่ถูกกำบังนี้จงเป็นที่ถูกกำบัง” หรือ “ที่ที่มาปรากฏได้นี้จงเป็นที่ไม่ปรากฏ” ทำบริกรรมแล้วอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว พร้อมกับจิตอธิษฐาน ก็จะเป็นตามที่อธิษฐานทีเดียว คนอื่นๆ แม้จะอยู่ในที่ใกล้ก็มองไม่เห็น แม้ตนเองประสงค์จะไม่เห็นก็มองไม่เห็น

[๓๙๐] ถามว่า ก็ปาฏิหาริย์นี้ใครเคยทำมาบ้าง

ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเคยทำมา

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำยสกุลบุตรผู้นั่งในที่ใกล้ทีเดียวให้เป็นโดยประการที่บิดาจะไม่เห็นท่าน ทำนองเดียวกัน ทรงทำการต้อนรับพระมหากัปปินะตลอดที่ ๑๒๐ โยชน์ โปรดพระมหากัปปินะนั้นให้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล และโปรดอำมาตย์ ๑,๐๐๐ คนของท่านให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล ทรงทำโดยประการที่พระอโนชาเทวีพร้อมทั้งบริวารหญิง ๑,๐๐๐ คน มาแล้วแม้นั่งในที่ใกล้ ก็ไม่เห็นพระราชาพร้อมทั้งบริวาร เมื่อนางกราบทูลว่า “พระองค์ทอดพระเนตรเห็นพระราชาบ้างไหมเพคะ” ก็ตรัสว่า “ก็พระนางทรงแสวงหาพระราชาดีกว่า หรือแสวงหาตนดีกว่า” เมื่อพระนางทรงรับว่า “หาตนเองดีกว่า เพคะ” แล้วประทับนั่งลง ทรงแสดงธรรมโดยประการที่พระนางพร้อมทั้งหญิง ๑,๐๐๐ คน ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พวกอำมาตย์ดำรงอยู่ในอนาคามิผล พระราชาดำรงอยู่ในอรหัตตผล อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระมหินทเถระผู้เมื่อ

กระทำโดยประการที่พระราชาจะไม่ทอดพระเนตรเห็นชนที่เหลือผู้มากับตนในวันที่มาถึงตัมพปัณณิทวีป ก็ได้ทำติโรภาวปาฏิหาริย์นี้เหมือนกัน[๑]

[๓๙๑] อีกนัยหนึ่ง ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏทั้งหมดชื่อว่าอาวิภาวปาฏิหาริย์ ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏชื่อว่าติโรภาวปาฏิหาริย์ ในปาฏิหาริย์ ๒ ประการนั้น ในปาฏิหาริย์ที่ปรากฏย่อมปรากฏทั้งฤทธิ์ ทั้งท่านผู้มีฤทธิ์ทีเดียว ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏนั้นควรแสดงด้วยเรื่องยมกปาฏิหาริย์ แท้จริง ในยมกปาฏิหาริย์นั้น ปรากฏทั้ง ๒ ประการ อย่างนี้ คือ พระตถาคตทรงทำยมกปาฏิหาริย์ในที่นี้ไม่ทั่วไปกับพระสาวกทั้งหลาย คือ ท่อไฟพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องบน สายน้ำพุ่งออกจากพระวรกายเบื้องล่าง[๒] ในปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ฤทธิ์อย่างเดียว ท่านผู้มีฤทธิ์ไม่ปรากฏ ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏนั้นควรแสดงด้วยมหกสูตร[๓] และพรหมนิมันตนิกสูตร[๔] จริงอยู่ ในปาฏิหาริย์ที่กล่าวในพระสูตรทั้ง ๒ นั้น ปรากฏแต่ฤทธิ์ของท่านมหกะและของพระผู้มีพระภาค ท่านผู้มีฤทธิ์หาปรากฏไม่

ดังที่ท่านกล่าวว่า "จิตตคหบดีนั่ง ณ ที่สมควรแล้ว ได้เรียนท่านมหกะดังนี้ว่า 'ท่านผู้เจริญ ขอโอกาส ขอพระคุณเจ้ามหกะโปรดแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ที่เป็นธรรมยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์แก่โยมด้วยเถิด' ท่านกล่าวว่า 'คหบดี ถ้าอย่างนั้น ท่านจงให้ปูผ้าห่มที่ระเบียงแล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้' จิตตคหบดีรับคำของท่านมหกะแล้วปูผ้าห่มที่ระเบียงเกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้ ต่อจากนั้นท่านมหกะเข้าไปสู่วิหารแล้วได้บันดาลฤทธิ์ให้เปลวไฟแลบออกทางช่องลูกดาลและระหว่างกลอนประตูให้ไหม้แต่หญ้า ไม่ให้ไหม้ผ้าห่ม"[๕]

ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล เราได้บันดาลฤทธิ์ชนิดที่ว่า 'พรหม พรหมบริษัท พรหมปาริสัชชา จะได้ยินแต่เสียงเรา แต่ไม่เห็นเรา' แล้วหายตัวไปได้ตรัส คาถานี้ว่า

---

[๑] วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๙

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑๖/๑๗๗

[๓] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๔๖/๓๗๘

[๔] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๐๑/๕๓๗

[๕] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘ /๓๔๖/๓๗๙

'เราเห็นภัยในภพและเห็นภพของสัตว์
ผู้แสวงหาความปราศจากภพแล้ว
ไม่กล่าวยกย่องภพอะไรเลย
ทั้งไม่ยึดมั่นนันทิด้วย"[๑]

[๓๙๒] ในคำนี้ว่า **ทะลุฝา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขา ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่แจ้งก็ได้ (ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเส)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ทะลุฝา (ติโรกุฑฺฑํ)** ได้แก่ ด้านนอกฝา อธิบายว่า ส่วนนอกแห่งฝา ในคำนอกนี้ก็นัยนี้ คำนี้ว่า **ฝา (กุฑฺโฑ)** เป็นชื่อของฝาเรือน คำว่า **กำแพง (ปากาโร)** ได้แก่ กำแพงล้อมเรือน วิหาร และหมู่บ้านเป็นต้น คำว่า **ภูเขา (ปพฺพโต)** ได้แก่ ภูเขาดินก็มี ภูเขาหินก็มี คำว่า **ไม่ติดขัด (อสชฺชมาโน)** ได้แก่ ไม่ติดข้องอยู่ คำว่า **เหมือนไปในที่แจ้ง (เสยฺยถาปิ อากาเส)** ได้แก่ ดุจไปในอากาศ ด้วยว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะไปอย่างนี้ เข้าฌานมีอากาสกสิณเป็นอารมณ์ ออกแล้วน้อมนึกถึงฝา กำแพง หรือภูเขาอย่างหนึ่ง แม้ในบรรดาภูเขาสิเนรุและภูเขาจักรวาล ทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานว่า "จงเป็นอากาศ" ก็จะเป็นอากาศทันที ย่อมเป็นโพรงสำหรับผู้ประสงค์จะลงไปข้างล่าง หรือสำหรับผู้ประสงค์จะขึ้นไปข้างบน เป็นช่องสำหรับผู้ต้องการจะทะลุไป เธอย่อมไปได้ไม่ติดขัดในที่นั้น ๆ

ส่วนในการทำปาฏิหาริย์นี้ **พระจูฬาภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก (ติปิฏก–จูฬาภยตฺเถโร)** กล่าวว่า "การเข้าฌานมีอากาสกสิณเป็นอารมณ์มีประโยชน์อย่างไร ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะเนรมิตรูปต่าง ๆ มีช้างและม้าเป็นต้น จะต้องเข้าฌานที่มีกสิณมีช้างและม้าเป็นต้นเป็นอารมณ์หรือ ความเป็นผู้ทำบริกรรมในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเป็นผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ เท่านั้น เป็นสำคัญมิใช่หรือ ตนต้องการสิ่งใด ๆ สิ่งนั้น ๆ นั่นแหละย่อมเป็นได้" ภิกษุทั้งหลายกล่าวเรียนว่า "ท่านขอรับ เฉพาะอากาสกสิณ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๕๔๐/๕๔๓

เท่านั้นมาแล้วในพระบาลี เพราะเหตุนั้น การเข้าฌานที่มีอากาสกสิณเป็นอารมณ์นั้นควรกล่าวแท้" ในเรื่องนั้นมีพระบาลีดังต่อไปนี้

"ท่านผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้อากาสกสิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมน้อมนึกถึงฝา กำแพง ภูเขา ครั้นน้อมนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า 'จงเป็นที่ว่าง' ก็เป็นที่ว่างได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นทะลุฝา กำแพง ภูเขาไปได้ไม่ติดขัด ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิตย่อมทะลุฝา กำแพง ภูเขาไปได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในที่แจ้ง เหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติไปในที่ไม่มีอะไรปิดบังกั้นไว้โดยไม่ติดขัด ฉะนั้น"[๑]

ถามว่า ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วไป ภูเขาหรือต้นไม้ผุดขึ้นในระหว่าง เธอมิต้องเข้าสมาบัติอธิษฐานอีกหรือ

ตอบว่า โทษในสมาบัตินั้นไม่มี เพราะว่า การเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานซ้ำอีกก็เป็นเช่นกับการถือนิสสัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์ เพราะภิกษุนี้อธิษฐานซ้ำอีกว่า "จงเป็นที่แจ้ง" ที่แจ้งย่อมมีได้ทันใดนั่นเทียว ข้อที่ว่า "ภูเขาหรือต้นไม้ที่เกิดแต่ฤดูอย่างอื่นจักผุดขึ้นในระหว่างด้วยกำลังแห่งการอธิษฐานครั้งแรกของภิกษุนั้น" มิใช่ฐานะที่จะมีได้ ส่วนในกรณีสิ่งที่ผุดขึ้นเป็นสิ่งที่ท่านผู้มีฤทธิ์องค์อื่นเนรมิตไว้ สิ่งที่เนรมิตครั้งแรกย่อมมีกำลัง สิ่งที่เนรมิตขึ้นทีหลังจะพึงไปข้างบนหรือข้างล่างของสิ่งที่ผุดขึ้นนั้น

[๓๙๓] ในคำนี้ว่า **ผุดขึ้นหรือดำลงแม้ในแผ่นดินก็ได้ (ปถวิยาปิ อุมฺมุชฺช-นิมฺมุชฺชํ)** มีอธิบายว่า การผุดขึ้นเรียกว่า **อุมฺมุชฺชํ** การดำลงเรียกว่า **นิมฺมุชฺชํ** การผุดขึ้นด้วยและการดำลงด้วย ชื่อว่า**การผุดขึ้นและการดำลง (อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ)** พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะทำอย่างนั้นเข้าฌานที่มีอาโปกสิณเป็นอารมณ์ ออกแล้วกำหนดว่า "ในที่มีประมาณเท่านี้ จงเป็นแผ่นดิน จงเป็นน้ำ" ทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว พร้อมกับการอธิษฐานเสร็จ แผ่นดินในที่ตามที่กำหนดแล้ว ย่อมเป็นน้ำทันที พระโยคาวจรนั้นย่อมทำการผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินที่ตรงนั้นได้ ในข้อนั้นมีพระบาลีเป็นเครื่องสาธกดังนี้ว่า

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้อาโปกสิณสมาบัติโดยปกติย่อมน้อมนึกถึงแผ่นดิน ครั้นแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า 'จงเป็นน้ำ' ก็เป็นน้ำได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิตทำการผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินเหมือนผุดขึ้นและดำลงในน้ำก็ได้ เหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติทำการผุดขึ้นและดำลงในน้ำได้ ฉะนั้น"[๑]

มิใช่แต่จะผุดขึ้นและดำลงอย่างเดียวเท่านั้น ในกิจเนื่องด้วยน้ำมีน้ำอาบ น้ำดื่ม น้ำล้างหน้า และน้ำล้างสิ่งของเป็นต้น เธอต้องการทำกิจใดๆ ก็ทำกิจนั้นๆ ได้ อนึ่งเล่า มิใช่แต่เป็นน้ำอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ แม้ในของเหลวมีเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อย เป็นต้น เมื่อเธอต้องการสิ่งใดๆ ก็น้อมนึกถึงสิ่งนั้นๆ ทำบริกรรมไปว่า "สิ่งนี้และสิ่งนี้ จงเป็นเท่านี้" แล้วอธิษฐาน มันก็เป็นตามที่อธิษฐานทีเดียว เมื่อตักขึ้นใส่ภาชนะ เนยใสก็เป็นเนยใสอยู่นั่นเอง สิ่งอื่นมีน้ำมันเป็นต้นก็คงเป็นน้ำมันเป็นต้นตามเดิม น้ำก็คงเป็นน้ำตามเดิม ในน้ำนั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นต้องการจะให้เปียกเท่านั้น จึงเปียกได้ ไม่ต้องการจะให้เปียก ก็ไม่เปียก แผ่นดินตรงนั้น ก็เป็นน้ำสำหรับท่านผู้มีฤทธิ์นั้น สำหรับชนที่เหลือก็เป็นแผ่นดินอยู่นั่นเอง ที่แผ่นดินตรงนั้น แม้พวกคนเดินเท้าก็เดินไปได้ ไปด้วยยานเป็นต้นก็ได้ ทำกสิกรรมเป็นต้นก็ได้ ก็ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นี้ปรารถนาว่า "จงเป็นน้ำสำหรับคนแม้เหล่านั้น" ก็เป็นน้ำทันที แต่ล่วงกาลกำหนดเว้นน้ำในที่ขังน้ำมีสระและตระพังเป็นต้น ซึ่งมีอยู่ตามปกติ สถานที่ที่ท่านผู้มีฤทธิ์กำหนดไว้นอกนั้นเป็นแผ่นดินตามเดิม

[๓๙๔] ในคำนี้ว่า **แม้น้ำก็ไม่แยกออกจากกัน (อุทเกปิ อภิชฺชมาเน)** มีอธิบายดังนี้ น้ำใดที่บุคคลเหยียบแล้วจมลง น้ำนั้นเรียกว่า **แยกจากกัน** น้ำที่ตรงกันข้ามเรียกว่า **ไม่แยกจากกัน** ส่วนภิกษุผู้มีฤทธิ์ต้องการจะไปอย่างนั้น เข้าฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ ออกแล้วกำหนดทำบริกรรมไปว่า "น้ำในที่มีประมาณเท่านี้จงเป็นดิน" แล้วพึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว พร้อมกับการอธิษฐาน น้ำในที่

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๖

ตามที่กำหนดแล้ว ก็เป็นแผ่นดินทันที ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นเดินไปบนน้ำนั้นได้ ในข้อนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้ว่า

"ภิกษุผู้มีฤทธิ์เป็นผู้ได้ปฐวีกสิณสมาบัติ โดยปกติย่อมน้อมนึกถึงน้ำ ครั้นแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า 'จงเป็นแผ่นดิน' ก็เป็นแผ่นดินได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นเดินไปบนน้ำซึ่งไม่แยกจากกันก็ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิตเดินไปบนน้ำที่ไม่แยกจากกัน เหมือนเดินไปบนแผ่นดิน เหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์โดยปกติ เดินไปบนแผ่นดินที่ไม่แยกกัน ฉะนั้น"[๑]

อนึ่ง มิใช่เดินไปได้อย่างเดียวเท่านั้น ตนต้องการอิริยาบถใดๆ ย่อมทำอิริยาบถนั้นๆ ได้ ไม่ใช่จะทำให้เป็นแต่แผ่นดินอย่างเดียวเท่านั้น แม้ในอวิญญาณกทรัพย์มีแก้วมณี ทองคำ ภูเขา และต้นไม้ เป็นต้น ตนต้องการสิ่งใดๆ ก็น้อมนึกถึงสิ่งนั้นๆ แล้วอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ก็จะเป็นตามที่อธิษฐานทีเดียว และน้ำนั้นจะปรากฏเป็นแผ่นดินสำหรับท่านผู้มีฤทธิ์นั้นเท่านั้น สำหรับชนที่เหลือย่อมปรากฏเป็นน้ำตามเดิม ปลา เต่า และนกน้ำมีนกกาน้ำเป็นต้นย่อมเที่ยวไปได้ตามชอบใจ ก็ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นี้ต้องการจะทำน้ำนั้นให้เป็นแผ่นดินแก่คนแม้เหล่าอื่นก็ย่อมทำได้ทีเดียว แต่พอเลยเวลาที่กำหนดแล้ว ย่อมเป็นน้ำตามเดิม

[๓๙๕] คำว่า **นั่งขัดสมาธิเหาะไปได้ (ปลฺลงฺเกน กมติ)** ได้แก่ ย่อมนั่งขัดสมาธิเหาะไป คำว่า **เหมือนนกบินไป (ปกฺขี สกุโณ)** ได้แก่ นกตัวที่ประกอบด้วยปีกทั้ง ๒ ข้าง ส่วนท่านผู้มีฤทธิ์ต้องการจะทำอย่างนั้น เข้าฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ออกแล้ว ถ้าตนต้องการจะนั่งไป กำหนดที่มีขนาดเท่านั่งขัดสมาธิได้ ทำบริกรรมแล้วพึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ถ้าต้องการจะนอนไป ก็พึงอธิษฐานที่ขนาดเท่าเตียง ถ้าต้องการจะเดินไป ก็พึงอธิษฐานที่ขนาดเท่าทางเดิน รวมความว่า พึงกำหนดที่ตามสมควรดังกล่าวมาแล้วดังนี้ แล้วอธิษฐานว่า "จงเป็นแผ่นดิน" ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว พร้อมกับการอธิษฐาน ก็เป็นแผ่นดินทันที

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

ในเรื่องนั้นมีพระบาลีดังต่อไปนี้ว่า

"คำว่า **นั่งขัดสมาธิเหาะไปในอากาศ เหมือนนกมีปีกบินไป ฉะนั้น** ได้แก่ ท่านผู้มีฤทธิ์เป็นผู้มีปกติได้ปฐวีกสิณสมาบัติโดยปกติ ย่อมน้อมนึกถึงอากาศ ครั้นแล้วอธิษฐานด้วยญาณว่า 'จงเป็นแผ่นดิน' ก็เป็นแผ่นดินได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น จงกรมบ้าง ยืนบ้าง นั่งบ้าง นอนบ้าง ในอากาศกลางหาว ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิต ย่อมจงกรมบ้าง ฯลฯ นอนบ้าง ในอากาศกลางหาว เหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ตามปกติ จงกรมบ้าง ฯลฯ นอนบ้างบนแผ่นดิน ฉะนั้น"[๑]

แต่ว่า ภิกษุต้องการจะเหาะไปในอากาศ ต้องเป็นผู้ได้ทิพยจักษุด้วย

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะว่า สิ่งที่กีดขวางมีภูเขาและต้นไม้เป็นต้นซึ่งเกิดขึ้นเนื่องด้วยฤดูมีอยู่ในระหว่างบ้าง พวกสัตว์มีนาคและครุฑเป็นต้น ผู้มีใจริษยาเนรมิตขึ้นเพื่อแสดงสิ่งกีดขวางมีภูเขาและต้นไม้เป็นต้นเหล่านั้น

ถามว่า พบสิ่งกีดขวางเหล่านั้นจะพึงทำอย่างไรเล่า

ตอบว่า ก็เข้าฌานที่เป็นบาทออกแล้วทำบริกรรมแล้ว พึงอธิษฐานว่า 'จงเป็นอากาศ' ส่วนพระเถระกล่าวว่า "คุณ การเข้าสมาบัติมีประโยชน์อย่างไร จิตของท่านผู้มีฤทธิ์นั้นก็เป็นสมาธิอยู่แล้ว เธอใช้จิตนั้นอธิษฐานที่ใดๆ ว่า 'จงเป็นอากาศ' ที่นั้นๆ ก็เป็นอากาศทันที" พระเถระกล่าวอย่างนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นพึงปฏิบัติตามนัยที่กล่าวแล้วในติโรกุฑฑปาฏิหาริย์นั่นเทียว

อีกเรื่องหนึ่ง ท่านผู้มีฤทธิ์นี้ควรเป็นผู้ได้ทิพยจักษุ แม้เพื่อประโยชน์แก่การลงในที่แจ้ง เพราะว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ ถ้าลงที่ท่าน้ำหรือที่ประตูบ้าน ซึ่งไม่ใช่ที่แจ้ง ก็จะปรากฏแก่มหาชน เพราะเหตุนั้น เธอเห็นด้วยตาทิพย์ เว้นที่ไม่ใช่โอกาสแล้วจะลงในที่แจ้งได้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๕๖๗

[๓๙๖] ในปาฏิหาริย์ข้อนี้ว่า **จับต้องลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์แม้นี้ ซึ่งมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ ด้วยฝ่ามือ (อิเมปิ จนฺทิมสูริเย เอวํมหิทฺธิเก เอวํมหานุภาเว ปาณินา ปรามสติ ปริมชฺชติ)** มีอธิบายว่า ความที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีฤทธิ์มาก พึงทราบโดยการโคจรไปเหนือแผ่นดินอันมีประมาณ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ส่วนความมีอานุภาพมาก พึงทราบโดยการทำแสงสว่างใน ๓ ทวีปได้ในขณะเดียวกัน อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก โดยโคจรไปเหนือแผ่นดินและทำแสงสว่างอย่างนั้นได้ ชื่อว่ามีอานุภาพมากก็โดยมีฤทธิ์มากนั้นนั่นเอง คำว่า **จับต้อง (ปรามสติ)** ได้แก่ จับหรือถูกต้องในส่วนหนึ่ง คำว่า **ลูบคลำ (ปริมชฺชติ)** ได้แก่ ลูบคลำโดยรอบ เหมือนลูบคลำพื้นกระจก ฉะนั้น ก็ฤทธิ์นี้ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นด้วยอำนาจฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาเท่านั้น ความกำหนดด้วยกสิณสมาบัติย่อมไม่มีในฤทธิ์ข้อนี้ สมจริงดังที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า

> "ในคำนี้ว่า **ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมากอย่างนี้ก็ได้ (อิเมปิ จนฺทิมสูริเย ฯเปฯ ปริมชฺชติ)** มีอธิบายว่า ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความเป็นผู้ชำนาญแห่งจิตน้อมนึกถึงดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ แล้วอธิษฐานไปด้วยญาณว่า 'ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์จงมีในที่ใกล้มือ' ก็มีในที่ใกล้มือได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น นั่งหรือนอนก็ตาม ใช้ฝ่ามือแตะต้อง จับต้อง ลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น ฯลฯ จับต้องลูบคลำได้ เหมือนพวกมนุษย์ผู้ไม่มีฤทธิ์ตามปกติย่อมสัมผัส จับต้อง ลูบคลำรูปอะไรๆ ที่อยู่ใกล้มือได้ ฉะนั้น"[๑]

ท่านผู้มีฤทธิ์นี้นั้น หากปรารถนาจะขึ้นไปลูบคลำ ก็จะไปลูบคลำได้ แต่หากประสงค์จะนั่งหรือนอนในที่นี้แหละลูบคลำ อธิษฐานว่า 'จงมีในที่ใกล้มือ' เธอก็จับต้องดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ที่มาอยู่ใกล้มือด้วยกำลังอธิษฐาน ดุจผลตาลที่หลุดจากขั้วฉะนั้น หรือยื่นมือไปจับต้องก็ได้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๗

ถามว่า เมื่อยื่นมือออกไป ส่วนที่เป็นอุปาทินนกะยื่นออกไปหรือส่วนที่เป็นอนุปาทินนกะยื่นออกไป

ตอบว่า อนุปาทินนกะนั่นแหละอาศัยอุปาทินนกะขยายออกไป

ในข้อนั้น **พระติปิฎกจูฬนาคเถระ (ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร)** กล่าวว่า "ผู้มีอายุทั้งหลาย อุปาทินนกะจะเป็นของเล็กบ้าง ใหญ่บ้าง ไม่ได้หรือ เมื่อใด ภิกษุออกทางช่องเล็กๆ มีช่องดาลเป็นต้น เมื่อนั้น อุปาทินนกะก็เป็นของเล็กได้ เมื่อใด ภิกษุทำอัตภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้น อุปาทินนกะก็เป็นของใหญ่ได้ ดังอุปาทินนกะของพระมหาโมคคัลลานเถระ ฉะนั้น"

ว่าด้วยพระมหาโมคคัลลานะทรมานนันโทปนันทนาคราช

ทราบว่า ในสมัยหนึ่ง อนาถบิณฑิกคหบดีฟังพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาค แล้วทูลนิมนต์ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วันพรุ่งนี้ ขอพระองค์พร้อมกับภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป โปรดรับภิกษาในเรือนของข้าพระองค์ด้วยเถิด" แล้วหลีกไป พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์ แล้วทรงใช้เวลาอยู่ตลอดเวลาที่เหลือในวันนั้น และตลอดส่วนแห่งราตรี ในเวลาใกล้รุ่ง ทรงตรวจดู ๑๐,๐๐๐ โลกธาตุ ลำดับนั้นนาคราชนามว่า**นันโทปนันทะ (นนฺโทปนนฺโท)** ได้มาปรากฏในทางแห่งพระญาณของพระองค์ พระผู้มีพระภาคทรงใคร่ครวญไปว่า "นาคราชนี้มาปรากฏในทางแห่งญาณของเรา อุปนิสัยของเขามีอยู่หรือหนอแล" ทรงเห็นว่า "นาคราชนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย" ทรงใคร่ครวญต่อไปว่า "ใครหนอแลจะพึงเปลื้องนาคราชนี้จากมิจฉาทิฏฐิได้" ได้ทอดพระเนตรเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระ

ต่อจากนั้น ครั้นราตรีสว่างแล้ว พระองค์ทรงชำระพระสรีระเสร็จแล้ว ตรัสเรียกท่านพระอานนท์มาตรัสว่า "อานนท์ เธอจงแจ้งแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปว่า 'ตถาคตจะจาริกไปยังเทวโลก" ก็ในวันนั้น พวกนาคราชได้ตระเตรียมที่กินเลี้ยงสำหรับนันโทปนันท-นาคราช นันโทปนันทนาคราชนั้นมีเศวตฉัตรทิพย์กั้นบนรัตนบัลลังก์ทิพย์ มีเหล่านางระบำ ๓ พวก และนาคบริษัทแวดล้อม นั่งชมพิธีข้าวน้ำที่เขาจัดไว้ในภาชนะทิพย์

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทำอย่างที่นาคราชจะมองเห็น เสด็จมุ่งไปยังดาวดึงสเทวโลก พร้อมกับภิกษุ ๕๐๐ รูป ทางเบื้องบนวิมานของนาคราชนั้น

ก็แลในสมัยนั้น ความเห็นชั่วช้าเช่นนี้เกิดขึ้นแก่นันโทปนันทนาคราชว่า "ชะชะ พวกสมณโล้นนี้ เข้าๆ ออกๆ ภพดาวดึงส์ของพวกเทวดา โดยเป็นภพมีอำนาจเหนือพวกเรา บัดนี้ตั้งแต่นี้ไป ข้าจะไม่ให้สมณะพวกนี้เที่ยวโปรยละอองเท้าบนหัวของพวกเราได้อีก" ลุกไปยังเชิงเขาสิเนรุ ละอัตภาพนั้น พันโอบรอบภูเขาสิเนรุด้วยขนด ๗ รอบ ทำพังพานไว้เบื้องบน แล้วกุมภพดาวดึงส์ไว้ด้วยพังพานอันคว่ำลงถึงการมองไม่เห็น

ครั้งนั้น ท่านพระรัฐบาลได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อก่อนข้าพระองค์ยืน ณ ที่ตรงนี้ ย่อมเห็นภูเขาสิเนรุ เห็นวงรอบของภูเขาสิเนรุ เห็นภพดาวดึงส์ เห็นปราสาทเวชยันต์ เห็นธงบนยอดปราสาทเวชยันต์ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอแลเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย บัดนี้ ข้าพระองค์มองไม่เห็นภูเขาสิเนรุ ฯลฯ มองไม่เห็นธงบนยอดปราสาทเวชยันต์" พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า "รัฐบาล นี้นาคราชชื่อนันโทปนันทะขัดเคืองท่านทั้งหลาย ใช้ขนดโอบรอบภูเขาสิเนรุ ๗ รอบ แล้วบังข้างบนเสียด้วยพังพาน ทำให้มืดอยู่" ท่านพระรัฐบาลกราบทูลว่า "ข้าพระองค์จะทรมานนาคราชนั้นเอง พระพุทธเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต ลำดับนั้น ภิกษุทั้งปวง คือ ท่านพระภัททิยะ ท่านพระราหุล ลุกขึ้นโดยลำดับ พระผู้มีพระภาคก็ไม่ทรงอนุญาต

ในที่สุด พระมหาโมคคัลลานเถระ กราบทูลว่า "ข้าพระองค์ขอทรมานนาคราชนั้นเอง พระพุทธเจ้าข้า" พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตว่า "ทรมานเถิด โมคคัลลานะ" พระเถระละอัตภาพแล้ว เนรมิตเพศนาคราชขนาดใหญ่ ใช้ขนดโอบรอบนันโทปนันทะไว้ ๑๔ รอบ ชูพังพานของตนไว้เหนือพังพานของนันโทปนันทะนั้น บีบเข้ากับภูเขาสิเนรุ นาคราชบังหวนควัน แม้พระเถระก็กล่าวว่า "ไม่ใช่แต่ท่านเท่านั้นมีควันในร่างกาย ถึงเราก็มี" ก็บังหวนควันแล้ว ควันของนาคราชไม่เบียดเบียนพระเถระ ส่วนควันของพระเถระเบียดเบียนนาคราช ลำดับนั้น นาคราชบันดาลไฟขึ้น แม้พระเถระก็กล่าวว่า "ไม่ใช่จะมีไฟแต่ในสรีระของท่านเท่านั้น แม้ของเราก็มี" จึงบันดาลไฟให้โพลงขึ้น ความร้อนของนาคราชไม่เบียดเบียนพระเถระ แต่ความร้อนของพระเถระ

เบียดเบียนนาคราช นาคราชคิดว่า "คนผู้นี้บีบเราเข้ากับภูเขาสิเนรุ ทั้งบังหวนควัน และบันดาลไฟให้โพลง" จึงย้อนถามว่า "พระคุณเจ้า ท่านเป็นใคร" พระมหาโมคคัลลานเถระตอบว่า "นันทะ อาตมาคือมหาโมคคัลลานะ" นาคราชกล่าวว่า "พระคุณเจ้าผู้เจริญ ขอพระคุณเจ้าจงดำรงอยู่โดยภาวะเป็นภิกษุเถิด"

พระเถระละอัตภาพนั้นแล้วเข้าไปทางช่องหูข้างขวาของนาคราชนั้น ออกไปทางช่องหูข้างซ้าย, เข้าทางช่องหูข้างซ้าย ออกทางช่องหูข้างขวา นัยเดียวกัน เข้าทางช่องนาสิกข้างขวา ออกทางช่องนาสิกข้างซ้าย เข้าทางช่องนาสิกข้างซ้าย ออกทางช่องนาสิกข้างขวา ต่อแต่นั้น นาคราชก็อ้าปาก พระเถระเข้าไปทางปาก เดินจงกรมไปทางตะวันออกบ้าง ทางตะวันตกบ้าง ภายในท้อง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "โมคคัลลานะเธอจงใส่ใจว่า นาคนี้มีฤทธิ์มาก" พระเถระกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อิทธิบาท ๔ ประการอันข้าพระองค์เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นดุจพื้นที่เฝ้าระวังไว้ ช่ำชอง เริ่มได้ทันที ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อย่าว่าแต่นันโทปนันทะเลย ข้าพระองค์พึงทรมานนาคราชเช่นนันโทปนันทะ เป็นร้อย เป็นพัน เป็นแสนก็ได้"

แม้นาคราชก็คิดว่า "พระเถระเมื่อเข้าไป เราไม่เห็นก่อน ในเวลาออกมา บัดนี้เราจะใส่ท่านไว้ในระหว่างเขี้ยวเคี้ยวให้ละเอียด" ครั้นคิดแล้วกล่าวว่า "เชิญออกมาเถิดพระคุณเจ้า ท่านอย่าเดินกลับไปกลับมาภายในท้องเบียดเบียนเราเลย" พระเถระได้ออกมายืนอยู่ในภายนอก นาคราชเห็นว่า "นี้คือผู้นั้น" จึงพ่นลมออกทางจมูก พระเถระเข้าจตุตถฌาน ลมไม่สามารถจะทำแม้ขุมขนของท่านให้ไหวได้ นัยว่า ภิกษุที่เหลือพึงอาจทำปาฏิหาริย์ได้ทุกอย่างตั้งแต่ต้นมา แต่ถึงฐานะนี้แล้ว จะไม่สามารถรวมใจเข้าฌานได้โดยพลัน เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงอนุญาตการทรมานนาคราชแก่ท่านเหล่านั้น

นาคราชคิดว่า "เราไม่สามารถจะทำแม้ขุมขนของสมณะนี้ให้ไหวได้ด้วยลมพ่นทางจมูก สมณะมีฤทธิ์มาก" พระเถระละอัตภาพ เนรมิตรูปครุฑ แสดงลมปีกครุฑติดตามนาคราชไป นาคราชละอัตภาพนั้นแล้วเนรมิตเพศมาณพ กล่าวอยู่ว่า "ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอถึงท่านว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก" กราบเท้าพระเถระแล้ว พระเถระกล่าวว่า

"นันทะ พระศาสดาเสด็จมาแล้ว มาเถิด เราจะไปด้วยกัน" ทรมานนาคราชให้หายพยศแล้ว ได้พาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค นาคราชถวายอภิวาทแล้วกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์ว่าเป็นที่พึ่งที่ระลึก" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "จงเป็นสุขเถิด นาคราช" อันหมู่ภิกษุแวดล้อม ได้เสด็จไปยังนิเวศน์ของท่านอนาถบิณฑิกคหบดี

อนาถบิณฑิกคหบดีกราบเรียนถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะเหตุอะไรพระองค์จึงเสด็จมาสายนัก" พระองค์ตรัสว่า "สงครามระหว่างโมคคัลลานะกับนันโท-ปนันทะได้เกิดขึ้นแล้ว" ท่านอนาถบิณฑิกคหบดี ทูลถามว่า "พระพุทธเจ้าข้า ใครชนะ ใครพ่ายแพ้" พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "โมคคัลลานะชนะ นันโทปนันทะพ่ายแพ้" ท่านอนาถบิณฑิกคหบดี กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดรับภัตตาหารตามลำดับเป็นหนึ่งเดียวตลอด ๗ วันเถิด ข้าพระองค์จะทำสักการะแก่พระเถระสัก ๗ วัน" แล้วทำสักการะเป็นอันมากแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ตลอด ๗ วัน ด้วยประการดังกล่าวมาแล้วนี้ พระติปิฎกจูฬนาคเถระหมายเอาอัตภาพใหญ่ที่พระมหาโมคคัลลานเถระกระทำแล้ว ในคราวทรมานนันโทป-นันทนาคราชนี้ ได้กล่าวคำนี้ว่า "เมื่อใด ภิกษุทำอัตภาพให้ใหญ่ เมื่อนั้น อุปาทินนกะย่อมเป็นของใหญ่ ดุจอุปาทินนกะของพระมหาโมคคัลลานเถระ ฉะนั้น" แม้เมื่อท่านกล่าวอย่างนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายก็พากันกล่าวว่า "อนุปาทินนกะนั่นแหละอาศัยอุปาทินนกะ ขยายออกไป" ก็วาทะของภิกษุทั้งหลายนี้แหละ เป็นยุติในปาฏิหาริย์ข้อนี้

ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นทำได้อย่างนี้แล้ว มิใช่จะลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อย่างเดียวเท่านั้น ถ้าเธอปรารถนาจะทำให้เป็นกระเบื้องรองเท้าแล้ววางเท้า ทำให้เป็นตั่งแล้วนั่งก็ได้ ทำให้เป็นเตียงแล้วนอนก็ได้ ทำให้เป็นเก้าอี้มีพนักพิงแล้วพิงก็ได้ และท่านผู้มีฤทธิ์ผู้หนึ่งทำได้ ฉันใด แม้ผู้มีฤทธิ์อื่นก็ทำได้ ฉันนั้น จริงอยู่ แม้เมื่อภิกษุหลาย ๑๐๐,๐๐๐ รูปทำกันอยู่อย่างนั้น ปาฏิหาริย์ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุเหล่านั้นแต่ละรูปเป็นอย่างเดียวกัน ด้วยว่า การโคจรก็ดี การทำแสงสว่างก็ดี แห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็คงมีอยู่เช่นเดิมนั่นเองด้วย เหมือนเมื่อถาด ๑,๐๐๐ ใบเต็มด้วยน้ำ

ดวงจันทร์ย่อมปรากฏในถาดทุกใบ การโคจรก็ดี การทำแสงสว่างก็ดี แห่งดวงจันทร์ย่อมเป็นไปตามปกตินั่นเทียว ฉันใด ปาฏิหาริย์ข้อนี้ก็มีอุปมาฉันนั้น

[๓๙๗] คำว่า **จนถึงพรหมโลก (ยาว พฺรหฺมโลกาปิ)** ได้แก่ ทำพรหมโลกให้เป็นที่กำหนดก็ได้ คำว่า **ใช้อำนาจทางกายไป (กาเยน วสํ วตฺเตติ)** ความว่า ใช้อำนาจทางกายของตนไปในพรหมโลกนั้น ความแห่งพระบาลีนั้นพึงทราบตามพระบาลีเถิด ก็พระบาลีนี้เป็นพระบาลีในปฏิสัมภิทานี้

คำว่า **ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้ (ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตติ)** อธิบายว่า ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น ถ้าประสงค์จะไปยังพรหมโลก ก็อธิษฐานแม้ที่ไกลให้เป็นที่ใกล้ว่า 'จงเป็นที่ใกล้' ก็เป็นที่ใกล้ได้ จะอธิษฐานแม้ที่ใกล้ให้เป็นที่ไกลว่า 'จงเป็นที่ไกล' ก็เป็นที่ไกลได้ อธิษฐานของมากให้เป็นของน้อยว่า 'จงเป็นของน้อย' ก็เป็นของน้อยได้ อธิษฐานของน้อยให้เป็นของมากว่า 'จงเป็นของมาก' ก็เป็นของมากได้ เห็นรูปของพรหมนั้นด้วยทิพยจักษุ ได้ยินเสียงของพรหมนั้นด้วยทิพยโสตธาตุ รู้จิตของพรหมนั้นด้วยเจโตปริยญาณ ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถึงความเป็นผู้ชำนาญแห่งจิต ประสงค์จะไปยังพรหมโลกด้วยกายที่ปรากฏ ก็น้อมจิตอธิษฐานด้วยอำนาจกาย ครั้นน้อมอธิษฐานจิตด้วยอำนาจกาย แล้วหยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาแล้วก็ไปยังพรหมโลกได้ด้วยกายที่ปรากฏ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นผู้ถึงความเป็นผู้ชำนาญแห่งจิตประสงค์จะไปยังพรหมโลกด้วยกายที่ไม่ปรากฏ ก็น้อมอธิษฐานกายด้วยอำนาจจิต ครั้นน้อมอธิษฐานกายด้วยอำนาจจิต แล้วก็หยั่งลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาแล้วก็ไปยังพรหมโลกได้ด้วยกายที่ไม่ปรากฏ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นเนรมิตรูปที่สำเร็จด้วยใจมีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่องไว้ข้างหน้าของพรหมนั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั้นเดินอยู่ แม้รูปกายเนรมิตก็เดินอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั้นยืนอยู่ รูปกายเนรมิตก็ยืนอยู่ ณ ที่นั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นนั่งอยู่ รูปกายเนรมิตก็นั่งอยู่ ณ ที่นั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นนอนอยู่ แม้รูปกายเนรมิตก็นอนอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั้นบังหวนควันอยู่ รูปกายเนรมิตก็บังหวนควันอยู่ ณ ที่นั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นให้ไฟ

ลุกอยู่ รูปกายเนรมิตก็ให้ไฟลุกอยู่ ณ ที่นั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นกล่าวธรรมอยู่ รูปกายเนรมิตก็กล่าวธรรมอยู่ ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นจะถามปัญหา วิสัชนาอยู่ รูปกายเนรมิตก็ถามปัญหาวิสัชนาอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั้นถูกรูปกายเนรมิตถามปัญหาก็แก้ปัญหาอยู่ รูปกายเนรมิตถูกท่านผู้มีฤทธิ์ถามปัญหาก็แก้ปัญหาอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั้นยืนสนทนาปราศรัยกับพรหมนั้นอยู่ แม้รูปกายเนรมิตก็ยืนสนทนาปราศรัยกับพรหมนั้นอยู่ ณ ที่นั้น ถ้าท่านผู้มีฤทธิ์นั้นทำกิจใดๆ อยู่ รูปกายเนรมิตก็ทำกิจนั้นๆ อยู่ ณ ที่นั้นนั่นเอง”[๑]

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อธิษฐานแม้ที่ไกลให้เป็นที่ใกล้ได้ (ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาติ)** ความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วน้อมนึกถึงเทวโลกหรือพรหมโลกในที่ไกลว่า “จงมีในที่ใกล้” แล้วทำบริกรรมเข้าฌานอีกอธิษฐานด้วยญาณว่า “จงมีในที่ใกล้” ก็มีในที่ใกล้ได้ แม้ในบทที่เหลือก็นัยนี้

ถามว่า ในปาฏิหาริย์เหล่านั้น ใครจับเอาที่ไกลทำให้เป็นที่ใกล้ได้

ตอบว่า พระผู้มีพระภาค

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค เมื่อครั้งเสร็จยมกปาฏิหาริย์ จะเสด็จไปยังเทวโลก ทำภูเขายุคันธรและภูเขาสิเนรุไว้ใกล้ๆ ยกพระบาทข้างหนึ่งจากพื้นแผ่นดินวางไว้บนภูเขายุคันธร ยกพระบาทข้างที่ ๒ วางไว้บนยอดภูเขาสิเนรุ

ถามว่า บุคคลอื่นใครเล่าทำได้อีก

ตอบว่า พระมหาโมคคัลลานเถระทำได้

จริงอยู่ พระเถระย่นทางไปเมืองสังกัสสะประมาณ ๓๐ โยชน์ ช่วยบริษัทเต็มในเนื้อที่ ๑๒ โยชน์ ซึ่งทำภัตกิจแล้วออกจากกรุงสาวัตถีให้ถึงพร้อมกันในทันใดนั้นเทียว

อีกเรื่องหนึ่ง แม้**พระจูฬสมุททเถระ (จูฬสมุทฺทตฺเถโรปิ)** ในตัมพปัณณิทวีปก็ได้ทำแล้ว ทราบว่า ในสมัยข้าวยากหมากแพง ภิกษุ ๗๐๐ รูปพากันมายังสำนักของพระเถระแต่เช้าตรู่ พระเถระคิดว่า “ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ภิกขาจารจักมี ณ ที่ไหน”

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๒/๕๖๘

ไม่เห็นในตัมพปัณณิทวีปทั้งสิ้น เห็นว่า "จักมีในเมืองปาฏลีบุตร ณ ฝั่งนอก" ให้พวกภิกษุช่วยกันถือบาตรและจีวร กล่าวว่า "มาเถิด ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกเราจะไปภิกขาจาร" แล้วย่นแผ่นดิน ได้ไปยังเมืองปาฏลีบุตร ภิกษุทั้งหลายถามว่า "ท่านขอรับ เมืองนี้คือเมืองไหนกัน" พระเถระตอบว่า "เมืองปาฏลีบุตร คุณ" ภิกษุทั้งหลายถามว่า "ท่านขอรับ ขึ้นชื่อว่าเมืองปาฏลีบุตรอยู่ในที่ไกลมิใช่หรือ" พระเถระตอบว่า "ผู้มีอายุทั้งหลาย ธรรมดาพระเถระผู้เฒ่าทั้งหลาย จับเอาที่ไกลทำให้เป็นที่ใกล้ก็ได้" ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า "มหาสมุทรอยู่ ณ ที่ไหน ขอรับ" พระเถระกล่าวว่า "พวกท่านข้ามลำน้ำเขียวสายหนึ่งในระหว่างมาแล้วมิใช่หรือ" ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า "ใช่ ขอรับ แต่มหาสมุทรกว้างใหญ่" พระเถระกล่าวว่า "คุณ ธรรมดาพระเถระผู้เฒ่าทั้งหลาย ทำของใหญ่ให้เป็นของเล็กก็ได้"

ก็พระจูฬสมุททเถระนี้ย่อมเป็น ฉันใด แม้**พระติสสทัตตเถระ (ติสฺสทตฺตตฺเถโรปิ)** ก็เป็นฉันนั้น เมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า "ในเวลาเย็น เราสรงน้ำห่มอุตตราสงค์แล้ว จักไหว้มหาโพธิ์" ได้ทำ (ที่ไกล) ให้เป็นที่ใกล้

ถามว่า ก็ใครจับเอาที่ใกล้ทำให้เป็นที่ไกล

ตอบว่า พระผู้มีพระภาค

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำที่ใกล้ระหว่างพระองค์และองคุลิมาลให้เป็นที่ไกลได้[๑]

ถามว่า ก็แล้วใครเล่าทำของมากให้เป็นของน้อยได้

ตอบว่า พระมหากัสสปเถระ

เรื่องมีอยู่ว่า ในวันนักขัตฤกษ์ในกรุงราชคฤห์ กุมารี ๕๐๐ คน ถือขนมวงเดือนพากันไปเพื่อเล่นนักขัตฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคแล้วไม่ได้ถวายอะไรเลย แต่พวกเธอเห็นพระเถระเดินมาข้างหลัง ก็กล่าวว่า 'พระเถระของพวกเรากำลังมา พวกเราจะถวายขนม" ทั้งหมดพากันถือขนมเข้าไปหาพระเถระ พระเถระนำบาตรออก ได้ทำขนม

---

[๑] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๘/๔๒๒-๔๒๓

ทั้งหมดให้พอเต็มบาตรใบเดียว พระผู้มีพระภาคได้ประทับนั่งข้างหน้าคอยพระเถระ พระเถระได้นำมาถวายแด่พระผู้มีพระภาค

ส่วนในเรื่อง**อิลลีสเศรษฐี (อิลฺลิสเสฏฺฐิวตฺถุสฺมึ)**[๑] **พระมหาโมคคัลลานเถระ (มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร)** ได้ทำของน้อยให้เป็นของมาก อนึ่ง ในเรื่อง**กากวลิยะ (กากวลิยวตฺถุสฺมึ)**[๒] พระผู้มีพระภาคได้ทรงกระทำ ทราบว่า พระมหากัสสปเถระใช้เวลาเข้าสมาบัติอยู่ ๗ วัน เมื่อจะทำการสงเคราะห์คนขัดสน ได้ไปยืนอยู่ที่ประตูเรือนของคนเข็ญใจคนหนึ่งชื่อว่ากากวลิยะ ภรรยาของเขาเห็นพระเถระ เทข้าวต้มซึ่งไม่มีรสเค็มและรสเปรี้ยว ที่ต้มไว้เพื่อสามีใส่บาตรพระเถระ พระเถระรับข้าวต้มนั้นแล้วมอบไว้บนพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคได้อธิษฐานทำให้เพียงพอแก่พระภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ข้าวต้มที่พระเถระนำมาด้วยบาตรใบเดียวได้เพียงพอแก่ภิกษุทุกรูป ฝ่ายกากวลิยะได้ตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ ๗

แม้ในคำว่า **ใช่แต่ทำของน้อยให้เป็นของมากอย่างเดียว ยังทำของอร่อยไม่ให้เป็นของอร่อย ทำของไม่อร่อยให้เป็นของอร่อย (น เกวลญฺจ โถกสฺส พหุกรณํ, มธุรํ อมธุรํ, อมธุรํ มธุรํ)** เป็นต้น มีอธิบายดังนี้ ท่านผู้มีฤทธิ์ปรารถนาการกระทำใดๆ การกระทำนั้นๆ ทั้งหมดย่อมสำเร็จแก่ท่านผู้มีฤทธิ์ จริงอย่างนั้น **พระมหาอนุฬเถระ (มหาอนุฬตฺเถโร)** เห็นภิกษุจำนวนมากเที่ยวบิณฑบาตได้เพียงข้าวสุกเท่านั้น นั่งฉันอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำคงคา จึงอธิษฐานน้ำในแม่น้ำคงคาว่า “จงเป็นฟองเนยใส” แล้วได้ให้สัญญาแก่สามเณรทั้งหลาย สามเณรเหล่านั้นใช้ถ้วยตักมาถวายแก่ภิกษุสงฆ์ ภิกษุทั้งปวงฉันภัตด้วยฟองเนยใสซึ่งมีรสอร่อย

คำว่า **... ด้วยจักษุทิพย์ (ทิพฺเพน จกฺขุนา)** ความว่า ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น สถิตอยู่ ณ มนุษยโลกนี้แหละ เจริญอาโลกสิณแล้วเห็นรูปของพรหมผู้นั้น และเธอ

---

๑. ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๗๘/๓๒. ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๒/๑๔๓

๒. ม.อุ.อ. (ไทย) -/๗/๕

สถิตอยู่ ณ มนุษยโลกนี้แหละ เมื่อพรหมนั้นพูด ก็ได้ยินเสียงทุกคำพูด (และ) รู้จิตของพรหมนั้นได้ คำว่า **น้อมจิตไปด้วยอำนาจกรัชกาย (กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ)** มีอธิบายว่า ท่านผู้มีฤทธิ์น้อมจิตไปด้วยอำนาจกรัชกาย คือถือเอาจิตที่มีฌานเป็นบาทยกขึ้นไว้ในกาย ทำจิตนั้นให้เป็นไปช้าคล้อยตามกาย เพราะว่า การไปแห่งกายเป็นสภาพช้า คำว่า **ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา (สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมติ)** มีอธิบายว่า ก้าวลง คือเข้าไป ถูกต้อง ถึงเข้า ซึ่งสุขสัญญาและลหุสัญญาที่เกิดพร้อมด้วยจิตที่สำเร็จมาแต่ฤทธิ์มีฌานที่เป็นบาทเป็นอารมณ์ สัญญาที่สัมปยุตกับอุเบกขาชื่อว่า**สุขสัญญา (สุขสญฺญา)** เพราะอุเบกขาท่านกล่าวว่า เป็นสุขที่ละเอียดและสัญญานั้นนั่นแหละ พึงทราบว่า ชื่อว่า**ลหุสัญญา (ลหุสญฺญา)** เพราะเป็นสัญญาที่พ้นจากนิวรณ์ทั้งหลาย และจากธรรมที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น ก็เมื่อเธอก้าวลงสู่ลหุสัญญานั้นอยู่ แม้กรัชกายย่อมเป็นสภาวะเบาดุจปุยนุ่น เธอก็ไปยังพรหมโลกด้วยทิสสมานกายที่เบาดุจปุยนุ่นที่ลมหอบขึ้นไป และเมื่อขณะที่ไปอย่างนั้น ถ้าเธอปรารถนาเนรมิตทางในอากาศด้วยอำนาจปฐวีกสิณเดินไปก็ได้ ถ้าเธอปรารถนาจะเหาะไป เธอก็อธิษฐานให้เป็นพายุด้วยอำนาจวาโยกสิณแล้วเหาะไปด้วยพายุ ดุจปุยนุ่นปลิวไปตามลม ฉะนั้น แต่ความเป็นผู้ประสงค์จะไปเท่านั้น เป็นประมาณในการไปด้วยทิสสมานกายนี้ เพราะเมื่อความเป็นผู้ต้องการจะไปมีอยู่ เธอผู้ทำการอธิษฐานจิตอย่างนี้แล้ว เป็นผู้ถูกกำลังอธิษฐานซัดขึ้นไปเทียว ย่อมไปได้ทั้งที่ใครๆ เห็นอยู่ ดุจลูกศรที่นายขมังธนูยิงไป ฉะนั้น

คำว่า **น้อมกายไปตามอำนาจจิต (จิตฺตวเสน กายํ อภินินฺนาเมติ)** มีอธิบายว่า ถือเอากายยกขึ้นไว้ในจิต คือทำกายให้ไปเร็วมีคติคล้อยตามจิต เพราะการไปด้วยจิตย่อมเป็นไปเร็ว คำว่า **ย่อมก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา (สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมติ)** มีอธิบายว่า ย่อมก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญาที่เกิดพร้อมด้วยจิตที่สำเร็จด้วยฤทธิ์ซึ่งมีรูปกายเป็นอารมณ์ คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว อันที่จริง การไปนี้เป็นการไปแห่งจิตนั่นเอง แต่เมื่อมีคำกล่าวว่า "ผู้มีฤทธิ์นี้เมื่อไปด้วยอทิสสมานกายอย่างนั้น ไปในอุปปาทขณะแห่งอธิษฐานจิตหรือ

ในฐิติขณะ หรือในภังคขณะ” พระเถระกล่าวว่า “ไปได้ในขณะทั้ง ๓” เมื่อถามอีกว่า “ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นไปด้วยตนเองหรือส่งรูปเนรมิตไป” ท่านตอบว่า “ทำได้ตามชอบใจ” แต่ว่าการไปด้วยตนเองแห่งท่านผู้มีฤทธิ์นั้นแหละมาแล้วในพระบาลีที่ท่านกล่าวจำแนกปาฏิหาริย์นี้

คำว่า **สำเร็จด้วยใจ (มโนมยํ)** ได้แก่ ชื่อว่าสำเร็จด้วยใจ เพราะเป็นรูปที่ท่านผู้มีฤทธิ์เนรมิตด้วยใจอธิษฐาน คำนี้ว่า **มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง (อหีนินฺทฺริยํ)** ท่านกล่าวโดยความตั้งอยู่พร้อมแห่งอวัยวะมีตาและหูเป็นต้น แต่ว่าประสาทในรูปที่ท่านเนรมิตหามีไม่ คำทั้งปวงมีคำว่า ถ้าว่า ท่านผู้มีฤทธิ์จงกรม แม้ภิกษุเนรมิตก็จงกรมในพรหมโลกนั้นด้วย เป็นต้น ท่านกล่าวหมายถึงพระสาวกนิมิต ส่วนพระพุทธนิมิตพระผู้มีพระภาคทรงทำกิจใดๆ ก็ทำกิจนั้นๆ ด้วย ย่อมทำกิริยาอื่นอีกตามความพอพระทัยของพระผู้มีพระภาค ก็ในปาฏิหาริย์ (ใช้อำนาจทางกาย) นี้ กิริยาที่ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ในมนุษยโลกนี้นี่แลเห็นรูป (พรหม) ด้วยทิพยจักษุ ได้ยินเสียงด้วยทิพพโสตธาตุ รู้จิต (ของพรหม) ได้ ด้วยเจโตปริยญาณ เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย กิริยาที่ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นอยู่ในมนุษยโลกนี้แหละ ยืนด้วยกัน ปราศรัยกันสนทนากับพรหมนั้นได้ เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย แม้การที่เธออธิษฐานมีการอธิษฐานที่ไกลให้เป็นที่ใกล้ได้เป็นต้น เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย กิริยาที่ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นไปยังพรหมโลกด้วยทิสสมานกายก็ดี ด้วยอทิสสมานกายก็ดี เพียงเท่านี้ก็ยังไม่ชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย ส่วนกิริยาที่ท่านผู้มีฤทธิ์นั้นมาถึงวิธี (แสดงฤทธิ์) ที่ท่านกล่าวไว้โดยนัยว่า “เนรมิตรูปต่อหน้าพรหมนั้น” เป็นต้น เพียงเท่านี้จึงชื่อว่าใช้อำนาจทางกาย ส่วนวิธีที่เหลือท่านกล่าวแล้ว เพื่อแสดงบุรพภาคแห่งการใช้อำนาจทางกายในการแสดงฤทธิ์นี้ นี้ชื่อว่าฤทธิ์ที่อธิษฐานเป็นอันดับแรก

[๓๙๘] ส่วน**ฤทธิ์ที่แสดงได้ต่างๆ (วิกุพฺพนาย)** กับฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจมีการทำต่างๆ กันดังต่อไปนี้ เมื่อท่านผู้มีฤทธิ์จะทำวิกุพพนฤทธิ์ก่อน ท่านหวังเพศใดๆ ในเพศทั้งหลายมีเพศเด็กเป็นต้นที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ท่านผู้มีฤทธิ์

นั้นละเพศปกติแล้วแสดงเพศกุมารบ้าง แสดงเพศนาคบ้าง แสดงเพศครุฑบ้าง แสดงเพศอสูรบ้าง แสดงเพศพระอินทร์บ้าง แสดงเพศเทวดาบ้าง แสดงเพศพรหมบ้าง แสดงรูปสมุทรบ้าง แสดงรูปภูเขาบ้าง แสดงรูปราชสีห์บ้าง แสดงรูปเสือโคร่งบ้าง แสดงรูปเสือเหลืองบ้าง แสดงพลช้างบ้าง แสดงพลม้าบ้าง แสดงพลรถบ้าง แสดงพลราบบ้าง แสดงกองทัพตั้งประชิดกันต่าง ๆ บ้าง”[๑] พึงอธิษฐานเพศนั้น ๆ และเมื่อจะอธิษฐานออกจากฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาที่มีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ พึงน้อมนึกถึงเพศกุมารของตน ครั้นน้อมนึกแล้วในเวลาจบบริกรรมเข้าฌานอีก ออกแล้วพึงอธิษฐานว่า “เราจงเป็นกุมารชื่อเห็นปานนี้” พร้อมกับการอธิษฐาน เธอก็เป็นกุมาร เหมือนพระเทวทัต[๒] ฉะนั้น ในบททั้งปวงก็นัยนี้

ส่วนคำว่า **แสดงพลช้างบ้าง (หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ)** เป็นต้น ในพระบาลีนี้ ท่านกล่าวโดยแสดงพลช้างเป็นต้นขึ้นในภายนอกบ้าง ในการแสดงภายนอกนั้น เธออย่าอธิษฐานว่า “เราจงเป็นช้าง” แต่พึงอธิษฐานว่า “ช้างจงมี” นัยแม้ในการอธิษฐานเป็นม้า เป็นต้น ก็นัยนี้ นี้คือฤทธิ์ที่แสดงได้ต่าง ๆ

[๓๙๙] ก็ท่านผู้มีฤทธิ์ต้องการจะทำ**ฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ (มโนมยํ)** ออกจากฌานที่เป็นบาท ชั้นแรก น้อมนึกถึงกาย แล้วอธิษฐานโดยนัยที่ท่านกล่าวแล้วว่า “กายจงเป็นโพรง” ก็เป็นโพรงไป ต่อจากนั้นก็น้อมนึกถึงกายอื่นในภายในกายนั้น ทำบริกรรมแล้วอธิษฐานโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละว่า “กายอื่นจงมีขึ้นในภายในกายนั้น” เธอก็ชักกายนั้นออกมา ดังชักไส้(หญ้า) ออกจากหญ้าปล้อง ดังชักดาบออกจากฝัก ดังดึงงูออกจากกระทอ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า “ภิกษุในพระศาสนานี้ เนรมิตกายอื่นจากกายนี้มีรูปสำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง เหมือนบุรุษชักไส้ออกจากหญ้าปล้องฉะนั้น เขาพึงมีความหมายรู้อย่างนี้ว่า

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๓/๕๖๘

[๒] วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๓๓/๑๗๔

'นี้หญ้าปล้อง นี้ไส้ หญ้าปล้องเป็นอย่างหนึ่ง ไส้ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง แต่ไส้ก็ชักออกจากหญ้าปล้องนั่นเอง"[๑] ก็ในพระบาลีนี้ท่านกล่าวอุปมาเหล่านี้เพื่อแสดงว่า "ไส้เป็นต้นเป็นเช่นเดียวกับหญ้าปล้องเป็นต้น ฉันใด รูปที่สำเร็จด้วยใจก็เป็นเช่นเดียวกับท่านผู้มีฤทธิ์เหมือนกัน ฉันนั้น" นี้คือฤทธิ์ที่สำเร็จด้วยใจ

ปริจเฉทที่ ๑๒ ชื่ออิทธิวิธนิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๔/๕๖๙

๑๓. อภิญญานิเทศ

ว่าด้วยทิพพโสตธาตุ

[๔๐๐] บัดนี้ ลำดับนิเทศแห่งทิพพโสตธาตุมาถึงแล้ว ความแห่งคำว่า **เมื่อจิตเป็นสมาธิ อย่างนี้ ภิกษุนั้น (โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต)** เป็นต้น[๑] พึงทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในทิพพโสธาตุนิเทศนั้น และอภิญญา ๓ ต่อจากนั้น ส่วนข้าพเจ้าจักพรรณนาเฉพาะคำที่ต่างกันในอภิญญาทั้งปวง ในปาฐะตามที่กล่าวมานั้น ในคำนี้ว่า **เพื่อโสตธาตุอันเป็นทิพย์ (ทิพฺพาย โสตธาตุยา)** พึงทราบอธิบายดังนี้ว่า โสตธาตุชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะเป็นเช่นของทิพย์ จริงอยู่ โสตธาตุคือประสาทหูของเทวดาทั้งหลายเป็นธรรมชาติบังเกิดเพราะสุจริตกรรม ไม่แปดเปื้อนด้วยของไม่สะอาดมีน้ำดี เสมหะ และเลือด เป็นต้น สามารถรับอารมณ์ได้แม้ในที่ไกลเพราะพ้นจากโทษเครื่องขุ่นมัว จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ อนึ่ง ธาตุคือประสาทหูที่เกิดจากญาณนี้บังเกิดด้วยกำลังวิริยภาวนาของภิกษุนี้นี่เล่าก็เป็นเช่นนั้น เพราะเหตุนั้น โสตธาตุจึงชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะเป็นเช่นของทิพย์ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเป็นทิพย์เพราะพระโยคีได้เฉพาะด้วยอำนาจทิพยวิหาร และเพราะเหตุที่อาศัยทิพยวิหารของตน ชื่อว่าโสตธาตุ เพราะมีความหมายว่าได้ยิน และเพราะมีความหมายว่าไม่ใช่ชีวะ อนึ่ง ชื่อว่าโสตธาตุแม้เพราะเป็นเพียงดังโสตธาตุ เพราะทำกิจแห่งโสตธาตุได้ เพื่อโสตธาตุอันเป็นทิพย์นั้น

คำว่า **หมดจด (วิสุทฺธาย)** ได้แก่ สะอาด ปราศจากเครื่องขุ่นมัว คำว่า **ล่วงโสตธาตุของมนุษย์ (อติกฺกนฺตมานุสิกาย)** ได้แก่ ล่วง คือล้ำธาตุหูเนื้ออันเป็นของมนุษย์ไป เพราะได้ยินเสียงเลยอุปจาระของมนุษย์ คำว่า **ได้ยินทั้ง ๒ เสียง (อุโภ สทฺเท สุณาติ)** ความว่า ได้ยินเสียง ๒ เสียง ๒ เสียงอะไรบ้าง คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ มีอธิบายว่า เสียงของเทวดาทั้งหลายและของมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยคำนี้ว่า **ทั้ง ๒ เสียง** พึงทราบว่ากำหนดเอาเสียงบางส่วน คำว่า **เสียงเหล่าใด อยู่ไกลก็ดี ใกล้ก็ดี (เย**

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๐/๘๐

ทูเร สนฺติเก จ) มีอธิบายว่า เสียงเหล่าใดอยู่ในที่ไกล แม้ในจักรวาลอื่น และเสียงเหล่าใดอยู่ในที่ใกล้ โดยที่สุดแม้เสียงตัวสัตว์ที่อาศัยอยู่ในร่างกายของตน ก็ได้ยินเสียงเหล่านั้นได้ ด้วยคำนี้ว่า **เสียงเหล่าใด อยู่ไกลก็ดี ใกล้ก็ดี** พึงทราบว่ากำหนดเอาไม่มีขอบเขต

ถามว่า ก็ทิพพโสตธาตุนี้ พระโยคาวจรจะพึงให้เกิดขึ้นได้อย่างไร

ตอบว่า ภิกษุนั้นเข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา ออกแล้ว มีจิตตั้งมั่นด้วยบริกรรมสมาธิ ตอนแรกๆ พึงนึกถึงเสียงที่หยาบมีเสียงราชสีห์เป็นต้นในป่าที่อยู่ในที่ไกลมาปรากฏทางโสตประสาทตามปกติ พึงนึกถึงเสียงที่ละเอียดๆ เป็นชั้นๆ ไปตามลำดับเริ่มต้นแต่เสียงที่หยาบกว่าเขาทั้งหมดอย่างนี้ คือ เสียงระฆังในวิหาร เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงสวดของสามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลายที่สาธยายเต็มกำลัง เสียงว่า "อะไรท่าน อะไรคุณ" เป็นต้น ของสามเณรและภิกษุหนุ่มที่พูดกันตามปกติ เสียงนก เสียงลม เสียงฝีเท้า เสียงดังจี่ๆ ของน้ำที่เดือด เสียงใบตาลแห้งกรอบในแดด เสียงมดดำมดแดง เป็นต้น ภิกษุนั้นพึงมนสิการสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันออก พึงมนสิการสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลายในทิศตะวันตก ... ในทิศเหนือ ...ในทิศใต้ ... ทิศเบื้องล่าง ... ทิศเบื้องบน ... ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ... ทิศตะวันออกเฉียงใต้ ... ทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ... ทิศตะวันตกเฉียงใต้ พึงมนสิการสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลาย ทั้งหยาบ ทั้งละเอียด เสียงเหล่านั้นย่อมปรากฏแก่เธอผู้มีจิตเป็นไปตามปกติ แต่๐ ย่อมปรากฏ (ชัด) อย่างยิ่งแก่เธอผู้มีสมาธิจิตในบริกรรม

เมื่อเธอมนสิการถึงสัททนิมิตอยู่อย่างนี้ มโนทวาราวัชชนจิต กระทำเสียงเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นว่า "ทิพพโสตธาตุจะเกิดขึ้นในบัดนี้" เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตนั้นดับแล้ว ชวนจิต ๔ ดวงหรือ ๕ ดวงย่อมแล่นไป บรรดาชวนจิตทั้งหลาย ชวนจิต ๓ ดวงหรือ ๔ ดวงแรก เป็นกามาวจร มีชื่อว่าบริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู ๔ ดวง หรือ ๕ ดวงเป็นอัปปนาจิตรูปาวจรชั้นจตุตถฌาน ในชวนจิตเหล่านั้น ญาณใดเกิดขึ้นพร้อมกับอัปปนาจิตนั้น ธาตุคือญาณนี้ พึงทราบว่า ทิพพโสตธาตุ ต่อจากอัปปนาจิตเกิดขึ้นแล้วนั้น ทิพพโสตธาตุย่อมตกไป

ในกระแส (แห่งญาณ) นั้น พระโยคาวจรเมื่อทำทิพพโสตธาตุนั้นให้เกิดมีกำลัง พึงขยายกำหนดเพียง ๑ องคุลีด้วยตั้งใจว่า "เราจะฟังเสียงในระหว่างโอกาสนี้" ต่อแต่นั้น พึงขยายกำหนดออกไปๆ ด้วยอำนาจ ๒ องคุลี ๔ องคุลี ๘ องคุลี ๑ คืบ ๑ ศอก ภายในห้อง หน้ามุข บริเวณปราสาท สังฆาราม โคจรคาม และชนบทเป็นต้น จนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือแม้ยิ่งไปกว่านั้น

พระโยคาวจรนี้ได้อภิญญาอย่างนี้แล้ว แม้ไม่ได้เข้าฌานที่เป็นบาทอีก ก็ย่อมได้ยินเสียงที่อยู่ในภายในโอกาสที่อารมณ์ของฌานที่เป็นบาทถูกต้องแล้วด้วยอภิญญาญาณโดยแน่แท้ และเมื่อฟังอยู่อย่างนี้ แม้ถ้ามีเสียงกึกก้องเป็นอันเดียวกันกับเสียงเครื่องประโคมมีเสียงสังข์ กลอง และบัณเฑาะว์ เป็นต้น (ขึ้นไป) จนถึงพรหมโลก เมื่อมีความประสงค์จะกำหนดแยกๆ กัน เธอก็อาจเพื่อจะกำหนด(แยก)ได้แน่นอนว่า "นี้เสียงสังข์ นี้เสียงกลอง"

ทิพพโสตธาตุกถา จบ

ว่าด้วยเจโตปริยญาณ

[๔๐๑] ในคำนี้ว่า **เพื่อเจโตปริยญาณ (เจโตปริยญาณาย)** ในเจโตปริยญาณกถา มีอธิบายว่า ญาณชื่อว่าปริยะ เพราะไปรอบ ขยายความว่า กำหนดได้ ญาณอันกำหนดได้ซึ่งใจ ชื่อว่าเจโตปริยะ เจโตปริยะนั้นด้วย เป็นญาณด้วย เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าเจโตปริยญาณ มีอธิบายว่า เพื่อประโยชน์แก่เจโตปริยญาณนั้น คำว่า **ของสัตว์อื่น (ปรสตฺตานํ)** ได้แก่ ของสัตว์ที่เหลือ เว้นตน ถึงคำนี้ว่า **แห่งบุคคลอื่น (ปรปุคฺคลานํ)** ก็มีความหมายอย่างเดียวกันกับคำนี้แล แต่ทรงทำพยัญชนะต่างกันออกไปตามประเภทเวไนยสัตว์ และโดยความงดงามแห่งเทศนา คำว่า **(กำหนด) จิตด้วยจิต (เจตสา เจโต)** ได้แก่ (กำหนด) จิตของสัตว์เหล่านั้นด้วยจิตของตน คำว่า **กำหนดรู้ (ปริจฺจ ปชานาติ)** ความว่า กำหนดรู้โดยประการต่างๆ ด้วยอำนาจจิตมีราคะเป็นต้น

ถามว่า ก็ญาณนี้ พระโยคีพึงให้เกิดขึ้นได้อย่างไร

ตอบว่า เพราะว่า ญาณนี้ย่อมสำเร็จด้วยอำนาจทิพยจักษุ ทิพยจักษุนั้นจึงเป็นบริกรรมของญาณนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นพึงเจริญอาโลกกสิณสอบสวนดูจิตโดยดูสีเลือดที่อาศัยหทัยรูปของบุคคลอื่นเป็นไปอยู่ด้วยทิพยจักษุ ก็จิตโสมนัสเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น โลหิตสีแดงเป็นเช่นกับผลไทรสุก จิตโทมนัสเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น เลือดดำ เป็นเช่นกับผลหว้าสุก อุเบกขาจิตเป็นไปในกาลใด ในกาลนั้น เลือดย่อมเป็นเช่นกับน้ำมันงาใส เพราะเหตุนั้น เธอผู้สอบสวนจิตอยู่ โดยดูสีเลือดในหทัยของคนอื่นว่า "รูปนี้มีโสมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีโทมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน รูปนี้มีอุเปกขินทรีย์เป็นสมุฏฐาน" จะพึงทำเจโตปริยญาณให้ถึงความแก่กล้าด้วยว่า เมื่อเจโตปริยญาณนั้นถึงความแก่กล้าอย่างนี้แล้ว เธอย่อมรู้กามาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิตแม้ทั้งหมดโดยลำดับ ก้าวจากจิตสู่จิตได้ทีเดียว แม้เว้นจากการดูหทัยรูป จริงอยู่ แม้ในอรรถกถาก็ได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "พระโยคาวจรผู้ประสงค์จะดูจิตของคนอื่นในอรูปภพ จะเห็นหทัยรูปของใคร จะดูการเปลี่ยนแปลงแห่งอินทรีย์ของใคร คือ ไม่ดูของใคร สภาวะที่พิจารณาดูจิตใน (ปัญจโวการภพหรือแม้ในจตุโวการภพ) ภพใดภพหนึ่ง ย่อมรู้จิต ๑๖ ประเภทได้ นั่นเป็นวิสัยของท่านผู้มีฤทธิ์ ส่วนกถากล่าวถึงการทำบริกรรมเริ่มต้นตั้งแต่เจริญอาโลกกสิณนี้ กล่าวสำหรับภิกษุผู้มิได้ทำอภินิเวส (คือการตามประกอบอภิญญา)"

ก็ในหมวดสองว่า **จิตมีราคะ (สราคํ วา จิตฺตํ)** เป็นต้น มีอธิบายว่า จิตที่สหรคตด้วยโลภะ ๘ ดวง พึงทราบว่า **จิตมีราคะ (สราคํ จิตฺตํ)** จิตที่เหลือ คือ กุศลจิตและอัพยากตจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ พึงทราบว่า **จิตปราศจากราคะ (วีตราคํ)** ส่วนจิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยโทมนัส ๒ ดวง จิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ ๒ ดวง ไม่รวมลงในหมวด ๒ นี้ แต่พระเถระบางพวกสงเคราะห์จิต ๔ ดวงแม้เหล่านั้นเข้าด้วย อนึ่ง จิตที่สหรคตด้วยโทมนัส ๒ ดวง พึงทราบว่าชื่อว่า**จิตมีโทสะ (สโทสํ จิตฺตํ นาม)** กุศลจิตและอัพยากตจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมด พึงทราบว่า **จิตปราศจากโทสะ (วีตโทสํ)** อกุศลจิต ๑๐ ดวงที่เหลือ ไม่รวมลงในหมวด ๒ นี้ แต่พระเถระบางพวกสงเคราะห์อกุศลจิต ๑๐ ดวงเหล่านั้นเข้าด้วย

อนึ่ง ในหมวดสองแห่งบทนี้ว่า **จิตมีโมหะ จิตปราศจากโมหะ (สโมหํ วีตโมหํ)** มีอธิบายว่า จิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ ๒ ดวงนั่นแหละ พึงทราบว่า **ชื่อว่าจิตมีโมหะ (สโมหํ)** โดยนัยเฉพาะบุคคล อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง พึงทราบว่า **จิตมีโมหะ (สโมหํ จิตฺตํ)** เพราะโมหะเกิดมีได้ในอกุศลจิตทุกดวง จิตที่เหลือ พึงทราบว่า **จิตปราศจากโมหะ (วีตโมหํ)** ส่วนจิตที่ตกไปตามถีนะและมิทธะ พึงทราบว่า **สังขิตตจิต (สํขิตฺตํ)** จิตที่ตกไปตามอุทธัจจะ พึงทราบว่า **วิกขิตตจิต (วิกฺขิตฺตํ)** รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต พึงทราบว่า **มหัคคตจิต (มหคฺคตํ)** จิตนอกนั้นพึงทราบว่า **อมหัคคตจิต (อมหคฺคตํ)** จิตที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด พึงทราบว่า ชื่อว่า**สอุตตรจิต (สอุตฺตรํ)** โลกุตตรจิตพึงทราบว่า ชื่อว่า**อนุตตรจิต (อนุตฺตรํ)** จิตที่ถึงอุปจาระและที่ถึงอัปปนา พึงทราบว่า **สมาหิตจิต (สมาหิตํ)** จิตที่ไม่ถึงอุปจาระและอัปปนาทั้ง ๒ พึงทราบว่า **อสมาหิตจิต (อสมาหิตํ)** จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกขัมภนวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ พึงทราบว่า **วิมุตตจิต (วิมุตฺตํ)** จิตที่ไม่ถึงวิมุตติแม้ทั้ง ๕ นี้ พึงทราบว่า **อวิมุตตจิต (อวิมุตฺตํ)** ด้วยประการดังว่ามานี้ ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตทุกประการว่า จิตนี้มีราคะ ฯลฯ หรือจิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่หลุดพ้น[๑]

เจโตปริยญาณกถา จบ

ว่าด้วยปุพเพนิวาสานุสติญาณ

[๔๐๒] ในปุพเพนิวาสานุสติญาณกถา มีอธิบายว่า คำว่า **เพื่อปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย)** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่ญาณ (ที่เป็นไป) ในปุพเพนิวาสานุสติ (ในการระลึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่อาศัย) คำว่า **ที่เคยอยู่อาศัย (ปุพฺเพนิวาโส)** ได้แก่ ขันธ์ที่ตนอาศัยอยู่ในกาลก่อน คือในอดีตชาติทั้งหลาย คำว่า

---

๑. ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๒-๒๔๓/๘๐-๘๑

ที่ตนอาศัยอยู่ (นิวุตฺถา) ได้แก่ ที่ตนครอบครองมา ที่ตนเสวยมา ที่เกิดดับอยู่ในสันดานของตน อีกนัยหนึ่ง ธรรมที่เคยอยู่อาศัยทั้งหลาย คำว่า **เคยอยู่อาศัย (นิวุตฺถา)** ได้แก่ เป็นสิ่งที่ธรรมที่เคยอาศัยคือเป็นอารมณ์อาศัยอยู่ คือกำหนดรู้ด้วยวิญญาณของตน อนึ่ง แม้ที่กำหนดรู้ด้วยวิญญาณของผู้อื่น ก็ชื่อว่านิวุตถะ พึงทราบในการระลึกถึงท่านผู้ตัดขาดวัฏฏสงสาร (คือปรินิพพานแล้ว) นิวุตถธรรมเหล่านั้นย่อมมีได้เฉพาะพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คำว่า **ระลึกถึงชาติก่อน (ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ)** ความว่า ภิกษุระลึกถึงชาติก่อนด้วยสติใด สตินั้น ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสติ (สติเป็นเหตุระลึกถึงชาติก่อน) คำว่า **ญาณ (ญาณํ)** ได้แก่ ญาณที่ประกอบด้วยสตินั้น เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสติญาณนั้น ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเพื่อปุพเพนิวาสานุสติญาณ มีอธิบายว่า เพื่อบรรลุเพื่อถึงซึ่งญาณนี้

คำว่า **เป็นอันมาก (อเนกวิหิตํ)** ได้แก่ มิใช่อย่างเดียว อีกนัยหนึ่ง ความว่าให้เป็นไป คือพรรณนาได้โดยประการเป็นอันมาก คำว่า **ชาติก่อน (ปุพฺเพนิวาสํ)** ได้แก่ สันดานที่เคยอาศัยอยู่ในภพนั้นๆ ตั้งต้นแต่ภพที่เป็นอดีตใกล้ที่สุด คำว่า **ระลึก (อนุสฺสรติ)** ได้แก่ ระลึกตามไปๆ โดยลำดับขันธ์ หรือโดยลำดับจุติและปฏิสนธิ

ชน ๖ จำพวก คือ

๑. เดียรถีย์ทั้งหลาย
๒. พระสาวกธรรมดาทั้งหลาย
๓. พระมหาสาวกทั้งหลาย
๔. พระอัครสาวกทั้งหลาย
๕. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย
๖. พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมระลึกชาติก่อนนี้ได้

ในชน ๖ จำพวกนั้น **เดียรถีย์ทั้งหลาย (ติตฺถิยา)** ระลึกได้เพียง ๔๐ กัปไม่ยิ่งไปกว่านั้น เพราะเหตุไร เพราะเป็นผู้ทรามปัญญา จริงอยู่ เดียรถีย์เหล่านั้นชื่อว่ามีปัญญาทราม เพราะเว้นจากการกำหนดนามรูป **พระสาวกธรรมดาทั้งหลาย (ปกติสาวกา)** ระลึกได้ ๑๐๐ กัปบ้าง ๑,๐๐๐ กัปบ้าง เพราะเป็นผู้มีปัญญาที่มีกำลัง **พระมหาสาวก ๘๐ (อสีติมหาสาวกา)** ระลึกได้ ๑๐๐,๐๐๐ กัป **พระอัครสาวกทั้ง ๒ (เทฺว อคฺคสาวกา)** ระลึกได้ ๑ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป **พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย (ปจฺเจกพุทฺธา)** ระลึกได้ ๒ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป เพราะว่า

อภินิหารของท่านเหล่านี้ มีเท่านี้ แต่สำหรับ**พระพุทธเจ้าทั้งหลาย (พุทฺธานํ)** ไม่มีกำหนด

อนึ่ง เดียรถีย์ทั้งหลายระลึกได้ตามลำดับขันธ์เท่านั้น ละลำดับไม่สามารถจะระลึกได้ด้วยอำนาจแห่งจุติและปฏิสนธิ เพราะว่าการก้าวลง (ด้วยญาณ) ตรงที่ประสงค์ย่อมไม่มีแก่เดียรถีย์เหล่านั้น ผู้เป็นดังคนตาบอด ฉะนั้น เหมือนอย่างว่าคนตาบอดทั้งหลายไม่ยอมปล่อยไม้เท้าจึงเดินไปได้ ฉันใด เดียรถีย์เหล่านั้นก็ไม่ยอมละลำดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย จึงระลึกได้ ฉันนั้น พระสาวกธรรมดาทั้งหลายระลึกโดยลำดับขันธ์บ้าง (ระลึก) ก้าวไปด้วยอำนาจแห่งจุติและปฏิสนธิบ้าง พระอสีติมหาสาวกก็อย่างนั้น แต่สำหรับพระอัครสาวกทั้งสอง กิจเนื่องด้วยลำดับขันธ์ หามีไม่ ท่าน (ระลึก) ก้าวไปด้วยอำนาจแห่งจุติและปฏิสนธิทีเดียวอย่างนี้ คือ เห็นจุติแห่งอัตภาพหนึ่งแล้วก็เห็นปฏิสนธิได้ เห็นจุติแห่งอัตภาพอื่นแล้วก็เห็นปฏิสนธิ (ในอัตภาพอื่นต่อไป) อีก พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายก็เช่นนั้น

แต่สำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย กิจเนื่องด้วยลำดับขันธ์ไม่มีเลย กิจด้วย (ระลึก) ก้าวไปด้วยอำนาจแห่งจุติและปฏิสนธิก็ไม่มี แท้จริง พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงพระประสงค์ตรงที่ใดๆ ในเบื้องต่ำหรือในเบื้องบน ในหลายโกฏิกัป ที่นั้นๆ ย่อมปรากฏแก่พระองค์โดยแท้ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายจึงทรงย่นกัปหลายๆ โกฏิเข้าดังเปยยาลบาลีแล้วทรงประสงค์ตรงที่ใดๆ ก็ก้าวลงในที่นั้นๆ ทีเดียว ทรงดำเนินไป (ด้วยญาณคติ) โดยอาการก้าวไปดังราชสีห์ ก็แลเมื่อทรงดำเนินไปอย่างนั้น พระญาณของพระองค์ย่อมไม่ติดขัดอยู่ในชาติระหว่างๆ ย่อมไม่ผิดพลาด เมื่อไม่ติดขัด ไม่ผิดพลาด ก็ย่อมทรงจับเอาที่ที่ทรงประสงค์ได้โดยแท้ เหมือนลูกศรที่นายขมังธนูผู้ทำความช่ำชองในการยิงขนทรายมาแล้วเช่นสรภังคโพธิสัตว์ ยิงออกไป ไม่ติดอยู่เสียในต้นไม้และเครือเถาเป็นต้น ในระหว่าง ย่อมตกถูกเป้า ไม่ติดขัด ไม่ผิดพลาด ฉะนั้น

ก็แลในชนผู้ระลึกชาติก่อนได้เหล่านี้ การเห็นชาติก่อนแห่งเดียรถีย์ทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นเช่นกับแสงหิ่งห้อย ฯลฯ แห่งพระสาวกธรรมดาทั้งหลาย เช่นกับแสงตะเกียง ... แห่งพระมหาสาวกทั้งหลาย เช่นกับแสงคบเพลิง ... แห่งพระอัครสาวกทั้งหลาย เช่น

กับแสงดาวประกายพรึก ... แห่งพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย เช่นกับแสงดวงจันทร์ ... แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นเช่นกับดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง ในฤดูสารท ซึ่งประดับด้วยสหัสสรังสี

อีกประการหนึ่ง การระลึกชาติก่อนได้แห่งเดียรถีย์ทั้งหลาย เป็นดังการเดิน (คลำ) ไปด้วยปลายไม้เท้าแห่งพวกคนตาบอด ฯลฯ แห่งพระสาวกธรรมดาทั้งหลาย เป็นดังการเดินไปบนสะพานไม้ ... แห่งพระมหาสาวกทั้งหลาย เป็นดังเดินบนสะพานเท้า (คือ ปูกระดานคนเดินได้หลายคน) ... แห่งพระอัครสาวกทั้งหลาย เป็นดังเดินบนสะพานเกวียน ... แห่งพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นดังเดินในทางเท้าใหญ่ ... แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นดังเดินในทางเกวียนใหญ่

แต่ในอธิการ (ว่าด้วยสมาธิภาวนา) นี้ ประสงค์เอาการระลึกชาติก่อนได้แห่งพระสาวกทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "บทว่า **ย่อมระลึกได้ (อนุสฺสรติ)** คือระลึกตามไปๆ ด้วยอำนาจลำดับขันธ์บ้าง ด้วยอำนาจลำดับแห่งจุติและปฏิสนธิบ้าง"

[๔๐๓] เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรประสงค์จะระลึกอย่างนั้น เวลาหลังอาหาร กลับจากบิณฑบาต พึงอยู่ในที่สงัดที่เร้น เข้าฌาน ๔ ตามลำดับ ออกจากจตุตถฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาแล้วน้อมนึกถึงการนั่งครั้งสุดท้ายเพื่อน ต่อจากนั้นพึงน้อมนึกถึงกิจที่ทำมาตลอดคืนและวันทั้งสิ้นโดยย้อนลำดับอย่างนี้ คือ การปูอาสนะ การเข้ามาสู่เสนาสนะ การเก็บบาตรและจีวร เวลาฉัน เวลามาจากหมู่บ้าน เวลาเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาเข้าไปบิณฑบาตในหมู่บ้าน เวลาออกจากวัด เวลาไหว้ลานพระเจดีย์และลานโพธิ์ เวลาล้างบาตร เวลาจับบาตร กิจที่ทำตั้งแต่เวลาจับบาตรจนถึงล้างหน้า กิจที่ทำในเวลาใกล้รุ่ง กิจที่ทำในมัชฌิมยาม กิจที่ทำในปฐมยาม ก็กิจเพียงเท่านี้ย่อมปรากฏแม้แก่ปกติจิต ยิ่งปรากฏชัดเจนทีเดียวแก่สมาธิจิตในบริกรรม

แต่ถ้าในกิจเหล่านี้ กิจอะไรๆ สักอย่างหนึ่งยังไม่ปรากฏ พระโยคีพึงเข้าฌานที่เป็นบาทออกแล้วพึงน้อมนึกใหม่ ด้วยวิธีเพียงเท่านี้ กิจนั้นย่อมจะปรากฏ ดุจในเมื่อประทีปโพลงขึ้นแล้ว (สิ่งอะไรๆ ก็ปรากฏให้เห็นได้) ฉะนั้น ภิกษุพึงน้อมนึกถึงกิจที่ทำ

มาโดยย้อนลำดับไปทางเดียวอย่างนี้ แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ แม้ใน ๑๐ วัน แม้ในกึ่งเดือน แม้ในเดือนหนึ่ง แม้กระทั่งปีหนึ่ง โดยอุบายนี้แล ภิกษุผู้เมื่อจะน้อมนึกย้อนไปถึง ๑๐ ปี ๒๐ ปี เป็นอาทิ จนถึงการปฏิสนธิของตนในภพนี้ได้ ก็พึงน้อมนึกถึงนามรูปที่เป็นไปในขณะจุติในภพก่อน แท้จริง ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตอาจเพิกปฏิสนธิทำนามรูปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์โดยวาระแรกทีเดียว

แต่เพราะเหตุที่นามรูปในภพก่อนดับไปไม่เหลือ นามรูปอื่นเกิดขึ้นแล้ว ฉะนั้น ฐานะนั้นจึงเป็นที่อับทึบ ดุจที่มืด ยากที่ผู้ทรามปัญญาจะเห็นได้ แม้ภิกษุนั้นก็ไม่ควรทำความทอดธุระเสียว่า “เราไม่อาจเพิกปฏิสนธิทำนามรูปที่เป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้” แต่ควรเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นนั่นแหละบ่อยๆ และออกจากฌานนั้นแล้วก็พึงน้อมนึกถึงฐานะนั้นเถิด

ด้วยว่า ภิกษุเมื่อทำไปอย่างนั้น คนมีกำลังตัดต้นไม้ใหญ่ เพื่อประโยชน์ทำช่อฟ้าเรือนยอด แม้เมื่อคมขวานบิ่นเสียด้วยเหตุเพียงแต่ตัดกิ่งและใบ ไม่อาจจะตัดต้นใหญ่ได้ แต่ก็ไม่ทอดธุระเสียไปยังโรงช่างเหล็กให้ช่างเหล็กทำขวานให้คมแล้วมาตัดอีก และเมื่อมันบิ่นอีกก็ให้ช่างทำอย่างนั้นแล้วตัดอีก เขาตัดอยู่อย่างนั้น ไม่นานนักก็จะพึงโค่นต้นไม้ใหญ่ลงได้ เพราะไม้ที่ตัดแล้วๆ ไม่ต้องตัดอีก และเพราะตัดแต่ต้นที่ยังไม่ได้ตัด ฉันใด ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วไม่น้อมนึกถึงกิจที่น้อมนึกมาก่อน น้อมนึกแต่ปฏิสนธิเท่านั้น ไม่นานนักก็จะเพิกปฏิสนธิแล้วทำนามรูปที่เป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์ได้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ข้อความนี้บัณฑิตควรแสดงด้วยเรื่องอื่นๆ มีเรื่องคนผ่าฟืนและช่างปลงผมเป็นต้นบ้างก็ได้

ในกิจเหล่านั้น ญาณที่ทำ (กิจ) จำเดิมแต่การนั่งครั้งสุดท้ายจนถึงการปฏิสนธิให้เป็นอารมณ์เป็นไป หาได้ชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสติญาณไม่ แต่ญาณนั้นชื่อว่าสมาธิญาณในบริกรรม อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อตีตังสญาณ ก็มี คำของอาจารย์บางพวกนั้นไม่ชอบเพราะหมายถึงรูปาวจร แต่เมื่อใด มโนทวาราวัชชนจิตก้าวล่วงปฏิสนธิทำนามรูปที่เป็นไปในขณะจุติให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ก็เมื่อมโนทวาราวัชชน-

จิตนั้นดับแล้ว ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ดวงกระทำนามรูปนั้นให้เป็นอารมณ์แล่นไป ซึ่งชวนจิตดวงต้นๆ ก็ชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น เป็นกามาวจร ดวงสุดท้ายเป็นรูปาวจร เป็นไปในจตุตถฌาน เป็นอัปปนาจิต โดยนัยที่กล่าวแล้วในก่อนนั่นเทียว เมื่อนั้น ญาณอันใดเกิดพร้อมกับจิตนั้น ญาณอันนี้ของภิกษุนั้นจึงชื่อว่า**ปุพเพนิวาสานุสติญาณ (ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ)** ภิกษุนั้นย่อมระลึกชาติก่อนได้มากอย่างด้วยสติที่สัมปยุตกับญาณนั้น คือ ระลึกชาติก่อนได้เป็นอเนกประการ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศตลอดกาลดังนี้ คือชาติ ๑ บ้าง ๒ ชาติบ้าง ฯลฯ[๑]

[๔๐๔] ในคำเหล่านั้น คำว่า **ชาติ ๑ บ้าง (เอกมฺปิ ชาตึ)** ได้แก่ ขันธสันดานอันหนึ่ง มีปฏิสนธิเป็นต้น มีจุติเป็นที่สุด นับเนื่องในภพอันเดียวกันก็มี แม้ในคำว่า **๒ ชาติบ้าง (เทฺวปิ ชาติโย)** เป็นต้นก็นัยนี้ ส่วนในคำว่า **หลายสังวัฏฏกัปบ้าง (อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป)** เป็นต้น กัปเสื่อมพึงทราบว่า ชื่อว่า**สังวัฏฏกัป (สํวฏฺฏกปฺโป)** กัปเจริญพึงทราบว่า ชื่อว่า**วิวัฏฏกัป (วิวฏฺฏกปฺโป)** ในกัปเหล่านั้น **สังวัฏฏฐายีกัป (สํวฏฺฏฏฺฐายี)** ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วด้วยสังวัฏฏกัป เพราะสังวัฏฏฐายีกัปมีสังวัฏฏกัปนั้นเป็นมูล และ**วิวัฏฏฐายีกัป (วิวฏฺฏฏฺฐายี)** ย่อมเป็นอันท่านถือเอาด้วยวิวัฏฏกัป เพราะวิวัฏฏฐายีกัปมีวิวัฏฏกัปนั้นเป็นมูลด้วย เมื่อเป็นอย่างนั้น อสงไขยกัปเหล่าใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย กัปที่นับไม่ได้มี ๔ ประการนี้ ๔ ประการอะไรบ้าง คือ

๑. สังวัฏฏกัป
๒. สังวัฏฏฐายีกัป
๓. วิวัฏฏกัป
๔. วิวัฏฏฐายีกัป[๒]

อสงไขยกัปเหล่านั้นก็เป็นอันได้ถือเอาครบถ้วน

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

[๒] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๕๖/๒๑๖-๒๑๗

ในกัปเหล่านั้น สังวัฏฏกัปมี ๓ ประการคือ

๑. อาโปสังวัฏฏกัป (กัปที่พินาศด้วยน้ำ)
๒. เตโชสังวัฏฏกัป (กัปที่พินาศด้วยไฟ)
๓. วาโยสังวัฏฏกัป (กัปที่พินาศด้วยลม)

แดนแห่งสังวัฏฏกัปก็มี ๓ ประการคือ

๑. อาภัสสรา (พรหมโลกชั้นอาภัสสรา)
๒. สุภกิณหา (พรหมโลกชั้นสุภกิณหา)
๓. เวหัปผลา (พรหมโลกชั้นเวหัปผลา)

เมื่อใดกัปพินาศด้วยไฟ เมื่อนั้น (โลก) ภายใต้ชั้นอาภัสสราลงมาถูกไฟไหม้ เมื่อใดกัปพินาศด้วยน้ำ เมื่อนั้น (โลก) ภายใต้ชั้นสุภกิณหาลงมาละลายไปด้วยน้ำ เมื่อใดกัปพินาศด้วยลม เมื่อนั้น (โลก) ภายใต้ชั้นเวหัปผลาลงมากระจัดกระจายไปด้วยลม แต่เมื่อว่าโดยเขตด้านกว้าง พุทธเขตหนึ่งย่อมพินาศทุกครั้งไป

ชื่อว่า**พุทธเขต (พุทฺธเขตฺตํ)** มี ๓ ประการคือ

๑. ชาติเขต (เขตที่ทรงอุบัติ)
๒. อาณาเขต (เขตแห่งพระอาชญา)
๓. วิสัยเขต (เขตวิสัย)

ในพุทธเขต ๓ เขตนั้น **ชาติเขต (ชาติเขตฺตํ)** มีขอบเขต ๑๐,๐๐๐ จักรวาล ซึ่งเป็นเขตที่ไหว ในเพราะเหตุอัศจรรย์ทั้งหลายมีการถือปฏิสนธิของพระตถาคตเป็นต้น **อาณาเขต (อาณาเขตฺตํ)** มีขอบเขต ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาล ซึ่งเป็นเขตที่เป็นไปแห่งอานุภาพของพระปริตรเหล่านี้ คือ รัตนปริตร[๑] ขันธปริตร[๒] ธชัคคปริตร[๓] อาฏานาฏิย

---

[๑] ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๖/๙
[๒] วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๕๑/๑๔, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๖๗/๑๑๐
[๓] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๙/๓๕๙

ปริตร[๑] โมรปริตร[๒] **วิสัยเขต (วิสยเขตฺตํ)** ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ก็หรือว่า ตถาคตพึงจำนง โดยจำนวนที่เท่าใด"[๓] เป็นต้น เป็นเขตที่พระตถาคตทรงจำนง (จะทรงทราบ) สิ่งใดๆ ก็ย่อมทรงทราบสิ่งนั้นๆ ได้ ในพุทธเขต ๓ ดังกล่าวมาแล้วนี้ เขตเดียวคืออาณาเขตพินาศไป ก็เมื่ออาณาเขตนั้นพินาศไปอยู่ แม้ชาติเขตก็เป็นอันพินาศแล้วเหมือนกัน พุทธเขตทั้ง ๒ นั้นเมื่อพินาศก็ย่อมพินาศด้วยกัน แม้เมื่อยังคงดำรงอยู่เล่าก็ยังคงดำรงอยู่ด้วยกัน พึงทราบความพินาศและความคงดำรงอยู่แห่งพุทธเขตนั้นดังกล่าวมานี้

[๔๐๕] ก็ในสมัยที่กัปพินาศด้วยไฟ แรกทีเดียว มหาเมฆล้างกัปตั้งขึ้นให้ฝนใหญ่ห่าหนึ่งตกทั่ว ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาล คนทั้งหลายพากันดีใจ นำเอาพืชทั้งปวงออกมาหว่าน แต่ครั้นเมื่อข้าวกล้าทั้งหลายงอกขึ้นพอโคกัดกินได้ เมฆก็ร้องเป็นเสียงลาไม่ให้ฝนตกแม้แต่หยาดเดียว ฝนก็เป็นอันขาดช่วงไปในกาลนั้น เป็นกาลที่พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมัยซึ่งฝนไม่ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปีนั้นน่ะ มีอยู่"[๔] สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยฝนเป็นอยู่ ก็ตายไปบังเกิดในพรหมโลก เทวดาจำพวกที่อาศัยดอกไม้และผลไม้เป็นอยู่ ก็จุติไปเกิดในพรหมโลกด้วย ครั้นเมื่อกาลยาวนานผ่านไปอย่างนั้น น้ำในที่นั้นๆ ก็ถึงความสิ้นไป ต่อๆ มา ปลาและเต่าก็ค่อยๆ ตายไปบังเกิดในพรหมโลก แม้พวกสัตว์นรกก็ตายไป บังเกิดในพรหมโลกด้วย อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "ในสัตว์เหล่านั้น เหล่าสัตว์นรกย่อมพินาศไป ในเวลาที่ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๗ ปรากฏขึ้น"

มีปัญหาว่า เว้นฌานเสีย ความบังเกิดในพรหมโลก ย่อมมีไม่ได้ และบรรดาสัตว์เหล่านี้ สัตว์บางพวกถูกความขาดแคลนอาหารบีบคั้น บางพวกไม่อาจที่จะบรรลุฌานได้

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๕/๒๑๙

[๒] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๗/๖๐

[๓] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๓๐๕

[๔] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒

สัตว์เหล่านั้นจะไปบังเกิดในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร มีคำแก้ว่า สัตว์เหล่านั้นไปบังเกิดในพรหมโลกได้ด้วยอำนาจฌานที่ตนได้ในเทวโลก จริงอยู่ เหล่าเทพชั้นกามาวจรที่ชื่อว่าโลกพยูหา (กระบวนการกู้โลก) ทราบว่า "โดยกาลล่วงไป ๑๐๐,๐๐๐ ปี จักมีกัปพินาศ" ก็ปล่อยเศียร สยายผม ร้องไห้น้ำตานองหน้า ใช้มือทั้งสองเช็ดน้ำตา นุ่งผ้าแดง ทรงเพศมีรูปขี้เหร่ยิ่งนัก เที่ยวร้องบอกไปในถิ่นมนุษย์ อย่างนี้ว่า "ชาวเราเอ๋ย ตั้งแต่นี้ผ่านไป ๑๐๐,๐๐๐ ปี จักมีกัปพินาศ โลกนี้จักพินาศ ถึงมหาสมุทรเล่าก็จักเหือดแห้ง มหาปฐพีนี้ และขุนเขาสิเนรุ ก็จะถูกไฟไหม้พินาศสิ้น โลกจักพินาศจนถึงพรหมโลก ชาวเราเอ๋ย พวกท่านจงเจริญเมตตา จงเจริญกรุณา จงเจริญมุทิตา จงเจริญอุเบกขา จงบำรุงมารดา จงบำรุงบิดา จงเป็นผู้อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในสกุลเถิด"

เพราะได้ฟังคำของโลกพยูหเทพเหล่านั้น พวกมนุษย์และภุมมเทวดาโดยมากเกิดความสลดใจ เป็นผู้มีจิตอ่อนโยนต่อกันและกัน พากันทำบุญมีเจริญเมตตาเป็นต้นแล้วบังเกิดในเทวโลก ได้บริโภคทิพยสุธาโภชน์ ทำบริกรรมในวาโยกสิณจึงได้ฌานในเทวโลกนั้น ส่วนสัตว์เหล่าอื่นจากนั้นก็ไปเกิดในเทวโลกเพราะอปราปริยเวทนียกรรม จริงอยู่ ชื่อว่าสัตว์ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสารที่ปราศจากอปราปริยเวทนียกรรม ย่อมไม่มีสัตว์แม้เหล่านั้น จึงได้ฌานในเทวโลกนั้นๆ ได้เหมือนกัน สัตว์ทั้งปวงย่อมบังเกิดในพรหมโลกด้วยอำนาจฌานที่ตนได้เฉพาะในเทวโลกด้วยอาการดังกล่าวมานี้แล

อนึ่ง ต่อแต่ฝนขาดไป โดยล่วงกาลผ่านไปยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ก็ปรากฏ สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่" เป็นต้น **สัตตสูริยสูตร (สตฺตสูริยํ)**[๑] บัณฑิตควรขยายให้พิสดารเถิด ก็แลเมื่อดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ นั้นเกิดปรากฏ กาลกำหนดตอนกลางคืนและตอนกลางวันก็มิได้ปรากฏเลย ดวงอาทิตย์ดวงหนึ่งขึ้น ดวงหนึ่งตก โลกมีความร้อนจากดวงอาทิตย์มิได้ขาดระยะเลย ในดวงอาทิตย์ล้างกัป ไม่มีเทพบุตรประจำดวงอาทิตย์ เหมือนดังที่มีในดวงอาทิตย์ตามปกติ ในดวงอาทิตย์ทั้ง ๒ นั้น เมื่อดวงอาทิตย์ตามปกติโคจรอยู่ ก้อนเมฆบ้าง

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๓

เปลวควันบ้าง ลอยไปอยู่ในอากาศ (แต่) เมื่อดวงอาทิตย์ล้างกัปโคจรอยู่ ท้องฟ้าปราศจากควันและก้อนเมฆ ใสดุจแว่นกระจก เว้นมหานทีทั้ง ๕ เสียแล้ว น้ำในที่ทั้งหลายมีแม่น้ำน้อยที่เหลือเป็นต้นย่อมเหือดแห้งไป

อนึ่ง แต่นั้นไปอีก โดยล่วงกาลผ่านไปยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๓ ก็ปรากฏขึ้น ซึ่งเพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ ๓ ปรากฏ ถึงแม่น้ำใหญ่ทั้งหลายเล่าก็เหือดแห้งไป

แต่นั้นไปอีก โดยล่วงกาลผ่านไปยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ก็ปรากฏ เพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ ๔ ปรากฏ สระใหญ่ทั้ง ๗ สระนี้ คือ

๑. สระสีหปปาตะ
๒. สระหังสปาตนะ
๓. สระกัณณมุณฑกะ
๔. สระรถการะ
๕. สระอโนดาต
๖. สระฉัททันต์
๗. สระกุณาละ

ซึ่งเป็นต้นน้ำแห่งมหานทีทั้งหลายในป่าหิมพานต์ ก็เหือดแห้งไป

แต่นั้นไปอีก โดยล่วงกาลผ่านไปยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๕ ก็ปรากฏ ซึ่งเพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ ๕ ปรากฏ น้ำในมหาสมุทร แม้เพียงที่จะเปียกข้อนิ้วก็ไม่คงอยู่โดยลำดับ

แต่นั้นไปอีก โดยล่วงกาลผ่านไปยาวนาน ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๖ ก็ปรากฏ ซึ่งเพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ ๖ ปรากฏ จักรวาลทั้งสิ้นย่อมมีกลุ่มควันพวยพุ่งเป็นอันเดียวกันสิ้นยางเพราะกลุ่มควัน จักรวาลนี้ย่อมเป็นฉันใด แม้ ๑๐๐,๐๐ โกฏิจักรวาลก็ย่อมเป็นฉันนั้น

แต่นั้นไปอีก โดยล่วงกาลผ่านไปยาวนาน ดวงอาทิย์ดวงที่ ๗ ก็ปรากฏ ซึ่งเพราะดวงอาทิตย์ดวงที่ ๗ ปรากฏ จักรวาลทั้งสิ้นก็มีเปลวไฟลุกพรึบขึ้นพร้อมทั้ง ๑๐๐,๐๐ โกฏิจักรวาล แม้ยอดภูเขาสิเนรุทั้งหลายขนาดสูง ๑๐๐ โยชน์เป็นต้น ย่อมพังทลายหายไปในอากาศนั่นเอง เปลวไฟนั้นลุกขึ้นไปติดเทวโลกชั้นจาตุมมหาราช ไหม้วิมานทอง

วิมานเงิน และวิมานแก้วมณี ในชั้นจาตุมหาราชนั้น ลามไปติดภพดาวดึงส์ โดยทำนองนั้นนั่นแหละ ติดไปจนถึงภูมิปฐมฌาน ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นในภูมิปฐมฌานนั้น จรดชั้นอาภัสสราจึงหยุด เปลวไฟนั้นก็ยังไม่ดับตราบเท่าที่ยังมีสิ่งที่เป็นไปกับสังขารแม้เพียงเล็กน้อยฉะนั้น แต่เพราะความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งปวง จึงดับไปไม่ให้อะไรๆ เหลือแม้แต่เถ้า ดุจเปลวไฟเผาไหม้เนยใสและน้ำมันฉะนั้น อากาศเบื้องบนกับอากาศเบื้องล่างก็มืดมิดเป็นอันเดียว

[๔๐๖] ต่อมา โดยล่วงกาลผ่านไปยาวนาน มหาเมฆตั้งขึ้นแล้ว ทีแรกให้ฝนปรอยๆ ตกลงมา ให้หยาดน้ำขนาดก้านบัว ขนาดไม้เท้า ขนาดสาก และขนาดลำตาล เป็นต้น ตกลงมาโดยลำดับ จนเต็มที่ที่ไฟไหม้ทั้งหมดใน ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาลจึงหายไป ลมอุ้มน้ำนั้นไว้ทั้งข้างล่างและทางขวางทำจนเป็นก้อนกลมเช่นกับหยาดน้ำบนใบบัว ฉะนั้น หากมีคำถามว่า ลมนั้นทำกองน้ำใหญ่ปานนั้นให้เป็นก้อนได้อย่างไร คำแก้พึงมีว่า ทำได้เพราะน้ำเปิดช่องให้ จริงอยู่ น้ำนั้นย่อมให้ช่องแก่ลมนั้นในที่นั้นๆ น้ำนั้นถูกลมปั้นทำให้เป็นก้อนอยู่อย่างนั้น ก็ค่อยๆ งวดลงไปข้างล่างโดยลำดับ เมื่อน้ำงวดลงๆ พรหมโลกก็ปรากฏในที่เป็นที่ตั้งแห่งพรหมโลก และเทวโลกทั้งหลายก็ปรากฏ ในที่เป็นที่ตั้งแห่งเทวโลกชั้นกามาวจร ๔ ชั้นข้างบน[๑]

แต่เมื่องวดลงมาถึงที่ที่เคยเป็นแผ่นดินมาแต่เดิม ลมแรงก็เกิดขึ้น ลมนั้นกันน้ำนั้นไว้ไม่ให้ไหลออกไปได้ ดังน้ำที่ขังอยู่ในกระบอกกรองที่คนปิดช่องไว้ ฉะนั้น น้ำที่มีรสดีถึงความเหือดแห้งไป ทำให้เกิดง้วนดินเป็นฝาขึ้น ง้วนดินนั้นเป็นสิ่งที่สมบูรณ์ด้วยสีและสมบูรณ์ด้วยกลิ่น และดุจหน้าข้าวปายาสที่หุงไม่ใช้น้ำ ฉะนั้น

ก็ในกาลนั้น สัตว์ทั้งหลายผู้บังเกิดอยู่แต่แรกในอาภัสสรเทวโลก จุติจากอาภัสสรเทวโลกนั้น เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะสิ้นบุญบ้าง แล้วมาเกิดในโลกนี้ พรหมสัตว์เหล่านั้นมีแสงสว่างในตัวเที่ยวไปในอากาศ พวกเขาลิ้มรสง้วนดินนั้น ถูกตัณหาครอบงำ

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๒/๔๐๖/๕๗

จึงพยายามกินเป็นคำๆ โดยนัยที่กล่าวแล้ว**ในอัคคัญญสูตร (อคฺคญฺญสุตฺเต)**[๑] ต่อมา แสงสว่างในตัวของพวกเขาก็หายไป ความมืดก็มีขึ้น พวกเขาเห็นความมืดก็พากันกลัว

ต่อแต่นั้น ดวงอาทิตย์ขนาด ๕๐ โยชน์เต็มยังความกลัวของพวกเขาให้หายไป ให้ความกล้าเกิดปรากฏขึ้น พวกเขาเห็นดวงอาทิตย์นั้นแล้วต่างก็ตื่นเต้นยินดีว่า "พวกเราได้แสงสว่างแล้ว" พากันตั้งชื่อดวงสว่างนั้นว่าสูริยะนั่นเอง เพราะเนื่องด้วยคำที่พวกเขาพากันกล่าวว่า "ดวงสว่างโผล่ขึ้นมาทำความกลัวของพวกเราผู้กลัวอยู่แล้วให้พินาศไปให้ความกล้าเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น ดวงสว่างนั้นจึงชื่อว่า**สูริยะ**"

ต่อมา เมื่อดวงอาทิตย์ทำความสว่างในเวลากลางวันแล้วอัสดงไป พวกเขาพากันคร่ำครวญว่า พวกเราได้แสงสว่างใดเล่า แสงสว่างดวงนั้นของพวกเราหายไปเสียแล้ว ก็เกิดความกลัวขึ้นมาอีก พวกเขามีความคิดรำพึงกันอย่างนี้ว่า จะเป็นการดีนะหากพวกเราได้แสงสว่างอีกดวงหนึ่ง ดวงจันทร์ขนาด ๔๙ โยชน์ปรากฏดุจรู้จิตของพวกเขา พวกเขาเห็นดวงจันทร์นั้นแล้วพากันตื่นเต้นยินดียิ่งนัก พากันตั้งชื่อดวงจันทร์นั้นว่าจันทะนั่นเอง เพราะคำที่พวกเขาพากันกล่าวว่า ดวงสว่างนั่นราวกะว่ารู้ความพอใจของเราผุดขึ้นมา เพราะฉะนั้น ดวงสว่างนั้นจงชื่อว่าจันทะ ครั้นเมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ปรากฏแล้วอย่างนั้น ดวงดาวนักษัตรทั้งหลายก็ปรากฏ

จำเดิมแต่นั้นกลางคืนและกลางวันก็ปรากฏ เดือนหนึ่ง ครึ่งเดือน ฤดู และปีก็ปรากฏโดยลำดับ อนึ่ง ในวันที่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ปรากฏเท่านั้น ภูเขาสิเนรุ ภูเขาจักรวาล และภูเขาหิมพานต์ ก็ปรากฏ ก็แลภูเขาทั้ง ๓ นั้นปรากฏขึ้นในวันเพ็ญเดือน ๔ ไม่ก่อนไม่หลังกันเลย

ถามว่า สิ่งเหล่านั้น ปรากฏขึ้นในวันเพ็ญเดือน ๔ ไม่ก่อนไม่หลังกันอย่างไร

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๐/๘๙

ตอบว่า เหมือนเมื่อข้าวฟ่างที่หุงอยู่ ฟองผุดขึ้นซู่เดียวเท่านั้น บางแห่งก็ปูดขึ้น บางแห่งก็บุ๋มลง บางแห่งก็เรียบ ๆ ฉันใด สิ่งเหล่านั้นตรงที่สูง ๆ ขึ้นไป ก็เป็นภูเขา ตรงที่ลุ่มก็เป็นสมุทร ตรงที่ราบก็เป็นทวีปอย่างนี้ ฉันนั้น

ต่อมา เมื่อสัตว์เหล่านั้นกินง้วนดินเข้าไป บางพวกมีผิวพรรณงาม บางพวกมีผิวพรรณทรามไปตามลำดับ ในสัตว์ ๒ จำพวกนั้น พวกที่มีผิวพรรณงามก็พากันเหยียดหยามพวกที่มีผิวพรรณทราม เพราะการเหยียดหยามกันของสัตว์เหล่านั้นเป็นปัจจัย **ง้วนดิน (รสปถวี)** แม้นั้นก็หายไป **สะเก็ดดิน (ภูมิปฺปฏโก)** จึงปรากฏ ต่อมา แม้สะเก็ดดินนั้นของสัตว์เหล่านั้นก็หายไปโดยนัยนั้น **เครือดิน (ปาทลตา)** จึงปรากฏ แม้เครือดินนั้นเล่าก็พลอยหายไปโดยนัยนั้นเหมือนกัน **ข้าวสาลี (สาลี)** ที่ไม่ต้องหุงด้วยฟืน เป็นเมล็ดข้าวสารไม่มีรำ ไม่มีแกลบ ขาว มีกลิ่นหอม ก็ปรากฏขึ้น

ต่อจากนั้น ภาชนะทั้งหลายจึงเกิดขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้น สัตว์เหล่านั้นใส่ข้าวสาลีลงในภาชนะ แล้ววางไว้ที่หลังแผ่นหิน เปลวไฟลุกขึ้นหุงข้าวสาลีนั้นเอง ก็เป็นข้าวสุกเช่นดอกมะลิ สำหรับข้าวสุกนั้นไม่มีกิจที่จะต้องทำด้วยแกงหรือด้วยกับข้าว สัตว์เหล่านั้นประสงค์จะบริโภครสใด ๆ ก็เป็นรสนั้น ๆ ทีเดียว เมื่อสัตว์เหล่านั้นกลืนกินอาหารที่หยาบนั้น ตั้งแต่นั้นไป มูตรและกรีส (คือปัสสาวะและอุจจาระ) ก็เกิดขึ้น ต่อมาพวกเขาก็มีปากแผลแตกออกเพื่อประโยชน์แก่การถ่ายออกไปแห่งมูตรและกรีสนั้น ความที่ชายเป็นชาย แม้ความที่หญิงเป็นหญิงก็ปรากฏ

ทราบว่า ในข้อนั้น หญิงก็จ้องดูชาย และชายก็จ้องดูหญิงจนเกินขอบเขต เพราะการจ้องดูเกินขอบเขตแห่งพวกเขาเป็นปัจจัย ความเร่าร้อนเพราะกามจึงเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น พวกเขาจึง**เสพเมถุน** เพราะการเสพอสัทธรรมเป็นปัจจัย พวกเขาจึงถูกวิญญูชนติเตียน เบียดเบียนเอา เพราะต้องการจะปกปิดอสัทธรรมนั้น จึงพากัน**สร้างบ้านเรือน** สัตว์เหล่านั้นอยู่ครองเรือนไปได้แบบอย่างของสัตว์ผู้เกียจคร้านตนใดตนหนึ่งจึงทำการสั่งสมโดยลำดับ ตั้งแต่นั้นมา ทั้งรำทั้งแกลบก็หุ้มห่อข้าวสาร แม้ต้นที่ถูกเกี่ยวแล้วก็ไม่กลับงอกขึ้น

พวกเขาประชุมกันแล้วถอนใจอยู่ว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย เหตุเลวร้ายปรากฏแล้วในสัตว์ทั้งหลาย เพราะว่า เมื่อก่อน พวกเราเป็นผู้มีความสำเร็จทางใจ" คำดังว่ามานี้ พึงขยายให้พิสดาร โดยนัยที่กล่าวไว้แล้ว**ในอัคคัญญสูตร (อคฺคญฺญสุตฺเต)**[๑] ต่อแต่นั้นมา พวกเขาจึงพากันปักปันเขตแดน ครั้งนั้น สัตว์ตนใดตนหนึ่งถือเอาส่วนของบุคคลอื่นที่เขามิได้ให้ พวกเขาพากันต่อว่าสัตว์ตนนั้น ๒ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ ก็โบยตีด้วยฝ่ามือก้อนดินและท่อนไม้ เมื่ออทินนาทาน การติโทษ มุสาวาท และการจับท่อนไม้เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ สัตว์เหล่านั้นประชุมกันแล้ว คิดกันอยู่ว่า "ทางที่ดี พวกเราพึงสมมุติสัตว์ตนหนึ่ง ในบรรดาพวกเราผู้ที่จะพึงติเตียนผู้ที่ควรติเตียน ผู้ที่จะพึงตำหนิผู้ที่ควรตำหนิ ผู้ที่จะพึงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่ โดยชอบ แต่พวกเราจะเพิ่มส่วนแห่งข้าวสาลีให้แก่เขา"

ก็เมื่อสัตว์ทั้งหลายตกลงกันอย่างนั้นแล้ว เริ่มต้น ในกัปนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้แหละ เป็นพระโพธิสัตว์ สมัยนั้น พระองค์เป็นผู้งดงามกว่า เป็นผู้ควรทัศนายิ่งกว่าและเป็นผู้มีศักดิ์ใหญ่กว่าในบรรดาสัตว์เหล่านั้น เพียบพร้อมด้วยปัญญา เป็นผู้สามารถเพื่อทำการข่มผู้ที่ควรข่ม ยกย่องผู้ที่ควรยกย่อง พวกเขาพากันไปเฝ้าพระองค์ขอร้องแล้วสมมุติขึ้น พระองค์ทรงปรากฏโดยพระนามทั้ง ๓ คือ พระนามว่า**มหาสมมต (มหาสมฺมโต)** เพราะเป็นผู้ที่มหาชนนั้นสมมุติแล้ว ทรงพระนามว่า**ขัตติยะ (ขตฺติโย)** เพราะทรงเป็นผู้ใหญ่ยิ่งแห่งเขตทั้งหลาย ทรงพระนามว่า**พระราชา (ราชา)** เพราะทรงให้ชนเหล่าอื่นยินดี โดยธรรม โดยสม่ำเสมอ จริงอยู่ ฐานะใดเป็นฐานะที่น่าอัศจรรย์ในโลก พระโพธิสัตว์เท่านั้นเป็นบุรุษคนแรกในฐานะน่าอัศจรรย์นั้น เพราะเหตุนั้น เมื่อวงศ์กษัตริย์ตั้งต้นแต่พระโพธิสัตว์ก่อตั้งขึ้นแล้วอย่างนี้ วรรณะทั้งหลายมีวรรณะพราหมณ์เป็นต้นก็ก่อตั้งขึ้นแล้วโดยลำดับ

ในกัป ๔ ประการนั้น ระยะเวลาตั้งแต่มหาเมฆล้างกัปจนถึงเปลวไฟขาดลงนี้เป็นอสงไขย ๑ เรียกว่า **สังวัฏฏกัป (สํวฏฺโฏ)**

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒๘/๙๕

ระยะเวลาตั้งแต่เปลวไฟล้างกัปขาดลงจนถึงมหาเมฆก่อเกิดที่ทำ ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาลให้เต็ม นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ เรียกว่า **สังวัฏฏฐายีกัป (สํวฏฺฏฏฺฐายี)**

ระยะเวลาตั้งแต่มหาเมฆก่อเกิดไปจนถึงความปรากฏแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ นี้เป็นอสงไขยที่ ๓ เรียกว่า **วิวัฏฏกัป (วิวฏฺโฏ)**

ระยะเวลาตั้งแต่ความปรากฏแห่งดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ไปจนถึงมหาเมฆล้างกัปอีก นี้เป็นอสงไขยที่ ๔ เรียกว่า **วิวัฏฏฐายีกัป (วิวฏฺฏฏฺฐายี)** รวม ๔ อสงไขยนี้ เป็น ๑ มหากัป ความพินาศด้วยไฟและการตั้งขึ้นใหม่ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรกก่อน

[๔๐๗] ส่วนคำว่า ในสมัยใด กัปพินาศด้วยน้ำ แรกทีเดียว มหาเมฆล้างกัปตั้งขึ้นแล้วดังนี้ บัณฑิตพึงให้พิสดารโดยนัยที่กล่าวแล้วในตอนก่อน แต่ความนี้เป็นความแปลกกัน มหาเมฆน้ำกรดตัวล้างกัปในอาโปสังวัฏฏะนี้ย่อมตั้งขึ้น เหมือนดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ในเตโชสังวัฏฏะนั้นตั้งขึ้น แต่แรกมหาเมฆนั้นตกเป็นฝอยๆ ตกโดยสายน้ำใหญ่เต็ม ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาลโดยลำดับ สิ่งทั้งหลายมีแผ่นดินและภูเขาเป็นต้นที่น้ำกรดถูกต้องแล้วๆ ก็ละลายไป น้ำอันลมธารไว้รอบ น้ำจับตั้งแต่แผ่นดินจนถึงชั้นทุติยฌานภูมิ ยังพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นในชั้นทุติยภูมินั้นให้ละลายไปตั้งจรดชั้นสุภกิณหะ น้ำล้างกับนั้นสิ่งที่นับว่าเป็นสังขารแม้เพียงอณูหนึ่งยังมีอยู่ตราบใด ย่อมไม่สงบตราบนั้น ต่อครอบงำสิ่งที่นับว่าสังขารทั้งปวง ที่คล้อยตามน้ำจึงระงับ คือถึงความเหือดหายไปโดยฉับพลัน อากาศข้างบนกับอากาศข้างล่าง ก็มืดมิดเป็นอันเดียวกัน คำทั้งปวงเช่นกับคำที่กล่าวมาแล้ว แต่ในอาโปสังวัฏฏกัปนี้ โลกตั้งต้นแต่อาภัสสรพรหมโลกปรากฏโดยสิ้นเชิง และสัตว์ทั้งหลายจุติจากพรหมโลกชั้นสุภกิณหะแล้ว มาบังเกิดในพรหมโลกทั้งหลายมีชั้นอาภัสสระเป็นต้น

ใน ๔ กัปนั้น ระยะเวลาตั้งแต่มหาเมฆล้างกัปจนน้ำล้างกัปขาดลง นี้เป็นอสงไขยหนึ่ง ระยะเวลาตั้งแต่น้ำขาดลงจนถึงมหาเมฆก่อเกิด นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ระยะเวลาตั้งแต่มหาเมฆก่อเกิด ฯลฯ ๔ อสงไขยนี้ เป็น ๑ มหากัปความพินาศด้วยน้ำและความก่อตั้งขึ้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้

[๔๐๘] คำว่า "สมัยที่กัปพินาศด้วยลม ในตอนแรก มหาเมฆล้างกัป ตั้งขึ้นแล้ว" เป็นต้น บัณฑิตพึงขยายให้พิสดารโดยนัยที่กล่าวแล้วในก่อนนั่นเทียว แต่ข้อนี้เป็นความแปลกกัน ในเตโชสังวัฏฏะนั้น ดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏ ฉันใด ในวาโยสังวัฏฏะนี้ก็ฉันนั้น ลมตั้งขึ้นเพื่อทำลายกัปให้พินาศ แรกๆ ก็หอบเอาฝุ่นหยาบขึ้นไป ต่อจากนั้นก็หอบเอาฝุ่นละเอียดทรายละเอียด ทรายหยาบ สิ่งที่เขื่องๆ ขึ้นไป มีก้อนกรวดและหินเป็นต้น ดังนี้ จนถึงหินขนาดเท่าเรือนยอดและต้นไม้ใหญ่ที่ยืนต้นในที่สูงขึ้นไป สิ่งเหล่านั้นจากแผ่นดินขึ้นไปจรดท้องฟ้าและไม่ตกลงมาอีก แหลกละเอียดหายไปในท้องฟ้านั้นนั่นเอง

ลำดับนั้น ลมตั้งขึ้นภายใต้แผ่นดินใหญ่พลิกแผ่นดินเอาข้างบนเป็นข้างล่างซัดไปในอากาศโดยลำดับ ส่วนหนึ่งๆ แห่งแผ่นดินขนาด ๑๐๐ โยชน์บ้าง ขนาด ๒๐๐-๓๐๐-๔๐๐-๕๐๐ โยชน์บ้าง แตกออกถูกกำลังลมหอบขึ้นไป แหลกละเอียดหายไปในอากาศนั่นเอง ภูเขาจักรวาลก็ดี ภูเขาสิเนรุก็ดี ลมหอบขึ้นซัดไปในอากาศ กระทบกันและกันแหลกละเอียดพินาศไป ลมทำวิมานของภุมมัฏฐกเทวดาทั้งหลาย และวิมานของอากาสัฏฐกเทวดาทั้งหลายให้พินาศโดยอุบายนี้นั่นเทียว ทำเทวโลกชั้นกามาวจร ๖ ชั้นให้พินาศ แล้วทำ ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิจักรวาลให้พินาศไป จักรวาลทั้งหลายกับจักรวาลทั้งหลาย ภูขาหิมพานต์ทั้งหลายกับภูเขาหิมพานต์ทั้งหลาย ภูเขาสิเนรุทั้งหลายกับภูเขาสิเนรุทั้งหลายกระทบกันและกันแหลกละเอียดพินาศไปในอากาศนั้น ลมจับตั้งแต่แผ่นดินจนถึงชั้นตติยฌานภูมิ ทำพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นให้พินาศไปในชั้นตติยฌานภูมินั้นแล้วตั้งจรดพรหมโลกชั้นเวหัปผละ ลมนั้นทำสิ่งที่นับว่าสังขารให้พินาศอย่างนี้แม้ตัวเองก็พินาศไปด้วย อากาศข้างบนกับอากาศข้างล่างมืดมิดเป็นอันเดียวกัน คำทั้งปวงดังว่ามานี้ เป็นเช่นกับที่กล่าวแล้ว แต่ในวาโยสังวัฏฏะนี้ โลกตั้งแต่พรหมโลกชั้นสุภกิณหะก็ปรากฏ และสัตว์ทั้งหลายจุติจากพรหมโลกชั้นเวหัปผละมาบังเกิดในที่ทั้งหลายมีพรหมโลกชั้นสุภกิณหะเป็นต้น

ในอสงไขยทั้ง ๔ นั้น นับตั้งแต่มหาเมฆทำกัปให้พินาศจนถึงลมทำกัปให้พินาศสูญสิ้น นี้เป็นอสงไขยที่ ๑ ตั้งแต่ขาดลมจนถึงมหาเมฆตกเต็มที่ นี้เป็นอสงไขยที่ ๒

ฯลฯ ๔ อสงไขยนี้เป็น ๑ มหากัป ความพินาศด้วยลม และความตั้งขึ้นใหม่ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้

[๔๐๙] ถามว่า เพราะเหตุอะไร โลกจึงพินาศอย่างนี้

ตอบว่า เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ

จริงอยู่ เมื่ออกุศลมูลทั้งหลายหนาขึ้นแล้ว โลกจึงพินาศอย่างนี้ ก็แลโลกนั้น เมื่อราคะหนามากกว่า ย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อโทสะหนามากกว่า ย่อมพินาศด้วยน้ำ ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "โลกนั้น เมื่อโทสะหนามากกว่า ย่อมพินาศด้วยไฟ เมื่อราคะหนามากกว่า ย่อมพินาศด้วยน้ำ" เมื่อโมหะหนามากกว่า ย่อมพินาศด้วยลม และเมื่อโลกพินาศเพราะอกุศลมูลเป็นเหตุอย่างนั้นเล่า ย่อมพินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งติดต่อกัน ในครั้งที่ ๘ จึงพินาศไปด้วยน้ำ พินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง ในครั้งที่ ๘ จึงพินาศด้วยน้ำอีก โดยนัยดังว่ามานี้ โลกเมื่อพินาศไปอย่างนั้น พินาศด้วยน้ำ ๗ ครั้ง ทุกครั้งที่ ๘ แล้วพินาศด้วยไฟอีก ๗ ครั้ง โดยความพินาศเท่านี้เป็นอันล่วงไป ๖๓ กัป ในระหว่าง ๖๓ กัปนี้ ลมได้โอกาสห้ามวาระที่พินาศด้วยน้ำแม้ที่มาถึงแล้วทำลายถึงพรหมโลกชั้นสุภกิณหะซึ่งมีกำหนดอายุ ๖๔ กัปบริบูรณ์ ทำโลกให้พินาศอยู่

[๔๑๐] ก็ภิกษุผู้ระลึกได้ตลอดกัป แม้เมื่อจะระลึกถึงชาติก่อน ในกัปเหล่านี้ ระลึกได้หลายสังวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ระลึกได้หลายวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ระลึกได้หลายสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปเป็นอันมากบ้าง ระลึกได้อย่างไร คือ ระลึกได้โดยนัยว่า "ในที่โน้นเราได้เป็น ..."[๑] เป็นต้น

ในปาฐะเหล่านั้น คำว่า **ในที่โน้น เราได้เป็น ... (อมุตฺราสึ)** ความว่า เราได้เกิดในสังวัฏฏกัปโน้น ในภพโน้น ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ ในสัตตาวาส หรือในหมู่สัตว์โน้น คำว่า **มีชื่ออย่างนี้ (เอวํนาโม)** ได้แก่ ชื่อว่าติสสะ หรือชื่อว่าผุสสะ คำว่า **มีโคตรอย่างนี้ (เอวํโคตฺโต)** คือ เป็นกัจจานโคตร หรือเป็นกัสสปโคตร

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๒

คำทั้ง ๒ นี้ ท่านกล่าวด้วยมุ่งถึงการระลึกชื่อและโคตรของตนในภพที่ล่วงไปแล้วของภิกษุนั้น ก็ถ้าเวลานั้นต้องการระลึกถึงวรรณสมบัติ หรือความเป็นอยู่ที่เศร้าหมองหรือประณีต ความเป็นผู้มีสุขหรือทุกข์มาก หรือความเป็นผู้มีอายุน้อยหรืออายุมากของตน เธอก็ย่อมระลึกถึงสิ่งนั้นๆ ได้เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "มีวรรณอย่างนี้ ฯลฯ มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้"

ในคำเหล่านั้น คำว่า **มีวรรณะอย่างนี้ (เอวํวณฺโณ)** ได้แก่ มีผิวขาวหรือมีผิวคล้ำ คำว่า **มีอาหารอย่างนี้ (เอวมาหาโร)** ได้แก่ มีข้าวสาลี เนื้อ และข้าวสุกเป็นอาหาร หรือมีการบริโภคผลไม้ที่หล่นแล้ว คำว่า **เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ (เอวํสุขทุกฺขปฏิสํเวที)** ได้แก่ เสวยสุขและทุกข์ทางกายและจิต หรือชนิดที่เจือด้วยเหยื่อล่อและที่ไม่เจือด้วยเหยื่อล่อเป็นต้น โดยประการหลายหลาก คำว่า **มีที่สุดแห่งอายุเพียงเท่านี้ (เอวมายุปริยนฺโต)** ได้แก่ มีที่สุดแห่งอายุประมาณ ๑๐๐ ปี หรือมีที่สุดแห่งอายุประมาณ ๘,๔๐๐,๐๐๐ กัป คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้น แล้วเกิดในที่โน้น (โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ)** ความว่า เรานั้นเคลื่อนจากภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์นั้น แล้วบังเกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรีหมู่สัตว์ชื่อโน้นอีก คำว่า **เราเกิดแม้ในที่นั้น (ตตฺราปาสึ)** ได้แก่ ต่อมาเราได้เกิดในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือหมู่สัตว์แม้นั้นอีก คำว่า **มีชื่ออย่างนี้ (เอวํนาโม)** เป็นต้น มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่คำนี้ว่า **ในที่โน้น เราได้เป็น ... (อมุตฺราสึ)** เป็นการระลึกได้ตามปรารถนาแห่งภิกษุผู้ระลึกขึ้นไปโดยลำดับ คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้นแล้ว (โส ตโต จุโต)** เป็นการพิจารณาแห่งภิกษุผู้ระลึกถอยกลับ เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่าคำนี้ว่า **เราเกิดในที่โน้น (อมุตฺร อุทปาทึ)** ท่านกล่าวหมายถึงที่เกิดของภิกษุนั้นอันรับรองความเกิดนี้ในที่นี้ว่า **เกิดในที่นี้ (อิธูปปนฺโน)** ส่วนคำอย่างนี้ว่า **เราเกิดแม้ในที่นั้น (ตตฺราปาสึ)** เป็นต้น ท่านกล่าวเพื่อแสดงการที่ภิกษุนั้นระลึกถึงชื่อและโคตรเป็นต้นในสถานที่เกิดในระหว่างความเกิดขึ้นนี้ในที่นั้น คำว่า **เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้นแล้วเกิดในที่นี้ (โส ตโต จุโต อิธูปปนฺโน)** ความว่า เรานั้นเคลื่อนจาก

สถานที่เกิดต่อจากภพนั้นแล้ว มาบังเกิดในที่นี้ คือในสกุลกษัตริย์ หรือในสกุลพราหมณ์ชื่อโน้น ศัพท์ว่า **อิติ** แปลว่า อย่างนี้ คำว่า **พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ (สาการํ สอุทฺเทสํ)** ความว่า ชื่อว่ามีอุเทศ ด้วยอำนาจชื่อและโคตร ชื่อว่าพร้อมทั้งอาการ ด้วยอำนาจวรรณะเป็นต้น จริงอยู่ สัตว์อันบุคคลย่อมแสดงว่า "ติสสะ กัสสปะ" ด้วยชื่อและโคตร ย่อมปรากฏโดยความเป็นต่างๆ กันว่า "ดำ" ว่า "ขาว" ด้วยวรรณะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ชื่อและโคตรจึงชื่อว่าอุเทศ วรรณะเป็นต้นนอกนี้ จึงชื่อว่าอาการ คำว่า **ระลึกถึงชาติก่อนได้หลายชาติ (อเนกวิหิตํ ปุพฺเพ-นิวาสมนุสฺสรติ)** นี้มีเนื้อความชัดอยู่แล้วนั่นแล

ปุพเพนิวาสานุสติญาณกถา จบ

ว่าด้วยความรู้การตายและการเกิด

[๔๑๑] เนื้อความในเรื่องความรู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ คำว่า **เพื่อจุตูปปาตญาณ (จุตูปปาตญาณาย)**[๑] ได้แก่ เพื่อรู้การจุติและอุบัติ มีอธิบายว่า จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายพระโยคีรู้ได้ด้วยญาณใด (ก็น้อมจิตเข้าไป) เพื่อญาณนั้น คือเพื่อทิพยจักษุญาณ คำว่า **น้อมนำจิตไป (จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ)** ได้แก่ นำบริกรรมจิตมุ่งไป และน้อมบริกรรมจิตมุ่งไป คำว่า **...นั้น (โส)** ได้แก่ ภิกษุผู้ทำการนำจิตมุ่งไปแล้วนั้น ก็ในคำว่า **อันเป็นทิพย์ (ทิพฺเพน)** เป็นต้น มีอธิบายว่า ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ จริงอยู่ จักษุประสาทของเทวดาทั้งหลาย ซึ่งบังเกิดด้วยอำนาจสุจริตกรรม ไม่แปดเปื้อนด้วยของที่ไม่สะอาดมีดี เสมหะ และเลือด เป็นต้น สามารถจะรับอารมณ์แม้ในที่ไกลๆ ได้ ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะพ้นจากอุปกิเลส แม้ญาณจักษุนี้ที่บังเกิดด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนาก็เช่นเดียวกับจักษุประสาทนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๔๖/๘๒

อนึ่ง ชื่อว่า**เป็นทิพย์** เพราะได้ด้วยอำนาจทิพพวิหารธรรม และเพราะตนได้อาศัยทิพพวิหารธรรม ชื่อว่า**เป็นทิพย์** แม้เพราะเหตุที่มีความสว่างไสวมากด้วยการกำหนดถือด้วยอาโลกกสิณ ชื่อว่า**เป็นทิพย์** เพราะเหตุที่มีภูมิเป็นที่ไปได้มาก เพราะเห็นรูปที่อยู่นอกฝาเป็นต้นได้ ข้อความนั้นทั้งหมดบัณฑิตพึงทราบตามแนวแห่งคัมภีร์ศัพทศาสตร์นั่นเถิด

ญาณที่ชื่อว่า**จักษุ (จกฺขุ)** เพราะมีความหมายว่าเห็น อนึ่ง ที่ชื่อว่า**จักษุ (จกฺขุ)** เพราะเป็นดังตา เหตุทำหน้าที่ของตา จักษุนั้นชื่อว่า**หมดจด (วิสุทฺธํ)** เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ เหตุเห็นได้ทั้งจุติทั้งอุบัติ เพราะว่า ผู้ใดเห็นเพียงจุติอย่างเดียว ไม่เห็นอุบัติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ ผู้ใดเห็นเพียงอุบัติอย่างเดียว ไม่เห็นจุติ ผู้นั้นย่อมยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะความปรากฏขึ้นแห่งสัตว์ใหม่ๆ ส่วนผู้ใดเห็นทั้ง ๒ ประการนั้น ผู้นั้นเพราะเหตุที่ล่วงพ้นทิฏฐิทั้ง ๒ ประการนั้นเสียได้ เพราะเหตุนั้น ความเห็นนั้นของผู้นั้นจึงเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ จริงอยู่ การเห็นจุติและอุบัติทั้ง ๒ ประการนี้ ผู้ที่นับว่าพุทธบุตรเท่านั้นจึงเห็นได้ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "การเห็นนั้นท่านกล่าวว่าหมดจด เพราะเป็นเหตุแห่งทิฏฐิวิสุทธิ เหตุเห็นทั้งจุติและอุบัติ"

(ตาคือญาณอันหมดจดนั้น) พึงทราบว่า **พ้นวิสัยของมนุษย์ธรรมดา (อติกฺกนฺต-มานุสกํ)** เพราะเห็นรูปได้ไกลกว่ามนุษย์ธรรมดา หรือเพราะเห็นได้ไกลยิ่งกว่าตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดา (ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลาย ...) ด้วยตาทิพย์นั้นอันหมดจดล่วงพ้นวิสัยของมนุษย์ธรรมดา คำว่า **เห็นสัตว์ (สตฺเต ปสฺสติ)** ได้แก่ แลดูสัตว์ทั้งหลายเหมือนดูด้วยตาเนื้อของมนุษย์ธรรมดาๆ

ในคำนี้ว่า **ผู้กำลังจุติและกำลังอุบัติอยู่ (จวมาเน อุปปชฺชมาเน)** ความว่า ในขณะจุติ และในขณะอุบัติ ใครๆ ไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาทิพย์ แต่สัตว์เหล่าใดใกล้จุติ คือจักจุติในบัดนี้ สัตว์เหล่านั้นท่านประสงค์เอาว่า ผู้กำลังจุติ และสัตว์เหล่าใดถือปฏิสนธิแล้ว คือบังเกิดแล้วเดี๋ยวนี้เทียว สัตว์เหล่านั้นท่านประสงค์เอาว่า ผู้กำลังอุบัติ ท่านแสดงว่า "เห็นสัตว์เหล่านั้น คือผู้กำลังจุติและกำลังอุบัติเช่นนั้น"

คำว่า **ผู้เลว (หีเน)** ได้แก่ ถ่อย ทราม ต่ำช้า ที่คนดูหมิ่นได้ด้วยอำนาจชาติ สกุลและโภคะเป็นต้น ที่ชื่อทราม เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากโมหะ คำว่า **ประณีต (ปณีเต)** ได้แก่ ที่ตรงกันข้ามจากนั้น เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากอโมหะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณดี (สุวณฺเณ)** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยผิวพรรณอันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากอโทสะ คำว่า **ผู้มีผิวพรรณทราม (ทุพฺพณฺเณ)** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยผิวพรรณอันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากโทสะ อธิบายว่า มีรูปร่างไม่งดงาม มีรูปร่างขี้เหร่ คำว่า **ผู้ไปดี (สุคเต)** ได้แก่ ไปสู่สุคติ หรือเป็นคนมั่งคั่งมีสมบัติมากมาย เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากอโลภะ คำว่า **ผู้ไปไม่ดี (ทุคฺคเต)** ได้แก่ ผู้ไปสู่ทุคติ หรือเป็นคนยากไร้เข็ญใจมีข้าวและน้ำอัตคัด เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยวิบากอันเผล็ดผลมาจากโลภะ

คำว่า **ผู้เข้าถึงตามกรรม (ยถากมฺมูปเค)** ได้แก่ ตนเองสั่งสมกรรมใดๆ ไว้ก็เป็นผู้ประกอบด้วยกรรมนั้นๆ ในบทเหล่านั้น ด้วยบทเบื้องต้นมีบทว่า **ผู้กำลังจุติ** เป็นต้น ท่านกล่าวหน้าที่ของทิพยจักษุ ส่วนบทนี้ท่านกล่าวหน้าที่ของยถากัมมูปคญาณ และลำดับแห่งการเกิดขึ้นของญาณนั้นมีดังนี้ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่อนรกที่อยู่ภายใต้ ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดในนรกกำลังเสวยทุกข์อย่างแสนสาหัส ก็การเห็นนั้นจัดเป็นหน้าที่ของทิพยจักษุนั่นเอง เธอใส่ใจอย่างนี้ว่า "สัตว์เหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอแล จึงมาเสวยทุกข์นี้" ต่อมาญาณที่มีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดแก่ภิกษุนั้นว่า "เขาทำกรรมชื่อนี้" อนึ่ง ภิกษุเจริญอาโลกกสิณมุ่งตรงต่อเทวโลกเบื้องบนเห็นหมู่เทพผู้กำลังเสวยสมบัติอย่างมโหฬารอยู่ในนันทวัน มิสสกวัน และปารุสกวัน เป็นต้น การเห็นแม้นั้นจัดเป็นหน้าที่ของทิพยจักษุนั่นเทียว เธอใส่ใจอย่างนี้ว่า "หมู่เทพเหล่านี้ทำกรรมอะไรไว้หนอ จึงได้มาเสวยสมบัตินี้" ลำดับนั้นญาณที่มีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอว่า "พวกเขาทำกรรมชื่อนี้ไว้" นี้ชื่อว่ายถากัมมูปคญาณ สำหรับญาณนี้ไม่มีบริกรรมเป็นแผนกหนึ่ง ก็การบริกรรมเป็นแผนกหนึ่งของญาณนี้ ย่อมไม่มี ฉันใด แม้อนาคตังสญาณก็มี ฉันนั้น จริงอยู่ ญาณเหล่านี้เป็นบาทของทิพยจักษุนั่นแหละ ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุทีเดียว

ในคำว่า **ด้วยกายทุจริต (กายทุจฺจริเตน)** เป็นต้นมีอธิบายว่า กรรมที่บุคคลประพฤติชั่วช้าหรือประพฤติเลวทรามเพราะทำผู้ประพฤติให้เน่าในเพราะกิเลส เพราะเหตุนั้นชื่อว่าทุจริต ทุจริตทางกาย หรือทุจริตที่เกิดขึ้นแต่กาย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ากายทุจริต แม้ในทุจริตนอกจากนี้ ก็มีนัยนี้เหมือนกัน คำว่า **ประกอบแล้ว (สมนฺนาคตา)** ได้แก่ เป็นผู้พร้อมเพรียง คำว่า **เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าวพระอริยะทั้งหลาย (อริยานํ อุปวาทกา)** ความว่า เป็นผู้มุ่งความฉิบหายแก่พระอริยะทั้งหลาย คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระพุทธเจ้า โดยที่สุดแม้แก่คฤหัสถ์ผู้เป็นโสดาบัน เป็นผู้เข้าไปว่ากล่าว มีอธิบายว่า ด่าติเตียนด้วยอันติมวัตถุ หรือด้วยการกำจัดคุณ ใน ๒ ประการนั้น เมื่อเธอพูดว่า "แม้ธรรมสำหรับสมณะก็ไม่มีแก่ท่านเหล่านี้ ท่านเหล่านี้ไม่ใช่สมณะ" พึงทราบว่า ด่าด้วยอันติมวัตถุ เมื่อเธอพูดคำเป็นต้นว่า "ฌาน วิโมกข์ มรรคหรือผล ย่อมไม่มีแก่ท่านเหล่านี้" พึงทราบว่า ด่าด้วยการมุ่งกำจัดคุณ ก็ผู้นั้นรู้อยู่ก็ดี ไม่รู้อยู่ก็ดี ยังขืนด่า จัดว่าเป็นอริยุปวาททั้ง ๒ ประการแล กรรมนั้นเป็นกรรมหนักเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม ทั้งห้ามสวรรค์และห้ามมรรค แต่ก็ยังพอเยียวยาได้ เพื่อจะทำเนื้อความนั้นให้แจ่มแจ้ง นักศึกษาควรทราบเรื่องนี้เป็นตัวอย่าง

เล่ากันมาว่า พระเถระรูปหนึ่งกับภิกษุหนุ่มไปบิณฑบาตด้วยกันในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ท่านทั้ง ๒ รูปนั้นได้ข้าวต้มร้อนกระบวยหนึ่งในเรือนหลังแรกทีเดียว พระเถระเกิดมีลมเสียดท้องขึ้นรบกวนอยู่ ท่านจึงคิดว่า "ข้าวต้มนี้ช่างเหมาะแก่เราเสียจริง เราจะดื่มตอนที่ข้าวต้มยังอุ่นๆ อยู่" ท่านจึงนั่งดื่มบนขอนไม้ที่ชาวบ้านนำมาเพื่อทำธรณีประตู ฝ่ายภิกษุหนุ่มรังเกียจท่านจึงกล่าวติเตียนว่า "พระแก่นี่หิวจัดนักทำให้เราได้รับความละอาย" พระเถระเที่ยวไปในบ้านแล้วกลับไปยังวัดจึงพูดกับภิกษุหนุ่มว่า "คุณ คุณมีที่พึ่งในพระศาสนาอยู่หรือ" ภิกษุหนุ่มตอบว่า มีซิครับ ก็ผมเป็นพระโสดาบัน พระเถระพูดว่า "คุณ ถ้าอย่างนั้น คุณอย่าได้ทำความพยายามเพื่อมรรคผลที่สูงๆ ขึ้นไป เพราะคุณได้ว่าร้ายพระขีณาสพแล้ว" ภิกษุหนุ่มนั้นได้สำนึกขอขมาพระเถระแล้ว เพราะการขอขมานั้น กรรมของท่านจึงได้กลับเป็นปกติดังเดิม

เพราะเหตุนั้น ผู้ใดผู้หนึ่งว่าร้ายพระอริยะ ผู้นั้นต้องไปขอขมาท่านเสีย ถ้าตนแก่พรรษากว่า พึงนั่งกระโหย่งขอขมาท่านว่า “ฉันได้ว่ากล่าวเธอดังนี้ๆ ขอเธอจงยกโทษนั้นแก่ฉันด้วย” ถ้าตนเป็นผู้อ่อนกว่าไหว้แล้วพึงนั่งกระโหย่งประคองอัญชลีขอโทษว่า “ท่านขอรับ กระผมได้พูดว่าท่านดังนี้ๆ ขอพระคุณท่านได้โปรดยกโทษนั้นให้แก่กระผมด้วย” ถ้าท่านหลีกไปที่อื่นเสียแล้ว พึงไปขอขมาด้วยตนเอง หรือส่งสัทธิวิหาริกเป็นต้นไปขอขมาแทนตนก็ได้

ก็ถ้าไม่สามารถจะไปเองได้ ทั้งไม่สามารถจะส่งผู้อื่นไปแทนได้ ภิกษุเหล่าใดอยู่ในวัด พึงไปสู่สำนักของภิกษุเหล่านั้น ถ้าภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้อ่อนพรรษากว่าพึงนั่งกระโหย่ง ถ้าท่านเหล่านั้นแก่พรรษากว่า พึงปฏิบัติในท่านผู้แก่ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล แล้วกล่าวขอขมาว่า “ท่านผู้เจริญ กระผมได้พูดกล่าวว่าท่านผู้มีอายุชื่อโน้นดังนี้ๆ ขอท่านผู้มีอายุรูปนั้นจงยกโทษแก่กระผมด้วยเถิด” แม้เมื่อไม่ได้ขอขมาต่อหน้า ก็พึงทำการขอขมาดังว่ามานี้นั่นแล

หากท่านเป็นภิกษุเที่ยวไปผู้เดียว ไม่ปรากฏที่อยู่ ไม่ปรากฏที่ไป พึงเข้าไปสำนักภิกษุผู้เป็นบัณฑิตรูปหนึ่งแล้วกล่าวว่า “ท่านผู้เจริญ กระผมได้พูดว่ากล่าวท่านผู้มีอายุชื่อโน้นดังนี้ๆ เมื่อกระผมระลึกถึงโทษนั้นก็มีความเดือดร้อนใจ กระผมจะทำอย่างไร” ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตนั้นจักกล่าวว่า “ท่านอย่าคิดมากไปเลย พระเถระย่อมอดโทษแก่ท่าน จงสงบใจเสียเถิด” แม้ภิกษุนั้นพึงผินหน้าไปทางที่พระอริยะไปแล้วประคองอัญชลีกล่าวว่า “ขอท่านจงยกโทษด้วยเถิด” ถ้าหากพระเถระนั้นปรินิพพานเสียแล้ว ก็ควรไปยังที่ใกล้เตียงนอนปรินิพพาน แม้จะต้องไปจนถึงป่าช้าให้ท่านยกโทษให้ก็ควร เมื่อทำได้ดังนี้ กรรมนั้นก็ไม่เป็นอันห้ามสวรรค์และไม่กั้นมรรค ก็จะกลับเป็นปกติได้ดังเดิม

คำว่า **เป็นคนมิจฉาทิฏฐิ (มิจฺฉาทิฏฺฐิกา)** ได้แก่ เป็นคนมีความเห็นวิปริต คำว่า **สมาทานมิจฉาทิฏฐิกรรม (มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา)** ได้แก่ ผู้มีกรรมหลายอย่างที่ตนยึดมั่นด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ ทั้งยังจะชักชวนคนอื่นๆ ไปในทางกายกรรม

เป็นต้นที่มีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูลเหตุอีกด้วย อนึ่ง ในอธิการนี้ พึงทราบว่า "แม้เมื่ออริยุปวาทท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์คือวจีทุจริต และเมื่อมิจฉาทิฏฐิท่านสงเคราะห์ด้วยศัพท์คือมโนทุจริตก็ดี การกล่าวทั้ง ๒ บทนี้ไว้อีกก็เพื่อจะแสดงว่า กรรมทั้งสองนั้นมีโทษมาก" จริงอยู่ อริยุปวาทชื่อว่ามีโทษมากเพราะเป็นเช่นเดียวกับอนันตริยกรรม จริงอย่างนั้น ถึงพระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า "สารีบุตร อุปมาเหมือนภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยศีล สมบูรณ์ด้วยสมาธิ สมบูรณ์ด้วยปัญญา พึงยินดีอรหัตตผลในปัจจุบันนั่นแล แม้ฉันใด เรากล่าวข้ออุไมยนี้ฉันนั้น บุคคลนั้นไม่ละวาจานั้น ไม่ละความคิดนั้น ไม่สลัดทิ้งทิฏฐินั้นย่อมดำรงอยู่ในนรก เหมือนถูกนำไปฝังไว้"[๑] ก็ความชั่วอย่างอื่นชื่อว่ามีโทษมากกว่ามิจฉาทิฏฐิ ย่อมไม่มีแน่ สมดังที่พระองค์ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่จะมีโทษมาก เหมือนมิจฉาทิฏฐินี้ โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฏฐิเป็นอย่างยิ่ง"[๒]

คำว่า **เพราะกายแตก (กายสฺส เภทา)** ได้แก่ เพราะสละอุปาทินนขันธ์ คำว่า **หลังจาก...ตายไป (ปรมฺมรณา)** ได้แก่ ในการถือเอาขันธ์ที่เกิดใหม่ ในลำดับแห่งอุปาทินนขันธ์นั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เพราะกายแตก (กายสฺส เภทา)** ได้แก่ เพราะชีวิตินทรีย์ขาดสิ้นไป คำว่า **หลังจากตายไป (ปรมฺมรณา)** ได้แก่ ต่อจากจุติจิตไป คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อบาย (อปายํ)** ทุกคำใช้เป็นคำแทนนิรยะนั่นเอง

จริงอยู่ นิรยะได้ชื่อว่า**อบาย (อปาโย)** เพราะปราศจากความเจริญซึ่งสมมุติว่าเป็นบุญซึ่งเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน และเพราะไม่มีความเจริญแห่งความสุขทั้งหลาย อบายนั้นเป็นที่ถึงทุกข์ คือเป็นที่พำนักแห่งทุกข์ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ทุคติ (ทุคฺคติ)** อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**ทุคติ (ทุคฺคติ)** เพราะเป็นคติที่บังเกิดจากกรรมชั่ว เหตุที่เป็นผู้มากไปด้วยโทษ ผู้ทำชั่วย่อมตกไปในที่นี้โดยปราศจากอำนาจนั้น เพราะเหตุนั้น ที่นั้นจึงชื่อว่า**วินิบาต (วินิปาโต)** หรือว่า ผู้ทำความชั่วย่อมย่อยยับ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๔๙/๑๔๘

[๒] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๑๐/๔๑

ตกไปในที่นี้ มีอวัยวะน้อยใหญ่แตกสลาย แม้เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**วินิบาต (วินิปาโต)** ความเจริญที่รู้ได้ด้วยความแช่มชื่นไม่มีในที่นี้ เพราะเหตุนั้น ที่นี้จึงชื่อว่า**นิรยะ (นิรโย)**

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานด้วยศัพท์ว่า **อปายะ** จริงอยู่ กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ชื่อว่าอบาย เพราะปราศจากสุคติ แต่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานไม่จัดเป็นทุคติ เพราะเป็นที่สมภพแห่งดิรัจฉานจำพวกที่มีศักดิ์ใหญ่เช่นนาคราชเป็นต้น ท่านแสดงแหล่งที่อยู่ของเปรตไว้ด้วยศัพท์ว่า**ทุคติ** จริงอยู่ แหล่งที่อยู่ของเปรตนั้นชื่อว่าอบายด้วย และชื่อว่าทุคติด้วย เพราะปราศจากสุคติ และเพราะเป็นที่ถึงความทุกข์ แต่ก็ไม่ชื่อว่าวินิบาต เพราะเปรตวิสัยนั้นไม่ได้ตกไปอย่างย่อยยับเช่นอสุรกาย ท่านแสดงอสุรกายไว้ด้วยศัพท์ว่า **วินิบาต** จริงอยู่ อสุรกายนั้นชื่อว่าอบาย และชื่อว่าทุคติ ตามความหมายที่กล่าวไว้แล้ว และท่านเรียกว่า วินิบาต เพราะอสุรกายนั้นตกไปจากความเจริญแห่งสมบัติทุกประการ ท่านแสดงถึงนรกนั่นเองอันมีประการหลากหลายเช่นอเวจีมหานรกเป็นต้นด้วยศัพท์ว่า **นิรยะ** คำว่า **เข้าถึงแล้ว (อุปปนฺนา)** ได้แก่ เข้าไปแล้ว อธิบายว่า บังเกิดเฉพาะแล้วในอบายเป็นต้นนั้น ฝ่ายดีนักศึกษาพึงทราบโดยปริยายตรงกันข้ามจากฝ่ายชั่วที่กล่าวมาแล้วเถิด

ส่วนข้อความที่แปลกกันมีดังต่อไปนี้ ในที่นั้น ท่านสงเคราะห์แม้คติของมนุษย์ด้วยศัพท์ว่าสุคติ ถึงเทวคติท่านก็สงเคราะห์ด้วยศัพท์ว่า**สัคคะ** ในบทเหล่านั้นพึงทราบรูปวิเคราะห์ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า**สุคติ (สุคติ)** เพราะเป็นคติที่ดีงาม ชื่อว่า**สวรรค์ (สคฺโค)** เพราะภาวะที่เลิศด้วยดีด้วยอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น สวรรค์นั้นแม้ทั้งหมดท่านเรียกว่า **โลก (โลโก)** เพราะมีความหมายว่าจะต้องแตกทำลายไป ความดังว่ามานี้เป็นใจความเฉพาะคำ

คำว่า **ด้วยจักษุทิพย์ดังว่ามานี้ (อิติ ทิพฺเพน จกฺขุนา)** เป็นต้นทั้งหมด จัดเป็นคำสรุป ความย่อในคำนิคมนี้ดังนี้ว่า เห็นด้วยตาทิพย์อย่างนี้ ฯลฯ

[๔๑๒] ก็กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรต้องการจะเห็นอย่างนี้ พึงทำฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาซึ่งมีกสิณเป็นอารมณ์ให้ควรแก่อภินิหาร โดยอาการทุกอย่างแล้ว

ทำกสิณ ๓ ชนิดเหล่านี้ คือ (๑) เตโชกสิณ (๒) โอทาตกสิณ (๓) อาโลกกสิณ อย่างใดอย่างหนึ่งให้ใกล้ (ต่อการเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุญาณ) พึงขยายทำอุปจารฌานให้เป็นอารมณ์แล้วหยุดไว้ อธิบายว่า ไม่พึงให้อัปปนาเกิดในอารมณ์กสิณที่ขยายแล้วนั้น เพราะถ้าเธอให้อัปปนาเกิดขึ้น อารมณ์นั้นจะเป็นที่อาศัยแห่งฌานที่เป็นบาท ไม่เป็นที่อาศัยแห่งบริกรรม ก็แลในกสิณทั้ง ๓ เหล่านี้ อาโลกกสิณเท่านั้นประเสริฐกว่า เพราะเหตุนั้น พึงให้อาโลกกสิณนั้น หรือกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดากสิณนอกจากนี้เกิดขึ้นตามนัยที่กล่าวแล้วในกสิณนิเทศแล้วหยุดอยู่ในอุปจารภูมินั่นเทียว จึงค่อยให้ขยายไป ก็แม้นัยแห่งการขยายฌานนี้พึงทราบได้ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในกสิณนิเทศนั้นเทียว

เธอจะพึงเห็นรูปในภายในฐานที่ได้ขยายแล้วๆ ก็เมื่อพระโยคีนั้นเห็นรูปอยู่ วาระแห่งบริกรรมย่อมผ่านพ้นไป แต่นั้น แสงสว่าง (แห่งอาโลกกสิณ) ก็หายไป เมื่อแสงสว่างนั้นหายไปแล้ว แม้รูปก็ไม่ปรากฏด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคีนี้ก็ต้องเข้าฌานที่เป็นบาทบ่อยๆ ออกจากฌานนั้นแล้วพึงแผ่แสงสว่างไป แสงสว่างจะแจ่มแจ้งโดยลำดับด้วยอาการอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น พระโยคีกำหนดที่มีประมาณเท่าใดว่า “แสงสว่างจงมีในที่เท่านี้เถิด” แสงสว่างย่อมตั้งอยู่ในที่ที่กำหนดแล้วนั้นนั่นแล แม้เธอจะนั่งดูอยู่ทั้งวัน ก็เห็นรูปได้ทั้งวัน ก็บุรุษผู้เดินทางตลอดทั้งคืนด้วยคบเพลิงหญ้า ย่อมเป็นข้ออุปมาในเรื่องนี้ได้

ได้ยินว่า ชายผู้หนึ่งเดินทางไปในเวลากลางคืนด้วยคบเพลิงหญ้า คบเพลิงหญ้านั้นของเขาหรี่ลง ทีนั้นเอง ทางที่เรียบหรือขรุขระจึงไม่ปรากฏแก่เขา เขาจึงเขี่ยคบเพลิงนั้นที่แผ่นดิน ทำคบเพลิงหญ้าให้ลุกโพลงขึ้นใหม่ พอคบเพลิงลุกโพลงขึ้นก็ได้ส่องแสงสว่างไสวมากกว่าแสงสว่างเดิม เมื่อชายคนนั้นทำคบเพลิงที่หรี่ลงแล้วให้โพลงขึ้นใหม่อย่างนี้บ่อยๆ ดวงอาทิตย์ก็โผล่ขึ้นโดยลำดับ เมื่อดวงอาทิตย์โผล่ขึ้นแล้ว เขาคิดว่า “เราไม่ต้องใช้คบเพลิง” จึงทิ้งคบเพลิงนั้นเสีย เดินไปได้ตลอดวัน ในข้ออุปมานั้นพึงทราบความหมายดังต่อไปนี้ว่า แสงสว่างแห่งกสิณในเวลาบริกรรม เหมือนแสงสว่างแห่งคบเพลิงฉะนั้น เมื่ออาโลกกสิณหายไปเพราะล่วงวาระแห่งการบริกรรมของพระโยคีผู้แลดูรูปอยู่จึงมองไม่เห็นรูป เหมือนเมื่อคบเพลิงหรี่ลงก็มองไม่เห็นที่เรียบ

หรือที่ขรุขระ ฉะนั้น การเข้าบ่อยๆ เหมือนการพยายามเชี่ยคบเพลิงบ่อยๆ ฉะนั้น การแผ่แสงสว่างให้มีกำลังกว่าเดิมของพระโยคีผู้ทำบริกรรมอีกๆ เหมือนการทำคบเพลิงให้สว่างไสวกว่าความสว่างเดิม ฉะนั้น การที่แสงสว่างอันแรงกล้าคงอยู่ตามที่กำหนดไว้ เหมือนการขึ้นไปแห่งดวงอาทิตย์ ฉะนั้น การทิ้งแสงสว่างเล็กน้อยเสีย แลดูรูปด้วยแสงสว่างอันแจ่มจ้าทั้งวัน เหมือนการทิ้งคบเพลิงหญ้าเสียแล้วเดินไปได้ทั้งวัน ฉะนั้น

ในการเห็นรูปนั้น เมื่อใด รูปนี้ คือรูปที่อยู่ภายในท้อง รูปที่อาศัยหทัยวัตถุ รูปที่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปที่อยู่นอกฝา นอกภูเขา นอกกำแพง และรูปที่อยู่ในจักรวาลอื่นยังไม่มาปรากฏทางตาเนื้อของภิกษุนั้น ก็มาปรากฏทางญาณจักษุของภิกษุนั้นได้ ดุจปรากฏแก่ตาเนื้อ ในเวลานั้น พึงทราบว่า ทิพยจักษุย่อมเป็นอันเกิดขึ้นแล้ว แต่ในอธิการนี้ ทิพยจักษุนั้นเท่านั้นสามารถเห็นรูปได้ แต่จิตอันเป็นส่วนเบื้องต้นทั้งหลาย **(**คืออาวัชชนจิตและบริกรรมจิต**)** ไม่สามารถจะเห็นรูปได้

ก็ทิพยจักษุนี้นั้น ย่อมเป็นอันตรายต่อปุถุชน เพราะเหตุไร เพราะปุถุชนนั้นอธิษฐานว่า “จงสว่าง” ในที่ใดๆ ณ ที่นั้นๆ ย่อมสว่างจ้าเป็นอันเดียวกัน แม้แทรกเข้าไปในแผ่นดิน ทะเล และภูเขา ครั้นคราวนี้ เมื่อเธอเห็นรูปยักษ์ ผีเสื้อสมุทร เป็นต้น ที่น่ากลัวในที่นั้นๆ ความหวาดกลัวย่อมเกิดขึ้น เป็นเหตุที่เธอถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต เป็นบ้าเพราะมุ่งเจริญฌาน เพราะฉะนั้น พึงเป็นผู้ไม่ประมาทในการเห็นรูป

ในข้อนั้น มีลำดับแห่งการเกิดขึ้นของทิพยจักษุดังต่อไปนี้ เมื่อมโนทวาราวัชชนจิตทำรูปมีประการดังกล่าวแล้วนี้ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ชวนจิต ๔ ดวงหรือ ๕ ดวงทำรูปนั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น คำทั้งหมดนักศึกษาพึงทราบตามนัยก่อนนั่นแล แม้ในที่นี้บุพพภาคจิตที่มีวิตกวิจารเป็นกามาวจร ในที่สุดจิตที่ให้สำเร็จประโยชน์ประกอบด้วยฌานที่ ๔ เป็นรูปาวจร ญาณซึ่งเกิดพร้อมด้วยจิตนั้น ท่านเรียกว่า สัตตานจุตูปปาตญาณบ้าง ทิพพจักขุญาณบ้าง

จุตูปปาตญาณกถา จบ

ว่าด้วยเรื่องเบ็ดเตล็ดในอภิญญา

[๔๑๓] พระโลกนาถผู้รู้แจ้งขันธ์ ๕ ได้ตรัสอภิญญา ๕ เหล่าใดไว้
พระโยคีเข้าใจอภิญญาเหล่านั้นพึงทราบถึงเรื่องเบ็ดเตล็ด
ในอภิญญาเหล่านั้นดังต่อไปนี้

จริงอยู่ ในอภิญญา ๕ ประการนี้ ทิพยจักษุกล่าวคือจุตูปปาตญาณ มีญาณเครื่องล้อมกำกับอยู่ ๒ ประการคือ (๑) อนาคตังสญาณ (ญาณเครื่องรู้ในส่วนอนาคต) (๒) ยถากัมมูปคญาณ (ญาณเครื่องรู้ว่าสัตว์เป็นไปตามกรรม) ญาณ ๒ ประการนี้และอภิญญา ๕ ประการมีอิทธิวิธะเป็นต้น รวมกันเป็นญาณฝ่ายอภิญญา ๗ ประการมาแล้วในที่นี้ด้วยประการฉะนี้ บัดนี้ เพื่อความไม่หลงในการจำแนกอารมณ์แห่งอภิญญาเหล่านั้น

บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไปแห่งอภิญญาญาณ ๗
ในอารัมมณติกะ ๔ ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาคุณ
อันยิ่งใหญ่ได้ตรัสไว้แล้ว

นี้เป็นการแสดงในอารัมมณติกะนั้น จริงอยู่ หมวด ๓ แห่งอารมณ์ ที่พระผู้มีพระภาคผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสไว้มี ๔ ประการ ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. หมวด ๓ แห่งปริตตารมณ์ (ปริตตารัมมณัตติกะ)
๒. หมวด ๓ แห่งมัคคารมณ์ (มัคคารัมมณัตติกะ)
๓. หมวด ๓ แห่งอตีตารมณ์ (อตีตารัมมณัตติกะ)
๔. หมวด ๓ แห่งอัชฌัตตารมณ์[๑] (อัชฌัตตารัมมณัตติกะ)

[๔๑๔] ในอภิญญาญาณเหล่านั้น **อิทธิวิธญาณ (อิทฺธิวิธญาณํ)** เป็นไปในอารมณ์ ๗ ประการคือ

๑. ปริตตารมณ์ ๒. มหัคคตารมณ์
๓. อตีตารมณ์ ๔. อนาคตารมณ์

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๒๙-๑๐๕๕/๒๖๕-๒๗๐

๕. ปัจจุปปันนารมณ์　　๖. อัชฌัตตารมณ์

๗. พหิทธารมณ์

เป็นไปอย่างไร คือ อิทธิวิธญาณนั้น เมื่อใด พระโยคีทำกายให้อิงอาศัยจิต ต้องการจะไปด้วยกายที่ไม่ปรากฏ จึงน้อมกายไปด้วยอำนาจจิต รวบรวมวางรูปกายลงในมหัคคตจิต เมื่อนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ที่ได้ด้วยการเข้าไปประกอบ เพราะทำอธิบายดังว่ามานี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่าปริตตารมณ์ เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ เมื่อใด พระโยคีทำจิตให้อิงอาศัยกาย ต้องการจะไปด้วยกายที่ปรากฏ จึงน้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย รวบรวมวางฌานจิตที่เป็นบาทลงในรูปกาย เมื่อนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ที่ได้ด้วยการเข้าไปประกอบ เพราะทำอธิบายดังกล่าวมานี้ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่ามหัคคตารมณ์ เพราะมีมหัคคตจิตเป็นอารมณ์

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระโยคีทำจิตนั้นนั่นแหละให้เป็นจิตที่ล่วงไปแล้ว ที่ดับไปแล้วให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่าเป็นอตีตารมณ์ เมื่อพระโยคีอธิษฐานอนาคตารมณ์ ดุจพระมหากัสสปเถระเป็นต้นอธิษฐานในคราวบรรจุพระมหาธาตุ อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่าเป็นอนาคตารมณ์ นัยว่า **พระมหากัสสปเถระ (มหากสฺสปตฺเถโร)** เมื่อจะทำการบรรจุพระมหาธาตุ ได้อธิษฐานว่า “กลิ่นเหล่านี้จงอย่าเหือดหายไป ดอกไม้จงอย่าแห้ง ประทีปจงอย่าดับ ตลอด ๒๑๘ ปี ในอนาคตกาล”[๑] สิ่งนั้นทั้งหมดได้เป็นเหมือนอย่างการอธิษฐานนั้น **พระอัสสคุตตเถระ (อสฺสคุตฺตตฺเถโร)** เห็นหมู่ภิกษุในเสนาสนะสำหรับประพฤติวัตร ฉันข้าวตากอยู่จึงอธิษฐานบ่อน้ำว่า “จงกลายเป็นน้ำนมส้มในเวลาก่อนฉันทุกวัน” น้ำที่พวกภิกษุตักเอาในเวลาก่อนฉันอาหารจึงกลายเป็นน้ำนมส้ม ในเวลาหลังฉันอาหารได้กลับเป็นน้ำธรรมดาเหมือนเดิม[๒] อิทธิวิธญาณนั้นจึงชื่อว่าเป็นปัจจุปปันนารมณ์ ในเวลาทำกายให้อิงอาศัยจิตไปได้ด้วยกายที่ไม่ปรากฏ

---

[๑] ที.ม.อ. (บาลี) -/ ๒๔๐/๒๒๑, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑๔๓๔/๔๗๔

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑๔๓๔/๔๗๔

อิทธิวิธญาณนั้นชื่อว่าเป็น**อัชฌัตตารมณ์** เพราะทำจิตพร้อมด้วยกายของตนให้เป็นอารมณ์ ในเวลาที่น้อมจิตไปด้วยอำนาจกาย หรือน้อมกายไปด้วยอำนาจจิต และในเวลาเนรมิตตนเป็นเพศกุมารน้อยเป็นต้น อนึ่ง อิทธิวิธญาณนั้น ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ ในเวลาที่เห็นช้างและม้าเป็นต้นในภายนอก ความเป็นไปแห่งอิทธิวิธญาณในอารมณ์ ๗ ประการ พึงทราบดังได้พรรณนามานี้แล

[๔๑๕] **ทิพพโสตธาตุญาณ (ทิพฺพโสตธาตุญาณํ)** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ ประการ คือ

๑. ปริตตารมณ์	๒. ปัจจุปปันนารมณ์
๓. อัชฌัตตารมณ์	๔. พหิทธารมณ์

เป็นไปอย่างไร คือ ทิพพโสตธาตุญาณนั้น ชื่อว่าเป็นปริตตารมณ์ เพราะทำเสียงให้เป็นอารมณ์และเพราะเสียงก็เป็นปริตตารมณ์ ชื่อว่าเป็นปัจจุปปันนารมณ์ เพราะทำเสียงที่มีอยู่นั่นแหละให้เป็นอารมณ์เป็นไป ทิพพโสตธาตุญาณนั้น ชื่อว่าเป็นอัชฌัตตารมณ์ ในเวลาฟังเสียงในท้องของตน ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ ในเวลาฟังเสียงของผู้อื่น ความเป็นไปแห่งทิพพโสตธาตุญาณในอารมณ์ ๔ ประการพึงทราบดังอธิบายมานี้

[๔๑๖] **เจโตปริยญาณ (เจโตปริยญาณํ)** ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ ประการ คือ

๑. ปริตตารมณ์	๒. มหัคคตารมณ์
๓. อัปปมาณารมณ์	๔. มัคคารมณ์
๕. อตีตารมณ์	๖. อนาคตารมณ์
๗. ปัจจุปปันนารมณ์	๘. พหิทธารมณ์

เป็นไปอย่างไร คือ เจโตปริยญาณนั้น ย่อมชื่อว่าเป็นปริตตารมณ์ในเวลารู้กามาวจรจิตของผู้อื่น ชื่อว่าเป็นมหัคคตารมณ์ในเวลารู้รูปาวจรจิตและอรูปาวจรจิต ชื่อว่าเป็นอัปปมาณารมณ์ในเวลารู้มรรคจิตและผลจิต

แต่ในเจโตปริยญาณนี้ ปุถุชนไม่รู้จิตของพระโสดาบัน หรือพระโสดาบันไม่รู้จิตของพระสกทาคามี พึงโยงไปอย่างนี้จนตราบเท่าถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จิตของคนทุกจำพวก แม้ท่านผู้วิเศษอื่นชั้นสูงขึ้นไปก็รู้จิตของท่านผู้ตั้งอยู่ในผลชั้นต่ำได้ พึงทราบ

ความต่างกันดังว่ามานี้ เจโตปริยญาณย่อมเป็นมัคคารมณ์ในเวลามีจิตสัมปยุตกับมรรคเป็นอารมณ์ ก็ในเวลาใด พระโยคีรู้จิตของผู้อื่นในภายใน ๗ วันที่ล่วงไปแล้ว และในภายใน ๗ วันที่ยังมาไม่ถึง ในเวลานั้น เจโตปริยญาณนั้นจัดว่าเป็นอตีตารมณ์และอนาคตารมณ์

เจโตปริยญาณนั้นเป็นปัจจุปปันนารมณ์ได้อย่างไร ชื่อว่าปัจจุบันมี ๓ ประการคือ

๑. ปัจจุบันโดยขณะ (ขณปจฺจุปฺปนฺนํ)
๒. ปัจจุบันโดยสันตติ (สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ)
๓. ปัจจุบันโดยกาลยาวนาน (อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ)

ในปัจจุบัน ๓ ประการนั้น อารมณ์ที่ถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ชื่อว่า**ปัจจุบันโดยขณะ (ขณปจฺจุปฺปนฺนํ)** อารมณ์ที่นับเนื่องในวาระสืบต่อ ๑ หรือ ๒ ขณะ ชื่อว่า**ปัจจุบันโดยสันตติ (สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ)** ในปัจจุบันโดยสันตตินั้น เมื่อพระโยคีนั่งในที่มืด แล้วไปสู่ที่แจ้ง อารมณ์ยังไม่ปรากฏก่อน แต่ในระยะที่อารมณ์นั้นปรากฏ พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ แม้เมื่อพระโยคีไปในที่สว่างแล้วเข้าไปสู่ห้องน้อย รูปยังไม่ปรากฏทันทีก่อน แต่ในระยะที่รูปนั้นปรากฏ พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ อนึ่ง พระโยคียืนในที่ไกลเห็นความเคลื่อนไหวของคนย้อมผ้า และความเคลื่อนไหวคือการเคาะระฆังและการตีกลอง ยังไม่ได้ยินเสียงในทันที แต่ในระหว่างที่เธอได้ยินเสียงนั้น พึงทราบว่าเป็นวาระแห่งสันตติ ๑ หรือ ๒ วาระ **อาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกาย (มชฺฌิมภาณกา)** อธิบายไว้เพียงเท่านี้

ส่วน**อาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์สังยุตตนิกาย (สํยุตฺตภาณกา)** กล่าวสันตติไว้ ๒ ประการ คือ

๑. รูปสันตติ (รูปสนฺตติ)
๒. อรูปสันตติ (อรูปสนฺตติ)

แล้วกล่าวว่า "เมื่อบุคคลเหยียบน้ำไปชั่วระยะเวลาที่รอยน้ำที่เหยียบริมตลิ่งยังไม่ใส นี้ชื่อว่ารูปสันตติ ๑ เมื่อบุคคลเดินทางมาไกลชั่วระยะเวลาที่ไออุ่นในร่างกายยังไม่สงบ นี้ชื่อว่า**รูปสันตติ (รูปสนฺตติ)** เมื่อบุคคลกลับมาจากแดดแล้วเข้าไปสู่ห้อง ชั่วระยะเวลา

ที่ความมืด (หน้ามัวตา) ยังไม่หายไป นี้ชื่อว่า**รูปสันตติ** เมื่อพระโยคีมนสิการกัมมัฏฐานอยู่ภายในห้อง แล้วเปิดหน้าต่างมองออกไปในตอนกลางวัน ชั่วระยะเวลาที่ความพร่าแห่งนัยน์ตาทั้งสองยังไม่หายไป นี้ชื่อว่า**รูปสันตติ** วาระแห่งชวนจิต ๒–๓ วาระ ชื่อว่า**อรูปสันตติ** แล้วกล่าวว่า "สันตติทั้ง ๒ ประการนั้น ก็ชื่อว่าสันตติปัจจุบัน"

ส่วนธรรมชาติที่กำหนดไว้ชั่วภพหนึ่ง ชื่อว่า**ปัจจุบันโดยกาลยาวนาน (อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ)** ซึ่งพระมหากัจจายนเถระหมายถึงกล่าวไว้**ในภัทเทกรัตตสูตร (ภทฺเทกรตฺตสุตฺเต)**ว่า "อาวุโส ก็ใจและธรรมทั้ง ๒ ประการนั้น จัดเป็นปัจจุปปันนารมณ์ เมื่อใจและธรรมทั้งสองนั้นเกิดขึ้นเฉพาะแล้ว ย่อมมีวิญญาณเนื่องด้วยฉันทราคะ เพราะเหตุที่วิญญาณเนื่องด้วยฉันทราคะ ชนจึงยินดีซึ่งปัจจุบันนั้น เมื่อพระโยคียินดีในปัจจุบันนั้น ย่อมง่อนแง่นคลอนแคลนในธรรมที่เป็นปัจจุบันนั้น"[๑] ก็ในปัจจุบันทั้งสองนี้ ปัจจุบันโดยสันตติมาในอรรถกถาทั้งหลาย (ส่วน) ปัจจุบันโดยกาลยาวนานมาแล้วในพระสูตร

ในปัจจุบันเหล่านั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "จิตที่เป็นปัจจุบันโดยขณะ จัดเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ"

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะจิตของพระโยคีผู้มีฤทธิ์และของผู้อื่นย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกันได้

ส่วนข้ออุปมาแห่งจิตเหล่านั้นมีดังต่อไปนี้ เปรียบเหมือนเมื่อบุคคลเอาดอกไม้กำมือหนึ่งซัดไปในอากาศ ดอกไม้ดอกหนึ่งจะเสียบก้านเข้ากับก้านของดอกไม้อีกกำมือหนึ่งได้เป็นแน่แท้ ฉันใด เมื่อพระโยคีนึกถึงจิตของมหาชน โดยเป็นพวกหมู่ โดยมุ่งหวังว่า "เราจักรู้จิตของผู้อื่น" จิตของคนหนึ่งย่อมจะประสานเข้ากับจิตดวงหนึ่ง (ของผู้ใดผู้หนึ่งในหมู่นั้น) ในอุปปาทขณะ ในฐิติขณะ หรือในภังคขณะ ได้เป็นแน่แท้ ฉันนั้น แต่คำของเกจิอาจารย์นั้นถูกคัดค้านเสียแล้วในอรรถกถาทั้งหลายว่า "คำนั้นไม่ถูก เพราะพระโยคีเมื่อนึกอยู่ตั้ง ๑๐๐ ปีบ้าง ๑,๐๐๐ ปีบ้าง ย่อมนึกด้วยจิตใด และย่อมรู้ด้วยจิตใด จิตทั้ง ๒

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๗๙-๒๘๕/๓๓๐-๓๔๒

นั้นไม่มีฐานร่วมกัน และเพราะโทษคืออาวัชชนจิตและชวนจิตทั้งหลายถึงความมีอารมณ์แตกต่างกันในฐานะที่ไม่ควร”

ส่วนปัจจุบันโดยสันตติและปัจจุบันโดยกาลยาวนาน พึงทราบว่า เป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณได้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายไว้ใน**อรรถกถาสังยุตตนิกาย (สํยุตฺตฏฺฐกถายํ)** ว่า “ในปัจจุบันทั้ง ๒ ประการนั้น จิตใดของผู้อื่นที่มีในเวลาประมาณ ๒-๓ ชวนวิถีด้วยอำนาจเป็นอตีตารมณ์และเป็นอนาคตารมณ์ ต่อจากชวนวิถีซึ่งเป็นไปอยู่ จิตนั้นทั้งหมดชื่อว่าเป็นปัจจุบันโดยสันตติ ส่วนปัจจุบันโดยกาลยาวนานพึงแสดงโดยวาระแห่งชวนจิตแล” คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว

ในข้อนั้นมีการชี้แจงดังต่อไปนี้ ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะรู้จิตของผู้อื่นจึงน้อมนึกไปอาวัชชนจิตกระทำสิ่งที่เป็นปัจจุบันโดยขณะให้เป็นอารมณ์ดับพร้อมกับสิ่งที่เป็นปัจจุบันโดยขณะนั้นนั่นแหละ ต่อจากนั้นมีชวนจิต ๔ ดวงหรือ ๕ ดวง ซึ่งมีจิตประกอบด้วยฤทธิ์เป็นจิตดวงสุดท้าย ดวงที่เหลือเป็นกามาวจร แม้บรรดาชวนจิตทั้งปวงเหล่านั้น จิตที่ดับแล้วนั้นแล จัดว่าเป็นอารมณ์ แต่จิตเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ต่างกันเลย เพราะมีอารมณ์เป็นปัจจุบันด้วยสามารถแห่งระยะกาลยาวนาน จริงอยู่ แม้ในภาวนาที่มีอารมณ์เดียวจิตที่ประกอบด้วยฤทธิ์เท่านั้นย่อมรู้จิตของผู้อื่นได้ จิตนอกนี้หารู้ไม่ เปรียบเหมือนในจักขุทวาร จักขุวิญญาณเท่านั้นย่อมเห็นรูปได้ ส่วนวิญญาณนอกนี้หาเห็นไม่ เจโตปริยญาณนี้ดังว่ามานี้ ชื่อว่าเป็นปัจจุปปันนารมณ์ด้วยอำนาจแห่งปัจจุบันโดยสันตติและปัจจุบันโดยกาลยาวนาน อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่แม้ปัจจุบันโดยสันตติย่อมเป็นไปในปัจจุบันโดยกาลยาวนานนั่นแล เพราะเหตุนั้น เจโตปริยญาณนี้ พึงทราบว่าเป็นปัจจุปปันนารมณ์ด้วยอำนาจปัจจุบันโดยกาลยาวนานนั่นเทียว แต่พึงทราบว่าเป็นพหิทธารมณ์ เพราะมีจิตของผู้อื่นเป็นอารมณ์นั่นแล ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ ประการแห่งเจโตปริยญาณ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้แล

[๔๑๗] **ปุพเพนิวาสญาณ (ปุพฺเพนิวาสญาณํ)** เป็นไปในอารมณ์ ๘ ประการ คือ

๑. ปริตตารมณ์ ๒. มหัคคตารมณ์

๓. อัปปมาณารมณ์ ๔. มัคคารมณ์

๕. อดีตารมณ์ ๖. อัชฌัตตารมณ์
๗. พหิทธารมณ์ ๘. นวัตตัพพารมณ์

เป็นไปอย่างไร คือ ปุพเพนิวาสญาณนั้น ในกาลที่ระลึกถึงขันธ์ที่เป็นกามาวจร ก็เป็นปริตตารมณ์ ในเวลาที่ระลึกถึงขันธ์ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ก็เป็นมหัคคตารมณ์ ในเวลาอดีตในเวลาที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือผู้อื่นเจริญแล้ว และระลึกถึงผลที่ตนเองหรือผู้อื่นทำให้แจ้งแล้ว ก็เป็นอัปปมาณารมณ์ ในเวลาที่ระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือผู้อื่นเจริญแล้วอย่างเดียว ก็เป็นมัคคารมณ์ แต่ว่าโดยแน่นอน ปุพเพนิวาสญาณนี้จัดเป็นอดีตารมณ์แท้

ในญาณเหล่านั้น เจโตปริยญาณและยถากัมมูปคญาณ จะจัดเป็นอดีตารมณ์ก็จริง ถึงอย่างนั้น บรรดาญาณทั้ง ๒ ประการนั้น จิตที่ล่วงไปแล้วในภายใน ๗ วัน จัดเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณ เพราะเจโตปริยญาณนั้นไม่รู้จักขันธ์อื่นหรือสังขารอันเนื่องด้วยขันธ์ แต่ก็เพราะมีจิตสัมปยุตกับมรรคเป็นอารมณ์ ท่านจึงกล่าวว่า เป็นมัคคารมณ์โดยปริยาย จริงอยู่ ธรรมชาติที่ล่วงไปแล้ว ซึ่งเป็นเพียงเจตนาเท่านั้น จัดเป็นอารมณ์แห่งยถากัมมูปคญาณ แต่สำหรับปุพเพนิวาสญาณ มีขันธ์ที่ล่วงไปแล้ว หรือสังขารบางอย่างที่เนื่องด้วยขันธ์ อันจะไม่ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หามีไม่ เพราะปุพเพนิวาสญาณนั้นมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณ ในธรรมทั้งหลายที่เนื่องด้วยขันธ์อันล่วงไปแล้ว นักศึกษาพึงทราบความแตกต่างกันดังว่ามานี้ นี้เป็นนัยที่มาในอรรถกถาในปุพเพนิวาสญาณนี้ ก็เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานว่า "ขันธ์ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ยถากัมมูปคญาณ และอนาคตังสญาณโดยอารัมมณปัจจัย"[๑] เพราะเหตุนั้น ขันธ์ทั้ง ๔ จึงเป็นอารมณ์แห่งเจโตปริยญาณและยถากัมมูปคญาณ แม้ในญาณทั้ง ๒ ประการนั้น ขันธ์ที่เป็นกุศลและที่เป็นอกุศลนั่นแหละ เป็นอารมณ์แห่งยถากัมมูปคญาณได้

ก็ปุพเพนิวาสญาณนั้น จัดเป็นอัชฌัตตารมณ์ในเวลาที่นึกถึงขันธ์ของตน จัดเป็นพหิทธารมณ์ ในเวลาที่นึกถึงขันธ์ของผู้อื่น จัดเป็นนวัตตัพพารมณ์ในเวลาที่นึกถึงชื่อ

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๐๔/๒๕๘

โคตร แผ่นดิน และนิมิต เป็นต้น โดยนัยเป็นต้นว่า "ในอดีตกาล ได้มีพระผู้มีพระภาค พระนามว่าวิปัสสี พระมารดาของพระองค์ทรงพระนามว่าพันธุมดี พระบิดาทรงพระนาม ว่าพันธุมา"[๑] ก็ในคำว่า **ชื่อและโคตร (นามโคตฺตํ)** นี้ พึงเพ่งถึงความหมายแห่งพยัญชนะ ที่สำเร็จได้โดยสมมุติซึ่งเนื่องด้วยขันธ์ ไม่พึงเพ่งถึงแต่พยัญชนะอย่างเดียว เพราะ พยัญชนะเป็นกามาวจร เพราะท่านสงเคราะห์เข้าตามบ่อเกิดแห่งศัพท์ สมดังที่ท่าน กล่าวไว้ว่า "นิรุตติปฏิสัมภิทามีปริตตธรรมเป็นอารมณ์"[๒] เนื้อความนี้นับว่าเป็นความ ถูกใจของพวกข้าพเจ้าในคำนี้ ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ ประการแห่งปุพเพนิวาสญาณ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนี้

[๔๑๘] **ทิพพจักขุญาณ (ทิพฺพจกฺขุญาณํ)** เป็นไปในอารมณ์ ๔ ประการ คือ

๑. ปริตตารมณ์ ๒. ปัจจุปปันนารมณ์
๓. อัชฌัตตารมณ์ ๔. พหิทธารมณ์

เป็นไปอย่างไร คือ ทิพพจักขุญาณนั้น ชื่อว่าเป็นปริตตารมณ์ เพราะทำรูปให้ เป็นอารมณ์ และรูปก็เป็นปริตตะด้วย ชื่อว่าเป็นปัจจุปปันนารมณ์ เพราะเป็นไป ในรูปเฉพาะที่มีอยู่ ชื่อว่าเป็นอัชฌัตตารมณ์ในเวลาที่เห็นรูปซึ่งอยู่ในท้องของตนเป็นต้น ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ ในเวลาที่เห็นรูปของผู้อื่น ความเป็นไปในอารมณ์ ๔ ประการ แห่งทิพพจักขุญาณพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วดังนี้

[๔๑๙] **อนาคตังสญาณ (อนาคตํสญาณํ)** เป็นไปในอารมณ์ ๘ ประการ คือ

๑. ปริตตารมณ์ ๒. มหัคคตารมณ์
๓. อัปปมาณารมณ์ ๔. มัคคารมณ์
๕. อนาคตารมณ์ ๖. อัชฌัตตารมณ์
๗. พหิทธารมณ์ ๘. นวัตตัพพารมณ์

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๒/๕

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๔๙/๔๗๗

เป็นไปอย่างไร คือ อนาคตังสญาณ ชื่อว่าเป็นปริตตารมณ์ ในเวลาที่รู้ว่า "สัตว์นี้จักบังเกิดในชั้นกามาวจรในอนาคต" ชื่อว่าเป็นมหัคคตารมณ์ ในเวลาที่รู้ว่า "สัตว์นี้จักบังเกิดในรูปาวจรหรืออรูปาวจร" ชื่อว่าเป็นอัปปมาณารมณ์ ในเวลาที่รู้ว่า "เขาจักทำมรรคให้เจริญ เขาจักทำให้แจ่มแจ้งซึ่งผล" ชื่อว่าเป็นมัคคารมณ์ ในเวลาที่รู้ว่า "เขาจักทำมรรคให้เจริญ" อย่างเดียว แต่ว่าโดยความแน่นอน อนาคตังสญาณนั้นจัดเป็นอนาคตารมณ์แน่นอน

ในอารมณ์เหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณ จะเป็นอนาคตารมณ์ได้ก็จริง ถึงอย่างนั้นเจโตปริยญาณนั้นมีจิตที่เป็นอนาคตภายในระยะ ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้นไม่รู้ขันธ์อื่น หรือสังขารที่เนื่องด้วยขันธ์เลย แต่สิ่งอะไรๆ ในอนาคตชื่อว่ามิได้เป็นอารมณ์แห่งอนาคตังสญาณหามีไม่ ตามนัยแห่งข้อความที่กล่าวมาแล้วในปุพเพนิวาสญาณ ชื่อว่าเป็นอัชฌัตตารมณ์ ในเวลาที่รู้ว่า "เราจักบังเกิดในที่โน้น" ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ได้ ในเวลาที่รู้ว่า "คนโน้นจักบังเกิดในที่โน้น" แต่ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตร โดยนัยเป็นต้นว่า "ในอนาคต พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าเมตไตรยจักอุบัติขึ้น พราหมณ์ชื่อว่าสุพรหมา จักเป็นพระบิดาของพระองค์ พราหมณีชื่อว่าพรหมวดี จักเป็นพระมารดาของพระองค์"[๑] จัดเป็นนวัตตัพพารมณ์ ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในปุพเพนิวาสญาณ ความเป็นไปในอารมณ์ ๘ ประการแห่งอนาคตังสญาณพึงทราบตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้

[๔๒๐] **ยถากัมมูปคญาณ (ยถากมฺมูปคญาณํ)** เป็นไปในอารมณ์ ๕ ประการ คือ

๑. ปริตตารมณ์
๒. มหัคคตารมณ์
๓. อตีตารมณ์
๔. อัชฌัตตารมณ์
๕. พหิทธารมณ์

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๐๗/๗๘-๗๙

เป็นไปอย่างไร คือ ยถากัมมูปคญาณนั้น ชื่อว่าเป็นปริตตารมณ์ ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นกามาวจร ชื่อว่าเป็นมหัคคตารมณ์ ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ชื่อว่าเป็นอตีตารมณ์ เพราะรู้เฉพาะอดีตเท่านั้น ชื่อว่าเป็นอัชฌัตตารมณ์ ในเวลาที่รู้กรรมของตน ชื่อว่าเป็นพหิทธารมณ์ ในเวลาที่รู้กรรมของผู้อื่น ความเป็นไปในอารมณ์ ๕ ประการ แห่งยถากัมมูปคญาณนักศึกษาพึงทราบตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ส่วนในอธิการนี้ คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า "อัชฌัตตารมณ์และพหิทธารมณ์" คำนั้นพึงทราบว่า ท่านกล่าวด้วยมีอรรถาธิบายว่า "ยถากัมมูปคญาณนั้น ในเวลาที่รู้กรรมภายใน คือของตนเองตามกาลเวลา ในเวลาที่รู้กรรมภายนอกคือของผู้อื่นตามกาลเวลา ก็จัดว่าเป็นอัชฌัตตพหิทธารมณ์ได้บ้างเหมือนกัน"

ปริจเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่าอภิญญานิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๑๔. ขันธนิเทศ

ว่าด้วยปัญญา

[๔๒๑] บัดนี้ เพราะเหตุที่สมาธิพระผู้มีพระภาคทรงแสดงอธิบายแล้ว (ด้วยธรรม) โดยยกจิตเป็นประธานในพระคาถานี้ว่า **นรชนผู้มีปัญญาดำรงมั่นในศีลแล้วเจริญจิต (คือสมาธิ) และปัญญา (คือวิปัสสนา) อยู่ (สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ)** เป็นต้น เป็นอันภิกษุผู้ประกอบด้วยการเจริญสมาธิอย่างแน่วแน่ได้อานิสงส์ด้วยอำนาจอภิญญาอย่างนี้เจริญแล้วโดยอาการทั้งปวง

ต่อแต่นั้น พึงเจริญปัญญาในลำดับไป ก็ปัญญานั้นไม่ใช่ทำได้ง่ายนักแม้เพื่อจะรู้แจ้ง เพราะทรงแสดงไว้โดยสังเขปยิ่งนัก จะป่วยกล่าวไปใยถึงการเจริญเล่า เพราะเหตุนั้น เพื่อจะแสดงความพิสดารและนัยแห่งภาวนา จึงมีการตั้งปัญหานี้ว่า

อะไรชื่อว่าปัญญา ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะมีความหมายว่าอย่างไร ปัญญานั้นมีลักษณะ กิจ ผล และเหตุใกล้ เป็นอย่างไร ปัญญามีกี่อย่าง จะพึงเจริญอย่างไร ในการเจริญปัญญา มีอานิสงส์อย่างไร

[๔๒๒] ในปัญหานั้น พึงทราบวิสัชนาดังต่อไปนี้ ปัญหากรรมที่ว่า **อะไรชื่อว่าปัญญา (กา ปญฺญา)** นั้น มีวิสัชนาว่า ปัญญามีหลายอย่างต่างประการ การจะเริ่มวิสัชนาชี้แจงปัญญานั้นไปทุกอย่าง จะไม่พึงให้สำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์เท่านั้นได้ ทั้งจะพึงเป็นไปเพื่อความฟั่นเฝือยิ่งขึ้นด้วย เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวหมายเอาปัญญาที่ประสงค์ในที่นี้เท่านั้น คือวิปัสสนาญาณที่สัมปยุตกับกุศลจิต ชื่อว่าปัญญา

[๔๒๓] ปัญหากรรมที่ว่า ชื่อว่า**ปัญญา เพราะมีความหมายว่าอย่างไร (เกนฏฺเฐน ปญฺญา)** มีวิสัชนาว่า ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะมีความหมายว่ารู้ชัด **ที่ชื่อว่ารู้ชัดนี้** คืออย่างไร คือ ความรู้โดยประการต่างๆ ซึ่งพิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้และความรู้แจ้ง จริงอยู่ แม้เมื่อสัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นความรู้เหมือนกัน แต่สัญญาเป็นสักแต่ว่าความจำได้หมายรู้อารมณ์ เช่นรู้ว่า "สีเขียว สีเหลือง" เป็นต้น

เท่านั้น แต่ไม่อาจจะให้ถึงความรู้แจ่มแจ้งลักษณะว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" วิญญาณย่อมรู้จักอารมณ์ว่า "สีเขียว สีเหลือง" เป็นต้นด้วย ทั้งให้ถึงความรู้แจ่มแจ้งลักษณะ แต่ไม่อาจให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรค ส่วนปัญญาย่อมรู้อารมณ์โดยนัยที่กล่าวแล้ว ทั้งให้ถึงความรู้แจ่มแจ้งลักษณะ และให้ก้าวหน้าขึ้นไปถึงความปรากฏแห่งมรรคด้วย

เหมือนเมื่อคน ๓ คน คือ คนหนึ่งเป็นเด็กที่ยังไม่มีความรู้ คนหนึ่งเป็นชาวบ้าน คนหนึ่งเป็นเจ้าหน้าที่การเงิน เห็นกองเหรียญกษาปณ์ที่เขาวางไว้บนแผ่นกระดานที่ดูเงิน เด็กที่ยังไม่มีความรู้ย่อมรู้แต่เพียงว่าเหรียญกษาปณ์ สวยงาม ยาว สั้น สี่เหลี่ยม กลมเท่านั้น แต่ไม่รู้ว่า "ของชนิดนี้ เขาสมมุติว่าเป็นรัตนะ ที่ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ได้" คนชาวบ้านย่อมรู้ว่าเหรียญกษาปณ์เป็นของสวยงามเป็นต้น และรู้ว่า "ของชนิดนี้ เขาสมมุติว่าเป็นรัตนะ ที่ใช้แลกเปลี่ยนเครื่องอุปโภคบริโภคของมวลมนุษย์ได้" แต่ไม่รู้จักคัดเลือกดังนี้ว่า "เหรียญกษาปณ์นี้เป็นของแท้ เหรียญนี้ปลอม เหรียญนี้มีราคาเพียงครึ่งหนึ่ง" ส่วนเจ้าหน้าที่การเงินย่อมรู้ทั่วไปทุกด้าน และรู้จริงๆ แม้แลดูเหรียญกษาปณ์ก็รู้ ได้ฟังเสียงเหรียญที่เขาเคาะ ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ชั่งด้วยมือก็รู้ และรู้จนกระทั่งว่า "ทำที่บ้าน ที่หมู่บ้าน ที่เมือง ที่ภูเขา หรือที่ฝั่งแม่น้ำชื่อโน้น" และรู้จนกระทั่งว่า "อาจารย์คนโน้นทำ" ฉันใด คำอุปมัยนี้ก็พึงทราบ ฉันนั้น

ก็สัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเด็กที่ยังไม่มีความรู้ เพราะถือเอาสักว่าอาการปรากฏแห่งอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น วิญญาณย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของคนชาวบ้าน เพราะถือเอาอาการของอารมณ์ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น และให้ถึงความรู้แจ่มแจ้งลักษณะที่สูงขึ้นไป ปัญญาย่อมเป็นเหมือนการเห็นเหรียญกษาปณ์ของเจ้าหน้าที่การเงิน เพราะถือเอาอาการของอารมณ์ ด้วยอำนาจสีเขียวเป็นต้น และให้ถึงความรู้แจ่มแจ้งลักษณะ ทั้งให้ถึงความปรากฏแห่งมรรคแม้ที่สูงขึ้นไปกว่านั้น เพราะเหตุนั้น ความรู้โดยประการต่างๆ ที่พิเศษยิ่งกว่าอาการคือความหมายรู้และความรู้แจ้ง นี้แหละพึงทราบว่า ความรู้ชัด วิสัชนาว่า "ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะมีความหมายว่ารู้ชัด" ข้าพเจ้ากล่าวหมายถึงความรู้ชัดนี้

ก็ปัญญานี้นั้นเป็นธรรมชาติละเอียด เห็นได้ยาก เพราะมีความแตกต่างกันที่บุคคลแยกไม่ได้ว่า "ที่ใดมีสัญญาและวิญญาณ ที่นั้นไม่มีปัญญาโดยส่วนเดียว ก็ในกาลใดมีปัญญา ในกาลนั้น ปัญญาก็ยังแยกออกจากธรรมเหล่านั้นไม่ได้ว่า 'นี้สัญญา นี้วิญญาณ นี้ปัญญา" เพราะเหตุนั้น ท่านพระนาคเสนจึงถวายพระพรแด่พระเจ้ามิลินท์ว่า "มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากแล้ว" พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า "พระนาคเสนผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไรที่ทำได้ยาก" ท่านพระนาคเสนถวายวิสัชนาว่า "มหาบพิตร การกำหนดธรรมทั้งหลายที่ไม่มีรูป คือจิตและเจตสิกที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันซึ่งพระองค์ตรัสไว้ว่า 'นี้ผัสสะ นี้เวทนา นี้สัญญา นี้เจตนา นี้จิต' นั่นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก พระผู้มีพระภาคทรงทำแล้ว"[๑]

[๔๒๔] ก็ในปัญหาข้อนี้ว่า **ลักษณะ กิจ ผล เหตุใกล้ ของปัญญานั้น เป็นอย่างไร (กานสฺสา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานิ)** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ปัญญามีการรู้แจ่มแจ้งสภาวธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดความเป็นจริงของธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นผล ก็สมาธิเป็นเหตุใกล้ของปัญญานั้น โดยพระบาลีว่า "ผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ย่อมเห็นตามความเป็นจริง"[๒]

ว่าด้วยประเภทแห่งปัญญา

[๔๒๕] ปัญหาข้อว่า **ปัญญามีกี่ประการ (กติวิธา ปญฺญา)** มีวิสัชนาว่า อันดับแรก ว่าโดยลักษณะคือการรู้แจ่มแจ้งสภาวธรรม ปัญญามีประการเดียวเท่านั้น ปัญญา ๒ ประการ คือ (๑) โลกิยปัญญา (๒) โลกุตตรปัญญา เป็น ๒ ประการโดยนัยอย่างเดียวกันนั้น คือ (๑) ปัญญามีอาสวะ (๒) ปัญญาไม่มีอาสวะ และเป็น ๒ ประการ

---

[๑] มิลินฺท. (บาลี) -/๑๖/๙๙

[๒] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒/๔

คือ (๑) ปัญญากำหนดนาม (๒) ปัญญากำหนดรูปมี ๒ ประการ คือ (๑) ปัญญาที่สหรคตด้วยโสมนัส (๒) ปัญญาที่สหรคตด้วยอุเบกขา และมี ๒ ประการคือ (๑) ปัญญาที่เป็นทัสสนภูมิ (๒) ปัญญาที่เป็นภาวนาภูมิ

ปัญญามี ๓ ประการ คือ (๑) จินตามยปัญญา (๒) สุตมยปัญญา (๓) ภาวนามยปัญญา มี ๓ ประการโดยนัยเดียวกันนั้น คือ (๑) ปัญญาที่เป็นปริตตารัมมณะ (๒) ปัญญาที่เป็นมหัคคตารัมมณะ (๓) ปัญญาที่เป็นอัปปมาณารัมมณะ และมี ๓ ประการ คือ (๑) ปัญญาที่เป็นอายโกศล (๒) ปัญญาที่เป็นอปายโกศล (๓) ปัญญาที่เป็นอุปายโกศล และมี ๓ ประการ คือ ปัญญาที่เป็นอัชฌัตตาภินิเวส (มุ่งมั่นข้างใน) เป็นต้น

ปัญญามี ๔ ประการ คือ ญาณในสัจจะ ๔ ประการและปฏิสัมภิทา ๔ ประการ

[๔๒๖] ในส่วนแห่งปัญญาเหล่านั้น **ส่วนของปัญญามีอย่างเดียว (เอกวิธโกฏฺฐาโส)** มีเนื้อความชัดเจนแล้วทีเดียว ในส่วนของปัญญามี ๒ ประการ คือ (๑) ที่เป็นโลกิยะ (๒) ที่เป็นโลกุตตระ อย่างนี้ คือ ปัญญาที่สัมปยุตกับโลกิยมรรค เป็น**โลกิยปัญญา (โลกิยา)** ปัญญาที่สัมปยุตกับโลกุตตรมรรค เป็น**โลกุตตรปัญญา (โลกุตฺตรา)**

ในทุกะที่ ๒ ปัญญาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะทั้งหลาย ชื่อว่า**ปัญญามีอาสวะ (สาสวา)**[๑] ปัญญาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเหล่านั้น ชื่อว่า**ปัญญาไม่มีอาสวะ (อนาสวา)** แต่ว่าโดยเนื้อความ ปัญญา ๒ ประการนั้น ก็คือโลกิยปัญญาและโลกุตตรปัญญาเท่านั้นเอง แม้ในคำว่า "ปัญญาที่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นปัญญามีอาสวะ ปัญญาที่ไม่ประกอบด้วยอาสวะ เป็นปัญญาไม่มีอาสวะ" เป็นต้น ก็นัยนี้นั่นเทียว ปัญญามี ๒ ประการ คือ (๑) ปัญญามีอาสวะ (๒) ปัญญาไม่มีอาสวะเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๘/๒๘๒-๒๘๓

ในทุกะที่ ๓ ปัญญา ๒ ประการ โดยเป็นนามววัตถาปนะและรูปววัตถาปนะ อย่างนี้ คือ ปัญญาในการกำหนดอรูปขันธ์ ๔ ประการแห่งภิกษุผู้ใคร่จะเริ่มวิปัสสนาอันใด ปัญญาอันนี้เป็น**นามววัตถาปนปัญญา (นามววตฺถาปนปญฺญา)** ปัญญาในการกำหนดรูปขันธ์อันใด ปัญญาอันนี้เป็น**รูปววัตถาปนปัญญา (รูปววตฺถาปนปญฺญา)**

ในทุกะที่ ๔ ปัญญามี ๒ ประการ โดยเป็นโสมนัสสสหคตะและอุเปกขาสหคตะ (สหรคตด้วยโสมนัสและสหรคตด้วยอุเบกขา) อย่างนี้ คือ ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง ในมรรคจิตที่เป็นไปในจตุตถฌาน โดยปัญจกนัย ๑๖ ดวง เป็น**โสมนัสสสหคตปัญญา (โสมนสฺสสหคตปญฺญา)** ปัญญาในกามาวจรกุศลจิต ๒ ดวง และในมรรคจิตที่เป็นไปในปัญจมฌาน ๔ ดวง เป็น**อุเปกขาสหคตปัญญา (อุเปกฺขาสหคตปญฺญา)**

ในทุกะที่ ๕ ปัญญามี ๒ ประการ (๑) ปัญญาทัสสนภูมิ (๒) ปัญญาภาวนาภูมิ อย่างนี้ คือ ปัญญาในปฐมมรรค(โสดาปัตติมรรค) เป็น**ทัสสนภูมิปัญญา (ทสฺสนภูมิ)** และปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือ เป็น**ภาวนาภูมิปัญญา (ภาวนาภูมิ)**

[๔๒๗] **ในปัญญา ๓ ประการ (ติเกสุ)** มีอธิบายดังนี้ ในติกะที่ ๑ ปัญญาที่ไม่ได้ฟังจากผู้อื่นได้มา ชื่อว่า**จินตามยปัญญา (จินฺตามยา)** เพราะสำเร็จได้ด้วยอำนาจความคิดของตนเอง ปัญญาที่ฟังจากผู้อื่นได้มา ชื่อว่า**สุตมยปัญญา (สุตมยา)** เพราะสำเร็จได้ด้วยอำนาจการฟัง ปัญญาที่ถึงอัปปนา ซึ่งสำเร็จด้วยภาวนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**ภาวนาปัญญา (ภาวนามยา)** สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> "ในปัญญา ๓ ประการนั้น จินตามยปัญญา เป็นไฉน คือ ในการงานทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา ในศิลปะทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา หรือในวิชาทั้งหลายที่ต้องจัดการด้วยปัญญา บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ได้กัมมัสสกตาญาณ หรือได้สัจจานุโลมิกญาณว่า 'รูปไม่เที่ยง ฯลฯ เวทนาไม่เที่ยง ... สัญญาไม่เที่ยง ...สังขารไม่เที่ยง ... วิญญาณไม่เที่ยง" บ้าง ได้ความสามารถ ความคิดอ่าน ความพอใจ ความกระจ่าง ความเพ่งพินิจ และได้ปัญญาที่สามารถไตร่ตรองสภาวธรรมอันเหมาะสมมีลักษณะเช่นว่านี้ ความรู้นี้ เรียกว่า จินตามยปัญญา

บุคคลได้ฟัง ฯลฯ ความรู้นี้ เรียกว่า สุตมยปัญญา ... ปัญญาของท่านผู้เข้าสมาบัติทุกอย่าง เรียกว่า ภาวนามยปัญญา”[๑]

ปัญญามี ๓ ประการ คือ (๑) จินตามยปัญญา (๒) สุตมยปัญญา (๓) ภาวนาปัญญา

ในติกะที่ ๒ ปัญญามี ๓ ประการ คือ (๑) ปริตตารัมมณปัญญา (๒) มหัคคตารัมมณปัญญา (๓) อัปปมาณารัมมณปัญญา อย่างนี้ คือ ปัญญาที่ปรารภธรรมที่เป็นกามาวจรเป็นไป เป็น**ปริตตารัมมณปัญญา (ปริตฺตารมฺมณา)** ปัญญาที่ปรารภธรรมที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจรเป็นไป เป็น**มหัคคตารัมมณปัญญา (มหคฺคตารมฺมณา)** ปัญญาทั้ง ๒ ประการนั้น เป็นโลกิยวิปัสสนาปัญญา ปัญญาที่ปรารภพระนิพพานเป็นไป เป็น**อัปปมาณารัมมณปัญญา (อปฺปมาณารมฺมณา)** อัปปมาณารัมมณปัญญานั้น เป็นโลกุตตรวิปัสสนาปัญญา

ในติกะที่ ๓ ความเจริญชื่อว่า**อายะ (อาโย)** ความเจริญนั้นมี ๒ ประการ คือ (๑) ทางไม่เสื่อมจากประโยชน์ (๒) ทางที่ให้เกิดประโยชน์ ความฉลาดใน ๒ ประการนั้น ชื่อว่า**อายโกศล (อายโกสลฺลํ)** ดังที่ตรัสไว้ว่า

> “ในโกศล ๓ ประการนั้น อายโกศล เป็นไฉน คือ ผู้มีปัญญารู้ว่า ‘เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิด ที่เกิดแล้วก็เสื่อมไป ก็หรือว่า เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็เกิด และที่เกิดแล้วก็เป็นไปเพื่อภิยโยภาพ ไพบูลย์ เจริญ บริบูรณ์’ ปัญญากิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในข้อนั้นนี้เรียกว่า อายโกศล”[๒]

ส่วนความไม่เจริญชื่อว่า**อปายะ (อปาโย)** ความไม่เจริญแม้นั้นมี ๒ ทาง คือ (๑) ทางเสื่อมจากประโยชน์ (๒) ทางไม่เกิดประโยชน์ ความฉลาดใน ๒ ทางนั้นชื่อว่า**อปายโกศล (อปายโกสลฺลํ)** ดังที่ตรัสไว้ว่า “ในโกศล ๓ ประการนั้น อปาย

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๘/๕๐๓-๕๐๔

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕

โกศล เป็นไฉน คือ ผู้มีปัญญารู้ว่า 'เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้อยู่ ธรรมที่เป็นกุศลซึ่งยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น" เป็นต้น[๑]

ส่วนความฉลาดที่เป็นไปทันที คือเกิดขึ้นฉับพลันในอุบายทั้งหลาย คือ ในเหตุแห่งความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่าอุปายโกศล ดังที่ตรัสไว้ว่า "ปัญญาแม้ทั้งหมดที่เป็นอุบายสำหรับแก้ไขในเมื่อกิจรีบด่วนหรือภัยที่เกิดแล้วนั้น ชื่อว่าอุปายโกศล" ปัญญามี ๓ ประการคือ (๑) ปัญญาที่เป็นอายโกศล (๒) ปัญญาที่เป็นอปายโกศล (๓) ปัญญาที่เป็นอุปายโกศล ด้วยประการดังนี้

ในติกะที่ ๔ ปัญญามี ๓ ประการ มีอัชฌัตตาภินิเวส เป็นต้น อย่างนี้คือ วิปัสสนาปัญญาที่ปรารภถือเอาขันธ์ของตน เป็น**อัชฌัตตาภินิเวสปัญญา (อชฺฌตฺตาภินิเวสา)** ที่ปรารภถือขันธ์ของผู้อื่น หรือรูปภายนอกที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็น**พหิทธาภินิเวสปัญญา (พหิทฺธาภินิเวสา)** ที่ปรารภถือเอาทั้งสอง เป็น**อัชฌัตตพหิทธาภินิเวสปัญญา (อชฺฌตฺตพหิทฺธาภินิเวสา)**

[๔๒๘] **ในปัญญา ๔ ประการ (จตุกฺเกสุ)** มีอธิบายดังนี้ ในจตุกกะที่ ๑ ปัญญามี ๔ ประการ คือ ญาณในสัจจะ ๔ ประการนี้ คือ ความรู้ที่เป็นไปปรารภทุกขสัจ เป็น**ทุกขญาณ (ทุกฺเข ญาณํ)** ความรู้ที่เป็นไปปรารภทุกขสมุทัย เป็น**ทุกขสมุทยญาณ (ทุกฺขสมุทเย ญาณํ)** ความรู้ที่เป็นไปปรารภทุกขนิโรธ เป็น**ทุกขนิโรธญาณ (ทุกฺขนิโรเธ ญาณํ)** ความรู้ที่เป็นไปปรารภทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็น**ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ (ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย ญาณํ)**

ในจตุกกะที่ ๒ ความรู้ ๔ ประการที่ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา ๔ ประการ มีอัตถปฏิสัมภิทาเป็นต้น ชื่อว่าปฏิสัมภิทา ๔ สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ความรู้ในอรรถชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในธรรมชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในการกล่าวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้ในญาณทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา"[๒]

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙

ในปฏิสัมภิทา ๔ ประการนั้น คำนี้ว่า **อัตถะ (อตฺโถ)** โดยสังเขป เป็นชื่อแห่งผลที่เกิดจากเหตุ จริงอยู่ ผลที่เกิดจากเหตุ ท่านเรียกว่า อัตถะ เพราะเหตุที่ประสพ คือบรรลุ ได้แก่ ถึงโดยทำนองแห่งเหตุ แต่ว่าโดยประเภท ธรรม ๕ ประการนี้คือ สิ่งที่เกิดเพราะปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่ง พระนิพพาน เนื้อความแห่งภาษิต วิบาก กิริยา พึงทราบว่า ชื่อว่า**อัตถะ** ความรู้ที่ถึงความแตกฉานในอัตถะนั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาอัตถะนั้น พึงทราบว่า ชื่อว่า**อัตถปฏิสัมภิทา (อตฺถปฏิสมฺภิทา)** คำว่า **ธรรม (ธมฺโม)** นั้นเล่า โดยสังเขป เป็นชื่อของปัจจัย จริงอยู่ ปัจจัยท่านเรียกว่า **ธรรม** เพราะเหตุที่ยอมรับ คือยังผลนั้นๆ ให้เป็นไป หรืออำนวยให้เพื่อบรรลุผลนั้นๆ แต่ว่าโดยประเภท ธรรม ๕ ประการนี้ คือ เหตุที่อำนวยผลให้บังเกิดอย่างใดอย่างหนึ่ง อริยมรรค ภาษิต กุศล อกุศล พึงทราบว่า ชื่อว่าธรรม ความรู้ที่ถึงความแตกฉานในธรรมนั้นแห่งบุคคลผู้พิจารณาธรรมนั้น ชื่อว่า**ธัมมปฏิสัมภิทา (ธมฺมปฏิสมฺภิทา)**

แท้จริง อัตถะนี้แหละ ท่านจำแนกแสดงไว้ในอภิธรรมโดยนัยว่า

> "ความรู้ในทุกข์ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในทุกขสมุทัยชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในเหตุชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในผลที่เกิดมาจากเหตุชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา ธรรมเหล่าใด เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ความรู้ในธรรมเหล่านี้ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา ธรรมเหล่านั้นเกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้วจากธรรมใด ความรู้ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้ในชราและมรณะชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในเหตุเกิดแห่งชรามรณะ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ฯลฯ ความรู้ในความดับแห่งสังขารชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา ความรู้ในปฏิปทาที่เป็นเหตุให้ถึงความดับแห่งสังขารชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้ธรรม คือ สุตตะ เคยยะ ฯลฯ เวทัลละ ความรู้ธรรมนี้ เรียกว่าธัมมปฏิสัมภิทา ภิกษุนั้นย่อมรู้เนื้อความแห่งภาษิตนั้นๆ ว่า 'นี้เป็นความแห่งภาษิตนี้ นี้เป็นความแห่งภาษิตนี้' ความรู้เนื้อความแห่งภาษิตนี้ เรียกว่าอัตถปฏิสัมภิทา ธรรมที่เป็นกุศล เป็นไฉน คือ ในสมัยใด จิตที่เป็นกามาวจร-

กุศลเกิดขึ้น ฯลฯ ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล ความรู้ในธรรมเหล่านี้เป็นธัมม-ปฏิสัมภิทา ความรู้ในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้นเป็นอัตถปฏิสัมภิทา”[๑]

ข้อว่า **ความรู้ในการกล่าวอรรถและธรรมตามหลักภาษานั้น (ตตฺรธมฺม–นิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ)** มีอธิบายว่า สภาวนิรุตติ (หลักภาษาที่แท้จริง) คือถ้อยคำที่ใช้กันตายตัวไม่วิปริตคลาดเคลื่อนในอรรถและธรรมนั้น ความรู้ในการกล่าวถ้อยคำคือการพูด การเปล่งถ้อยคำ ได้แก่ความรู้ที่ถึงความแตกฉานในมูลภาษาของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ภาษามคธที่เป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาแท้) ซึ่งได้ชื่อว่าธัมมนิรุตตินั้นอย่างนี้ว่า “พอได้ยินถ้อยคำที่กล่าว ที่พูด หรือที่เปล่ง ก็รู้ว่า ‘นี่เป็นสภาวนิรุตตินี่ไม่ใช่สภาวนิรุตติ” **เป็นนิรุตติปฏิสัมภิทา (นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา)** จริงอยู่ ผู้ถึงนิรุตติปฏิสัมภิทา พอได้ยินคำว่า “ผสฺโส เวทนา” เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า ‘นี้เป็นสภาวนิรุตติ’ แต่พอได้ยินคำว่า “ผสฺสา เวทโน” เป็นต้น ก็รู้ได้ว่า “นี้ไม่เป็นสภาวนิรุตติ”

ข้อว่า **ความรู้ในญาณทั้งหลาย (ญาเณสุ ญาณํ)** มีอธิบายว่า ความรู้อันมีความรู้เป็นอารมณ์แห่งบุคคลผู้พิจารณาทำความรู้ในอารมณ์ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์ หรือความรู้อย่างกว้างขวางด้วยอำนาจอารมณ์และกิจของตนเป็นต้นในความรู้เหล่านั้นตามที่กล่าวมาแล้ว เป็น**ปฏิภานปฏิสัมภิทา (ปฏิภานปฏิสมฺภิทา)**

[๔๒๙] ก็แลปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ ประการนั้น ย่อมถึงความแตกฉานในฐานะ ๒ ประการ คือ (๑) ในเสขภูมิ (๒) ในอเสขภูมิ

ในภูมิทั้ง ๒ ภูมินั้น ปฏิสัมภิทาของพระอัครสาวกและของพระมหาสาวกทั้งหลายถึงความแตกฉานในอเสขภูมิ ปฏิสัมภิทาของพระเสขอริยสาวก เช่น พระอานนทเถระ (เมื่อยังเป็นพระเสขะ) ท่านจิตตคหบดี ท่านธัมมิกอุบาสก ท่านอุบาลีคหบดี และขุชชุตตราอุบาสิกาเป็นต้น ถึงความแตกฉานในเสขภูมิ อนึ่ง ปฏิสัมภิทาเหล่านี้แม้จะถึงความแตกฉานในภูมิทั้ง ๒ ภูมินี้ จะแจ่มใสได้ก็ด้วยอาการ ๕ ประการนี้ คือ ด้วยอธิคม ด้วยปริยัติ ด้วยสวนะ ด้วยปริปุจฉา และด้วยปุพพโยคะ

---

[๑] ดูเทียบ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๙-๗๓๐/๔๕๙-๔๖๕

ในอาการเหล่านั้น การบรรลุอรหัตตผลชื่อว่า**อธิคม (อธิคโม นาม)** การเล่าเรียนพระพุทธวจนะชื่อว่า**ปริยัติ (ปริยตฺติ นาม)** การสนใจฟังธรรมโดยเคารพชื่อว่า**สวนะ (สวนํ)** การกล่าววินิจฉัยคัณฐีบทและอรรถบท ในคัมภีร์ทั้งหลายมีพระบาลีและอรรถกถาเป็นต้นชื่อว่า**ปริปุจฉา (ปริปุจฺฉา นาม)** การประกอบเนืองๆ ซึ่งวิปัสสนาถึงขั้นใกล้อนุโลมญาณและโคตรภูญาณโดยภาวะแห่งพระโยคาวจรผู้มีการไปๆ มาๆ อยู่ในศาสนาของพระพุทธเจ้าในปางก่อนชื่อว่า**ปุพพโยคะ (ปุพฺพโยโค นาม)**

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า

"ปัจจัยเครื่องอุดหนุนของปฏิสัมภิทา มี ๘ คือ
ปุพพโยคะ พาหุสัจจะ เทสภาษา อาคม
ปริปุจฉา อธิคม ครุสันนิสัย และมิตตสมบัติ"

ในปัจจัยเหล่านั้น **ปุพพโยคะ (ปุพฺพโยโค)** ก็มีนัยดังกล่าวแล้วทีเดียว ความฉลาดในคัมภีร์และกระบวนศิลปะทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่า**พาหุสัจจะ (พาหุสจฺจํ นาม)** ความฉลาดในถ้อยคำที่พูดของพระราชาจำนวน ๑๐๑ พระองค์ ชื่อว่า**เทสภาษา (เทสภาสา นาม)** โดยพิเศษ ความฉลาดในโวหารของชาวมคธก็ชื่อว่าเทสภาษา การเล่าเรียนพระพุทธวจนะโดยที่สุดเพียงโอปัมมวรรคชื่อว่า**อาคม (อาคโม นาม)** การไต่ถามถึงคำวินิจฉัยเนื้อความแห่งพระคาถาแม้คาถาหนึ่ง ชื่อว่า**ปริปุจฉา (ปริปุจฺฉา นาม)** ความเป็นพระโสดาบันก็ดี ฯลฯ ความเป็นพระอรหันต์ก็ดี ชื่อว่า**อธิคม (อธิคโม นาม)** การอยู่ในสำนักครูทั้งหลายผู้มีสุตปฏิภานมากชื่อว่า**ครุสันนิสัย (ครุสนฺนิสฺสโย นาม)** การได้มิตรทั้งหลายเห็นปานนั้นนั่นแล ชื่อว่า**มิตตสมบัติ (มิตฺตสมฺปตฺติ นาม)**

ในปัจจัยเหล่านั้น พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายอาศัยปุพพโยคะและอธิคมเท่านั้น ก็ทรงบรรลุปฏิสัมภิทาได้ พระสาวกทั้งหลายอาศัยเหตุคือปัจจัยเหล่านั้นทุกอย่างจึงบรรลุได้ อนึ่ง การประกอบกัมมัฏฐานภาวนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหากสำหรับจะบรรลุปฏิสัมภิทาหามีไม่ แต่การบรรลุปฏิสัมภิทาสำหรับพระเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นในที่สุดแห่งผลวิโมกข์ชั้นเสขะ สำหรับพระอเสขะทั้งหลายก็มีขึ้นในที่สุดแห่ง

ผลวิโมกข์ชั้นอเสขะนั่นเอง จริงอยู่ ปฏิสัมภิทาทั้งหลายย่อมสำเร็จแด่พระตถาคตทั้งหลายด้วยอริยผลแห่งพระอริยบุคคลนั่นแล เช่นเดียวกับทศพลญาณ คำว่า **ปัญญา** ๔ ประการ คือ ปฏิสัมภิทา ๔ ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาปฏิสัมภิทาเหล่านี้แล

การกำหนดภูมิ มูล และสรีระของปัญญา

[๔๓๐] ก็ในปัญหาข้อนี้ว่า **ปัญญาพึงเจริญอย่างไร (กถํ ภาเวตพฺพา)** มีอธิบายว่า เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น เป็น**ภูมิ**ของปัญญานี้ วิสุทธิ ๒ ประการนี้ คือ **(๑)** สีลวิสุทธิ **(๒)** จิตตวิสุทธิ **เป็นมูล (มูลํ)** ของปัญญานี้ วิสุทธิ ๕ ประการนี้ คือ

๑. ทิฏฐิวิสุทธิ
๒. กังขาวิตรณวิสุทธิ
๓. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ
๔. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ
๕. ญาณทัสสนวิสุทธิ

เป็น**สรีระ**ของปัญญานี้ เพราะเหตุนั้น ปัญญาอันภิกษุผู้ทำความสั่งสมความรู้โดยการเล่าเรียนและไต่ถามในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิเหล่านั้นทำวิสุทธิ ๒ ประการที่เป็นมูลให้ถึงพร้อมแล้วทำวิสุทธิ ๕ ประการที่เป็นสรีระให้ถึงพร้อมอยู่จะพึงบำเพ็ญได้ นี้เป็นความสังเขปในปัญหาข้อนี้

[๔๓๑] ส่วนความพิสดาร มีดังต่อไปนี้ คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็น ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้นเป็นภูมิของปัญญานี้" บัณฑิตพึงทราบคำวินิจฉัยในคำนี้ เป็นอันดับแรก คำว่า **ขันธ์ (ขนฺธา)** ได้แก่ ขันธ์ ๕ ประการคือ

๑. รูปขันธ์ ๒. เวทนาขันธ์
๓. สัญญาขันธ์ ๔. สังขารขันธ์
๕. วิญญาณขันธ์

ว่าด้วยรูปขันธ์

[๔๓๒] ในขันธ์ ๕ ประการนั้น ธรรมชาติทุกชนิดมีความแตกสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นข้าศึกทั้งหลายมีความหนาวเป็นต้นเป็นลักษณะ ทุกอย่างพึงทราบว่า ชื่อว่า **รูปขันธ์ (รูปกฺขนฺโธ)** เพราะรวมธรรมชาตินั้นเข้าด้วยกัน

ธรรมชาตินี้แม้มีประการเดียวโดยลักษณะคือความแตกสลายไป แต่ก็แยกเป็น ๒ ประการ โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป

ในรูป ๒ ประการนั้น ภูตรูปมี ๔ ประการ คือ

๑. ปฐวีธาตุ ๒. อาโปธาตุ
๓. เตโชธาตุ ๔. วาโยธาตุ

ลักษณะ กิจ และผล ของธาตุเหล่านั้น ได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตุววัตถาน แต่ว่าโดยเหตุใกล้ ธาตุเหล่านั้นทุกอย่าง ต่างมีธาตุที่เหลืออีก ๓ ประการเป็นเหตุใกล้

อุปาทายรูปมี ๒๔ ประการ คือ (๑) ตา (๒) หู (๓) จมูก (๔) ลิ้น (๕) กาย (๖) รูป (๗) เสียง (๘) กลิ่น (๙) รส (๑๐) อิตถินทรีย์ (๑๑) ปุริสินทรีย์ (๑๒) ชีวิตินทรีย์ (๑๓) หทัยวัตถุ (๑๔) กายวิญญัติ (๑๕) วจีวิญญัติ (๑๖) อากาสธาตุ (๑๗) ความเบาแห่งรูป (๑๘) ความอ่อนแห่งรูป (๑๙) ความคล่องแห่งรูป (๒๐) ความก่อเกิดขึ้นแห่งรูป (๒๑) ความสืบต่อแห่งรูป (๒๒) ความทรุดโทรมแห่งรูป (๒๓) ความไม่ยั่งยืนแห่งรูป (๒๔) กวฬิงการาหาร

[๔๓๓] ในอุปาทายรูปเหล่านั้น **ตา (จกฺขุ)** มีความใสแห่งภูตรูปพอที่รูปกระทบได้เป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปที่มีความใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีความเป็นที่รองรับจักขุวิญญาณเป็นผล มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมที่ใคร่จะเห็นเป็นต้นเหตุเป็นเหตุใกล้

หู (โสตํ) มีความใสแห่งภูตรูปพอที่เสียงกระทบได้เป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปที่มีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีการเวียนอยู่ในเสียงทั้งหลายเป็นกิจ มีความเป็นที่รองรับโสตวิญญาณเป็นผล มีภูตรูปที่เกิดแต่กรรมมีความใคร่จะฟังเป็นต้นเหตุเป็นเหตุใกล้

จมูก (ฆานํ) มีความใสแห่งภูตรูปพอที่กลิ่นกระทบได้เป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปที่มีความใคร่จะดมเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีความเวียนอยู่ในกลิ่นทั้งหลายเป็นกิจ มีความเป็นที่รองรับฆานวิญญาณเป็นผล มีภูตรูปที่เกิดแต่กรรมมีความเป็นผู้ใคร่จะดมเป็นเหตุใกล้

ลิ้น (ชิวฺหา) มีความใสแห่งภูตรูปพอที่รสกระทบได้เป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปที่มีความเป็นผู้ใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีความเวียนอยู่ในรสทั้งหลายเป็นกิจ มีความเป็นที่รองรับชิวหาวิญญาณเป็นผล มีภูตรูปที่เกิดแต่กรรมมีความเป็นผู้ใคร่จะลิ้มเป็นต้นเหตุเป็นเหตุใกล้

กาย (กาโย) มีความใสแห่งภูตรูปพอที่โผฏฐัพพะกระทบได้เป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความใสแห่งภูตรูปที่มีความเป็นผู้ใคร่จะกระทบเป็นต้นเหตุและมีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นลักษณะ มีความเวียนอยู่ในโผฏฐัพพะทั้งหลายเป็นกิจ มีความเป็นที่รองรับกายวิญญาณเป็นผล มีภูตรูปที่เกิดแต่กรรมมีความเป็นผู้ใคร่จะกระทบเป็นต้นเหตุเป็นเหตุใกล้

[๔๓๔] ฝ่ายอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ตาก็คือความใสแห่งภูตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุไฟ หู จมูก และลิ้นก็คือความใสแห่งภูตรูปที่ยิ่งด้วยธาตุลม ธาตุดิน และธาตุน้ำ กายก็คือความใสแห่งภูตรูปทุกอย่าง" อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ตาก็คือความใสแห่งภูตรูปที่ยิ่ง

ด้วยไฟ หู จมูก ลิ้น และกายก็คือความใสแห่งภูตรูปที่ยิ่งด้วยโพรง ลม น้ำ และดิน อาจารย์พวกนั้น อันบัณฑิตพึงกล่าวว่า "ท่านจงชักพระสูตรมาอ้าง" ท่านจักไม่พบพระสูตรแน่แท้ทีเดียว อาจารย์บางพวกอ้างเหตุในคำของเกจิอาจารย์ที่กล่าวมานี้ว่า "เพราะธาตุทั้งหลายมีธาตุไฟเป็นต้น อันสิ่งที่มีคุณมีรูปเป็นต้นต้องช่วยอนุเคราะห์" อาจารย์เหล่านั้นอันบัณฑิตพึงกล่าวว่า "ใครกันเล่ากล่าวอย่างนี้ว่า 'สภาวะมีรูปเป็นอาทิเป็นคุณแก่ธาตุไฟเป็นต้น" เพราะว่า เมื่อภูตรูปทั้งหลายมีความเป็นไปแยกกันไม่ได้ ใครๆ ก็กล่าวไม่ได้ว่า 'สิ่งนี้เป็นคุณของสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นคุณของสิ่งนี้" แม้หากอาจารย์พวกนั้นจะพึงกล่าวต่อไปอีกว่า "ท่านทั้งหลายประสงค์เอากิจ เช่นการทรงไว้ของธาตุดินเป็นต้น ก็เพราะความที่ภูตรูปนั้นๆ มีมากในองค์ประกอบนั้นๆ ฉันใด ข้อที่ว่า 'รูปเป็นต้นเป็นคุณแก่ธาตุไฟเป็นอาทิ' นั้น ก็น่าจะประสงค์เอาได้ เพราะรูปเป็นต้นปรากฏเป็นจำนวนมากในองค์ประกอบทั้งหลายที่ยิ่งด้วยธาตุไฟเป็นอาทิ ก็ฉันนั้น" อาจารย์เหล่านั้นอันบัณฑิตพึงกล่าวว่า "ข้าพเจ้าทั้งหลายก็พึงประสงค์ หากว่า กลิ่นในฝ้ายที่ยิ่งด้วยดินจะพึงเป็นกลิ่นที่ยิ่งกว่ากลิ่นของดองที่ยิ่งด้วยน้ำ และสีของน้ำเย็นจะพึงจางกว่าสีของน้ำร้อนที่ยิ่งด้วยไฟบ้าง แต่ก็เพราะเหตุที่ทั้ง ๒ ประการนั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายพึงเลิกคิดการกำหนดความต่างกันแห่งภูตรูปซึ่งเป็นที่อาศัยของปสาทรูปมีตาเป็นต้นเหล่านี้เสียเถิด พึงถือเอาข้อยุตินี้ว่า "รูปและรสเป็นต้นแห่งภูตรูปในกลาปเดียวกันแม้ไม่วิเศษกว่ากัน ก็ยังไม่เหมือนกัน ฉันใด ปสาททั้งหลายมีจักษุประสาทเป็นต้น เมื่อเหตุแห่งความวิเศษอย่างอื่นแม้ไม่มี ก็ยังไม่เหมือนกัน ฉันนั้น"

ก็อะไรเล่าเป็นเหตุไม่สาธารณะแก่กันและกัน ก็กรรมนั่นแหละเป็นเหตุแห่งความแปลกกันของปสาทรูปเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ความแปลกกันแห่งปสาทรูปเหล่านี้ย่อมมีได้เพราะความแปลกกันของกรรม หาใช่เพราะความแปลกกันของภูตรูปไม่ ด้วยว่า "เมื่อภูตรูปมีความแปลกกัน ความใสย่อมไม่เกิดขึ้น แท้จริง พระโบราณาจารย์ก็กล่าวไว้ว่า เมื่อภูตรูปเสมอกัน ความใสจึงเกิดขึ้นได้ เมื่อภูตรูปไม่เสมอกัน ความใสก็ไม่มี"

[๔๓๕] ก็ในปสาทรูปเหล่านี้มีความแปลกกันเพราะกรรมแปลกกันอย่างนี้ ตาและหูรับ**อารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง (อสมฺปตฺตวิสยคาหกานิ)** เพราะตาและหูเป็นเหตุแห่ง

วิญญาณในอารมณ์อันมีที่อาศัยไม่ติดที่อาศัยของตน จมูก ลิ้น และกาย รับได้แต่**อารมณ์ที่มาถึงแล้ว (สมฺปตฺตวิสยคาหกา)** เพราะจมูก ลิ้น และกายเป็นเหตุแห่งวิญญาณในอารมณ์ที่อาศัยของตนอยู่แล้วนั่นเอง โดยเป็นที่อาศัยและเป็นเองด้วย

[๔๓๖] ในบรรดาปสาทรูป ๕ ประการ **ตา (จกฺขุ)** ซึมซาบตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น ดุจน้ำมันที่ติดปุยนุ่น ๗ ชั้น ซึมซาบตลอดปุยนุ่นทุกชั้น ในประเทศที่เกิดสรีรสัณฐาน[๑] แห่งคนผู้อยู่ตรงหน้า ในท่ามกลางแห่งแววตาดำ อันแวดล้อมด้วยแววตาขาวแห่งสสัมภารจักษุที่มีขนตาขึ้นอยู่โดยรอบ วิจิตรด้วยแววตาดำและขาว สดใสดุจกลีบอุบลเขียว ที่ชาวโลกเรียกกันว่า จักษุ อันธาตุทั้ง ๔ ทำหน้าที่ทรงอยู่ สมานให้อบอุ่น และเคลื่อนไหว กระทำอุปการะแล้ว ดุจขัตติยกุมารอันพี่เลี้ยงทั้ง ๔ ทำหน้าที่อุ้ม สนาน แต่งองค์ และอยู่เฝ้าถวายงานพัดประจำ ฉะนั้น อุตุ จิต และอาหารคอยอุปถัมภ์ มีอายุคอยเลี้ยงรักษา อันโคจรรูปมี ๔ กลิ่น และรสเป็นต้นคอยแวดล้อม เมื่อว่าโดยขนาดมีขนาดเท่าหัวเล็นย่อมให้สำเร็จเป็นวัตถุและทวารแห่งวิถีจิตมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

สมจริงดังคำที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า

"จักษุประสาทที่เป็นเครื่องเห็นรูปนี้
เล็ก ละเอียด มีประมาณเท่าหัวเล็น"

อนึ่ง **หู (โสตํ)** ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังวงแหวน มีขนสีแดงละเอียดงอกขึ้นแล้ว ในภายในช่องโสตะอันเป็นที่อาศัย อันธาตุมีประการดังกล่าวแล้วกระทำอุปการะ และมีอุตุ จิต และอาหาร คอยอุปถัมภ์ มีอายุคอยเลี้ยงรักษา มีโคจรรูปมีสีเป็นต้นคอยแวดล้อม ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

---

[๑] วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๐๔

จมูก (ฆานํ) ซึมซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังกลีบแพะ ภายในช่องจมูกอันเป็นที่อาศัย ได้รับอุปการะ ความอุปถัมภ์ อนุบาล และความแวดล้อมมีประการดังกล่าวมาแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งฆานวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

ลิ้น (ชิวหา) ซึบซาบอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบลเบื้องบนท่ามกลางลิ้นอันเป็นที่อาศัย ได้รับอุปการะ ความอุปถัมภ์ อนุบาล และความแวดล้อมมีประการดังกล่าวมาแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งชิวหาวิญญาณเป็นต้นตั้งอยู่ตามควร

ส่วนในกายนี้ ชื่อว่าอุปาทินนรูปมีอยู่เพียงไร ในอุปาทินนรูปทั้งหมด **กาย (กาโย)** ซึมซาบอยู่ดุจใยในปุยฝ้าย ได้รับความอุปการะ ความอุปถัมภ์ อนุบาล และความแวดล้อมมีประการดังกล่าวมาแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแห่งกายวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร

บัณฑิตพึงเห็นว่า ประสาทมีจักษุเป็นต้นเหล่านี้ น้อมไปตามอารมณ์ของตนมีรูปเป็นต้น ดุจงูพอใจในจอมปลวก จระเข้พอใจในแม่น้ำ นกพอใจในอากาศ สุนัขบ้านพอใจในบ้าน และสุนัขจิ้งจอกพอใจในป่าช้า

[๔๓๗] ส่วนในโคจรรูปทั้งหลายมีรูปเป็นต้น ต่อจากปสาทรูปนั้นไป มีนัยดังต่อไปนี้ **รูป (รูปํ)** มีอันกระทบจักษุเป็นลักษณะ มีความเป็นอารมณ์แห่งจักขุวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งจักขุวิญญาณนั้นแหละเป็นผล มีมหาภูตรูป ๔ เป็นเหตุใกล้ ก็แลข้อที่มหาภูตรูป ๔ ประการเป็นเหตุใกล้นี้ ย่อมเป็นฉันใด อุปาทายรูปทั้งปวงก็เป็นฉันนั้น แต่ในที่ใด มีความแปลกออกไป ข้าพเจ้าจึงจักกล่าวไว้ในที่นั้น รูปนี้นั้นมีมากอย่าง ด้วยอำนาจสี มีสีเขียว สีเหลือง เป็นต้น

เสียง (สทฺโท) มีการกระทบหูเป็นลักษณะ มีความเป็นอารมณ์แห่งโสตวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งโสตวิญญาณนั้นนั่นแหละเป็นผล มีมากอย่างโดยนัยว่าเสียงกลอง เสียงตะโพน เป็นต้น

กลิ่น (คนฺโธ) มีการกระทบจมูกเป็นลักษณะ มีความเป็นอารมณ์แห่งฆานวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งฆานวิญญาณนั้นนั่นแหละเป็นผล มีมากอย่าง โดยนัยว่า กลิ่นเกิดแต่รากไม้ กลิ่นเกิดแต่แก่นไม้ เป็นต้น

รส (รโส) มีการกระทบลิ้นเป็นลักษณะ มีความเป็นอารมณ์แห่งชิวหาวิญญาณเป็นกิจ มีความเป็นโคจรแห่งชิวหาวิญญาณนั้นนั่นแหละเป็นผล มีมากอย่าง โดยนัยว่า รสเกิดแต่รากไม้ รสเกิดแต่ลำต้น เป็นต้น

[๔๓๘] **อิตถินทรีย์ (อิตฺถินฺทฺริยํ)** มีภาวะแห่งหญิงเป็นลักษณะ มีการประกาศว่า หญิงเป็นกิจ มีภาวะคือเป็นเหตุแห่งเพศของหญิง นิมิตของหญิง กิริยาของหญิง ท่าทางของหญิงเป็นผล **ปุริสินทรีย์ (ปุริสินฺทฺริยํ)** มีภาวะแห่งชายเป็นลักษณะ มีการประกาศว่า ชายเป็นกิจ มีภาวะคือเป็นเหตุแห่งเพศของชาย นิมิตของชาย กิริยาของชาย ท่าทางของชายเป็นผล อิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น ปกแผ่ไปทั่วร่างกายนั่นแหละ ดุจกายประสาท แต่ไม่ถึงกับจะกล่าวได้ว่า "มันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทตั้งอยู่ หรือว่ามันตั้งอยู่ในโอกาสที่กายประสาทมิได้ตั้งอยู่" ความปะปนกันและกันก็ไม่มี ดุจรูปกับรสเป็นต้น ฉะนั้น

[๔๓๙] **ชีวิตินทรีย์ (ชีวิตินฺทฺริยํ)** มีการตามรักษารูปที่เกิดร่วมกับตน (สหัชรูป) เป็นลักษณะ มีการให้สหัชรูปเหล่านั้นเป็นไปเป็นกิจ มีความดำรงไว้ได้ซึ่งสหัชรูปเหล่านั้นเป็นผล มีภูตรูปที่ตนจะพึงให้เป็นไปเป็นเหตุใกล้ ก็แลชีวิตินทรีย์นั้น แม้เมื่อทำงาน มีลักษณะคือการตามรักษาเป็นต้นยังมีอยู่ ก็ย่อมตามรักษาสหัชรูป แต่ในขณะที่สหัชรูปที่ตนจะพึงตามรักษายังมีอยู่เท่านั้น ดุจน้ำรักษาดอกไม้มีดอกอุบลเป็นต้นฉะนั้น อนึ่ง ย่อมตามรักษาธรรมที่เป็นปัจจยุปบัน ตามที่เป็นของของตน ดุจพระพี่เลี้ยงคอยเลี้ยงพระกุมาร ตามหน้าที่ของตนฉะนั้น อนึ่ง ชีวิตินทรีย์นั้นย่อมเป็นไปโดยสัมพันธ์กับธรรมที่ตนให้เป็นไปเองเท่านั้น ดุจนายเรือย่อมเป็นไปโดยผูกพันกับสิ่งที่ตนให้เป็นไป ฉะนั้น มิได้เป็นไปถัดจากความแตกทำลาย เพราะไม่มีตนและสิ่งที่ตน

จะพึงให้เป็นไปด้วย อนึ่ง ย่อมไม่ดำรงไว้ได้ในภังคขณะ เพราะตัวเองก็กำลังแตกทำลาย ดุจไส้และน้ำมันกำลังสิ้นไป ย่อมดำรงเปลวประทีปไว้ไม่ได้ ฉะนั้น แต่พึงเห็นว่า ชีวิตินทรีย์นั้นมิใช่ไร้อานุภาพในการตามรักษา การให้เป็นไป และการดำรงไว้ซึ่งสหัชรูป นั้น เพราะยังกิจนั้นๆ ให้สำเร็จในขณะตามที่กล่าวมาแล้ว

[๔๔๐] **หทัยวัตถุ (หทยวตฺถุ)** มีความเป็นที่อาศัยของมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุเป็นลักษณะ มีการรับรองธาตุเหล่านั้นนั่นแหละเป็นกิจ มีการประมวลธาตุทั้ง ๒ เข้ามาเป็นผล อาศัยเลือดมีประการดังกล่าวแล้วในกายคตาสติกถา ได้อุปการะที่ภูตรูปทั้งหลาย ซึ่งมีหน้าที่ค้ำจุนไว้เป็นต้น มีอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ มีอายุคอยเลี้ยงรักษา ให้สำเร็จความเป็นที่ตั้งแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ และธรรมที่สัมปยุตกับธาตุทั้ง ๒ นั้นตั้งอยู่ในภายในแห่งหัวใจ

[๔๔๑] การเปลี่ยนแปลงอาการ เป็นปัจจัยแก่การค้ำจุนกาย การทรงกาย และการไหวกายที่เป็นสหัชรูปแห่งวาโยธาตุซึ่งมีจิตให้กิริยามีการย่างก้าวเป็นต้นเป็นไปเป็นเหตุเกิด ชื่อว่า**กายวิญญัติ (กายวิญฺญตฺติ)** มีการประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีความเป็นเหตุแห่งความไหวกายเป็นผล มีวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุใกล้ ก็กิริยานี้นั้น ท่านเรียกว่า “กายวิญญัติ” เพราะเป็นเหตุให้คนอื่นรู้ความประสงค์ด้วยการไหวกาย และเพราะตัวเองก็พึงรู้ได้ด้วยกายกล่าวคือความไหวกายนั้นด้วย ก็แลบัณฑิตพึงทราบว่า กิริยาทั้งหลายมีการก้าวไปเป็นต้นย่อมเป็นไปได้ เพราะความไหวแม้แห่งอุตุชรูปเป็นต้น ที่สัมพันธ์กันโดยเฉพาะกับจิตตชรูปที่ไหวเพราะวิญญาณนั้น

การเปลี่ยนแปลงอาการ เป็นปัจจัยแก่การกระทบกันแห่งอุปาทินนรูปแห่งปฐวีธาตุที่มีจิตยังความเปล่งวาจาให้เป็นไปเป็นเหตุเกิด ชื่อว่า**วจีวิญญัติ (วจีวิญฺญตฺติ)** มีการประกาศความประสงค์เป็นกิจ มีความเป็นเหตุแห่งการเปล่งคำพูดเป็นผล มีปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุใกล้ ก็กิริยาอันนี้นั้นท่านเรียกว่า “วจีวิญญัติ” เพราะเป็นเหตุให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ด้วยการเปล่งคำพูด และเพราะตนเองพึงรู้ได้ด้วยวาจากล่าวคือเปล่งคำพูดนั้น เปรียบเหมือนบุคคลเห็นเครื่องหมายน้ำมีศีรษะโคเป็นต้นที่เขายกขึ้นผูก

ไว้ในป่า ก็รู้ได้ว่า "ในที่นี้มีน้ำ" ฉันใด แม้กายวิญญัติและวจีวิญญัติ บุคคลจับการไหวกาย และการเปล่งวาจาได้ ก็รู้ได้ฉันนั้น

[๔๔๒] **อากาสธาตุ (อากาสธาตุ)** มีการตัดตอนรูปเป็นลักษณะ มีการประกาศริมรอบของรูปเป็นกิจ มีขอบเขตของรูปเป็นผล หรือมีความถูกต้องไม่ได้และเป็นช่องเป็นผล มีรูปที่ถูกตัดตอนแล้วเป็นเหตุใกล้ ในรูปทั้งหลายที่ถูกอากาสธาตุใดตัดตอนแล้ว ย่อมมีการกำหนดได้ว่า "รูปนี้ทางนี้ข้างบน ทางนี้ข้างล่าง และทางนี้ขวาง"

[๔๔๓] **รูปลหุตา (รูปสฺส ลหุตา)** มีความไม่เฉื่อยชาเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งภาวะที่หนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีความเปลี่ยนแปลงได้เร็วเป็นผล มีรูปที่เบาเป็นเหตุใกล้ **รูปมุทุตา (รูปสฺส มุทุตา)** มีความไม่แข็งเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความกระด้างแห่งรูปทั้งหลายเป็นกิจ มีความไม่ติดขัดในกิริยาทั้งปวงเป็นผล มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุใกล้ **รูปกัมมัญญตา (รูปสฺส กมฺมญฺญตา)** ความควรแก่การงานแห่งรูป มีความคล่องแคล่วอันเหมาะแก่กิริยาทางร่างกายเป็นลักษณะ มีการบรรเทาเสียซึ่งความไม่คล่องแคล่วเป็นกิจ มีความไม่ทุพพลภาพเป็นผล มีรูปที่ใช้การได้เป็นเหตุใกล้

วิการรูปทั้ง ๓ ประการนี้ ย่อมไม่ละกันและกัน แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ความแปลกกันแห่งวิการรูป ๓ ประการนั้นก็พึงทราบดังนี้ คือ วิการรูปใดเป็นความเบาแห่งรูปทั้งหลาย ดุจรูปของคนไม่มีโรค มีความไม่เฉื่อยชา และความเปลี่ยนท่าได้เร็วเป็นอาการทั่วๆ ไป มีปัจจัยอันเป็นฝ่ายต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำความเฉื่อยชาแห่งรูปเป็นเหตุเกิด วิการรูปนั้นจัดเป็น**รูปลหุตา (รูปสฺส ลหุตา)** ส่วนวิการรูปใด เป็นความอ่อนแห่งรูปทั้งหลาย ดุจหนังที่ขัดดีแล้ว มีความอ่อนโดยที่บังคับได้เป็นอาการทั่วๆ ไป มีปัจจัยที่ต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำความเฉื่อยชาแห่งรูปเป็นเหตุเกิด วิการรูปนั้นจัดเป็น**รูปมุทุตา (รูปสฺส มุทุตา)** ส่วนวิการรูปใดเป็นความใช้การได้แห่งรูปทั้งหลาย ดุจแท่งทองที่หลอมดีแล้ว มีความเป็นภาวะที่เหมาะแก่กิริยาทางร่างกายเป็นอาการทั่วๆ ไป มีปัจจัยที่ต่อต้านความกำเริบแห่งธาตุที่ทำความไม่เหมาะแก่กิริยาทางร่างกายเป็นเหตุเกิด วิการรูปนั้นจัดเป็น**รูปกัมมัญญตา (รูปสฺส กมฺมญฺญตา)**

[๔๔๔] **รูปอุปจยะ (รูปสฺส อุปจโย)** มีความก่อขึ้นเป็นลักษณะ มีการทำรูปทั้งหลายให้ผุดขึ้นไปภายหน้าเป็นกิจ มีการมอบให้เป็นผล หรือมีความเป็นรูปบริบูรณ์เป็นผล มีรูปที่ก่อเกิดแล้วเป็นเหตุใกล้ **รูปสันตติ (รูปสฺส สนฺตติ)** มีความเป็นไปเป็นลักษณะ มีการสืบต่อไว้เป็นกิจ มีความไม่ขาดสายเป็นผล มีรูปที่สืบต่อกันมาเป็นเหตุใกล้ ความก่อเกิด ความสืบเนื่องทั้ง ๒ นี้ เป็นชื่อแห่งรูปที่เกิดเท่านั้น แต่ว่าตอนแสดงอุเทศท่านทำคำว่า **อุปจยะ สันตติ** ก็โดยความที่ชาติรูปนั้นมีอาการเป็นไปต่างๆ กัน และโดยอำนาจแห่งเวไนยด้วย แต่เพราะเหตุที่ความต่างกันโดยความหมายในบททั้ง ๒ นี้หามีไม่ ฉะนั้น ในนิเทศแห่งบทเหล่านี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "**อาจยะ** ความแรกเกิดแห่งอายตนะทั้งหลายอันใด ความก่อเกิดแห่งรูปก็อันนั้น ความเจริญแห่งรูปอันใด ความสืบเนื่องแห่งรูปก็อันนั้น"[๑] แม้ในอรรถกถาท่านก็กล่าวว่า "ความบังเกิดชื่อว่าอาจยะ ความเติบขึ้นชื่อว่าอุปจยะ ความเป็นไปชื่อว่าสันตติ"[๒] แล้วทำอุปมาว่า "อาจยะ ได้แก่ ความบังเกิด เหมือนเวลาที่น้ำผุดขึ้นในหลุมที่เขาขุดไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำ อุปจยะ ได้แก่ ความเติบขึ้น เหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุม สันตติ ได้แก่ ความเป็นไป เหมือนเวลาที่น้ำล้นหลุมหลากไป"[๒]

และในที่สุดอุปมา ท่านกล่าวว่า "คำนิเทศที่ว่า อาจยะ ความแรกเกิดแห่งอายตนะทั้งหลายเป็นต้นเป็นอันท่านกล่าวข้อความอะไรไว้ ท่านกล่าวอาจยะด้วยอายตนะ ท่านกล่าวอายตนะด้วยอาจยะ"[๓] เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า "ความบังเกิดขึ้นทีแรกแห่งรูป ท่านเรียกว่า อาจยะ ความบังเกิดขึ้นแห่งรูปเหล่าอื่นที่บังเกิดต่อเติมรูปขึ้นไป ท่านเรียกว่า อุปจยะ เพราะปรากฏโดยอาการเติบขึ้น ความบังเกิดขึ้นแห่งรูปเหล่าอื่นที่บังเกิดต่อเติมรูปเหล่านั้นขึ้นไปอีกเรื่อยๆ ท่านเรียกว่าสันตติ เพราะปรากฏโดยอาการสืบเนื่องกัน"

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๗๓๔,๗๓๖/๒๑๘

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๖๔๑-๖๔๒/๓๘๕

[๓] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๖๔๒/๓๘๖

รูปชรตา (รูปสฺส ชรตา) มีความแก่แห่งรูปเป็นลักษณะ มีอันนำเข้าไปใกล้เป็นกิจ มีภาวะของตนยังไม่หายไป แต่ความใหม่แห่งรูปก็หายไปได้เป็นผล ดุจความเก่าแห่งข้าวเปลือก ฉะนั้น มีรูปแก่อยู่เป็นเหตุใกล้ ความแก่นี้ท่านกล่าวหมายเอาความแก่เปิดเผย เพราะแสดงความแปลกในอวัยวะทั้งหลายมีฟันหักเป็นต้น ส่วนความแปลกแห่งอรูปธรรม จัดเป็นปฏิจฉันนชรา (ความแก่ปกปิด) ความแปลกมีฟันหักเป็นต้นหามีแก่ปฏิจฉันนชรานั้นไม่ อนึ่ง ความชราของแผ่นดิน น้ำ ภูเขา ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ เป็นต้น ได้ชื่อว่าอวีจิชรา (ชราไม่มีเปลว) ความแปลกนั้นก็ไม่มีเหมือนกัน

รูปอนิจจตา (รูปสฺส อนิจฺจตา) มีการแตกทำลายเป็นลักษณะ มีความทรุดลงไปเป็นกิจ มีความสิ้นไปและความเสื่อมไปเป็นผล มีรูปแตกทำลายอยู่เป็นเหตุใกล้

[๔๔๕] **กพฬีการาหาร (กพฬีกาโร อาหาโร)** มีโอชาเป็นลักษณะ มีการนำมาซึ่งรูปเป็นกิจ มีการค้ำจุนร่างกายเป็นผล มีวัตถุอันพึงทำให้เป็นคำแล้วกลืนกินเป็นเหตุใกล้ สัตว์ทั้งหลายยังชีวิตให้เป็นไปได้ด้วยโอชาใด คำนี้ว่า **กพฬีการาหาร** เป็นชื่อของโอชานั้น

[๔๔๖] รูปที่มาในพระบาลีเท่านี้ก่อน แต่ในอรรถกถา ท่านนำรูปอื่นๆ มาอีก คือ พลรูป (รูปคือกำลัง) สัมภวรูป (รูปคือน้ำสัมภวะ) ชาติรูป (รูปคือความเกิด) โรครูป (รูปคือโรค) ตามมติของอาจารย์บางพวก มีอีกคือมิทธรูป (รูปคือความง่วง) แล้วชักเอาคำในพระบาลีมากล่าวว่า “พระองค์ไม่มีนิวรณ์ จึงนับว่าเป็นมุนีตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองแน่แท้”[๑] เป็นต้น แล้วคัดค้านว่า “มิทธรูป ไม่มีแต่อย่างเดียวเท่านั้น” ในรูปนอกนี้ โรครูปก็เป็นอันระบุแล้ว ด้วยศัพท์ว่าชรตาและอนิจจตา ชาติรูปก็เป็นอันระบุแจ้งด้วยศัพท์ว่าอุปจยะและสันตติ สัมภวรูปก็เป็นอันระบุแจ้งด้วยศัพท์ว่าอาโปธาตุ พลรูปก็เป็นอันระบุแจ้งด้วยศัพท์ว่าวาโยธาตุ เพราะเหตุนั้น จึงทำการสันนิษฐานได้ว่า “ในรูปเหล่านั้น ไม่มีรูปที่แยกเป็นส่วนหนึ่งแม้แต่รูปเดียว”

---

[๑] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๔๗/๖๒๘

อุปาทายรูปนี้มี ๒๔ ประการ และภูตรูป ๔ ประการที่กล่าวมาในเบื้องต้น เพราะเหตุนั้น จึงเป็นรูป ๒๘ ประการ ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง ด้วยประการฉะนี้

[๔๔๗] รูปทั้งหมดนั้น**มีอย่างเดียว (เอกวิธํ)** โดยนัยเป็นต้นว่า "รูปไม่เป็นเหตุ ไม่มีเหตุ วิปปยุตจากเหตุ มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นโลกิยะ เป็นอารมณ์ของอาสวะ"[๑]

รูปมี ๒ ประการ (ทุวิธํ) ด้วยอำนาจแห่งหมวด ๒ คือ รูปที่เป็นภายใน รูปที่เป็นภายนอก รูปที่หยาบ รูปที่ละเอียด รูปไกล รูปใกล้ นิปผันนรูป อนิปผันนรูป ปสาทรูป นปสาทรูป อินทรียรูป อนินทรียรูป อุปาทินนรูป อนุปาทินนรูป เป็นต้น

ในรูปเหล่านั้น รูปมี ๕ ประการ มีจักขุรูปเป็นต้น จัดเป็น**อัชฌัตติกรูป (อชฺฌตฺติกํ)** เพราะเป็นไปเฉพาะอัตภาพ รูปที่เหลือจัดเป็น**พาหิรรูป (พาหิรํ)** เพราะเป็นไปภายนอกจากอัตภาพนั้น รูป ๑๒ ประการ คือ รูป ๙ ประการมีจักขุรูปเป็นต้น และธาตุ ๓ ประการ เว้นอาโปธาตุ จัดเป็น**โอฬาริกรูป (โอฬาริกํ)** เพราะรับอารมณ์ได้โดยเกี่ยวกับการกระทบ รูปที่เหลือจัดเป็น**สุขุมรูป (สุขุมรูปํ)** เพราะเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามจากโอฬาริกรูปนั้น รูปที่เป็นสุขุมรูปนั่นแหละ จัดเป็น**ทูเรรูป (ทูเร)** เพราะมีสภาวะที่รู้แจ่มแจ้งได้ยาก รูปนอกนี้ (คือโอฬาริกรูป) จัดเป็น**สันติเกรูป (สนฺติเก)** เพราะมีสภาวะที่รู้แจ่มแจ้งได้ง่าย รูป ๑๘ ประการ คือ ธาตุ ๔ ประการ รูป ๑๓ ประการ มีจักขุรูปเป็นต้นและกพฬีการาหารจัดเป็น**นิปผันนรูป (นิปฺผนฺนํ)** เพราะล่วงปริจเฉทรูป วิการรูป ลักขณรูป และภาวรูปเสียแล้วกำหนดถือเอาได้โดยสภาวะทีเดียว รูปที่เหลือจัดเป็น**อนิปผันนรูป (อนิปฺผนฺนํ)** เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากนิปผันนรูปนั้น รูป ๕ ประการมีจักขุรูปเป็นต้น ชื่อว่า**ปสาทรูป (ปสาทรูปํ)** เพราะเป็นรูปใส ดุจพื้นกระจกใส โดยเป็นปัจจัยในการรับอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นได้ รูปนอกนี้ชื่อว่า**นปสาทรูป (นปสาทรูปํ)** เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากปสาทรูปนั้น

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙

ปสาทรูปนั่นเองรวมกับอินทรียรูป ๓ ประการ มีอิตถินทรีย์เป็นต้นชื่อว่า**อินทรียรูป (อินฺทฺริยรูปํ)** เพราะมีความหมายว่าเป็นใหญ่ รูปที่เหลือชื่อว่า**อนินทรียรูป (อนินฺทฺริย-รูปํ)** เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากอินทรียรูปนั้น รูปที่ข้าพเจ้าจักกล่าวว่า กัมมชรูป ชื่อว่า**อุปาทินนรูป (อุปาทินฺนรูปํ)** เพราะเป็นรูปที่กรรมครอง รูปที่เหลือ ชื่อว่า **อนุปาทินนรูป (อนุปาทินฺนรูปํ)** เพราะเป็นรูปที่ตรงกันข้ามจากอุปาทินนรูปนั้น

[๔๔๘] รูปทั้งปวงนั่นแหละ**เป็น ๓ ประการ (ติวิธํ)** ด้วยอำนาจแห่งติกะ (รูปหมวด ๓) มีสนิทัสสนติกะและกัมมชาทิติกะ ในรูปเหล่านั้น รูป (คือรูปายตนะ) ในโอฬาริกรูป ๑๒ ประการ เป็น**สนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (สนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ)** รูปที่เหลือเป็น**อนิทัสสนสัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้)** สุขุมรูปทั้งสิ้นจัดเป็น **อนิทัสสนอัปปฏิฆรูป (รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้) (อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ)** รูปมี ๓ ประการ ด้วยอำนาจแห่งสนิทัสสนติกะ ดังกล่าวมานี้ เป็นอันดับแรก ส่วนรูป ๓ ประการ ด้วยอำนาจแห่งรูป ๓ ประการ มีรูปที่เกิดจากกรรมเป็นต้น พึงทราบดังนี้ คือ รูปที่เกิดแต่กรรมชื่อว่า**กัมมชรูป (กมฺมชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากกรรมนั้น (คือ จิต อุตุ และอาหาร) ชื่อว่า**อกัมมชรูป (อกมฺมชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่ ชื่อว่า**เนวกัมมชนากัมมชรูป (เนว กมฺมชํ นากมฺมชํ)** รูปที่เกิดแต่จิตชื่อว่า**จิตตชรูป (จิตฺตชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากจิตนั้นชื่อว่า**อจิตตชรูป (อจิตฺตชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่ ชื่อว่า**เนวจิตตชนาจิตตชรูป (เนว จิตฺตชํ นาจิตฺตชํ)** รูปที่เกิดแต่อาหารชื่อว่า**อาหารชรูป (อาหารชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอาหารนั้นชื่อว่า**อนาหารชรูป (อนาหารชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรๆ ก็หามิได้ชื่อว่า **เนวอาหารชนอนาหารชรูป (เนว อาหารชํ นนาหารชํ)** รูปที่เกิดแต่อุตุชื่อว่า **อุตุชรูป (อุตุชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอื่นจากอุตุนั้นชื่อว่า**อนุตุชรูป (อนุตุชํ)** รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรก็หามิได้ชื่อว่า**เนว อุตุชนอนุตุชรูป (เนว อุตุชํ นอนุตุชํ)** รูปมี ๓ ประการ ด้วยอำนาจแห่งรูป ๓ ประการมีกัมมชาทิติกะ ดังกล่าวมาฉะนั้น

[๔๔๙] รูปทั้งหมดนั้นแลอีก แบ่ง**เป็น ๔ ประการ (จตุพฺพิธํ)** ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐาทิจตุกกะ (รูป ๔ ประการมีทิฏฐรูปเป็นต้น) รูปรูปาทิจตุกกะ (รูป ๔ ประการมีรูปรูปเป็นต้น) และวัตถาทิจตุกกะ (รูป ๔ ประการมีวัตถุรูปเป็นต้น) อันดับแรก รูป ๔ ประการด้วยอำนาจแห่งทิฏฐาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้ คือ ในรูปเหล่านั้น รูปายตนะชื่อว่า**ทิฏฐรูป (ทิฏฺฐํ นาม)** เพราะเป็นวิสัยแห่งการเห็น สัททายตนะชื่อว่า**สุตรูป (สุตํ นาม)** เพราะเป็นวิสัยแห่งการได้ยิน อายตนะ ๓ คือ คันธะ รสะ โผฏฐัพพะ ชื่อว่า**มุตรูป (มุตํ นาม)** เพราะเป็นวิสัยแห่งอินทรีย์ที่รับอารมณ์ที่มาถึงแล้ว รูปที่เหลือชื่อว่า**วิญญาตรูป (วิญฺญาตํ นาม)** เพราะเป็นวิสัยแห่งมโนวิญญาณเท่านั้น

ส่วนรูป ๔ ประการด้วยอำนาจแห่งรูปรูปาทิจตุกกะ พึงทราบอย่างนี้ คือ ในรูปเหล่านี้ นิปผันนรูปชื่อว่า**รูปรูป (รูปรูปํ นาม)** อากาสธาตุชื่อว่า**ปริจเฉทรูป (ปริจฺเฉทรูปํ นาม)** รูปมีกายวิญญัติเป็นต้น มีกัมมัญญตาเป็นที่สุด ชื่อว่า**วิการรูป (วิการ-รูปํ นาม)** ความเกิด ความแก่ และความแตกดับ ชื่อว่า**ลักขณรูป (ลกฺขณรูปํ นาม)**

ส่วนรูป ๔ ประการด้วยอำนาจวัตถาทิจตุกกะ พึงทราบดังนี้ คือ ในรูปเหล่านี้ รูปใดเป็นหทยรูป รูปนั้นเป็น**วัตถุรูป (วตฺถุ)** ไม่เป็นทวารรูป วิญญัติรูปทั้ง ๒ ประการ เป็น**ทวารรูป (ทฺวารํ)** ไม่เป็นวัตถุรูป ปสาทรูปเป็นทั้ง**วัตถุรูป**และ**ทวารรูป (วตฺถุ เจว ทฺวารญฺจ)** รูปที่เหลือไม่เป็นทั้งวัตถุรูปและทวารรูป **(เนว วตฺถุ น จ ทฺวารํ)**

[๔๕๐] รูปทั้งหมดนั้นอีก แบ่งเป็น ๕ ประการ ด้วยอำนาจแห่งรูปเหล่านี้อีก คือ เอกชรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัยอย่างเดียว) ทวิชรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัย ๒ อย่าง) ติชรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัย ๓ อย่าง) จตุชรูป (รูปที่เกิดแต่ปัจจัย ๔ อย่าง) นกุโตจิชาตรูป รูปที่ไม่เกิดแต่ปัจจัยไหนๆ ในรูป ๕ ประการนั้น รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียวและรูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียวชื่อว่า**เอกชรูป (เอกชํ นาม)** ในรูปที่เกิดแต่กรรมและรูปที่เกิดแต่จิตเหล่านั้น อินทรียรูปกับหทยวัตถุเป็น**รูปที่เกิดแต่กรรมอย่างเดียว (กมฺมชเมว)** วิญญัติรูปทั้ง ๒ เป็น**รูปที่เกิดแต่จิตอย่างเดียว (จิตฺตชเมว)** ส่วนรูปใดเกิดแต่จิตก็ดี เกิดแต่อุตุก็ดี รูปนั้นชื่อว่า**ทวิชรูป (ทฺวิชํ นาม)** ได้แก่ สัททายตนะอย่างเดียว

รูปใดเกิดแต่อุตุ จิต และอาหาร รูปนั้นชื่อว่า**ติชรูป (ติชํ นาม)** ได้แก่ วิการรูป ๓ ประการ มีลหุตาเป็นอาทินั่นแล รูปใดเกิดแต่ปัจจัย ๔ ประการ มีกรรมเป็นต้น รูปนั้นชื่อว่า**จตุชรูป (จตุชํ นาม)** ได้แก่ รูปที่เหลือ เว้นลักขณรูป (คือ ชาติ ชรา ภังคะ หรือมรณะ) ส่วนลักขณรูป เป็น**นกุโตจิชาตรูป (รูปที่ไม่เกิดแต่ปัจจัยไหน ๆ) (นกุโตจิชาตํ นาม)** เพราะเหตุอะไร เพราะความเกิดแห่งความเกิดหามีไม่ และอีก ๒ ประการ เป็นเพียงความงอมไปและความแตกไปแห่งรูปที่เกิดแล้ว ความที่ชาติที่เกิดแต่ปัจจัยอะไรซึ่งท่านยอมอนุญาตไว้ในพระบาลีว่า "รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อากาสธาตุ อาโปธาตุ ลหุตารูป มุทุตารูป กัมมัญญตารูป อุปจยรูป สันตติรูป และกวฬิงการาหาร สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีจิตเป็นสมุฏฐาน"[๑] เป็นต้น ก็รูปนั้นพึงทราบว่า ท่านยอมอนุญาตให้เพราะชนกปัจจัยแห่งรูปทั้งหลาย ปรากฏได้ในขณะด้วยอานุภาพแห่งกิจ

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในรูปขันธ์ เป็นอันดับแรก

ว่าด้วยวิญญาณขันธ์

[๔๕๑] ส่วนในขันธ์นอกนี้ พึงทราบเวทนาขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะทุกอย่างเข้าด้วยกัน พึงทราบสัญญาขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะทุกอย่างเข้าด้วยกัน พึงทราบสังขารขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่เป็นเครื่องปรุงแต่งเป็นลักษณะทุกอย่างเข้าด้วยกัน พึงทราบวิญญาณขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะทุกอย่างเข้าด้วยกัน ในขันธ์ทั้ง ๔ ประการนั้น เพราะเหตุที่เมื่อวิญญาณขันธ์อันบุคคลเข้าใจแล้ว ขันธ์นอกจากนี้ก็จะเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ง่ายขึ้น เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักทำการวรรณนาเริ่มตั้งแต่วิญญาณขันธ์เป็นต้นไป

---

๑ อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๐๑/๓๐๕

ก็คำว่า "พึงทราบวิญญาณขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะทุกอย่างเข้าด้วยกัน" ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว

ถามว่า ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ชื่อว่าวิญญาณเป็นไฉน

ตอบว่า ธรรมชาติที่มีความรู้แจ้งเป็นลักษณะนั้น ชื่อว่าวิญญาณ ดังที่พระสารีบุตรกล่าวแก่พระมหาโกฏฐิตะว่า "ผู้มีอายุ สภาวะรู้แจ้ง สภาวะรู้แจ้ง เหตุนั้น จึงเรียกว่าวิญญาณ"[๑] วิญญาณ จิต มโน โดยความหมาย เป็นอย่างเดียวกัน วิญญาณนี้นั้นแม้เป็นอย่างเดียวตามสภาพ โดยลักษณะก็คือความรู้แจ้ง แต่เมื่อว่าโดยชาติ แบ่งเป็น ๓ ประการ คือ (๑) กุศลชาติ (๒) อกุศลชาติ (๓) อัพยากตชาติ

[๔๕๒] ในวิญญาณ ๓ ประการนั้น ว่าโดยความต่างกันแห่งภูมิ **กุศลวิญญาณ (กุสลํ)** มี ๔ คือ

๑. กามาวจร　　๒. รูปาวจร
๓. อรูปาวจร　　๔. โลกุตตระ

ใน ๔ ประการนั้น **กามาวจร (กามาวจรํ)** ว่าโดยประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร มี ๘ คือ โสมนัสสหคตญาณสัมปยุตจิต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุตก็อย่างนั้น คือ เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (รวมเป็นฝ่ายโสมนัสสหคตะ ๔) อุเบกขาสหคตญาณสัมปยุตตจิต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นญาณวิปยุตก็อย่างนั้น คือ เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ (รวมเป็นอุเบกขาสหคตะ ๔ รวมเข้าด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลอาศัยความพร้อมมูลแห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอย่างอื่น แล้วเป็นผู้ร่าเริงยินดี ทำความเห็นชอบที่เป็นไปโดยนัยว่า "ทานที่ให้แล้วมีผล"[๒] เป็นต้นให้ออกหน้า ไม่ท้อแท้ คนอื่นก็มิได้ชักจูง ทำบุญมีทาน

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๘๙

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๔๑/๔๗๗

เป็นต้น ในกาลนั้น จิตของบุคคลนั้นเป็นโสมนัสสหคตญาณสัมปยุต เป็นอสังขาร แต่ว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ร่าเริงยินดี ทำความเห็นชอบให้ออกหน้าโดยนัยที่กล่าวแล้ว แต่มัวท้อแท้ด้วยอำนาจเป็นผู้ไม่ยอมบริจาคยังไม่ปล่อยวางก็ดี คนอื่นชักจูงก็ดีจึงทำ ในกาลนั้น จิตนั้นของบุคคลนั้นนั่นแหละเป็นสสังขาร ก็แลคำนี้ว่า สังขาร ในความหมายนี้ เป็นคำเรียกบุพประโยค (ความริเริ่ม) ที่เป็นไปด้วยอำนาจของตนหรือของคนเหล่าอื่นก็ตาม อนึ่ง ในกาลใด เด็กอ่อนที่มีความคุ้นเคยเพราะได้เห็นการปฏิบัติของคนที่เป็นญาติ พบภิกษุเข้าก็เกิดโสมนัส รีบถวายของที่อยู่ในมือนิดหน่อยก็ดี ไหว้ก็ดี ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก แต่ในกาลใด ถูกญาติทั้งหลายชักจูงบอกให้ถวาย บอกให้ไหว้ จึงปฏิบัติตามอย่างนั้น ในกาลนั้น จิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นแก่เด็ก อนึ่ง ในกาลใด บุคคลอาศัยความไม่พร้อมแห่งไทยธรรมและปฏิคาหกเป็นต้น หรือเหตุแห่งโสมนัสอื่นๆ ไม่มี เป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ ในกาลนั้นจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ๔ ดวงที่เหลือ จึงเกิดขึ้น กามาวจรกุศล ๘ ดวง โดยแยกประเภทแห่งโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาฉะนี้

ส่วน**รูปาวจรจิต (รูปาวจรํ)** มี ๕ ประการ โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน คือ รูปฌานที่ ๑ ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข และสมาธิ ที่ ๒ ล่วงเลยวิตกไป ที่ ๓ ล่วงเลยวิจารไป ที่ ๔ ปีติคลายไป ที่ ๕ สุขตกไป ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิ

อรูปาวจรจิต (อรูปาวจรํ) มี ๔ ประการด้วยอำนาจการประกอบแห่งอรูป ๔ คือ อรูปที่ ๑ ประกอบด้วยอากาสานัญจายตนฌานมีประการที่กล่าวแล้ว อรูปที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ก็ประกอบด้วยฌานที่เหลือมีวิญญาณัญจายตนฌานเป็นต้น โลกุตตระมี ๔ เพราะประกอบด้วยมรรค ๔ รวมความว่า กุศลจิต มี ๒๑ ดวงเท่านี้ก่อน

[๔๕๓] ส่วน**อกุศลจิต (อกุสลํ)** ว่าโดยภูมิก็มีอย่างเดียว คือเป็นกามาวจรภูมิเท่านั้น ว่าโดยมูลมี ๓ ประการ คือ โลภมูล โทสมูล และโมหมูล

ในมูล ๓ นั้น **โลภมูล (โลภมูลํ)** มี ๘ ประการ โดยแยกเป็นโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิ และสังขาร คือ (อกุศลจิต) เป็นโสมนัสสหคตทิฏฐิคตสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑

สสังขาร ๑ เป็นฝ่ายโสมนัสสสหคตะ ๔ ที่เป็นทิฏฐิคตวิปยุตก็อย่างนั้น คือ เป็นอุเบกขาสหคตทิฏฐิคตสัมปยุต เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ที่เป็นทิฏฐิคตวิปยุตก็อย่างนั้น คือ เป็นอสังขาร ๑ สสังขาร ๑ เป็นฝ่ายอุเบกขาสหคตะ ๔ (รวมทั้งสองฝ่ายเข้าด้วยกันจึงเป็น ๘)

ก็ในกาลใด บุคคลทำความเห็นผิดโดยนัยว่า "โทษในกามทั้งหลายไม่มี"[๑] เป็นต้นให้ออกหน้า เป็นผู้ร่าเริงยินดีบริโภคกามก็ดี เชื่อถือมงคลมีทิฏฐมงคลเป็นต้นโดยความเป็นสาระ มีจิตกล้าแข็งตามสภาพ มิได้ถูกชักจูงเลย ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่นชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๒ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมิได้ทำความเห็นผิดให้ออกหน้า เป็นแต่ร่าเริงยินดีอย่างเดียว เสพเมถุนก็ดี เพ่งเล็งสมบัติของผู้อื่นก็ดี ลักขโมยของผู้อื่นก็ดี มีจิตกล้าแข็งตามสภาพ มิได้ถูกชักจูงเลย ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ในกาลใด บุคคลมีจิตเฉื่อยชา ถูกคนอื่นชักจูงให้ทำ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้น ส่วนว่า ในกาลใด บุคคลเป็นผู้ปราศจากโสมนัสในวิกัปทั้ง ๔ เพราะอาศัยความไม่พร้อมแห่งกามทั้งหลายก็ตาม ความไม่มีเหตุของโสมนัสอย่างอื่นก็ตาม ในกาลนั้น จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขา ๔ ดวงที่เหลือ จึงเกิดขึ้น โลภมูลจิตมี ๘ โดยแยกเป็นโสมนัส อุเบกขา ทิฏฐิ และสังขาร พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนี้

ส่วน**โทสมูลจิต (โทสมูลํ)** มี ๒ ประการเท่านั้น คือ เป็นโทมนัสสหคตปฏิฆสัมปยุต อสังขาร ๑ สสังขาร ๑ ความเป็นไปแห่งโทสมูลจิตนั้นพึงทราบในเวลาที่กล้าแข็งและเฉื่อยชาแห่งจิตเป็นไปในโทษทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น

โมหมูลจิต (โมหมูลํ) ก็มี ๒ คือ เป็นอุเบกขาสหรคตวิจิกิจฉาสัมปยุต ๑ อุทธัจจสัมปยุต ๑ ความเป็นไปแห่งโมหมูลจิตนั้น พึงทราบในเวลาที่ลังเลและฟุ้งซ่านแห่งจิต อกุศลจิตมี ๑๒ ประการ โดยนัยที่กล่าวมาแล้วดังนี้

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๙/๕๐๙

[๔๕๔] **อัพยากตจิต (อพฺยากตํ)** ว่าโดยประเภทแห่งชาติ มี ๒ ประการ คือ **(๑)** วิปากชาติ **(๒)** กิริยาชาติ ใน ๒ ประการนั้น วิปากจิต ว่าโดยภูมิ มี ๔ ประการ คือ

๑. กามาวจรจิต ๒. รูปาวจรจิต

๓. อรูปาวจรจิต ๔. โลกุตตรจิต

ในจิต ๔ ประการนั้น กามาวจรจิต มี ๒ ประการคือ **(๑)** กุศลวิปากจิต **(๒)** อกุศลวิปากจิต กุศลวิปากจิตเล่า ก็มี ๒ ประการคือ **(๑)** เป็นอเหตุกะ **(๒)** เป็นสเหตุกะ

ในกุศลวิปากจิต ๒ นั้น จิตที่เว้นจากวิปากเหตุ (เหตุแห่งวิบาก) มีอโลภะเป็นต้น ชื่อว่าอเหตุกะ อเหตุกะนั้น มี ๘ ประการ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุที่ทำหน้าที่รับ (อารมณ์) และมโนวิญญาณธาตุ ทั้ง ๒ ประการ ทำหน้าที่พิจารณาเป็นต้น

ในอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ประการนั้น **จักขุวิญญาณ (จกฺขุวิญฺญาณํ)** มีการอาศัยจักษุแล้วรู้แจ้งรูปเป็นลักษณะ มีการหน่วงเอาแต่เพียงรูปเป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อรูปเป็นผล มีความไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้ **โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ (โสตฆาน-ชิวฺหากายวิญฺญาณานิ)** อาศัยโสตะเป็นต้น แล้วรู้แจ้งเสียงเป็นอาทิเป็นลักษณะ มีการหน่วงเอาแต่เพียงเสียงเป็นอาทิเป็นกิจ มีความเป็นธรรมชาติมุ่งหน้าต่อเสียงเป็นต้นเป็นผล มีความไม่ไปปราศแห่งกิริยามโนธาตุซึ่งมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์เป็นเหตุใกล้

มโนธาตุ (มโนธาตุ) มีอันรู้แจ้งอารมณ์มีรูปเป็นอาทิในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการรับอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือมีการรับอารมณ์) เป็นผล มีความไปปราศแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

มโนวิญญาณธาตุ (มโนวิญฺญาณธาตุ) ฝ่ายอเหตุกวิบาก ทำหน้าที่พิจารณาเป็นต้นมี ๒ ประการ มีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ เป็นลักษณะ มีการพิจารณาอารมณ์เป็น

ต้นเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือมีการพิจารณาเป็นต้น) เป็นผล มีหทยวัตถุเป็นเหตุใกล้ ส่วนความต่างกันแห่งมโนวิญญาณธาตุนั้น เพราะประกอบด้วยโสมนัส ๑ อุเบกขา ๑ และเพราะแยกเป็นทวิฐานและปัญจฐาน จริงอยู่ ในมโนวิญญาณธาตุ ๒ นั้น ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นอันสัมปยุตกับโสมนัส เพราะมีสภาวะเป็นไปในอารมณ์ที่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว จัดเป็นทวิฐานเพราะเป็นไปในปัญจทวาร และในวิถีจิตอันมีชวนจิตเป็นที่สุด ด้วยอำนาจสันตีรณะและตทารัมมณะ ดวงหนึ่งชื่อว่าเป็นอันสัมปยุตกับอุเบกขาเพราะมีสภาวะเป็นไปในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ จัดเป็นปัญจฐาน เพราะเป็นไปด้วยอำนาจแห่งสันตีรณะ ตทารัมมณะ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ

อนึ่ง อเหตุกวิปากจิตทั้ง ๘ ประการยังแบ่งออกเป็น ๒ เพราะมีอารมณ์แน่นอนก็มี และมีอารมณ์ไม่แน่นอนก็มี แบ่งออกเป็น ๓ โดยแยกเป็นอุเบกขา สุข โสมนัส จริงอยู่ ในจิตเหล่านี้ จิตทั้ง ๕ ประการจัดเป็นนิยตารมณ์ เพราะเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นตามลำดับ จิตที่เหลือจัดเป็นอนิยตารมณ์ เพราะในจิตที่เป็นอนิยตารมณ์เหล่านั้น มโนธาตุเป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๕ ประการมีรูปเป็นต้น มโนวิญญาณธาตุทั้ง ๒ เป็นไปในอารมณ์ ๖ ประการ ก็ในจิตทั้ง ๓ ประการนี้ กายวิญญาณประกอบด้วยสุข มโนวิญญาณธาตุที่เป็นทวิฐานประกอบด้วยโสมนัส ที่เหลือสัมปยุตด้วยอุเบกขา จิต ๘ ดวง **ซึ่งเป็นอเหตุกะฝ่ายกุศลวิบาก (กุสลวิปากาเหตุกํ)** พึงทราบโดยประการดังกล่าวมานี้เป็นอันดับแรก

ส่วนอัพยากตจิตที่ประกอบด้วยวิปากเหตุมีอโลภะเป็นต้นชื่อว่า**สเหตุกะ (สเหตุกํ)** สเหตุกะนั้นก็มี ๘ ประการโดยความต่างแห่งสัมปยุตตธรรมมีโสมนัสเป็นต้น เหมือนกามาวจรกุศลจิต แต่สเหตุกะนี้ หาเป็นเหมือนกุศลจิต ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ ๖ ประการด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้นไม่ เพราะสเหตุกะนี้ เป็นไปในอารมณ์ ๖ ประการที่นับเนื่องในปริตตธรรมเท่านั้นด้วยอำนาจแห่งกิจคือปฏิสนธิ ภวังค์ จุติ และตทารัมมณะ ส่วนความเป็นสสังขารและอสังขาร ในสเหตุกะนี้บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจของที่มาเป็นต้น อนึ่ง แม้เมื่อความแปลกกันแห่งสัมปยุตตธรรมไม่มี ก็พึงทราบว่าวิปากจิตเป็นธรรมชาติไม่มีอุตสาหะ (กำลังชักจูง) ดุจเงาหน้าบนพื้นกระจกเงาเป็นต้น ส่วนกุศลจิตมีอุตสาหะ (กำลังชักจูง) ดุจใบหน้าบนพื้นกระจกเงา

อกุศลวิปากจิตเป็นอเหตุกะอย่างเดียวเท่านั้น อกุศลวิปากจิตนั้น มี ๗ ประการคือ

๑. จักขุวิญญาณ ๒. โสตวิญญาณ
๓. ฆานวิญญาณ ๔. ชิวหาวิญญาณ
๕. กายวิญญาณ ๖. มโนธาตุที่ทำหน้าที่รับอารมณ์
๗. มโนวิญญาณธาตุชนิดปัญจฐานที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ เป็นต้น

อกุศลวิปากจิตนั้น ว่าโดยลักษณะ เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในอเหตุกวิบากฝ่ายกุศลนั้นเถิด

แต่กุศลวิปากจิตเป็นอิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์เท่านั้น อกุศลวิปากจิตเหล่านี้เป็นอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ อนึ่ง กุศลวิปากจิตเหล่านั้น มี ๓ ประการ โดยแยกเป็นอุเบกขา สุข และโสมนัส อกุศลวิปากจิตเหล่านี้ มี ๒ ประการ โดยประเภทคือทุกข์และอุเบกขา ในอกุศลวิปากจิตนี้ กายวิญญาณสหรคตด้วยทุกข์เท่านั้น ที่เหลือสหรคตด้วยอุเบกขา อุเบกขาในอกุศลวิปากจิตเหล่านั้น ก็เป็นอุเบกขาอย่างเลวไม่เฉียบนัก คล้ายทุกข์ อุเบกขาในกุศลวิปากจิตทั้งหลายนอกนี้เป็นอุเบกขาอย่างประณีต แต่ก็ไม่สู้จะเฉียบนัก คล้ายสุข ด้วยประการดังกล่าวมานี้ กามาวจรวิปากจิตมี ๒๓ ดวงโดยรวมอกุศลวิปากจิต ๗ ดวงนี้ และกุศลวิปากจิต ๑๖ ดวงที่กล่าวมาข้างต้น ด้วยประการฉะนี้

ส่วน**รูปาวจรจิต (รูปาวจรํ)** มี ๕ เหมือนกุศลจิต แต่รูปาวจรกุศลจิตเป็นไปในชวนวิถีโดยทางสมาบัติ รูปาจรวิปากจิตนี้เป็นไปโดยทางปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติในปัจจุบัน อนึ่ง รูปาวจรวิปากจิต มี ๔ ประการ ฉันใด **แม้อรูปาวจรวิปากจิต (อรูปาวจรมฺปิ)** ก็มี ๔ ประการ ฉันนั้น คล้ายกุศลวิปากจิต แม้ประเภทแห่งความเป็นไปของอรูปาวจรวิปากจิตนั้น มีนัยดังกล่าวแล้วในรูปาวจรวิปากจิตนั่นเทียว **โลกุตตรวิปากจิต (โลกุตฺตรวิปากํ)** จัดเป็น ๔ ประการ เพราะเป็นผลจิตประกอบด้วยมรรค ๔ ประการ โลกุตตรวิปากจิตนั้น เป็นไปโดย ๒ ทาง คือ โดยทางมรรควิถีและโดยทางสมาบัติ วิปากจิตทั้งสิ้น มี ๓๖ ดวงในภูมิ ๔ ดังกล่าวมานี้

ส่วน**กิริยาจิต (กิริยํ)** ว่าโดยประเภทแห่งภูมิมี ๓ คือ (๑) กามาวจร (๒) รูปาวจร (๓) อรูปาวจร

ในจิตทั้ง ๓ นั้น กามาวจรจิตมี ๒ คือ (๑) อเหตุกะ (๒) สเหตุกะ

ในจิตทั้ง ๒ นั้น กามาวจรกิริยาจิตที่เว้นจากกิริยาเหตุมีอโลภะ เป็นต้น จัดเป็นอเหตุกะ อเหตุกะนั้น มี ๒ โดยแยกเป็นมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ

ในอเหตุกะ ๒ นั้น **มโนธาตุ (มโนธาตุ)** มีการนำหน้าวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นอาทิรู้แจ้งอารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นลักษณะ มีความคิดคำนึงเป็นกิจ มีสภาวะมุ่งหน้าต่ออารมณ์มีรูปเป็นต้นเป็นผล มีความตัดขาดภวังค์เป็นเหตุใกล้ มโนธาตุนั้นเป็นธรรมชาติประกอบด้วยอุเบกขาเท่านั้น

ส่วน**มโนวิญญาณธาตุ (มโนวิญฺญาณธาตุ)** มี ๒ ประการคือ (๑) สาธารณะ (ทั่วไปแก่พระอเสขะ พระเสขะ และปุถุชน) (๒) อสาธารณะ (ไม่ทั่วไป คือเฉพาะพระอเสขะ) ใน ๒ ประการนั้น มโนวิญญาณธาตุที่เป็นสาธารณะ ได้แก่ อเหตุกกิริยาที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขามีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ประการเป็นลักษณะ มีโวฏฐัพพนะและอาวัชชนะในปัญจทวารและมโนทวารด้วยอำนาจแห่งกิจ (คือโวฏฐัพพนะทำกิจในปัญจทวาร ส่วนอาวัชชนะทำกิจในมโนทวาร) เป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือมีโวฏฐัพพนะและอาวัชชนะ) เป็นผล มีความไปปราศแห่งอเหตุกวิปากมโนวิญญาณธาตุและภวังค์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุใกล้

ส่วนมโนวิญญาณธาตุที่ไม่ทั่วไป ได้แก่อเหตุกกิริยาที่เกิดพร้อมด้วยโสมนัสมีอันรู้แจ้งอารมณ์ ๖ ประการเป็นลักษณะ มีอันยังความยิ้มแย้มในเพราะวัตถุไม่โอฬารนักให้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลายด้วยอำนาจกิจเป็นกิจ มีความเป็นอย่างนั้น (คือเป็นหสิตุปปาทะ) เป็นผล มีหทยวัตถุเป็นเหตุใกล้ โดยส่วนเดียว กามาวจรกิริยาจิตที่เป็นอเหตุกะ มี ๓ ประการดังกล่าวมานี้

ส่วนที่เป็นสเหตุกะมี ๘ ประการโดยความต่างแห่งสัมปยุตตธรรมมีโสมนัสเป็นต้นเหมือนกุศลจิต แต่ที่แปลกกันในระหว่างแห่งกุศลจิตและกิริยาจิตนี้ คือ กุศลจิตย่อมเกิดขึ้นแก่พระเสขะและปุถุชนเท่านั้น กิริยาจิตนี้เกิดเฉพาะแก่พระอรหันต์เท่านั้น อันดับแรก กิริยาจิตที่เป็นกามาวจรมี ๑๑ ดวงดังกล่าวมานี้

ส่วนที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร มี ๕ ประการและมี ๔ ประการเหมือนกุศลจิต แต่ความแตกต่างจากกุศลจิตของกิริยาจิตทั้ง ๒ นั้น ก็พึงทราบโดยความเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ทั้งหลายเท่านั้น กิริยาจิตทั้งหมดใน ๓ ภูมิมี ๒๐ ดวง ดังกล่าวมานี้

[๔๕๔] โดยประการดังกล่าวมานี้ จิตทั้งหมดมีกุศลจิต ๒๑ ดวง อกุศลจิต ๑๒ ดวง วิปากจิต ๓๖ ดวง กิริยาจิต ๒๐ ดวง รวมเป็นจิต ๘๙ ดวง **(เอกูนนวุติวิญญาณานิ)** เป็นไปโดยอาการ ๑๔ ด้วยอำนาจ คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ อาวัชชนะ ทัสสนะ สวนะ ฆายนะ สายนะ ผุสนะ สัมปฏิจฉนะ สันตีรณะ โวฏฐัพพนะ ชวนะ ตทารัมมณะ และจุติ

ถามว่า เป็นไปอย่างไร

ตอบว่า ก็ในกาลใด สัตว์บังเกิดในเทวโลกหรือมนุษยโลกด้วยอานุภาพแห่งกามาวจรกุศล ๘ ดวง ในกาลนั้น วิปากจิต ๙ ดวง คือ สเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ ดวง และอเหตุกวิปากมโนวิญญาณธาตุที่เกิดพร้อมด้วยอุเบกขา ที่เป็นวิบากแห่งทวิเหตุกกุศลอย่างอ่อน ของพวกสัตว์ที่ถึงความวิกลมีความเป็นบัณเฑาะก์เป็นต้นในหมู่มนุษย์ ย่อมทำกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นในเวลาใกล้ตายให้เป็นอารมณ์เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายบังเกิดในรูปภพและอรูปภพด้วยอานุภาพแห่งรูปาวจรกุศลและอรูปาวจรกุศล ในกาลนั้น รูปาวจรวิปากจิตและอรูปาวจรวิปากจิต ๙ ดวง ย่อมทำกรรมนิมิตที่ปรากฏในเวลาใกล้ตายแห่งสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ

อนึ่ง ในกาลใด สัตว์บังเกิดในอบายด้วยอานุภาพแห่งอกุศล ในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากแห่งอกุศลดวง ๑ ย่อมทำกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นในเวลาใกล้ตายให้เป็นอารมณ์

เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจปฏิสนธิ (ปฏิสนฺธิวเสน)** พึงทราบดังกล่าวมาในวิญญาณขันธนิเทศนี้ เป็นอันดับแรก

แต่เมื่อปฏิสนธิจิตดับ (คือทำกิจเสร็จ) แล้ว ชื่อว่าภวังคจิตคอยติดตามปฏิสนธิจิตนั้นๆ อยู่ เป็นวิบากแห่งกรรมนั้นๆ (อย่างเดียวกับปฏิสนธิจิต) นั่นเอง อันเป็นเช่นนั้น (คือเป็นเช่นเดียวกับปฏิสนธิจิต) ในอารมณ์นั้นนั่นแหละเป็นไป แม้ภวังคจิตเช่นนั้นก็เป็นไปอีก เมื่อจิตตุปบาทอื่น (คืออาวัชชนะ) ที่เป็นเหตุยังความสืบต่อแห่งภวังค์ให้หมุนกลับไม่มี ภวังคจิตนั้นนับประมาณจำนวนมิได้โดยแท้ ย่อมเป็นไปในความหลับเป็นต้นแห่งผู้ไม่ฝัน(โดยอาการสืบต่อเช่นนั้นอีก) ดังกระแสน้ำ ฉะนั้น ความเป็นไปแห่งจิตเหล่านั้นแหละแม้**ด้วยอำนาจภวังค์ (ภวงฺควเสนาปิ)** พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมานี้

อนึ่ง เมื่อความสืบต่อแห่งภวังค์เป็นไปอย่างนั้น ในกาลใด อินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายควรแก่การรับอารมณ์ ในกาลนั้น เมื่อรูปมาปรากฏทางจักษุ ความประสานแห่งจักษุประสาทเข้ากับรูปย่อมมีขึ้น ต่อจากนั้น ด้วยอานุภาพแห่งความประสานกัน ภวังคจลนะจึงมีขึ้น เมื่อภวังค์ดับแล้ว กิริยามโนธาตุทำรูปนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ให้สำเร็จอาวัชชนกิจ ดุจตัดขาดภวังค์เกิดขึ้น แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ดุจนัยนี้ แต่ในมโนทวารเมื่ออารมณ์ทั้ง ๖ ประการมาปรากฏ อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยอุเบกขาให้สำเร็จอาวัชชนกิจ เป็นดังตัดภวังค์เกิดขึ้นในลำดับแห่งภวังคจลนะ ความเป็นไปแห่งกิริยาจิตทั้ง ๒ ดวง **ด้วยอำนาจอาวัชชนะ (อาวชฺชนวเสน)** พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

จักขุวิญญาณอันเป็นที่ตั้งแห่งจักขุปสาทรูปให้สำเร็จทัสสนกิจ (กิจคือการเห็น) เป็นไปในจักขุทวารต่อจากอาวัชชนะ โสตะ ฆาน ... ชิวหา ... กายวิญญาณ ... ให้สำเร็จสวนกิจเป็นต้นเป็นไปในโสตทวารเป็นอาทิเป็นไป วิญญาณเหล่านั้นเป็นไปในอารมณ์ที่น่าปรารถนาและที่น่าปรารถนาปานกลาง เป็นกุศลวิบาก ที่เป็นไปในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาและที่ไม่น่าปรารถนาปานกลาง ก็เป็นอกุศลวิบาก ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ๑๐ ดวง (คือเป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕) **ด้วยอำนาจแห่งทัสสนะ (คือ**

เห็น) สวนะ (ได้ยิน) ฆายนะ (ได้กลิ่น) สายนะ (ได้รส-ลิ้มรส) ผุสนะ (ได้ถูกต้อง) (ทสฺสนสวนฆายนสายนผุสนวเสน) พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

โดยพระบาลีว่า "จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนธาตุ ที่เหมาะสมกันเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งจักขุวิญญาณธาตุ"[๑] เป็นต้น มโนธาตุที่เป็นไปในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น หากเป็นไปในลำดับแห่งกุศลวิบากก็เป็นกุศลวิบาก หากเป็นไปในลำดับแห่งอกุศลวิบากก็เป็นอกุศลวิบาก ทำกิจรับอารมณ์แห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละเกิดขึ้น ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ๒ ดวง **ด้วยอำนาจแห่งสัมปฏิจฉนะ (รับอารมณ์) สมฺปฏิจฺฉนวเสน)** พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

อนึ่งเล่า โดยพระบาลีว่า "จิต มโน มานัส มโนวิญญาณธาตุที่เหมาะสมกันเกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดดับแห่งมโนธาตุ"[๒] เป็นต้น อเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุเกิดขึ้นในลำดับแห่งอกุศลวิบากมโนธาตุ ก็เป็นอกุศลวิบาก ในลำดับแห่งกุศลวิบากก็เป็นกุศลวิบาก ในอิฏฐารมณ์ก็เป็นโสมนัสสหคตะ ในอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก็เป็นอุเบกขาสหคตะ เกิดขึ้นทำกิจคือสอบสวนอารมณ์ที่มโนธาตุรับไว้นั่นแหละ ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ๓ ดวง **ด้วยอำนาจสันตีรณะ (สนฺตีรณวเสน)** พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

อเหตุกกิริยามโนวิญญาณธาตุ เป็นอุเบกขาสหคตะ เกิดขึ้นกำหนดดูอารมณ์นั้นแหละ ในลำดับแห่งสันตีรณะ ความเป็นไปแห่งกิริยามโนวิญญาณดวงเดียว **ด้วยอำนาจแห่งโวฏฐัพพนะ (โวฏฺฐพฺพนวเสน)** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

ก็ในลำดับแห่งโวฏฐัพพนะ ถ้าอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นมหันตารมณ์ ทีนั้นชวนจิต ๖ หรือ ๗ ดวง ย่อมแล่นไปในอารมณ์ตามที่โวฏฐัพพนะวิเคราะห์ไว้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงบ้าง อกุศลจิต ๑๒ ดวงบ้าง กามาวจรกิริยาที่เหลือ ๙ ดวงอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เป็นนัยในปัญจทวารเท่านั้น

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๔

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๔/๑๔๖

ส่วนในมโนทวาร กามาวจรชวนจิต ๒๙ ดวงเหล่านั้นแหละ ย่อมแล่นไปในลำดับแห่งมโนทวาราวัชชนะ ต่อแต่โคตรภูไป บรรดาชวนะเหล่านี้ คือ ทางรูปาวจรกุศลชวนะ ๕ ดวง กิริยาชวนะ ๕ ดวง ทางอรูปาวจรกุศลชวนะ ๔ ดวง กิริยาชวนะ ๔ ดวง ทางโลกุตตระ มรรคจิต ๔ ประการ ผลจิต ๔ ประการ ชวนะใดๆ ได้ปัจจัยแล้ว ชวนะนั้นๆ ย่อมแล่นไป ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ฝ่ายกุศล อกุศล และกิริยา ๕๕ ดวง **ด้วยอำนาจชวนะ (ชวนวเสน)** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

ในที่สุดแห่งชวนะ ถ้าอารมณ์นั้นเป็นอติมหันตารมณ์ (อารมณ์ใหญ่ยิ่ง) ในปัญจทวาร และเป็นวิภูตารมณ์ในมโนทวาร ทีนั้นวิปากจิต ในบรรดาสเหตุกกามาวจรวิปากจิต ๘ ดวงและอเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุ ๓ ดวงอย่างใดอย่างหนึ่งติดตามชวนะที่แล่นไปในอารมณ์อื่นนอกจากอารมณ์ของภวังค์ ดังน้ำอันไหลทวนกระแสไปติดตามเรือที่แล่นทวนกระแสในระหว่างขณะนิดหน่อย ย่อมเกิดขึ้น ๒ ขณะ หรือขณะเดียวด้วยสามารถแห่งปัจจัยนั้นๆ ตามที่ตนได้ ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีอิฏฐารมณ์เป็นต้น และแห่งปุริมกรรมและชวนจิตเป็นอาทิ ในที่สุดแห่งกามาวจรชวนะของกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย วิปากจิตนี้นั้นเป็นจิตควรแก่ความเป็นไปในอารมณ์ของภวังค์ ในที่สุดแห่งชวนะ จึงเรียกว่า ตทารัมมณะ เพราะทำอารมณ์ของชวนะนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ๑๑ ดวง **ด้วยอำนาจแห่งตทารัมมณะ (ตทารมฺมณวเสน)** พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาแล้วฉะนี้

ส่วนในที่สุดแห่งตทารัมมณะ ภวังค์นั่นเองย่อมเป็นไปอีก เมื่อภวังค์ขาดลง วิถีจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นก็เป็นไปอีก จิตตสันดานที่ได้ปัจจัยอย่างนี้ ย่อมเป็นไปแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจแห่งจิตตนิยมนั่นเทียว คือ อาวัชชนจิตย่อมเป็นไปในลำดับแห่งภวังค์ จิตมีการเห็นเป็นต้นเป็นไปในลำดับแห่งอาวัชชนจิต จนกว่าภวังค์ในภพหนึ่งจะสิ้นไป จริงอยู่ ในภพหนึ่ง ภวังคจิตดวงใดเป็นดวงสุดท้าย ภวังคจิตดวงนั้น ท่านเรียกว่า จุติจิต เพราะเคลื่อนไปจากภพนั้น เพราะเหตุนั้น แม้จุติจิตนั้นก็มี ๑๙ ดวง เหมือนกัน (กับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต) ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ๑๙ ดวง **ด้วยอำนาจแห่งจุติจิต (จุติวเสน)** พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

จิตตสันดานอันไม่ขาดสายของสัตว์ทั้งหลายผู้ท่องเที่ยวอยู่ในภพ คติ ฐิติ และนิวาส ย่อมเป็นไปอย่างนี้ คือ จากจุติก็เป็นปฏิสนธิ จากปฏิสนธิก็เป็นภวังค์นั่นเอง แต่ในสัตว์ทั้งหลายนี้ ผู้ใดได้บรรลุอรหัตตผล เมื่อจุติจิตของผู้นั้นดับไปแล้ว จิตก็เป็นอันดับสนิท

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในวิญญาณขันธ์

ว่าด้วยเวทนาขันธ์

[๔๕๖] บัดนี้ แม้ในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "พึงทราบเวทนาขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะสิ้นทุกอย่างเข้าด้วยกัน" พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมชาติที่มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ ก็คือเวทนานั่นเอง ดังคำที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า "ผู้มีอายุ เพราะเหตุที่ธรรมชาตินั้นย่อมเสวยอารมณ์ (ย่อมรู้สึกสุขทุกข์) ฉะนั้น จึงเรียกว่า เวทนา"[๑] ก็เวทนานั้นเมื่อกล่าวตามสภาพ ก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะคือเสวยอารมณ์ เมื่อว่าโดยชาติ มี ๓ ประการคือ (๑) กุศลชาติ (๒) อกุศลชาติ (๓) อัพยากตชาติ

ในเวทนา ๓ นั้น พึงทราบว่า เวทนาที่สัมปยุตกับกุศลจิตที่กล่าวไว้โดยนัยว่า "กามาวจรกุศลจิตมี ๘ ดวง โดยแยกเป็นโสมนัส อุเบกขา ญาณ และสังขาร" เป็นต้น จัดเป็นกุศลเวทนา เวทนาที่สัมปยุตกับอกุศลจิต จัดเป็นอกุศลเวทนา เวทนาที่สัมปยุตกับอัพยากตจิต จัดเป็นอัพยากตเวทนา เวทนานั้นเมื่อแยกตามสภาวะก็มี ๕ ประการ คือ (๑) สุข (๒) ทุกข์ (๓) โสมนัส (๔) โทมนัส (๕) อุเบกขา

ในเวทนา ๕ ประการนั้น สุขที่สัมปยุตกับกายวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก ทุกข์ที่สัมปยุตกับกายวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก โสมนัสที่สัมปยุตกับจิต ๖๒ ดวงอย่างนี้ คือ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐

ฝ่ายกามาวจรกุศลจิต ๔ ดวง สเหตุกวิปากจิต ๔ ดวง อเหตุกวิปากจิต ๑ ดวง สเหตุกกิริยาจิต ๔ ดวง อเหตุกกิริยาจิต ๑ ดวง อกุศลจิต ๔ ดวง **(เป็น ๑๘)** ฝ่ายรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวงเว้นปัญจมฌานจิต วิบาก ๔ ดวง กิริยา ๔ ดวง **(เป็น ๑๒)** ส่วนโลกุตตรจิตที่ไม่ประกอบด้วยฌานหามีไม่ เพราะเหตุนั้น โลกุตตรจิต ๘ จึงเป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๕ ในโลกุตตรจิต ๔๐ ดวงนั้น เว้นจิตที่เป็นไปในปัญจมฌาน ๘ ดวงเสีย ที่เหลือจากกุศลวิบาก ๓๒ **(รวมเป็น ๖๒)** โทมนัสที่สัมปยุตกับอกุศลจิต ๒ ดวง อุเบกขาที่สัมปยุตกับจิต ๕๕ ดวงที่เหลือ

ในเวทนา ๕ นั้น **สุข (สุขํ)** มีการเสวยโผฏฐัพพะที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันเพิ่มสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความสบายทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้

ทุกข์ (ทุกฺขํ) มีการเสวยโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีอันลดสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความอาพาธทางกายเป็นผล มีกายินทรีย์เป็นเหตุใกล้

โสมนัส (โสมนสฺสํ) มีการเสวยอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการเสวยสุขด้วยอาการพอใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความสบายทางจิตเป็นผล มีความสงบระงับนามกายเป็นเหตุใกล้

โทมนัส (โทมนสฺสํ) มีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยทุกข์ด้วยอาการไม่น่าพอใจอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นกิจ มีความไม่สบายใจเป็นผล มีหทัยวัตถุเป็นเหตุใกล้โดยส่วนเดียวเท่านั้น

อุเบกขา (อุปกฺขา) มีการเสวยมัชฌัตตารมณ์เป็นลักษณะ มีการไม่เพิ่มและไม่ลดสัมปยุตตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีความสงบเป็นผล มีความที่จิตปราศจากปีติเป็นเหตุใกล้

นี้คือกถามุขอย่างพิสดารในเวทนาขันธ์

ว่าด้วยสัญญาขันธ์

[๔๕๗] บัดนี้ ในข้อที่ท่านกล่าวไว้ว่า "พึงทราบสัญญาขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะทุกอย่างเข้าด้วยกัน" พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อันธรรมชาติมีความจำได้เป็นลักษณะก็คือสัญญานั่นเอง ดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า "ผู้มีอายุ เพราะเหตุที่รู้และจำได้ ฉะนั้น จึงเรียกว่า สัญญา"[๑] สัญญานี้นั้นว่าตามสภาพมีอย่างเดียวโดยลักษณะคือจำได้ แต่ว่าโดยชาติ มี ๓ ประการคือ (๑) กุศลชาติ (๒) อกุศลชาติ (๓) อัพยากตชาติ

ในสัญญา ๓ ประการนั้น สัญญาที่สัมปยุตกับกุศลจิตจัดเป็นกุศล สัญญาที่สัมปยุตกับอกุศลจิตจัดเป็นอกุศล สัญญาที่สัมปยุตกับอัพยากตจิตจัดเป็นอัพยากฤต เพราะจิตที่ไม่ประกอบกับสัญญาหามีไม่ เพราะเหตุนั้น ประเภทแห่งจิตมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้น

สัญญามีประเภทเท่ากับจิต เมื่อว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นต้น สัญญาทั้งปวงนี้นั้นมีความจำได้เป็นลักษณะ มีการทำเครื่องหมายไว้เป็นเหตุจำต่อไปว่า "นั่นคือสิ่งนั้น" เป็นกิจ ดังช่างไม้ทำเครื่องหมายไว้ที่ตัวไม้เป็นต้น มีการทำความมั่นใจตามเครื่องหมายที่ยึดไว้เป็นผล ดังคนตาบอดคลำช้าง[๒] มั่นใจตามเครื่องหมายที่ตนคลำได้ มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นเหตุใกล้ ดังความจำที่เกิดแก่ลูกเนื้อในหุ่นคนที่ผูกด้วยหญ้าว่า "เป็นคนจริงๆ" ฉะนั้นแล

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดาร ในสัญญาขันธ์

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๐/๔๙๐-๔๙๑

[๒] ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๕๔/๒๙๒-๒๙๓

ว่าด้วยสังขารขันธ์

[๔๕๘] ส่วนในข้อที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "พึงทราบสังขารขันธ์ เพราะรวมธรรมชาติที่มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะทุกอย่างเข้าด้วยกัน" นี้พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ธรรมชาติที่ทำให้เป็นกลุ่มชื่อว่ามีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ ธรรมชาตินั้นคืออะไร คือสังขารนั่นเอง ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่า สังขาร"[๑] สังขารเหล่านั้นมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีการประมวลเข้ามาเป็นกิจ มีการเผยออกไปเป็นผล มีขันธ์ ๓ ที่เหลือเป็นเหตุใกล้

สังขารทั้งหลาย เมื่อว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นต้นมีอย่างเดียว แต่ว่าโดยชาติมี ๓ ประการคือ (๑) กุศลชาติ (๒) อกุศลชาติ (๓) อัพยากตชาติ ในสังขาร ๓ ประการนั้น สังขารที่สัมปยุตกับกุศลจิตจัดเป็นกุศล สังขารที่สัมปยุตกับอกุศลจิตจัดเป็นอกุศล สังขารที่สัมปยุตกับอัพยากตจิตจัดเป็นอัพยากฤต

ในสังขารเหล่านั้น ก่อนอื่น สังขารที่สัมปยุตกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ (คือจิตที่สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตกับญาณ เป็นอสังขาริก) มี ๓๖ คือ เป็นนิยตะมาในพระบาลี โดยรูปของตน (คือไม่ปะปน) ๒๗ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๕ ในสังขาร ๓๖ นั้น สังขาร ๒๗[๒] ประการ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ สัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัญญตา จิตตกัมมัญญตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายุชุกตา จิตตุชุกตา เหล่านี้เป็นนิยตะมาแล้วโดยรูปของตน สังขาร ๔ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา เหล่านี้เป็นเยวาปนกะ (เป็นกุศลก็ได้ เป็นอกุศลก็ได้) สังขาร ๕ ประการ คือ กรุณา มุทิตา กายทุจริตวิรติ วจีทุจริตวิรติ มิจฉาชีววิรติ[๓] เหล่านี้เป็นอนิยตะ เพราะสังขาร ๕ ประการนี้ย่อมเกิดในบางครั้ง และเมื่อเกิดก็หาเกิดร่วมกันไม่

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑/๑๘๐

[๓] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑/๑๘๓

[๔๕๙] ในบทเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ สภาวธรรมใดย่อมถูกต้อง เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้นชื่อว่า**ผัสสะ (ผสฺโส)** ผัสสะนี้นั้น มีการถูกต้องเป็นลักษณะ มีการกระทบกันเป็นกิจ มีการร่วมกันเข้าเป็นผล มีอารมณ์ที่มาปรากฏเป็นเหตุใกล้ จริงอยู่ ผัสสะนี้แม้เป็นอรูปธรรม ย่อมเป็นไปในอารมณ์โดยอาการถูกต้อง อนึ่ง ผัสสะนั้นมิไม่ติดอยู่สักแห่งก็ยังจิตและอารมณ์ให้กระทบกันได้ ดุจรูปกระทบจักษุ และดุจเสียงกระทบหู ฉะนั้น (จึงว่ามีการกระทบกันเป็นกิจ) ชื่อว่ามีการร่วมกันเข้าเป็นผล เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตนกล่าวคือติกสันนิบาต (ความร่วมกันเข้าแห่งธรรม ๓ ประการคือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และจิต) ชื่อว่ามีอารมณ์ที่มาปรากฏเป็นเหตุใกล้ เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ที่ประมวลความคิด อันควรแก่ผัสสะนั้นและอินทรีย์แต่งให้โดยไม่มีระหว่างนั่นเทียว แต่ว่าโดยความเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ผัสสะนี้พึงเห็นเป็นดังแม่โคถูกถลกหนังออกแล้ว

[๔๖๐] ธรรมชาติใดย่อมคิด อธิบายว่า ย่อมพัวพัน (อารมณ์) เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**ธรรมชาติผู้คิด (เจตนา)** เจตนานั้นมีภาวะคือความจงใจเป็นลักษณะ มีความพอกพูนเป็นกิจ มีความจัดแจงเป็นผล คือยังกิจของตนและกิจของผู้อื่นให้สำเร็จ ดุจคนผู้ใหญ่ มีศิษย์ผู้ใหญ่ และนายช่างไม้ใหญ่เป็นต้น ก็แลเจตนานี้เมื่อเป็นไปโดยภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้แข็งขันขึ้น ย่อมปรากฏในเมื่อนึกถึงงานรีบด่วนเป็นต้น

คำใดพึงเป็นข้อที่ควรกล่าวใน**วิตก วิจาร และปีติ (วิตกฺกวิจารปีติสุ)** คำนั้นทั้งหมดข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วในตอนพรรณนาปฐมฌานในปฐวีกสิณนิเทศ

[๔๖๑] ความกล้า ชื่อว่า**วิริยะ (วีริยํ)** วิริยะนั้นมีความแข็งขันเป็นลักษณะ มีการค้ำจุนสหชาตธรรมทั้งหลายเป็นกิจ มีภาวะไม่ท้อแท้เป็นผล มีความสังเวชเป็นเหตุใกล้ ตามพระบาลีว่า "ผู้มีความสังเวชแล้วจะเริ่มความเพียรโดยแยบคาย"[๑] หรือว่า

---

[๑] องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๑๓/๑๗๔

มีเรื่องที่จะต้องใช้ความเพียรเป็นเหตุใกล้ก็ได้ วิริยะนั้นบัณฑิตพึงเห็นว่า ความเพียรที่บุคคลเริ่มโดยถูกทาง ย่อมเป็นมูลแห่งสมบัติทั้งปวง

[๔๖๒] สหชาตธรรมทั้งหลายย่อมเป็นอยู่ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**ชีวิต (ชีวิตํ)** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมเป็นอยู่เอง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเป็นอยู่เท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**ชีวิต** ส่วนลักษณะเป็นต้นแห่งชีวิตนั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในชีวิตรูปเถิด อันนั้นเป็นชีวิตแห่งรูปธรรมทั้งหลาย อันนี้เป็นชีวิตแห่งอรูปธรรมทั้งหลาย ดังนั้น นี้เท่านั้นเองเป็นการกระทำให้ต่างกันในชีวิต ๒ อย่างนี้

[๔๖๓] ธรรมใดตั้งจิตไว้เสมอในอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า**สมาธิ (สมาธิ)** อีกนัยหนึ่ง ธรรมใดตั้งจิตไว้โดยชอบในอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า**สมาธิ (ธรรมที่ตั้งจิตไว้โดยชอบ)** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติที่ชื่อว่าสมาธินั้นก็คือความตั้งมั่นแห่งจิตเท่านั้นเอง สมาธินั้นมีความไม่พล่านไปเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะก็ได้ มีการประมวลสหชาตธรรมทั้งหลายไว้เป็นกิจ ดุจน้ำผนึกเอาจุรณสำหรับอาบไว้ ฉะนั้น มีความสงบระงับเป็นผล มีความสุขเป็นเหตุใกล้โดยพิเศษ สมาธินี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความตั้งอยู่แห่งจิต ดุจความตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปในที่ไม่มีลม ฉะนั้น

[๔๖๔] บุคคลทั้งหลายย่อมเชื่อด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**สัทธา (สทฺธา)** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นย่อมเชื่อเอง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**สัทธา** (ธรรมชาติผู้เชื่อเอง) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**สัทธา** (ความเชื่อ) สัทธานั้นมีความเชื่อเป็นลักษณะ หรือว่า มีความวางใจเป็นลักษณะก็ได้ มีการทำให้ใสเป็นกิจ ดังแก้วทำน้ำให้ใส ฉะนั้น หรือว่า มีความแล่นไป (ตามอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ) เป็นกิจ ดุจแล่นไป (คือไหลไปลอยตามกระแสน้ำอันเชี่ยว) ข้ามห้วงน้ำ ฉะนั้น มีความไม่ขุ่นมัวเป็นผล หรือว่า มีความตัดสินใจเป็นผลก็ได้ มีเรื่องเป็นที่ตั้งแห่ง

ความเชื่อเป็นเหตุใกล้ หรือว่า มีองค์เป็นเครื่องบรรลุโสดามีการฟังธรรมเป็นอาทิ[๑] เป็นเหตุใกล้ก็ได้ สัทธานี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนมือ เหมือนทรัพย์ และเหมือนพืช ฉะนั้น

[๔๖๕] บุคคลทั้งหลายย่อมระลึกได้ ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**สติ (สติ)** อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินี้ย่อมระลึกได้เอง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าสติ (ธรรมชาติอันระลึกได้) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันระลึกได้เท่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**สติ** สตินั้นมีความไม่ใจลอยเป็นลักษณะ มีอันไม่หลงลืมเป็นกิจ มีอันคุ้มครองไว้ได้เป็นผล มีความเป็นเหตุมุ่งหน้าต่ออารมณ์เป็นผลก็ได้ มีความจำมั่นคงเป็นเหตุใกล้ หรือว่า มีสติปัฏฐานมีกายเป็นต้นเป็นเหตุใกล้ก็ได้ อันสตินี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนเสาเขื่อน เพราะปักลงไปมั่นคงในอารมณ์ และเป็นเหมือนนายประตู เพราะรักษาทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ฉะนั้น

[๔๖๖] ธรรมชาติใดย่อมละอาย เพราะความประพฤติชั่วมีความประพฤติชั่วทางกายเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**หิริ (หิรี)** คำนี้ว่า **หิรี** เป็นชื่อแห่งความละอาย ธรรมชาติใดย่อมสะดุ้งกลัว เพราะความประพฤติชั่วเหล่านั้นแหละ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**โอตตัปปะ** คำว่า **โอตตัปปะ** นี้เป็นชื่อแห่งความหวาดกลัวแต่บาป ในหิริและโอตตัปปะนั้น หิริมีความเกลียดแต่บาปเป็นลักษณะ โอตตัปปะมีความสะดุ้งกลัวแต่บาปเป็นลักษณะ หิริมีความไม่ทำบาปทั้งหลายเป็นลักษณะ โอตตัปปะมีความสะดุ้งกลัวเป็นลักษณะ หิริมีการไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการละอายเป็นกิจ โอตตัปปะมีการไม่ทำบาปทั้งหลายโดยอาการสะดุ้งกลัวเป็นกิจ อนึ่ง หิริและโอตตัปปะทั้ง ๒ ประการนี้ มีอันหดกลับจากบาปโดยประการที่กล่าวแล้วนั้นเป็นผล มีความเคารพตนและเคารพบุคคลอื่นเป็นเหตุใกล้ จริงอยู่ บุคคลทำตนให้เป็น

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๖, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๐๑/๒๙๔-๒๙๕

ที่เคารพ จึงละบาปด้วยความละอาย ดุจหญิงสาวในตระกูล ฉะนั้น ทำคนอื่นให้เป็นที่เคารพ จึงละบาปได้ด้วยความสะดุ้งกลัว ดุจหญิงแพศยา ฉะนั้น ก็แลธรรมฝ่ายขาว ๒ ประการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมคุ้มครองโลก[๑]

[๔๖๗] สัตว์ทั้งหลายไม่โลภด้วยธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า **อโลภะ (อโลโภ)** อีกนัยหนึ่ง ธรรมใดไม่โลภอยู่เอง ธรรมนั้นจึงชื่อว่าอโลภะ อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันไม่โลภเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**อโลภะ (อโลโภ)** นัยแม้ในอโทสะและอโมหะ ก็นัยเดียวกัน ในธรรม ๓ ประการนั้น อโลภะมีความที่จิตไม่กำหนัดในอารมณ์เป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความที่จิตไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ ประดุจหยาดน้ำไม่ติดบนกลีบบัว ฉะนั้น มีความไม่หวงแหน (ในอารมณ์) เป็นกิจ ประหนึ่งภิกษุผู้พ้นแล้ว (จากฆราวาสกิจ ไม่หวงแหนวัตถุแห่งฆราวาส) ฉะนั้น มีความต้องการไม่ติดแช่อยู่ในอารมณ์เป็นผล ประดุจคนที่ตกอยู่ในที่โสโครก (ไม่ต้องการจะติดแช่อยู่ในที่โสโครกนั้น) ฉะนั้น

[๔๖๘] **อโทสะ (อโทโส)** มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความไม่ถือผิดเป็นลักษณะ ประดุจมิตรผู้อารีย์ ฉะนั้น มีอันขจัดความอาฆาตเสียได้เป็นกิจ อีกนัยหนึ่ง มีอันขจัดความรุ่มร้อนเป็นกิจ ประดุจไม้จันทน์ (อันมีรสเย็น) มีภาวะอ่อนช้อยเป็นผล ประดุจดวงจันทร์ในวันเพ็ญ (มีรัศมีเย็น) ฉะนั้น

[๔๖๙] **อโมหะ (อโมโห)** มีความรู้แจ้งตามสภาพเป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความรู้แจ้งไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ประดุจการแทงทะลุ (ตรงเป้า) แห่งลูกธนูที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไป ฉะนั้น มีอันส่องอารมณ์ (ให้เห็นตามสภาพ) เป็นกิจ ประดุจประทีป ฉะนั้น มีความไม่หลงลืมเป็นผล ประดุจผู้ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางแก่คนไปป่า ฉะนั้น อันธรรม ๓ ประการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลเหตุแห่งกุศลธรรมทั้งปวง

---

[๑] องฺ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙/๖๓

[๔๗๐] ความระงับแห่งกายชื่อว่า**กายปัสสัทธิ (กายปสฺสทฺธิ)** ความระงับแห่งจิตชื่อว่า**จิตตปัสสัทธิ (จิตฺตปสฺสทฺธิ)** แต่คำว่า **กาย (กาโย)** ในคำว่ากายปัสสัทธินี้ประสงค์เอาขันธ์ ๓ ประการมีเวทนาเป็นต้น ก็แลกายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ รวมเข้าด้วยกันทั้ง ๒ นี้ มีความระงับไปแห่งความเร่าร้อนกายและจิตเป็นลักษณะ มีการบีบเอาความเร่าร้อนกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความเยือกเย็นโดยไม่มีความกระวนกระวายกายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้ กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธินี้ บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีอุทธัจจะเป็นอาทิอันทำความไม่ระงับแห่งกายและจิต

ความเบาแห่งกายชื่อว่า**กายลหุตา (กายลหุตา)** ความเบาแห่งจิตชื่อว่า**จิตตลหุตา (จิตฺตลหุตา)** กายลหุตาและจิตตลหุตานั้น มีความเข้าไประงับความเป็นของหนักแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความเป็นผู้หนักของกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่อืดอาดแห่งกายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้ ลหุตานี้บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถีนมิทธะเป็นต้นที่ทำความหนักกายและจิต

ความอ่อนแห่งกายชื่อว่า**กายมุทุตา (กายมุทุตา)** ความอ่อนแห่งจิตชื่อว่า**จิตตมุทุตา (จิตฺตมุทุตา)** กายมุทุตาและจิตตมุทุตานั้น มีความเข้าไประงับความกระด้างของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความกระด้างของกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่กระทบกระทั่งเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้ มุทุตานี้บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีทิฏฐิและมานะเป็นต้นที่ทำความกระด้างแห่งกายและจิต

ความควรแก่การงานแห่งกายชื่อว่า**กายกัมมัญญตา (กายกมฺมญฺญตา)** ความควรแก่การงานแห่งจิตชื่อว่า**จิตตกัมมัญญตา (จิตฺตกมฺมญฺญตา)** กายกัมมัญญตาและจิตตกัมมัญญตานั้น มีการเข้าไประงับความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความถึงพร้อมแห่งการทำอารมณ์แห่งกายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้ กัมมัญญตานี้บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์ที่เหลือเป็นต้นที่ทำความไม่ควรแก่

การงานแห่งกายและจิต นำมาซึ่งความเลื่อมใสในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย นำมาซึ่งความควรแก่อันประกอบโดยประการต่าง ๆ ในการทำประโยชน์ทั้งหลาย ดังความหมดจดแห่งทอง **(**ควรแก่อันประกอบเป็นอลังการต่าง ๆ ชนิด**)** ฉะนั้น

ความคล่องแคล่วแห่งกายชื่อว่า**กายปาคุญญตา (กายปาคุญฺญตา)** ความคล่องแคล่วแห่งจิตชื่อว่า**จิตตปาคุญญตา (จิตฺตปาคุญฺญตา)** กายปาคุญญตาและจิตตปาคุญญตานั้น มีความไม่เป็นไข้แห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความป่วยไข้แห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไร้โทษเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้ ปาคุญญตานี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อบาปธรรมมีอัสสัทธิยะเป็นต้นที่ทำความเป็นไข้แห่งกายและจิต

ความตรงแห่งกายชื่อว่า**กายุชุกตา (กายุชุกตา)** ความตรงแห่งจิตชื่อว่า**จิตตุชุกตา (จิตฺตุชุกตา)** กายุชุกตาและจิตตุชุกตานั้น มีความซื่อตรงแห่งกายและจิตเป็นลักษณะ มีอันบีบเอาความคดแห่งกายและจิตออกไปเป็นกิจ มีความไม่คดแห่งกายและจิตเป็นผล มีกายและจิตเป็นเหตุใกล้ อุชุกตานี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปกิเลสมีมายาและสาเฐยยะเป็นต้นที่ทำความคดโกงแห่งกายและจิต

[๔๗๑] คำนี้ว่า **ฉันทะ (ฉนฺโท)** เป็นคำเรียกกัตตุกามตา **(**ความใคร่จะทำ**)** เพราะเหตุนั้น ฉันทะนั้นจึงมีความใคร่จะทำเป็นลักษณะ มีการแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มีความต้องการด้วยอารมณ์เป็นผล อารมณ์นั้นนั่นแหละเป็นเหตุใกล้ของฉันทะนั้น อันฉันทะนี้ ในการจะรับเอาอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนใจยื่นมือออกไปฉะนั้น

[๔๗๒] ความน้อมใจเชื่อชื่อว่า**อธิโมกข์ (อธิโมกฺโข)** อธิโมกข์นั้นมีการลงความเห็นเป็นลักษณะ มีอันไม่รวนเรเป็นกิจ มีความตัดสินใจเป็นผล มีเรื่องที่จะต้องลงความเห็นเป็นเหตุใกล้ อธิโมกข์นี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังเสาเขื่อน เพราะความนิ่งในอารมณ์

[๔๗๓] การทำชื่อว่าการะ การทำ (อารมณ์) ในใจชื่อว่า**มนสิการ (มนสิกาโร)** อีกนัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใด ย่อมทำใจให้ไม่เหมือนใจเดิม (คือใจภวังค์) เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่ามนสิการ (แปลว่า เจตสิกธรรมอันทำใจให้ผิดไปจากเดิม) ดังนี้ก็ได้ มนสิการนี้นั้นมี ๓ ประการ คือ

๑. มนสิการอันจัดแจงอารมณ์ (อารมฺมณปฏิปาทโก)
๒. มนสิการอันจัดแจงในวิถี (วีถิปฏิปาทโก)
๓. มนสิการอันจัดแจงในชวนจิต (ชวนปฏิปาทโก)

ในมนสิการ ๓ ประการนั้น **มนสิการอันจัดแจงอารมณ์ (อารมฺมณปฏิปาทโก)** ชื่อว่ามนสิการ เพราะทำ (อารมณ์) ไว้ในใจ อารัมมณปฏิปาทิกมนสิการนั้น มีการยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้แล่นไปเป็นลักษณะ มีการประกอบสัมปยุตตธรรมทั้งหลายไว้ในอารมณ์เป็นกิจ มีความจดจ่อต่ออารมณ์เป็นผล มีอารมณ์เป็นเหตุใกล้ มนสิการนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมนับเนื่องในสังขารขันธ์เพราะความเป็นธรรมยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้ดำเนินไปในอารมณ์ ดุจนายสารถี (ยังม้าให้แล่นไป) ฉะนั้น ส่วนคำนี้ว่า **มนสิการอันจัดแจงในวิถี (วีถิปฏิปาทโก)** เป็นคำเรียกปัญจทวาราวัชชนจิต คำว่า **มนสิการอันจัดแจงในชวนจิต** นี้เป็นคำเรียกมโนทวาราวัชชนจิต มนสิการทั้ง ๒ ประการนั้นไม่ประสงค์เอาในที่นี้

[๔๗๔] ความเป็นกลางในธรรมทั้งหลายนั้นชื่อว่า**ตัตรมัชฌัตตตา (ตตฺรมชฺฌตฺตตา)** ตัตรมัชฌัตตตานั้น มีการนำจิตและเจตสิกทั้งหลายไปโดยเสมอเป็นลักษณะ มีอันห้ามเสียซึ่งความหย่อนและความยิ่งเป็นกิจ อีกนัยหนึ่ง มีอันเข้าไปตัดเสียซึ่งความตกไปเป็นฝักฝ่ายเป็นกิจ มีความเป็นกลางเป็นผล ตัตรมัชฌัตตตานี้ โดยที่เป็นความวางเฉยแห่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นว่าเป็นดุจนายสารถีผู้เพ่งดูอยู่เฉยๆ ซึ่งม้าอาชาไนยที่วิ่งไปเรียบแล้ว ฉะนั้น

กรุณาและมุทิตา (กรุณามุทุตา) พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในพรหมวิหารนิเทศเถิด[๑] แท้จริง ความแปลกกันมีเพียงว่า กรุณาและมุทิตา (ในพรหมวิหาร) นั้น เป็นรูปาวจรถึงอัปปนา (ส่วน) กรุณาและมุทิตา (ในอนิยตสังขาร) นี้ เป็นกามาวจรเท่านี้เอง

แต่อาจารย์บางพวกต้องการเมตตาและอุเบกขาเข้าในอนิยตสังขารด้วย คำของเกจิอาจารย์นั้นไม่ควรถือเอา เพราะว่า โดยความแล้ว เมตตาก็คืออโทสะ อุเบกขาก็คือตัตรมัชฌัตตุเบกขานั่นเอง

[๔๗๕] ความงดเว้นจากกายทุจริตชื่อว่า**กายทุจริตวิรัติ (กายทุจฺจริตวิรติ)** แม้ในวิรัติที่เหลือก็นัยนี้ ส่วนว่าโดยอาการมีลักษณะเป็นต้น วิรัติทั้ง ๓ ประการนั้น มีความไม่ก้าวล่วงวัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ มีอธิบายว่า ไม่ทำลาย (วัตถุเหล่านั้น) เป็นลักษณะ มีอันสยิ้ว (คือทำหน้านิ่วและกิริยาเกลียดชัง) ต่อวัตถุแห่งทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นกิจ มีความไม่กระทำเป็นผล มีคุณธรรมมีสัทธา หิริ โอตตัปปะ และอัปปิจฉตาเป็นต้นเป็นเหตุใกล้ วิรัตินี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นภาวะที่จิตเบือนหน้าจากการทำบาป

[๔๗๖] สังขาร ๓๖ ประการดังว่ามานี้แล พึงทราบว่า การประกอบกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ (จิตที่สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตกับญาณ เป็นอสังขาริก) ก็แลสังขารที่ประกอบกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่ประกอบกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ก็ความแปลกกันในจิตดวงที่ ๒ นี้ เพียงแต่เป็นสสังขารเท่านั้น

ส่วนสังขารที่เหลือ (๓๕) เว้นอโมหะ พึงทราบว่า ประกอบกับจิตดวงที่ ๓ (คือสหรคตด้วยโสมนัส วิปปยุตจากญาณ เป็นอสังขาริก) ที่ประกอบกับจิตดวงที่ ๔ ก็อย่างนั้น ความแปลกกันในจิตดวงที่ ๔ นี้ เพียงแต่เป็นสสังขาริกเท่านั้น

---

[๑] วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๒๔๐-๒๖๑/๔๒๐-๔๖๘

ส่วนในสังขารทั้งหลายที่กล่าวไว้ในจิตดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือเว้นปีติ ย่อมถึงความประกอบกับจิตดวงที่ ๕ (คือ สหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตกับญาณ เป็นอสังขาร) และแม้ที่ประกอบกับจิตดวงที่ ๖ ก็เช่นเดียวกับที่ประกอบกับจิตดวงที่ ๕ ด้วยว่า ความแปลกกันในจิตดวงที่ ๖ นี้ เพียงแต่เป็นสสังขารเท่านั้น ส่วนสังขารที่เหลือเว้น อโมหะ พึงทราบว่า ประกอบกับจิตดวงที่ ๗ (คือ สหรคตด้วยอุเบกขา วิปปยุตจากญาณ เป็นอสังขาร) ที่ประกอบกับจิตดวงที่ ๘ ก็อย่างนั้น ความแปลกกันในจิตดวงที่ ๘ นี้ เพียงแต่เป็นสสังขารเท่านั้น

ส่วนในสังขารทั้งหลายที่กล่าวไว้ในกามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือ (๓๓) เว้นวิรัติ ๓ ถึงความประกอบกับจิตดวงที่ ๑ ในรูปาวจรกุศล แต่นั้นสังขารทั้งหลายเว้นวิตก (เหลือ ๓๒) ประกอบกับจิตดวงที่ ๒ แต่นั้น สังขารเว้นวิจาร (เหลือ ๓๑) ประกอบกับจิตดวงที่ ๓ แต่นั้น สังขารเว้นปีติ (เหลือ ๓๐) ประกอบกับจิตดวงที่ ๔ แต่นั้น สังขารเว้นกรุณาและมุทิตาในฝ่ายอนิยตสังขาร (เหลือ ๒๘) ประกอบกับจิตดวงที่ ๕ สังขารในอรูปกุศลจิต ๔ ก็คือเจตสิกธรรมที่กล่าวแล้วในรูปาวจรจิตดวงที่ ๕ นั่นเอง ด้วยว่า ความเป็นอรูปาวจรเท่านั้น เป็นความแปลกกันในอรูปกุศลนี้

ในโลกุตตรจิตทั้งหลาย สังขารในมรรคจิตที่มีในปฐมฌาน พึงทราบตามนัยที่กล่าวในรูปาวจรจิตดวงที่ ๑ เป็นข้อแรก สังขารในมรรคจิตอันต่างโดยเป็นมรรคจิตที่มีในทุติยฌานเป็นต้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวในจิตเป็นลำดับไปมีรูปาวจรจิตดวงที่ ๒ เป็นต้นเหมือนกัน แต่นี้เป็นความแปลกในโลกุตตรจิตนี้ คือ (๑) กรุณาและมุทิตาไม่มี (๒) วิรตีเป็นนิยตะ (๓) เป็นโลกุตตระ สังขารทั้งหลายที่เป็นกุศลเท่านั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ เป็นอันดับแรก

[๔๗๗] ในอกุศลสังขารทั้งหลาย ก่อนอื่น สังขารที่ประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๑ ในโลภมูล มี ๑๗ คือ เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๓ เป็นเยวาปนกะ ๔

ในอกุศลสังขาร ๑๗ ประการนั้น สังขาร ๑๓[๑] ประการ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปีติ วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตัปปะ โลภะ โมหะ มิจฉาทิฏฐิ เหล่านี้เป็นนิยตะมาแล้วโดยรูปของตน สังขาร ๔[๒] ประการ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ เหล่านี้เป็นเยวาปนกะ

[๔๗๘] อธิบายในอกุศลสังขารเหล่านั้นบัณฑิตพึงทราบดังต่อไปนี้ บุคคลใดไม่ละอาย เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่าผู้ไม่ละอาย(อหิริโก) ความเป็นแห่งผู้ไม่ละอาย ชื่อว่า**อหิริกะ (อหิริกํ)** ธรรมชาติใดย่อมไม่กลัว เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อโนตตัปปะ (อโนตฺตปฺปํ)** ในสองอย่างนั้น **อหิริกะ (อหิริกํ)** มีความไม่รังเกียจแต่ทุจริตทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่ละอายแต่ทุจริตทั้งหลายเป็นลักษณะ **อโนตตัปปะ (อโนตฺตปฺปํ)** มีความไม่พรั่นแต่ทุจริตทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละเป็นลักษณะ หรือว่า มีความไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจริตทั้งหลายนั้นเป็นลักษณะ นี้เป็นความสังเขปในอหิริกะและอโนตตัปปะนี้ ส่วนความพิสดารพึงทราบโดยทำนองที่ตรงกันข้ามกับความแห่งหิริ และโอตตัปปะที่กล่าวแล้วนั้นเถิด

[๔๗๙] สัตว์ทั้งหลายย่อมโลภด้วยเจตสิกธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โลภะ (โลโภ)** (แปลว่า เจตสิกธรรมเป็นเหตุโลภแห่งสัตว์ทั้งหลาย) อีกนัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมโลภอยู่เอง เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นชื่อว่าโลภะ (แปลว่า เจตสิกโลภอยู่เอง) อีกนัยหนึ่ง เจตสิกธรรมนั้น เป็นอันโลภอยู่เอง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า โลภะ สัตว์ทั้งหลายย่อมหลงด้วยเจตสิกธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โมหะ (โมโห)** (แปลว่า เจตสิกธรรมเป็นเหตุหลงแห่งสัตว์ทั้งหลาย) อีกนัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมหลงอยู่เอง เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่าโมหะ (แปลว่า เจตสิกธรรมหลงอยู่เอง) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันหลงเท่านั้น เพราะเหตุนั้น

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๓๖๕/๑๑๐, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑/๓๐๘

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๑/๓๐๗

จึงชื่อว่าโมหะ (แปลว่า ความหลง) ในโลภะและโมหะนั้น โลภะมีความยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ ดุจตังสำหรับดักลิง ฉะนั้น มีอันตั้งหน้าเกาะติดไปเป็นกิจ ดุจชิ้นเนื้อที่บุคคลโยนลงไปในกระทะร้อน ๆ ฉะนั้น มีอันไม่ยอมสละเป็นผล ดุจสีป้ายตาผสมน้ำมัน ฉะนั้น มีความเห็นว่าน่ายินดีในสังโยชนียธรรมทั้งหลายเป็นเหตุใกล้ โลภะนี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เมื่อขยายตัวขึ้นจนเป็นแม่น้ำคือตัณหา ก็มีแต่พาไปอบายเท่านั้น ดุจแม่น้ำมีกระแสเชี่ยว ก็มีแต่พาไปสู่มหาสมุทร ฉะนั้น

[๔๘๐] **โมหะ (โมโห)** มีความบอดแห่งจิตเป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีความไม่เข้าใจเป็นกิจ อีกนัยหนึ่ง มีอันปกปิดเสียซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์เป็นกิจ มีความปฏิบัติไม่ชอบเป็นผล อีกนัยหนึ่ง มีความมืดเป็นผล มีการทำในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุใกล้ โมหะนี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นมูลเหตุแห่งอกุศลทั้งปวง

[๔๘๑] สัตว์ทั้งหลายย่อมเห็นผิดด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**มิจฉาทิฏฐิ (มิจฺฉาทิฏฺฐิ)** (แปลว่า ธรรมชาติเป็นเหตุเห็นผิดแห่งสัตว์ทั้งหลาย) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาติใดย่อมเห็นผิดอยู่เอง เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** (แปลว่า ธรรมชาติที่เห็นผิดเสียเอง) อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นอันเห็นผิด เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**มิจฉาทิฏฐิ** (แปลว่า ธรรมชาติสักว่าเป็นความเห็นผิด) มิจฉาทิฏฐินั้นมีความยึดมั่นโดยไม่แยบคายเป็นลักษณะ มีอันยึดถือผิดเป็นกิจ มีความปักใจเชื่อผิดเป็นผล มีโทษคือความไม่อยากเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นเหตุใกล้ มิจฉาทิฏฐินี้บัณฑิตพึงเห็นว่า มีโทษอย่างยิ่ง

[๔๘๒] ความที่จิตฟุ้งซ่านชื่อว่า**อุทธัจจะ (อุทฺธจฺจํ)** อุทธัจจะนั้นมีความไม่สงบเป็นลักษณะ ดุจน้ำกระเพื่อมเพราะลมตี ฉะนั้น มีความไม่หยุดนิ่งเป็นกิจ ดุจธงและแผ่นผ้าโบกสะบัดเพราะลมต้อง ฉะนั้น มีอาการหมุนไปเป็นผล ดุจเถ้าฟุ้งกระจายเพราะถูกทุ่มด้วยก้อนหิน ฉะนั้น มีการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายในเพราะความไม่สงบลงแห่งใจเป็นเหตุใกล้ อุทธัจจะนี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความซัดส่ายแห่งจิต อกุศลสังขารที่เหลือพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในกุศลสังขารเถิด ด้วยว่า ความเป็นอกุศลและความ

เป็นเจตสิกเลวทรามด้วยความเป็นอกุศลเท่านั้น เป็นความแปลกจากกุศลสังขารเหล่านั้น

[๔๘๓] สังขาร ๑๗ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า ถึงความประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๑ ก็แลสังขารที่ประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๑ เป็นฉันใด แม้ที่ประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๒ ก็เป็นฉันนั้น ส่วนความต่างในอกุศลจิตดวงที่ ๒ นี้ ก็คือความเป็นสสังขาร และถีนมิทธะเป็นอนิยตะ

ในถีนมิทธะนั้น ความท้อแท้ชื่อว่า**ถีนะ (ถินํ)** ความง่วงงุนชื่อว่า**มิทธะ (มิทฺธํ)** ขยายความว่า กิริยาที่ม้วนกลับ (คือถอย) เสียด้วยหมดอุตสาหะ (มิทธะก็คือทางลง) และเลิกล้มเสียด้วยหมดความสามารถ ถีนะด้วย มิทธะด้วย (รวมกัน) ชื่อว่าถีนมิทธะ ในสองอย่างนั้น **ถีนะ (ถีนํ)** มีความไม่อุตสาหะเป็นลักษณะ มีอันคลายความเพียรเสียเป็นกิจ มีอันจมอยู่เป็นผล **มิทธะ (มิทฺธํ)** มีความไม่ควรแก่การงาน (คือไม่คล่องแคล่ว) เป็นลักษณะ มีอันปิด (ทวาร) เป็นกิจ มีความหดหู่เป็นผล หรือมีอันหลับโงกเงกเป็นผล ทั้งสองอย่างด้วยกันมีอันทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายในอาการทั้งหลายมีความไม่ยินดีและความบิดกายเป็นต้นเป็นเหตุใกล้

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลจิตดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือ (๑๖) เว้นมิจฉาทิฏฐิ พึงทราบว่า ประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๓ (คือ สหรคตด้วยโสมนัส วิปปยุตจากทิฏฐิ เป็นอสังขาร) แต่**มานะ (มาโน)** ในอกุศลจิตดวงที่ ๓ นี้ เป็นอนิยตะ นี้เป็นความแปลกกัน มานะนั้นมีความหยิ่งเป็นลักษณะ มีความยกตัวเป็นกิจ มีความใคร่เป็นเช่นธง (คืออยากเด่น) เป็นผล มีทิฏฐิวิปปยุตและโลภะเป็นเหตุใกล้ มานะนั้นบัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นดังความบ้า

ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลจิตดวงที่ ๒ (คือ สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตกับทิฏฐิ เป็นสสังขาร) สังขารที่เหลือเว้นมิจฉาทิฏฐิ พึงทราบว่าประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๔ (คือ สหรคตด้วยโสมนัส วิปปยุตจากทิฏฐิ เป็นสสังขาร) แม้ในอกุศลจิตดวงที่ ๔ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกัน ส่วนว่า ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวไว้ในอกุศลจิตดวงที่ ๑ สังขารที่เหลือ เว้นปีติ ถึงการประกอบกับ

อกุศลจิตดวงที่ ๕ (คือ สหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตกับทิฏฐิ เป็นอสังขาร) และสังขารที่ประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเป็นฉันใด แม้สังขารที่ประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๖ เล่า ก็ย่อมเป็นฉันนั้น แปลกกันแต่ในดวงที่ ๖ นี้ ก็คือความที่มานะนั้นเป็นสสังขาร และความที่ถีนมิทธะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลจิตดวงที่ ๕ สังขารที่เหลือเว้นทิฏฐิ พึงทราบว่าประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๗ (คือ สหรคตด้วยอุเบกขา วิปปยุตจากทิฏฐิ เป็นอสังขาร) แต่ในอกุศลจิตดวงที่ ๗ นี้ มานะเป็นอนิยตะ ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในอกุศลจิตดวงที่ ๖ สังขารที่เหลือเว้นทิฏฐิ พึงทราบว่าประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๘ (คือ สหรคตด้วยอุเบกขา วิปปยุตจากทิฏฐิ เป็นสสังขาร) แต่ในอกุศลจิตดวงที่ ๘ นี้เล่า มานะก็เป็นสังขารในจำพวกอนิยตะเหมือนกันแล

[๔๘๔] ส่วนในโทสมูลจิต ๒ อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตกับอกุศลจิตดวงที่ ๑ (คือ สหรคตด้วยโทมนัส สัมปยุตกับปฏิฆะ เป็นอสังขาริก) มี ๑๘ ประการ คือ เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน ๑๑ เป็นเยวาปนกะ ๔ เป็นอนิยตะ ๓ ในอกุศลสังขาร ๑๘ ประการ นั้น สังขาร ๑๑[๑] ประการ คือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต สมาธิ อหิริกะ อโนตตัปปะ โทสะ โมหะ เหล่านี้เป็นนิยตะมาโดยรูปของตน สังขาร ๔ ประการ คือ ฉันทะ อธิโมกข์ อุทธัจจะ มนสิการ เหล่านี้เป็นเยวาปนกะ สังขาร ๓[๒] ประการ คือ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ นี้เป็นอนิยตะ

[๔๘๕] ในบทเหล่านั้น พึงทราบอธิบายดังต่อไปนี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมประทุษร้ายด้วยเจตสิกธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โทสะ (โทโส)** (เจตสิกธรรมเป็นเหตุประทุษร้ายแห่งสัตว์ทั้งหลาย) อีกนัยหนึ่ง เจตสิกธรรมใดย่อมประทุษร้ายอยู่เอง เพราะเหตุนั้น เจตสิกธรรมนั้น จึงชื่อว่าโทสะ (เจตสิกธรรมที่ประทุษร้ายเสียเอง)

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๔๑๓/๑๒๐, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๓๗๔/๓๑๕

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๔๑๓/๓๑๕

อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นความประทุษร้ายเท่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่า**โทสะ (โทโส)** (ความประทุษร้าย) โทสะนั้นมีความดุร้ายเป็นลักษณะ ดุจอสรพิษที่ถูกตี มีความพลุ่งพล่านเป็นกิจ ดุจถูกพิษแทรก หรือมีอันเผาที่อาศัยของตนเสียเป็นกิจ ดุจไฟป่า มีอันประทุษร้ายเป็นผล ดังข้าศึกได้โอกาส มีอาฆาตวัตถุเป็นเหตุใกล้ โทสะนี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นเหมือนน้ำมูตรเน่าระคนด้วยยาพิษ ฉะนั้น

[๔๘๖] ความประพฤติหึงหวงชื่อว่า**อิสสา (อิสฺสา) (ริษยา)** อิสสานั้นมีความชิงชัง (คือทนไม่ได้) ต่อสมบัติ (ความดี) ของคนอื่นเป็นลักษณะ มีความไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่นนั้นแหละเป็นกิจ มีความเบือนหน้าจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นผล มีสมบัติของผู้อื่นเป็นเหตุใกล้ อิสสานี้บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นสังโยชน์ (เป็นเครื่องผูกจิตไว้)

[๔๘๗] ความตระหนี่ชื่อว่า**มัจฉริยะ (มจฺฉริยํ)** มัจฉริยะนั้นมีการปกปิดสมบัติทั้งหลายของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่พึงได้ก็ตามเป็นลักษณะ มีความทนไม่ได้ต่อสมบัติของตนเหล่านั้นจะเป็นของทั่วไปด้วยชนเหล่าอื่นเป็นกิจ มีความสยิ้วหน้าเป็นผล หรือมีความขี้เหนียวเป็นผล มีสมบัติของตนเป็นเหตุใกล้ มัจฉริยะนี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นความผิดรูปแห่งใจ

[๔๘๘] การทำ(ทางใจ)ที่บัณฑิตเกลียดชื่อว่ากุกตะ ภาวะแห่งกุกตะนั้นชื่อว่า**กุกกุจจะ (กุกฺกุจฺจํ)** กุกกุจจะนั้นมีความทำให้เดือดร้อนใจในภายหลังเป็นลักษณะ มีความเศร้าใจถึงการที่ทำแล้วและที่ยังไม่ได้ทำเป็นกิจ มีความเดือดร้อนเป็นผล มีการที่ทำแล้วและที่ยังมิได้ทำเป็นเหตุใกล้ กุกกุจจะนั้น บัณฑิตพึงเห็นว่า เหมือนความเป็นทาส อกุศลสังขารที่เหลือ มีประการดังกล่าวแล้วนั่นแล

สังขาร ๑๘ ประการที่กล่าวมานี้แล บัณฑิตพึงทราบว่า ถึงการประกอบกับอกุศลจิตโทสมูลดวงที่ ๑ ก็แลสังขารที่ถึงการประกอบกับอกุศลจิตโทสมูลดวงที่ ๑ ย่อมเป็น ฉันใด แม้ที่ถึงการประกอบกับโทสมูลดวงที่ ๒ ก็ฉันนั้น แต่ความแปลก (ในดวงที่ ๒ นี้) ก็คือเป็นสสังขาร และในพวกอนิยตะ ก็มีถีนมิทธะด้วย

[๔๘๙] ส่วนในโมหมูล ๒ ประการว่าโดยวิจิกิจฉาสัมปยุตก่อน สังขารที่มาโดยรูปของตนมี ๑๑ ประการคือ ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร วิริยะ ชีวิต จิตตฐิติ อหิริกะ อโนตตัปปะ โมหะ วิจิกิจฉา[๑] และเป็นเยวาปนกะ ๒ ประการ คือ อุทธัจจะและมนสิการ จึงรวมเป็นอกุศลสังขารโมหมูล ๑๓ ประการ

[๔๙๐] ในคำเหล่านั้น คำว่า **ความหยุดแห่งจิต (จิตฺตฏฺฐิติ)** ได้แก่ อาการสักว่าความหยุดความเป็นไปแห่งจิต (เป็นขณะๆ) หมายเอาสมาธิอย่างอ่อน ความแน่ใจปราศไปแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**วิจิกิจฉา (วิจิกิจฺฉา)** วิจิกิจฉานั้นมีความสงสัยเป็นลักษณะ มีความหวั่นไหวเป็นกิจ มีอันไม่ชี้ขาดเป็นผล อีกนัยหนึ่ง มีอันถือเอาไม่แน่นอนเป็นผล มีการทำในใจโดยไม่ถูกทาง ในเพราะความลังเลเป็นเหตุใกล้ วิจิกิจฉานี้ บัณฑิตพึงเห็นว่า เป็นธรรมชาติทำอันตรายต่อการปฏิบัติ สังขารที่เหลือมีประการดังกล่าวแล้วนั่นเอง

ว่าโดยอุทธัจจสัมปยุต ในสังขารทั้งหลายที่กล่าวในวิจิกิจฉาสัมปยุต เว้นวิจิกิจฉาสังขารที่เหลือ ๑๒ ประการ แต่เพราะในอุทธัจจสัมปยุตนี้ไม่มีวิจิกิจฉา อธิโมกข์ (ความตัดสินใจ) จึงเกิดขึ้น สังขารที่เหลือ ๑๓ ประการรวมกับอธิโมกข์นั้น จึงเป็น ๑๓ ประการเหมือนกัน แต่เพราะมีอธิโมกข์ร่วม จึงเป็นสมาธิมีกำลังกว่า อนึ่ง อุทธัจจะในอุทธัจจสัมปยุตนี้ มาโดยรูปของตนแท้ อธิโมกข์และมนสิการมาโดยเป็นเยวาปนกะเท่านั้น สังขารที่เป็นอกุศลทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้

[๔๙๑] ในอัพยากตสังขารทั้งหลาย อันดับแรก อัพยากตสังขารฝ่ายวิบากมี ๒ โดยแยกเป็นอเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ ประการนั้น อัพยากตสังขารที่สัมปยุตกับอเหตุกวิปากจิต จัดเป็นอเหตุกสังขาร ในอเหตุกสังขารนั้น อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณทั้งที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากมี ๕ ประการ คือ สังขารที่มาโดยรูปของตน ๔ ประการ คือ ผัสสะ เจตนา ชีวิต จิตตฐิติ[๒] ที่เป็นเยวาปนกะ ก็มีแต่

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๔๒๒/๑๒๒, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๔๒๒/๓๑๖

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๔๓๑/๑๒๔, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๔๓๘/๓๒๐

มนสิการอย่างเดียว แม้ที่สัมปยุตกับโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณก็มี ๕ ดวงนั้นแหละ ในมโนธาตุที่เป็นวิบากทั้ง ๒ ฝ่าย (คือ ทั้งฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศล) มี ๘ ดวงคือ สังขาร ๕ ดวงนี้ และวิตก วิจาร อธิโมกข์ด้วย แม้ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้ง ๓ (คือ ที่สหรคตด้วยสุข ที่สหรคตด้วยอุเบกขา ที่สหรคตด้วยโสมนัส) ก็อย่างนั้น แต่ในอเหตุกมโนวิญญาณธาตุนี้ มโนวิญญาณธาตุใดสหรคตด้วยโสมนัส ปีติ (ที่เกิด) ร่วมกับมโนวิญญาณธาตุนั้น พึงทราบว่า เป็นอธิกปีติ

ส่วนอัพยากตสังขารที่สัมปยุตกับสเหตุกวิปากจิต จัดเป็นสเหตุกสังขาร ในสเหตุกสังขารทั้งหลายนั้น อันดับแรก สังขารที่สัมปยุตกับกามาวจรวิบาก ๘ ดวงก็เป็นเช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตกับกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงนั่นเอง แต่กรุณาและมุทิตาใดในจำพวกอนิยตสังขาร กรุณาและมุทิตานั้นไม่มีในพวกวิปากสังขาร เพราะกรุณาและมุทิตานั้นมีสัตว์เป็นอารมณ์ ฝ่ายกามาวจรวิปากสังขารทั้งหลายมีปริตตธรรมเป็นอารมณ์โดยส่วนเดียว มิใช่แต่กรุณาและมุทิตาอย่างเดียวเท่านั้น ถึงวิรัติทั้งหลายเล่า ก็ไม่มีในจำพวกวิปากสังขาร เพราะท่านกล่าวว่า “สิกขาบท ๕ ประการเป็นกุศลเท่านั้น”[๑]

ส่วนอัพยากตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตกับวิปากจิตที่เป็นรูปาวจร อรูปาวจร และโลกุตตระก็เช่นเดียวกับสังขารที่สัมปยุตกับกุศลจิตแห่งวิปากจิตเหล่านั้นนั่นเอง

[๔๙๒] แม้อัพยากตสังขารฝ่ายกิริยา ก็เป็น ๒ ดวงโดยแยกเป็นอเหตุกะและสเหตุกะ ใน ๒ ประการนั้น อัพยากตสังขารที่สัมปยุตกับอเหตุกกิริยาจิต จัดเป็นอเหตุกสังขาร สังขารที่เป็นอเหตุกกิริยาเหล่านั้น ก็เสมอกับสังขารที่สัมปยุตกับกุศลวิบากมโนธาตุ และอเหตุกมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ แต่วิริยะในมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่ เป็นอธิกวิริยะ สมาธิก็เป็นสมาธิที่ถึงความมีกำลัง เพราะไม่มีวิริยะร่วม นี้เป็นความแปลกกันในสังขารที่ประกอบด้วยมโนวิญญาณธาตุทั้งคู่นั้น

ส่วนอัพยากตสังขารทั้งหลายที่สัมปยุตกับสเหตุกกิริยาจิต จัดเป็นสเหตุกสังขาร ในสังขารที่เป็นสเหตุกกิริยาเหล่านั้น ข้อแรก สังขารที่สัมปยุตกับกามาวจรกิริยาจิต

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๕/๔๕๕, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๔๙๘/๓๒๓

๘ ดวง เว้นวิรัติ ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตด้วยกามาวจรกุศล ๘ ดวง สังขารที่สัมปยุตกับรูปาวจรกิริยาจิตและอรูปาวจรกิริยาจิตเล่า ก็เป็นเช่นกับสังขารที่สัมปยุตกับกุศลจิตแห่งกิริยาจิตเหล่านั้นทุกประการเหมือนกันแล สังขารทั้งหลายแม้ที่เป็นอัพยากฤต บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในสังขารขันธ์

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในขันธ์ทั้งหลาย ตามนัยแห่งบทภาชนีย์ในพระอภิธรรม เท่านี้ก่อน

ว่าด้วยการแจกขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น

[๔๙๓] ก็แลขันธ์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาค **(**ทรงจำแนก**)** ให้พิสดารอย่างนี้ว่า

"รูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม ชั้นต่ำหรือชั้นประณีตก็ตาม อยู่ในที่ไกลหรืออยู่ในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่า รูปขันธ์ เพราะรวบรวมรูปนั้นเข้าด้วยกัน เวทนาทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มเวทนานี้ เรียกว่า เวทนาขันธ์ เพราะรวบรวมเวทนานั้นเข้าด้วยกัน สัญญาทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้ เรียกว่า สัญญาขันธ์ เพราะรวบรวมสัญญานั้นเข้าด้วยกัน สังขารทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้ เรียกว่าสังขารขันธ์ เพราะรวบรวมสังขารนั้นเข้าด้วยกัน วิญญาณทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้ เรียกว่า วิญญาณขันธ์ เพราะรวบรวมวิญญาณนั้นเข้าด้วยกัน"[๑]

ในบทพระบาลีเหล่านั้น คำว่า **ทุกอย่าง (ยํ กิญฺจิ)** เป็นคำกำหนดถือเอาหมดไม่มีเหลือ คำว่า **รูป (รูปํ)** เป็นคำจำกัดสิ่งที่ประสงค์ยิ่ง โดยเฉพาะด้วยบททั้ง ๒ ดังนี้

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒-๒๖/๑-๑๖

ก็เป็นอันได้ทรงทำความกำหนดรูปอย่างไม่เหลือ ต่อแต่นั้นจึงทรงเริ่มจำแนกรูปนั้นโดยกาลมีอดีตเป็นต้น จริงอยู่ รูปนั้น บ้างก็เป็นอดีต บ้างก็แตกต่างเป็นอนาคตเป็นต้นแล นัยแม้ในขันธ์ที่เหลือมีเวทนาขันธ์เป็นต้นก็นัยนี้

[๔๙๔] ในขันธ์ทั้งหลายนั้น ข้อแรก รูปจัดเป็นอดีตโดยส่วน ๔ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอัทธา สันตติ สมัย และขณะ ที่เป็นอนาคตและปัจจุบันก็อย่างนั้น

ในส่วน ๔ ประการนั้น ว่าโดย**อัทธา (อทฺธาวเสน)** ก่อน ในภพหนึ่ง รูปของคนผู้หนึ่งในกาลก่อนแต่ปฏิสนธิจัดเป็นอดีต รูปในกาลถัดจากจุติไปจัดเป็นอนาคต รูปในระหว่างกาลทั้ง ๒ ประการนั้น จัดเป็นปัจจุบัน

ว่า**โดยสันตติ (สนฺตติวเสน)** รูปอันมีอุตุที่เป็นสภาคอันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน และมีอาหาร (ที่เป็นสภาค) อันหนึ่งเป็นสมุฏฐาน แม้เป็นไปด้วยอำนาจระยะกาลเป็นเบื้องต้นและเบื้องปลายก็ดี จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่มีอุตุและอาหารเป็นวิสภาคเป็นสมุฏฐานในกาลก่อนแต่นั้นจัดเป็นอดีต รูปหลังจากนั้น จัดเป็นอนาคต รูปที่เกิดแต่จิตมีวิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่ง และสมาบัติจิตหนึ่งเป็นสมุฏฐาน จัดเป็นปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต รูปในกาลภายหลังจากนั้น จัดเป็นอนาคต สำหรับรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานหามีการแยกประเภทเป็นอดีตเป็นต้น ด้วยอำนาจสันตติเป็นส่วนหนึ่งต่างหากไม่ แต่ความเป็นอดีตเป็นต้นแห่งรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้น พึงทราบโดยเป็นอุปถัมภกปัจจัยของรูปที่มีอุตุ อาหาร และจิตเป็นสมุฏฐานเหล่านั้นแหละ

ว่าโดยสมัย (สมยวเสน) รูปสมัยนั้นๆ อันเป็นไปโดยสืบต่อกันในสมัยทั้งหลายมีครู่หนึ่ง ตอนเช้า ตอนเย็น ตอนกลางคืน และตอนกลางวันเป็นต้น จัดเป็นปัจจุบัน รูปในสมัยก่อนแต่นั้น จัดเป็นอดีต รูปในสมัยหลังแต่นั้น จัดเป็นอนาคต

ว่าโดยขณะ (ขณวเสน) รูปที่เนื่องอยู่ในขณะ ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้น จัดเป็นปัจจุบัน รูปในกาลก่อนแต่นั้น จัดเป็นอนาคต รูปหลังจากนั้น จัดเป็นอดีต อีกอย่างหนึ่ง รูปที่มีเหตุกิจและปัจจัยกิจล่วงไปแล้ว จัดเป็นอดีต รูปที่มีเหตุกิจสำเร็จแล้ว แต่ปัจจยกิจยังไม่สำเร็จ จัดเป็นปัจจุบัน รูปที่มีกิจทั้ง ๒ ยังไม่สำเร็จ จัดเป็นอนาคต หรือว่า รูป

ในขณะทำกิจของตน จัดเป็นปัจจุบัน รูปก่อนแต่นั้น จัดเป็นอนาคต รูปหลังจากนั้น จัดเป็นอดีต ก็ในกถาว่าด้วยการจำแนกรูปนี้ กถาว่าด้วยขณะเป็นต้นอย่างเดียวไม่มีปริยาย กถาที่เหลือมีปริยาย

[๔๙๕] ประเภทรูปภายในและรูปภายนอก มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นเทียว แต่ว่า ในสุตตันตนัยนี้ พึงทราบว่า "รูปที่มีอยู่ภายในตนของตน จัดเป็นภายในตน ส่วนรูปที่เป็นภายในของบุคคลอื่น จัดเป็นภายนอก" ประเภทรูปหยาบและรูปละเอียด ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วเหมือนกัน

[๔๙๖] ประเภทแห่งรูปชั้นต่ำและรูปชั้นประณีตเป็นต้น เป็น ๒ ประการคือ (๑) โดยปริยาย (คือโดยแยกเป็นชั้นๆ) (๒) โดยนิปปริยาย ใน ๒ ประการนั้น ความเป็นรูปชั้นต่ำและรูปชั้นประณีตโดยปริยาย พึงทราบโดยปริยายก่อน คือ รูปของเทพเหล่าสุทัสสีเลวกว่ารูปของเทพเหล่าอกนิฏฐะ รูปของเทพเหล่าสุทัสสีนั่นแหละ ประณีตกว่ารูปของเทพเหล่าสุทัสสา จนกระทั่งถึงรูปของพวกสัตว์นรก (เลวกว่ารูปของพวกมนุษย์) ส่วนความเป็นรูปชั้นต่ำและรูปชั้นประณีตโดยนิปปริยาย พึงทราบว่า อกุศลวิปากจิตเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็นรูปเลว กุศลวิปากจิตเกิดขึ้นในรูปใด รูปนั้นก็เป็นรูปประณีต

แม้คำนี้ว่า **รูปไกล รูปใกล้ (ทูเร สนฺติเก)** ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วเหมือนกัน แต่ในคำนี้ พึงทราบความเป็นรูปไกลและรูปใกล้ โดยอาศัยเทียบกันโดยโอกาส

[๔๙๗] ในคำนี้ว่า **เพราะรวบรวมรูปนั้นเข้าด้วยกัน (ตเทกชฺฌํ อภิสํยูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา)** มีความดังนี้ว่า พวกรูปนี้ เรียกว่า รูปขันธ์ เพราะทำรูปที่ทรงแจกออกเป็นส่วนๆ ด้วยบททั้งหลายมีอดีตเป็นต้นนั้นทั้งสิ้น เข้าเป็นกองด้วยปัญญา ในความเป็นอย่างเดียว กล่าวคือรุปปนลักษณะ (ลักษณะที่รูปทำลายไป) ด้วยคำนี้เป็นอันแสดงว่า รูปทั้งสิ้นชื่อว่ารูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองได้ในรุปปนลักษณะ ด้วยว่า ขึ้นชื่อว่ารูปขันธ์จะเป็นอื่นไปจากรูปหามีไม่

[๔๙๘] ก็แลรูป (ได้ชื่อว่ารูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความรวมเข้าเป็นกอง ในรุปปนลักษณะได้) ฉันใด แม้เวทนาเป็นต้น ก็ได้ชื่อว่าขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นอาทิ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกอง ในลักษณะทั้งหลายมีเวทยิตลักษณะ (ลักษณะที่รู้เสวยอารมณ์) เป็นต้นได้ ฉันนั้น ด้วยว่า ขึ้นชื่อว่าขันธ์ทั้งหลายมีเวทนาขันธ์เป็นต้น จะเป็นอื่นไปจากเวทนาเป็นต้นหามีไม่

ส่วนในการจำแนกโดยกาลมีอดีตกาลเป็นต้น ในเวทนาขันธ์นี้ พึงทราบความเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแห่งเวทนา ด้วยอำนาจสันตติและด้วยอำนาจขณะ เป็นต้น ในสันตติและขณะเป็นต้นนั้น ว่า**โดยสันตติ (สนฺตติวเสน)** เวทนาที่เนื่องอยู่ในวิถีจิตหนึ่ง ชวนจิตหนึ่ง และสมาบัติหนึ่ง และเวทนาถึงการประกอบอยู่กับอารมณ์ในวิถีจิตหนึ่ง เป็นปัจจุบัน เวทนาในกาลก่อนแต่นั้น เป็นอดีต เวทนาในกาลภายหลังเป็นอนาคต ว่า**โดยขณะเป็นต้น (ขณาทิวเสน)** เวทนาที่เนื่องอยู่ในขณะทั้ง ๓ และเวทนาที่กำลังทำกิจของตนที่เป็นตอนต้น ตอนปลาย และตอนกลาง เป็นปัจจุบัน เวทนาในขณะก่อนแต่นั้น เป็นอดีต เวทนาในขณะภายหลัง เป็นอนาคต ประเภทแห่งเวทนาภายในและภายนอก พึงทราบ โดยเป็นเวทนาภายในตนของตน

[๔๙๙] ประเภทแห่งเวทนาหยาบและเวทนาละเอียด พึงทราบด้วยอำนาจแห่งชาติ สภาวะ บุคคล โลกิยะ และโลกุตตระ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์[๑] โดยนัยว่า "เวทนาที่เป็นอกุศล เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต เป็นเวทนาละเอียด" เป็นต้น อันดับแรก ว่า**โดยชาติ (ชาติวเสน)** เวทนาที่เป็นอกุศล หยาบกว่าเวทนาที่เป็นกุศล เพราะมีความเป็นไปไม่สงบ เพราะเป็นเหตุแห่งการทำกรรมที่มีโทษ และเพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส หยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากตวิบาก เพราะเป็นไปกับความพยายาม เพราะเป็นไปกับความอุตสาหะ เพราะเป็นไปกับวิบาก เพราะมีความเร่าร้อนด้วยกิเลส เพราะเป็นไปกับด้วยโทษ หยาบกว่าอัพยากตกิริยา เพราะเป็นไปกับวิบาก เพราะมี

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑/๕

ความเร่าร้อนด้วยกิเลส เพราะเป็นไปกับด้วยโทษ ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอัพยากฤต ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอกุศล โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลทั้ง ๒ ฝ่าย หยาบกว่าเวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะเป็นไปกับด้วยความพยายาม เพราะเป็นไปกับด้วยความอุตสาหะ และเพราะเป็นไปกับด้วยวิบากตามที่ควร เวทนาที่เป็นอัพยากฤตทั้ง ๒ ฝ่ายเล่า ก็ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอกุศลทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น โดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว ความเป็นเวทนาหยาบและเวทนาละเอียดด้วยอำนาจแห่งชาติ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วอย่างนี้ เป็นอันดับแรก

[๕๐๐] ส่วนว่า**โดยสภาวะ (สภาววเสน)** ทุกขเวทนาหยาบกว่าเวทนา ๒ ประการนอกนี้ เพราะไม่มีอัสสาทะ เพราะเป็นไปกับความเผยตัว เพราะทำความไหวตัว เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความหวาดกลัว และเพราะข่มเอา ฝ่ายเวทนา ๒ ประการนอกนี้ก็ละเอียดกว่าทุกขเวทนา เพราะเป็นที่ยินดี เพราะละเอียด เพราะประณีต เพราะน่าชอบใจ และเพราะเป็นกลางๆ ตามที่ควรประกอบ ส่วนสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้ง ๒ หยาบกว่าอทุกขมสุขเวทนา เพราะมีการเผยตัว เพราะทำความไหว และเพราะความปรากฏ อทุกขมสุขเวทนานั้นละเอียดกว่าสุขเวทนา และทุกขเวทนาทั้ง ๒ นั้นโดยปริยายต่างจากปริยายที่กล่าวแล้ว ความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดด้วยอำนาจแห่งสภาวะ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วฉะนี้

[๕๐๑] ส่วนว่า**โดยบุคคล (ปุคฺคลวเสน)** เวทนาของบุคคลผู้มิได้เข้าสมาบัติหยาบกว่าเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ เพราะเวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัตินั้นซัดส่ายไปในอารมณ์ต่างๆ เวทนานอกนี้ (คือเวทนาของท่านผู้เข้าสมาบัติ) ก็ละเอียด (กว่าเวทนาอีกฝ่าย) โดยปริยายตรงกันข้าม ความเป็นเวทนาหยาบและละเอียดด้วยอำนาจบุคคล บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วฉะนี้

ส่วนว่าโดย**โลกิยะและโลกุตตระ (โลกิยโลกุตฺตรวเสน)** เวทนาที่เป็นไปกับด้วยอาสวะเป็นโลกิยเวทนา โลกิยเวทนานั้น หยาบกว่าเวทนาที่ไม่มีอาสวะ เพราะเป็นเหตุ

เกิดอาสวะ เพราะเกื้อกูลแก่โอฆะ เพราะเกื้อกูลแก่โยคะ เพราะเกื้อกูลแก่คันถะ เพราะเกื้อกูลแก่นิวรณ์ เพราะเกื้อกูลแก่อุปาทาน เพราะเกี่ยวเนื่องด้วยสังกิเลส และเพราะมีทั่วไปแก่ปุถุชน เวทนาอันหาอาสวะมิได้นั้น ละเอียดกว่าเวทนาที่มีอาสวะโดยปริยายตรงกันข้าม ความเป็นเวทนาหยาบและละเอียด ด้วยอำนาจแห่งโลกิยะและโลกุตตระ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วนี้

[๕๐๒] ความคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น ในความหยาบและละเอียดตามที่กล่าวมานั้น บัณฑิตพึงกันเสีย **(อย่าให้ปนกัน)** เพราะว่า เวทนาที่สัมปยุตกับกายวิญญาณอันเป็นอกุศลวิบากแม้จัดเป็นเวทนาละเอียด เพราะเป็นอัพยากฤตโดยอำนาจแห่งชาติ แต่ก็เป็นเวทนาหยาบ โดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น สมดังที่ตรัสไว้ว่า "เวทนาที่เป็นอัพยากฤต เป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติ เป็นเวทนาละเอียด เวทนาของผู้มิได้เข้าสมาบัติ เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นไปกับอาสวะ เป็นเวทนาหยาบ เวทนาอันหาอาสวะมิได้ เป็นเวทนาละเอียด"[๑] และทุกขเวทนาเป็นฉันใด แม้สุขเวทนาเป็นต้น ก็เป็นเวทนาหยาบโดยชาติ เป็นเวทนาละเอียดโดยสภาวะเป็นอาทิ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ความปนคละกันด้วยอำนาจแห่งชาติเป็นต้น จะไม่มี ด้วยประการใด ความหยาบและละเอียดแห่งเวทนาทั้งหลาย บัณฑิตก็พึงทราบด้วยประการนั้นเถิด คือว่า เวทนาที่เป็นอัพยากฤต เป็นเวทนาละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นกุศลและเวทนาที่เป็นอกุศลโดยชาติ ไม่ต้องไปแตะต้องถึงความต่างโดยส่วนอื่นมีสภาวะเป็นต้น ดังนี้ว่า ในเวทนาเหล่านั้น เวทนาที่เป็นอัพยากฤต เป็นไฉน คือ เป็นทุกข์หรือเป็นสุข เป็นของท่านผู้เข้าสมาบัติหรือเป็นของท่านผู้มิได้เข้าสมาบัติ เป็นสาสวะ หรือเป็นอนาสวะ นัยในเวทนาทั้งปวง ก็นัยนี้

อีกนัยหนึ่ง โดยพระบาลีว่า "ก็หรือเวทนาหยาบและละเอียดพึงเห็นโดยเทียบเคียงเวทนานั้นๆ"[๒] พึงทราบว่า ในเวทนาอื่นมีเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นต้น เวทนาที่สหรคต

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑/๕

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๑/๕

ด้วยโทสะ หยาบกว่าเวทนาที่สหรคตด้วยโลภะ เพราะ (โทสะ) เผาที่อาศัยของตนเหมือนไฟ เวทนาที่สหรคตด้วยโลภะ เป็นเวทนาละเอียด ถึงเวทนาที่สหรคตด้วยโทสะเล่า ที่เป็นนิยตะ ก็เป็นเวทนาหยาบ ที่เป็นอนิยตะก็เป็นเวทนาละเอียดไป ถึงนิยตะที่เป็นกัปปัฏฐิติกะเล่า ก็เป็นเวทนาหยาบไป นอกนี้เป็นเวทนาละเอียดไป แม้ในพวกที่เป็นกัปปัฏฐิติกะ ที่เป็นอสังขาริกเป็นเวทนาหยาบ นอกนี้เป็นเวทนาละเอียดไป ฝ่ายเวทนาที่สหรคตด้วยโลภะสัมปยุตกับทิฏฐิ เป็นเวทนาหยาบ นอกนี้เป็นเวทนาละเอียด แม้เวทนาที่เป็นนิยตะเป็นกัปปัฏฐิติกะ ที่เป็นอสังขาริก ก็เป็นเวทนาหยาบไป นอกนี้เป็นเวทนาละเอียดไป แต่ (เมื่อว่า) โดยไม่แปลกกัน (คือไม่แยกเป็นเวทนาที่สหรคตด้วยโทสะ ที่สหรคตด้วยโลภะ) เวทนาที่เป็นอกุศลที่มีวิบากมากเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวิบากน้อยเป็นเวทนาละเอียด ส่วนเวทนาที่เป็นกุศลที่มีวิบากน้อย เป็นเวทนาหยาบ ที่มีวิบากมาก เป็นเวทนาละเอียด

อีกอย่างหนึ่ง เวทนาที่เป็นกามาวจรกุศล เป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศล เป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นอรูปาวจรกุศล ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นรูปาวจรกุศลนั้น เวทนาที่เป็นโลกุตตระ ละเอียดกว่าเวทนาที่เป็นอรูปาวจรกุศลนั้น เวทนาที่เป็นกามาวจรเล่าที่เป็นทานมัยจัดเป็นหยาบ ที่เป็นสีลมัย จัดเป็นละเอียด ที่เป็นภาวนามัย ละเอียดกว่าที่เป็นสีลมัยนั้น แม้ภาวนามัยเล่าที่เป็นทุเหตุกะก็เป็นหยาบไป ที่เป็นติเหตุกะก็เป็นอันละเอียด แม้ติเหตุกะเล่า ที่เป็นสสังขาริกก็เป็นอันหยาบ ที่เป็นอสังขาริกเป็นละเอียด ส่วนเวทนาที่เป็นรูปาวจรที่เป็นไปในปฐมฌานเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ ที่เป็นไปในปัญจมฌาน เป็นเวทนาละเอียดกว่าที่เป็นไปในจตุตถฌานแท้ ข้างเวทนาที่เป็นอรูปาวจรที่สัมปยุตกับอากาสานัญจายตนะเป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ ที่สัมปยุตกับเนวสัญญานาสัญญายตนะ เป็นเวทนาละเอียดกว่าที่สัมปยุตกับอากิญจัญญายตนะแท้ ฝ่ายเวทนาที่เป็นโลกุตตระ ที่สัมปยุตกับโสดาปัตติมรรค เป็นเวทนาหยาบ ฯลฯ ที่สัมปยุตกับอรหัตตมรรคเป็นเวทนาละเอียดแท้ นัยในเวทนาที่เป็นวิบากและที่เป็นกิริยาในภูมินั้นๆ และเวทนาที่กล่าวด้วยอำนาจสภาวะมีทุกขเวทนาเป็นต้น ด้วยอำนาจ

แห่งบุคคลผู้มิได้เข้าสมาบัติ เป็นต้น และด้วยอำนาจโลกิยะมีเวทนาที่เป็นไปกับอาสวะเป็นต้น ก็นัยเดียวกัน

เมื่อว่าโดยโอกาส ทุกขเวทนาในนรก เป็นเวทนาหยาบ ทุกขเวทนาในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานเป็นละเอียด ฯลฯ ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีละเอียดกว่า ทุกขเวทนาในเหล่าเทพชั้นนิมมานรดีแท้ ก็แลทุกขเวทนา พึงประกอบ (ความ) ฉันใด แม้สุขเวทนาก็พึงประกอบ (ความ) ตามควร ในภูมิทั้งปวง ฉันนั้นเถิด อนึ่ง แม้ว่าโดยวัตถุ เวทนาทุกอย่างที่มีวัตถุเลวเป็นเวทนาหยาบ ที่มีวัตถุประณีต เป็นเวทนาละเอียด

ในประเภทชั้นต่ำและชั้นประณีต พึงเห็นว่า เวทนาใดหยาบ เวทนานั้นก็เป็นชั้นต่ำ และเวทนาใดละเอียด เวทนานั้นก็ประณีต

[๕๐๓] ส่วนบทว่าไกล ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์[๑]โดยนัยว่า “เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต” เป็นต้น บทว่าใกล้ ท่านจำแนกไว้ในคัมภีร์วิภังค์โดยนัยว่า “เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล” เป็นต้น เพราะเหตุนั้น เวทนาที่เป็นอกุศล จึงชื่อว่าเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต เพราะเป็นวิสภาคกัน เพราะไม่เกี่ยวข้องกัน และเพราะไม่สมกัน เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤตเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศลก็อย่างนั้น ในวาระทั้งปวงก็นัยนี้ ส่วนเวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล เพราะเป็นสภาคกัน และเพราะสมกัน นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารในการจำแนกเวทนาขันธ์โดยส่วนต่างๆ มีส่วนที่เป็นอดีตเป็นต้น แม้กถามุขอย่างพิสดารในการจำแนกสัญญาเป็นต้นที่สัมปยุตกับเวทนานั้นๆ ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วฉะนี้

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๓/๖

ว่าด้วยการวินิจฉัยขันธ์โดยลำดับเป็นต้น

[๕๐๔] ครั้นทราบอย่างนั้นแล้ว

> เพื่อความแตกฉานแห่งความรู้ในขันธ์ทั้งหลายนั่นแหละ
> ผู้มีปัญญาพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัย โดยชอบ คือ โดยลำดับ
> โดยความแปลกกัน โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง โดยอุปมา โดยเป็นสิ่ง
> ที่พึงเห็นด้วยอาการทั้ง ๒ และโดยความสำเร็จเป็นประโยชน์แก่
> ผู้เห็นอย่างนั้น

ในนัย ๖ ประการนั้น ในคำนี้ว่า **โดยลำดับ (กมโต)** มีวินิจฉัยว่า ลำดับมีมากอย่าง คือลำดับแห่งความเกิด ลำดับแห่งการละ ลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิ ลำดับแห่งการแสดง

ในลำดับ ๕ ประการนั้น ลำดับเช่นว่า "รูป (เกิด) เป็นกลละก่อน จากกลละเกิดเป็นอัพพุทะ"[๑] ชื่อว่าลำดับแห่งความเกิด ลำดับเช่นว่า "สภาวธรรมที่ต้องประหารด้วยโสดาปัตติมรรค สภาวธรรมที่ต้องประหารด้วยมรรคเบื้องบน ๓[๒] ประการ (คือละด้วยสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค)" ชื่อว่าลำดับแห่งการละ ลำดับเช่นว่า "สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ"[๓] ชื่อว่าลำดับแห่งการปฏิบัติ ลำดับเช่นว่า "สภาวธรรมที่เป็นกามาวจร สภาวธรรมที่เป็นรูปาวจร "[๔] ชื่อว่าลำดับแห่งภูมิ ลำดับเช่นว่า "สติปัฏฐาน ๔ ประการ สัมมัปปธาน ๔ ประการ"[๕] หรือว่า "เรื่องทาน เรื่องศีล"[๖] ชื่อว่าลำดับแห่งการแสดง ในลำดับเหล่านั้น ก่อนอื่น ลำดับแห่งความเกิดขึ้นใช้ไม่ได้ในที่นี้ เพราะขันธ์ทั้งหลายมิได้เกิดขึ้นโดยกำหนดก่อนหลังดังกลลรูปเป็นต้น ลำดับแห่ง

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๘/๒

[๓] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๕๙/๒๘๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๐๖-๖๐๗

[๔] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒/๓

[๕] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๔๕/๑๐๖

[๖] ที.สี. (ไทย)) ๙/๒๙๘/๑๐๙

การละก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ที่เป็นกุศลและอัพยากฤตมิใช่สิ่งที่จะพึงละ ลำดับแห่งการปฏิบัติก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอกุศลมิใช่สิ่งที่จะพึงปฏิบัติ ลำดับแห่งภูมิก็ใช้ไม่ได้ เพราะขันธ์ (๔) มีเวทนาขันธ์เป็นต้นเป็นสิ่งที่เนื่องในภูมิทั้ง ๔ ลำดับแห่งการแสดงก็ใช้ไม่ได้

ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคทรงหวังประโยชน์เกื้อกูล ใคร่จะโปรดเวไนยชนผู้ตกอยู่ในความยึดถือว่าเป็นอัตตาในขันธ์ทั้ง ๕ ประการโดยไม่แยกกัน ให้หลุดพ้นจากความยึดถือว่าเป็นอัตตา ด้วยเห็นกระจายกลุ่มก้อนออกไป จึงทรงแสดงรูปขันธ์อันเป็นส่วนหยาบเป็นอารมณ์แห่งจักษุเป็นต้นก่อนเพื่อให้เวไนยชนนั้นกำหนดจับเอาได้ง่าย ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงเวทนาอันเป็นส่วนแห่งความรู้สึกในรูปอันน่าปรารถนา และไม่น่าปรารถนา ทรงแสดงสัญญาอันเป็นส่วนความยึดถืออาการแห่งอารมณ์ของเวทนา อย่างนี้ว่า "รู้สึกสิ่งใดก็จำสิ่งนั้น" ทรงแสดงสังขารทั้งหลายอันเป็นตัวปรุงแต่งไปตามอำนาจแห่งสัญญา และทรงแสดงวิญญาณอันเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งขันธ์ ๔ ประการมีเวทนาเป็นต้นนั้นแหละเป็นอธิบดีแห่งขันธ์ ๔ ประการนั้นด้วย นัยสำหรับวินิจฉัยโดยลำดับพึงทราบตามที่กล่าวมาฉะนี้เป็นประการแรก

[๕๐๕] คำว่า **โดยความแปลกกัน (วิเสสโต)** ความว่า โดยความแปลกกันแห่งขันธ์ทั้งหลายและแห่งอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย ก็ความแปลกกันแห่งขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น คืออะไร คือในขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหลายทั้ง ๒ นั้น ก่อนอื่นขันธ์ทั้งหลายพระผู้มีพระภาคตรัสไว้โดยไม่แปลกกัน อุปาทานขันธ์ตรัสไว้แปลกกันโดยความเป็นขันธ์ที่เป็นไปกับอาสวะและเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน ดังที่ตรัสไว้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงขันธ์ ๕ ประการและอุปาทานขันธ์ ๕ ประการแก่เธอทั้งหลาย[๑] เธอทั้งหลายจงฟังเรื่องขันธ์นั้น ภิกษุทั้งหลาย ก็ขันธ์ ๕ ประการเป็นอย่างไร คือรูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ หรือในที่ใกล้ก็ตาม กลุ่มรูปนี้เรียกว่ารูปขันธ์ เวทนาทุกอย่าง ฯลฯ สัญญาทุกอย่าง ฯลฯ กลุ่มสัญญานี้ เรียกว่า สัญญาขันธ์ สังขารทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และ

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๗

ปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มสังขารนี้ เรียกว่า สังขารขันธ์ วิญญาณทุกอย่าง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ฯลฯ กลุ่มวิญญาณนี้ เรียกว่า วิญญาณขันธ์ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่าขันธ์ ๕ ประการ ภิกษุทั้งหลาย อุปาทานขันธ์ ๕ ประการเป็นไฉน คือ ภิกษุทั้งหลาย รูปทุกอย่าง ฯลฯ มีในที่ใกล้เป็นไปกับด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทาน ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า รูปูปาทานขันธ์ เวทนาทุกอย่าง ฯลฯ วิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ ในที่ใกล้ก็ตาม เป็นไปกับด้วยอาสวะ เกื้อกูลแก่อุปาทาน นี้เรียกว่า วิญญาณูปาทานขันธ์ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อุปาทานขันธ์ ๕ ประการ”[๑]

ก็แลในขันธ์ทั้ง ๕ ประการนี้ ขันธ์ ๔ ประการมีเวทนาเป็นต้น ที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะก็มี ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะก็มี ฉันใด รูปหาเป็นฉันนั้นไม่ แต่เพราะความที่รูปนั้นเป็นขันธ์ก็ถูก ด้วยความหมายว่าเป็นกอง เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ในพวกขันธ์ เพราะเหตุที่ความที่รูปนั้นเป็นอุปาทานขันธ์ก็ถูก ด้วยความหมายว่าเป็นกอง และด้วยความหมายว่าเป็นอารมณ์ของอาสวะ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์ ส่วนขันธ์ ๔ ประการมีเวทนาเป็นต้น ที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ ตรัสไว้ในพวกขันธ์เท่านั้น ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะตรัสไว้ในพวกอุปาทานขันธ์ ก็แลเนื้อความในคำนี้ว่า **อุปาทานขันธ์ (อุปาทานกฺขนฺธา)** บัณฑิตพึงเห็นอย่างนี้ว่า “ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน ชื่อว่าอุปาทานขันธ์” แต่ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรคนี้ท่านประสงค์เอาทั้งขันธ์และอุปาทานขันธ์ทั้งหมดนั้นรวมกันเข้าว่า ขันธ์

[๕๐๖] ในคำว่า **โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง (อนูนาธิกโต)** มีวินิจฉัยว่า เพราะเหตุไรพระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ ๕ ประการเท่านั้นไว้ว่า ไม่หย่อนไม่ยิ่ง เพราะทรงสงเคราะห์ (รวบรวม) สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตัวตนเป็นของตนมีเพียงนั้น เพราะรวมเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่นๆ ไว้ในนั้นได้ ด้วยว่า ในบรรดาสังขตธรรมทั้งหลายมีประเภทเป็นอเนก เมื่อสงเคราะห์เข้าตามที่เป็นสภาคกัน รูปจัดเป็นขันธ์อันหนึ่งโดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกันกับรูปเข้าด้วยกัน เวทนาก็จัดเป็นขันธ์อันหนึ่งโดยที่สงเคราะห์เอาธรรมที่เป็นสภาคกันกับ

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๔๘/๖๗

เวทนาเข้าด้วยกัน ในขันธ์ที่เหลือมีสัญญาเป็นต้นก็นัยนี้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ ประการเท่านั้น เพราะทรงสงเคราะห์สังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน อนึ่ง วัตถุแห่งความยึดถือว่า เป็นตัวตน เป็นของตนนี้มีเพียงนั้น คือ มี ๕ ประการมีรูปเป็นต้น สมดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เมื่อรูปมี ความเห็น **(ผิด)** อาศัยรูปยึดรูปจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า 'นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา' เมื่อเวทนา ฯลฯ สัญญา... สังขาร... เมื่อมีวิญญาณ ความเห็น **(ผิด)** อาศัยวิญญาณ ยึดถือวิญญาณ จึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตนของเรา"[๑] เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มี ๕ ประการเท่านั้น เพราะวัตถุแห่งความยึดถือว่าเป็นตัวตน เป็นของตนมีเพียงนั้น อนึ่งเล่า ธรรมขันธ์ ๕ ประการเหล่าอื่นมีศีลเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ก็ถึงความรวบรวมเข้าในขันธ์ ๕ ประการนี้แหละ เพราะธรรมขันธ์ทั้งหลายนับเข้าในสังขารขันธ์ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ไว้ ๕ ประการเท่านั้น เพราะรวบรวมเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่นๆ ไว้ในนั้นได้ นัยสำหรับวินิจฉัยโดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วฉะนี้

[๕๐๗] ก็ในคำนี้ว่า **โดยอุปมา (อุปมาโต)** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ รูปูปาทานขันธ์เหมือนโรงพยาบาล เพราะเป็นที่อาศัยอยู่แห่งวิญญาณูปาทานขันธ์ อันอุปมาเหมือนคนเป็นไข้ โดยเป็นวัตถุ เป็นทวาร และเป็นอารมณ์ เวทนูปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนความเป็นไข้ เพราะเป็นธรรมชาติเบียดเบียน สัญญูปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนสมุฏฐานแห่งความเป็นไข้ เพราะเป็นแดนเกิดแห่งเวทนาที่ประกอบด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยเป็นสัญญามีกามสัญญาเป็นอาทิ สังขารูปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนการเสพของแสลง เพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นไข้คือเวทนา สมดังที่ตรัสไว้ว่า "สังขารทั้งหลายย่อมปรุงแต่งเวทนา เพื่อให้คงเป็นเวทนา"[๒] นัยเต็มเท่านั้น วิญญาณูปาทานขันธ์ อุปมาเหมือนคนเป็นไข้ เพราะไม่พ้นจากความไข้คือเวทนา โดยพระบาลีว่า "เพราะ

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๒๐๗/๒๘๐

[๒] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๑

อกุศลกรรมอันบุคคลทำไว้สั่งสมไว้ กายวิญญาณที่เป็นวิบากสหรคตด้วยทุกข์จึงเกิดขึ้น”[๑] อีกนัยหนึ่ง อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนี้ อุปมาเหมือนคุก ความผิด เจ้าหน้าที่ผู้ลงโทษ นักโทษ และอุปมาเหมือนภาชนะ โภชนะ กับข้าว ผู้เลี้ยง และผู้กิน นัยสำหรับวินิจฉัยโดยอุปมาบัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๐๘] คำว่า **โดยความเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒ ประการ (ทฺวิธา)** ความว่า ก็นัยสำหรับวินิจฉัยในคำนี้บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นโดยอาการ ๒ ประการนี้ คือ (๑) โดยสังเขป (๒) โดยพิสดาร จริงอยู่ **โดยสังเขป (สงฺเขปโต)** อุปาทานขันธ์ ๕ ประการพึงเห็นโดยความเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบ (จ้องจะฆ่า) ตามนัยที่ตรัสไว้ในอาสีวิสูปมสูตร[๒] โดยเป็นของหนัก ตามนัย (ที่ตรัสไว้) ในภารสูตร[๓] โดยเป็นผู้กัด ตามที่ตรัสในขัชชนียปริยายสูตร[๔] โดยเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นสังขตะ และเป็นผู้ฆ่า ตามที่ตรัสในยมกสูตร[๕] ส่วนว่า**โดยพิสดาร (วิตฺถารโต)** ในที่นี้ รูปพึงเห็นเหมือนก้อนฟองน้ำ เพราะไม่ทนต่อการบีบคั้น เวทนาพึงเห็นเหมือนต่อมน้ำ เพราะเป็นสิ่งที่น่ายินดีอยู่ครู่เดียว สัญญาพึงเห็นเหมือนพยับแดด เพราะล่อใจ สังขารพึงเห็นเหมือนต้นกล้วย เพราะไม่มีแก่นสาร วิญญาณพึงเห็นเหมือนกล เพราะเป็นสิ่งลวง[๖] อนึ่ง ว่า**โดยพิเศษ (วิเสสโต)** รูปที่เป็นภายใน(ของตน) แม้โอ่อ่าก็พึงเห็นว่า ไม่งาม เวทนาพึงเห็นว่า เป็นทุกข์ เพราะไม่พ้นจากความเป็นทุกข์ ๓ ประการ สัญญาและสังขารพึงเห็นว่า เป็นอนัตตา เพราะไม่เชื่อฟัง วิญญาณพึงเห็นว่า เป็นอนิจจัง เพราะมีสภาวะเกิดขึ้นเสื่อมไป

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๕๕๖/๑๖๐

[๒] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๖-๒๓๘

[๓] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๒๒/๓๔-๓๕

[๔] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๙/๑๒๐-๑๒๕

[๕] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๘๕/๑๔๗-๑๕๓

[๖] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๐-๑๘๓

[๕๐๙] คำว่า **โดยความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้เห็นอย่างนั้น (เอวํ ปสฺสนฺตสฺสตฺถสิทฺธิโต)** มีความว่า ก็แลความสำเร็จประโยชน์อันใดย่อมมีแก่ผู้เห็นโดยอาการ ๒ ประการ โดยสังเขปและพิสดารดังกล่าวมานั้น บัณฑิตพึงทราบนัยสำหรับวินิจฉัยโดยความสำเร็จประโยชน์นั้นอีก ข้อนี้คืออย่างไร คือ ข้อแรก โดยสังเขป พระโยคาวจรผู้เห็นอุปาทานขันธ์ ๕ ประการโดยความเป็นข้าศึกผู้เงื้อดาบ (จ้องจะฆ่าตน) เป็นต้น ย่อมไม่เดือดร้อนเพราะขันธ์ทั้งหลาย แต่ว่าโดยพิสดาร พระโยคาวจรผู้เห็นขันธ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น โดยความเป็นเช่นก้อนฟองน้ำเป็นอาทิอยู่ ก็ชื่อว่าไม่เป็นผู้เห็นสาระในสิ่งที่ไม่เป็นสาระทั้งหลาย

อนึ่ง **ว่าโดยพิเศษ** ผู้เห็น**รูปในภายในโดยความเป็นของไม่งาม (อชฺฌตฺติกรูปํ อสุภโต)** ชื่อว่ากำหนดรู้กพฬีการาหาร ย่อมละความวิปลาสว่างาม ในสิ่งที่ไม่งาม ย่อมข้ามโอฆะคือกามได้ ย่อมแยกตนออกจากโยคะคือกามได้ ย่อมเป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางอาสวะคือกาม ย่อมทำลายกายคันถะคืออภิชฌาเสียได้ ย่อมไม่ถือมั่นกามุปาทาน

ผู้เห็น**เวทนาโดยความเป็นทุกข์ (เวทนํ ทุกฺขโต)** ชื่อว่ากำหนดรู้ผัสสาหาร ย่อมละวิปลาสว่า เป็นสุข ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ย่อมข้ามโอฆะคือภพได้ ย่อมแยกตนออกจากโยคะคือภพได้ เป็นผู้หาอาสวะมิได้ ทางอาสวะคือภพ ย่อมทำลายกายคันถะคือพยาบาทได้ ย่อมไม่ถือมั่นสีลัพพตุปาทาน

ผู้เห็น**สัญญาและสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา (สญฺญํ จ สงฺขาเร จ อนตฺตโต)** ชื่อว่ากำหนดรู้มโนสัญเจตนาหาร ย่อมละความวิปลาสว่า เป็นตัวตน ในสิ่งที่มิใช่ตัวตนเสียได้ ย่อมข้ามโอฆะคือทิฏฐิได้ ย่อมแยกตนออกจากโยคะคือทิฏฐิได้ เป็นผู้หาอาสวะมิได้ทางอาสวะคือทิฏฐิ ย่อมทำลายกายคันถะคืออิทังสัจจาภินิเวส (ความปักใจว่า นี่เท่านั้นจริง) ย่อมไม่ยึดมั่นอัตตวาทุปาทาน

ผู้เห็น**วิญญาณโดยความเป็นของไม่เที่ยง (วิญฺญาณํ อนิจฺจโต)** ชื่อว่ากำหนดรู้วิญญาณาหาร ย่อมละวิปลาสว่า เที่ยง ในสิ่งที่ไม่เที่ยงเสียได้ ย่อมข้ามโอฆะคืออวิชชา

ได้ ย่อมแยกตนออกจากโยคะคืออวิชชาได้ เป็นผู้หาอาสวะมิได้ ทางอาสวะคืออวิชชา ย่อมทำลายกายคันถะคือสีลัพพตปรามาสได้ ย่อมไม่ยึดมั่นทิฏฐุปาทาน

เพราะการเห็น **(ขันธ์)** โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้น
มีอานิสงส์มาก ดังนี้ เหตุนั้น ผู้มีปัญญา พึงเห็นขันธ์
ทั้งหลาย โดยความเป็นเพชฌฆาตเป็นต้นเถิด

ปริจเฉทที่ ๑๔ ชื่อขันธนิเทศ

ในอธิการว่าด้วยปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๑๕. อายตนธาตุนิเทศ

ว่าด้วยความพิสดารแห่งอายตนะ

[๕๑๐] คำว่า**อายตนะทั้งหลาย (อายตนานิ)** ได้แก่ อายตนะ ๑๒ ประการคือ (๑) จักขายตนะ (๒) รูปายตนะ (๓) โสตายตนะ (๔) สัททายตนะ (๕) ฆานายตนะ (๖) คันธายตนะ (๗) ชิวหายตนะ (๘) รสายตนะ (๙) กายายตนะ (๑๐) โผฏฐัพพา-ยตนะ (๑๑) มนายตนะ (๑๒) ธัมมายตนะ ในอายตนะเหล่านั้น

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ โดยลักษณะ
โดยความเพียงนั้น โดยลำดับ โดยสังเขป และโดยพิสดาร
และโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นอย่างนั้น

ในบทเหล่านั้น ว่าโดยพิเศษ พึงทราบความที่แปลกกันก่อน ธรรมชาติใดย่อมเห็น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**จักษุ** ความว่า ย่อมยินดี และทำให้แจ้ง รูป สิ่งใดย่อมแสดงสี เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า**รูป (รูปํ)** ความว่า รูป เมื่อถึงความเปลี่ยนสีย่อมประกาศภาวะอยู่ในใจ ธรรมชาติใดย่อมได้ยิน เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**โสตะ (โสตํ)** สิ่งใดถูก (ปัจจัยของตน) ส่งออกไป เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า**สัททะ (สทฺโท)** (เสียง) ความว่า ถูกเปล่งขึ้น ธรรมชาติใดย่อมสูด (เอากลิ่น) ได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**ฆานะ (ฆานํ)** สิ่งใดย่อมฟุ้งไปได้ เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า**คันธะ (คนฺโธ)** (กลิ่น) ความว่า ส่อที่อยู่ของตน ธรรมชาติใดย่อมเรียกชีวิต เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**ชิวหา (ชิวฺหา)** สัตว์ทั้งหลายย่อมชอบใจซึ่งอารมณ์นั้น เพราะเหตุนั้น อารมณ์นั้นชื่อว่า**รส (รโส)** ความว่า ย่อมยินดี ธรรมที่ชื่อว่า**กาย (กาโย)** เพราะเป็นที่มาแห่งสภาวธรรมที่น่าเกลียด (คือธรรมที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ) ทั้งหลาย คำว่า **อายะ (อาโย)** ได้แก่ ที่เกิด สิ่งใดถูกต้องได้ เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า**โผฏฐัพพะ (โผฏฺฐพฺโพ)** สภาพใดย่อมรู้ เพราะเหตุนั้น สภาพนั้นชื่อว่า**มนะ (มโน)** สภาพทั้งหลายใดย่อมทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเหตุนั้น สภาพทั้งหลายนั้น ชื่อว่า**ธรรม (ธมฺโม)**

[๕๑๑] แต่ว่าโดยไม่แปลกกัน พึงทราบว่า ทวารและอารมณ์มีจักษุและรูปเป็นต้นนั้นได้ชื่อว่า**อายตนะ (อายตนํ)** เพราะเป็นที่สืบต่อ เพราะแผ่สภาวธรรมที่เป็นอายะทั้งหลายไป เพราะนำสภาวธรรมที่เป็นอายตะไป อรรถนัยที่ ๑ คือ เพราะเป็นที่สืบต่อ (อายตนโต) มีอธิบายว่า ก็ธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายมีทวารนั้นๆ เป็นอารมณ์ในทวารและอารมณ์มีจักษุและรูปเป็นต้น ย่อมสืบต่อ คือหมั่น เพียรพยายามไปตามกิจของตนๆ มีการเสวยอารมณ์เป็นอาทิ เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์เหล่านั้นจึงชื่อว่าอายตนะ อรรถนัยที่ ๒ คือ เพราะแผ่สภาวธรรมที่เป็นอายะทั้งหลายไป (อายานํ ตนนโต) มีอธิบายว่า ก็แลทวารและอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นย่อมแผ่ไป คือขยาย (จิตเจตสิก) สภาวธรรมเหล่านั้นที่เป็นอายะ เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์เหล่านั้นจึงชื่อว่าอายตนะ อรรถนัยที่ ๓ เพราะนำสภาวธรรมที่เป็นอายตะไป (อายตสฺสนยโต) มีอธิบายว่า ทวารและอารมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นยังไม่กลับ (คือยังไม่ดับ) เพียงใด ก็ย่อมนำไป คือยังสังสารทุกข์อันเป็นไปในสงสารซึ่งมีเบื้องต้นเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เป็นอายตะ (คือยืดเยื้อ) ยิ่งนักอยู่แล้ว ให้เป็นไปอยู่เพียงนั้น เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ทั้งหมด จึงชื่อว่าอายตนะ ธรรมทั้งปวงนี้ท่านว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ (แห่งจิตและเจตสิก) เพราะแผ่สภาวธรรมที่เป็นอายะไป และเพราะนำสภาวธรรมที่เป็นอายตะไป ตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้

[๕๑๒] อีกนัยหนึ่ง พึงทราบ**อายตนะ (อายตนํ)** โดยความหมายว่าเป็นสถานที่อยู่ โดยความหมายว่าเป็นบ่อเกิด โดยความหมายว่าเป็นที่รวมลง โดยความหมายว่าเป็นถิ่นกำเนิด โดยความหมายว่าเป็นเหตุ จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่เรียกว่า อายตนะ (ได้) ในประโยคว่า “ศาลพระอิศวร (อิสฺสรายตนํ) ศาลพระวาสุเทพ (วาสุเทวายตนํ)” เป็นต้น บ่อเกิดเรียกว่า อายตนะ (ได้) ในประโยคว่า “บ่อทอง (สุวณฺณายตนํ) บ่อเงิน (รชตายตนํ)” เป็นต้น สถานเป็นที่รวมลงก็เรียกว่า อายตนะ ในประโยคว่า “ฝูงวิหคในป่าอันเป็นที่ชุมนุมที่น่ารื่นรมย์ใจย่อมอาศัยป่านั้นอยู่ (มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา)” เป็นต้น[๑] ถิ่นกำเนิด เรียกว่า อายตนะ ในประโยคว่า “ทักขิณาบถเป็นถิ่นที่เกิดแห่งโคทั้งหลาย (ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ อายตนํ)” เหตุเรียกว่าอายตนะ ใน

---

[๑] องฺ.ปญฺจก. (ไทย) ๒๒/๓๘/๕๙

ประโยคเป็นต้นว่า เมื่อเหตุแห่งสติมีอยู่ เธอย่อมบรรลุความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ (ตตฺร ตตฺเรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติอายตเน)" เป็นต้น[๑]

อีกปริยายหนึ่ง ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นๆ ก็อาศัยอยู่ในทวารและอารมณ์ทั้งหลายมีจักษุเป็นต้น เพราะมีความเป็นไปเนื่องกับจักษุเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักษุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าเป็นที่อยู่อาศัยแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น อนึ่ง ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นเกลื่อนกล่นอยู่ในจักษุเป็นต้น เพราะอาศัยจักษุเป็นต้นนั้น และเพราะมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ทวารและอารมณ์มีจักษุเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าเป็นบ่อเกิดแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นประการ ๑ ทวารและอารมณ์มีจักษุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นที่รวมแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นเป็นเหมือนรวมกันอยู่ในทวารและอารมณ์นั้นๆ โดยเป็นที่ตั้งอยู่ เป็นทวาร และเป็นอารมณ์ประการ ๑ อนึ่ง ทวารและอารมณ์มีจักษุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นถิ่นกำเนิดแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะ (จิตและเจตสิกเหล่านั้น) เกิดขึ้นแต่ในจักษุเป็นต้นนั้นเท่านั้น โดยมีจักษุเป็นต้นเป็นที่อาศัยและมีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ประการ ๑ อนึ่ง ทวารและอารมณ์มีจักษุเป็นต้น ได้ชื่อว่าเป็นเหตุแห่งธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น เพราะเมื่อทวารและอารมณ์เหล่านั้นไม่มีธรรมคือจิตและเจตสิกก็ไม่มีประการ ๑ ธรรมทั้งหลาย (มีจักษุและรูปเป็นต้น) นั้น ได้ชื่อว่าอายตนะ โดยเหตุเหล่านี้ คือ โดยความหมายว่าเป็นสถานที่อยู่ โดยความหมายว่าเป็นบ่อเกิด โดยความหมายว่าเป็นที่รวมอยู่ โดยความหมายว่าเป็นถิ่นกำเนิด โดยความหมายว่าเป็นเหตุ ตามนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

เพราะเหตุนั้น วินิจฉัยในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบ**โดยความหมาย (อตฺถโต)** อย่างนี้ก่อนว่า จักษุนั้นเป็นอายตนะโดยความหมายตามที่กล่าวมาแล้วด้วยเพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**จักขายตนะ (จกฺขายตนํ)** ฯลฯ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นด้วย เป็นอายตนะโดยความหมายตามที่กล่าวมาแล้วด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่า**ธรรมายตนะ (ธมฺมายตนํ)**

---

[๑] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๐๒/๓๔๓

[๕๑๓] วินิจฉัยในคำนี้ว่า **ลักษณะ (ลกฺขณา)** บัณฑิตพึงทราบโดยลักษณะแห่งจักษุเป็นต้น ก็แลลักษณะทั้งหลายแห่งจักษุเป็นต้นเหล่านั้นๆ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในขันธนิเทศนั่นเทียว

คำว่า **โดยความมีเพียงนั้น (ตาวตฺวโต)** ได้แก่ โดยความมีเพียงเท่านั้น มีอธิบายว่า หากมีคำท้วงว่า ก็ธรรมทั้งหลายมีจักษุเป็นอาทิ ก็คือธรรมนั่นแหละ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรจึงไม่ตรัสว่า ธรรมายตนะ เท่านั้น (แต่) ตรัสอายตนะถึง ๑๒ ประการเล่า คำเฉลยพึงมีว่า เพราะในที่นี้แยกเป็นทวารฝ่าย ๑ เป็นอารมณ์ฝ่าย ๑ แห่งกองวิญญาณ ๖ โดยที่ทรงกำหนด (จักษุและรูปนั้นไว้) เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ ประการนี่เอง เป็นความต่างแห่งธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นจึงตรัสอายตนะถึง ๑๒ ประการ แท้จริง จักขายตนะเท่านั้นเป็นอุปปัตติทวาร และรูปายตนะเท่านั้นเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่เนื่องในวิถีของจักขุวิญญาณ ฉันเดียวกันนั้น อายตนะนอกนี้ก็เป็นอุปปัตติทวาร และเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณที่เนื่องในวิถีของวิญญาณนอกนี้ ส่วนหนึ่งแห่งมนายตนะ คือภวังคมนะเท่านั้นเป็นอุปปัตติทวารและธรรมายตนะเป็นอารมณ์ที่ไม่ทั่วไป แห่งกองวิญญาณที่ ๖ (แก่วิญญาณอื่นมีจักขุวิญญาณเป็นต้น) ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอายตนะ ๑๒ ประการโดยที่ทรงกำหนดไว้เป็นอุปปัตติทวารและเป็นอารมณ์แห่งกองวิญญาณ ๖ วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้น ในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๑๔] คำว่า **โดยลำดับ (กมโต)** ความว่า บรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับความเกิด เป็นต้น ที่กล่าวไว้ในนิเทศก่อน แม้ในที่นี้ลำดับการแสดงมีเท่านี้แหละย่อมใช้ได้ แท้จริง ในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะเป็นอายตนะปรากฏเพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้และกระทบได้ เพราะเหตุนั้น จึงทรงแสดงเป็นข้อแรก ต่อจากนั้น จึงทรงแสดงอายตนะที่เหลือมีโสตายตนะเป็นต้น ซึ่งเป็นวิสัยที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ อีกนัยหนึ่งในเหล่าอายตนะภายใน จักขายตนะและโสตายตนะ ทรงแสดงก่อน เพราะเป็นสิ่งที่มีอุปการะมาก โดยความเป็นเหตุแห่งทัสสนานุตตริยะและสวนานุตตริยะ ต่อจากนั้นจึงทรงแสดงอายตนะ ๓ ประการมีฆานายตนะเป็นต้น มนายตนะทรงแสดงไว้ในที่สุด

เพราะเป็นโคจรวิสัยแห่งอายตนะ ๕ ประการมีจักขายตนะเป็นต้น ส่วนในเหล่าอายตนะภายนอก อายตนะ ๖ มีรูปายตนะเป็นต้นทรงแสดงไว้เป็นลำดับแห่งอายตนะภายในนั้นๆ เพราะเป็นโคจร **(คือเป็นอารมณ์)** แห่งอายตนะภายในมีจักขายตนะเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ลำดับของอายตนะทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบแม้โดยกำหนดเหตุเกิดแห่งวิญญาณก็ได้ สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "เพราะอาศัยจักษุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ฯลฯ เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด"[๑] ก็แลวินิจฉัยโดยลำดับในอายตนะ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วดังนี้

[๕๑๕] คำว่า **โดยสังเขปและโดยพิสดาร (สงฺเขปวิตฺถารา)** ความว่า เมื่อว่า**โดยสังเขป** อายตนะทั้ง ๑๒ ประการก็เป็นแต่เพียงนามรูปเท่านั้น เพราะมนายตนะและธรรมายตนะส่วนหนึ่งสงเคราะห์เข้ากับนาม และอายตนะที่เหลือจากนั้นสงเคราะห์เข้ากับรูป แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร ในบรรดาอายตนะภายในก่อน จักขายตนะ โดยชาติก็เป็นเพียงจักษุประสาทเท่านั้น แต่แตกออกไปเป็นปัจจัย คติ นิกาย และบุคคลก็มีประเภทไม่มีที่สุด อายตนะ ๔ ประการมีโสตายตนะเป็นต้นก็อย่างนั้น มนายตนะมี ๘๙ ประเภท โดยแยกเป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต และมีถึง ๑๒๑ ประเภท แต่เมื่อแยกเป็นวัตถุและปฏิปทาเป็นต้น ก็มีประเภทไม่มีที่สุด รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ และรสายตนะ ก็มีประเภทไม่มีที่สุด โดยแยกเป็นวิสภาคะและปัจจัยเป็นต้น โผฏฐัพพายตนะ มี ๓ ประเภท โดยเป็นปถวีธาตุ เตโชธาตุและวาโยธาตุ **(แต่)** โดยความแตกต่างกันแห่งปัจจัยเป็นต้น ก็มีประเภทเป็นอเนก ธรรมายตนะก็มีประเภทเป็นอเนก โดยความแตกต่างแห่งสภาวะและความต่างกันแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สุขุมรูป และพระนิพพาน วินิจฉัยโดยสังเขปและโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วดังนี้

[๕๑๖] ส่วนในคำนี้ว่า **โดยเป็นสิ่งพึงเห็น (ทฏฺฐพฺพโต)** มีวินิจฉัยว่า อายตนะทั้งหลายที่เป็นสังขตะทั้งสิ้น พึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไป จริงอยู่ อายตนะเหล่านั้น ก่อนเกิดขึ้น ก็มิได้มาแต่ที่ไหนๆ ทั้งเบื้องหน้าแต่เสื่อมไป ก็มิได้ไป

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓-๔๔/๘๘-๙๑

ในที่ไหนๆ โดยที่แท้ ก่อนแต่เกิดขึ้น ก็ยังไม่ได้สภาวะ เบื้องหน้าแต่เสื่อมไป ก็มีสภาวะแตกไปแล้ว ในท่ามกลางต้นกับปลาย ก็เป็นสิ่งไม่มีอำนาจเป็นไป เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยความไม่มาและโดยความไม่จากไปเกิด นัยเดียวกันนั้น พึงเห็นโดยความไม่มีความดำริและโดยไม่มีความขวนขวาย จริงอยู่ จักษุและรูปเป็นต้นย่อมไม่มีความดำริอย่างนี้ว่า "ไฉนหนอชื่อว่าวิญญาณพึงเกิดขึ้นพร้อมเพรียงกันแก่เราทั้งหลายเถิด" ทั้งจักษุและรูปเป็นต้นเหล่านั้นไม่ดำริ ไม่ถึงความขวนขวาย โดยความเป็นทวารก็ดี โดยความเป็นวัตถุก็ดี หรือโดยความเป็นอารมณ์ก็ดี เพื่อให้วิญญาณเกิดขึ้น ที่แท้เป็นธรรมดานี่เอง ที่วิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เกิดขึ้นได้เพราะความพร้อมเพรียงแห่งจักษุและรูปเป็นอาทิ เพราะเหตุนั้น อายตนะเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นโดยไม่มีความดำริและโดยไม่มีความขวนขวายเถิด อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนบ้านร้าง เพราะปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตัวตน อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจรปล้นฆ่าชาวบ้าน เพราะอายตนะภายนอกเหล่านั้นเป็นฝ่ายกระทบอายตนะภายใน สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย จักษุย่อมเดือดร้อนเพราะรูปที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ" เป็นต้น[๑] ความพิสดาร บัณฑิตพึงทราบตามแนวดังกล่าวมาฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนสัตว์ ๖ จำพวก[๒] อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนที่โคจรแห่งสัตว์ ๖ จำพวกนั้น วินิจฉัยโดยเป็นสิ่งที่พึงเห็นในอายตนะเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

นี่เป็นกถามุขโดยพิสดารแห่งอายตนะทั้งหลาย เป็นอันดับแรก

ว่าด้วยความพิสดารแห่งธาตุ

[๕๑๗] ส่วนในลำดับต่อจากอายตนะนั้นไป พึงทราบความดังนี้ คำว่า**ธาตุ (ธาตุโย)** ได้แก่ ธาตุ ๑๘ ประการ คือ (๑) จักขุธาตุ (๒) รูปธาตุ (๓) จักขุวิญญาณ

---

[๑] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๓๘/๒๓๘

[๒] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๔๗/๒๖๒-๒๖๕

ธาตุ (๔) โสตธาตุ (๕) สัททธาตุ (๖) โสตวิญญาณธาตุ (๗) ฆานธาตุ (๘) คันธธาตุ (๙) ฆานวิญญาณธาตุ (๑๐) ชิวหาธาตุ (๑๑) รสธาตุ (๑๒) ชิวหาวิญญาณธาตุ (๑๓) กายธาตุ (๑๔) โผฏฐัพพธาตุ (๑๕) กายวิญญาณธาตุ (๑๖) มโนธาตุ (๑๗) ธัมมธาตุ (๑๘) มโนวิญญาณธาตุ

ในธาตุเหล่านั้น

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยความหมาย
โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยความมีเพียงนั้น
โดยการนับ โดยปัจจัย และโดยเป็นสิ่งพึงเห็น

ในคำเหล่านั้น คำว่า **โดยความหมาย (อตฺถโต)** ความว่า วินิจฉัยโดยความหมายที่แปลกกันแห่งจักขุศัพท์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยเช่นว่า ธรรมชาติใดย่อมบอก เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าจักษุ ธรรมชาติใดย่อมแสดงสีได้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่ารูป ความรู้แจ้งของจักษุ ชื่อว่าจักขุวิญญาณ เป็นต้นก่อน ส่วนวินิจฉัยโดยความหมายที่ไม่แปลกกันพึงทราบดังนี้ ธรรมชาติใดย่อมจัด เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าธาตุ (ธรรมชาติผู้จัดขึ้น) ธรรมใด อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าธาตุ (ธรรมที่สัตว์ทรงไว้) หรือว่า การตั้งไว้ (วิธาน) (คือกฎเกณฑ์) เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าธาตุหรือว่า ทุกข์อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือถือไว้) ด้วยธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าธาตุ (ธรรมชาติเป็นเหตุทรง (ทุกข์) แห่งสัตว์ทั้งหลาย) หรือว่า ทุกข์ อันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ (คือตั้งไว้) ในธรรมชาตินี้ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่าธาตุ (ธรรมชาติเป็นที่อันสัตว์ทรง (ทุกข์) ไว้ จริงอยู่ ธาตุทั้งหลายที่เป็นโลกิยะเป็นสิ่งที่ธรรมดากำหนดไว้โดยความเป็นเหตุ ย่อมจัดแจงสังสารทุกข์ขึ้นเป็นอเนกประการ ดุจธาตุ (แร่) ทั้งหลายมีธาตุทอง ธาตุเงิน เป็นอาทิ จัดสรรโลหะมีทองและเงินเป็นต้นขึ้น ฉะนั้น อนึ่ง โลกิยธาตุทั้งหลายนั้นอันสัตว์ทั้งหลายทรงไว้ หมายความว่า (ยึด) ถือไว้ ดุจภาระ (ของหนัก) อันคนทั้งหลายผู้นำภาระถือ (แบกหาม) ไป ฉะนั้น อนึ่ง โลกิยธาตุนั้น

เป็นแต่เพียงกฎเกณฑ์แห่งทุกข์เท่านั้น เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ อนึ่ง สังสารทุกข์อันสัตว์ทั้งหลายตาม **(ยึด)** ถือไว้ ก็ด้วยธาตุเหล่านั้นเป็นเหตุ อนึ่ง สังสารทุกข์นั้นที่ถูกจัดไว้แล้วอย่างนั้น สัตว์ทั้งหลายก็ทรงไว้ หมายความว่า ตั้งไว้ในธาตุทั้งหลายนั่นแลในธรรมทั้งหลายมีจักษุเป็นต้น ธรรมแต่ละข้อทรงเรียกว่า ธาตุ ก็ด้วยอำนาจแห่งความหมายมีความหมายว่า วิทหติ **(จัดขึ้น)** วิธียติ **(อันสัตว์ทรงไว้)** เป็นต้น ตามความที่เป็นจริง ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๑๘] อีกนัยหนึ่ง ธาตุนี้หาเหมือนอัตตาของพวกเดียรถีย์ซึ่งมิได้มีอยู่โดยสภาวะ แต่ธาตุนี้ ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน อนึ่ง ชิ้นหิน ทั้งหลายมีหรดาลและมโนศิลาเป็นต้นวิจิตรในโลก ก็เรียกว่าธาตุ ฉันใด แม้ธาตุทั้งหลายนี้ก็เหมือนธาตุเหล่านั้น เพราะเป็นส่วนแห่งความรู้และสิ่งที่ควรรู้อันวิจิตร ฉันนั้นแลหรือเหมือนสมัญญาว่าธาตุ ย่อมมีได้ในส่วนทั้งหลายอันกำหนดลักษณะต่างกันและกันเช่น รส และโลหิตเป็นต้น ซึ่งเป็นส่วนแห่งกลุ่มกล่าวคือสรีระ ฉันใด สมัญญาว่าธาตุก็พึงทราบในส่วนแห่งอัตภาพกล่าวคือขันธ์ ๕ ประการนี้ ฉันนั้น เพราะส่วนทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นนี้ ก็กำหนดลักษณะต่างกันและกันได้แล อีกนัยหนึ่ง คำนี้ว่า **ธาตุ** เป็นคำเรียกสภาวะที่มิใช่ชีวะเท่านั้นเอง จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงทำการแสดงธาตุ เพื่อถอนความสำคัญว่าชีวะไว้ในคำว่า “ภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖ ประการ”[๑] เป็นต้น

เพราะเหตุนั้น โดยความหมายตามที่กล่าวมา **(บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์ว่า)** จักษุด้วย จักษุนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อว่าจักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณด้วย มโนวิญญาณนั้นเป็นธาตุด้วย จึงชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ วินิจฉัยโดยความหมายในธาตุเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

[๕๑๙] ในคำนี้ว่า **โดยลักษณะ (ลกฺขณาทิโต)** เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยลักษณะแห่งธาตุมีจักษุเป็นอาทิ ก็แต่ว่า ลักษณะเป็นต้นแห่งธาตุเหล่านั้นพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในขันธนิเทศ

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๔๔/๔๐๓

คำว่า **โดยลำดับ (กมโต)** ความว่า แม้ในที่นี้ บรรดาลำดับทั้งหลายมีลำดับแห่งความเกิดเป็นต้นที่กล่าวแล้วในนิเทศก่อน ลำดับแห่งการแสดงเท่านั้นใช้ได้ ก็แลลำดับแห่งการแสดงนี้นั้นท่านกล่าวโดยกำหนดลำดับแห่งเหตุผล จริงอยู่ ธาตุทั้ง ๒ ประการนี้คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ เป็นเหตุ ธาตุ คือจักขุวิญญาณธาตุ เป็นผล ลำดับอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบในธาตุที่เหลือทั้งปวง

[๕๒๐] คำว่า **โดยความมีเพียงนั้น (ตาวตฺวโต)** ได้แก่ โดยความมีเพียงเท่านั้น มีอธิบายว่า หากมีคำท้วงว่า ก็แม้ธาตุทั้งหลายอื่น เช่น "(๑) อาภาธาตุ (๒) สุภธาตุ (๓) อากาสานัญจายตนธาตุ (๔) วิญญาณัญจายตนธาตุ (๕) อากิญจัญญายตนธาตุ (๖) เนวสัญญานาสัญญายตนธาตุ (๗) สัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ"[๑] "(๑) กามธาตุ (๒) พยาปาทธาตุ (๓) วิหิงสาธาตุ (๔) เนกขัมมธาตุ (๕) อพยาปาทธาตุ (๖) อวิหิงสาธาตุ"[๒] "(๑) สุขธาตุ (๒) ทุกขธาตุ (๓) โสมนัสสธาตุ (๔) โทมนัสสธาตุ (๕) อุเปกขาธาตุ (๖) อวิชชาธาตุ"[๓] "(๑) อารัมภธาตุ (๒) นิกกมธาตุ (๓) ปรักกมธาตุ"[๔] "(๑) หีนธาตุ (๒) มัชฌิมธาตุ (๓) ปณีตธาตุ"[๕] "(๑) ปฐวีธาตุ (๒) อาโปธาตุ (๓) เตโชธาตุ (๔) วาโยธาตุ[๖] (๕) อากาสธาตุ (๖) วิญญาณธาตุ"[๗] "(๑) สังขตธาตุ (๒) อสังขตธาตุ"[๘] "โลกมีธาตุหลากหลายมีธาตุต่างกัน"[๙] เป็นต้น ก็ปรากฏอยู่ในบางที่แห่งพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น ๆ เมื่อเป็นอย่างนี้ เหตุไฉน พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงกำหนดโดยอำนาจแห่งธาตุทั้งสิ้นแต่ทรงกำหนดเท่านี้ว่า ธาตุ ๑๘ ประการเล่า คำเฉลยพึงมีว่า เพราะธาตุทั้งปวงอันมีอยู่โดยสภาวะก็ตกอยู่ภายในธาตุ ๑๘ ประการนั้นแล้ว

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๙๕/๑๘๐

[๒] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๒, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๑๖๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๑/๑๔๐

[๓] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๑๒, อภิ.วิ. ๓๕/๑๗๙/๑๓๘

[๔] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๘๓/๖๐

[๕] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓

[๖] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๗

[๗] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๗๒/๑๓๔

[๘] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๕/๑๖๔

[๙] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๖๖/๒๙๓, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๕

แท้จริง อาภาธาตุก็คือรูปธาตุนั่นเอง ส่วนสุภธาตุก็เนื่องอยู่ในรูปธาตุเป็นต้น เพราะอะไร เพราะสุภธาตุก็คือสุภนิมิต จริงอยู่ สุภธาตุก็คือสุภนิมิต และสุภนิมิตนั้นพ้นไปจากรูปเป็นต้นหามีไม่ อีกนัยหนึ่ง สุภธาตุก็คือธรรมทั้งหลายมีรูปเป็นต้นที่เป็นอารมณ์แห่งกุศลวิบากนั่นเอง เพราะเหตุนั้น สุภธาตุนั้นก็คือรูปธาตุเป็นต้นเท่านั้นเอง จิตในอรูปธาตุ ๔ ประการมีอากาสานัญจายตนธาตุเป็นต้น ก็คือมโนวิญญาณธาตุนั่นแหละ ธรรมทั้งหลายที่เหลือเป็นธรรมธาตุ ส่วนสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุ ไม่มีโดยสภาวะ เพราะสัญญาเวทยิตนิโรธธาตุนั้น เป็นแต่ความดับแห่งธาตุ ๒ ประการ (คือมโนวิญญาณธาตุและธรรมธาตุ) เท่านั้น

กามธาตุก็เป็นแต่เพียงธรรมธาตุ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ในธาตุเหล่านั้น กามธาตุเป็นอย่างไร คือความตรึก ความตรึกโดยอาการต่างๆ ฯลฯ มิจฉาสังกัปปะที่ประกอบด้วยกาม"[๑] หรือมิฉะนั้น ก็เป็นธาตุทั้ง ๑๘ ประการดังที่ตรัสไว้ว่า "ขันธ์ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่ท่องเที่ยวนับเนื่องอยู่ในระหว่างนี้ ชั้นต่ำมีอเวจีนรกเป็นที่สุด ชั้นสูงมีเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดีเป็นที่สุด นี้ เรียกว่า กามธาตุ"[๒]

เนกขัมมธาตุ เป็นธรรมธาตุแท้ แม้จะเป็นมโนวิญญาณธาตุก็ได้เหมือนกัน เพราะพระบาลีว่า "แม้สภาวธรรมที่เป็นกุศลทั้งหมด ก็ชื่อว่าเนกขัมมธาตุ"[๓] พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ อพยาปาทธาตุ อวิหิงสาธาตุ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุเปกขาธาตุ อวิชชาธาตุ อารัมภธาตุ นิกกมธาตุ และปรักกมธาตุ ก็เป็นธรรมธาตุเหมือนกัน

หีนธาตุ มัชฌิมธาตุ และปณีตธาตุ ก็คือธาตุ ๑๘ นั่นเอง จริงอยู่ ธาตุมีจักขุธาตุเป็นต้นที่เป็นชั้นต่ำ ก็เป็นหีนธาตุ ที่เป็นชั้นกลางและชั้นประณีต ก็เป็นมัชฌิมธาตุและปณีตธาตุ แต่ว่าโดยสิ้นเชิง ธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุทั้งหลายฝ่ายอกุศล จัดเป็น

---

๑. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๐

๒ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/ ๑๘๒/๑๔๐

๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๒/๑๔๑

หีนธาตุ ธาตุทั้ง ๒ ประการ ฝ่ายกุศลและอัพยากฤตที่เป็นโลกิยะมีจักขุธาตุเป็นต้น จัดเป็นมัชฌิมธาตุ ส่วนธรรมธาตุและมโนวิญญาณธาตุที่เป็นโลกุตตระ จัดเป็นปณีตธาตุ

ปถวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ได้แก่ โผฏฐัพพธาตุนั่นเอง อาโปธาตุและอากาสธาตุ ได้แก่ธัมมธาตุนั่นแหละ วิญญาณธาตุ ก็เป็นความย่อแห่งวิญญาณธาตุ ๗ มีจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้นนั่นแหละ

ธาตุ ๑๗ ประการและเอกเทศแห่งธรรมธาตุ เป็นสังขตธาตุ ส่วนอสังขตธาตุ ได้แก่เอกเทศแห่งธรรมธาตุอย่างเดียว ส่วนโลกมีธาตุหลากหลายและมีธาตุต่างกัน ก็เป็นเพียงความแตกออกไปเป็นธาตุ ๑๘ ประการเท่านั้นเอง ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแต่ธาตุ ๑๘ เพราะธาตุทั้งหมดที่มีอยู่โดยสภาวะตกอยู่ในภายในธาตุ ๑๘ ประการนั้นเอง

[๕๒๑] อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสแต่ธาตุ ๑๘ เพื่อถอนสัญญาของบุคคลจำพวกมีความสำคัญว่ามีชีวะในวิญญาณซึ่งมีสภาวะรู้แจ้ง จริงอยู่ บุคคลจำพวกมีความสำคัญว่ามีชีวะในวิญญาณซึ่งมีสภาวะรู้แจ้งมีอยู่ พระผู้มีพระภาคมีพระประสงค์จะประกาศความที่วิญญาณนั้นมีหลากหลายโดยแตกออกเป็นจักขุวิญญาณธาตุ โสต-วิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุ ดังกล่าวมานั้น และความที่วิญญาณนั้นเป็นสภาวะไม่เที่ยง เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัยมีจักษุและรูปเป็นต้น แล้วทรงถอนชีวสัญญาอันนอนเนื่องอยู่ (ในสันดาน) มานานของบุคคลเหล่านั้นเสีย จึงทรงประกาศธาตุ ๑๘ ประการ พระผู้มีพระภาคทรงประกาศแต่ธาตุ ๑๘ ประการเท่านั้น ให้พิเศษยิ่งกว่าเล็กน้อยก็ด้วยอำนาจอัชฌาสัยของสัตว์ที่จะพึงฝึกสอนได้ โดยประการที่กล่าวมานั้นประการหนึ่ง อนึ่ง สัตว์เหล่าใดเป็นสัตว์จำพวกที่จะพึงฝึกสอนได้ด้วยเทศนาที่ไม่ย่อและไม่พิสดารนัก อันนี้ก็ด้วยอำนาจอัชฌาศัยของสัตว์จำพวกนั้นประการหนึ่ง

จริงอยู่ ความมืดในหทัยของเวไนยสัตว์ทั้งหลาย อันเดช
แห่งพระสัทธรรมของพระองค์กำจัดแล้ว ย่อมถึงความสลายไป
โดยพลันด้วยประการใดๆ พระองค์ย่อมทรงประกาศธรรม
โดยนัยสังเขปบ้าง พิสดารบ้าง ด้วยประการนั้นๆ แล

วินิจฉัยโดยความมีเพียงนั้นในธาตุทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้

[๕๒๒] คำว่า **โดยการนับ (สงฺขโต)** ความว่า อันดับแรก จักขุธาตุ ว่าโดยชาติก็ถึงการนับว่า เป็นธรรมจำนวนหนึ่ง คือเป็นจักษุประสาท โสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัททธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ ก็อย่างนั้น คือถึงการนับว่า เป็นธรรมจำนวนหนึ่ง คือเป็นโสตประสาทเป็นต้น แต่โผฏฐัพพธาตุ ถึงการนับว่า เป็นธรรมจำนวน ๓ โดยเป็นปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ ถึงการนับว่า เป็นธรรมจำนวน ๒ โดยเป็นกุศลวิบากวิญญาณธาตุและอกุศลวิบากวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ และกายวิญญาณธาตุ ก็อย่างนั้น ส่วนมโนธาตุถึงการนับว่า เป็นธรรมจำนวน ๓ โดยเป็นปัญจทวาราวัชชนะ กุศลวิบาก อกุศลวิบาก และสัมปฏิจฉนะ ธัมมธาตุถึงการนับว่า เป็นธรรมจำนวน ๒๐ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป ๑๖ และอสังขตธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ก็ถึงการนับว่า เป็นธรรมจำนวน ๗๖ ด้วยอำนาจแห่งกุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิตที่เหลือ วินิจฉัยแม้โดยการนับ (จำนวน) ในธาตุทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๒๓] ก็ในคำว่า **ปัจจัย** นี้ มีวินิจฉัยว่า ก่อนอื่น จักขุธาตุเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุโดยปัจจัย ๖ ประการคือ วิปปยุตตปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย นิสสยปัจจัย อินทรียปัจจัย รูปธาตุเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๔ ประการคือ ปุเรชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย อารัมมณปัจจัย ธาตุที่เหลือ (อีก ๔ คู่) มีโสตธาตุและสัททธาตุ เป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณธาตุที่เหลือมีโสตวิญญาณธาตุเป็นต้น ส่วนอาวัชชนมโนธาตุ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณทั้ง ๕ ประการนั้น โดยปัจจัยอย่างละ ๕ ประการ คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย ถึงวิญญาณทั้ง ๕ นั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่สัมปฏิจฉนมโนธาตุฉันเดียวกันนั้น สัมปฏิจฉนมโนธาตุ ก็เป็นปัจจัยแก่สันตีรณมโนวิญญาณธาตุ สันตีรณมโนวิญญาณธาตุนั้นเล่า ก็เป็นปัจจัยแก่โวฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุ โวฏฐัพพนมโนวิญญาณธาตุเล่าก็เป็นปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ ส่วนชวนมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจัยโดย

ปัจจัย ๖ ประการ คือ โดยปัจจัย ๕ ประการนั้น และโดยเป็นอาเสวนปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ เป็นลำดับไป นี้เป็นนัยในปัญจทวารก่อน

ส่วนในมโนทวาร ภวังคมโนวิญญาณธาตุเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนมโนวิญญาณธาตุ และอาวัชชนมโนวิญญาณธาตุ เป็นปัจจัยแก่ชวนมโนวิญญาณธาตุ โดยปัจจัย ๕ ประการที่กล่าวมาก่อนนั่นแล ส่วนธัมมธาตุ เป็นปัจจัยมากอย่างแก่วิญญาณธาตุ ๗ ประการ โดยปัจจัยเป็นต้นว่า สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ส่วนธาตุทั้งหลายมีจักขุธาตุเป็นต้นและธรรมธาตุบางอย่าง เป็นปัจจัยแก่มโนวิญญาณธาตุบางอย่าง ปัจจัยแม้โดยปัจจัยมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น อนึ่ง ใช่แต่จักษุและรูปเป็นต้นเท่านั้น เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุเป็นอาทิก็หาไม่ ที่แท้แม้สิ่งอื่นมีแสงสว่างเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น บุรพาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

"อาศัยจักษุ รูป แสงสว่าง และมนสิการ จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น อาศัยโสตะ เสียง ช่องหู และมนสิการ โสตวิญญาณจึงเกิดขึ้น อาศัยฆานะ กลิ่น ลม และมนสิการ ฆานวิญญาณจึงเกิดขึ้น อาศัยชิวหา รส น้ำ และมนสิการ ชิวหาวิญญาณจึงเกิดขึ้น อาศัยกาย โผฏฐัพพะ ปฐวี และมนสิการ กายวิญญาณจึงเกิดขึ้น อาศัยภวังคจิต ธรรม และมนสิการ มโนวิญญาณจึงเกิดขึ้น"

นี้เป็นความสังเขปในข้อว่าปัจจัยนี้ ส่วนประเภทแห่งปัจจัยโดยพิสดารจักมีแจ้งในนิเทศแห่งปฏิจจสมุปบาท วินิจฉัยโดยปัจจัยในธาตุทั้งหลายนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๒๔] คำว่า **โดยเป็นสิ่งพึงเห็น (ทฏฺฐพฺพตา)** ความว่า อนึ่ง พึงทราบวินิจฉัยโดยเป็นสิ่งพึงเห็นในธาตุทั้งหลายนี้ แท้จริง สังขตธาตุทั้งหมดบัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นของว่างเปล่าจากส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย โดยเป็นของเปล่าจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข ความเป็นตน และโดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย

แต่โดยความแปลกกัน จักขุธาตุพึงเห็นเหมือนหน้ากลอง รูปธาตุพึงเห็นเหมือนไม้ **(**ตีกลอง**)** จักขุวิญญาณธาตุพึงเห็นเหมือนเสียง **(**กลอง**)** โดยนัยอย่างนั้น จักขุธาตุเหมือน

หน้าแว่น รูปธาตุเหมือนหน้า จักขุวิญญาณธาตุเหมือนเงาหน้า อีกนัยหนึ่ง จักขุธาตุเหมือนอ้อยและเมล็ดงา รูปธาตุเหมือนเครื่องหีบอ้อยและไม้บีบงา จักขุวิญญาณธาตุเหมือนน้ำอ้อยและน้ำมันงา นัยเดียวกันนั้น จักขุธาตุเหมือนไม้สีไฟอันล่าง รูปธาตุเหมือนไม้สีไฟอันบน จักขุวิญญาณธาตุเหมือนไฟ ในธาตุ ๔ ประการมีโสตธาตุเป็นต้นก็นัยนี้

ส่วนมโนธาตุพึงเห็นเหมือนผู้นำหน้า และผู้ตามหลังแห่งวิญญาณธาตุทั้งหลายมีจักขุวิญญาณธาตุเป็นต้นโดยความตามที่เป็นจริง

ในธรรมธาตุ เวทนาขันธ์พึงเห็นเหมือนลูกศรและเหมือนหลาว สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์เหมือนคนที่อาดูรเพราะต้องศรและหลาวคือเวทนาเข้า อีกนัยหนึ่ง สัญญาของปุถุชนทั้งหลายเหมือนกำมือเปล่าเหตุทำทุกข์เพราะความหวังให้เกิด เหมือนเนื้อป่าเพราะทำให้ถือเอานิมิตโดยความไม่เป็นจริง สังขาร (ขันธ์) เหมือนบุรุษผู้ซัด (คนอื่น) ลงหลุมถ่านเพลิง เพราะซัดไปในปฏิสนธิ เหมือนโจรที่ราชบุรุษติดตามเพราะถูกชาติทุกข์ติดตาม เหมือนพืชต้นไม้มีพิษ เพราะเป็นเหตุแห่งขันธสันดานที่นำอนัตถะทั้งปวงมาให้ รูปพึงเห็นเหมือนจักรอันคม เพราะเป็นเหตุแห่งอุปัทวะนานาชนิด ส่วนอสังขตธาตุทั้งหลาย บัณฑิตพึงเห็นโดยความเป็นอมตะ โดยเป็นสันตะ (สงบระงับ) และโดยเป็นเขมะ (พ้นภัย) เพราะอะไร เพราะเป็นฝ่ายนำอนัตถะทั้งปวงมาให้

มโนวิญญาณธาตุ พึงเห็นเหมือนลิงในป่า เพราะไม่มีความหยุดอยู่ในอารมณ์ทั้งหลาย เหมือนม้ากระจอกเพราะฝึกได้ยาก เหมือนท่อนไม้ที่ขว้างไปในอากาศ เพราะจะตกไปได้ตามปรารถนา เหมือนนักฟ้อนรำ เพราะประกอบด้วยเพศคือกิเลสมีประการต่าง ๆ มีโลภะและโทสะ เป็นต้นแล

ปริจเฉทที่ ๑๕ ชื่ออายตนธาตุนิเทศ

ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๑๖. อินทริยสัจจนิเทศ

ว่าด้วยเรื่องอินทรีย์โดยพิสดาร

[๕๒๘] อินทรีย์ ๒๒ คือ

๑. จักขุนทรีย์ ๒. โสตินทรีย์ ๓. ฆานินทรีย์
๔. ชิวหินทรีย์ ๕. กายินทรีย์ ๖. มนินทรีย์
๗. อิตถินทรีย์ ๘. ปุริสินทรีย์ ๙. ชีวิตินทรีย์
๑๐. สุขินทรีย์ ๑๑. ทุกขินทรีย์ ๑๒. โสมนัสสินทรีย์
๑๓. โทมนัสสินทรีย์ ๑๔. อุเปกขินทรีย์ ๑๕. สัทธินทรีย์
๑๖. วีริยินทรีย์ ๑๗. สตินทรีย์ ๑๘. สมาธินทรีย์
๑๙. ปัญญินทรีย์ ๒๐. อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์
๒๑. อัญญินทรีย์ ๒๒. อัญญาตาวินทรีย์

ชื่อว่า**อินทรีย์ (อินฺทฺริยานิ)** ที่ทรงยกขึ้นแสดงไว้ถัดจากธาตุ

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยอรรถ
โดยลักษณะเป็นต้น โดยลำดับ โดยแยกประเภท
และไม่แยกประเภท โดยกิจ และโดยภูมิ

ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น เบื้องแรก อรรถแห่งอินทรีย์ทั้งหลายมีจักษุเป็นต้น ท่านประกาศแล้วตามนัย (ที่กล่าวมาแล้วในอายตนนิเทศ) ว่า “ธรรมชาติใดย่อมเห็น เหตุนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่าจักษุ” เป็นต้น ส่วนในอินทรีย์ ๓ ประการข้างท้าย ข้อแรก ตรัสเรียกว่า อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ เพราะเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยมุ่งอย่างนี้ว่า “เราจักรู้อมตบทหรือสัจจธรรม ๔ ประการที่ยังไม่รู้ ในส่วนเบื้องต้น” และเพราะมีอรรถ (คือสภาวะ) แห่งความเป็นอินทรีย์อยู่พร้อม ข้อที่ ๒ ตรัสเรียกว่า อัญญินทรีย์ เพราะรู้ชัด (ด้วยมรรค) และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่พร้อม ข้อที่ ๓ ตรัสเรียกว่า

อัญญาตาวินทรีย์ เพราะเกิดแก่พระขีณาสพผู้รู้ทั่วถึง คือมีญาณกิจในสัจจะ ๔ ประการ อันสำเร็จแล้ว และเพราะมีอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์อยู่พร้อมด้วย

ถามว่า อะไรเล่า ชื่อว่า**อรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ (อินฺทฺริยฏฺโฐ)** แห่งอินทรีย์เหล่านั้น

ตอบว่า อรรถแห่งเครื่องหมายของสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่ง (คือกรรม) ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ อรรถแห่งสิ่งที่ท่านเป็นผู้ใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) แสดงไว้ ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ได้เห็นแล้ว ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ อรรถแห่งสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่งคือกรรมจัดให้เกิดขึ้น ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ อรรถแห่งสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง (คือพระพุทธเจ้า) ใช้สอย ชื่อว่าอรรถแห่งความเป็นอินทรีย์ อรรถทั้งปวงนั้นใช้ได้ตามที่ควรใช้ในอินทริยนิเทศนี้ แท้จริง พระผู้มีพระภาคสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงพระนามว่าอินทะ เพราะทรงมีความเป็นใหญ่ยิ่ง อนึ่ง กุศลกรรมและอกุศลกรรมก็ชื่อว่าอินทะ เพราะไม่มีใครเป็นใหญ่ในกรรมทั้งหลาย (แต่กรรมเป็นใหญ่ยิ่ง) เพราะเหตุนั้น ในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ อินทรีย์ทั้งหลายที่กรรมให้เกิดก่อน ย่อมแสดงออกถึงกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล และก็เป็นสิ่งที่กรรมนั้นจัดขึ้นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าแสดงออกสิ่งที่เป็นใหญ่ยิ่งด้วย เพราะอรรถว่ากรรมจัดให้เกิดขึ้นด้วย อนึ่ง อินทรีย์ทั้งหมดนี้แหละเป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคทรงประกาศ และเป็นสิ่งที่พระองค์ตรัสรู้เองด้วย ตามที่เป็นจริง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่ง(คือพระพุทธเจ้า) แสดงไว้ด้วย เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่งได้เห็น (คือตรัสรู้) ด้วย อนึ่ง อินทรีย์เหล่านั้นบางอย่าง พระผู้มีพระภาคผู้เป็นมุนีพระองค์นั้นแหละทรงใช้สอยโดยใช้เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) บางอย่างทรงใช้สอยโดยใช้สอยทางภาวนา (คือทรงทำให้มีขึ้น) เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ท่านผู้เป็นใหญ่ยิ่งใช้สอยด้วย

อีกอย่างหนึ่ง จักษุเป็นต้นนี้ ชื่อว่าอินทรีย์ เพราะอรรถว่าความเป็นใหญ่ยิ่ง กล่าวคือความเป็นอธิบดี ความเป็นอธิบดีแห่งจักษุเป็นต้น ชื่อว่าสัมฤทธิผลในความ

เป็นไปแห่งจักขุวิญญาณเป็นอาทิ เพราะเมื่อกล้าวิญญาณก็กล้า และเพราะเมื่ออ่อนวิญญาณก็อ่อน นี้เป็นวินิจฉัยโดยอรรถ ในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ เป็นอันดับแรก

คำว่า **โดยลักษณะเป็นต้น (ลกฺขณาทีหิ)** ความว่า พึงทราบวินิจฉัยแห่งจักษุเป็นต้น โดยลักษณะ กิจ ผล และเหตุใกล้ ด้วย ก็แลลักษณะเป็นต้น ของจักษุเป็นอาทิเหล่านั้น ได้กล่าวไว้แล้วในขันธนิเทศนั่นเทียว จริงอยู่ อินทรีย์ ๔ ประการมีปัญญินทรีย์เป็นต้น โดยความก็คืออโมหะนั่นเอง อินทรีย์ที่เหลือมาแล้วโดยสรุปในขันธนิเทศนั้นเหมือนกันแล

[๕๒๖] แม้ลำดับนี้ในคำว่า **โดยลำดับ (กมโต)** นี้ก็เป็นลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน ในอินทรีย์ทั้งหลายนั้น อินทรีย์ ๖ ประการมีจักขุนทรีย์เป็นต้นอันนับเนื่องในอัตภาพ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงก่อนว่า "ความได้อริยภูมิ ย่อมมีเพราะกำหนดรู้ธรรมภายใน" ส่วนอัตภาพนั้นเล่าก็ถึงการนับว่า เป็นหญิงหรือว่าเป็นชาย เพราะอาศัยธรรมอันใด เพื่อจะทรงชี้แจงว่า "นี้ธรรมอันนั้น" จึงทรงแสดงอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์เป็นลำดับต่อนั้นไป ต่อจากนั้น ทรงแสดงชีวิตินทรีย์ เพื่อให้ทราบว่า "แม้ธรรมทั้ง ๒ ประการนั้น ก็มีความเป็นไปเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์" ถัดไปแสดงอินทรีย์ (๕) มีสุขินทรีย์เป็นต้น เพื่อให้ทราบว่า "ความเป็นไปแห่งชีวิตินทรีย์นั้นยังมีอยู่ตราบใด ความไม่กลับ (คือไม่ดับ) แห่งการเสวยอารมณ์เหล่านั้น ก็ยังมีอยู่ตราบนั้น และการเสวยอารมณ์ทุกอย่างนั้นก็ล้วนเป็นทุกข์" ต่อจากนั้น ทรงแสดงอินทรีย์ (๕) มีสัทธินทรีย์เป็นต้น เพื่อชี้ข้อปฏิบัติว่า "อันธรรมนี้ควรบำเพ็ญเพื่อดับความเสวยอารมณ์นั้น" ลำดับนั้น ทรงแสดงอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ เพื่อแสดงข้อที่การปฏิบัติไม่เปล่าประโยชน์ว่า "ด้วยการปฏิบัตินี้ ธรรมนี้จึงเกิดปรากฏขึ้นในตนเป็นปฐม" ต่อจากนั้น ทรงแสดงอัญญินทรีย์ เพราะเป็นผลของอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์นั้นนั่นเอง และเพราะเป็นธรรมควรเจริญติดต่อกันไป ในที่สุด ทรงแสดงอัญญาตาวินทรีย์อันเป็นที่โปร่งใจอย่างยิ่ง เพื่อให้ทราบว่า "ความบรรลุธรรมนี้ย่อมมีได้ด้วยภาวนาต่อนั้นไป ก็แลครั้นธรรมอันนี้พระโยคีบรรลุแล้ว ก็ไม่มีกิจที่จะต้องทำให้ยิ่งขึ้นไปอะไรอีกเลย" นี้เป็นลำดับในอินทรีย์ทั้งหลายนี้

ก็ในคำนี้ว่า **โดยแยกประเภทและไม่แยกประเภท (เภทาเภทา)** ชีวิตินทรีย์อย่างเดียว ก็มีการแยกประเภท เพราะชีวิตินทรีย์นั้นมี ๒ ประการคือ รูปชีวิตินทรีย์และอรูปชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ที่เหลือไม่มีการแยกประเภท พึงทราบวินิจฉัยโดยการแยกประเภทและไม่แยกประเภท ในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๒๗] คำว่า **โดยกิจ (กิจฺจา)** ความว่า หากมีคำถามว่า อะไรเป็นกิจแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย คำเฉลยพึงมีว่า โดยพระบาลีว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ และแก่ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยเป็นอินทรียปัจจัย" กิจนั้นใดที่พึงให้สำเร็จโดยความเป็นอินทรียปัจจัย คือการยังธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้นให้เป็นตามอาการของตนกล่าวคืออาการกล้าและอ่อนเป็นอาทิ ด้วยความที่ตนมีอาการกล้าและอ่อนเป็นอาทิ นี้เป็นกิจแห่งจักขุนทรีย์เป็นอันดับแรก กิจแห่งโสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ และกายินทรีย์ ก็มีนัยอย่างนั้น แต่ว่า การยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจแห่งมนินทรีย์ การที่คอยเลี้ยงสหชาตธรรมไว้เป็นกิจแห่งชีวิตินทรีย์ การที่คอยจัดแจงเครื่องหมายเพศ อาการแห่งจริต และการแต่งกายแห่งหญิงและชาย เป็นกิจแห่งอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ การที่คอยครอบงำสหชาตธรรมทั้งหลายไว้แล้วยังสหชาตธรรมนั้นให้ถึงซึ่งอาการหยาบ ตามหน้าที่ของตน เป็นกิจแห่งสุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ การที่คอยยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้ถึงอาการเป็นกลางๆ อันเป็นอาการที่ละเอียดประณีต เป็นกิจแห่งอุเปกขินทรีย์ การครอบงำเสียซึ่งปฏิปักขธรรม และยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้ถึงภาวะมีอาการที่น่าเลื่อมใสเป็นอาทิ เป็นกิจแห่งอินทรีย์ ๕ ประการมีสัทธาเป็นต้น การละสังโยชน์ ๓ ประการ (เบื้องต้น) และการทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้มีภาวะมุ่งหน้าต่อการละสังโยชน์ ๓ ประการนั้น เป็นกิจแห่งอนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ การละโดยการทำสังโยชน์ที่เหลือมีกามราคะและพยาบาทเป็นต้นให้เบาบางลงไป และการยังสหชาตธรรมทั้งหลายให้เป็นไปในอำนาจของตน เป็นกิจแห่งอัญญินทรีย์ การละเลิกความขวนขวายในกิจทั้งปวง และความที่สัมปยุตตธรรมทั้งหลายเป็นปัจจัยโดยภาวะที่มุ่งหน้าต่ออมตธรรม เป็นกิจแห่งอัญญาตาวินทรีย์ พึงทราบวินิจฉัยโดยกิจในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้

[๕๒๘] คำว่า **โดยภูมิ (ภูมิโต)** ความว่า ก็ในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์ เป็นกามาวจรแท้ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ และปัญญินทรีย์ นับเนื่องในภูมิ ๔ โสมนัสสินทรีย์ นับเนื่องในภูมิ ๓ โดยเป็นกามาวจร รูปาวจร และโลกุตตระ อินทรีย์ ๓ ประการข้างท้าย เป็นโลกุตตระแท้ พึงทราบวินิจฉัยโดยภูมิ ในอินทรีย์ทั้งหลายนี้ ตามนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ภิกษุเมื่อทราบอย่างนี้

เป็นผู้มากไปด้วยความสังเวชตั้งอยู่ในอินทรียสังวร
กำหนดรู้อินทรีย์ทั้งหลายแล้ว จักทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล

นี้เป็นกถามุขอย่างพิสดารแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย

ว่าด้วยความพิสดารแห่งสัจจะ

[๕๒๙] ก็อริยสัจ ๔ ประการ คือ (๑) ทุกขอริยสัจ (๒) ทุกขสมุทยอริยสัจ[๑] (๓) ทุกขนิโรธอริยสัจ (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ชื่อว่า**สัจจะ (สจฺจานิ)** อันมาในลำดับแห่งอินทรีย์นั้น

วินิจฉัยในอริยสัจอันเป็นที่ดำเนินไปแห่งพระศาสนานั้น
ผู้รู้พึงทราบโดยวิภาค (จำแนกอรรถแห่งอริยสัจ ๔)
โดยนิพจน์ (แยกคำ) โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น
โดยอรรถ (แห่งสัจจศัพท์) โดยแยกออก โดยมีจำนวนไม่
หย่อนไม่ยิ่ง โดยลำดับ โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น
โดยกิจแห่งญาณ โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน

---

[๑] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๓/๓๗๕, วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๒/๔๙๕

โดยอุปมา โดยจตุกกะ (เป็นและไม่เป็นอริยสัจ ๔ นัย)
โดยว่างเปล่า โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น
โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน

ในคำเหล่านั้น คำว่า **โดยวิภาค (วิภาคโต)** ความว่า ก็อรรถแห่งอริยสัจมีทุกข์เป็นต้น ท่านจำแนกเป็นอย่างละ ๔ ประการ (คือสัจจะละ ๔) เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ซึ่งพระโยคาวจรทั้งหลายผู้ตรัสรู้อริยสัจมีทุกข์เป็นต้นพึงรู้ได้ ดังที่ตรัสไว้ว่า "สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ ๔ ประการเป็นของจริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ได้แก่

๑. สภาวะที่บีบคั้นแห่งทุกข์
๒. สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์
๓. สภาวะที่ทำให้เดือดร้อนแห่งทุกข์
๔. สภาวะที่แปรเปลี่ยนแห่งทุกข์

สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย ๔ ประการ เป็นของจริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ได้แก่

๑. สภาวะที่ประมวลมาแห่งสมุทัย
๒. สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย
๓. สภาวะที่เกี่ยวข้องแห่งสมุทัย
๔. สภาวะที่พัวพันแห่งสมุทัย

สภาวะที่เป็นความดับแห่งนิโรธ ๔ ประการ เป็นของจริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น ได้แก่

๑. สภาวะที่เป็นเครื่องสลัดออกแห่งนิโรธ
๒. สภาวะที่เป็นวิเวกแห่งนิโรธ
๓. สภาวะที่เป็นอสังขตะแห่งนิโรธ
๔. สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธ

สภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค ๔ ประการ เป็นของจริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่นได้แก่

๑. สภาวะที่นำออกแห่งมรรค
๒. สภาวะที่เป็นเหตุแห่งมรรค
๓. สภาวะที่เห็นแห่งมรรค
๔. สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งมรรค

สภาวะที่เป็นทางแห่งมรรค ๔ ประการนี้ เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น”[๑]

อนึ่ง พระบาลีมีอาทิอย่างนี้ว่า “สภาวะบีบคั้นแห่งทุกข์ สภาวะที่ปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ สภาวะทำให้เดือดร้อนแห่งทุกข์ สภาวะแปรเปลี่ยนไปแห่งทุกข์ สภาวะที่พึงตรัสรู้ทุกข์”[๒] อริยสัจมีทุกข์เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถอย่างละ ๔ ประการที่ท่านจำแนกไว้ดังกล่าวมาฉะนี้แล นี้เป็นวินิจฉัยโดยวิภาคในอริยสัจนี้ เป็นอันดับแรก

[๕๓๐] ส่วนในข้อว่า **โดยนิพจน์และประเภทมีลักษณะเป็นต้น (นิพฺพจน-ลกฺขณาทิปฺปเภทโต)** นี้พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ **โดยนิพจน์ (นิพฺพจนโต)** (แยกคำ) ก่อน ในคำนี้ว่า ทุกฺขํ ศัพท์ว่า **ทุ** นี้ปรากฏในอรรถว่าน่าเกลียด จริงอยู่ คนทั้งหลายย่อมเรียกบุตรที่น่าเกลียดว่า บุตรชั่ว ส่วนศัพท์ว่า **ขํ** ปรากฏในอรรถว่าว่างเปล่า จริงอยู่ ที่ว่างเปล่า คืออากาศเขาก็เรียกว่า **ขํ** อันสัจจะที่ ๑ นี้ จัดว่าน่าเกลียด เพราะเป็นที่ตั้งแห่งอุปัทวะหลายประการ จัดว่าว่างเปล่า เพราะเว้นจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความเป็นตนที่คนพาลคาดหมายเอา เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า ทุกข์ เพราะเป็นสภาวะน่าเกลียด และเพราะเป็นสภาวะว่างเปล่า

ก็ศัพท์นี้ว่า **สํ** บ่งถึงความประกอบกันเข้า (พึงเห็น) ในคำว่า **สมาคมะ สเมตะ (ประชุมกัน)** เป็นต้น[๓] ศัพท์ว่า **อุ** นี้บ่งถึงความเกิดขึ้น (พึงเห็น) ในคำว่า

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘/๔๒๙

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๔๓๓

[๓] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๖/๓๒๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๙/๑๖๕

อุปปันนะ อุทิตะ (เกิดขึ้น ขึ้นไป) เป็นต้น[๑] ศัพท์ว่า **อยะ** บ่งถึงเหตุ อันสัจจะที่ ๒ นี้เล่า เมื่อความประกอบกันเข้ากับปัจจัยที่เหลือมีอยู่ ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์ เหตุนั้น จึงเรียกว่า **ทุกขสมุทัย (ทุกฺขสมุทยํ)** เพราะเมื่อมีความประกอบกันเข้า (แห่งปัจจัย) ก็เป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งทุกข์

ส่วนสัจจะที่ ๓ เพราะเหตุที่ **นิ**-ศัพท์ บ่งถึงความไม่มี และ **โรธ**-ศัพท์ บ่งถึงการท่องเที่ยวไป ฉะนั้น จึงไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์กล่าวคือความท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ในสัจจะนี้ จึงเรียกว่า **ทุกขนิโรธ (ทุกฺขนิโรธํ)** เพราะว่างจากคติทั้งปวง หรือเมื่อสัจจะข้อนี้อันพระโยคาวจรได้บรรลุแล้ว ก็เป็นอันไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์กล่าวคือความท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ เพราะสัจจะนี้เป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์นั้น หรือมิฉะนั้นเรียกว่า **ทุกขนิโรธ** เพราะเป็นปัจจัยแก่ความดับคือความไม่เกิดขึ้นแห่งทุกข์

ส่วนสัจจะที่ ๔ เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เหตุที่สัจจะนี้ชื่อว่า (ดำเนิน) ไปสู่ทุกขนิโรธ เพราะเป็นธรรมมุ่งหน้าต่อทุกขนิโรธนั้น โดยเป็นอารมณ์ และเป็นปฏิปทาแห่งการบรรลุทุกขนิโรธด้วย

[๕๓๑] ก็แลสัจจะทั้งหลายนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **อริยสัจ (อริยสจฺจานิ)** เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นแทงตลอด ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้ อริยสัจ ๔ ประการคืออะไรบ้าง ฯลฯ นี้แล อริยสัจ ๔ ประการ พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดซึ่งสัจจะเหล่านี้ เพราะเหตุนั้น สัจจะทั้งหลายนี้ จึงเรียกว่า อริยสัจ"[๒] อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระอริยะก็ได้ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ตถาคตเป็นพระอริยะในโลกกับทั้งเทวโลก ฯลฯ ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์ เพราะเหตุนั้น สัจจะทั้งหลายนี้ (ของตถาคต) จึงเรียก อริยสัจ"[๓] อีกนัยหนึ่ง เรียกว่า อริยสัจ โดยความสำเร็จเป็นพระอริยะได้ ก็เพราะได้ตรัสรู้สัจจะทั้งหลายนั้นก็ได้ ดังที่ตรัสไว้ว่า

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๘๔/๑๒๓, อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑/๒๗

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๓/๕๙๘-๙

[๓] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๘/๖๑๐

"ภิกษุทั้งหลาย เพราะได้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ประการนี้ ตามจริงแล้ว ตถาคตอรหันต-สัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้นามว่า อริยะ"[๑] อีกนัยหนึ่ง ที่เรียกว่า อริยสัจ เพราะเป็นสัจจะอย่างอริยะ คำว่า **อริยะ (ในอรรถนี้)** มีความหมายว่า เป็นของจริงแท้ ไม่ผิด ไม่ลวง ดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ ประการนี้แล เป็นความจริงแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อริยสัจ"[๒] วินิจฉัยโดยแยกคำในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๓๒] วินิจฉัย**โดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้น (ลกฺขณาทิปฺปเภทโต)** เป็นอย่างไร คือ ก็ในสัจจะ ๔ ประการนี้ ทุกขสัจ มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความทำให้เร่าร้อนเป็นกิจ มีความเป็นไปเป็นผล **สมุทยสัจ (สมุทยสจฺจํ)** มีความก่อให้เกิดขึ้นเป็นลักษณะ มีอันทำไม่ให้ขาดสายเป็นกิจ มีความห่วงใยเป็นผล **นิโรธสัจ (นิโรธสจฺจํ)** มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นกิจ มีความไม่มีนิมิต (คือเครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นผล **มรรคสัจ (มคฺคสจฺจํ)** มีความนำออก (จากสังสารวัฏ) เป็นลักษณะ มีการทำการละกิเลสเป็นกิจ มีความออกจากนิมิตเป็นผล อีกนัยหนึ่ง สัจจะ ๔ มีความหมุนไป (ปวตฺติ) เหตุให้หมุนไป (ปวตฺตน) และความหมุนกลับ (นิวตฺติ) เหตุให้หมุนกลับ (นิวตฺตน) เป็นลักษณะ โดยลำดับกัน อนึ่ง มีความเป็นสังขตตัณหา ความเป็นอสังขตะและทัสสนะ เป็นลักษณะ โดยลำดับกันอย่างนั้น วินิจฉัยโดยประเภทแห่งลักษณะเป็นต้นในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๓๓] ส่วนในคำนี้ว่า **โดยระบุอรรถ (อตฺถตฺถุทฺธารโต เจว)** พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถก่อน หากมีคำถามว่า อะไรเป็นอรรถแห่งสัจจะ คำตอบก็พึงมีว่า สภาวะใดเมื่อพระโยคาวจรทั้งหลายเข้าไปสอบสวนดูด้วยปัญญาจักษุอยู่ ก็ไม่เป็นสภาวะวิปริตไปเหมือนเล่นกล ไม่เป็นสภาวะที่ลวงเหมือนพยับแดด และไม่เป็นสภาวะที่ใครๆ หาไม่ได้

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๓/๖๐๗

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๗/๖๑๐

(คือไม่มี) ดังเช่นอัตตาของพวกเดียรถีย์ โดยที่แท้ เป็นโคจร **(คือเป็นอารมณ์)** แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ ไม่วิปริต และเป็นจริง อันมีประการคือเบียดเบียน ก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไปเท่านั้น ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริต และเป็นจริงนี้ ดังลักษณะของไฟและดังปกติของโลก บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอรรถแห่งสัจจะ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย คำว่า **นี้ทุกข์** นั่นเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น"[๑] ความพิสดารบัณฑิตพึงนำมากล่าวเถิด อีกนัยหนึ่ง

เพราะทุกข์ไม่เบียดเบียนไม่มี สิ่งอื่นนอกจากทุกข์
เบียดเบียนก็ไม่มี เหตุนั้น ทุกข์นี้จึงชื่อว่าเป็นสัจจะ
เพราะแน่นอนในความเป็นธรรมชาติที่เบียดเบียน

เพราะเว้น **(คือตัณหา)** เสีย ทุกข์ไม่มีจากสิ่งอื่น
และตัณหาไม่มีทุกข์นั้นก็ไม่มี เหตุนั้น ตัณหาจึงตกว่า
เป็นสัจจะ เพราะแน่นอนเป็นเหตุแห่งทุกข์

เพราะนอกจากพระนิพพาน ความสงบอื่นไม่มี สันตะ
(คือพระนิพพาน) ไม่มี ความสงบนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น พระนิพพาน
นี้จึงชื่อว่าเป็นสัจจะ เพราะแน่นอนในความเป็นธรรมสงบ

เพราะเครื่องนำออกอื่นนอกจากมรรคไม่มี และธรรมเครื่องนำ
ออก **(คือมรรค)** ไม่มี แม้ธรรมเครื่องนำออกนั้นก็ไม่มี เหตุนั้น
มรรคนั้นจึงชื่อว่าเป็นสัจจะ เพราะความเป็นธรรมเครื่อง
นำออกแน่แท้

บัณฑิตทั้งหลายกล่าวความแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน
และความเป็นจริง ในอริยสัจทั้ง ๔ ประการมีทุกข์เป็นต้น
โดยไม่แปลกกันว่าเป็นอรรถแห่งสัจจะ ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] สํ.ม. **(ไทย)** ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔

วินิจฉัยโดยอรรถ (แห่งสัจจศัพท์) บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๓๔] วินิจฉัย**โดยระบุอรรถ (อตฺถุทฺธารโต)** เป็นอย่างไร ในคำนี้ **สัจจ**-ศัพท์นี้ ปรากฏในอรรถหลายอย่าง คือ **สัจจ**-ศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "บุคคลพึงพูดคำจริง ไม่พึงโกรธ"[๑] เป็นต้น ปรากฏในอรรถคือวาจาสัจ **สัจจ**-ศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ตั้งมั่นในสัจจะก็ดี"[๒] เป็นต้น ปรากฏในอรรถคือวิรตีสัจจะ **สัจจ**-ศัพท์ในคำทั้งหลายมีคำว่า "เพราะเหตุไรหนอ เจ้าลัทธิทั้งหลาย ผู้สำคัญตนว่า เป็นผู้มีวาทะว่าเป็นกุศล (คือถูกต้อง) จึงกล่าววาทะหลายอย่างต่างกัน"[๓] เป็นต้น ปรากฏในทิฏฐิสัจจะ **สัจจ**-ศัพท์ในคำทั้งหลาย มีคำว่า "สัจจะอันหนึ่งแลไม่มีที่ ๒"[๔] เป็นต้น ปรากฏในพระนิพพานและมรรคด้วย อันเป็นปรมัตถสัจจะ **สัจจ**-ศัพท์ ในคำทั้งหลายมีคำว่า "บรรดาอริยสัจ ๔ ประการ อริยสัจเท่าไรเป็นกุศล"[๕] เป็นต้น ปรากฏในอรรถคืออริยสัจ แม้**สัจจ**-ศัพท์นี้ในคำนี้นั้น ก็เป็นไปในอรรถคืออริยสัจ วินิจฉัยแม้โดยระบุอรรถที่ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๓๕] คำว่า **โดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง (อนูนาธิกโต)** ความว่า หากคำถามพึงมีว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยสัจไว้เพียง ๔ ประการเท่านั้น ไม่หย่อน ไม่ยิ่ง คำตอบพึงมีว่า เพราะไม่มีอริยสัจอื่นประการ ๑ เพราะลดออกเสียข้อใดข้อหนึ่งก็มิได้ประการ ๑ แท้จริง อริยสัจอื่นจากอริยสัจ ๔ ประการนี้ จะเป็นส่วนเกินก็หามีไม่ หรือ อริยสัจ ๔ ประการนี้ แม้สักข้อหนึ่ง พึงลดออกเสียก็ดีหามีไม่ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามในโลกนี้ จะพึงมากล่าวว่า 'นี่ไม่ใช่

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๒๔/๑๐๒
[๒] ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๔๓๓/๑๗๐
[๓] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๙๒/๗๑๕
[๔] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๙๑/๗๑๔
[๕] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๑๖/๑๘๒

ทุกขอริยสัจ ทุกขอริยสัจเป็นอย่างอื่น ข้าพเจ้าจักยกเลิกทุกขอริยสัจนี้เสีย แล้วบัญญัติทุกขอริยสัจอื่น (ขึ้นใหม่)' นี่ไม่มีทางเป็นไปได้" เป็นต้น[๑] และดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม พึงกล่าวอย่างนี้ว่า 'ทุกขอริยสัจที่สมณโคดมแสดงไว้นี้ ไม่ใช่อริยสัจข้อที่ ๑ ข้าพเจ้าจักบอกปัดทุกขอริยสัจที่ว่าเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ นั้นเสีย แล้วบัญญัติทุกขอริยสัจอื่นเป็นอริยสัจข้อที่ ๑ (ขึ้นใหม่)' ไม่มีทางเป็นไปได้" เป็นต้น[๒]

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเมื่อจะบอกความหมุนไป ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งเหตุ เมื่อตรัสบอกความหมุนกลับเล่า ก็ตรัสบอกพร้อมทั้งอุบายด้วย ดังนี้ จึงเป็นอันตรัสแต่อริยสัจ ๔ ประการเท่านั้น เพราะมีอันหมุนไป หมุนกลับ และเหตุแห่งความหมุนไปและหมุนกลับทั้ง ๒ นั้นเพียงเท่านี้ นัยเดียวกันนั้น ตรัสแต่ ๔ ประการเท่านั้น แม้ด้วยอำนาจแห่งธรรมที่พึงกำหนดรู้ ธรรมที่พึงละ ธรรมที่พึงทำให้แจ้ง และธรรมที่พึงทำให้มีขึ้น ๑ แห่งวัตถุของตัณหา (ตัว) ตัณหา ความดับตัณหา และอุบายดับตัณหา ๑ แห่งอาลัย ความยินดีในอาลัย ความถอนอาลัยเสียได้ และอุบายถอนอาลัย ๑ วินิจฉัยโดยมีจำนวนไม่หย่อนไม่ยิ่ง ในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๓๖] **แม้ลำดับในคำนี้ว่า โดยลำดับ (กมโต)** ก็ได้แก่ลำดับแห่งการแสดงเหมือนกัน ก็ในอริยสัจนี้ ทุกขสัจพระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นข้อแรก เพราะรู้ได้ง่ายเหตุที่เป็นสภาวะหยาบ และเป็นของสาธารณะแก่สัตว์ทั้งปวง สมุทยสัจตรัสไว้ในลำดับแห่งทุกขสัจนั้น เพื่อแสดงเหตุแห่งทุกขสัจนั้นแหละ นิโรธสัจตรัสต่อนั้นไปเพื่อให้รู้ว่า "เพราะเหตุดับ ผลจึงดับ" มรรคสัจตรัสไว้ในที่สุด เพื่อแสดงอุบายบรรลุนิโรธสัจนั้น อีกนัยหนึ่ง ตรัสทุกข์ก่อน เพื่อให้เกิดความสังเวชแก่สัตว์ทั้งหลายผู้ติดใจในรสแห่งความสุขในภพ สมุทัยตรัสในลำดับแห่งทุกข์นั้นเพื่อให้ทราบว่า "ทุกข์นั้นตัณหามิได้แต่งขึ้นก็หาไม่ มีขึ้นเพราะเหตุภายนอกมีพระอิศวรบันดาลเป็นต้นก็หาไม่ แต่มีขึ้นเพราะตัณหานี้" ต่อจากนั้น ตรัสนิโรธ เพื่อให้เกิดความโล่งใจด้วยได้เห็น

---

[๑] ขุ.ป.อ. (บาลี) ๑/๓๖/๒๑๒

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๖/๖๐๑

นิสสรณะแก่บุคคลทั้งหลายผู้มีใจสลด เพราะถูกทุกข์พร้อมทั้งเหตุครอบงำ แสวงหาความออกไปจากทุกข์ ต่อจากนั้น จึงตรัสมรรคอันเป็นธรรมยังนิโรธให้ถึงพร้อมเพื่อบรรลุนิโรธ วินิจฉัยโดยลำดับในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้

[๕๓๗] คำว่า **โดยวินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้น (ชาติอาทีนํ วินิจฺฉยา)** ความว่า ธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้นใด พระผู้มีพระภาคผู้เมื่อจะทรงแสดงอริยสัจทั้งหลายได้ตรัสไว้ในนิเทศแห่งสัจจะ ๔ ประการดังนี้ว่า "ธรรม ๑๒ ประการ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขสัจคือความเกิดก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความแก่ก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความตายก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความเศร้าใจ ความคร่ำครวญ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจก็เป็นทุกข์แต่ละอย่าง **(นัย ๕)** การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักทั้งหลายก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการก็เป็นทุกข์อย่าง ๑ โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ ประการก็เป็นทุกข์[๑] ตัณหา ๓ ประการ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งสมุทยสัจคือตัณหานี้ใดเป็นเหตุเกิดภพใหม่อีกเป็นปกติ สหรคตด้วยความกำหนัดยินดี เป็นเหตุเพลิดเพลินในอารมณ์นั้นๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา[๒] พระนิพพานมีประการเดียวโดยประสงค์ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งนิโรธสัจดังนี้ คือความสำรอกและความดับตัณหานั้นนั่นแล โดยไม่เหลือ ความปล่อยวาง ความสลัดทิ้งไป ความพ้น ความไม่ติดอยู่[๓] ธรรม ๘ ประการ ตรัสไว้ในนิเทศแห่งมรรคสัจ คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นไฉน คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการนี้แล คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ"[๔] วินิจฉัยในนิเทศนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยวินิจฉัยธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นนั้น"[๕]

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๐/๑๖๓
[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๓/๑๖๗
[๓] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๔/๑๖๙
[๔] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๕/๑๗๑
[๕] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๙๑-๒๐๒/๑๖๓-๑๖๖

ว่าด้วยทุกขนิเทศ
แสดงเรื่องชาติ

วินิจฉัยศัพท์ว่าชาตินี้เป็นอย่างไร ก็ศัพท์ว่า **ชาติ** นี้มีความหมายหลายอย่างจริงอย่างนั้น ศัพท์ว่า**ชาติ**นี้ มาในความหมายว่าภพ ในคำนี้ว่า “(ระลึกชาติได้) ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง”[๑] มาในความหมายว่า **นิกาย** ในคำนี้ว่า “วิสาขา สมณะนิกายหนึ่งนามว่านิครนถ์มีอยู่”[๒] มาในความหมายว่าสังขตลักษณะ ในคำนี้ว่า “ชาติสงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์ ๒”[๓] มาในความหมายว่าปฏิสนธิ ในคำนี้ว่า “จิตดวงแรกเกิดขึ้น วิญญาณดวงแรกเกิดปรากฏขึ้นในครรภ์มารดาอันใด ชาตินั้นแลอาศัยจิตดวงแรกนั้นจึงมี”[๔] มาในความหมายว่าประสูติ ในคำนี้ว่า “อานนท์ พระโพธิสัตว์ประสูติได้ครู่หนึ่ง”[๕] มาในความหมายว่าตระกูล ในคำนี้ว่า “ไม่มีใครจะคัดค้าน ตำหนิได้เพราะอ้างถึงชาติตระกูล”[๖] มาในความหมายว่าอริยศีล ในคำนี้ว่า “น้องหญิง ตั้งแต่อาตมภาพเกิดมาโดยอริยชาติ”[๗]

[๕๓๘] ศัพท์ว่าชาตินี้นั้น ในที่นี้พึงเห็นว่ามาในความหมายว่าขันธ์ทั้งหลายที่เป็นไปตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงออกมาจากท้องมารดาสำหรับสัตว์จำพวกคัพภเสยยกะ มาในปฏิสนธิขันธ์ทั้งหลายเท่านั้น สำหรับสัตว์จำพวกนอกนี้ แม้วินิจฉัยนี้เล่าก็เป็นการกล่าวโดยอ้อม แต่เมื่อว่าโดยตรง ขันธ์ทั้งหลายใดๆ ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายผู้บังเกิดอยู่ในภพนั้นๆ ความปรากฏขึ้นทีแรกแห่งขันธ์นั้นๆ ชื่อว่าชาติ

ก็ชาตินี้นั้น มีความเกิดทีแรกในภพนั้นๆ เป็นลักษณะ มีการมอบให้เป็นกิจ มีความผุดขึ้นในภพนี้จากอดีตภพเป็นผล หรือมีความวิจิตรด้วยทุกข์เป็นผล

---

[๑] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๑๒/๖, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๔/๘๑-๘๒

[๒] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๘๐

[๓] อภิ.ธา. (ไทย) ๓๖/๗๑/๑๙

[๔] วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๒๔/๑๙๑

[๕] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๐๗/๒๔๐

[๖] ที.สี. (ไทย) ๙/๓๓๑/๑๒๗

[๗] ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๕๑/๔๒๙

[๕๓๙] หากมีคำถามว่า ก็เหตุไฉน ชาติจึงเป็นทุกข์เล่า คำตอบพึงมีว่า เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์หลายอย่าง จริงอยู่ ทุกข์มีหลายอย่าง คือ ทุกข์เพราะทนได้ยาก ทุกข์เพราะแปรเปลี่ยนไป ทุกข์เพราะสังขาร ทุกข์ที่ปกปิด ทุกข์ที่เปิดเผย ทุกข์โดยอ้อม ทุกข์โดยตรง

ในทุกข์เหล่านั้น ทุกขเวทนาทั้งทางกายและทางใจ เรียกว่า **ทุกข์เพราะทนได้ยาก (ทุกฺขทุกฺขํ)** เพราะเป็นทุกข์ทั้งโดยสภาวะและโดยชื่อ

สุขเวทนาเรียกว่า **ทุกข์เพราะความแปรเปลี่ยนไป (วิปริณามทุกฺขํ)** เพราะเป็นเหตุเกิดทุกข์โดยความแปรเปลี่ยนไป

อุเบกขาเวทนาและสังขารทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือ เรียกว่า **สังขารทุกข์ (สงฺขารทุกฺขํ)** เพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ความเจ็บป่วยทั้งทางกายและทางใจ มีปวดหู ปวดฟัน และความรุ่มร้อนเกิดแต่ราคะ ความเดือดดาลเกิดแต่โทสะเป็นต้น เรียกว่า **ปฏิจฉันนทุกข์ (ปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ)** เพราะต้องถามจึงรู้ และท่านเรียกว่า อปากฏทุกข์ เพราะความพยายามไม่ปรากฏบ้าง

ความเจ็บป่วยมีการลงอาชญา ๓๒ ประการ เป็นต้นเป็นสมุฏฐาน เรียกว่า **อัปปฏิจฉันนทุกข์ (อปฺปฏิจฺฉนฺนทุกฺขํ)** เพราะไม่ต้องถามก็รู้ และเรียกว่าปากฏทุกข์ เพราะความพยายามปรากฏบ้าง

เว้นทุกขทุกข์เสีย ทุกข์ที่เหลือมีชาติเป็นอาทิ ซึ่งมาในวิภังค์แห่งทุกขสัจทั้งหมด เรียกว่า **ปริยายทุกข์ (ปริยายทุกฺขํ)** เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้นๆ ส่วนทุกขทุกข์ เรียกว่า **นิปปริยายทุกข์ (นิปฺปริยายทุกฺขํ)**

ในทุกข์เหล่านั้น ชาติจัดเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์อันมีในอบายที่แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ทรงประกาศไว้ในพระสูตรทั้งหลายมีพาลปัณฑิตสูตรเป็นต้น[๑] โดยเป็นข้ออุปมา และแห่งทุกข์อันต่างโดยทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้นในมนุษยโลกซึ่งเกิดขึ้นแม้ในสุคติ

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖-๒๔๘/๒๙๐-๓๐๙

[๕๔๐] ในทุกข์เหล่านั้น ทุกข์ต่างโดยทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูลเป็นต้นมีดังนี้ ก็แลสัตว์นี้ เมื่อเกิดในท้องมารดา ก็หาใช่เกิดในกลีบดอกไม้ มีอุบล ปทุม ปุณฑริก เป็นต้นไม่ ที่แท้ย่อมเกิดในส่วนหนึ่งของท้อง ใต้กระเพาะอาหารใหม่ เหนือกระเพาะอาหารเก่า ท่ามกลางหน้าท้องและกระดูกสันหลัง เป็นที่คับแคบอย่างยิ่ง มืดมิด อบอวลด้วยกลิ่นเหม็นอย่างยิ่งซึ่งซากศพต่างๆ ทำให้เกิดขึ้น น่าเกลียดยิ่งนัก ดุจหมู่หนอนเกิดอยู่ในปลาเน่า ขนมบูด และหลุมน้ำครำเป็นต้น ฉะนั้น สัตว์ที่เกิดในท้องมารดานั้น ร้อนอบอ้าวอยู่ด้วยสัมภวะ (น้ำกำเนิด น้ำเลี้ยง) ในท้องของมารดา ถูกต้มอยู่ ดุจข้าวต้มมัดถูกต้มด้วยความร้อน ฉะนั้น ถูกนึ่งอยู่เหมือนก้อนแป้ง ปราศจากความไหวกายมีคู้และเหยียด เป็นต้น เสวยทุกข์ขนาดหนักอยู่ตลอดทสมาส ทุกข์นี้เป็น**ทุกข์มีการก้าวลงสู่ครรภ์เป็นมูล (คพฺโภกฺกนฺติมูลกํ)** เป็นอันดับแรก

ประการหนึ่ง สัตว์นั้นได้เสวยทุกข์ขนาดหนักอันใด ในเพราะการลื่นล้ม การเดิน การนั่งลง การลุกขึ้น และการพลิกตัวเป็นต้น โดยเร็วของมารดา (ก็ดี) เพราะการกระทำ (ของคนอื่น) มีการฉุดกระชากลากถู การกระแทกและการผลัก เป็นต้น เหมือนลูกแกะอยู่ในกำมือของนักเลงสุรา และเหมือนลูกงูอยู่ในมือของหมองู (ก็ดี) อนึ่ง สัตว์นี้ได้เสวยทุกข์อย่างรุนแรงอันใด ในเวลาที่มารดาดื่มน้ำเย็น เป็นเหมือนสัตว์ที่ตกนรกหนาว ในเวลาที่มารดากลืนกินข้าวต้มและข้าวสวยร้อนๆ ลงไป เหมือนถูกฝนถ่านเพลิงโปรยปรายรดเอา ในเวลามารดากลืนกินอาหารรสจัดเช่นเค็มและเปรี้ยวเป็นต้นลงไป ก็เหมือนได้รับการลงโทษมีการสับร่างกายแล้วราดด้วยน้ำกรด เป็นต้น ทุกข์นี้**เป็นทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล (คพฺภปริหรณมูลกํ)**

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น เพราะการผ่าตัดเป็นต้น ตรงที่ที่เกิดทุกข์ (คือมดลูก) ของมารดาผู้มีครรภ์หลง อันเป็นที่แม้มิตร อำมาตย์ และญาติสนิทมิตรสหายก็ไม่ควรดู ทุกข์นี้**เป็นทุกข์มีความวิบัติขัดข้องแห่งครรภ์เป็นมูล (คพฺภวิปตฺติมูลกํ)**

ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้น ผู้ถูกลมเบ่งของมารดาเมื่อจะคลอดพัดผัน (ศีรษะ) ให้กลับลงตรงช่องคลอดที่น่ากลัวอย่างยิ่งดุจปล่องเหว ถูกเบ่งออกทางช่องคลอด

ซึ่งคับแคบยิ่งนัก ดุจช้างใหญ่ถูกดันออกทางช่องดาลและถูกบีบด้วยภูเขาคือขื่อ (เชิงกราน) เหมือนสัตว์นรกถูกบดด้วยสังฆาตบรรพต ทุกข์นี้**เป็นทุกข์มีการคลอดเป็นมูล (วิชายนมูลกํ)**

ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดที่เป็นเช่นการเจาะและการผ่าด้วยปลายเข็มและคมมีดโกนในเวลาที่เขาลับด้วยมือให้อาบน้ำล้างและเช็ดด้วยผ้าเป็นต้น เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้เกิดแล้วซึ่งมีร่างกายละเอียดอ่อนเช่นกับแผลใหม่ ทุกข์นี้**เป็นทุกข์มีการคลอดออกมานอกท้องมารดาเป็นมูล (พหินิกฺขมนมูลกํ)**

(ประการหนึ่ง) ในความเป็นไปต่อแต่นั้น ทุกข์อันใดเกิดมีแก่สัตว์นั้นผู้ทำร้ายตนเองก็ดี ผู้ประกอบด้วยการทรมานตัวเพื่ออย่างกิเลส ตามทำนองวัตรของเดียรถีย์มีอเจลกวัตรเป็นต้นก็ดี ผู้ไม่กินอาหารและแขวนคอตายด้วยอำนาจความโกรธก็ดี ทุกข์นี้**เป็นทุกข์มีการทำตัวเองเป็นมูล (อตฺตูปกฺกมมูลกํ)** ประการหนึ่ง ทุกข์อันใดเกิดขึ้นแก่สัตว์นั้นผู้ได้รับการกระทำมีฆ่าและจองจำเป็นต้นจากคนอื่น ทุกข์นี้**เป็นทุกข์มีการถูกคนอื่นกระทำเป็นมูล (ปรูปกฺกมมูลกํ)**

ชาตินี้เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งปวงนี้แท้ ดังกล่าวมา

[๕๔๑] เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"หากว่า สัตว์ไม่พึงเกิดในนรกทั้งหลาย เขาก็ไม่พึง
ได้รับทุกข์เหลือทนมีเผาด้วยไฟเป็นต้น ในนรกนั้น (ถ้าไม่
เกิด) ทุกข์จะพึงได้ที่ตั้งที่ไหนเล่า เพราะเหตุนั้น พระมุนี
จึงตรัสความเกิดในนรกนี้ว่า เป็นทุกข์

ทุกข์ในพวกสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมากเกิดเพราะถูกฟาด
ด้วยแส้ ปฏัก และท่อนไม้เป็นต้น อันใด ทุกข์อันนั้น เว้น
ความเกิดในพวกสัตว์ดิรัจฉานนั้นเสีย จะพึงมีอย่างไรเล่า
เพราะเหตุนั้น แม้ความเกิดในพวกดิรัจฉานนั้น ก็เป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในเปรตทั้งหลาย เกิดเพราะความหิว
กระหาย ลมและแดดเป็นต้น ย่อมไม่มีแก่สัตว์ผู้ไม่เกิดใน
พวกเปรตนั้น เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น พระมุนีจึงตรัส
ความเกิดว่าเป็นทุกข์

อนึ่ง ทุกข์ในพวกอสูรในโลกันตร์อันเป็นที่มืดและเย็น
เหลือจะทน หากความเกิดในโลกันตร์นั้นไม่มี ทุกข์
นั้นก็ไม่พึงมี เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนี้ จึง
เป็นทุกข์

อนึ่ง สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดา ซึ่งเป็นเหมือนคูถนรก
เป็นเวลานาน และออกมานอกครรภ์นั้น ย่อมได้รับทุกข์
อันร้ายกาจแม้ใด แม้ทุกข์นี้เว้นความเกิดเสียก็หามีไม่
แม้เพราะเหตุนั้น ความเกิดนี้ ก็เป็นทุกข์แท้

จะต้องกล่าวอะไรให้มากความ ทุกข์ใดเพียงเล็กน้อย
มีอยู่ ในที่ไหนๆ ในโลกนี้ก็ดี ทุกข์นี้ เพราะเว้นความเกิด
เสีย ก็ไม่มีในกาลไหนๆ เลย เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระ
มหาฤาษี จึงตรัสความเกิดนี้ว่า เป็นทุกข์ก่อนทุกข์ทั้งปวง”[๑]

นี้เป็นวินิจฉัยในชาติเป็นข้อแรก

ชรานิเทศ

[๕๔๒] ในคำนี้ว่า **แม้ชราก็เป็นทุกข์ (ชราปิ ทุกฺขา)** มีวินิจฉัยว่า ชรามี ๒ ประการ คือ (๑) สังขตลักษณะ (๒) ความเก่าไปแห่งขันธ์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง

---

๑ อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๑/๑๐๔

ในสันตติซึ่งรู้กันโดยอาการมีฟันหักเป็นต้น ชราคือความเก่าไปแห่งขันธ์นั้นท่านประสงค์เอาในที่นี้ ก็ชรานี้นั้น มีความแก่แห่งขันธ์เป็นลักษณะ มีการนำไปสู่ความตายเป็นกิจ มีความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่มเป็นผล ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย จริงอยู่ ทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางใจนี้ใด มีปัจจัยเป็นอเนก เช่นความหย่อนยานแห่งอวัยวะใหญ่น้อย ความพิการแห่งอินทรีย์ ความมีรูปร่างวิกลไป ความหนุ่มสาวหายไป ความถดถอยไปแห่งกำลัง สติ และมติ (ความคิดอ่าน) จากไป และเป็นที่ดูแคลนของคนอื่นเป็นต้นเกิดขึ้น ชราเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้นเพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"สัตว์ที่จะต้องตายได้รับทุกข์ทางกายและทางใจอันใด
เพราะความหย่อนยานไปแห่งอังคาพยพ
เพราะความวิการไปแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย
เพราะความเสื่อมหายไปแห่งความเป็นหนุ่มสาว
เพราะความถดถอยไปแห่งกำลัง
เพราะความปราศจากไปแห่งสติ เป็นต้น
เพราะลูกเมียของตนเองก็ไม่พึงพอใจ
และเพราะ (มีแต่จะ) ถึงซึ่งความอ่อนเพลียยิ่งขึ้น
เพราะเหตุที่ทุกข์ (ที่กล่าวมา) นี้ ล้วนมีชราเป็นเหตุ
ฉะนั้น ชราจึงเป็นทุกข์"[๑]

มรณนิเทศ

[๕๔๓] แม้ในคำนี้ว่า **แม้มรณะก็เป็นทุกข์ (มรณมฺปิ ทุกฺขํ)** มีวินิจฉัยดังนี้ มรณะมี ๒ ประการ คือ

---

๑ อภิ.วิ. (บาลี) -/๑๙๒/๑๐๗

๑. สังขตลักษณะ ซึ่งท่านหมายเอากล่าวไว้ว่า ชรามรณะสงเคราะห์เข้าได้กับขันธ์ ๒[๑]

๒. ความขาดการติดต่อกันแห่งชีวิตินทรีย์ที่เนื่องอยู่ในภพอันหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า "มีภัยแต่ความตายเป็นนิจ"[๒]

มรณะคือความขาดแห่งชีวิตินทรีย์นั้น (แหละ) ประสงค์เอาในที่นี้ แม้คำว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัย มรณะจึงมี ความตายเพราะการต่อสู้ ความตายโดยสภาพคือตายเอง ความตายเพราะสิ้นอายุ ความตายเพราะสิ้นบุญ" ก็เป็นชื่อของมรณะคือความขาดแห่งชีวิตินทรีย์นั่นเอง มรณะนี้นั้น มีจุติ (คือความเคลื่อนไปจากปัจจุบันภพ) เป็นลักษณะ มีความพรากไปจากสัตว์และสังขารตามที่ตนได้ไว้เป็นกิจ มีคติปราศจากไปเป็นผล ส่วนที่ว่า (มรณะ) เป็นทุกข์ พึงทราบว่า เพราะความเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเหตุนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"ทุกข์ทางใจอันใด มีขึ้นโดยไม่แปลกกัน แก่คนที่กำลัง
จะตาย ที่เป็นคนชั่ว เห็นนิมิตมีกรรมนิมิตฝ่ายบาปเป็นต้น
แม้ที่เป็นคนดี (แต่) ทนทานความพลัดพรากอันมีของรัก
เป็นที่ตั้งไม่ไหว

อนึ่ง ทุกข์ทางกายอันใด มีข้อและเส้นเอ็นขาดเป็นต้น
มีขึ้นแม้แก่ทุกคนผู้มีตำแหน่งหัวใจถูกลมร้ายแทง

ทุกข์นี้เป็นทุกข์ที่คนทนไม่ไหว แก้ไขไม่ได้
เพราะเหตุที่มรณะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์นั้น เพราะเหตุนั้น
มรณะนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์โดยแท้"[๓]

นี้เป็นวินิจฉัยในมรณะ

---

[๑] อภิ.ธา. (ไทย) ๓๖/๗๑/๑๙

[๒] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๕๘๒/๖๔๑

[๓] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๓/๑๐๘-๑๐๙

โสกนิเทศ

[๕๔๔] ในปกิณณกทุกข์มีโสกะเป็นต้น ความเร่าร้อนจิตของบุคคลผู้ถูกทุกข์มีญาติพินาศเป็นต้นกระทบ ชื่อว่า**ความเศร้าโศก (โสโก)** ความเศร้าโศกนั้นโดยความหมายก็เป็นโทมนัสนั่นเองก็จริงแล แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็มีความตรอมตรมภายในเป็นลักษณะ มีความเกรียมใจเป็นกิจ มีความละห้อยหาเป็นผล ส่วนที่ว่า ความเศร้าโศกพึงทราบว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกขทุกข์ (คือเป็นทุกข์เพราะทนได้ยาก) และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์ จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ว่า

"ความเศร้าโศกย่อมทิ่มแทงหัวใจของสัตว์ทั้งหลาย
ดังลูกศรอาบยาพิษ และยังเผาหัวใจอย่างร้ายแรงอีกด้วย
ราวกะหลาวเหล็กที่ไฟเผา

และยังนำทุกข์หลายอย่างต่างโดยความ
เจ็บไข้ ความแก่ และความตายมาอีกด้วย เหตุใด
เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์[๑]

นี้เป็นวินิจฉัยในความเศร้าโศก

ปริเทวนิเทศ

[๕๔๕] ความคร่ำครวญของบุคคลผู้ถูกทุกข์มีญาติพินาศเป็นต้นกระทบ ชื่อว่า **ปริเทวะ (ปริเทโว)** ปริเทวะนั้น มีความพร่ำเพ้อเป็นลักษณะ มีการบอกความดีและความเสียหายเป็นกิจ เพราะมีความกลิ้งเกลือกเป็นผล ส่วนที่ว่า ปริเทวะ พึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๔/๑๑๑

"บุคคลผู้ต้องศรคือความเศร้าโศกประหารแล้ว ยังมาคร่ำครวญ (อีก) ย่อมได้รับทุกข์หนักยิ่งขึ้นไป ซึ่งเป็นทุกข์เกิดแต่ความแห้งผากแห่งคอ ริมฝีปาก และเพดานปากเหลือจะทนได้ เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสปริเทวะว่า เป็นทุกข์"[๑]

นี้เป็นวินิจฉัยในปริเทวะ

ทุกขนิเทศ

[๕๔๖] ความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ชื่อว่า**ทุกข์ (ทุกฺขํ)** ทุกข์นั้น มีความบีบคั้นกายเป็นลักษณะ มีอันทำความโทมนัสแก่บุคคลผู้ทรามปัญญาทั้งหลายเป็นกิจ มีความเจ็บป่วยทางกายเป็นผล ส่วนที่ว่า ทุกข์ พึงทราบว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นทุกขทุกข์ (คือเป็นทุกข์เพราะทนได้ยาก) และเพราะนำทุกข์ทางใจมาให้ด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"ทุกข์ทางกายนี้ ย่อมบีบคั้น (กาย) ซ้ำยังนำทุกข์ทางใจให้เกิดด้วย เหตุใด เพราะเหตุนั้น ทุกข์ทางกายนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์โดยพิเศษ (คือเป็นอย่างหนึ่งต่างหาก)"[๒]

นี้เป็นวินิจฉัยในทุกขนิเทศ

โทมนัสสนิเทศ

[๕๔๗] ทุกข์ทางใจ ชื่อว่า**โทมนัส (โทมนสฺสํ)** โทมนัสนั้น มีการบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ มีการทำให้จิตคับแค้นเป็นกิจ มีการทำให้ป่วยใจเป็นผล ส่วนที่ว่าโทมนัส

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๕/๑๑๒

[๒] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๖-๑๙๗/๑๑๓

พึงทราบว่าเป็นทุกข์เพราะเป็นทุกขทุกข์ และเพราะนำทุกข์ทางกายมาให้ด้วย จริงอยู่ คนทั้งหลายที่เพียบด้วยทุกข์ใจ ย่อมเสวยทุกข์มีประการต่างๆ นั้น เช่น สยายผมร้องไห้ ทุบอก หมุนตัวไปมา ทอดกาย ยกเท้า นำศัสตรามา (ทำร้ายตัวเอง) กินยาพิษ แขวนคอด้วยเชือก กระโจนเข้ากองไฟ เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"โทมนัสย่อมบีบคั้นจิต และยังนำความลำบากกายมาให้ด้วย
เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ปราศจากโทมนัส
จึงตรัสโทมนัสว่า เป็นทุกข์"[๑]

นี้เป็นวินิจฉัยในโทมนัส

อุปายาสนิเทศ

[๕๔๘] โทสะอันความทุกข์ใจอย่างหนักบันดาลขึ้นของบุคคลผู้ถูกทุกข์มีญาติพินาศเป็นต้นกระทบนั่นเองชื่อว่า**อุปายาส (อุปายาโส) อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า อุปายาสเป็นธรรมอย่างหนึ่งนับเข้าในสังขารขันธ์ (สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺโน เอโก ธมฺโมติ เอเก)** อุปายาสนั้น มีความแผดเผาจิตเป็นลักษณะ มีการทอดถอนใจเป็นกิจ มีความตรมตรอมเป็นผล ส่วนที่ว่าอุปายาส พึงทราบว่า เป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ เพราะแผดเผาจิต และเพราะทำร่างกายให้ซูบซีดด้วย เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"อุปายาสย่อมยังทุกข์ใดให้เกิด ทุกข์นั้นจัดว่ามีประมาณยิ่ง
เพราะทั้งแผดเผาจิต ทั้งทำกายให้ซูบซีด เพราะเหตุนั้น
อุปายาสพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์"[๒]

นี้เป็นวินิจฉัยในอุปายาสนิทศ

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๖/๑๑๓

[๒] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๘/๑๑๔

ก็แลในโสกะ ปริเทวะ และอุปายาส นี้ **โสกะ (โสโก)** พึงเห็นเหมือนการที่น้ำเดือดพล่านอยู่ในภาชนะด้วยไฟอ่อนๆ **ปริเทวะ (ปริเทโว)** พึงเห็นเหมือนการล้นออกนอกภาชนะแห่งน้ำที่เดือดด้วยไฟแรง **อุปายาส (อุปายาโส)** พึงเห็นเหมือนการเดือดจนแห้งไปอยู่ภายในภาชนะนั่นเองแห่งน้ำที่เหลือจากที่ล้นออกข้างนอกแล้วไม่พอจะล้นออกไปอีก

อัปปิยสัมปโยคนิเทศ

[๕๔๙] การประสมเข้ากับสัตว์และสังขารทั้งหลายที่ไม่น่าชอบใจ ชื่อว่า**อัปปิย-สัมปโยคะ (อปฺปิยสมฺปโยโค)** อัปปิยสัมปโยคะนั้น มีการพบปะกับสัตว์และสังขารที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำความคับแค้นใจเป็นกิจ มีความเกิดอนัตถะเป็นผล ส่วนที่ว่าอัปปิยสัมปโยคะพึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเหตุนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"เพราะพบคนที่เกลียด ทีแรกทุกข์เกิดมีขึ้นในใจ ต่อไป
ทุกข์อันเกิดแต่การทำร้ายเขา (ด้วยกายและวาจา) ก็มีขึ้นใน
กาย (ของบุคคล) ในโลกนี้ด้วย เหตุใด

เพราะเหตุนั้น การพบปะกับสิ่งที่เกลียดนั้น
พึงทราบว่าพระมหาฤๅษี ตรัสว่า เป็นทุกข์
เหตุว่าเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้ง ๒ (คือทั้งทางใจและทางกาย)"[๑]

นี้เป็นวินิจฉัยในอัปปิยสัมปโยคทุกข์

ปิยวิปปโยคนิเทศ

[๕๕๐] ความพลัดพรากจากสัตว์และสังขารทั้งหลายที่น่าชอบใจ ชื่อว่า**ปิยวิปป-โยคะ (ปิยวิปฺปโยโค)** ปิยวิปปโยคะนั้น มีความพลัดพรากจากวัตถุที่พอใจเป็นลักษณะ

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๙๙/๑๑๕

มีอันทำความโศกเศร้าให้เกิดขึ้นเป็นกิจ มีความพินาศไปเป็นผล ส่วนที่ว่าปิยวิปปโยคะพึงทราบว่าเป็นทุกข์เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์คือความโศกเศร้า เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"คนเขลาทั้งหลายผู้เพียบด้วยศรคือความโศกเศร้า
เพราะพลัดพรากจากสัตว์และสังขารที่รักมีญาติและทรัพย์ เป็นต้น
ย่อมเจ็บปวด(ใจ) เหตุใด เพราะเหตุนั้น ปิยวิปปโยคะนี้
พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า เป็นทุกข์"[๑]

นี้เป็นวินิจฉัยในปิยวิปโยคทุกขนิเทศ

อิจฉิตาลาภนิเทศ

[๕๕๑] ในคำนี้ว่า **ไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา (ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ)** มีวินิจฉัยว่า ความปรารถนาในสิ่งที่ไม่มีทางได้ทั้งหลายเช่นปรารถนาว่า "ไฉนหนอ ขอเราอย่าได้มีความเกิดเป็นธรรมดา"[๒] เป็นต้นนั่นแหละ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์" ความปรารถนานั้น มีความต้องการสิ่งที่ไม่มีทางจะได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้นั้นเป็นกิจ มีความไม่ได้สิ่งเหล่านั้นเป็นผล ส่วนที่ว่าความปรารถนาพึงทราบว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"ทุกข์อันประกอบด้วยความคับแค้นอันใด เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย
ในโลกนี้ เพราะเมื่อเขาทั้งหลายปรารถนาสิ่งนั้นอยู่ แต่ไม่ได้สิ่งนั้นๆ

ความปรารถนาสิ่งที่ไม่มีทางจะได้ เป็นเหตุแห่งทุกข์อันนั้น เหตุใด
เพราะเหตุนั้น พระชินเจ้าจึงตรัสความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาว่าเป็นทุกข์"[๓]

นี้เป็นวินิจฉัยในอิจฉิตาลาภทุกขนิเทศ

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๐๐/๑๑๖

[๒] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๙๘/๓๒๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๑/๑๖๖

[๓] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๐๑/๑๑๗

ปัญจุปาทานักขันธนิเทศ

[๕๕๒] ส่วนในคำนี้ว่า **โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ ประการเป็นทุกข์ (สํขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา) มีวินิจฉัยว่า**

ทุกข์ตั้งแต่เกิดมาอันใดที่พระผู้มีพระภาคผู้คงที่ตรัสไว้ใน
ทุกขนิเทศนี้ก็ดี ทุกข์อันใดที่มิได้ตรัสไว้ในทุกขนิเทศนี้
ก็ดี ทุกข์ทั้งปวงนั้น เว้นอุปาทานขันธ์ ๕ นี้เสียหามีไม่

เหตุใด เพราะเหตุนั้น อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนี้
พระมหาฤาษีผู้ทรงชี้ที่สุดทุกข์ตรัสว่า เป็นทุกข์โดยย่อ[๑]

จริงอย่างนั้น สภาวธรรมทั้งหลายมีชาติเป็นต้นเบียดเบียนอุปาทานขันธ์ ๕ ประการนี่แหละ โดยประการต่างๆ อยู่ ดังไฟเบียนเชื้อ ดังเครื่องประหารเบียนเป้า ดังแมลงทั้งหลายมีเหลือบและยุงเป็นต้นเบียนโค ดังคนเกี่ยวข้าวทั้งหลายเบียนนา ดังพวกโจรปล้นบ้านเบียนชาวบ้าน ก็เกิดที่อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนี่เอง เหมือนหญ้าและไม้เถาเป็นต้นเกิดที่พื้นดิน เหมือนดอกไม้ผลไม้และใบไม้เกิดที่ต้นไม้ทั้งหลาย ฉะนั้น อนึ่ง ทุกข์ในเบื้องต้นของอุปาทานขันธ์ทั้งหลายก็คือชาติ ทุกข์ในท่ามกลางก็คือชรา ทุกข์ในที่สุดก็คือมรณะ ทุกข์คือความรุ่มร้อน (ใจ) เพราะกระทบทุกข์ที่มีความตายเป็นที่สุดเป็นโสกะ ทุกข์คือความคร่ำครวญ เพราะทนต่อทุกข์นั้นไม่ได้เป็นปริเทวะ ต่อไป ทุกข์คือความเจ็บกาย เพราะประสบกับโผฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนากล่าวคือความกำเริบแห่งธาตุเป็นทุกข์ ทุกข์คือความเจ็บใจ เพราะเกิดปฏิฆะในทุกข์กายนั้น แห่งปุถุชนทั้งหลายผู้ถูกความเจ็บกายนั้นเบียนเป็นโทมนัส ทุกข์คือการทอดถอนใจอยู่ของบุคคลทั้งหลายผู้มีความเศร้าสลดมีเพิ่มมากขึ้นแห่งทุกข์ที่กล่าวแล้วมีโสกะเป็นต้นให้เกิดขึ้นเป็นอุปายาส ทุกข์คือความไม่สมปรารถนาของบุคคลทั้งหลายผู้ประสบกับความผิดหวัง เป็นอิจฉิตาลาภะ เพราะเหตุนั้น อุปาทานขันธ์ทั้งหลายนั่นเองซึ่งเมื่อ

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๐๒/๑๑๗

พิจารณาดูโดยประการต่างๆ ดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นทุกข์แท้แล ใครๆ ไม่อาจกล่าว (พรรณนา) ทุกข์แต่ละอย่างนี้ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงไว้มิให้เหลือโดยกาลแม้หลายกัปได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงย่นทุกข์ทั้งปวงนั้นเข้าในอุปาทานขันธ์ ๕ ทุกประการ ดุจย่นรสน้ำทะเลทั้งสิ้นไว้ในหยดน้ำหยดเดียว จึงได้ตรัสว่า "โดยย่อ อุปาทานขันธ์ ๕ ประการเป็นทุกข์" นี้เป็นวินิจฉัยในอุปาทานขันธ์ทั้งหลาย

นี้เป็นนัยในทุกขนิเทศเท่านั้น

ว่าด้วยสมุทยนิเทศ

[๕๕๓] ส่วนในสมุทยนิเทศบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ตัณหานี้ใด (ยายํ ตณฺหา)** ตัดบทเป็น **ยา อยํ ตณฺหา** แปลว่า ตัณหานี้ใด คำว่า **นำไปเกิดในภพใหม่ (โปโนพฺภวิกา)** ความว่า การก่อภพใหม่อีกชื่อว่าปุนัพภวะ การก่อภพใหม่อีกเป็นปกติของตัณหานี้ เพราะเหตุนั้น ตัณหานี้จึงชื่อว่าโปโนพภวิกา (มีการก่อภพใหม่อีกเป็นปกติ) ตัณหานั้นชื่อว่า**นันทีราคสหคตา (นนฺทีราเคน สหคตา)** เพราะเป็นไปด้วยกันกับนันทิราคะ (ความยินดีอย่างเพลิดเพลิน) มีอธิบายว่า ถึงความเป็นอันเดียวกันกับนันทิราคะโดยอรรถ คำว่า **มีความเพลิดเพลินอย่างยิ่งในอัตภาพนั้นๆ (ตตฺรตตฺราภินนฺทินี)** ความว่า มันเกิดในอัตภาพใดๆ ก็มีปกติมุ่งเพลิดเพลินไปในอัตภาพนั้นๆ คำว่า **เสยฺยถิทํ** เป็นนิบาต นี้เป็นความของนิบาตนั้น คือ หากถามว่า ตัณหานั้นเป็นไฉน[๑] ธรรมทั้งหลายนี้คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา จักมีแจ้งในปฏิจจสมุปปาทนิเทศ ส่วนในที่นี้ ตัณหาทั้ง ๓ ประการนี้พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงผนวกเข้าเป็นอันเดียว ตรัสว่า "เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ" โดยอรรถว่าเป็นเหตุให้ทุกขสัจเกิด

---

[๑] กตรา (สพฺพตฺถ), ที.ม.อ. (บาลี) -/๒/๔๑๕

ว่าด้วยการแสดงเรื่องนิโรธ

[๕๕๔] ในทุกขนิโรธนิเทศบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ โดยนัยว่า **โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย** เป็นต้น เป็นอันตรัสความดับแห่งสมุทัย หากถามว่า เหตุไรจึงตรัสความดับแห่งสมุทัยนั้น คำแก้พึงมีว่า ความดับแห่งทุกข์ย่อมมีเพราะความดับแห่งสมุทัย แท้จริง ทุกข์ย่อมดับเพราะความดับไปแห่งสมุทัย มิใช่อย่างอื่น เพราะเหตุนั้นจึงตรัสไว้ (ในธรรมบท) ว่า

"ต้นไม้ เมื่อรากยังแข็งแรง ยังไม่ถูกทำลาย
แม้ลำต้นถูกตัดแล้ว ก็งอกขึ้นได้ใหม่ ฉันใด
ความทุกข์นี้ เมื่อบุคคลขจัดตัณหานุสัยไม่ได้ขาด
ก็ย่อมเกิดขึ้นเรื่อยๆ ฉันนั้น"[๑]

เพราะเหตุที่ทุกข์ย่อมดับ เพราะความดับไปแห่งสมุทัย ดังกล่าวมานั้นแล เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงความดับแห่งทุกข์ จึงทรงแสดงโดยความดับแห่งสมุทัยนั่นแล จริงอยู่ พระตถาคตทั้งหลายเป็นผู้มีความประพฤติเสมอด้วยสีหะ ท่านจะดับทุกข์และแสดงความดับแห่งทุกข์ ย่อมปฏิบัติในเหตุ มิได้ปฏิบัติในผล ส่วนเดียรถีย์ทั้งหลายมีความประพฤติเสมอด้วยสุนัข เขาจะดับทุกข์และจะแสดงความดับแห่งทุกข์ย่อมปฏิบัติในผล โดยแสดงอัตตกิลมถานุโยคเป็นต้น หาปฏิบัติในเหตุไม่ ด้วยประการฉะนี้ ประโยชน์แห่งการแสดงความดับทุกข์ด้วยอำนาจความดับสมุทัย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังนี้ก่อน

[๕๕๕] ส่วน (ต่อไป) นี้ เป็นอธิบายความ (แห่งพระบาลีทุกขนิโรธ) คำว่า **แห่งตัณหานั้นนั่นแหละ (ตสฺสาเยว ตณฺหาย)** ความว่า แห่งตัณหาที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "มีการก่อภพใหม่อีกเป็นปกติ (โปโนพฺภวิกา)" เป็นอาทิ แล้วทรงจำแนกโดยประเภทมีกามตัณหา เป็นต้นนั้น มรรคเรียกว่า **วิราคะ (วิราโค) (ความสำรอกออก)**

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๓๘/๑๓๘

เพราะตรัสว่า "ย่อมหลุดพ้นเพราะวิราคะ"[๑] ความดับโดยสำรอกออกชื่อว่าวิราคนิโรธ ความดับโดยสำรอกออกอย่างไม่เหลือ เพราะถอนอนุสัยได้ ชื่อว่า**อเสสวิราคนิโรธะ (อเสสวิราคนิโรโธ)** อีกนัยหนึ่ง การละก็เรียกว่า **วิราคะ (วิราโค)** เพราะเหตุนั้น ในคำนี้ว่า **อเสสวิราคนิโรโธ** บัณฑิตพึงเห็นการประกอบความอย่างนี้ว่า "การละอย่างไม่เหลือ ความดับอย่างไม่เหลือ" ก็ได้ แต่โดยเนื้อแท้ คำทั้งปวงนั้นเป็นไวพจน์ของพระนิพพานทั้งนั้น เพราะพระนิพพานพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ทุกขนิโรธอริยสัจ** โดยปรมัตถ์ ก็เพราะเหตุตัณหาสำรอกออก และดับไปได้ก็เพราะพระโยคาวจรอาศัยพระนิพพานนั้น (เป็นอารมณ์) ฉะนั้น พระนิพพานนั้นจึงตรัสเรียกว่า วิราคะ และว่า นิโรธ ด้วย อนึ่ง เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายมีความสละไปแห่งตัณหานั้นเป็นต้น ย่อมมีขึ้นได้เพราะอาศัยพระนิพพานนั้นนั่นแหละ อนึ่ง บรรดาอาลัยทั้งหลายมีกามคุณาลัยเป็นต้น อาลัยแม้อย่างเดียวย่อมไม่มีในพระนิพพานนั้น ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า **จาคะ ปฏินิสสัคคะ มุตติ อนาลยะ**

[๕๕๖] พระนิพพานนี้นั้น มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อน (คือไม่เปลี่ยนสภาพ) เป็นกิจ หรือมีอันทำความโล่งใจเป็นกิจ มีความไม่มีนิมิต (คือไม่มีเครื่องหมายแห่งทุกข์) เป็นผล หรือว่า มีความไม่มีเครื่องหน่วงเหนี่ยวจิตเป็นผล

ว่าด้วยเรื่องพระนิพพาน

[๕๕๗] หากมีคำยืนยันว่า "ไม่มีดอก พระนิพพานน่ะ เพราะไม่ใช่สิ่งที่จะพึงหาได้ ดุจเขากระต่ายฉะนั้น" พระนิพพานไม่มีหามิได้ เพราะพระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่พึงได้ด้วยอุบาย แท้จริง พระนิพพานนั้นย่อมได้ด้วยอุบายกล่าวคือการปฏิบัติอันสมควรแก่พระนิพพานนั้น ดุจโลกุตตรจิตของคนอื่นๆ พระอริยะย่อมรู้ได้ด้วยเจโตปริยญาณ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น จึงไม่ควรกล่าวว่า "พระนิพพานไม่มี เพราะไม่ใช่สิ่งที่จะพึงได้" คำว่า "ปุถุชนผู้โง่เขลา ไม่ได้สิ่งใด สิ่งนั้นย่อมไม่มี" หาควรจะกล่าวไม่ (เพราะท่านผู้ได้ประสบมีอยู่)

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒, สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗

[๕๕๘] อนึ่ง ไม่ควรกล่าวว่า "พระนิพพานไม่มี" เพราะเหตุไร เพราะการปฏิบัติถึงความไม่เป็นหมัน จริงอยู่ เมื่อพระนิพพานไม่มี การปฏิบัติชอบที่สงเคราะห์เข้าในธรรมขันธ์ ๓ มีสีลขันธ์เป็นต้น อันมีสัมมาทิฏฐินำหน้าก็ต้องเป็นหมัน แต่การปฏิบัติชอบนี้หาเป็นหมันไม่ เพราะเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานได้ หากมีคำแย้งว่า การปฏิบัติที่ถึงความเป็นหมันไม่มีดอก เพราะการปฏิบัตินั้นก็เป็นเหตุให้ถึงความไม่มี (อย่างไรล่ะ) คำแก้พึงมีว่า (ความไม่มีเป็นพระนิพพาน) หามิได้ เพราะไม่มีการบรรลุพระนิพพานในเพราะความไม่มี (ขันธ์) อดีตและอนาคต (ไม่มีขันธ์ที่เป็นอดีต อนาคตก็บรรลุพระนิพพานได้) หากมีคำแย้งว่า แม้ความไม่มีวัตตมานขันธ์ (คือขันธ์ปัจจุบัน) ทั้งหลายก็เป็นพระนิพพานด้วย คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะพระนิพพานหาได้มีเพราะความไม่มีวัตตมานขันธ์เหล่านั้นไม่ อนึ่ง เพราะเมื่อวัตตมานขันธ์ไม่มี พระนิพพานถึงซึ่งความไม่เป็นไป (ด้วย) มิใช่ไม่มีวัตตมานขันธ์แล้วเป็นพระนิพพานดอก และเพราะโทษคือไม่มีการบรรลุสอุปาทิเสสนิพพานธาตุในขณะแห่งมรรคจิตซึ่งอาศัยวัตตมานขันธ์ด้วย (คือว่าในขณะแห่งมรรคจะบรรลุพระนิพพานไม่ได้) หากมีผู้แย้งว่า โทษไม่มี เพราะในขณะ (แห่งมรรค) นั้นกิเลสทั้งหลายก็ไม่เป็นไปอยู่ ผู้ตอบพึงแก้ว่า หามิได้ เพราะ (หากในขณะแห่งมรรคกิเลสไม่เป็นไปละก็) อริยมรรคก็ต้องถึงความไม่มีประโยชน์น่ะซิ จริงทีเดียว เมื่อเป็นอย่างนั้น กิเลสทั้งหลายก็ (เป็นอัน) ไม่มีมาแต่ก่อนขณะแห่งอริยมรรค เพราะฉะนั้น อริยมรรคก็ถึงความไม่มีประโยชน์ เพราะเหตุดังกล่าวมานั้น ข้อที่ว่าพระนิพพานไม่มี นั้นจึงมิใช่เหตุ

[๕๕๙] หากมีคำยืนยันอีกว่า "ความสิ้นไปเป็นพระนิพพาน" โดยพระบาลีว่า "ผู้มีอายุ ความสิ้นราคะใดแล"[๑] เป็นต้น คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะแต่เพียงความสิ้น(กิเลส)หมายถึงอรหัตตผลก็ได้ ด้วยว่า อรหัตตผลนั้นท่านก็แสดงไว้โดยนัยว่า "โย โข อาวุโส ราคกฺขโย"[๑] เป็นต้นด้วยเหมือนกัน ยังมีอะไรๆ ต่อไปอีก (การกล่าวเพียงแต่ความสิ้นกิเลสเป็นพระนิพพานนั้นไม่ชอบ) เพราะโทษคือพระนิพพานกลายเป็นธรรมชาติ

---

[๑] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๓๑๕/๓๓๖

มีชั่วกาลอันสั้นเป็นไป จริงอยู่ เมื่อเป็นอย่างนั้น พระนิพพานก็ถึงซึ่งความเป็นธรรมชาติมีชั่วกาลอันสั้น ความเป็นธรรมชาติมีลักษณะแห่งสังขตธรรม และความเป็นธรรมชาติที่จะพึงบรรลุได้โดยไม่เพ่งถึงสัมมาวายามะเสียเลย อนึ่ง เพราะความเป็นธรรมชาติมีลักษณะเป็นสังขตธรรมนั่นแล พระนิพพานก็เลยถึงภาวะคือความเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรมไป เพราะเป็นธรรมชาตินับเข้าในสังขตธรรมไป ก็เลยถึงภาวะคือความเป็นธรรมชาติถูกไฟมีราคะเป็นต้นเผาได้ เพราะเป็นธรรมชาติถูกไฟเผา ก็เลยถึงซึ่งภาวะคือความเป็นทุกข์ไปเสียด้วย หากมีคำแย้งอีกว่า โทษไม่มี เพราะความเป็นไป (แห่งกิเลส) ชื่อว่าไม่มีอีกต่อไป จำเดิมแต่ความสิ้นอันใด ความสิ้นอันนั้นเป็นพระนิพพาน คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะไม่มีความสิ้นไปเช่นนั้น อีกประการหนึ่ง เพราะแม้เมื่อมีความสิ้นไปนั้น ก็ไม่ล่วงโทษมีประการดังกล่าวแล้ว และเพราะอริยมรรคกลายเป็นพระนิพพานไปด้วย จริงอยู่ อริยมรรคย่อมขจัดโทษทั้งหลายให้สิ้นไป เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ขโย และตั้งแต่นั้นเป็นต้นไป ความเป็นไปแห่งโทษทั้งหลายก็ไม่มีอีกต่อไปด้วย

แต่เพราะพระนิพพานนั้นเป็นอุปนิสัย (คือเป็นที่อาศัยมั่น) โดยปริยายแห่งขยะกล่าวคือนิโรธคือความไม่เกิดขึ้น พระนิพพานนั้นท่านจึงเรียกว่า ขโย โดยโวหารอันเป็นอุปจาร (คือเกี่ยวข้องกันกับ) สิ่งซึ่งมีพระนิพพานเป็นอุปนิสัย หากมีคำถามว่า เพราะเหตุไร พระนิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสโดยสรุปเสียทีเดียว คำแก้พึงมีว่า เพราะพระนิพพานเป็นธรรมสุขุมนัก ก็แลความที่พระนิพพานนั้นเป็นธรรมสุขุมนักเป็นความสำเร็จแล้ว เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งความเป็นผู้ขวนขวายน้อยแห่งพระผู้มีพระภาคและเพราะเป็นธรรมที่ต้องเห็นด้วยอริยจักษุ

[๕๖๐] (เพราะเหตุนั้น) พระนิพพานนี้นั้นจึงเป็น**ธรรมชาติไม่ทั่วไป (อสาธารณํ)** เพราะเป็นธรรมอันบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยมรรคเท่านั้นจะพึงถึงได้ เป็น**ธรรมชาติไม่มีแดนเกิด (อปฺปภวํ)** เพราะไม่มีเบื้องต้นและเบื้องปลาย หากมีคำถามแย้งว่า พระนิพพานมิใช่ธรรมชาติไม่มีแดนเกิด เพราะมีมรรคจึงมีได้ คำแก้พึงมีว่า หามิได้ เพราะพระนิพพานมิใช่ธรรมที่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ แท้จริง พระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติที่บุคคลพึงถึงด้วยมรรคเท่านั้น มิใช่มรรคจะพึงให้เกิดขึ้นได้ เพราะเหตุนั้น พระนิพพาน

จึงชื่อว่าไม่มีแดนเกิดแท้ เพราะไม่มีแดนเกิด จึง**ไม่มีชราและมรณะ (อชรามรณํ)** เพราะไม่มีแดนเกิด ชรา และมรณะ จึงเป็น**สภาวะเที่ยง (นิจฺจํ)**

หากมีคำเสนออีกว่า แม้อณูเป็นต้นก็ถึงซึ่งภาวะอันเที่ยง ดังพระนิพพานฉะนั้น คำไขพึงมีว่า อณูเป็นต้นนั้นชื่อว่าเที่ยงหามิได้ เพราะไม่มีเหตุ หากมีคำเสนอย้ำอีกว่า เพราะพระนิพพานเที่ยง สิ่งเหล่านั้นก็เที่ยง คำไขก็พึงมีว่า หามิได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เข้าลักษณะแห่งเหตุ หากมีคำเสนออีกว่า สิ่งเหล่านั้นจัดเป็นสภาพเที่ยง เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นเป็นต้น เหมือนพระนิพพาน คำไขพึงมีว่า หามิได้ เพราะอณูเป็นต้นไม่สัมฤทธิผล (คือไม่อำนวยผลให้ปรากฏ)

[๕๖๑] ก็พระนิพพานนี้ชื่อว่าเที่ยงแท้ เพราะมีสภาวะคือความถูกต้องดังกล่าวแล้ว เป็น**อรูป (อรูปํ)** เพราะล่วงเสียซึ่งสภาวะแห่งรูป **นิพพานธาตุอย่างหนึ่งสำเร็จแล้ว** เพราะไม่มีความต่างแห่งนิพพานธาตุที่สำเร็จแล้วแห่งพระสัพพัญญูทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น พระนิพพานที่พระโยคาวจรใดบรรลุแล้วด้วยภาวนา พระโยคาวจรนั้นมีกิเลสสงบแล้ว พระนิพพานที่เป็นเหตุให้บัญญัติพร้อมด้วยขันธ์ที่จิตเข้าไปยึดครองยังเหลืออยู่เพราะเป็นสภาวธรรมที่พึงบัญญัติทรงหมายขันธ์ที่กิเลสเข้าไปยึดครองยังเหลืออยู่ เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้นจึงชื่อว่า**สอุปาทิเสส (สอุปาทิเสสํ)** ความไม่มีแห่งขันธ์ที่กิเลสเข้าไปยึดครองยังเหลืออยู่ เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งผลคือการล่วงสภาวะที่ถูกขจัดไปด้วยการละเหตุเกิดแห่งขันธ์ที่กิเลสเข้าไปยึดครองยังเหลืออยู่นั้น เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งขันธ์ที่เป็นไปต่อจากจริมกจิต และเพราะความอันตรธานไปแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว อันใด เพราะเป็นเหตุให้บัญญัติหมายถึงความไม่มีแห่งขันธ์ที่กิเลสเข้าไปยึดครองยังเหลืออยู่นั้น ขันธ์ที่กิเลสเข้าไปยึดครองยังเหลืออยู่ไม่มีในพระนิพพานนี้ เพราะเหตุนั้น พระนิพพานนั้นจึงชื่อว่า**อนุปาทิเสส (อนุปาทิเสสํ)**

พระนิพพานมิใช่สิ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ คือโดยสภาวะ เพราะเป็นสิ่งที่พึงบรรลุได้ด้วยญาณวิเศษที่สำเร็จด้วยความบากบั่นอันไม่ย่อหย่อน และเพราะเป็นพระดำรัสของ

พระสัพพัญญูด้วย จริงอยู่ พระสัพพัญญูพุทธเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ ไม่ถูกเหตุสร้าง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีอยู่"[๑]

นี้เป็นคำวินิจฉัยข้อที่สำคัญในทุกขนิโรธนิเทศ

ว่าด้วยการแสดงเรื่องมรรค

[๕๖๒] ก็แลธรรม (คืออริยมรรค) ๘ ประการที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นอันแจ่มแจ้งโดยใจความ ในขันธนิเทศแล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวเพื่อให้ทราบความแปลกกันแห่งธรรมทั้ง ๘ ประการนั้นอันเป็นไปในขณะเดียวกันแท้จริง โดยสังเขป ปัญญาจักษุมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ถอนอวิชชานุสัยขึ้นได้ของพระโยคีผู้ปฏิบัติเพื่อรู้แจ่มแจ้งสัจจะ ๔ ประการ ชื่อว่า**สัมมาทิฏฐิ (สมฺมาทิฏฺฐิ)** สัมมาทิฏฐินั้น มีความเห็นชอบเป็นลักษณะ มีอันประกาศความแท้จริงเป็นกิจ มีการทำลายความมืดคืออวิชชาได้เป็นผล ความยกจิตขึ้นสู่ทางพระนิพพานอันสัมปยุตกับสัมมาทิฏฐินั้น ซึ่งกำจัดมิจฉาสังกัปปะได้ ของพระโยคีผู้มีทิฏฐิสมบูรณ์แล้วอย่างนั้นชื่อว่า **สัมมาสังกัปปะ (สมฺมาสงฺกปฺโป)** สัมมาสังกัปปะนั้น มีการยกจิตขึ้นถูกทางเป็นลักษณะ มีความตรึกแน่นอยู่ในทางเป็นกิจ มีการละมิจฉาสังกัปปะได้เป็นผล

ความงดเว้นจากมิจฉาวาจาอันสัมปยุตกับสัมมาสังกัปปะนั้น และถอนวจีทุจริตขึ้นเสียได้ของพระโยคีผู้เห็นอยู่และตรึกอยู่อย่างนั้นชื่อว่า**สัมมาวาจา (สมฺมาวาจา นาม)** สัมมาวาจานั้น มีความกำหนดถือเอาเป็นลักษณะ มีความงดเว้นเป็นกิจ มีความละมิจฉาวาจาเป็นผล ความงดเว้นจากกายทุจริตมีปาณาติบาตเป็นต้นอันสัมปยุตกับสัมมาวาจานั้นแหละ ตัดมิจฉากัมมันตะได้ขาดของพระโยคีผู้เว้นอยู่อย่างนั้น ชื่อว่า**สัมมากัมมันตะ (สมฺมากมฺมนฺโต นาม)** สัมมากัมมันตะนั้น มีการพยุง (สัมปยุตตธรรม) ไว้เป็นลักษณะ มีความงดเว้นเป็นกิจ มีการละมิจฉากัมมันตะเป็นผล ส่วนความงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะอันสัมปยุตกับความงดเว้นนั้น ที่เป็นความหมดจดแห่งสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตะนั้น เข้าไปตัดอเนสนามีความล่อลวงเป็นต้นของพระโยคีนั้นใด ความ

---

[๑] ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๓/๓๒๓

งดเว้นนั้นชื่อว่า**สัมมาอาชีวะ (สมฺมาอาชีโว นาม)** สัมมาอาชีวะนั้น มีความสะอาดเป็นลักษณะ มีความเป็นไปแห่งอาชีวะที่ชอบธรรมเป็นกิจ มีการละมิจฉาอาชีวะได้เป็นผล

ลำดับนั้น วิริยารัมภะอันอนุรูปแก่สัมมาอาชีวะนั้น สัมปยุตกับสัมมาอาชีวะนั้นแหละ ตัดโกสัชชะได้ขาดของพระโยคีนั้น ผู้ตั้งมั่นอยู่แล้วในภูมิแห่งศีลกล่าวคือสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะนั้นอันใด วิริยารัมภะนี้ ชื่อว่า**สัมมาวายามะ (สมฺมาวายาโม นาม)** สัมมาวายามะนั้น มีการประคอง (จิต) เป็นลักษณะ มีสัมมัปปธาน ๔ อันยังอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นกิจ มีอันละมิจฉาวายามะได้เป็นผล ความไม่หลงลืมแห่งใจอันสัมปยุตกับสัมมาวายามะนั้นแหละกำจัดมิจฉาสติออกได้ ของพระโยคีนั้นผู้เพียรพยายามอยู่อย่างนั้นชื่อว่า**สัมมาสติ (สมฺมาสติ นาม)** สัมมาสตินั้น มีการตั้งสติไว้มั่นเป็นลักษณะ มีความไม่หลงลืมเป็นกิจ มีการละมิจฉาสติได้เป็นผล เอกัคคตาแห่งจิตอันสัมปยุตกับสัมมาสตินั้นนั่นแหละทำลายมิจฉาสมาธิได้ของพระโยคีนั้นผู้มีจิตอันสติชั้นยอดรักษาอยู่อย่างนั้น ชื่อว่า**สัมมาสมาธิ (สมฺมาสมาธิ นาม)** สัมมาสมาธินั้น มีความไม่ส่ายไปเป็นลักษณะ มีความตั้งมั่นด้วยดีเป็นกิจ มีการละมิจฉาสมาธิเสียได้เป็นผล นี้เป็นนัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทานิเทศ วินิจฉัยคำว่าชาติเป็นต้นในอริยสัจนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๖๓] คำว่า **โดยกิจแห่งญาณ (ญาณกิจฺจโต)** ความว่า บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยกิจแห่งสัจจญาณ ก็สัจจญาณมี ๒ ประการ คือ (๑) ความรู้โดยรู้ตาม (อนุโพธญาณ) (๒) ความรู้โดยตรัสรู้ (ปฏิเวธญาณ) ในญาณ ๒ ประการนั้น อนุโพธญาณเป็นโลกิยะ เป็นไปในนิโรธและมรรค ด้วยอำนาจการได้ฟังกันมาเป็นต้น ปฏิเวธญาณเป็นโลกุตตระ ทำนิโรธให้เป็นอารมณ์แล้วรู้แจ่มแจ้งสัจจะทั้ง ๔ ประการได้โดยกิจ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นชื่อว่าเห็นทุกขสมุทัยด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธด้วย ย่อมเห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาด้วย"[๑] เป็นต้น พระดำรัสที่ตรัสไว้นี้บัณฑิตพึงนำมากล่าวให้หมดเถิด ก็กิจแห่งปฏิเวธญาณนั้นจักมีแจ้งในตอนว่าด้วยญาณทัสสนวิสุทธิ

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

ก็แลสัจจญาณที่เป็นโลกิยะนี้ใด ในสัจจญาณที่เป็นโลกิยะนั้น ทุกขญาณย่อมยังสักกายทิฏฐิที่เป็นไปอยู่ด้วยอำนาจความครอบงำกิเลศเครื่องกลุ้มรุมให้กลับ สมุทยญาณย่อมยังอุจเฉททิฏฐิให้กลับ นิโรธญาณย่อมยังสัสสตทิฏฐิให้กลับ มรรคญาณย่อมยังอกิริยทิฏฐิให้กลับ อีกนัยหนึ่ง ทุกขญาณย่อมยังข้อปฏิบัติผิดในผลกล่าวคือความสำคัญว่ายั่งยืน ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นตัวตน ในขันธ์ทั้งหลายอันปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความเป็นสุข และความเป็นตัวตนให้กลับ สมุทยญาณยังความปฏิบัติผิดในเหตุ อันเป็นไปโดยความนับถือในสิ่งที่มิใช่เหตุว่าเป็นเหตุว่า “โลกย่อมเป็นไปโดยท่านผู้เป็นใหญ่ โดยสิ่งที่เป็นประธาน โดยกาล และโดยสภาวะเป็นต้นให้กลับ นิโรธญาณยังความปฏิบัติผิดในนิโรธอันได้แก่ความถือว่าความหลุดพ้น ในอรูปโลกและในโลกถูปิกาเป็นต้นให้กลับ มรรคญาณยังความปฏิบัติผิดในอุบาย ซึ่งเป็นไปโดยอำนาจความถือในสิ่งที่มิใช่ทางแห่งวิสุทธิอันต่างโดยกามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมถานุโยคว่า เป็นทางแห่งวิสุทธิให้กลับ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

> “นรชนยังไม่รู้แจ้งสัจจะทั้งหลายอยู่ตราบใด เขาก็ยัง
> หลงงมอยู่ในเรื่องโลก ในเหตุเกิดแห่งโลก ในพระนิพพาน
> อันเป็นที่ดับแห่งโลก และในอุบายเครื่องเข้าถึงพระนิพพาน
> นั้นอยู่ตราบนั้น”

วินิจฉัยแม้โดยกิจแห่งญาณในอริยสัจนี้บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๖๔] คำว่า **โดยประเภทแห่งธรรมทั้งหลายที่อยู่ภายใน (อนฺโตคธานํ ปเภทา)** ความว่า เว้นตัณหาและอนาสวธรรมทั้งหลายเสีย ธรรมที่เหลือทั้งปวงนับเข้าในทุกขสัจ ตัณหาวิจริต ๓๖ ประการนับเข้าในสมุทยสัจ นิโรธสัจไม่เจือปนกัน วิมังสิทธิบาท ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ และธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัจโดยมุขคือสัมมาทิฏฐิ วิตก ๓ ประการมีเนกขัมมวิตกเป็นต้น นับเข้าในมรรคสัจโดยข้ออ้างคือสัมมาสังกัปปะ วจีสุจริต ๔ ประการนับเข้าในมรรคสัจโดยข้ออ้างคือสัมมาวาจา กายสุจริต ๓ ประการนับเข้าในมรรคสัจ โดยข้ออ้างคือสัมมากัมมันตะ

อัปปิจฉตาและสันตุฏฐิตานับข้าในมรรคสัจ โดยหัวข้อคือสัมมาอาชีวะ หรือสัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาท ก็นับเข้าในมรรคสัจ เพราะสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะทั้งหมดนั่นเป็นอริยกันตศีล และเพราะอริยกันตศีลเป็นธรรมที่พึงรับด้วยมือคือศรัทธา เพราะเหตุที่สัทธินทรีย์ สัทธาพละ และฉันทิทธิบาท มีศีล จึงมีสัมมัปปธาน ๔ ประการ วิริยินทรีย์ วิริยพละ และวิริยสัมโพชฌงค์นับเข้าในมรรคสัจ โดยข้ออ้างคือสัมมาวายามะ สติปัฏฐาน ๔ ประการ สตินทรีย์ สติพละ และสติ-สัมโพชฌงค์ นับเข้าในมรรคสัจโดยข้ออ้างคือสัมมาสติ สมาธิ ๓ ประการที่มีวิตกและวิจารเป็นต้น จิตตสมาธิ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์นับเข้าในมรรคสัจ โดยข้ออ้างคือสัมมาสมาธิ วินิจฉัยแม้โดยประเภทแห่งธรรมทั้งที่อยู่ภายในอริยสัจนี้บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๖๕] คำว่า **โดยอุปมา (อุปมาโต)** ความว่า ก็แลทุกขสัจพึงเห็นว่าเหมือนของหนัก สมุทยสัจพึงเห็นว่าเหมือนถือของหนัก นิโรธสัจพึงเห็นว่าเหมือนวางของหนัก มรรคสัจพึงเห็นว่าเหมือนอุบาย (คือวิธี) วางของหนัก อนึ่ง ทุกขสัจเหมือนโรค สมุทยสัจเหมือนเหตุเกิดแห่งโรค นิโรธสัจเหมือนความหายจากโรค มรรคสัจเหมือนยา หรือทุกขสัจเหมือนการขาดแคลนอาหาร สมุทยสัจเหมือนฝนไม่ดี นิโรธสัจเหมือนอาหารสมบูรณ์ มรรคสัจเหมือนฝนดี อีกอย่างหนึ่ง สัจจะ ๔ ประการนี้ บัณฑิตพึงทราบโดยอุปมาประกอบด้วยคนมีเวร มูลแห่งเวร ความถอนเวร และอุบายถอนเวร ด้วยต้นไม้มีพิษ รากของต้นไม้ การตัดราก และอุบายแห่งการตัดรากนั้น ด้วยภัย มูลแห่งภัย ความปราศจากภัย และอุบายบรรลุความปราศจากภัยนั้น ด้วยฝั่งแห่งห้วงน้ำใหญ่ฝั่งนอก และความพยายามที่ให้ (ข้ามห้วงน้ำไป) ถึงฝั่งนอกนั้นบ้างก็ได้ วินิจฉัยโดยอุปมาในอริยสัจนี้บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๖๖] คำว่า **โดยจตุกกะ (จตุกฺกโต)** ความว่า ก็ในอริยสัจนี้ สิ่งที่เป็นทุกข์ (แต่) ไม่เป็นอริยสัจก็มี สิ่งที่เป็นอริยสัจ (แต่) ไม่เป็นทุกข์ก็มี สิ่งที่เป็นทั้งทุกข์ เป็นทั้งอริยสัจก็มี สิ่งที่ไม่เป็นทั้งทุกข์ไม่เป็นทั้งอริยสัจก็มี ในอริยสัจที่เหลือมีสมุทัยเป็นต้นก็นัยนี้ ในจตุกกะนั้น ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญญผล

ทั้งหลาย ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะเป็นสังขารทุกข์ ตามพระบาลีว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์"[๑] แต่ไม่เป็นอริยสัจ นิโรธเป็นอริยสัจ แต่ไม่เป็นทุกข์ ส่วนอริยสัจ ๒ ประการ นอกนี้ (คือสมุทัยและมรรค) พึงเป็นทุกข์ก็ได้ เพราะไม่เที่ยง แต่ว่าพระโยคาวจรอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อกำหนดรู้ทุกข์ใด มิใช่เป็นทุกข์โดยความเป็นทุกข์อย่างนั้น ส่วนอุปาทานขันธ์ ๕ ประการเว้นแต่ตัณหา เป็นทั้งทุกข์เป็นทั้งอริยสัจ โดยอาการทั้งปวง ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับมรรคและสามัญญผลทั้งหลายไม่เป็นทุกข์ ซึ่งพระโยคาวจรผู้อยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาคเพื่อกำหนด (คือไม่เป็นทุกข์โดยเป็นปริญเญยยธรรม แต่เป็นทุกข์โดยเป็นสังขารทุกข์ ดังกล่าวมาในบทแรก) ทั้งไม่เป็นอริยสัจ วินิจฉัยในอริยสัจนี้แม้โดยจตุกกะ โดยประกอบความเข้าตามสมควรแม้ในอริยสัจอื่นมีสมุทัยเป็นต้นด้วย บัณฑิตพึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๖๗] ในคำนี้ว่า **โดยว่างเปล่าและโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น (สุญฺญเตกวิธาทีหิ)** พึงทราบวินิจฉัย**โดยว่างเปล่า (สุญฺญโต)** ก่อน เพราะโดยปรมัตถ์ สัจจะทั้งสิ้นบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นของว่างเปล่า เพราะไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ (คือผู้สร้าง) ผู้ดับ และผู้เดิน เพราะเหตุนั้น นักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

> "อันทุกข์มีอยู่แท้ แต่ใครๆ ผู้เสวยทุกข์ไม่มี ผู้ทำไม่มี
> แต่การกระทำมีอยู่แท้ ความดับมีอยู่ แต่คนผู้ดับไม่มี
> ทางมีอยู่ แต่ผู้เดินไม่มี"

อีกนัยหนึ่ง

> ความว่างในสัจจะ ๔ ประการนั้น พึงทราบดังนี้ คือ
> สัจจะ ๒ ประการข้างต้น ว่างจากความยั่งยืน ความงาม
> ความสุขและความเป็นตัวตน อมตบท (คือนิโรธ) ว่างจาก
> ความเป็นตัวตน มรรคเว้นจากความยั่งยืน ความสุข และ
> ความเป็นตัวตน

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙

หรือว่า สัจจะ ๓ ประการว่างจากนิโรธ และนิโรธก็ว่างจากสัจจะ ๓ ประการที่เหลือ หรือว่าในสัจจะ ๔ ประการนี้ สัจจะที่เป็นเหตุว่างจากสัจจะที่เป็นผล เพราะไม่มีทุกข์ในสมุทัย และไม่มีนิโรธในมรรค (เหตุ) หาร่วมครรภ์กับผลไม่ (หาร่วมเกิดกับผลไม่) ดังเช่นปกติของพวกปกติวาทีไม่ และผลว่างจากเหตุ เพราะทุกข์กับสมุทัยและนิโรธกับมรรครวมกลุ่มกันไม่ได้ (ผล) หาร่วมอยู่ในเหตุ เป็นเหตุผล (ผลร่วมเหตุ) ดังเช่น ทวิอณุกผล (ผลเกิดแต่อณู ๒) เป็นต้นของพวกสมวายวาทีไม่ เพราะเหตุนั้นนักปราชญ์จึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"ในสัจจะ ๔ ประการนี้ สัจจะ ๓ ประการว่างจากนิโรธ
ความดับเล่า ก็ว่างจากสัจจะ ๓ ประการนั้น สัจจะที่เป็นเหตุว่าง
จากสัจจะที่เป็นผล สัจจะที่เป็นผลนั้นเล่าก็ว่างจากสัจจะที่เป็นเหตุ"

พึงทราบวินิจฉัยโดยว่างเปล่าดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน

ว่าด้วยการวินิจฉัยโดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น

[๕๖๘] คำว่า **โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น (เอกวิธาทีหิ)** ความว่า ก็แลในสัจจะ ๔ ประการนี้ ทุกข์ทั้งหมดเป็นอย่างเดียว โดยเป็นความหมุนไป (แห่งสงสาร) เป็น ๒ ประการ โดยเป็นนามและรูป เป็น ๓ ประการ โดยเป็นความต่างแห่งอุปปัตติภพ คือ กามภพ รูปภพ และอรูปภพ เป็น ๔ ประการ โดยแยกตามอาหาร ๔ (ที่เป็นปัจจัย) เป็น ๕ ประการ โดยแยกเป็นอุปาทานขันธ์ ๕ ประการ

แม้สมุทัยก็เป็นประการเดียว โดยเป็นปวัตตกะ (ผู้ให้สงสารหมุนไป) เป็น ๒ ประการ โดยเป็นสัมปยุตกับทิฏฐิ และไม่สัมปยุตกับทิฏฐิ เป็น ๓ ประการ โดยแยกเป็นกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา เป็น ๔ ประการ โดยเป็นโทษที่พึงละด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ ประการ โดยแยกเป็นความมุ่งยินดีในรูปเป็นต้น เป็น ๖ ประการ โดยแยกเป็นกองตัณหา ๖

แม้นิโรธก็เป็นประการเดียว โดยเป็นอสังขตธาตุ แต่โดยปริยาย เป็น ๒ ประการ โดยความต่างแห่งสอุปาทิเสสและอนุปาทิเสส เป็น ๓ ประการ โดยเป็นความสูญไปแห่งภพ ๓ เป็น ๔ ประการ โดยเป็นธรรมที่พึงบรรลุด้วยมรรค ๔ เป็น ๕ ประการ

โดยเป็นความหายไปแห่งความมุ่งยินดี ๕ เป็น ๖ ประการ โดยเป็นความทำลายไปแห่งกองตัณหา ๖ ประการ

แม้มรรคก็เป็นประการเดียว โดยความเป็นธรรมที่พึงเจริญ เป็น ๒ ประการ โดยแยกเป็นสมถะและวิปัสสนา หรือโดยแยกเป็นทัสสนะ (คือโสดาปัตติมรรค) และภาวนา (คือสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค) เป็น ๓ ประการ โดยความต่างแห่งขันธ์ ๓ ประการ แท้จริง มรรคนี้ท่านสงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๓ ประการ ซึ่งเป็นนิปปเทสะ เหมือนเมืองรวมเข้าด้วยแคว้นเพราะเป็นสัปปเทสะ ฉะนั้น ดังพระธรรมทินนาเถรีกล่าว (แก้ปัญหาของวิสาขอุบาสก) ว่า

> "อาวุโส วิสาขะ ขันธ์ ๓ ประการ ท่านมิได้สงเคราะห์เข้าด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ ดอก แต่ว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ต่างหากท่านสงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ ประการ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ (๑) สัมมาวาจา (๒) สัมมากัมมันตะ (๓) สัมมาอาชีวะ ทรงจัดเข้าในสีลขันธ์ ธรรม ๓ ประการนี้ คือ (๑) สัมมาวายามะ (๒) สัมมาสติ (๓) สัมมาสมาธิ ทรงจัดเข้าในสมาธิขันธ์ ธรรม ๒ ประการนี้ คือ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ ทรงจัดเข้าในปัญญาขันธ์"[๑]

เพราะในอริยมรรคนี้ ธรรม ๓ ประการ มีสัมมาวาจาเป็นต้น เป็นศีลแท้ เพราะเหตุนั้น ธรรม ๓ ประการนั้น ท่านจึงสงเคราะห์เข้าด้วยสีลขันธ์ โดยความมีชาติเสมอกัน ก็แลในพระบาลี ท่านทำนิเทศไว้ด้วยสัตตมีวิภัตติว่า **สีลกฺขนฺเธ** ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบเนื้อความโดยความเป็นตติยาวิภัตติ (คือเป็น สีลกฺขนฺเธน) เถิด ส่วนในธรรม ๓ ประการมีสัมมาวายามะเป็นต้น สมาธิมิอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งในอารมณ์โดยธรรมดาของตนได้ ต่อเมื่อวิริยะทำกิจคือประคองจิตไว้ให้สำเร็จ และสติทำกิจคือไม่ฟั่นเฟือนไปให้สำเร็จอยู่ สมาธิเป็นธรรมได้อุปการะจึงอาจแนบแน่นได้

นี้เป็นอุปมาในธรรม ๓ ประการนั้น เหมือนอย่างว่า ในสหาย ๓ คนผู้เข้าไปสู่อุทยานด้วยประสงค์ว่า "จักเล่นนักขัตฤกษ์" สหายคนหนึ่งเห็นต้นจำปามีดอกบานสะพรั่ง แต่ไม่อาจเอื้อมมือไปเก็บได้ ต่อมา คนที่ ๒ จึงก้มตัวลงให้หลังแก่

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓

สหายนั้น สหายผู้นั้นแม้ยืนอยู่บนหลังของสหายผู้หนึ่งนั้นสั่นอยู่ไม่พึงอาจจะเก็บได้ ลำดับนั้น สหายอีกคนหนึ่งเหยียบยันไหล่ของสหายนั้น สหายนั้นแม้ยืนอยู่บนหลังสหายผู้หนึ่งเหยียบยันไหล่สหายผู้หนึ่ง จึงเลือกเก็บดอกไม้ตามชอบใจมาประดับกายเล่นนักขัตฤกษ์ได้ ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็พึงเห็นฉันนั้น

จริงอยู่ ธรรม ๓ ประการมีสัมมาวายามะเป็นต้น เป็นธรรมเกิดร่วมกัน เหมือนสหาย ๓ คน ผู้เข้าไปยังอุทยานด้วยกัน อารมณ์เหมือนต้นจำปามีดอกบานสะพรั่ง สมาธิไม่อาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งในอารมณ์โดยธรรมดาของตนได้ เหมือนสหายแม้ผู้เอื้อมมือขึ้นไปแล้วแต่เก็บไม่ถึง วายามะเหมือนสหายผู้ก้มหลังให้ สติเหมือนสหายผู้ยืนเอียงไหล่ให้ เมื่อวิริยะช่วยทำกิจคือการประคอง (จิต) ให้สำเร็จ และเมื่อสติช่วยทำกิจคือความไม่ฟั่นเฟือนให้สำเร็จอยู่ สมาธิเป็นธรรมได้รับอุปการะแล้วจึงอาจแนบแน่นโดยความเป็นหนึ่งในอารมณ์ได้ เหมือนในสหาย ๓ คนนั้น ผู้หนึ่งยืนอยู่บนหลังอีกคนหนึ่ง เหยียบยันไหล่ของคนหนึ่งจึงสามารถเก็บดอกไม้ได้ตามชอบใจ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ในธรรม ๓ ประการ สมาธิท่านสงเคราะห์เข้าด้วยสมาธิขันธ์ โดยความเป็นธรรมมีชาติเสมอกัน ส่วนวายามะและสติ เป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยกิริยา (คือเป็นธรรมอุดหนุนสมาธิ)

แม้ในสัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะเล่า ปัญญาก็มิอาจตัดสินอารมณ์ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" โดยธรรมดาของตนได้ ต่อเมื่อวิตกแคะๆ ให้จึงอาจตัดสินได้ ข้อนี้อย่างไร เหมือนอย่างว่า เหรัญญิกวางเหรียญกษาปณ์ลงที่(ฝ่า)มือแล้ว แม้เป็นผู้ใคร่จะตรวจดูในทุกส่วน ก็มิอาจใช้เปลือกตาพลิกดูได้เลย ต่อเมื่อใช้ข้อนิ้วมือพลิกไปมาจึงอาจดูส่วนนั้นส่วนนี้ได้ ฉันใด ปัญญาก็ฉันนั้นเหมือนกัน มิอาจตัดสินอารมณ์โดยว่าไม่เที่ยงเป็นต้นโดยธรรมดาของตนได้ ต่อวิตกมีการปักจิตลงไปเฉพาะเป็นลักษณะ มีการกระทบ (อารมณ์) เป็นกิจ ดังว่าแคะเอามาให้ และดังว่าพลิกเอามาให้ทีเดียว จึงอาจตัดสินได้ เพราะเหตุนั้น แม้ในองค์มรรค ๒ ประการนี้ สัมมาทิฏฐิเท่านั้นท่านสงเคราะห์เข้าด้วยปัญญาขันธ์ โดยมีชาติเสมอกัน ส่วนสัมมาสังกัปปะเป็นธรรมที่ท่านสงเคราะห์เข้าโดยเป็นกิริยา[๑] (คือเป็นองค์อุดหนุน)

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๙๘, วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๒/๒๔๘

มรรคถึงความสงเคราะห์เข้าด้วยขันธ์ ๓ ประการนี้ ด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "มรรคเป็น ๓ ประการ โดยความต่างแห่งขันธ์ ๓" มรรคนั้น เป็น ๔ ประการ ด้วยอำนาจแห่งมรรค ๔ ประการมีโสดาปัตติมรรคเป็นต้นเท่านั้น

อีกนัยหนึ่ง สัจจะทุกข้อจัดว่าเป็นอย่างเดียว เพราะเป็นธรรมจริง หรือเพราะเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง เป็น ๒ ประการ โดยเป็นโลกิยะและโลกุตตระ หรือโดยเป็นสังขตะและอสังขตะ เป็น ๓ ประการ โดยเป็นธรรมที่ต้องละด้วยทัสสนะและภาวนา และโดยเป็นธรรมที่ไม่ต้องละ[๑] เป็น ๔ ประการ โดยความต่างแห่งกิจมีความเป็นธรรมที่พึงกำหนดรู้เป็นต้น วินิจฉัยโดยอย่างต่างๆ มีประการเดียวเป็นต้นในอริยสัจนี้บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๖๙] คำว่า **โดยมีส่วนเสมอกันและไม่เสมอกัน (สภาควิสภาคโต)** ความว่า สัจจะทุกข้อมีส่วนเสมอกันและกัน โดยเป็นธรรมจริง ๑ โดยเป็นธรรมว่างเปล่าจากอัตตา ๑ โดยเป็นธรรมที่รู้แจ่มแจ้งซึ่งทำได้ยาก ๑ ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

> "อานนท์ เธอจะเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือผู้ที่ยิงลูกศรให้เข้าไปทางช่องลูกดาลเล็กๆ จากที่ไกล ติดต่อกันได้ ไม่ผิดพลาด หรือผู้ที่ใช้ปลายขนสัตว์ซึ่งแบ่งเป็น ๗ เสี่ยงแทงเข้าที่ปลายขนสัตว์ อย่างไหนทำได้ยากกว่า หรือเกิดได้ยากกว่ากัน พระอานนท์ตอบว่า 'ผู้ที่ใช้ขนสัตว์ซึ่งแบ่งเป็น ๗ เสี่ยง แทงเข้าที่ปลายขนสัตว์นี้แล ทำได้ยากกว่า และเกิดได้ยากกว่ากัน พระพุทธเจ้าข้า' 'อานนท์ ที่แท้เหล่าชนผู้รู้แจ่มแจ้งตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่ารู้แจ่มแจ้งสิ่งที่รู้แจ่มแจ้งได้ยากกว่า"[๒]

สัจจะทุกข้อนั้นมีส่วนไม่เสมอกัน โดยกำหนดต่างกันไปตามลักษณะของตนๆ อนึ่ง สัจจะ ๒ ประการข้างต้นจัดว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นสภาพที่ลึกซึ้งเพราะอรรถว่า

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๙๘

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๕/๖๒๘

ยากที่จะหยั่งถึงได้ เหตุเป็นโลกิยธรรมและเป็นสาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกเป็นผล (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นเหตุ (ฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปริญเญยยธรรม (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นปหาตัพพธรรม สัจจะ ๒ ประการข้างปลายเล่า นับว่ามีส่วนเสมอกัน เหตุเป็นธรรมหยั่งได้ยากเพราะเป็นธรรมลึกซึ้ง เหตุเป็นโลกุตตร-ธรรม และเป็นอนาสวธรรมด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยแยกเป็นวิสยะ (คือเป็นแดนดับทุกข์ฝ่ายหนึ่ง) และเป็นวิสยี (คือทางไปสู่แดนนั้นฝ่ายหนึ่ง) และโดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสัจฉิกาตัพพธรรม (ฝ่ายหนึ่ง)เป็นภาเวตัพพธรรม อนึ่งเล่า สัจจะที่ ๑ และที่ ๓ มีส่วนเสมอกันโดยเป็นข้ออ้างว่า เป็นผลด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสังขตธรรม และ(อีกฝ่ายหนึ่ง) เป็นอสังขตธรรม ข้างฝ่ายสัจจะที่ ๒ และที่ ๔ มีส่วนเสมอกันโดยเป็นข้อที่ถูกชี้ว่าเป็นเหตุด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดยเป็นกุศลส่วนเดียว และ(ฝ่ายหนึ่ง)เป็นอกุศลส่วนเดียว ฝ่ายสัจจะที่ ๑ และที่ ๔ มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นสังขตธรรมด้วยกัน แต่มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกิยธรรม และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นโลกุตตรธรรม แม้สัจจะที่ ๒ และที่ ๓ ก็มีส่วนเสมอกัน โดยเป็นเนวเสกขานาเสกขธรรม (คือเป็นธรรมของพระเสขะก็มิใช่ ของพระอเสขะก็มิใช่) ด้วยกัน (แต่) มีส่วนไม่เสมอกัน โดย (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นสารัมมณธรรม (ธรรมที่มีอารมณ์) และ (ฝ่ายหนึ่ง) เป็นอนารัมมณธรรม (ธรรมที่ไม่มีอารมณ์)

ผู้มีสติปัญญาพึงทราบความที่อริยสัจมีส่วนเสมอกัน
และไม่เหมือนกัน โดยประการและโดยนัยดังกล่าวมา
ฉะนี้แล

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่ออินทริยสัจจนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๑๗. ปัญญาภูมินิเทศ

ว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท

[๕๗๐] เพราะเหตุที่ในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิแห่งปัญญานี้ ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ธรรมทั้งหลายต่างโดยขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาทเป็นอาทิ เป็นภูมิ" ปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลายที่รวมเข้าด้วยอาทิศัพท์ยังเหลืออยู่ (ยังมิได้พรรณนา) ฉะนั้น บัดนี้ จึงถึงลำดับแห่งการสังวรรณนาปฏิจจสมุปบาทและปฏิจจสมุปปันนธรรมนั้น

ในธรรม ๒ ประการนั้น ธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า **ปฏิจจสมุปบาท (ปฏิจฺจสมุปฺปาโท)** เป็นอันดับแรก จริงอยู่ พระดำรัสนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท"[๑]

ส่วนธรรมทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า**ปฏิจจสมุปปันนธรรม (ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา)** จริงอยู่ พระดำรัสนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปปันนธรรม เป็นอย่างไร คือ ชราและมรณะเป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒

มีความเสื่อมไป มีความคายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ชาติ ฯลฯ ภพ อุปาทาน ตัณหา เวทนา ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาณ สังขาร อวิชชา เป็นสภาวะไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปันนธรรม”[๑]

[๕๗๑] ส่วนความนี้เป็นความหมายสังเขปในปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปปันนธรรมนั้น ธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลาย พึงทราบว่า ชื่อว่า**ปฏิจจสมุปบาท (ปฏิจฺจสมุปฺปาโท)** ธรรมที่บังเกิดเพราะปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ พึงทราบว่า ชื่อว่า **ปฏิจจสมุปปันนธรรม (ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา ธมฺมา)** หากมีคำถามว่า ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไร พึงแก้ว่า ทราบได้โดยพระดำรัสของพระผู้มีพระภาค จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทในพระสูตรอันว่าด้วยการแสดงปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปปันนธรรมจึงตรัสไว้ดังนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจจสมุปบาทเป็นอย่างไร คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ตถาคตจะเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ก็ยังคงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้บรรลุธาตุนั้น ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงตรัสบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย เธอทั้งหลายจงดูเถิด” เป็นต้น และตรัสว่า “เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ฯลฯ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ตถาคตจะเกิดขึ้นก็ตาม ฯลฯ ทำให้ง่ายขึ้น เธอทั้งหลายจงดูเถิด” และตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญถตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้) ดังพรรณนามาฉะนี้แล นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท” เป็นต้น[๒]

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๒๖

[๒] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๒๕-๒๖

[๕๗๒] เมื่อทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทอย่างนี้ ก็เป็นอันตรัสธรรมที่เป็นปัจจัยทั้งหลายนั่นเองว่าเป็นปฏิจจสมุปบาท โดยคำทั้งหลายที่เป็นไวพจน์ (ของปฏิจจสมุปบาท) มีตถตา เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ปฏิจจสมุปบาทบัณฑิตพึงทราบว่า มีความเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการผูกพันทุกข์ไว้เป็นกิจ มีความเป็นทางผิดเป็นผล

ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้นั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **ความเป็นเช่นนั้น (ตถตา)** เพราะความมีขึ้นแห่งธรรมนั้นๆ เพราะปัจจัยทั้งหลายนั้นๆ ไม่ขาดไม่เกินนั่นเอง ตรัสเรียกว่า **ความไม่เป็นเช่นนั้น (อวิตถตา)** ก็เพราะเมื่อปัจจัยทั้งหลายถึงความพร้อมกันแล้ว เป็นไม่มีที่ธรรมอันเกิดเพราะปัจจัยนั้นจะไม่มีขึ้นแม้แต่ครู่หนึ่ง ตรัสเรียกว่า **ความไม่เป็นอย่างอื่น (อนญฺญถตา)** ก็เพราะธรรม (ที่เป็นผล) อย่างหนึ่งไม่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยของธรรม (ที่เป็นผล)อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเรียกว่า **ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ (อิทปฺปจฺจยตา)** ก็เพราะความเป็นปัจจัย หรือเพราะเป็นการประชุมแห่งปัจจัยของสภาวธรรมทั้งหลายมีชราและมรณะเป็นอาทิตามที่กล่าวมาแล้วนั้น

[๕๗๓] นี้เป็นความหมายแห่งคำในคำว่า **ความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ (อิทปฺปจฺจยตา)** นั้น สภาวธรรมทั้งหลายใดเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านี้ สภาวธรรมทั้งหลายนั้นชื่อว่าอิทัปปัจจยา อิทัปปัจจยานั่นเองเป็น**อิทัปปัจจยตา** อีกนัยหนึ่งประชุมแห่งอิทัปปัจจยา ชื่อว่า**อิทัปปัจจยตา** ก็แลลักษณะในคำว่า**อิทัปปัจจยตา**นี้พึงค้นดูจากศัพทศาสตร์เถิด

[๕๗๔] เจ้าลัทธิบางพวกกล่าวกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉยๆ ไม่มีเหตุ) ว่าเป็นปฏิจจสมุปบาท โดยนัยดังนี้ว่า “ความอิง (สิ่งต่างๆ) เกิดขึ้น และเกิดขึ้นอย่างถูกต้องด้วย (โดย)ไม่เกี่ยวข้องกับเหตุ เช่นความเกิดแห่งปกติ (ประพฤติมูลเดิม) และปุริสะ (อาตมัน)เป็นต้น ซึ่งเดียรถีย์กำหนดขึ้น ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท” คำของเจ้าลัทธินั้นไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะไม่มีพระสูตร (อ้าง) เพราะผิดต่อพระสูตร เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย และเพราะเป็นสัททเภท (ศัพท์ที่ต่างออกไป) จริงอยู่ พระสูตรว่า

"กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น (ไม่มีเหตุ) ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท" หามีไม่ และความผิดต่อปเทสวิหารสูตร (พระสูตรที่กล่าวอ้างถึงวิหารธรรม) ก็ถึงแก่ผู้ที่กล่าวกิริยาเพียงแต่ความเกิดนั้นว่า "ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท" ถึงอย่างไร คือ การมนสิการปฏิจจสมุปบาทเป็นปฐมาภิสัมพุทธวิหาร (วิหารธรรมเมื่อแรกตรัสรู้) แห่งพระผู้มีพระภาค โดยพระบาลีว่า "ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคได้มนสิการปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลมตลอดปฐมยามแห่งราตรี"[๑] เป็นต้น อนึ่ง วิหารธรรมเป็นส่วนหนึ่งแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้นชื่อว่าปเทสวิหารธรรม ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรานั้น แรกตรัสรู้พักผ่อนอยู่ด้วยวิหารธรรมใด เราพักอยู่แล้วด้วยส่วนหนึ่งแห่งวิหารธรรมนั้น" ก็แลพระผู้มีพระภาคทรงพักผ่อนอยู่ในส่วนหนึ่งแห่งวิหารธรรมนั้นด้วยทรง (พิจารณา) ดูปัจจยาการ (อาการแห่งปัจจยธรรม) หาใช่ทรง (พิจารณา) ดูกิริยาสักว่าความเกิดขึ้นไม่ ดังที่ตรัสว่า "เรานั้นรู้ทั่วถึงอย่างนี้ว่า 'เพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย ความเสวยอารมณ์จึงมี เพราะสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ความเสวยอารมณ์จึงมี เพราะมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจจัย ความเสวยอารมณ์จึงมี"[๒] เป็นต้น คำพระบาลีทั้งหมดบัณฑิตพึงนำมากล่าวให้กว้างขวางเถิด ความผิดต่อปเทสวิหารสูตรย่อมถึงแก่ผู้ที่กล่าวแต่กิริยาเพียงความเกิดขึ้นว่า "ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท" ด้วยประการฉะนี้ นัยเดียวกัน ผิดต่อกัจจานสูตรด้วย

จริงอยู่ แม้ในกัจจานสูตรพระองค์ก็ตรัสว่า "กัจจานะ เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความเห็นว่าไม่มีอันใดในโลกความเห็นว่าไม่มีอันนั้นก็ไม่มี"[๓] ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม ชื่อว่าความเกิดขึ้นแห่งโลกเพราะเป็นปัจจัยแก่โลก เพราะเหตุนั้น ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่ทรงประกาศเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ มิใช่ทรงประกาศกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น เหตุว่าความถอนอุจเฉททิฏฐิจะมีขึ้นด้วยการเห็นเพียงแต่ความเกิดขึ้นหามิได้ แต่ย่อมมีได้ด้วย

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๒/๑๗

[๓] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔

การ (พิจารณา) เห็นความสืบต่อกันแห่งปัจจัย เพราะความสืบต่อกันแห่งผลย่อมมีในเพราะความสืบต่อแห่งปัจจัย แม้ความผิดต่อกัจจานสูตร ก็ถึงแก่ผู้กล่าวกิริยาเพียงความเกิดขึ้นว่า "ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท" ด้วยประการฉะนี้

คำว่า **เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย (คมฺภีรนยาสมฺภวโต)** ความว่า ก็แลคำนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้"[๑] ก็ชื่อว่าความลึกซึ้ง (แห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น) มี ๔ ประการ ข้าพเจ้าจักพรรณนาความลึกซึ้งนั้นข้างหน้า ความลึกซึ้งนั้นหามีในกิริยาเพียงความเกิดขึ้นไม่ อนึ่ง บัณฑิตทั้งหลายพรรณนาปฏิจจสมุปบาทนั้นไว้ประดับด้วยนัย ๔ ประการ แม้นัยทั้ง ๔ ประการนั้นก็หามีในกิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่ กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้นไม่ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เพราะไม่เกิดความลึกซึ้งและนัย ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๗๕] คำว่า **เพราะเป็นสัททเภท (สทฺทเภทโต)** ความว่า ก็แล**ปฏิจจ**-ศัพท์นี้ เพราะเมื่อกัตตาเสมอกัน (คือหากมีกัตตาเดียวกันกับอุปปาทะ) ประกอบใช้ในบุพพกาล (คือใช้เป็นบุพพกาลกิริยา) จึงทำความหมายให้สำเร็จได้ (คือได้ความเป็นภาษา) เช่นกับพากย์นี้ว่า "เพราะอาศัยจักษุ (ตา) และรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด"[๒] แต่ในคำของเกจิอาจารย์นี้ **ปฏิจจ**-ศัพท์นั้นประกอบกับ**อุปปาท**-ศัพท์อันเป็นภาวสาธนะ (คือ แปลว่า ความเกิดขึ้น) จึงถึงซึ่งความเป็นสัททเภท เพราะไม่มีกัตตาเสมอกัน และยังไม่ช่วยให้สำเร็จความหมายอะไรๆ ได้ เพราะฉะนั้น กิริยาเพียงแต่ความเกิดขึ้น จึงไม่เป็นปฏิจจสมุปบาท เพราะเป็นสัททเภท

ในข้อนั้น พึงมีคำแย้งว่า พวกข้าพเจ้าจักประกอบกับ **โหติ**-ศัพท์ว่า **ปฏิจฺจสมุปฺปาโท โหติ** คำแก้พึงมีว่า คำนั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะไม่มีความที่ควรประกอบ ๑ เพราะโทษคือกลายเป็นความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไป ๑ ด้วยว่าในบททั้งหลายเหล่านี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงปฏิจจสมุปบาทแก่เธอทั้งหลาย ก็แลปฏิจจ

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓

[๒] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘

สมุปบาทเป็นอย่างไร ฯลฯ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท" **โหติ**-ศัพท์ก็ไม่ถึงซึ่งความควรประกอบกับบท (ไหน) แม้แต่บทเดียว ทั้งไม่เป็นความเกิดขึ้นด้วย ถ้าหากเป็น ก็จะต้อง (กลายเป็น) ความเกิดขึ้นแห่งความเกิดขึ้นไป

[๕๗๖] แม้อาจารย์เหล่าใดเข้าใจว่า "ภาวะแห่งอิทัปปัจจยธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอิทัปปัจจยตา และอันภาวะนั้นก็ได้แก่อาการที่เป็นเหตุแห่งปัจจัยทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ในเพราะความปรากฏขึ้นแห่งสังขาร เป็นต้น และชื่อว่าปฏิจจสมุปบาทในเพราะความมีแปลก ๆ แห่งสังขารนั้น" ความเข้าใจของอาจารย์เหล่านั้นก็ไม่ชอบ เพราะอะไร เพราะกล่าวเหตุของปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น แท้จริง ปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า เป็นตัวเหตุ โดยนัยพระสูตรว่า อานนท์ เพราะเหตุนั้นนั่นแหละ สิ่งนั้นแหละเป็นเหตุ สิ่งนั้นเป็นนิทาน (ต้นเหตุ) สิ่งนี้เป็นสมุทัย (เหตุเกิด) สิ่งนี้เป็นปัจจัยแก่ชราและมรณะ สิ่งนี้คืออะไร คือ ชาติ ฯลฯ สิ่งนี้เป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย สิ่งนี้คืออะไร คืออวิชชา"[๑] หาใช่ความแปลกแห่งสังขารเป็นต้นนั้น (เป็นปฏิจจสมุปบาท) ไม่ เพราะเหตุนั้น พึงทราบเถิดว่าปัจจยธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท คำนั้นใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ดังนี้ คำนั้นพึงทราบว่าเป็นคำกล่าวชอบแล้ว"

[๕๗๗] ส่วนความเข้าใจอันใดเกิดขึ้นในปฏิจจสมุปบาทนี้ว่า ความเกิดขึ้นนี้เองเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (ไม่ใช่เหตุ) ด้วยเงาแห่งพยัญชนะนี้ว่า "ปฏิจจสมุปบาท" ความเข้าใจอันนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงถือเอาอรรถแห่งบทนี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล้วระงับเสียเถิด ด้วยว่า

ในกลุ่ม (ปัจจุบัน) ธรรมอันเป็นไปเพราะกลุ่มปัจจยธรรมนั้น
คำว่า ปฏิจจสมุปบาท นี้ ท่านประสงค์โดยส่วน ๒
(คือทั้งส่วนผลและส่วนเหตุ) เหตุใด
เพราะเหตุนั้น ปัจจัยแห่งกลุ่มธรรมนั้น

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓

พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท
โดยอุปจาร (คือโวหาร) แห่งผล

จริงอยู่ กลุ่มธรรม (ปัจจัยที่เป็นผล) ที่เป็นไป (คือเกิดขึ้น) เพราะกลุ่มปัจจัยอันนี้ใด ในกลุ่มธรรมนั้น บัณฑิตทั้งหลายประสงค์เอาคำนี้ว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็น ๒ ส่วน เพราะเหตุที่กลุ่มธรรมนั้นอันบัณฑิตอาศัย (ดำเนินญาณ) อยู่ ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์และเพื่อความสุข (ที่เป็นโลกุตตระ) ฉะนั้น กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อว่า**ปฏิจจะ** เพราะเป็นที่บัณฑิตทั้งหลายควรอาศัย และกลุ่มธรรมนั้นชื่อว่า**สมุปบาท** เพราะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกันและโดยชอบ มิได้เกิดขึ้นทีละอย่าง ทั้งมิได้เกิดขึ้นโดยหาเหตุมิได้ด้วย กลุ่มธรรมนั้นชื่อว่า**ปฏิจจสมุปบาท** เพราะเป็นที่บัณฑิตอาศัยด้วยเกิดขึ้นด้วยกันโดยชอบด้วย โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้ อีกนัยหนึ่ง กลุ่มธรรม (ที่เป็นผล) ชื่อสมุปบาท เพราะเกิดขึ้นด้วยกัน อนึ่ง กลุ่มธรรมนั้นอาศัย คือไม่ปฏิเสธความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น กลุ่มธรรมนั้นจึงชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท ส่วนกลุ่มเหตุนี้เล่า ก็เป็นปัจจัยแก่กลุ่มธรรมนั้น เพราะเหตุนั้น กลุ่มเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า ตัปปัจจยะ (เพราะความที่กลุ่มเหตุเป็นตัปปัจจยะ) แม้กลุ่มเหตุนี้บัณฑิตก็พึงทราบเถิดว่า “พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทเหมือนกันโดยโวหารแห่งผล” ดังเช่น ในทางโลก ก้อนเป็นปัจจัยแก่เสมหะ เขาก็เรียกกันว่า **ก้อนเสมหะ (เสโมฺห คุโฬ)** และเหมือนอย่างในทางศาสนา ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่ความสุข ท่านก็กล่าวเสียว่า “ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่ความสุข” ฉะนั้น

[๕๗๘] อีกนัยหนึ่ง

> กลุ่มเหตุนี้เรียกว่า ปฏิจจะ เพราะอรรถว่า ถึงเฉพาะหน้ากัน
> และกลุ่มเหตุนั้น เรียกว่า สมุปบาทด้วย เพราะอรรถว่า ยังธรรม
> ทั้งหลายที่ไปด้วยกันให้เกิด

จริงอยู่ กลุ่มเหตุของความปรากฏแห่งธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นอาทิ ที่ทรงแสดงไว้โดยหัวข้อเหตุเป็นข้อๆ มีอวิชชาเป็นต้นนี้ใด กลุ่มเหตุนั้นเรียกว่า **ปฏิจจะ** เพราะทำรูปวิเคราะห์ว่า บรรดาปัจจยธรรมที่เป็นองค์แห่งความรวมกลุ่มต่างถึงเฉพาะหน้ากันและกัน คือไปพบหน้ากันและกัน โดยอรรถว่ายังผลทั่วไปให้สำเร็จ และโดยอรรถว่าไม่มี (ผลอะไร) ขาดตกบกพร่องไป กลุ่มเหตุนี้นั้นช่วยธรรมทั้งหลายที่ไปด้วยกัน คือธรรมที่มีความเป็นไปไม่แยกกันและกันให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น กลุ่มเหตุนั้นจึงเรียกว่า **สมุปบาท**ด้วย กลุ่มเหตุได้ชื่อว่าปฏิจจสมุปบาท เพราะกลุ่มเหตุนั้นถึงเฉพาะหน้ากันด้วย ช่วยธรรมที่ไปด้วยกันให้เกิดด้วย ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๗๙] อีกนัยหนึ่ง

กลุ่มปัจจัยนี้อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) ช่วย
ธรรมทั้งหลาย (ที่เป็นผลของตน) ให้เกิดขึ้น เสมอกันและ
ด้วยกัน เหตุใด แม้เพราะเหตุนั้น กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนี
จึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน

จริงอยู่ ในปัจจัยทั้งหลายที่ทรงแสดงไว้ด้วยหัวข้อมีอวิชชาเป็นต้น ปัจจัยเหล่าใดช่วยให้ธรรมมีสังขารเป็นต้นเกิดขึ้น ปัจจัยเหล่านั้นหาใช่ไม่อาศัยกันและกัน (เป็นเหตุร่วม) เมื่อมีการขาดกันและกันไปเสีย จะสามารถช่วยให้ธรรมมีสังขารเป็นต้นนั้นเกิดขึ้นไม่ได้เลย เพราะเหตุนั้น กลุ่มปัจจัยนี้พระมุนีผู้ฉลาดในโวหารตามทำนองความว่า "กลุ่มปัจจัยนี้อาศัย (กันและกันเป็นเหตุร่วม) ช่วยให้ธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นโดยเสมอกันและด้วยกัน คือมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) เป็นส่วนๆ ทั้งมิใช่ (ให้เกิดขึ้น) โดยเป็นก่อนและหลัง" จึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน หมายความว่า ตรัสว่าเป็นปฏิจจสมุปบาทด้วยนั่นเอง

[๕๘๐] ก็แลพระมุนีนั้นเมื่อตรัสอย่างนี้

เป็นอันทรงแสดงความไม่เป็นสัสสตวาทะเป็นต้น
ด้วยบทหน้า และทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะ
เป็นอาทิด้วยบทหลัง ทรงแสดงความถูกต้อง
ด้วยบททั้ง ๒

(อรรถาธิบายแห่งคำประพันธ์นี้ว่า) คำว่า **ด้วยบทหน้า (ปุริเมน)** ความว่า ความไม่เป็นสัสสตวาทะเป็นต้นแยกออกไปเป็นสัสสตวาทะ (กล่าวว่าอัตตาและโลกเที่ยง ไม่สูญ ตายแล้วเกิด) อเหตุกวาทะ (กล่าวว่าเหตุปัจจัยแห่งความเศร้าหมองและความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลายไม่มี แล้วแต่โชค) วิสมเหตุกะ (กล่าวว่าโลกเป็นไปด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือด้วยอำนาจประกฤต อณู และกาลเป็นต้น) สวัตติวาทะ (กล่าวว่ามีพระอิศวร อาตมัน หรือพระปชาบดี คือพระพรหมเป็นผู้ครอบงำสัตว์ไว้ในอำนาจ คือเป็นผู้บันดาล) เป็นต้น เป็นอันทรงแสดงด้วยบทปฏิจจะซึ่งส่องความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เพราะปวัตติธรรม (ธรรมฝ่ายปวัตติหมุนไป) มีความเป็นไปเนื่องอยู่ในความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย จริงอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเล่าสำหรับสิ่งที่เป็นสัสสตะทั้งหลาย หรือสำหรับสิ่งที่เป็นไปด้วยอำนาจอเหตุเป็นต้น คำว่า **และด้วยบทหลัง (ปจฺฉิเมน จ ปเทน)** ความว่า อุจเฉทวาทะ (กล่าวว่าตายแล้วสูญ) นัตถิกวาทะ (กล่าวว่าอะไรๆ ไม่มี ผลของบุญบาปก็ไม่มี) อกิริยวาทะ (กล่าวว่าไม่เป็นอันทำคือทำอะไรไม่เป็นกรรม) ชื่อว่าถูกปัดออกไปเพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย ด้วยบทสมุปบาท ซึ่งส่องความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย เหตุนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะเป็นต้น จริงอยู่ ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจปัจจัยก่อนๆ อยู่ อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะ และอกิริยวาทะ จักมีแต่ไหนเล่า คำว่า **ด้วยบททั้ง ๒ (ทฺวเยน)** ความว่า ความถูกต้องนี้ คือมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) ความละเสียซึ่งวาทะว่า "ผู้นั้นทำ ผู้นั้นได้รับผล ผู้อื่นทำ ผู้อื่นได้รับผล (คือคนหนึ่งทำ คนหนึ่งได้)" ความไม่ยึดมั่นในภาษาท้องถิ่น ความไม่ล่วงเลยเสียซึ่งสมัญญา (คือชื่อคนและสัตว์สิ่งของที่ชาวโลกเรียกรู้กัน) เป็นอันทรงแสดงด้วยคำว่าปฏิจจสมุปบาทหมดทั้งคำ เพราะธรรมนั้นๆ เกิดขึ้นโดยไม่ตัด (คือไม่เว้น) ความสืบเนื่องกับความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยนั้นๆ นี้เป็นความหมายของคำว่าปฏิจจสมุปบาทเท่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้

[๕๘๑] ส่วนว่า แบบแผนที่พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท ได้ทรงวางไว้โดยนัยว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี" เป็นต้นนี้ใด

บัณฑิตเมื่อจะสังวรรณนาความแห่งแบบที่ทรงวางไว้นั้นลงสู่มณฑลแห่งวิภัชชวาที แล้วไม่กล่าวตู่อาจารย์ทั้งหลาย ไม่ดิ่งลงสู่สกสมัย (คือไม่ยึดแต่ความรู้ฝ่ายตน) ไม่ขึ้นคร่อมปรสมัย (คือไม่ข่มขี่ความรู้ฝ่ายอื่น) ไม่ค้านพระสูตร อนุโลมตามพระวินัย ตรวจดู **มหาปเทส (มหาปเทส)**[๑] ชี้ข้อธรรม (คือพระบาลี) ได้ (ถูกต้อง) ถือเอาอรรถ (คืออธิบายความแห่งพระบาลีนั้น) ได้ และยักเยื้องอรรถนั้นนั่นแหละ อธิบายไปโดยบรรยายอื่นอีกก็ได้ จึงควรทำอรรถสังวรรณนาได้ อนึ่งเล่า โดยปกติ อรรถสังวรรณนาปฏิจจสมุปบาทก็ทำได้ยากอยู่แล้ว ดังพระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

"ธรรม ๔ ประการ คือ สัจจะ สัตว์ ปฏิสนธิ
และปัจจยาการนี่แหละเป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะ
แสดงด้วย"

เพราะเหตุนั้น การสังวรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาท อันใครๆ เว้นเสียแต่ท่านผู้สำเร็จอาคม (คือปริยัติ) และอธิคม (คือมรรคผล) จะทำได้มิใช่ง่าย เพราะเหตุดังนี้ ข้าพเจ้าชั่งใจดูแล้ว

บัดนี้ ใคร่จะกล่าวพรรณนาปัจจยาการ (ทั้งที่) ยังไม่ได้
นัยอันเป็นที่พึ่งพิง (ที่อาศัยด้วยกำลังปัญญาตน) ดุจก้าวลง
สู่สาครยังไม่ได้ที่เหยียบยันฉะนั้น

ก็แต่ว่า คำสอนข้อนี้เป็นคำสอนที่ประดับประดาด้วย
นัยแห่งเทศนาเป็นนานา ทั้งแนวทาง (พรรณนาคืออรรถกถา)
ของท่านบุรพาจารย์เล่าก็ยังไม่ขาดสาย เป็นไปอยู่ (จนทุกวันนี้)

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักอาศัยนัยทั้ง ๒ ประการนั้น
ลงมือพรรณนาความแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้น ขอท่านทั้งหลาย
จงตั้งใจฟังคำพรรณนานั้นเถิด

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๗/๑๓๔, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๘๐/๒๕๓

ด้วยว่า พระบูรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า

ผู้ใดผู้หนึ่งหากสนใจฟังข้าพเจ้า จะพึงได้รับคุณ (คือความรู้)
วิเศษอันมีอยู่แต่ต้นไปจนปลาย แล้วก็จะพึงลุถึงฐานะ
ที่มัจจุราชมองไม่เห็น”

[๕๘๒] ก็แลในคำพระบาลีปฏิจจสมุปบาทมีคำว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี (อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา)** เป็นต้น แต่ต้นก่อนทีเดียว

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัย โดยประเภทแห่งเทศนา
โดยอรรถ โดยลักษณะ โดยอย่างต่างๆ มีอย่างเดียว
เป็นต้น และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย

ในคำเหล่านั้น คำว่า **โดยประเภทแห่งเทศนา (เทสนาเภทโต)** มีวินิจฉัยว่า ก็การแสดงปฏิจจสมุปบาทแห่งพระผู้มีพระภาค มี ๔ ประการ คือ ทรงแสดงแต่ต้นไปถึงปลายบ้าง แต่กลางไปจนถึงปลายบ้าง นัยเดียวกันนั้น ทรงแสดงแต่ปลายมาถึงต้นบ้าง แต่กลางมาถึงต้นบ้าง ดุจการจับเถาวัลย์แห่งคนหาเถาวัลย์ ๔ คน ฉะนั้น

เหมือนอย่างว่า ในคนหาเถาวัลย์ ๔ คน คนหนึ่งพบโคนเถาวัลย์ก่อน เขาก็ตัดที่โคน แล้วชักมาจนหมด นำไปใช้งาน ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาท ตั้งแต่ต้นไปจนถึงปลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี”[๑] ก็มี

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์ก่อน เขาก็ตัดตรงกลาง ชักส่วนบนเท่านั้นนำไปใช้งานได้ ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) แต่กลางไปถึงปลายว่า “เมื่อกุมารนั้นเพลิดเพลินบ่นถึงติดใจเวทนานั้นอยู่ ความเพลิดเพลินก็เกิดขึ้น ความเพลิดเพลินในเวทนาทั้งหลายอันใด อันนั้นเป็นอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมีแก่เขา เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมีแก่เขา”[๒]

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๕-๔๓๖, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๙

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๙/๔๔๕, สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๕/๑๗-๑๘

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบปลายเถาวัลย์ก่อน เขาก็จับที่ปลาย และชักหมดจนถึงโคน โดยสาวไปแต่ปลายนั่นแหละนำไปใช้งาน ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทแต่ปลายไปจนถึงต้นว่า "ก็คำที่เรากล่าวว่า 'เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี' นี้ ภิกษุทั้งหลาย เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมีใช่หรือไม่ หรือว่า ในเรื่องนี้เป็นอย่างไร (ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า) เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี ในเรื่องนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า' ข้อที่เรากล่าวว่า 'เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี' ภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมีใช่หรือไม่ หรือว่าในเรื่องนี้เธอทั้งหลายมีความเห็นเป็นอย่างไร"[๑]

อนึ่ง ในคนพวกนั้น คนหนึ่งพบตอนกลางเถาวัลย์ก่อน เขาก็ตัดตรงกลางแล้วสาวลงไปส่วนล่างจนถึงโคน นำไปใช้งาน ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงแสดง (ปฏิจจสมุปบาท) เริ่มแต่กลางไปจนถึงต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ นี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ มีอะไรเป็นสมุทัย มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด (ภิกษุทั้งหลายตอบว่า) อาหาร ๔ นี้มีตัณหาเป็นต้นเหตุ มีตัณหาเป็นสมุทัย มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด (ตรัสต่อไปว่า) ตัณหามีอะไรเป็นต้นเหตุ เวทนา ... ผัสสะ ... สฬายตนะ ... นามรูป ... วิญญาณ ... สังขาร มีอะไรเป็นต้นเหตุ ฯลฯ สังขารมีอวิชชาเป็นต้นเหตุ ฯลฯ มีอวิชชาเป็นแดนเกิด"[๒] ก็มี

[๕๘๓] ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จึงทรงแสดงอย่างนี้

ตอบว่า เพราะปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมมีความงามรอบตัว และเพราะพระองค์เองก็ทรงถึงความงามใน (กระบวน) เทศนาด้วย

จริงอยู่ ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมมีความงามรอบตัว จึงเป็นไปเพื่อรู้แจ่มแจ้งซึ่งธรรมที่ถูกต้อง เพราะเทศนานั้นๆ โดยแท้ พระผู้มีพระภาคเล่าก็ทรงถึงความงามใน (กระบวน)

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๓/๔๓๖-๔๓๘

[๒] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๘-๑๙

เทศนา เพราะทรงประกอบด้วยเวสารัชชญาณ ๔ ประการและปฏิสัมภิทา ๔ ประการ และเพราะทรงถึงซึ่งคัมภีรภาพ ๔ ประการด้วย เพราะทรงถึงซึ่งความงามใน (กระบวน) เทศนา พระองค์จึงทรงแสดงธรรมได้โดยนัยต่างๆ แท้

แต่ (เมื่อว่า) โดยความแปลกกัน (แห่งเทศนาทั้ง ๔) อนุโลมเทศนา (การแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม) แต่ต้นไปอันใด อนุโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่าเป็นไปแก่พระองค์ผู้พิจารณาเห็นเวไนยชน ซึ่งเขลาอยู่ในการจำแนกเหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตนเพื่อทรงชี้แจงความหมุนไป และเพื่อทรงชี้แจงลำดับความเกิดขึ้นด้วย ปฏิโลมเทศนา (การแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม) แต่ปลายเข้ามาอันใด ปฏิโลมเทศนานั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เป็นไปแก่พระองค์ผู้ทรงเล็งเห็นสัตว์โลกซึ่งต้องทุกข์ยากโดยนัยว่า "สัตว์โลกนี้ถึงความคับแค้น จึงต้องเกิด แก่ ตาย จุติ และอุบัติอยู่ด้วย"[๑] เป็นต้น เพื่อทรงชี้แจงเหตุของทุกข์นั้นๆ มีชราและมรณะเป็นต้น ซึ่งพระองค์ได้ทรง (ค้น) พบตามแนวความตรัสรู้ในตอนแรก เทศนาที่เป็นไปแต่กลางถึงต้นอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่า เป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งลำดับแห่งเหตุและผลตั้งแต่ข้ามอดีตอัทธาเสีย ไปจนถึงอดีตอัทธาอีกตามแนวกำหนดเหตุแห่งอาหารส่วนเทศนาที่เป็นไปเริ่มแต่กลางถึงปลายอันใด เทศนานั้นพึงทราบว่า เป็นไปเพื่อทรงชี้แจงซึ่งธรรมอันจักมีในอนาคตอัทธา เริ่มแต่ความเกิดขึ้นแห่งธรรมอันเป็นเหตุแห่ง (ผลอันจักมีใน) อนาคตอัทธา ในกาลปัจจุบัน ในเทศนา (๔) นั้น อนุโลมเทศนาตรัสเริ่มแต่ต้นไป เพื่อทรงชี้แจงปวัตติ (ความหมุนไป) ตามเหตุทั้งหลายที่เป็นของตนและเพื่อทรงชี้แจงลำดับแห่งความเกิดขึ้นแก่เวไนยชนผู้ยังเขลาใน (การจำแนก) เหตุแห่งปวัตติ (ความหมุนไป) อันใด อนุโลมเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นแบบที่ทรงวางไว้ในที่นี้

[๕๘๔] ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในปัจจยการนี้ อวิชชาพระผู้มีพระภาคตรัสไว้เป็นข้อต้น แม้อวิชชาก็เป็นสิ่งไม่มีเหตุ (แต่) เป็นตัวมูลเหตุของโลก ดังปกติ (ประกฤติ) ของพวกปกติวาทีด้วยหรือ

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๓๑, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๔/๑๐

ตอบว่า อวิชชาเป็นสิ่งไม่มีเหตุหามิได้ เพราะเหตุของอวิชชาก็ได้ตรัสไว้ (ในพระบาลี) ว่า "เพราะอาสวะเกิด เหตุเกิดแห่งอวิชชาจึงมี"[๑] แต่ปริยาย (คือเหตุโดยอ้อม) ซึ่งเป็นมูลเหตุมีอยู่

ถามว่า ก็ปริยายนั้น คืออะไร

ตอบว่า คือความที่อวิชชาเป็นสีสะ (เป็นยอดเหตุ) ในวัฏฏกถา (คือพระธรรมเทศนาว่าด้วยวัฏฏะ)

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวัฏฏกถาย่อมตรัสโดยทรงยกธรรม ๒ ประการเป็นสีสะ คืออวิชชาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าวว่า 'ก่อนนี้ อวิชชาไม่มี มาภายหลังจึงเกิด' เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวคำนี้อย่างนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น อวิชชาที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ"[๒] คือภวตัณหาบ้าง ดังที่ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เบื้องต้นเบื้องปลายแห่งภวตัณหาไม่ปรากฏ หากใครๆ กล่าวว่า ก่อนนี้ภวตัณหาไม่มี มาภายหลังจึงเกิด ดังนี้ เพราะฉะนั้นเราจึงกล่าวคำนี้อย่างนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นภวตัณหาที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยจึงปรากฏ"[๓]

[๕๘๕] ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเมื่อตรัสวัฏฏกถา จึงตรัสโดยยกธรรม ๒ ประการนี้เป็นสีสะ

ตอบว่า เพราะธรรม ๒ ประการนี้เป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นเหตุให้ถึงสุคติและเป็นเหตุให้ถึงทุคติ

จริงอยู่ อวิชชาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นเหตุให้ถึงทุคติ เพราะอะไร เพราะปุถุชนผู้ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมทำกรรมที่เป็นเหตุให้ถึงทุคติเป็นอเนกประการมีปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่น่าพอใจ เพราะเร่าร้อนด้วยกิเลส ทั้งนำความพินาศมาให้แก่ตนเอง เพราะทำให้ตกไปสู่ทุคติ เหมือนแม่โคที่เขาจะฆ่าซึ่งถูกความ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๙๘

[๒] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔

[๓] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗

เหนื่อยหอบเพราะถูกลนด้วยไฟและถูกทุบด้วยไม้ค้อนครอบงำแล้วดื่มน้ำร้อน (ที่เขาตั้งให้) ซึ่งทั้งไม่อร่อย ทั้งนำความพินาศมาให้แก่ตน เพราะกระสับกระส่ายอยู่ด้วยความเหนื่อยหอบนั้น ฉะนั้น ส่วนภวตัณหาเป็นเหตุพิเศษของกรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่สุคติ เพราะอะไร เพราะปุถุชนผู้ถูกภวตัณหาครอบงำแล้วย่อมทำกรรมเป็นเหตุให้ไปสู่สุคติเป็นอเนกประการมีเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ซึ่งเป็นกรรมมีคุณน่าชื่นใจ เพราะปราศจากความเร่าร้อนด้วยกิเลส และเป็นกรรมที่บรรเทาเสียซึ่งความทุรนทุรายด้วยทุกข์ในทุคติของตน เพราะช่วยผู้ทำให้ถึงสุคติ เหมือนแม่โคมีอาการดังกล่าวมาแล้วนั้น (ไม่ยอมดื่มน้ำร้อน) พยายามดื่มน้ำเย็นซึ่งมีรสอร่อยและบรรเทาความเหนื่อยหอบของตนได้ด้วย เพราะความกระหายในน้ำเย็น ฉะนั้น

[๕๘๖] แต่ในธรรม (ทั้ง ๒) ที่เป็นสีสะในวัฏฏกถานี้ ในบางพระสูตร พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเทศนายกธรรมข้อเดียวเป็นมูล นี้เช่นไร เช่นพระดำรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นที่อาศัย วิญญาณมีสังขารเป็นที่อาศัย"[๑] เป็นต้น นัยเดียวกัน เช่นพระดำรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจในธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจัยแก่อุปาทานอยู่ ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี" เป็นอาทิ[๒] ในบางพระสูตร ก็ทรงแสดงเทศนายกธรรมทั้ง ๒ ข้อเป็นมูลก็มี นี้เช่นอย่างไร เช่นพระดำรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย กายอันนี้ของคนเขลาผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้นประกอบด้วยตัณหา จึงเกิดผุดขึ้น ด้วยเหตุฉะนี้ กายดังกล่าวมานี้ด้วย นามรูปภายนอกนี้ด้วย มีอยู่ทั้ง ๒ ส่วนอย่างนี้ เพราะอาศัยส่วนทั้ง ๒ นั้น ผัสสะจึงมี อายตนะ ๖ จึงมี คนพาลถูกผัสสายตนะ ๖ หรืออายตนะอย่างใดอย่างหนึ่งกระทบจึงเสวยสุขและทุกข์"เป็นต้น[๓] ในเทศนาเหล่านั้น เทศนาว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี" เป็นต้นนี้ เฉพาะในที่นี้ พึงทราบว่า เป็นเทศนาที่มีธรรมข้อเดียวเป็นมูล โดย (ยก) อวิชชา (เป็นสีสะ) วินิจฉัยโดยประเภทแห่งเทศนาในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๒

[๒] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔

[๓] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๙/๓๒

[๕๘๗] คำว่า **โดยอรรถ (อตฺถโต)** คือ โดยความแห่งบททั้งหลาย มีบทว่า อวิชชา เป็นต้น นี้คืออย่างไรบ้าง คือ

๑. อกุศลธรรมมีกายทุจริตเป็นต้นชื่อว่าอวินทิยะ อธิบายว่า ไม่ควรได้ เพราะอรรถว่าไม่ควรบำเพ็ญ ธรรมชาติใดย่อมได้ซึ่งอวินทิยะนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**อวิชชา (ไม่ได้สิ่งที่ควรได้)**

๒. กุศลธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นชื่อว่าวินทิยะ (แปลว่า ควรได้) เพราะอรรถตรงกันข้าม ธรรมชาติใดย่อมไม่ได้ซึ่งวินทิยะนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า**อวิชชา (อวิชฺชา)**

๓. ธรรมชาติใดทำอรรถคือความเป็นกองแห่งขันธ์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นเครื่องต่อแห่งอายตนะทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความว่างเปล่าแห่งธาตุทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความเป็นใหญ่แห่งอินทรีย์ทั้งหลายมิให้ปรากฏ ทำอรรถคือความจริงแท้แห่งสัจจะทั้งหลายมิให้ปรากฏ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**อวิชชา**

๔. ธรรมชาติใดทำอรรถ ๔ ประการ (ในอริยสัจ ๔ ประการ) ที่กล่าวโดยอรรถคือบีบคั้นเป็นต้นแห่งสัจจะทั้งหลายมีทุกขสัจเป็นอาทิมิให้ปรากฏ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า**อวิชชา**

๕. ธรรมชาติใดยังสัตว์ทั้งหลายให้แล่นไปในกำเนิด คติ ภพ วิญญาณฐิติและสัตตาวาสทั้งปวง ในสงสารอันปราศจากที่สิ้นสุด เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**อวิชชา**

๖. ธรรมชาติใดย่อมแล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลายมีหญิงและชายเป็นต้นอันไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่แล่นไปในบัญญัติธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นอาทิ แม้มีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**อวิชชา**

๗. อีกนัยหนึ่ง ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า**อวิชชา**เพราะปกปิดเสียซึ่งวัตถุและอารมณ์แห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น และซึ่งธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นปฏิจจสมุปบาทและที่เป็นปฏิจจสมุปปันนธรรม

ผลอาศัยธรรมใดไป ธรรมนั้น ชื่อว่า**ปัจจัย (ปจฺจโย)** (คือ ธรรมเป็นที่อาศัยเป็นไปแห่งผล) คำว่า **อาศัย (ปฏิจฺจ)** หมายความว่า ไม่เว้น ไม่ปฏิเสธ คำว่า **ไป (เอติ)** หมายความว่า เกิดขึ้นและเป็นไป อีกอย่างหนึ่ง มีสภาวะเป็นอุปการะ มีสภาวะเป็นปัจจัย อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามีอวิชชาเป็นปัจจัย **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น**

ธรรมทั้งหลายใดมุ่งแต่ปรุงแต่ง (สิ่งต่างๆ) ให้เป็นสังขตะขึ้น เพราะเหตุนั้น ธรรมทั้งหลายนั้น ชื่อว่า**สังขาร (สงฺขารา) (ธรรมผู้ปรุงแต่ง)** สังขารมี ๒ ประการ คือ (๑) สังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย (๒) สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์ ในสังขาร ๒ ประการนั้น แยกเป็นสังขาร ๓ ประการ คือ (๑) ปุญญาภิสังขาร (๒) อปุญญาภิสังขาร (๓) อเนญชาภิสังขาร แยกเป็นสังขาร ๓ ประการ คือ (๑) กายสังขาร (๒) วจีสังขาร (๓) จิตตสังขาร รวมเป็นสังขาร ๖ เหล่านี้ จัดเป็น**สังขารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย (อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา)** สังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัยทั้งหมดนั้น ก็ได้แก่กุศลเจตนาและอกุศลเจตนาฝ่ายโลกิยะนั่นเอง

ส่วนสังขาร ๔ ประการนี้ คือ

๑. สังขารคือสิ่งที่ปัจจัยของตนๆ แต่งขึ้น	(สังขตสังขาร)
๒. สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น	(อภิสังขตสังขาร)
๓. สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าหน้าที่แต่งขึ้น	(อภิสังขรณกสังขาร)
๔. สังขารคือความเพียรพยายาม	(ปโยคาภิสังขาร)

จัดเป็นสังขารที่มาโดย**สังขาร**-ศัพท์ ในสังขาร ๔ ประการนั้น สภาวธรรมที่มีปัจจัยทั้งปวงที่กล่าวไว้ในพระบาลีทั้งหลายมีคำว่า **สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ (อนิจฺจา**

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๑,๒๗๒/๑๖๘,๒๐๓, สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๘๖/๒๖๑

วต สงฺขารา)[๑] ชื่อว่า**สังขตสังขาร (สงฺขตสงฺขารา)** ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายอันเกิดแต่กรรม เป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่า**อภิสังขตสังขาร (อภิสงฺขตสงฺขารา)** แม้อภิสังขตสังขารนั้นก็ถึงความสงเคราะห์ลงในสังขตสังขารนี้ที่กล่าวไว้โดยพระบาลีว่า "อนิจฺจา วต สงฺขารา" นี้เหมือนกัน แต่อาคตสถานแห่งอภิสังขตสังขารเหล่านั้นมิได้ปรากฏ (ในพระบาลี) โดยเฉพาะ ส่วนกุศลเจตนาและอกุศลเจตนาอันเป็นไปในภูมิ ๓ เรียกว่า **อภิสังขรณกสังขาร (อภิสงฺขรณกสงฺขาโร)** อาคตสถานแห่งอภิสังขรณกสังขารนั้นปรากฏในพระบาลีทั้งหลายมีพระบาลีว่า "ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลนี้ตกอยู่ในอวิชชา สร้างสังขารที่เป็นบุญบ้าง"[๑] เป็นต้น ส่วนความเพียรทางกายและทางจิต เรียกว่า **ปโยคาภิสังขาร (ปโยคาภิสงฺขาโร)** ปโยคาภิสังขารนั้นมาในพระบาลีทั้งหลายว่า "ความดำเนินไปแห่งอภิสังขาร (คือกำลังความเพียร) มีเพียงใด เขาก็ไปได้เพียงนั้นแล้วก็หยุดดุจเกวียนเพลาหักฉะนั้น"[๒] เป็นต้น

อนึ่ง สังขารที่มาโดยสังขาร-ศัพท์ ใช่มีแต่สังขาร ๔ ประการนี้เท่านั้นก็หามิได้ สังขารที่มาโดยสังขารศัพท์อื่นๆ อีก ก็มีเป็นอเนก โดยนัย (พระบาลี) ว่า "อาวุโสวิสาขะ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ วจีสังขารดับก่อน ต่อมา กายสังขารดับ ต่อมา จิตตสังขารจึงดับ"[๓] เป็นต้น ในสังขารทั้งหลายนั้น สังขารที่จะไม่พึงถึงความสงเคราะห์เข้ากับสังขตสังขารหามีไม่ ต่อไปนี้พึงทราบคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีทั้งหลายมีคำว่า **เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี (สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ)** เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วเถิด

ส่วนในคำที่ยังมิได้อธิบายพึงทราบดังต่อไปนี้ ธรรมชาติชื่อว่า**วิญญาณ (วิญฺญาณํ)** เพราะรู้ (อารมณ์ต่างๆ) ชื่อว่า**นาม (นามํ)** เพราะน้อมไป (สู่อารมณ์) ชื่อว่า**รูป (รูปํ)** เพราะสลายไป ชื่อว่า**อายตนะ (อายตนํ)** เพราะแผ่ไปในอายะ (คือขยายตัว)

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

[๒] องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๕/๑๕๗

[๓] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๔

และเพราะนำอายตะไป (คือต่อออกไป) สภาวะที่ชื่อว่า**ผัสสะ (ผสฺโส)** เพราะถูกต้องกัน (แห่งอายตนะภายในกับอายตนะภายนอก) ธรรมชาติชื่อว่า**เวทนา (เวทนา)** เพราะเสวย (รสอารมณ์) ชื่อว่า**ตัณหา (ตณฺหา)** เพราะกระหาย (อารมณ์) ชื่อว่า**อุปาทาน (อุปาทานํ)** เพราะถือมั่น สภาวะที่ชื่อว่า**ภพ (ภโว)** เพราะเป็นขึ้น หรือเพราะทำให้เป็นขึ้น ความเกิดชื่อว่า**ชาติ (ชาติ)** ความแก่ชื่อว่า**ชรา (ชรา)** ธรรมชาติชื่อว่า**มรณะ (มรณํ)** เพราะเป็นเหตุตาย (แห่งสัตว์) ความเศร้าชื่อว่า**โสกะ (โสโก)** ความคร่ำครวญชื่อว่า**ปริเทวะ (ปริเทโว)** ธรรมชาติชื่อว่าทุกข์เพราะทำให้ลำบาก หรือชื่อว่า**ทุกข์ (ทุกฺขํ)** เพราะขุดอยู่สองตอน โดย (ขุดตอน) เกิดขึ้น และ (ตอน) ตั้งอยู่ก็ได้ ความเป็นผู้เสียใจชื่อว่า**โทมนัส (โทมนสฺสํ)** ความตรอมใจอย่างหนักชื่อว่า**อุปายาส (อุปายาโส)**

คำว่า **มี (สมฺภวนฺติ)** ได้แก่ เกิดขึ้น อนึ่ง บัณฑิตอย่าพึงทำการประกอบ **สมฺภวนฺติ**-ศัพท์เข้ากับบททั้งหลายมีโสกะ เป็นต้นเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ที่ถูกต้องทำการประกอบ **สมฺภวนฺติ**-ศัพท์เข้ากับบททั้งปวง เพราะว่า เมื่อกล่าวโดยประการนอกนี้ (คือเมื่อไม่ประกอบ **สมฺภวนฺติ**-ศัพท์) ว่า อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา (เฉยๆ) ความก็จะไม่ปรากฏว่า สังขารทั้งหลายทำอะไร (คือไม่มีบทกิริยา) แต่ครั้นมีการประกอบศัพท์ว่า **สมฺภวนฺติ** เข้า ย่อมเป็นอันทำความกำหนดได้ทั้งปัจจัยทั้งปัจจุบันธรรมว่า อวิชชาด้วย อวิชชานั้นเป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมเกิดขึ้น เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้น ในบททั้งปวงก็นัยนี้

คำว่า **เอวํ** เป็นคำชี้แจงนัยที่แสดงมาแล้ว ด้วยคำว่า **เอวํ** นั้น ท่านแสดงว่า "ปัจจุบันนธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเอง หาใช่เกิดขึ้นเพราะพระอิศวรบันดาลเป็นต้นไม่" คำว่า **นั่น (เอตสฺส)** คือตามที่กล่าวมา คำว่า **ทั้งมวล (เกวลสฺส)** ได้แก่ ไม่เจือปน หรือว่า ทั้งสิ้น คำว่า **กองแห่งทุกข์ (ทุกฺขกฺขนฺธสฺส)** ได้แก่ กองทุกข์ คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ของสุขของงามเป็นต้น คำว่า **สมุทัย (สมุทโย)** ได้แก่ ความบังเกิดขึ้น คำว่า **ย่อมมี (โหติ)** ได้แก่ ย่อมเกิดมี วินิจฉัยโดยอรรถในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ พึงทราบดังพรรณนามาฉะนี้

[๕๘๘] คำว่า **โดยลักษณะเป็นต้น (ลกฺขณาทิโต)** ความว่า โดยลักษณะเป็นต้นแห่งบทมี อวิชชาเป็นอาทิ คือ **อวิชชา (อวิชฺชา)** มีความไม่รู้เป็นลักษณะ มีการทำให้หลงเป็นกิจ มีการปกปิด (เสียซึ่งสภาวะ) เป็นผล มีอาสวะเป็นเหตุใกล้ **สังขาร (สงฺขารา)** มีการปรุงแต่งเป็นลักษณะ มีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นกิจ มีเจตนาเป็นผล มีอวิชชาเป็นเหตุใกล้ **วิญญาณ (วิญฺญาณํ)** มีความรู้พิเศษเป็นลักษณะ มีความเป็นหัวหน้า (แห่งนามรูป) เป็นกิจ มีปฏิสนธิเป็นผล มีสังขารเป็นเหตุใกล้ หรือมีวัตถุและอารมณ์เป็นเหตุใกล้ **นาม (นามํ)** มีความน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบกันและกันไว้เป็นกิจ มีความไม่แยกกันเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ **รูป (รูปํ)** มีความสลายเป็นลักษณะ มีความกระจายตัวเป็นกิจ มีความเป็นอัพยากฤต เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ **สฬายตนะ (สฬายตนํ)** มีความเชื่อมต่อกันเป็นลักษณะ มีการเห็นเป็นต้นเป็นกิจ มีความเป็นวัตถุและเป็นทวารเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ **ผัสสะ (ผสฺโส)** มีการถูกต้องเป็นลักษณะ มีการกระทบเข้าเป็นกิจ มีความประจวบกัน (แห่งทวารอารมณ์และวิญญาณ) เป็นผล มีสฬายตนะเป็นเหตุใกล้ **เวทนา (เวทนา)** มีการประสบอารมณ์เป็นลักษณะ มีการเสวยอารมณ์และรสเป็นกิจ มีสุขและทุกข์เป็นผล มีผัสสะเป็นเหตุใกล้ **ตัณหา (ตณฺหา)** มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกขสมุทัย) เป็นลักษณะ มีความมุ่งยินดีเป็นกิจ มีความไม่อิ่มเป็นผล มีเวทนาเป็นเหตุใกล้ **อุปาทาน (อุปาทานํ)** มีการยึดถือไว้เป็นลักษณะ มีความไม่ปล่อยเป็นกิจ มีความเห็นเหนียวแน่นด้วยอำนาจตัณหาเป็นผล มีตัณหาเป็นเหตุใกล้ **ภพ (ภโว)** มีกรรมและผลของกรรมเป็นลักษณะ มีการได้ประสบความมีเป็นกิจ มีกุศลอกุศลและอัพยากฤตเป็นผล มีอุปาทานเป็นเหตุใกล้ ลักษณะเป็นต้นแห่งชาติเป็นอาทิ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสัจจนิเทศนั่นแล วินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้นในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๘๙] ในคำนี้ว่า **โดยอย่างต่าง ๆ มีอย่างเดียวเป็นต้น (เอกวิธาทิโต)** มีวินิจฉัยว่า อวิชชามีประการเดียว โดยภาวะคือความไม่รู้หรือความไม่เห็น หรือความหลงเป็นต้น มี ๒ ประการ โดยความไม่ปฏิบัติและความปฏิบัติผิด อนึ่ง มี ๒ ประการโดย

เป็นสสังขารและอสังขาร มี ๓ ประการ โดยสัมปโยคะกับเวทนา ๓ มี ๔ ประการ โดยความไม่รู้แจ้งสัจจะ ๔ มี ๕ ประการ โดยปกปิดโทษในคติ ๕ ส่วนความที่ตัณหามี ๖ ประการ ในองค์ปฏิจจสมุปบาทที่เป็นอรูปธรรมทั้งสิ้น พึงทราบโดย (เป็นไปใน) ทวาร (๖) และอารมณ์ (๖)

สังขาร มีประการเดียว โดยเป็นสาสวธรรม เป็นวิปากธรรม เป็นต้น มี ๒ ประการ โดยเป็นกุศลและอกุศล อนึ่ง มี ๒ ประการ โดยเป็นปริตตะ มหัคคตะ เป็นปหีนะ มัชฌิมะ เป็นมิจฉัตตะ สัมมัตตะ เป็นนิยตะ อนิยตะ มี ๓ ประการ โดยเป็นอภิสังขาร ๓ มีปุญญาภิสังขารเป็นต้น มี ๔ ประการ โดยให้เป็นไปในกำเนิด ๔ มี ๕ ประการ โดยให้สัตว์ไปสู่คติ ๕

วิญญาณ มีประการเดียว โดยเป็นโลกิยวิบากเป็นต้น มี ๒ ประการ โดยเป็นสเหตุกะ และอเหตุกะเป็นอาทิ มี ๓ ประการ โดยนับเนื่องในภพ ๓ โดยสัมปโยคะกับเวทนา ๓ โดยเป็นอเหตุกะ ทุเหตุกะ ติเหตุกะ มี ๔ ประการ และ ๕ ประการ โดยเนื่องด้วยกำเนิดและคติ

นามรูป มีประการเดียว โดยเป็นที่อาศัยแห่งวิญญาณ และโดยเป็นกัมมปัจจัย มี ๒ ประการ โดยเป็นสารัมมณะ และอนารัมมณะ มี ๓ ประการ โดยกาลมีอดีตกาลเป็นต้น มี ๔ ประการ และ ๕ ประการ โดยเนื่องด้วยกำเนิด (๔) และคติ (๕)

สฬายตนะ มีประการเดียว โดยเป็นที่เกิดและโดยเป็นที่ประชุม (แห่งวิญญาณและธรรมที่สัมปยุตกับวิญญาณนั้น) มี ๒ ประการ โดยเป็นส่วนที่ผ่องใสแห่งภูตรูปและเป็นเครื่องรู้พิเศษ มี ๓ ประการ โดยเป็นสัมปัตตโคจร (รับได้แต่อารมณ์ที่มาถึงตัว) อสัมปัตตโคจร (รับอารมณ์ที่มาไม่ถึงตัวได้) และโนภยโคจร (รับอารมณ์ที่ไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่างนั้นได้) มี ๔ ประการ และ ๕ ประการ โดยเนื่องด้วยกำเนิดและคติ แม้ความมีอย่างต่างๆ มีอย่างประการเดียวเป็นต้นแห่งองค์ที่เหลือมีผัสสะเป็นอาทิ ก็พึงทราบโดยนัยนี้เถิด วินิจฉัยแม้โดยประการต่างๆ มีประการเดียวเป็นต้น ในพระบาลีปฏิจจสมุปบาทนี้ บัณฑิตพึงทราบ ดังกล่าวมาฉะนี้

[๕๙๐] คำว่า **และโดยกำหนดองค์ทั้งหลาย (องฺคานญฺจ ววตฺถานา)** มีวินิจฉัยว่า ก็แลในปฏิจจสมุปบาทนี้ ธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสเพื่อแสดงความไม่ขาดสายแห่งภวจักร เพราะธรรมมีโสกะเป็นต้นนั้น ย่อมมีแก่คนเขลาผู้ถูกชราและมรณะกระทบ ดังที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้มิได้สดับถูกทุกขเวทนาที่มีในร่างกายถูกต้อง ย่อมเศร้าโศก ลำบาก ร่ำไร ทุบอกคร่ำครวญถึงความลุ่มหลง"[๑] เป็นต้น และ (ด้วยพระพุทธพจน์ว่า) ความหมุนไปแห่งธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนั้น ยังมีอยู่ตราบใด ความหมุนไปแห่งอวิชชา ก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ดังนั้น ภวจักรก็เป็นอันเชื่อมเข้ากับคำว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** อีกเล่า เพราะเหตุนั้น ธรรม ๑๒ ประการเท่านั้น โดยทำสังเขปธรรมมีโสกะนั้นแหละเข้าเป็นอันเดียวกันกับชราและมรณะเสีย พึงทราบว่า เป็นองค์ปฏิจจสมุปบาท วินิจฉัยแม้โดยกำหนดองค์ทั้งหลายในปฏิจจสมุปบาทนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

นี้เป็นเพียงสังเขปกถาในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้

ว่าด้วยเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี

[๕๙๑] ส่วนความต่อไปนี้เป็นนัยโดยพิสดาร โดยปริยายทางพระสูตร ความไม่รู้ในฐานะ ๔ ประการมีทุกข์เป็นต้น ชื่อว่า**อวิชชา (อวิชฺชา)** โดยปริยายทางอภิธรรม ความไม่รู้ในฐานะ ๘ ประการมีกับปุพพันตะเป็นต้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ในธรรมเหล่านั้น อวิชชา เป็นไฉน คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินี-ปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต (ความไม่รู้ทั้งเงื่อนต้นทั้งเงื่อนปลาย) ความไม่รู้ในธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอิทัปปัจจยตา (คือกลุ่มเหตุ) และปฏิจจสมุปปันนธรรม (กลุ่มผล) นี้เรียกว่าอวิชชา"[๒] ในฐานะเหล่านั้น ยกเว้นสัจจะ ๒ ประการ (คือนิโรธและมรรค) ที่เป็นโลกุตตระเสีย อวิชชาย่อมเกิดขึ้นในฐานะที่เหลือโดยทำให้เป็นอารมณ์ แม้เป็นอย่างนั้น ในพระบาลีนี้

---

[๑] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๒๕๒/๒๗๒

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๑๐๖/๒๘๒

ท่านประสงค์เอาโดยว่าเป็นเหตุปิดบังเท่านั้น จริงอยู่ อวิชชานั้นเกิดขึ้นแล้วย่อมปิดบังทุกขสัจอยู่ ไม่ให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นกิจตามที่เป็นจริงได้ อย่างเดียวกัน ย่อมปิดบังสมุทยสัจ นิโรธสัจ มรรคสัจ ขันธปัญจกส่วนอดีตที่นับว่าเงื่อนต้น ขันธปัญจกส่วนอนาคตที่นับว่าเงื่อนปลาย ขันธปัญจกทั้ง ๒ ส่วนนั้นที่นับว่าทั้งเงื่อนต้นและเงื่อนปลาย และปิดบังอิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลายที่นับว่า อิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปปันนธรรมอยู่ ไม่ให้รู้แจ้งซึ่งลักษณะอันเป็นกิจ (คือสภาวะ) ตามที่เป็นจริงในทุกข์เป็นต้นนี้อย่างนี้ว่า "นี้อวิชชา นี้สังขาร" เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า อวิชชา เพราะความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในอิทัปปัจจยตาและปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย

[๕๙๒] คำว่า **สังขารทั้งหลาย (สงฺขารา)** ได้แก่ สังขาร ๖ ประการที่กล่าวโดยสังเขปไว้ในตอนก่อนดังนี้ว่า "สังขาร ๓ ประการ มีบุญเป็นต้น (และ) สังขาร ๓ ประการ มีกายสังขารเป็นต้น" ส่วนว่าโดยพิสดาร ในสังขารเหล่านี้ สังขารทั้ง ๓ ได้แก่เจตนา ๒๙ ประการ คือ **ปุญญาภิสังขาร (ปุญฺญาภิสงฺขาโร)** ได้แก่ เจตนา ๑๓ ประการ คือ เจตนาที่เป็นกามาวจรกุศล ๘ ดวงซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจกุศลมีทานและศีล เป็นต้น และเจตนาที่เป็นรูปาวจรกุศล ๕ ดวงซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจภาวนา **อปุญญาภิสังขาร (อปุญฺญาภิสงฺขาโร)** ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒ ดวงซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้น **อเนญชาภิสังขาร (อาเนญฺชาภิสงฺขาโร)** ได้แก่ เจตนาที่เป็นอรูปาวจรกุศล ๔ ดวงซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจภาวนาเหมือนกัน

ส่วนว่า ในสังขารทั้งหลายอีก ๓ ประการมีกายสังขารเป็นต้น คือ กายสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางกาย) **เป็นกายสังขาร (กายสงฺขาโร)** วจีสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางวาจา) **เป็นวจีสังขาร (วจีสงฺขาโร)** มโนสัญเจตนา (ความจงใจแสดงออกทางใจ) **เป็นจิตตสังขาร (จิตฺตสงฺขาโร)** ติกะนี้ท่านกล่าวเพื่อแสดงความเป็นไปแห่งอภิสังขาร ๓ มีปุญญาภิสังขารเป็นต้น ทางทวารในขณะพยายามทำกรรม จริงอยู่เจตนา ๒๐ ถ้วน คือ กามาวจรกุศลเจตนา ๘ อกุศลเจตนา ๑๒ ดวงที่ช่วยกายวิญญัติให้ตั้งขึ้นเป็นไปทางกายทวาร ชื่อว่ากายสังขาร เจตนาเหล่านั้นแหละที่ช่วยวจีวิญญัติให้

ตั้งขึ้น เป็นไปทางวจีทวาร ชื่อว่าวจีสังขาร แต่อภิญญาเจตนา (เจตนาในอภิญญา) ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณดวงต่อไป เพราะฉะนั้น ท่านจึงไม่ถือเอาในคำนี้ว่า **กายสังขาร วจีสังขาร** อภิญญาเจตนาไม่เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ฉันใด แม้อุทธัจจเจตนาก็ไม่เป็น ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ถึงอุทธัจจเจตนานั้น ก็ต้องคัดออกในความเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ แต่เจตนาทั้งปวงนั้นก็คงเป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย ส่วนเจตนา ๒๙ ประการแม้ทั้งหมดที่เกิดขึ้นในมโนทวาร (โดย) ไม่ช่วยวิญญัติทั้ง ๒ ให้ตั้งขึ้น เป็นจิตตสังขาร ด้วยประการดังนี้ ติกะนี้ก็เข้าร่วมกับติกะก่อน (คือผนวกอยู่กับติกะก่อน) นั่นเอง เพราะฉะนั้น ว่าโดยใจความแล้ว ความที่อวิชชาเป็นปัจจัย (แห่งสสังขาร) ก็พึงทราบโดยที่เป็นปัจจัยแก่อภิสังขาร ๓ ประการมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นแล

[๕๙๓] ในข้อนั้น หากมีปัญหาว่า ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย คำแก้พึงมีว่า ทราบได้โดยที่เมื่ออวิชชามีจึงมี แท้จริง ความไม่รู้ในฐานะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นที่เรียกว่าอวิชชา เป็นธรรมชาติที่บุคคลใดยังละไม่ได้ บุคคลนั้น เพราะความไม่รู้ในทุกข์และในฐานะนอกนี้มีเงื่อนต้นเป็นอาทิ จึงยึดเอาสังสารทุกข์โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วก่อสังขารทั้ง ๓ ประการซึ่งเป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นเอง เพราะความไม่รู้ในสมุทัย จึงสำคัญเห็นสังขารทั้งหลายอันมีตัณหาเป็นเครื่องประดับ (คือมีตัณหาเป็นเหตุ) ซึ่งแม้เป็นเหตุแห่งทุกข์ โดย (สำคัญ) ว่าเป็นเหตุแห่งสุข ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ ประการขึ้น อนึ่ง เพราะความไม่รู้ในนิโรธและมรรค บุคคลจึงเป็นผู้มีความสำคัญในคติวิเศษ (มีพรหมโลกเป็นต้น) ซึ่งแม้มิใช่เป็นที่ดับทุกข์ว่าเป็นที่ดับทุกข์ เป็นผู้มีความสำคัญในหนทางภายนอกมี (บูชา) ยัญและ (บำเพ็ญ) อมรตบะเป็นต้น ซึ่งแม้มิใช่เป็นทางแห่งความดับทุกข์ว่าเป็นทางดับทุกข์ เมื่อปรารถนาความดับทุกข์ ก็ก่อสังขารทั้ง ๓ ประการขึ้นทางภายนอกมียัญและอมรตบะเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลนั้น เพราะความที่ยังละอวิชชาในสัจจะ ๔ ประการไม่ได้นั้น ก็ไม่รู้ทุกข์กล่าวคือผลแห่งบุญแม้แทรกซ้อนด้วยโทษเป็นอเนกมีชาติ ชรา โรค และมรณะเป็นต้นอย่างวิเศษโดยความว่าเป็นทุกข์ จึงก่อปุญญาภิสังขารอันต่างโดยเป็นกายสังขาร (บ้าง) วจีสังขาร (บ้าง) จิตตสังขาร (บ้าง) เพื่อได้ผลแห่งบุญนั้น ดังบุคคลปรารถนา

เทพอัปสรริโจนหน้าผา (ตาย) มิเช่นนั้นก็ไม่เห็นความที่ผลแห่งบุญนั้น ซึ่งแม้สมมุติกันว่าเป็นสุข เป็นวิปริณามทุกข์ อันจะก่อให้เกิดความร้อนใจใหญ่ในที่สุด และความที่ผลแห่งบุญนั้นว่ามีคุณน่ายินดีน้อย จึงริก่อปุญญาภิสังขารมีประการดังกล่าวแล้วนั่นอันเป็นปัจจัยแก่วิปริณามทุกข์นั้น ดังแมลงเม่าบินเข้าตอมเปลวไฟ และดังสัตว์ที่ตะกรามน้ำผึ้งริเข้าเลียคมศัสตราที่ฉาบด้วยน้ำผึ้ง ฉะนั้น อนึ่ง ไม่เห็นโทษในโลกิยวิสัยมีการเสพกามเป็นต้นพร้อมทั้งผลของมันเพราะสำคัญว่าเป็นสุข และเพราะถูกกิเลสครอบงำด้วย จึงริก่ออปุญญาภิสังขารซึ่งเป็นไปทางทวารทั้ง ๓ ขึ้นก็ได้ ดังเด็กอ่อนริเล่นคูถ และดังคนอยากตายรินยาพิษ ฉะนั้น อนึ่งเล่า ผู้ไม่รู้ความที่สังขารแม้ในฝ่ายอรูปวิบากก็เป็นวิปริณามทุกข์ จึงริก่ออเนญชาภิสังขารซึ่งเป็นจิตตสังขารด้วยวิปลาสไปว่าเป็นของเที่ยงเป็นต้น ดังคนหลงทิศริอ่านเดินทางมุ่งหน้าไปยังเมืองปีศาจฉะนั้น

เพราะเหตุที่สังขารมีเพราะอวิชชามีเท่านั้น หามีโดยที่ (อวิชชา) ไม่มีไม่ ดังกล่าวมาฉะนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงรู้ข้อที่ว่า "สังขารทั้งหลายนี้เป็นธรรมมีอวิชชาเป็นปัจจัย" จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ไม่ฉลาดตกอยู่ในอวิชชา ย่อมปรุงแต่งปุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอปุญญาภิสังขารบ้าง ย่อมปรุงแต่งอเนญชาภิสังขารบ้าง ต่อเมื่อใด ภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้น เพราะความสำรอกออกไปแห่งอวิชชา เพราะวิชชาเกิดขึ้น เธอย่อมไม่ปรุงแต่งปุญญาภิสังขาร"[๑]

ว่าด้วยปัจจัยในคัมภีร์ปัฏฐาน

[๕๙๔] ในคำว่า **อวิชชา** นี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายขอพักคำที่จะพึงกล่าวว่า "อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย" ไว้ก่อน ส่วนคำนี้ควรจะกล่าวว่า "อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารเหล่าไหน อย่างไร" ในความที่อวิชชาเป็นปัจจัยอย่างไรบ้างนั้นท่านกล่าวไว้ดังต่อไปนี้ ก็แลปัจจัย ๒๔ ประการอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ คือ

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๑/๑๐๑

๑. เหตุปัจจัย	๒. อารัมมณปัจจัย	๓. อธิปติปัจจัย
๔. อนันตรปัจจัย	๕. สมนันตรปัจจัย	๖. สหชาตปัจจัย
๗. อัญญมัญญปัจจัย	๘. นิสสยปัจจัย	๙. อุปนิสสยปัจจัย
๑๐. ปุเรชาตปัจจัย	๑๑. ปัจฉาชาตปัจจัย	๑๒. อาเสวนปัจจัย
๑๓. กัมมปัจจัย	๑๔. วิปากปัจจัย	๑๕. อาหารปัจจัย
๑๖. อินทรียปัจจัย	๑๗. ฌานปัจจัย	๑๘. มัคคปัจจัย
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย	๒๐. วิปปยุตตปัจจัย	๒๑. อัตถิปัจจัย
๒๒. นัตถิปัจจัย	๒๓. วิคตปัจจัย	๒๔. อวิคตปัจจัย[๑]

ในปัจจัยเหล่านั้น ธรรมที่ได้ชื่อว่าเหตุ เพราะอรรถว่าธรรมนั้นเป็นเหตุด้วย เป็นปัจจัยด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**เหตุปัจจัย (เหตุปจฺจโย)** คือ เป็นเหตุแล้วเป็นปัจจัย อธิบายว่า เป็นปัจจัยโดยเป็นเหตุ แม้ในปัจจัยอื่นมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน

[๕๙๕] ในคำว่า **เหตุปัจจัย** นั้น คำว่า **เหตุ** เป็นคำเรียกส่วนประกอบแห่งถ้อยคำและมูล (สิ่งที่เป็นรากเหง้า) แห่งเหตุ ก็ส่วนประกอบแห่งถ้อยคำ เรียกว่าเหตุในทางโลก เช่นในคำว่า "ปฏิญญา เหตุ (ข้อปฏิญญา)" เป็นต้น แต่ในทางพระศาสนา ท่านเรียกการณะว่า เหตุ เช่นในคำว่า "ธรรมเหล่าใด เกิดแต่เหตุ (เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา)"[๒] เรียกมูลว่าเหตุ เช่นในคำว่า "เหตุที่เป็นกุศลมี ๓ เหตุที่เป็นอกุศลมี ๓ (ตโย กุสลเหตุ ตโย อกุสลเหตุ)" เป็นต้น[๓] มูลนั้นท่านประสงค์เอาในที่นี้ ส่วนความต่อไปนี้ เป็นความหมายแห่งคำในคำว่า **ปัจจัย** นี้ ธรรม (ที่เป็นผล) อาศัยไปแต่ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั่น หมายความว่า ไม่ปฏิเสธธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นเป็นไป มีคำอธิบายว่า อันธรรม (ที่เป็นผล) ไปอาศัย คือไม่ปฏิเสธซึ่งธรรม (ที่เป็นเหตุ) ใด ตั้งอยู่หรือว่าเกิดขึ้นก็ดี ธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้นชื่อว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรม

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๑-๒

[๒] วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓, ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๒๘๖/๔๕

[๓] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๕๙/๒๗๑

(ที่เป็นผล) นั้น แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ปัจจัยมีความอุดหนุนเป็นลักษณะ ด้วยว่า ธรรม (ที่เป็นเหตุ) ใด เป็นสภาพอุดหนุนเพื่อความตั้งอยู่ หรือเพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรม (ที่เป็นผล) ใด ธรรม(ที่เป็นเหตุ) นั้น ท่านเรียกว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรม (ที่เป็นผล) นั้น คำว่า **ปัจจัย เหตุ การณะ นิทานะ สัมภวะ ปภวะ** เป็นต้น โดยความก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่โดยพยัญชนะ ธรรมชื่อว่าเหตุ เพราะความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่าปัจจัย เพราะความหมายว่าเป็นสภาพอุดหนุน ดังกล่าวมานี้ เพราะเหตุนั้น เมื่อว่าโดยสังเขป ธรรมที่เป็นสภาพอุดหนุน โดยความหมายว่าเป็นมูล ชื่อว่า**เหตุปัจจัย**

อธิบายของอาจารย์ทั้งหลายว่า "เหตุปัจจัยนั้นเป็นสภาพช่วยอุปการะความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่ (สัมปยุต) ธรรมทั้งหลายมีกุศลธรรมเป็นต้น ดังพืชทั้งหลายมีพืชข้าวสาลีเป็นต้นช่วยอุปการะธัญชาติมีข้าวสาลีเป็นอาทิให้สำเร็จ และดังสีของมณีเป็นต้นช่วยอุปการะแสงของมณีเป็นอาทิให้สำเร็จ ฉะนั้น" ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น ความเป็นเหตุปัจจัยก็ไม่สำเร็จไปถึงในรูปทั้งหลายที่มีเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน ด้วยว่า เหตุปัจจัยนั้นหาช่วยอุปการะความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จแก่รูปเหล่านั้นไม่ แต่ก็มิใช่ไม่เป็นปัจจัย สมดังพระบาลีว่า "เหตุเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยเหตุและรูปที่มีธรรมอันสัมปยุตด้วยเหตุนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยเป็นเหตุปัจจัย"[๑] อนึ่ง สำหรับอเหตุกจิตทั้งหลาย ความเป็นอัพยากฤต เว้นเหตุนั่นเสียก็สำเร็จได้ (เพราะอัพยากฤตเป็นอเหตุกะ) แม้สำหรับสเหตุกจิตทั้งหลายเล่า ความเป็นกุศลเป็นต้นก็เนื่องด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น มิใช่เนื่องด้วยสัมปยุตตเหตุ และหากว่า ความเป็นกุศลเป็นต้น พึงมีโดยสภาวะแท้ในสัมปยุตตเหตุทั้งหลาย ในสัมปยุตตเหตุทั้งหลาย อโลภะซึ่งเนื่องด้วยเหตุ ก็พึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอัพยากฤตบ้าง แต่เพราะเหตุที่เป็นได้ทั้ง ๒ ประการ ฉะนั้น ในสัมปยุตตธรรมทั้งหลายพึงหาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยเหตุ มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ ฉันใด แม้ในเหตุทั้งหลาย ก็พึงหาความเป็นกุศลเป็นต้น (ที่เนื่องด้วยธรรมอื่น มิใช่เป็นโดยสภาวะ) ได้ ฉันนั้น

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑/๒

แต่อันที่จริง เมื่อบัณฑิตไม่ถือเอาความหมายว่าเป็นมูลแห่งเหตุทั้งหลาย โดยว่าเป็นเหตุช่วยอุปการะความเป็นกุศลเป็นต้นให้สำเร็จได้ (แต่) ถือเอาโดยว่าเป็นเหตุช่วยสนับสนุนความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งสภาวธรรมทั้งหลาย) ให้สำเร็จได้ ก็ไม่ผิดอะไรเลยแท้จริง สภาวธรรมทั้งหลายที่ได้เหตุปัจจัยแล้ว ย่อมเป็นธรรมมั่นคงตั้งลงด้วยดี ดังต้นไม้ทั้งหลายที่มีรากงอกงามแล้วก็ตั้งอยู่ได้ด้วยดี ฉะนั้น (ส่วน) อเหตุกธรรมทั้งหลายเป็นธรรมไม่ตั้งมั่นด้วยดี ดุจสาหร่ายมีสาหร่ายชนิดติลพีชกะ เป็นต้น ดังนั้น เหตุปัจจัยเป็นธรรมช่วยอุปการะโดยความหมายว่าเป็นมูล เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมที่เป็นเหตุช่วยอุปการะ โดยช่วยอุปการะความตั้งมั่นด้วยดี (แห่งสัมปยุตตธรรม) ให้สำเร็จ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าเหตุปัจจัย

[๕๙๖] ในบทอุเทศต่อแต่นั้นไป สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นอารมณ์ ชื่อว่า**อารัมมณปัจจัย (อารมฺมณปจฺจโย)** สภาวธรรมอะไรๆ จะไม่เป็นอารัมมณปัจจัยนั้นไม่มี เพราะคำนิเทศแม้ท่านจะขึ้นต้นว่า “รูปายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุโดยอารัมมณปัจจัย”[๑] เป็นต้น แต่ก็ลงท้ายว่า “สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกใดๆ ปรารภสภาวธรรมใดๆ เกิดขึ้น สภาวธรรมนั้นๆ ย่อมเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้นๆ โดยอารัมมณปัจจัย”[๒] เหมือนคนมีกำลังน้อยได้ยึดท่อนไม้หรือเชือกนั่นแหละ จึงลุกขึ้นและยืนอยู่ได้ ฉันใด ธรรมคือจิตและเจตสิกก็ฉันนั้น ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้นนั่นแหละจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ได้ เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมทั้งหลายทั้งปวง ที่เป็นอารมณ์แห่งจิตและเจตสิก บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่าอารัมมณปัจจัย

[๕๙๗] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า**อธิปติปัจจัย (อธิปติปจฺจโย)** อธิปติปัจจัยนั้น มี ๒ ประการ โดยเป็นสหชาตปัจจัยและอารัมมณปัจจัย ใน ๒ ประการนั้น สภาวธรรม ๔ ประการกล่าวคือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒/๓

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒/๓

พึงทราบว่า ชื่อว่าอธิปติปัจจัย โดยพระบาลีว่า "ฉันทาธิบดีเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับฉันทะ และรูปที่มีสภาวธรรมอันสัมปยุตกับฉันทะนั้นเป็นสมุฏฐานโดยอธิปติปัจจัย" เป็นต้น[๑] แต่ว่า สภาวธรรมทั้ง ๔ ประการนั้นมิได้เป็นอธิบดีร่วมกันจริงอยู่ ในขณะใด จิตทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นไป ในขณะนั้นฉันทะอย่างเดียวเป็นอธิบดี นอกนี้ไม่ได้เป็น ในสภาวธรรมที่เหลือ (อีก ๓) ก็นัยนี้

ส่วนสภาวธรรมที่เป็นอรูปธรรมทั้งหลาย ทำสภาวธรรมใดให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น (คือเป็นที่หน่วง) เป็นไป สภาวธรรมนั้นเป็นอารัมมณาธิบดีแก่สภาวธรรมที่เป็นอรูปธรรมนั้น ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำนิเทศไว้ว่า "สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกทำสภาวธรรมใดๆ ให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นเกิดขึ้น สภาวธรรมนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกนั้นๆ โดยอธิปติปัจจัย"[๑]

[๕๙๘] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นสภาวธรรมไม่มีระหว่างคั่น ชื่อว่า**อนันตรปัจจัย (อนนฺตรปจฺจโย)** สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นสภาวธรรมใกล้ที่สุด ชื่อว่า**สมนันตรปัจจัย (สมนนฺตรปจฺจโย)** ก็แลอาจารย์ทั้งหลายอธิบายปัจจัยคู่นี้ไว้มากประการ แต่ความ (ต่อไป) นี้เป็นแก่นสารในปัจจัยคู่นี้ ก็การกำหนดจิตเป็นต้นว่า "มโนธาตุมีในลำดับแห่งจักขุวิญญาณ มโนวิญญาณธาตุมีในลำดับแห่งมโนธาตุ" นี้ใด การกำหนดจิตนั้นย่อมสำเร็จด้วยอำนาจแห่งจิตดวงก่อนๆ เท่านั้น หาสำเร็จโดยประการอื่นไม่ เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมที่สามารถในอันช่วยพยุงจิตตุปบาทที่คู่ควรกันให้เกิดขึ้นในลำดับแห่งตนๆ ชื่อว่าอนันตรปัจจัย เพราะเหตุนั้นแลท่านจึงกล่าวว่า คำว่า "อนันตรปัจจัย ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ และสภาวธรรมที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้นโดยอนันตรปัจจัย"[๒] สภาวธรรมอันใดเป็นอนันตรปัจจัย สภาวธรรมอันนั้น

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๓/๓

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๓

แหละเป็นสมนันตรปัจจัย แท้จริง ความต่างกันในปัจจัยคู่นี้เป็นเพียงพยัญชนะเท่านั้น ดุจความต่างเพียงพยัญชนะในศัพท์ว่าอุปจยะ (เติบขึ้น) กับสันตติ (สืบต่อ) และในศัพท์คู่คือ อธิวจนะ (คำเรียก) กับ นิรุตติ (คำกล่าว) เป็นต้น ฉะนั้น แต่ความต่างโดยความหามีไม่

ส่วนมติของอาจารย์ทั้งหลายว่า "สภาวธรรมชื่อว่าอนันตรปัจจัย เพราะเป็นสภาวธรรมไม่มีระหว่างโดยความ สภาวธรรมชื่อว่าสมนันตรปัจจัย เพราะความเป็นสภาวธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล (คือไม่มีกาลคั่น)" แม้ใด มตินั้นย่อมผิดจากพระบาลีว่า "เนวสัญญานาสัญญายตนกุศล ของท่านผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยสมนันตรปัจจัย"[๑] เป็นต้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวแม้คำใดไว้ว่า "ความที่สภาวธรรมนั้นเป็นสภาวธรรมสามารถในอันช่วยพยุงธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้นมิได้เสื่อมไป แต่เพราะกำลังแห่งภาวนากั้นไว้ สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นสมนันตระยังเกิดขึ้นไม่ได้" แม้คำนั้นก็ยังความไม่มีแห่งความเป็นกาลานันตระ (ไม่มีระหว่างโดยกาล) นั่นเองให้สำเร็จ (คือพิสูจน์ให้เห็นว่าความเป็นกาลานันตระไม่มีนั่นเอง) เพราะความเป็นกาลานันตระในสภาวธรรมนั้นไม่มีด้วยกำลังภาวนา ดังนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายจึงยังคงยืนยันข้อนั้นแหละ (คือกาลานันตระไม่มี) เพราะเหตุที่ความเป็นกาลานันตระไม่มี ฉะนั้น ความที่สภาวธรรมนั้นเป็นสมนันตรปัจจัย ก็ใช้ไม่ได้ด้วย ด้วยว่า ความเห็นของท่านทั้งหลายว่าสภาวธรรมที่ชื่อว่าเป็นสมนันตรปัจจัยแก่สภาวธรรมทั้งหลายนั้น เพราะความเป็นสภาวธรรมไม่มีระหว่างโดยกาล เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลายอย่าทำความยึดมั่น (ความเห็น) ไปเลยพึงเชื่อเถิด (ว่า) การทำความต่างกันในปัจจัยคู่นี้ก็เพียงแต่โดยพยัญชนะเท่านั้น หาต่างกันโดยอรรถไม่ มีการทำต่างกันโดยพยัญชนะอย่างไร ต่างกันเท่านี้ คือ ระหว่างแห่งสภาวธรรมเหล่านั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่าอนันตระ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่าอนันตระอย่างดี เพราะไม่มีหยุดชะงัก เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่าสมนันตระ (ไม่มีระหว่างอย่างดี)

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

[๕๙๙] สภาวธรรมที่ช่วยอุดหนุนโดยความเป็นธรรมที่เมื่อเกิดขึ้นก็ช่วยหนุนสภาวธรรมอื่นให้เกิดขึ้นพร้อมกันด้วย ชื่อว่า**สหชาตปัจจัย (สหชาตปจฺจโย)** ดุจประทีปเป็นปัจจัยช่วยหนุนแสงสว่างให้เกิดขึ้นพร้อมกัน ฉะนั้น สหชาตปัจจัยนั้นมี ๖ ประการด้วยอำนาจอรูปขันธ์เป็นต้น ดังพระบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ประการที่เป็นอรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาตปัจจัย มหาภูตรูป ๔ ประการเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสหชาตปัจจัยในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกัน โดยสหชาตปัจจัย สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก เป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยสหชาตปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูป โดยสหชาตปัจจัย สภาวธรรมที่เป็นรูปบางคราว[๑] เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปโดยสหชาตปัจจัย บางคราวไม่เป็นปัจจัย โดยสหชาตปัจจัย[๒] คำว่า **สภาวธรรมที่เป็นรูป (รูปิโน ธมฺมา)** นี้ ท่านกล่าวหมายเอาหทยวัตถุอย่างเดียว

[๖๐๐] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยเป็นสภาวธรรมช่วยสนับสนุนกันและกันให้เกิดขึ้น ชื่อว่า**อัญญมัญญปัจจัย (อญฺญมญฺญปจฺจโย)** ดุจไม้ ๓ ท่อน (ตั้งพิงกันอยู่) ค้ำจุนกันและกันไว้ฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้น เป็น ๓ ประการ โดยเป็นอรูปขันธ์เป็นต้น ดังพระบาลีว่า "ขันธ์ ๔ ประการที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยโดยเป็นอัญญมัญญปัจจัย มหาภูตรูป ๔ ประการ ฯลฯ ในปฏิสนธิขณะ นามรูปเป็นปัจจัยโดยอัญญมัญญปัจจัย"[๓]

[๖๐๑] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยอาการเป็นที่ตั้ง และโดยอาการเป็นที่อาศัย ชื่อว่า**นิสสยปัจจัย (นิสฺสยปจฺจโย)** ดุจแผ่นดินและแผ่นผ้าเป็นต้นเป็นที่ตั้งและเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้และจิตรกรรมเป็นต้น ฉะนั้น นิสสยปัจจัยนั้นพึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในสหชาตปัจจัยนั่นแหละอย่างนี้ว่า "ขันธ์ ๔ ประการที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยนิสสยปัจจัย"[๔] แต่ส่วนที่ ๖ ในปัจจัยนี้ ท่านจำแนกไว้ดังนี้ว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ โสตายตนะ ... ฆานายตนะ ...

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๒/๓๐๔

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๖/๗

[๓] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๗/๗

[๔] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗

ชิวหายตนะ ... กายายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวธรรมที่สัมปยุต กับกายวิญญาณธาตุนั้น โดยนิสสยปัจจัย รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไปเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และสภาวธรรมที่สัมปยุตกับธาตุทั้ง ๒ นั้น โดยนิสสยปัจจัย”[๑]

[๖๐๒] ส่วนในคำนี้ว่า **อุปนิสสยปัจจัย (อุปนิสฺสยปจฺจโย)** พึงทราบความหมายแห่งคำนี้ก่อน สภาวธรรมอันผลแห่งตนอาศัย คือไม่ปฏิเสธ โดยที่มีความเป็นไปเนื่องด้วยธรรม (ที่เป็นเหตุ) นั้น เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมนั้นจึงชื่อว่านิสสยะ (**อุป**-ศัพท์ในคำว่า อุปนิสสยะ นั้น มีอรรถว่า “ยิ่ง” มีอรรถว่า “นัก”) เหมือนอย่างว่าความคับแค้นใจนักชื่อว่าอุปายาส ฉันใด สภาวธรรมเป็นที่อันผลแห่งตนอาศัยยิ่งนักก็ชื่อว่าอุปนิสสยะ ฉันนั้น คำนี้ว่า **อุปนิสสยะ** เป็นชื่อแห่งเหตุอันมีกำลัง เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นเหตุมีกำลัง พึงทราบว่า ชื่อว่า **อุปนิสสยปัจจัย**

อุปนิสสยปัจจัยนั้นมี ๓ ประการ คือ

๑. อารัมมณูปนิสสยะ
๒. อนันตรูปนิสสยะ
๓. ปกตูปนิสสยะ

ในอุปนิสสยปัจจัย ๓ ประการนั้น อันดับแรก **อารัมมณูปนิสสยะ (อารมฺมณูปนิสฺสโย)** ท่านจำแนกไว้ (โดย) ไม่ทำความต่างกับอารัมมณาธิบดีเลย โดยนัยว่า “บุคคลให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถแล้วพิจารณากุศลนั้นให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น พิจารณากุศลที่เคยสั่งสมไว้ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ออกจากฌานแล้วพิจารณาฌานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น พระเสขะทั้งหลายพิจารณาโคตรภูให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น พิจารณาโวทานให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น ออกจากมรรคแล้วพิจารณามรรคให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่น”[๒] เป็นต้น ในอารมณ์เหล่านั้น จิตและ

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๘/๗-๘
[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

เจตสิกทั้งหลาย พิจารณาอารมณ์ใดให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นเกิดขึ้น อารมณ์นั้นโดยแน่นอน ก็นับเป็นอารมณ์มีกำลังในบรรดาอารมณ์เหล่านั้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกันแห่งอารมณ์เหล่านี้ พึงทราบอย่างนี้ว่า "นับว่าอารัมมณาธิบดีโดยความหมายว่าเป็นเพียงอารมณ์ที่ควรทำให้หนักแน่น นับว่าเป็นอารัมมณูปนิสสยะโดยความหมายว่าเป็นอารมณ์ที่เป็นเหตุมีกำลัง"

แม้**อนันตรูปนิสสยะ (อนนฺตรูปนิสฺสโยปิ)** ท่านก็จำแนกไว้โดยไม่ทำความต่างกับอนันตรปัจจัยเหมือนกัน โดยนัยว่า "ขันธ์ที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย"[๑] เป็นต้น แต่ในมาติกานิกเขปะ ความแปลกกันในนิกเขปะแห่งจิตและเจตสิก (ที่เป็นอนันตรปัจจัยและอนันตรูปนิสสยปัจจัย) เหล่านั้นมีอยู่ เพราะอนันตรปัจจัยมาโดยนัยว่า "จักขุวิญญาณธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้น เป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น โดยอนันตรปัจจัย"[๒] (และ) เพราะอุปนิสสยปัจจัยมาโดยนัยว่า "ขันธ์ที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยอุปนิสสยปัจจัย"[๓] แม้ความแปลกกันในนิกเขปะนั้น โดยใจความก็ถึงความเป็นอันเดียวกันนั่นเอง ถึงเมื่อเป็นอย่างนั้น (ความแปลกกันก็มีอยู่ คือ) ความที่จิตตุปบาทเป็นอนันตรปัจจัยพึงทราบโดยความเป็นสภาวธรรมสามารถช่วยอุปการะจิตตุปบาทที่สมควรในลำดับของตนๆ ให้เป็นไป ความที่จิตดวงก่อนเป็นอนันตรูปนิสสยปัจจัยพึงทราบโดยความที่จิตดวงก่อนเป็นเหตุมีกำลังในอันช่วยอุปการะจิตดวงหลังให้เกิดขึ้น เพราะในบรรดาสภาวธรรมมีเหตุปัจจัยเป็นต้น จิตแม้เว้นสภาวธรรมบางประการก็ยังเกิดขึ้นได้ ฉันใด (แต่) เว้นอนันตรจิตเสีย จิต (ดวงหลังๆ) ชื่อว่าจะเกิดขึ้น ฉันนั้นหาได้ไม่ เพราะเหตุนั้น อนันตรูปนิสสยะจึงเป็นปัจจัยมีกำลัง ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความต่างกัน

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔/๓

[๓] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

แห่งสภาวธรรม ๒ ประการนั้น บัณฑิตพึงทราบดังนี้เถิดว่า "สภาวธรรมมีอนันตรปัจจัยโดยเป็นสภาวธรรมช่วยอุปการะจิตอันสมควรให้เกิดขึ้นในลำดับของตนๆ ชื่อว่าอนันตรูปนิสสยปัจจัยโดยเป็นปัจจัยเป็นเหตุมีกำลัง"

ส่วน**ปกตูปนิสสยะ (ปกตูปนิสฺสโย)** พึงทราบว่า อุปนิสสยะที่ทำขึ้นอย่างดีชื่อว่าปกตูปนิสสยะ ปัจจยธรรมภายในมีศรัทธาและศีลเป็นต้น ที่บุคคลสร้างขึ้นในสันดานของตนก็ดี ปัจจัยภายนอกมีฤดูและโภชนะเป็นต้นที่บุคคลเสพก็ดี ชื่อว่าปกตะ อีกนัยหนึ่ง อุปนิสสยะ โดยปกติ (คือโดยสภาวะของตน) นั่นเอง ชื่อว่าปกตูปนิสสยะ หมายความว่า ไม่เจือปนด้วยอารัมมณูปนิสสยะและอนันตรูปนิสสยะ ประเภทโดยอเนกประการแห่งปกตูปนิสสยะนั้นพึงทราบโดยนัยว่า "ปกตูปนิสสยะ ได้แก่ บุคคลอาศัยศรัทธาแล้วให้ทาน สมาทานศีล รักษาอุโบสถ ทำฌานให้เกิดขึ้น ทำวิปัสสนาให้เกิดขึ้น ทำมรรคให้เกิดขึ้น ทำอภิญญาให้เกิดขึ้น ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น อาศัยศีล ฯลฯ สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาแล้วให้ทาน ฯลฯ ทำสมาบัติให้เกิดขึ้น ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาเป็นปัจจัยแก่ศรัทธา ... ศีล ... สุตะ ... จาคะ ... ปัญญาโดยอุปนิสสยปัจจัย"[๑] เป็นต้น สภาวธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นนี้ที่บุคคลทำขึ้นอย่างดี และเป็นอุปนิสสยะ โดยความหมายว่าเป็นเหตุมีกำลัง เพราะเหตุนั้น จึงได้ชื่อว่าปกตูปนิสสยะ

[๖๐๓] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นสภาพเกิดขึ้นก่อนแล้วยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า**ปุเรชาตปัจจัย (ปุเรชาตปจฺจโย)** ปุเรชาตปัจจัยนั้นมี ๑๑ ประการ โดยเป็นวัตถุ อารมณ์ ในปัญจทวาร (รวมเป็น ๑๐) และหทยวัตถุ (รวมเป็น ๑๑) ดังพระบาลีว่า "จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาตปัจจัย โสตายตนะ ฯลฯ ฆานายตนะ ... ชิวหายตนะ ... กายายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้นโดยปุเรชาตปัจจัย รูปายตนะ ฯลฯ สัททายตนะ ... คันธายตนะ ... รสายตนะ ...

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวธรรมที่สัมปยุตกับกายวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย รูปายตนะ ฯลฯ สัททายตนะ ... คันธายตนะ ... รสายตนะ ... โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น รูปที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป เป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้นโดยปุเรชาตปัจจัย บางคราวเป็นปัจจัยแก่มโนวิญญาณธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับมโนวิญญาณธาตุนั้น โดยปุเรชาตปัจจัย บางคราวไม่เป็นปัจจัยโดยปุเรชาตปัจจัย (คือในจุติกาลและปฏิสนธิกาล)"[๑]

[๖๐๔] สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูป (คือจิตและเจตสิก) ช่วยอุปการะโดยความเป็นสภาวธรรมค้ำจุนสภาวธรรมที่เป็นรูปซึ่งเกิดก่อน ชื่อว่า**ปัจฉาชาตปัจจัย (ปจฺฉาชาตปจฺจโย)** ดังเจตนาคือความหวังในอาหารที่ช่วยค้ำจุนสรีระของลูกแร้งไว้ ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "สภาวธรรมคือจิตและเจตสิกทั้งหลายซึ่งเกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อนโดยปัจฉาชาตปัจจัย"[๒]

[๖๐๕] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความหมายว่าอาเสวนะ (เสพมากคือประพฤติจนคุ้นเคย) เพื่อความที่สภาวธรรมซึ่งเป็นไปในลำดับเป็นสภาพคล่องแคล่วและมีกำลัง ชื่อว่า**อาเสวนปัจจัย (อาเสวนปจฺจโย)** ดังความประกอบยิ่ง (คือความพากเพียร) ที่เกิดก่อนๆ ในการเรียนคัมภีร์เป็นต้น (เพื่อความคล่องแคล่วในการเรียนคัมภีร์ตอนหลังๆ) ฉะนั้น อาเสวนปัจจัยนั้นมี ๓ ประการ ด้วยอำนาจชวนะที่เป็นกุศล อกุศล และกิริยา ดังพระบาลีว่า "สภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยอาเสวนปัจจัย สภาวธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นอกุศลซึ่งเกิดหลังๆ โดยอาเสวนปัจจัย สภาวธรรมที่เป็นอัพยากตกิริยาซึ่งเกิดก่อนๆ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นอัพยากตกิริยาซึ่งเกิดหลังๆ โดยอาเสวนปัจจัย"[๓]

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๐/๙

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

[๓] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๒/๑๐

[๖๐๖] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นการกระทำที่ได้แก่จิตตปโยคะ (ความประกอบทางจิตคือเจตนา) ชื่อว่า**กัมมปัจจัย (กมฺมปจฺจโย)** กัมมปัจจัยนั้นแบ่งเป็น ๒ ประการ ด้วยอำนาจแห่งกุศลเจตนาและอกุศลเจตนา ซึ่งเป็นไปในขณะต่างๆ กัน และแห่งเจตนาทั้งปวงที่เป็นสหชาตะ ดังพระบาลีว่า "กรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นวิบากและกฏัตตารูป โดยกัมมปัจจัย เจตนาเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่สัมปยุตเจตนาและรูปที่มีสภาวธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยกัมมปัจจัย"[๑]

[๖๐๗] สภาวธรรมที่เป็นวิบากช่วยอุปการะโดยความเป็นสภาวธรรมสงบไม่มีอุตสาหะ เพื่อความเป็นสภาพสงบไม่มีอุตสาหะ (คือต้องเป็นอย่างนั้นไม่มีทางบ่ายเบี่ยง) ชื่อว่า**วิปากปัจจัย (วิปากปจฺจโย)** สภาวธรรมที่เป็นวิบากนั้นเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในปวัตติกาล แก่กฏัตตารูปในปฏิสนธิกาล และสัมปยุตตธรรมในกาลทั้งปวง ดังพระบาลีว่า "ขันธ์ ๑ ที่เป็นอัพยากตวิบาก เป็นปัจจัยแก่ขันธ์ ๓ ประการและรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยวิปากปัจจัย ฯลฯ ขันธ์ ๑ ที่เป็นอัพยากตวิบาก เป็นปัจจัยแก่ขันธ์ ๓ ประการและกฏัตตารูปในปฏิสนธิขณะ ขันธ์ ๓ ประการเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ ๑ โดยวิปากปัจจัย ขันธ์ ๒ ประการเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ ๒ ประการและกฏัตตารูป โดยวิปากปัจจัย ขันธ์เป็นปัจจัยแก่วัตถุ (คือหทยวัตถุ) โดยวิปากปัจจัย"[๒]

[๖๐๘] อาหาร ๔ ช่วยอุปการะโดยความเป็นผู้ค้ำจุนรูปและอรูปทั้งหลายไว้ ชื่อว่า**อาหารปัจจัย (อาหารปจฺจโย)** ดังพระบาลีว่า "กพฬีการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้โดยอาหารปัจจัย อาหารที่ไม่เป็นรูป เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมและรูปที่มีสัมปยุตตธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน[๓] แต่ในปัญหาวารท่านกล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ อาหารที่เป็นอัพยากตวิบากเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์และกฏัตตารูปโดยอาหารปัจจัย"[๔]

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๓/๑๐

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๘/๒๘๒

[๓] อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐

[๔] อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๙/๒๘๓

[๖๐๙] อินทรีย์ ๒๐ เว้นอิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ช่วยอุปการะโดยความเป็นใหญ่ ชื่อว่า**อินทรียปัจจัย (อินฺทฺริยปจฺจโย)** ก็แลในอินทรีย์ ๒๐ ประการนั้น อินทรีย์ ๕ ประการมีจักขุนทรีย์เป็นต้นเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปอย่างเดียว อินทรีย์ที่เหลือเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นรูปและไม่เป็นรูป ดังพระบาลีว่า "จักขุนทรีย์เป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุ ฯลฯ โสตินทรีย์ ... ฆานินทรีย์ ... ชิวหินทรีย์ ... กายินทรีย์เป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุนั้น โดยอินทรียปัจจัย รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยแก่กฏัตตารูป โดยอินทรียปัจจัย อินทรีย์ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรมและรูปที่มีสภาวธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยอินทรียปัจจัย"[๑] ส่วนในปัญหาวาร ท่านกล่าวว่า "ในปฏิสนธิขณะ อาหารที่เป็นอัพยากตวิบากเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์ และกฏัตตารูปโดยอาหารปัจจัย[๒]

[๖๑๐] องค์ฌาน ๗ ประการ (คือ วิตก วิจาร ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส อุเบกขา) อันต่างโดยเป็นกุศลฌานเป็นต้นแม้ทั้งปวง เว้นเวทนา ๒ คือสุขทุกข์ในทวิปัญจวิญญาณ ช่วยอุปการะโดยความคือเข้าไปเพ่ง (อารมณ์และลักษณะ) ชื่อว่า**ฌานปัจจัย (ฌานปจฺจโย)** ดังพระบาลีว่า "องค์ฌานเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานและรูปที่มีสภาวธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยฌานปัจจัย"[๓] ส่วนในปัญหาวาร ท่านกล่าวไว้ว่า "ในปฏิสนธิขณะ องค์ฌานที่เป็นอัพยากตวิบากเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์ และกฏัตตารูป โดยฌานปัจจัย"[๔]

[๖๑๑] องค์มรรค ๑๒ ต่างโดยมรรคที่เป็นกุศลเป็นต้นช่วยอุปการะโดยความคือนำออกไปจากสิ่งใดก็แล้วแต่ (คือจากผิดหรือชอบก็แล้วแต่มรรค) ชื่อว่า**มัคคปัจจัย (มคฺคปจฺจโย)** ดังพระบาลีว่า "องค์มรรคเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๖/๑๐-๑๑

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๐/๒๘๓-๒๘๔

[๓] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๗/๑๑

[๔] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๑/๒๘๕

สัมปยุตกับมรรคและรูปซึ่งมีสภาวธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน โดยมัคคปัจจัย”[๑] ส่วนในปัญหาวาร ท่านกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ องค์มรรคที่เป็นอัพยากตวิบาก เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์และกฏัตตารูป โดยมัคคปัจจัย”[๒] แต่ว่าฌานปัจจัยและมัคคปัจจัยทั้ง ๒ ประการนี้ พึงทราบว่า ย่อมไม่มีในอเหตุกจิต คือ ทวิปัญจวิญญาณ

[๖๑๒] สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปช่วยอุปการะโดยความเป็นสัมปยุตตธรรมกล่าวคือ มีวัตถุอันเดียวกัน มีอารมณ์อันเดียวกัน และเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน ชื่อว่า **สัมปยุตตปัจจัย (สมฺปยุตฺตปจฺจโย)** ดังพระบาลีว่า “ขันธ์ ๔ ที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยสัมปยุตตปัจจัย”[๓]

[๖๑๓] สภาวธรรมที่เป็นรูปช่วยอุปการะแก่สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปโดยไม่เข้าถึงความเป็นสภาวธรรมมีวัตถุอันเดียวกัน เป็น**วิปปยุตตปัจจัย (วิปฺปยุตฺตปจฺจโย)** แม้สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปเล่าก็เป็นวิปปยุตตปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นรูป วิปปยุตตปัจจัยนั้นเป็น ๓ โดยแยกเป็นสหชาตะ (เกิดพร้อมกัน) ปัจฉาชาตะ (เกิดทีหลัง) และปุเรชาตะ (เกิดก่อน) สมดังพระบาลีว่า “สหชาตะ ได้แก่ ขันธ์ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่จิตตสมุฏฐานรูปโดยวิปปยุตตปัจจัย ปัจฉาชาตะ ได้แก่ ขันธ์ที่เป็นกุศลเป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อนโดยวิปปยุตตปัจจัย”[๔] แต่ในสหชาตวิภังค์แห่งบทอัพยากฤตท่านกล่าวไว้ว่า “ในปฏิสนธิขณะ ขันธ์ที่เป็นอัพยากตวิบากเป็นปัจจัยแก่กฏัตตารูปโดยวิปปยุตตปัจจัย ขันธ์เป็นปัจจัยแก่หทยวัตถุโดยวิปปยุตตปัจจัย หทยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธ์โดยวิปปยุตตปัจจัย”[๕] ส่วนที่เป็นปุเรชาตะ พึงทราบด้วยอำนาจแห่งวัตถุมีจักขุนทรีย์เป็นต้นเท่านั้น ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ปุเรชาตะ ได้แก่ จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณโดยวิปปยุตตปัจจัย ฯลฯ กายายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณโดยวิปปยุตตปัจจัย หทยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นอัพยากตวิบากและที่เป็นอัพยากตกิริยาโดย

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๘/๑๑
[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๒/๒๘๕
[๓] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๙/๑๑
[๔] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๖
[๕] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๗

วิปปยุตตปัจจัย หทยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นกุศลโดยวิปปยุตตปัจจัย ฯลฯ หทยวัตถุเป็นปัจจัยแก่ขันธ์ที่เป็นอกุศลโดยวิปปยุตตปัจจัย”[๑]

[๖๑๔] สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความเป็นสภาวธรรมค้ำจุนแก่สภาวธรรมที่เป็นเช่นเดียวกันด้วยความที่มีอยู่อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน ชื่อว่า**อัตถิปัจจัย (อตฺถิปจฺจโย)** มาติกาแห่งอัตถิปัจจัยนั้นท่านวางไว้ ๗ ประการ ด้วยอำนาจแห่งอรูปขันธ์ มหาภูตรูป นามรูป จิตและเจตสิก มหาภูตรูป อายตนะ และวัตถุ ดังพระบาลีว่า “ขันธ์ ๔ ประการที่ไม่เป็นรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอัตถิปัจจัย มหาภูตรูป ๔ ประการเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอัตถิปัจจัย ในโอกกันติขณะ นามรูปเป็นปัจจัยแก่กันและกันโดยอัตถิปัจจัย สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยอัตถิปัจจัย มหาภูตรูปเป็นปัจจัยแก่อุปาทายรูปโดยอัตถิปัจจัย จักขายตนะเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณธาตุโดยอัตถิปัจจัย ฯลฯ กายายตนะ ... รูปายตนะ ... โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่กายวิญญาณธาตุ และสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยกายวิญญาณธาตุนั้นโดยอัตถิปัจจัย รูปายตนะ ฯลฯ โผฏฐัพพายตนะเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุและสภาวธรรมที่สัมปยุตกับมโนธาตุนั้น มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป รูปนั้นเป็นปัจจัยแก่มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ และสภาวธรรมที่สัมปยุตด้วยธาตุทั้ง ๒ ประการนั้นโดยอัตถิปัจจัย”[๒]

แต่ในปัญหาวารท่านวางมาติกาเพิ่มไว้อีก คือ สหชาตะ ปุเรชาตะ ปัจฉาชาตะ อาหาระ อินทรียะ แล้วทำนิเทศใน**สหชาตะ (สหชาเต)** ก่อน โดยนัยว่า “ขันธ์ ๑ เป็นปัจจัยแก่ขันธ์ ๓ ประการและรูปที่มีขันธ์นั้นเป็นสมุฏฐานโดยอัตถิปัจจัย”เป็นต้น[๓] ส่วนใน**ปุเรชาตะ (ปุเรชาเต)** ท่านทำนิเทศด้วยอำนาจแห่งอายตนะมีจักษุเป็นต้นซึ่งเป็นปุเรชาตธรรม ใน**ปัจฉาชาตะ (ปจฺฉาชาเต)** ท่านทำนิเทศไว้ด้วยอำนาจปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดก่อน แก่จิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลังโดยอัตถิปัจจัย[๓] ใน**อาหารและอินทรีย์**

---

[๑] อภิ. ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๔/๒๘๗

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๑/๑๑-๑๒

[๓] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๘๘

(อาหารินฺทฺริเยสุ) ท่านทำนิเทศอย่างนี้ว่า กวฬิงการาหารเป็นปัจจัยแก่กายนี้โดยอัตถิปัจจัย รูปชีวิตินทรีย์เป็นปัจจัยแก่กฏัตตารูปโดยอัตถิปัจจัย”[๑]

[๖๑๕] สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งดับไปเร็วช่วยอุปการะโดยให้โอกาศเพื่อความเป็นไปแห่งสภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปซึ่งเกิดขึ้นในลำดับแห่งตน ชื่อว่า**นัตถิปัจจัย (นตฺถิปจฺจโย)** ดังพระบาลีว่า “สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกซึ่งดับไปไม่มีระหว่างคั่นด้วยดีเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกซึ่งเป็นปัจจุบันโดยนัตถิปัจจัย”[๒]

นัตถิปัจจัยเหล่านั้นแหละ ชื่อว่า**วิคตปัจจัย (วิคตปจฺจโย)** เพราะเป็นสภาวธรรมช่วยอุปการะโดยความเป็นสภาวธรรมที่ปราศจากไปแล้ว ดังพระบาลีว่า “สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกที่ปราศจากไปไม่มีระหว่างคั่นด้วยดีเป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิกซึ่งเป็นปัจจุบันโดยวิคตปัจจัย”[๓]

อนึ่ง สภาวธรรมคืออัตถิปัจจัยนั่นแหละ พึงทราบว่า ชื่อว่า**อวิคตปัจจัย (อวิคตปจฺจโย)** เพราะเป็นสภาวธรรมช่วยอุปการะโดยความเป็นสภาวธรรมที่ไม่ไปปราศ (คือยังมีอยู่) ก็แลทุกะนี้ ตรัสด้วยเทศนาวิลาส (ความงามแห่งเทศนา) หรือด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ที่จะพึงฝึกสอนด้วยเทศนาวิธีนี้ ดุจเหตุวิปปยุตตทุกะแม้ตรัสอเหตุกทุกะแล้วก็ยังตรัส (อีก) ฉะนั้นแล

ว่าด้วยความพิสดารแห่งบทว่าเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี

[๖๑๖] ในปัจจัย ๒๔ ที่กล่าวมานี้ อวิชชานี้

นับเป็นปัจจัยแก่อภิสังขารคือบุญทั้งหลาย โดย ๒
ประการ แต่เป็นปัจจัยแก่อภิสังขารถัดไป (คืออปุญญาภิสังขาร)
โดยหลายประการ เป็นปัจจัยแก่อภิสังขารข้อสุดท้าย
(คืออเนญชาภิสังขาร) โดยประการเดียวแล

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๓๕/๒๙๑

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๒/๑๒

[๓] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๒๓/๑๓

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เป็นปัจจัยแก่อภิสังขารคือบุญทั้งหลายโดย ๒ ประการ (ปุญฺญานํ ทุวิธา)** ความว่า อวิชชาเป็นปัจจัย (แก่ปุญญาภิสังขาร) โดย ๒ ประการ คือ (๑) โดยเป็นอารัมมณปัจจัย (๒) โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย อธิบายว่า อวิชชานั้นเป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรโดยอารัมมณปัจจัย ในกาลที่พิจารณาอวิชชาโดยความสิ้นไปเสื่อมไป เป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจรโดยอารัมมณปัจจัย ในกาลที่รู้จิตที่มีโมหะ ด้วยอภิญญาจิต (มีเจโตปริยญาณเป็นต้น) แต่ว่า เมื่อบุคคลบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุฝ่ายกามาวจรมีทานเป็นต้นก็ดี ยังรูปาวจรฌานให้เกิดขึ้นก็ดี เพื่อประโยชน์แก่การก้าวล่วงเสียซึ่งอวิชชา ก็เป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารทั้ง ๒ ประการนั้นโดยอุปนิสสยปัจจัย เมื่อบุคคลปรารถนาสมบัติในกามภพและรูปภพแล้วทำบุญนั้นแหละอยู่ เพราะหลงไปด้วยความไม่รู้ ก็อย่างนั้น (คืออวิชชานั้นเป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารทั้ง ๒ ประการนั้นโดยอุปนิสสยปัจจัย เช่นเดียวกัน)

คำว่า **แต่เป็นปัจจัยแก่อภิสังขารข้อถัดไปโดยหลายประการ (อเนกธา ปน ปเรสํ)** ความว่า อวิชชา เป็นปัจจัยแก่อปุญญาภิสังขารโดยหลายประการ

ถามว่า เป็นอย่างไร

ตอบว่า ก็อวิชชานี้ย่อมเป็นปัจจัย (แก่อปุญญาภิสังขาร) โดยหลายประการ คือในกาลที่ราคะเป็นต้นปรารภอวิชชาเกิดขึ้นเป็นปัจจัย โดยเป็นอารัมมณปัจจัย ในกาลที่ทำอวิชชาให้เป็นอารมณ์อย่างหนักแน่นแล้วพอใจ ก็เป็นปัจจัยโดยเป็นอารัมมณาธิปติปัจจัยและอารัมมณูปนิสสยปัจจัย เมื่อบุคคลลุ่มหลงไปด้วยความไม่รู้ไม่เห็นโทษทำบาปทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย เป็นปัจจัยแก่ชวนะดวงที่ ๒ เป็นต้นโดยเป็นอนันตรปัจจัยสมนันตรปัจจัย อนันตรูปนิสสยปัจจัย อาเสวนปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย เมื่อบุคคลทำอกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เป็นปัจจัยแก่อกุศลนั้นโดยเป็นเหตุปัจจัย สหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

คำว่า **อวิชชานั้นนับว่าเป็นปัจจัยแก่อภิสังขารข้อสุดท้ายโดยประการเดียว (ปจฺฉิมานํ สา เอกธา ปจฺจโย มตา)** คือ อวิชชานับว่าเป็นปัจจัยแก่อเนญชาภิสังขารโดยประการเดียวคือโดยอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น ก็แลความที่เป็นอุปนิสสยปัจจัยนั้นพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในปุญญาภิสังขารนั่นเถิด

[๖๑๗] ในคำว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี** นี้ โจทกาจารย์กล่าวว่า ก็อวิชชานี้อย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่สังขารหรือ หรือว่าปัจจัยอื่นๆ อีกก็มี ปริหารกาจารย์กล่าวเฉลยว่า ก็ในข้อนี้จะพึงว่ากันอย่างไรเล่า ผิว่า อวิชชาอย่างเดียว (เป็นปัจจัย) ก็ต้องเป็นพวกเอกการณวาทะ หากว่า ปัจจัยอื่นๆ อีกก็มี เอกการณนิเทศ (คำพระบาลีที่แสดงเหตุไว้อันเดียว) ว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี" ก็ไม่เกิดประโยชน์ พระอาจารย์กล่าวต่อไปว่า (แต่อันที่จริง) เอกการณนิเทศนั้นจะไม่เกิดประโยชน์หามิได้ เพราะอะไร

เพราะเอกผล (เกิด) แต่เอกเหตุไม่มี แม้อเนกผล (เกิด)
แต่เอกเหตุก็ไม่มี เอกผลเล่า (เกิด) แต่อเนกเหตุก็ไม่มี
แต่อรรถ (คือประโยชน์) ในการแสดงเอกเหตุและเอกผลมีอยู่

จริงอยู่ ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุอันเดียวไม่มีสักอย่างในปัจจยาการนี้ ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุอันเดียวก็ไม่มี ผลอย่างเดียว (เกิด) แต่เหตุหลายอย่างเล่าก็ไม่มี แต่ว่า ผลหลายอย่าง (เกิด) แต่เหตุหลายอย่างนั่นมีอยู่ จริงอย่างนั้น ผลหลายอย่างได้แก่รูป กลิ่น รสเป็นต้น และหน่อนั่นเทียวเกิดแต่เหตุหลายอย่างกล่าวคือ ฤดู ดิน พืช และน้ำ ปรากฏอยู่ แต่การแสดงเหตุอย่างเดียวและผลอย่างเดียวที่พระผู้มีพระภาคทรงทำไว้ว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ** นั้นใด ในการแสดงเหตุอย่างเดียวและผลอย่างเดียวนั้น อรรถมีอยู่ คือประโยชน์มีอยู่

แท้จริง พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเอกเหตุบ้าง เอกผลบ้างเหมือนกันโดยควรแก่เทศนาวิลาสและแก่ (อัธยาศัยของ) เวไนยสัตว์ทั้งหลายบ้างในบางบทเพราะเป็นเหตุและผลที่เป็นประธาน ในบางบทเพราะเป็นเหตุปรากฏ (เห็นเด่นชัด)

ในบางบทเพราะเป็นเหตุอสาธารณะ (เฉพาะ) ขยายความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเอกเหตุและเอกผลด้วย เพราะความเป็นเหตุและผลที่เป็นประธาน เช่นในบทว่า “ผสฺสปจฺจยา เวทนา” เหตุว่า ผัสสะเป็นเหตุที่เป็นประธานแห่งเวทนา เพราะกำหนดเวทนาตามผัสสะ เวทนาเป็นผลที่เป็นประธานแห่งผัสสะเพราะกำหนดผัสสะตามเวทนา ตรัสเอกเหตุ เพราะความปรากฏเช่นในคำว่า “อาพาธมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน (เสมฺหสมุฏฺฐานา อาพาธา)”[๑] เพราะว่า ในอาพาธนี้ เสมหะเป็นเหตุที่ปรากฏ เหตุอื่นๆ มีกรรมเป็นต้นไม่ปรากฏ ตรัสเอกเหตุ เพราะความเป็นเหตุไม่ทั่วไป เช่นในข้อว่า “ภิกษุทั้งหลาย สภาวธรรม ที่เป็นอกุศลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง สภาวธรรมที่เป็นอกุศลเหล่านั้นล้วนมีอโยนิโสมนสิการเป็นมูล (เย เกจิ ภิกฺขเว อกุสลา ธมฺมา สพฺเพ เต อโยนิโสมนสิการมูลกา)” เพราะว่า อโยนิโสมนสิการเป็นเหตุอสาธารณะ (คือเป็นเหตุไม่ทั่วไป) แก่สภาวธรรมที่เป็นอกุศล เหตุอื่นๆ มีวัตถุและอารมณ์เป็นต้น เป็นเหตุสาธารณะ (คือเป็นเหตุทั่วๆ ไป) เพราะเหตุนั้น ในปัจจยาการนี้ อวิชชานี้ แม้เมื่อเหตุแห่งสังขารทั้งหลายอื่นมีวัตถุ อารมณ์ และสหชาตธรรมเป็นต้นมีอยู่ ก็พึงทราบเถิดว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยความเป็นเหตุแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะความที่อวิชชานั้นเป็นเหตุที่เป็นประธาน เช่นคำว่า อวิชชานั่นเป็นเหตุแห่งสังขารเหตุอื่นๆ มีตัณหาเป็นต้น โดยพระบาลีว่า “เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนืองๆ อยู่ ตัณหาย่อมเจริญ”[๒] เป็นต้น และโดยพระบาลีว่า “เพราะอวิชชาเกิด เหตุเกิดแห่งอาสวะจึงมี”[๓] เพราะเป็นเหตุปรากฏและเพราะเป็นเหตุอสาธารณะด้วย โดยพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้โง่เขลาตกอยู่ในอวิชชา ย่อมสร้างปุญญาภิสังขารขึ้นบ้าง” ก็แลประโยชน์ในการแสดงเอกเหตุเอกผลในบททั้งปวง พึงทราบโดยคำเฉลยการทรงแสดงเอกเหตุเอกผลที่กล่าวมานั้นเถิด

---

[๑] องฺ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๐/๑๓๐

[๒] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔

[๓] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๔/๙๙

[๖๑๘] ในคำนี้ว่า **อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา** โจทกาจารย์ทักว่า ถึงเป็นอย่างที่กล่าวมานั้น ความที่อวิชชาซึ่งเป็นสิ่งที่มีโทษ มีผลอันไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียวมาเป็นปัจจัยแก่ปุญญาภิสังขารและอเนญชาภิสังขาร จะใช้ได้อย่างไร เพราะอ้อยจะเกิดจากพืชสะเดาหาได้ไม่ ปริหารกาจารย์พึงเฉลยว่า ไฉนจักใช้ไม่ได้เล่า เพราะในโลก

ปัจจัยแห่งสภาวธรรมทั้งหลายที่ผิดกัน(กับผล)ก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี
ที่เหมือนกันและไม่เหมือนกัน(กับผล) ก็เช่นกัน ย่อมเป็นเหตุสำเร็จ
(คือให้เกิดผล) ได้ แต่สภาวธรรมเหล่านั้น มิได้เป็นวิบากเลย

จริงอยู่ ปัจจัยที่ผิดกันโดยฐาน (ตำแหน่งที่และเวลา) โดยสภาวะและกิจเป็นต้นแก่สภาวธรรมทั้งหลายก็ดี ไม่ผิดกันก็ดี ย่อมเป็นเหตุสำเร็จได้ในโลก ด้วยว่า จิตดวงก่อนย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแห่งจิตดวงหลังได้ และการศึกษามีการศึกษาศิลปะก่อนเป็นต้นย่อมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแก่การทำงานมีประกอบศิลปะเป็นต้น ที่ดำเนินไปในภายหลังก็ได้ กรรมเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งรูปได้ และนมสดเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะแห่งนมส้มเป็นต้นได้ แสงสว่างเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งจักขุวิญญาณก็ได้ และน้ำอ้อยงบเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งน้ำดองเป็นต้นก็ได้ ส่วนจักษุและรูปเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยฐานแห่งจักขุวิญญาณเป็นอาทิก็ได้ ชวนจิตดวงก่อนเป็นต้นเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยสภาวะและเป็นปัจจัยที่ผิดกันโดยกิจแห่งชวนจิตดวงหลังเป็นอาทิ

อนึ่ง ปัจจัยที่ผิดกันและไม่ผิดกันเป็นเหตุสำเร็จได้ ฉันใด แม้ปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกันก็เป็นเหตุสำเร็จได้ ฉันนั้น จริงอยู่ รูปกล่าวคืออุตุและอาหารซึ่งเหมือนกันนั่นเองเป็นปัจจัยแก่รูป พืชข้าวสาลีเป็นต้นซึ่งเหมือนกันนั่นแหละเป็นปัจจัยแก่เมล็ดข้าวสาลีเป็นต้น รูปซึ่งแม้ไม่เหมือนกันแต่เป็นปัจจัยแก่อรูปได้ อรูปเล่าก็เป็นปัจจัยแก่รูปได้ และขนโค ขนแกะ เขาสัตว์ นมส้ม งา และแป้งเป็นต้น ซึ่งไม่เหมือนกันก็เป็นปัจจัยแก่หญ้าแพรกและตะไคร้เป็นต้นได้ แต่ปัจจยธรรมเหล่านั้นเป็นปัจจัยที่ผิดกัน ไม่ผิดกัน และเหมือนกัน ไม่เหมือนกัน แก่สภาวธรรมเหล่าใด สภาวธรรมเหล่านั้นก็มิได้เป็นวิบากแห่งสภาวธรรมเหล่านั้นเลย

ด้วยประการดังนี้ อวิชชานี้ แม้ว่าโดยวิบาก เป็นสิ่งที่มีผลไม่น่าปรารถนาโดยส่วนเดียว และว่าโดยสภาวะก็เป็นสิ่งที่มีโทษ (แต่ก็) พึงทราบเถิดว่า มันเป็นปัจจัยแก่สังขารมีปุญญาภิสังขารเป็นต้นนี้ทั้งหมดได้ ด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกันโดยฐาน กิจ สภาวะ และด้วยสามารถเป็นปัจจัยที่เหมือนกันและไม่เหมือนกันตามสมควร ก็แลความที่มันเป็นปัจจัยนั้นได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า "ความไม่รู้ที่นับว่าอวิชชาในทุกข์เป็นต้น บุคคลใดยังละไม่ได้ บุคคลนั้น เพราะความไม่รู้ในทุกข์ก่อน และในวัตถุแห่งอวิชชาทั้งหลายมีขันธปัญจกส่วนอดีตเป็นต้น จึงยึดเอาสังสารทุกข์ไว้โดยสำคัญว่าเป็นสุข แล้วย่อมริก่อสังขารทั้ง ๓ ประการที่เป็นเหตุแห่งสังสารทุกข์นั้นขึ้น" เป็นต้นนั่นแล

[๖๑๙] อีกประการหนึ่ง นี้เป็นปริยายอื่นอีกปริยายหนึ่งว่า

"บุคคลใดหลงใน(เรื่อง) จุติ และปฏิสนธิ
ในลักษณะแห่งสังขารทั้งหลาย
และในปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลาย

บุคคลนั้นย่อมสร้างสังขารทั้ง ๓ ประการนั้นขึ้น เหตุใด
เพราะเหตุนั้น อวิชชาจึงเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้ง ๓ ประการนั้น"

หากมีคำถามว่า ก็ไฉน บุคคลใดหลงในสภาวธรรมเหล่านี้ บุคคลนั้นจึงก่อสังขารทั้ง ๓ ประการนั้นขึ้นเล่า คำแก้พึงมีว่า อันดับแรก บุคคลผู้หลงใน**จุติ (จุติยา)** ไม่ถือเอาจุติว่า "ความแตกแห่งขันธ์ในภพทั้งปวง ชื่อว่ามรณะ (แต่) กำหนดใจไปว่า สัตว์ตาย ความตายก็คือความก้าวไปสู่ร่างอื่นแห่งสัตว์" เป็นต้น

ผู้หลงใน**ปฏิสนธิ (อุปปาเต)** ไม่ถือเอาปฏิสนธิว่า ความปรากฏขึ้นแห่งขันธ์ในภพทั้งปวง ชื่อว่าชาติ" (แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์เกิดขึ้น ความเกิดก็คือความปรากฏขึ้นแห่งร่างใหม่ของสัตว์" เป็นต้น

ผู้หลงใน**สงสาร (สํสาเร)**ไม่ถือเอาสงสารอย่างที่ท่านพรรณนาไว้ดังนี้ว่า

"ลำดับแห่งขันธ์ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย
ที่เป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย พระผู้มีพระภาคเรียกว่า สงสาร"[๑]

(แต่) กำหนดใจไปว่า "สัตว์ผู้นี้จากโลกนี้ไปสู่โลกอื่น จากโลกอื่นมาสู่โลกนี้" เป็นต้น

ผู้หลงใน**ลักษณะแห่งสังขาร (สงฺขารานํลกฺขเณ)** ไม่ถือเอาลักษณะตามความเป็นจริงแห่งสังขาร และสามัญญลักษณะแห่งสังขาร กำหนดใจเอาสังขาร โดยความเป็นตน โดยความเป็นของตน โดยความเป็นของยั่งยืน โดยความเป็นสุข และโดยความเป็นของงาม

ผู้หลงใน**ปฏิจจสมุปปันนธรรม (ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺเมสุ)** ไม่ถือเอาความหมุนไปแห่งปฏิจจสมุปปันนธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจยธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น (แต่) กำหนดใจไปว่า "อัตตาย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อัตตานั้นแหละทำ (เอง) และใช้ (ผู้อื่น) ให้ทำบ้าง ในปฏิสนธิ อัตตานั้นแหละเกิดขึ้น ผู้บันดาลมีอณูและพระอิศวรเป็นต้น จัดแจงร่างให้อัตตานั้นดำรงอยู่โดยความเป็นกลละเป็นต้น (จน) ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ครบครัน อัตตานั้นมีอินทรีย์ครบครันแล้วจึงสัมผัสได้ รู้ (อารมณ์) ได้ อยากเป็น ยึดถือเป็น พยายามเป็น อัตตานั้นย่อมมีในภพอื่นอีก" บ้างว่า "สัตว์ทั้งปวงแปรเปลี่ยนไปตามสภาวะคือความเป็นไปตามโชคเคราะห์"[๒] บ้าง

บุคคลนั้นถูกอวิชชาทำให้เป็นคนบอดแล้วกำหนดใจไปอย่างนั้น ก็ย่อมก่อสังขารเป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนญชาภิสังขารบ้างขึ้น เหมือนคนตาบอดเที่ยวไปบน

---

[๑] ที.ม.อ. (บาลี) -/๙๕/๙๔, สํ.นิ.อ. (ไทย) ๒/๖๐/๑๔๕, องฺ.จตุกฺก.อ. (ไทย) ๒/๑๙๙/๖๐๐, อุทาน.อ. (บาลี) -/๓๙/๒๘๙, อิติวุตฺ.อ. (บาลี) -/๑๔/๖๖,๕๘/๒๒๘, สุตฺตนิ.อ. (บาลี) ๒/๕๒๒/๒๕๑, เถร.อ. (บาลี) ๑/๖๗/๒๓๖, จูฬนิ.อ. (บาลี) -/๖/๖, ปฏิสํ.อ. (บาลี) ๒/๑๑๗/๒๐, พุทฺธวํ.อ. (บาลี) -/๕๘/๑๓๙, อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/-/๑๑, อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๒๖/๑๖๑

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๑๖๘/๕๕, สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๒๑๒/๒๙๐

แผ่นดิน ก็ย่อมเดินไปถูกทางบ้าง ผิดทางบ้าง ทางที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่ราบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์จึงกล่าวคำเป็นคาถาไว้ดังนี้ว่า

"เหมือนคนบอดแต่กำเนิดไม่มีคนจูง บางทีก็เดินไปตามทาง
บางทีก็เดินไปนอกทาง ฉันใดก็ดี

คนเขลาผู้ท่องเที่ยวอยู่ในสงสารไม่มีผู้ชักนำ
บางคราวก็ทำบุญ บางคราวก็ทำกรรมที่ไม่ใช่บุญ
(คือทำบาป) ฉันนั้น

ต่อเมื่อใดเขารู้จักธรรมแล้วตรัสรู้สัจจะได้ เมื่อนั้น
เพราะอวิชชาสงบไป เขาจึงจักเป็นผู้สงบไปได้"

นี้เป็นการกล่าวโดยพิสดารในบทว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี

ว่าโดยพิสดารในบทว่าเพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี

[๖๒๐] ในบทว่า **เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี** คำว่า **วิญญาณ (วิญฺญาณํ)** ได้แก่ วิญญาณ ๖ ประการมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ในวิญญาณ ๖ ประการนั้น จักขุวิญญาณมี ๒ ประการ คือ (๑) จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก (๒) จักขุวิญญาณที่เป็นอกุศลวิบาก โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ และกายวิญญาณก็อย่างนั้น มโนวิญญาณ มี ๒๒ ประการ คือมโนธาตุ ๒ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก อเหตุกมโนวิญญาณธาตุ ๓ กามาวจรวิปากจิตที่เป็นสเหตุกะ ๘ รูปาวจรจิต ๕ อรูปาวจรจิต ๔ เพราะเหตุดังว่ามานี้ จึงเป็นอันรวมวิปากจิตฝ่ายโลกิยะทางวิญญาณ ๖ นี้ ทั้งหมดด้วยกันเป็น ๓๒ ส่วนวิญญาณฝ่ายโลกุตตระทั้งหลายใช้ไม่ได้ในกถาว่าด้วยวัฏฏะ เพราะฉะนั้น จึงไม่ถือเอา

ในคำว่า **เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี** นั้น หากมีคำถามว่า "ก็ข้อนี้จะพึงทราบได้อย่างไรว่า วิญญาณมีประการดังกล่าวมานี้ย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย"

แก้ว่า ทราบได้ เพราะเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ วิบากก็ไม่มี แท้จริง วิญญาณนี้เป็นวิบาก อันวิบากในเมื่อไม่มีกรรมที่ก่อไว้ ย่อมไม่เกิดขึ้น ผิว่า จะพึงเกิดขึ้นได้ วิปากวิญญาณทุกอย่างก็จะพึงเกิดขึ้นแก่สัตว์ทุกจำพวกได้ แต่ไม่เกิดดอก เพราะเหตุนั้น พึงทราบข้อนี้ว่า เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณนี้จึงมี

หากจะมีคำถามว่า วิญญาณไหนย่อมมีเพราะสังขารไหนเป็นปัจจัย พึงตอบว่า อันดับแรก วิญญาณ ๑๖ ดวง คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นกุศลวิบาก ๕ มโนธาตุ ๑ และมโนวิญญาณธาตุ ๒ (ที่มา) ในมโนวิญญาณ กามาวจรมหาวิปากจิต ๘ ย่อมมีเพราะปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรเป็นปัจจัย ดังพระบาลีว่า

> "เพราะได้ทำได้สั่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้แล้ว จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณที่เป็นวิบาก จึงเกิดขึ้น มโนธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยโสมนัสจึงเกิดขึ้น มโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยอุเบกขาจึงเกิดขึ้น ... ที่สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณจึงเกิดขึ้น ... ที่สหรคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง ... ที่สหรคตด้วยโสมนัส วิปปยุตจากญาณจึงเกิดขึ้น ... ที่สหรคตด้วยโสมนัส วิปปยุตจากญาณเกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง ... ที่สหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณจึงเกิดขึ้น ... ที่สหรคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณจึงเกิดขึ้นโดยมีเหตุชักจูง ... ที่สหรคตด้วยอุเบกขา วิปปยุตจากญาณจึงเกิดขึ้น ... ที่สหรคตด้วยอุเบกขา วิปปยุตจากญาณจึงเกิดขึ้นโดยมีเหตุชักกจูง"[๑]

ส่วนรูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง **มีเพราะปุญญาภิสังขารฝ่ายรูปาวจรเป็นปัจจัย (รูปาวจรปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา)** ดังพระบาลีว่า

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๔๙๘/๑๓๖

"เพราะได้ทำได้สั่งสมรูปาวจรกุศลกรรมนั้นนั่นแหละไว้แล้ว พระโยคาวจรบุคคลสงัดจากกามทั้งหลาย ฯลฯ บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ซึ่งเป็นวิบาก ฯลฯ บรรลุปัญจมฌานอยู่"[๑]

(รวม) จิต ๒๑ ดวง ย่อมมีเพราะปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย ฉะนี้

ส่วน**เพราะอปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัย (อปุญฺญาภิสงฺขารปจฺจยา)** วิญญาณ ๗ ดวง คือ วิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เป็นอกุศลวิบาก ๕ ดวง มโนธาตุ ๑ ดวง มโนวิญญาณธาตุ ๑ ดวง ย่อมมี ดังพระบาลีว่า

"เพราะได้ทำได้สั่งสมอกุศลกรรมไว้ จักขุวิญญาณ ฯลฯ โสตวิญญาณ ... ฆานวิญญาณ ... ชิวหาวิญญาณ ... กายวิญญาณที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุที่เป็นวิบากจึงเกิดขึ้น

เพราะ**อเนญชาภิสังขารเป็นปัจจัย (อาเนญฺชาภิสงฺขารปจฺจยา)** วิญญาณ ๔ ดวง คือ วิญญาณที่เป็นอรูปวิบาก ๔ ย่อมมี ดังพระบาลีว่า

"เพราะได้ทำได้สั่งสมกุศลกรรมที่เป็นอรูปาวจรนั้นนั่นแหละ พระโยคาวจรบุคคล เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงจึงบรรลุจตุตถฌานที่สหรคตด้วยอากาสานัญจายตนสัญญา ซึ่งเป็นวิบาก ฯลฯ วิญญาณัญจายตนสัญญา ... อากิญจัญญายตนสัญญา ... ที่สหรคตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ ซึ่งเป็นวิบากอยู่ เพราะละสุขและทุกข์ได้"[๒]

[๖๒๑] วิญญาณใดย่อมมีเพราะสังขารใดเป็นปัจจัย รู้วิญญาณนั้นแล้ว บัดนี้พึงทราบความเป็นไปแห่งวิญญาณนั้น ดังต่อไปนี้ ก็วิญญาณทั้งปวงนี้แหละย่อมเป็นไปโดยส่วน ๒ ด้วยอำนาจแห่งปวัตติและปฏิสนธิ ใน ๒ ส่วนนั้น วิญญาณ ๑๓ ดวงนี้

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๔๙๙/๑๓๗

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๕๐๑/๑๓๘

คือ ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ ฝ่าย (เป็น ๑๐) มโนธาตุ ๒ ดวงอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยโสมนัส ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น วิญญาณที่เหลือ ๑๙ ดวง เป็นไปทั้งในส่วนปวัตติและในส่วนปฏิสนธิตามสมควรใน ๓ ภพ

ถามว่า เป็นอย่างไร

ตอบว่า ในอรรถกถามัชฌิมนิกายท่านกล่าวไว้ว่า "อันดับแรก วิญญาณ ๕ ประการมีจักขุวิญญาณเป็นต้นฝ่ายกุศลวิบากปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่เป็นอิฏฐารมณ์ก็ตาม อิฏฐมัชฌัตตารมณ์ก็ตาม ที่มาปรากฏทางทวารมีจักขุทวารเป็นต้นของบุคคลผู้เกิดมาด้วยกุศลวิบากหรืออกุศลวิบาก ที่มีอินทรีย์เข้าถึงความแก่กล้าตามลำดับ อาศัยประสาทมีจักษุประสาทเป็นอาทิช่วยให้สำเร็จกิจคือการเห็น การฟัง การดม การลิ้ม การสัมผัส เป็นไป วิญญาณ ๕ ประการฝ่ายอกุศลวิบากก็เป็นอย่างนั้น เป็นแต่อารมณ์ของอกุศลวิปากวิญญาณเหล่านั้น เป็นอนิฏฐารมณ์ หรือเป็นอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์เท่านั้นนี้เองเป็นความแปลกกัน จริงอยู่ วิญญาณทั้ง ๑๐ ประการนี้ก็มีทวาร อารมณ์ วัตถุ และฐานคงตัว และมีกิจคงตัวอยู่เท่านั้นเอง

ต่อจากนั้น มโนธาตุที่เป็นกุศลวิบากปรารภอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้น อาศัยหทยวัตถุช่วยให้สำเร็จสัมปฏิจฉนกิจเป็นไปในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ที่เป็นกุศลวิบาก มโนธาตุฝ่ายอกุศลวิบากให้สำเร็จสัมปฏิจฉนกิจเป็นไปในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้น ฝ่ายอกุศลวิบากก็อย่างนั้น ก็แต่ว่า มโนธาตุคู่นี้มีทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน แต่มีวัตถุและฐานคงตัวและกิจก็คงตัว

ส่วนอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยโสมนัสในลำดับแห่งกุศลวิบาก มโนธาตุปรารภอารมณ์แห่งกุศลวิบาก อาศัยหทยวัตถุช่วยให้สำเร็จสันตีรณกิจ ตัดวิถีภวังค์ในที่สุดแห่งชวนะที่สัมปยุตด้วยโลภะโดยมาก แห่งเหล่าสัตว์จำพวกกามาวจรในเมื่ออารมณ์มีกำลังในทวารทั้ง ๖ เป็นไปวาระเดียวบ้าง สองวาระบ้าง ด้วยอำนาจตทารัมมณะในอารมณ์ที่ชวนจิตยึดไว้" แต่ในอรรถกถาพระอภิธรรม วาระจิตในตทารัมมณะมาเป็น ๒ ก็แลจิตดวงนี้ มี ๒ ชื่อ คือ ชื่อว่าตทารัมมณะ และชื่อว่าปิฏฐิภวังค์ (มีภวังค์หลัง)

และเป็นจิตมีทวารและอารมณ์ไม่แน่นอน แต่มีวัตถุคงตัว มีฐานและกิจไม่คงตัว จิต ๑๓ ดวง พึงทราบว่า เป็นไปในส่วนปวัตติในปัญจโวการภพเท่านั้น ดังกล่าวมาฉะนี้

ในจิต ๑๙ ดวงที่เหลือ จิตอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิ (กิจ) อันสมควรแก่ตน แต่ในส่วนปวัตติกาล อันดับแรก อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบากทั้ง ๒ เป็นจิตมีวัตถุคงตัว (แต่) มีทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจไม่คงตัว ช่วยให้กิจ ๔ ประการสำเร็จเป็นไป คือ ช่วยให้สันตีรณกิจสำเร็จเป็นไปในลำดับแห่งมโนธาตุทั้งที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ช่วยให้ตทารัมมณกิจสำเร็จเป็นไปในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวแล้วในตอนต้นนั่นแหละ เมื่อจิตตุปบาทที่เข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ช่วยให้ภวังคกิจสำเร็จเป็นไปเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้ว และช่วยให้จุติกิจสำเร็จเป็นไปในบั้นปลาย

สเหตุกจิตฝ่ายกามาวจร ๘ ดวง เป็นจิตมีวัตถุคงตัว แต่มีทวาร อารมณ์ ฐาน และกิจไม่คงตัว ช่วยให้กิจ ๓ ประการสำเร็จเป็นไป คือช่วยให้ตทารัมมณกิจสำเร็จเป็นไปในทวาร ๖ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ เมื่อจิตตุปบาทตัวเข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ช่วยให้ภวังคกิจสำเร็จเป็นไปเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้ว และช่วยให้จุติกิจสำเร็จเป็นไปในบั้นปลาย

รูปาวจรจิต ๕ ดวง และอรูปาวจรจิต ๔ ดวง ช่วยให้กิจ ๒ ประการสำเร็จเป็นไป คือ เมื่อจิตตุปบาทตัวเข้าไปตัดภวังค์ไม่มี ก็ช่วยให้ภวังคกิจสำเร็จเป็นไปเบื้องหน้าแต่ปฏิสนธิที่ตนให้แล้ว และช่วยให้จุติกิจสำเร็จในเบื้องปลาย ในจิต ๒ ประเภทนั้น รูปาวจรจิตมีวัตถุและอารมณ์คงตัว แต่มีฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป ส่วนอรูปาวจรจิตมีวัตถุคงตัว[๑] มีอารมณ์คงตัว แต่ฐานและกิจไม่คงตัวเป็นไป วิญญาณทั้ง ๓๒ ดวง ย่อมเป็นไปในส่วนปวัตติ เพราะสังขารเป็นปัจจัย ดังกล่าวมาฉะนี้ก่อน สังขารนั้นๆ เป็นปัจจัยแก่จิต ๓๒ ดวงนั้น ในปวัตตินั้น โดยเป็นกัมมปัจจัยและเป็นอุปนิสสยปัจจัย

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๒๗/๑๖๖, วิสุทฺธิ.ฏีกา (บาลี) ๒/๖๒๑/๓๓๐

[๖๒๒] ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ในวิญญาณ ๑๙ ดวงที่เหลือ วิญญาณอะไรๆ ไม่เป็นไปโดยปฏิสนธิที่ควรแก่ตนก็หามิได้" คำนั้นยังรู้ได้ยาก เพราะเป็นคำย่อนัก เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวเพื่อแสดงวิตถารนัยแห่งปฏิสนธิวิญญาณนั้น โดยตั้งปัญหาว่า ปฏิสนธิมีกี่อย่าง ปฏิสนธิจิตมีเท่าไร ปฏิสนธิย่อมมีในภพไหนด้วยจิตอะไร อะไรเป็นอารมณ์ของปฏิสนธิ

คำตอบมีว่า ปฏิสนธิมี ๒๐ ดวงทั้งปฏิสนธิของอสัญญีสัตว์ (คือโดยปฏิสนธิจิตก็มีเพียง ๑๙ ดวงแต่นับปฏิสนธิของพวกอสัญญีสัตว์เข้าด้วยจึงเป็น ๒๐ ดวง) ปฏิสนธิจิตมี ๑๙ ดวง มีประการดังกล่าวมาแล้วนั่นแหละ ในปฏิสนธิ ๑๙ ดวงนั้น ปฏิสนธิในอบายทั้งหลายย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ปฏิสนธิแห่งพวกคนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนบ้าแต่กำเนิด คนใบ้แต่กำเนิด และคนกระเทยเป็นต้นในมนุษยโลก ย่อมมีด้วยอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบาก ปฏิสนธิของเหล่าสัตว์ผู้มีบุญในพวกเทพชั้นกามาวจรก็ดี ในพวกมนุษย์ก็ดี ย่อมมีด้วยสเหตุกกามาวจรวิบาก ๘ ดวง ปฏิสนธิในโลกพรหมที่มีรูปย่อมมีด้วยรูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง ปฏิสนธิในพรหมที่ไม่มีรูปย่อมมีด้วยอรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง ก็แลปฏิสนธิย่อมมีในภพไรด้วยจิตไร ปฏิสนธินั้นแลชื่อว่าปฏิสนธิอันควรแก่วิญญาณนั้น ส่วนอารมณ์ของปฏิสนธิโดยย่อ มี ๓ คือ อตีตารมณ์ ปัจจุปปันนารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ (คืออารมณ์ที่กล่าวไม่ได้ว่าเป็นอดีตหรือปัจจุบัน) แต่ปฏิสนธิของพวกอสัญญีสัตว์เป็นอนารมณ์

ในอารมณ์ทั้ง ๓ ประการนั้น อารมณ์ของปฏิสนธิแห่งสัตว์ชั้นวิญญาณัญจายตนะและชั้นเนวาสัญญานาสัญญายตนะเป็นอตีตารมณ์อย่างเดียว แห่งสัตว์ชั้นกามาวจร ๑๐ ชั้น เป็นอตีตารมณ์บ้าง เป็นปัจจุปันนารมณ์บ้าง แห่งสัตว์ที่เหลือเป็นนวัตตัพพารมณ์เท่านั้น[๑] อนึ่ง ปฏิสนธิที่เป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๓ ประการอยู่ดังนี้ เพราะเหตุที่ย่อมเป็นไปในลำดับแห่งจุติจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอตีตารมณ์บ้าง เป็นนวัตตัพพารมณ์บ้างเท่านั้น เพราะธรรมดาว่า จุติจิตมีอารมณ์เป็นปัจจุปปันนารมณ์หามีไม่ ฉะนั้น บัณฑิตจึงควร

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๒๗/๑๖๙

ทราบอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิอันมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ทั้ง ๓ ประการ ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในอารมณ์ ๒ ประการด้วยอำนาจสุคติและทุคติ

[๖๒๓] ข้อนี้เป็นอย่างไร อันดับแรก บาปกรรมที่ตนสะสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง ย่อมมาปรากฏในมโนทวารของบุคคล ผู้มีบาปกรรมยังดำรงอยู่ในสุคติชั้นกามาวจร นอนอยู่บนเตียงมรณะ (คือบนเตียงนอนในเวลาใกล้ตาย) โดยพระบาลีว่า "ในสมัยนั้น กรรมเหล่านั้นย่อมเกาะอยู่ในจิตของบุคคลนั้น" เป็นต้น[๑] จุติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในลำดับแห่งชวนวิถีอันปรารภกรรม หรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้นมีตทารมณ์เป็นสุดท้าย ครั้นจุติจิตดับแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลสที่ยังตัดไม่ได้ชักนำถลำเข้าไปทางทุคติก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาปรากฏ (ในมโนทวาร) นั้นแหละเกิดขึ้น นี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นอดีต (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในมรณสมัย (คือเวลาใกล้จะตาย) ทุคตินิมิตมีรูปแห่งเปลวเพลิงเป็นต้น ในทุคติทั้งหลายมีนรกเป็นต้นมาปรากฏในมโนทวารของบุคคลผู้มีบาปกรรมอีกคน ด้วยอำนาจกรรมมีประการดังกล่าวแล้ว ครั้นภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๒ วาระ วิถีจิต ๓ ดวง คือ อาวัชชนจิต ๑ ดวง ชวนจิต ๕ ดวงเพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา ตทารัมมณจิต ๒ ดวงปรารภอารมณ์นั้นเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ต่อจากนั้น จุติจิต ๑ ดวง ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ขณะจิต ๑๑ ขณะ (คือ ภวังคจิต ๒ อาวัชชนจิต ๑ ชวนจิต ๕ ตทารัมมณจิต ๒ จุติจิต ๑) เพียงนี้ นับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้น ในอารมณ์นั้นนั่นแหละซึ่งมีอายุชั่ว ๕ ขณะจิตที่เหลือ แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจุติจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

ในมรณสมัย อารมณ์ฝ่ายต่ำเป็นเหตุแห่งกิเลสมีราคะเป็นต้นย่อมมาปรากฏในทวาร ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง ของบุคคลอีกบุคคลหนึ่ง ชวนจิต ๕ ดวง เพราะเป็น

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๙๓

จิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารัมมณจิต ๒ ดวง ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนจิตอันเกิดขึ้นตามลำดับ ต่อจากนั้น จุติจิต ๑ ดวง ทำอารมณ์ของภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ก็แลขณะจิต ๑๕ ขณะ คือ ภวังคจิต ๒[๒] อาวัชชนจิต ๑ ทัสสนจิต ๑ สัมปฏิจฉนจิต ๑ สันตีรณจิต ๑ โวฏฐัพพนจิต ๑ ชวนจิต ๕ ตทารัมมณจิต ๒ จุติจิต ๑ เพียงเท่านี้ นับว่าเป็นอดีต ลำดับนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นนั่นแหละซึ่งมีอายุชั่วขณะจิต ๑ ขณะที่เหลือ แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจุติจิตซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งทุคติปฏิสนธิอันมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง ปัจจุบันบ้าง ในลำดับแห่งจุติในสุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตเท่านี้ก่อน

[๖๒๔] สำหรับผู้ดำรงอยู่ในทุคติ มีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ คำทั้งปวงบัณฑิตพึงทราบโดยนัยก่อนนั่นแหละโดยบรรจุกรรมฝ่ายขาวลงในกรรมฝ่ายดำเช่นว่า "กรรมไม่มีโทษนั้นบ้าง กรรมนิมิตบ้าง มาปรากฏในมโนทวารโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว" นี่เป็นอาการเป็นไปแห่งสุคติปฏิสนธิซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีตบ้าง เป็นปัจจุบันบ้าง ในลำดับแห่งจุติจิตในทุคติภูมิซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

[๖๒๕] สำหรับผู้ดำรงอยู่ในสุคติมีกรรมอันไม่มีโทษได้สั่งสมไว้ นอนบนเตียงมรณะ มรณกรรมไม่มีโทษตามที่ได้สั่งสมไว้บ้าง กรรมนิมิตบ้าง มาปรากฏในมโนทวารโดยพระบาลีว่า "ในสมัยนั้นกรรมเหล่านั้นย่อมเกาะอยู่ในจิตของบุคคลนั้น"[๑] เป็นต้น ก็แต่ว่า ข้อที่ไม่กำหนดแน่ว่า อนวัชชกรรมหรือกรรมนิมิตจะมาปรากฏทางมโนทวารนั้น สำหรับผู้สั่งสมอนวัชชกรรมฝ่ายกามาวจรไว้เท่านั้น ส่วนผู้สั่งสมมหัคคตกรรมไว้ มีแต่กรรมนิมิตอย่างเดียว มาปรากฏทางมโนทวาร จุติจิตทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนวิถีมีตทารัมมณะเป็นสุดท้าย หรือชวนวิถีล้วนซึ่งปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตนั้นเกิดขึ้น ครั้นจุติจิตนั้นดับไปแล้ว ปฏิสนธิจิตอันกำลังแห่งกิเลส

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๒๗/๑๗๐

[๒] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๕/๓๐๑

ที่ยังตัดไม่ได้ชักนำเข้าไปทางสุคติ ก็ปรารภกรรมหรือกรรมนิมิตที่มาปรากฏทางมโนทวารนั้นแลเกิดขึ้น นี้เป็นปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นอตีตารมณ์บ้าง เป็นนวัตตัพพารมณ์บ้าง (เกิด)ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

บุคคลมีอาวัชชนกรรมได้สั่งสมไว้อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย มีสุคตินิมิตกล่าวคือวรรณรูปแห่งท้องมารดาในมนุษยโลกบ้าง วรรณรูปแห่งอุทยาน วิมาน และต้นกัลปพฤกษ์เป็นต้นในเทวโลกบ้าง มาปรากฏในมโนทวาร ด้วยอำนาจแห่งอนวัชชนกรรมฝ่ายกามาวจรปฏิสนธิจิตเกิดแก่บุคคลนั้น ในลำดับแห่งจุติจิตตามลำดับจิตที่แสดงมาแล้วใน (ตอนว่าด้วย) ทุคตินิมิตนั่นแล นี้เป็นปฏิสนธิที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

อีกผู้หนึ่ง ในมรณสมัย พวกญาติบอกว่า "นี่พ่อ พุทธบูชานี้เราทำเพื่อประโยชน์แก่เจ้า เจ้าจงทำจิตให้เลื่อมใส" แล้วนำรูปารมณ์โดยเป็นเครื่องบูชามีช่อดอกไม้และธงมีธงแผ่นผ้าเป็นต้นบ้าง สัททารมณ์โดยเป็นการฟังธรรมและการบูชาด้วยเสียงดนตรีเป็นต้นบ้าง คันธารมณ์โดยเป็นกลิ่นธูปและเครื่องอบเป็นต้นบ้าง รสารมณ์โดยเป็นเครื่องลิ้มมีน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น (โดย) บอกว่า "แน่ะพ่อเจ้าจงชิมนี่ดูเป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่เจ้า" บ้าง โผฏฐัพพารมณ์โดยเป็นผ้ามีผ้าเมืองจีนและผ้าเมืองแขกเป็นต้น (โดย) บอกว่า "แน่ะพ่อ จงแตะนี่ดูเป็นไทยธรรมที่เราจะพึงให้เพื่อประโยชน์แก่เจ้า" บ้าง ในปัญจทวาร ชวนจิต (เพียง) ๕ ดวง เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา และตทารัมมณจิต ๒ ดวง เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะที่เกิดขึ้นตามลำดับในอารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มาปรากฏในทวารนั้น ต่อจากนั้นจุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในอารมณ์นั้นแหละซึ่งคงอยู่ได้ชั่วขณะจิตเดียว แม้ปฏิสนธินี้ก็เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน (เกิด) ในลำดับแห่งจุติซึ่งมีอารมณ์เป็นอดีต

[๖๒๖] ส่วนอีกผู้หนึ่ง สถิตอยู่ในสุคติผู้ได้มหัคคตวิบากด้วยอำนาจฌานมีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์เป็นอาทิในมรณสมัย กามาวจรกุศลกรรม กรรมนิมิต คตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งบ้าง นิมิตมีปฐวีกสิณเป็นต้น หรือมหัคคตจิตมาปรากฏในมโนทวาร หรือมิฉะนั้นอารมณ์อันประณีต อันเป็นเหตุเกิดกุศลมาปรากฏ ในจักขุทวารหรือโสตทวารอย่างใดอย่างหนึ่ง ชวนจิต (เพียง) ๕ ดวง เพราะเป็นจิตมีกำลังอ่อนด้วยความที่มรณะใกล้เข้ามา เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นในที่สุดแห่งโวฏฐัพพนะที่เกิดขึ้นตามลำดับ ส่วนตทารัมมณะไม่มีแก่บุคคลผู้เข้าถึงคติที่เป็นมหัคคตะ เพราะเหตุนั้น จุติจิตดวง ๑ ทำอารมณ์แห่งภวังค์ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับแห่งชวนจิตนั่นเอง ในที่สุดแห่งจุติจิตนั้น ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์ตามที่เข้ามาปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ นับเนื่องในสุคติเป็นกามาวจรหรือมหัคคตะสถานใดสถานหนึ่งแล้วก็เกิดขึ้น นี้เป็นปฏิสนธิที่เป็นอดีตารมณ์ ปัจจุปปันนารมณ์ และนวัตตัพพารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งสุคติจุติซึ่งเป็นนวัตตัพพารมณ์

บัณฑิตพึงทราบปฏิสนธิในลำดับแม้แห่งอรูปาวจรจุติโดยทำนองนี้ นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นอดีตารมณ์ นวัตตัพพารมณ์ และปัจจุปปันนารมณ์ในลำดับแห่งสุคติจุติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ์และนวัตตัพพารมณ์

[๖๒๗] ฝ่ายผู้มีบาปกรรมอยู่ในทุคติ (ในมรณสมัย) มีกรรมนั้นบ้าง กรรมนิมิตบ้าง คตินิมิตบ้าง มาปรากฏในมโนทวาร หรือมิฉะนั้น อารมณ์ที่เป็นเหตุเกิดอกุศลมาปรากฏในปัญจทวาร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล ต่อจากนั้น ในที่สุดแห่งจุติจิตตามลำดับ ปฏิสนธิจิตมีอารมณ์เหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ตกไปทางทุคติก็เกิดขึ้นแก่เขา นี้เป็นอาการเป็นไปแห่งปฏิสนธิที่เป็นอดีตารมณ์และปัจจุปปันนารมณ์ (เกิด) ในลำดับแห่งทุคติจุติจิตซึ่งเป็นอดีตารมณ์ ความเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิแห่งวิญญาณทั้ง ๑๙ ดวงเป็นอันแสดงเพียงเท่านี้

[๖๒๘] วิญญาณทั้งสิ้นนี้นั้น

ปฏิสนธิวิญญาณ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิ
ย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนก
และมีประเภทต่างๆ เช่นประเภท ๒ เป็นต้น
โดยประเภททั้งหลายมีประเภทผสมเป็นอาทิ

แท้จริง วิปากวิญญาณทั้ง ๑๙ ดวงนี้ เมื่อเป็นไปในปฏิสนธิย่อมเป็นไปด้วยกรรม ๒ แผนกด้วยกัน ด้วยว่า ชนกกรรมย่อมเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณดวงหนึ่งตามหน้าที่เป็นของตนโดยเป็นกัมมปัจจัยอันเป็นไปในขณะต่างๆ กัน ๑ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย ๑ สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "กุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นปัจจัยแก่วิบากโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย"[๑] อนึ่ง พึงทราบประเภทมีประเภท ๒ เป็นต้นโดยประเภททั้งหลายมีประเภทผสมกันเป็นอาทิแห่งวิปากวิญญาณนั้นที่เป็นไปอยู่ดังกล่าวมาฉะนี้

คืออย่างไร คือ ด้วยว่าวิปากวิญญาณนี้แม้เป็นไปอยู่อย่างเดียวด้วยอำนาจปฏิสนธิ แต่ก็เป็น ๒ โดยแยกเป็นประเภทผสมกับรูป เป็น ๓ โดยแยกเป็นกามภพ รูปภพ และอรูปภพ เป็น ๔ โดยกำเนิดอัณฑชะ ชลาพุชะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ เป็น ๕ โดยคติ เป็น ๗ โดยวิญญาณฐิติ เป็น ๘ โดยสัตตาวาส

[๖๒๙] ในวิญญาณผสมและไม่ผสมนั้น

วิญญาณผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ และในภาวะ
ประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะ ก็เป็น ๒ (รูปกลาป)
ทสกะ ๒ หรือ ๓ เป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญาณ
ประเภทต้น (คือ วิญญาณผสม)

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๒๓/๒๗๑

ข้อว่า **วิญญาณผสมเป็น ๒ โดยต่างแห่งภาวะ (มิสฺสํ ทฺวิธา ภาวเภทา)** ความว่า ก็ในวิญญาณผสมและไม่ผสมนี้ ปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูปนี้ใดเกิดขึ้น (ในภพ) เว้นแต่รูปภพ ปฏิสนธิวิญญาณผสมนั้นย่อมมีเป็น ๒ คือ (๑) มีภาวะ (๒) ไม่มีภาวะ เพราะเกิดขึ้นเว้นจากภาวะกล่าวคืออิตถินทรีย์และปุริสินทรีย์ในรูปภพ และเพราะเกิดขึ้นพร้อมกับภาวะในกามภพเว้นแต่ปฏิสนธิของคนกระเทยโดยกำเนิด

ข้อว่า **และในภาวะประเภทนั้นเล่า วิญญาณที่มีภาวะก็เป็น ๒ (สภาวํ ตตฺถ จ ทฺวิธา)** อธิบายว่า และแม้ในภาวะประเภทนั้นเล่า ปฏิสนธิวิญญาณใดมีภาวะ ปฏิสนธิวิญญาณนั้นก็เป็น ๒ เหมือนกัน เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับอิตถีภาวะหรือปุริสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง

ข้อว่า **ทสกะ ๒ บ้าง ๓ บ้าง เป็นอย่างต่ำ ย่อมเกิดพร้อมกับวิญญาณประเภทต้น (เทฺว วา ตโย วา ทสกา โอมโต อาทินา สห)** มีอธิบายว่า ก็ทสกะ ๒ โดยเป็นวัตถุทสกะและกายทสกะ หรือทสกะ ๓ โดยเป็นวัตถุทสกะ กายทสกะ และภาวทสกะบ้าง เป็นอย่างต่ำย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณที่ผสมกับรูปซึ่งเป็นประเภทต้นใน ๒ ประเภท คือ ผสม (และ) ไม่ผสมนั้น รูป (กลาป) ลดลงไปยิ่งกว่านี้ไม่มี ก็แลปฏิสนธิวิญญาณที่มีปริมาณรูปกลาปอย่างต่ำดังกล่าวมานี้นั้นเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น เป็นสิ่งที่ได้ชื่อว่ากลละ อันมีประมาณเท่า (หยด) หัวเนยใสที่ใช้ขนแกะเส้นหนึ่ง (จุ่ม) ยกขึ้น ในกำเนิด ๒ ที่มีชื่อว่าอัณฑชะและชลาพุชะ ในกำเนิดและคติเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบความแตกต่างกันแห่งกำเนิดทั้งหลายด้วยอำนาจคติ

[๖๓๐] ก็ในกำเนิดทั้งหลายนี้

กำเนิด ๓ ข้างต้น ย่อมไม่มีในนรก และในพวกเทพ
เว้นภุมมะ กำเนิดทั้ง ๔ ย่อมมีในคติ ๓

ในบทเหล่านั้น ด้วย **จ**-ศัพท์ ในบทว่า **และในพวกเทพ (เทเวสุ จ)** กำเนิด ๓ ข้างต้น พึงทราบว่า ไม่มีในนรก และในพวกเทพเว้นภุมมะ ฉันใด ก็ย่อมไม่มี

ในพวกนิชฌามตัณหิกเปรตด้วย ฉันนั้น เพราะพวกนิชฌามตัณหิกเปรตนั้น ก็เป็นโอปปาติกะเหมือนกัน ส่วนในคติ ๓ ที่เหลืออันได้แก่ดิรัจฉาน เปรตวิสัย มนุษย์ และในพวกภุมมเทพ ที่เว้นไว้ก่อนด้วย ย่อมมีกำเนิด (ครบ) ทั้ง ๔

ในคติและกำเนิดเหล่านั้น

รูป ๓๐ และรูป ๙ ย่อมเกิดในพวกรูปพรหม
อนึ่ง โดยกำเนิดอย่างสูง รูป ๗๐ ย่อมเกิด
ในสัตว์จำพวกที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะ[๑]
อีกอย่างหนึ่ง โดยกำหนดอย่างต่ำ รูป ๓๐ ย่อมเกิด

อันดับแรก รูป ๓๐ และรูป ๙ ด้วยอำนาจแห่งกลาป ๔ คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตนวกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ ในเหล่าสัตว์ผู้กำเนิดเป็นโอปปาติกะในจำพวกรูปพรหม ส่วนว่าโดยกำเนิดอย่างสูง รูป ๗๐ ด้วยอำนาจแห่ง (กลาป ๗ คือ) จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ และภาวทสกะ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณในเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสังเสทชะและโอปปาติกะจำพวกอื่น เว้นจำพวกรูปพรหม อนึ่ง รูปทั้ง ๗๐ นั้นย่อมเกิดในพวกเทพเป็นนิตย์ ในทสกะเหล่านั้น กลุ่มรูปมีปริมาณรูป ๑๐ ประการนี้คือ สี กลิ่น รส โอชา อีกธาตุ ๔ จักษุประสาท และชีวิต ชื่อว่าจักขุทสกะ ทสกะที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยดังนี้ ส่วนว่าโดยอย่างต่ำ รูป ๓๐ ด้วยอำนาจชิวหาทสกะ กายทสกะ และวัตถุทสกะ ย่อมเกิดขึ้นแก่คนตาบอดแต่กำเนิด คนหูหนวกแต่กำเนิด คนจมูกด้วน (ไม่มีฆานประสาท) แต่กำเนิด และคนกระเทยแต่กำเนิด อนึ่ง พึงทราบการกำหนด (รูปกลาป) ในระหว่างปริมาณรูปอย่างสูงและรูปอย่างต่ำ (คือในระหว่างรูป ๗๐ และ ๓๐) ตามควรเถิด

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๒๗/๑๗๔

[๖๓๑] ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว

พึงกำหนดรู้ความแปลกแห่งความแตกต่างและ
ไม่แตกต่างแห่งจุติและปฏิสนธิ โดยขันธ์ อารมณ์ คติ
เหตุ เวทนา ปีติ วิตก และวิจาร (ต่อไป) อีก

ความแห่งคาถานั้นว่า ก็ปฏิสนธิ ๒ อย่างโดยเป็นปฏิสนธิผสมและปฏิสนธิไม่ผสมนี้ใด และจุติอันมีในลำดับที่เป็นอดีตแห่งปฏิสนธินั้นใด พึงทราบความแปลกแห่งความแตกต่างและไม่แตกต่างแห่งปฏิสนธิและจุตินั้นโดยขันธ์เป็นต้นเหล่านี้

แปลกอย่างไร ก็บางทีปฏิสนธิอันมีขันธ์ ๔ ไม่แตกต่างกัน (กับจุติ) แม้โดยอารมณ์มีขึ้นในลำดับแห่งอรูปจุติที่มีขันธ์ ๔ (เหมือนกัน) ก็มี บางทีปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นมหัคคตะและเป็นภายใน มีขึ้นในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์ไม่เป็นมหัคคตะและเป็นภายนอกก็มี นี้เป็นนัยในพวกอรูปภูมิเท่านั้นก่อน อนึ่ง บางคราว กามาวจรปฏิสนธิมีขันธ์ (ครบ) ๕ มีในลำดับแห่งอรูปจุติที่มีขันธ์ ๔ (คือจุติจากอรูปภูมิมาปฏิสนธิในกามาวจรภูมิ) ก็มี บางทีอรูปปฏิสนธิมีขันธ์ ๔ มีในลำดับแห่งกามาวจรจุติบ้าง แห่งรูปาวจรจุติบ้าง อันมีขันธ์ ๕ ก็มี อย่างนี้เป็นปฏิสนธิมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน[๑] มีในลำดับแห่งจุติที่มีอารมณ์เป็นอดีต ทุคติปฏิสนธิบางอย่าง มีในลำดับแห่งสุคติจุติบางอย่าง (เช่นคนบางคนตายไปเกิดเป็นสัตว์บางชนิด) ก็มี สเหตุกปฏิสนธิ มีในลำดับแห่งอเหตุกจุติก็มี ติเหตุกปฏิสนธิ มีในลำดับแห่งทุเหตุกจุติก็มี โสมนัสสหคตปฏิสนธิมีในลำดับแห่งอุเบกขาสหคตจุติก็มี ปฏิสนธิประกอบด้วยปีติ มีในลำดับแห่งจุติที่ไม่ประกอบด้วยปีติก็มี ปฏิสนธิมีวิตก มีในลำดับแห่งจุติที่ไม่มีวิตกก็มี ปฏิสนธิมีวิจารมีในลำดับแห่งจุติที่ไม่มีวิจารก็มี ปฏิสนธิที่มีทั้งวิตกและวิจาร มีในลำดับแห่งจุติที่ไม่มีทั้งวิตกและวิจารก็มี อนึ่ง พึงประกอบ (คำ) เข้าตามที่ควรประกอบได้โดยคำตรงกันข้ามแห่งบทนั้นๆ เถิด

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๒๗/๑๗๕

[๖๓๒]　　อันวิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาฉะนี้
นั่นก็เป็นแต่ธรรมเข้าถึงภพอื่น ความเคลื่อนมา
แต่ภพนั้นของ ก็ไม่มี (แต่ว่า)
เว้นเหตุแต่ภพนั้นเสียก็ไม่มี

ก็วิญญาณที่ได้ปัจจัยดังกล่าวมาฉะนี้ นั่นก็เป็นแต่เพียงรูปธรรมและอรูปธรรม เมื่อเกิดขึ้นก็เรียกว่า เข้าถึงภพอื่น มิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ อีกทั้งความเคลื่อนจากอดีตภพมาในภพนี้ก็ไม่มี แต่ว่าเว้นเหตุแต่อดีตภพนั้นเสีย ความปรากฏขึ้นในภพนี้ก็ไม่มี ข้าพเจ้าจักประกาศความเป็นไปแห่งวิญญาณดังกล่าวนี้นั้นโดยลำดับแห่งปฏิสนธิจากจุติแห่งมนุษย์ซึ่งเห็นได้ชัด

ก็ในอดีตภพ เมื่อบุคคลผู้จวนจะตายเพราะความสิ้นไปเอง หรือเพราะการกระทำ (ร้าย) ก็ตาม ไม่อาจทนความรุมแห่งศัสตราคือมารณัตติกเวทนา (ความเจ็บชนิดถึงตาย) ทั้งหลายซึ่งเชือดเฉือนเส้นเอ็นทั่วอวัยวะใหญ่น้อยเหลือที่จะทนได้ ครั้นร่างกายซูบซีดไปโดยลำดับ ดุจใบตาลสดที่เขาวางไว้ในแดดค่อยเหี่ยวแห้งไป ฉะนั้น ครั้นอินทรีย์ทั้งหลายมีจักษุเป็นต้นดับไป เมื่อกายินทรีย์ มนินทรีย์ และชีวิตินทรีย์คง (เหลือ) อยู่แต่ในหทยวัตถุ วิญญาณซึ่งอาศัยหทยวัตถุเท่าที่เหลืออยู่ในขณะนั้น ก็ปรารภครุกรรม (กรรมหนัก) สมาเสวิตกรรม (กรรมที่ทำเนืองๆ) อาสันนกรรม (กรรมที่ทำเมื่อใกล้ตาย) ปุพเพกตกรรม (กรรมที่ทำไว้ในปางก่อน) อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งได้แก่สังขารอันได้ปัจจัยที่เหลือ (มีอวิชชาเป็นต้น) เป็นไปหรือปรารภเอาวิสัย (คือวรรณรูปารมณ์) กล่าวคือกรรมนิมิตและคตินิมิตที่เข้าไปปรากฏแก่วิญญาณนั้นเป็นไป ตัณหาในวิสัยนั้นอันมีโทษที่อวิชชาปกปิดไว้เพราะยังละตัณหาอวิชชาไม่ได้ ก็ชักเอาวิญญาณที่เป็นไปอยู่อย่างนี้นั้นไป สังขาร (คือเจตนา) ที่เกิดร่วมกัน ก็ (ช่วย) ซัด (วิญญาณนั้น) ไป วิญญาณที่ถูกตัณหาชักไปยังไม่สิ้น ถูกสังขารทั้งหลายซัดไปด้วยอำนาจสันตติอยู่นั้นก็ละทิ้งที่อาศัยเดิมด้วย ได้ที่อาศัยใหม่ที่กรรมสร้างขึ้น น่าพอใจบ้าง ไม่น่าพอใจบ้างเป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลายมีอารัมมณปัจจัยเป็นต้น ดุจคนหน่วงเหนี่ยวเชือกซึ่งผูกต้นไม้ที่ฝั่งในไว้ข้ามคลองไปฉะนั้นแล

ก็ในวิญญาณที่เป็นไปนี้ วิญญาณดวงก่อน เรียกว่า จุติเพราะเคลื่อนไป ดวงหลัง เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาณ เพราะสืบต่อมาแต่เบื้องต้นแห่งภพอื่น วิญญาณนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า จากภพก่อนมาในภพนี้หามิได้ อีกทั้งเว้นเหตุมีกรรม สังขาร ตัณหาผู้ชัก และวิสัยเป็นต้นจากภพก่อนนั้นเสีย มันก็ปรากฏมีขึ้นหาได้ไม่

[๖๓๓] สภาวธรรมทั้งหลายมีเสียงสะท้อนเป็นต้น พึงเป็นนิทัศนะใน
ข้อนี้ได้ อนึ่ง เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือความสืบต่อ)
ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มี

แท้จริง สภาวธรรมทั้งหลายมีประการคือเสียงสะท้อน ประทีป ตรา และรูปสะท้อน (คือเงา) พึงเป็นนิทัศนะในข้อนี้ คือในความมิได้มาในภพนี้แต่ภพก่อน และในความเกิดขึ้นด้วยเหตุที่เนื่องมาแต่ภพอดีตแห่งวิญญาณนั้น เหมือนอย่างว่า เสียงสะท้อน ประทีป ตรา และเงา ย่อมมีปัจจัยมีเสียงเป็นต้นเป็นเหตุจึงมี เว้นเสียงเป็นต้นเสีย ก็หาไปได้ไม่ ฉันใด จิตนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน

อนึ่ง ในข้อนี้ **เพราะความเนื่องกันในสันดาน (คือการสืบต่อ) ความเป็นอันเดียวกันจึงไม่มี ทั้งความต่างกันก็ไม่มีด้วย (สนฺตานพนฺธโต นตฺถิ เอกตา นาปิ นานตา)** จริงอยู่ ผิว่า เมื่อความสืบเนื่องกันในสันดาน (คือความสืบต่อ) ยังมีอยู่ ความเป็นอันเดียวกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมี นมส้มก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เกิดมาแต่นมสด แม้ความต่างกันอย่างเด็ดขาดจะพึงมีเล่า นมส้มก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่สืบเนื่องมาแต่นมสดน่ะซิ นัยการประกอบในสิ่งที่เป็นเหตุและที่เกิดแต่เหตุทั้งปวงก็นัยนี้ เพราะเมื่อเป็นอย่างนั้น (คือเมื่อถือว่าเหตุกับผลเป็นอันเดียวกันหรือต่างกัน เป็นคนละอันเด็ดขาดไปอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นนั้น) การลบล้างโวหารของโลกทั้งปวงก็จะมีขึ้น แต่การลบล้างโวหารของโลกนั้นบัณฑิตไม่ปรารถนา เพราะเหตุนั้น ความเป็นอันเดียวกัน หรือความต่างกันเด็ดขาดในสิ่งที่เป็นเหตุและผลอันเนื่องกันในสันดานทั้งหลายนี้บัณฑิตจึงไม่ควรข้องแวะ (คืออย่าใส่ใจ)

[๖๓๔] ในข้อนี้ โจทกาจารย์กล่าวว่า เมื่อเป็นความปรากฏ (เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ) โดยมิได้เลื่อนมา (แต่ภพก่อน) อย่างนั้น เพราะขันธ์ทั้งหลายที่มีอยู่ในอัตภาพมนุษย์นี้ดับไป และเพราะกรรมที่เป็นปัจจัยแก่ผลไม่ไปในที่เกิดแห่งผลนั้น ผลนั้นจะพึงมีแก่ผู้อื่นและแต่กรรมอื่นหรือ อนึ่ง เมื่อผู้เข้าไปเสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า เพราะเหตุนั้น วิธาน (คือกฎเกณฑ์) อันนี้ไม่ดีดอก ในคำท้วงนั้น ข้าพเจ้าจะเฉลยต่อไปนี้-

> ผล (แห่งกรรม) ที่มีในสันดาน (คือความสืบต่ออันหนึ่ง)
> หา (ไป) มีแก่ผู้อื่นไม่ และหามีแต่กรรมอื่นไม่ อภิสังขาร
> (สภาพที่ปรุงแต่ง) แห่งพืชทั้งหลาย เป็นสาธกแห่งความข้อ
> นี้ได้

แท้จริง ผล (แห่งกรรม) เมื่อเกิดขึ้นในสันดานอันหนึ่ง (ถึงแม้) เพราะความเป็นอันเดียวกันและความต่างกันเด็ดขาดในสันดานอันหนึ่งนั้นถูกปฏิเสธแล้ว ก็หา (กลาย) เป็นว่า (ไป)เกิดแก่ผู้อื่น หรือเป็นว่าเกิดแต่กรรมอื่นไปไม่ ก็อภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง)แห่งพืชทั้งหลายเป็นสาธกความแห่งคำนี้ได้ จริงอยู่ เมื่ออภิสังขารทั้งหลายแห่งพืชทั้งหลายมีพืชมะม่วงเป็นต้น อันธรรมชาติทำให้แล้ว ผลต่างๆ เมื่อเกิดขึ้นในกาลอื่นเพราะได้ปัจจัยในสันดานแห่งพืชนั้น ก็หาใช่เกิดขึ้นแก่พืชอื่นๆ ไม่ ทั้งหาใช่เกิดเพราะปัจจัยคืออภิสังขารอื่นไม่ แต่ว่า พืชเหล่านั้นหรืออภิสังขารเหล่านั้น ก็หา (ไป) ถึงที่เกิดผลไม่ ข้ออุปมัย บัณฑิตก็พึงทราบ ฉันนั้น อนึ่ง ความข้อนี้พึงทราบแม้โดยวิชชา ศิลปะ และโอสถเป็นต้น ที่บุคคลประกอบไว้ในตัวเด็กแล้ว (ไป) ให้ผลในตัว (คนนั้น) ที่เติบโตขึ้นเป็นต้น ในกาลอื่น (ภายหลัง) ก็ได้ แม้คำใดที่โจทกาจารย์กล่าวว่า "อนึ่ง เมื่อผู้เข้าไปเสวย (ผล) ไม่มี ผลนั้นจะพึงมีแก่ใครเล่า ข้าพเจ้าจะกล่าวเฉลยในคำนั้น (ต่อไป)

การสมมุติว่า (มี) ผู้เสวยย่อมเป็นอันสำเร็จได้ด้วย
ความเกิดขึ้นแห่งผล เหมือนการสมมุติว่า มีผล
เป็นอันสำเร็จด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลของต้นไม้ ฉะนั้น

เหมือนอย่างว่า ต้นไม้ จะเรียกว่า มีผล หรือว่า เผล็ดผลก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลไม้อันเป็นส่วนหนึ่งแห่งสภาวธรรมทั้งหลายที่เรียกว่าต้นไม้นั่นเอง ฉันใด เทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม จะเรียกว่า ได้เสวย (ผล) หรือจะเรียกว่า ผู้ได้รับความสุข ผู้ได้รับความทุกข์ก็ตาม ก็ด้วยความเกิดขึ้นแห่งผลคือสุขทุกข์ ซึ่งนับเป็นอุปโภค (ของเสวย) เป็นส่วนหนึ่งแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เรียกว่าเทวดาและมนุษย์ ก็ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ความหมายอะไรๆ ด้วยผู้เข้าไปเสวยอื่น (นอกไปจากขันธ์) ในข้อว่าด้วยผู้เข้าไปเสวย (ผล) นี้ หามีไม่

[๖๓๕] แม้โจทกาจารย์ใดพึงกล่าวว่า "แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น สังขารเหล่านี้เมื่อมีอยู่ จึงเป็นปัจจัยแก่ผลหรือ หรือว่าเมื่อไม่มีอยู่ก็เป็นปัจจัยแก่ผลได้เล่า ก็ถ้าเมื่อมีอยู่จึงเป็นปัจจัยได้ วิบากก็จะพึงมีแต่ปวัตติขณะ (คือในขณะที่สังขารเป็นไปอยู่) เท่านั้น ถ้าเมื่อไม่มี ก็เป็นปัจจัยได้เล่า ก็จะนำผลมาให้ได้เป็นนิตย์ไปทั้งในขณะก่อนปวัตติ (คือในขณะทำกรรม) ทั้งภายหลังปวัตติ (คือเมื่อให้ผลสำเร็จแล้ว) ล่ะซิ"

โจทกาจารย์ผู้นั้นพึงได้รับเฉลยดังนี้ว่า-

สังขารทั้งหลายนี้เป็นปัจจัย (แห่งผล) เพราะทำ (ผล)
ขึ้น แต่จะนำผลมาให้เป็นนิตย์หามิได้ กิริยามีการค้ำประกัน
เป็นต้น พึงทราบว่า เป็นนิทัศนะในข้อนั้นได้

แท้จริง สังขารทั้งหลายย่อมเป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นนั่นเอง ไม่ใช่เพราะมันมีอยู่หรือไม่มี ดังพระบาลีว่า "จักขุวิญญาณที่เป็นวิบากย่อมเกิดขึ้นเพราะได้ทำได้สั่งสมกามาวจรกุศลกรรมไว้แล้ว"เป็นต้น[๑] และเป็นปัจจัยแก่ผลของตน ตามที่ควรแล้วก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีก เพราะเป็นวิบากไปแล้ว (คือให้ผลสำเร็จ

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๔๓๑/๑๒๔

แล้ว) กิริยามีการค้ำประกันเป็นต้น (ดังจะกล่าวต่อไป) นี้ พึงทราบว่าเป็นนิทัศนะในการอธิบายความข้อนี้ได้ เหมือนอย่างทางโลก ผู้ใดเป็นนายประกันเพื่อมอบผลประโยชน์อะไรๆ (ให้เจ้าทรัพย์) หรือซื้อของก็ตาม กู้หนี้ก็ตาม ก็เพียงแต่การทำกิริยานั้น (คือประกันหรือซื้อหรือกู้) แห่งผู้นั้น เป็นปัจจัยในการมอบประโยชน์นั้นให้เป็นต้น หาใช่ความมีอยู่หรือไม่มีแห่งกิริยา (เป็นปัจจัย) ไม่ และเบื้องหน้าแต่มอบผลประโยชน์นั้นให้ (แล้ว) เป็นต้นไป เขาก็ไม่เป็นลูกหนี้อีกเลย เพราะอะไร เพราะเขาได้ทำการมอบ (ผลประโยชน์) เป็นต้นให้แล้ว ฉันใด แม้สังขารทั้งหลายก็เป็นปัจจัยแก่ผลของตน เพราะทำ (ผล) ขึ้นเท่านั้น และเบื้องหน้าแต่ให้ผลตามที่ควร (แล้ว) ไปก็ไม่เป็นปัจจัยนำผลมาให้อีกต่อไป ฉันนั้นแล ความเป็นไปแห่งปฏิสนธิวิญญาณที่เป็นไปทั้ง ๒ ส่วน โดยเป็นวิญญาณผสมและไม่ผสมเพราะสังขารเป็นปัจจัย เป็นอันแสดงแล้วด้วยนิเทศกถาเพียงเท่านี้

[๖๓๖] บัดนี้ เพื่อกำจัดความเลือนหลงในวิปากวิญญาณ ๓๒ ทั้งหมดนั้นนั่นแหละ

บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนี้ (ว่า) เป็นปัจจัยแก่
วิปากวิญญาณเหล่าใด และอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลาย
มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือหลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิ
และปวัตติ

ความในคาถานั้นว่า แหล่งเกิดเหล่านี้ คือ ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ชื่อว่า**แหล่งเกิดมีภพเป็นต้น (ภวาทโย นาม)** สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่วิญญาณเหล่าใดในตอนปฏิสนธิกาล และในปวัตติกาลในแหล่งเกิดมีภพเป็นต้นนี้ และเป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้นเถิด

ในสังขารเหล่านั้น พรรณนาในปุญญาภิสังขารก่อน ปุญญาภิสังขารประเภท (กุศล) เจตนา ๘ ฝ่ายกามาวจร โดยไม่แยกกัน ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๙ ในสุคติกามภพโดยส่วนสอง คือ โดยเป็นกรรมปัจจัยในขณะต่างกันด้วย โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยด้วย ในปฏิสนธิกาล ปุญญาภิสังขารประเภทกุศลเจตนา ๕ ฝ่ายรูปาวจรเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๕ ในรูปภพเฉพาะในปฏิสนธิกาล

อนึ่ง ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรมีประเภทดังกล่าวแล้วเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณกามภูมิ ๗ เว้นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่สหรคตด้วยอุเบกขาในสุคติกามภพโดยส่วนสอง ตามนัยที่กล่าวแล้วในปวัตติกาล (แต่) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล ปุญญาภิสังขารประเภทที่กล่าวแล้วนั้นแหละเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๕ ในรูปภพในปวัตติกาล (ก็เป็นปัจจัยโดยส่วนสองอย่างนั้น) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล ส่วนในทุคติกามภพ ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรที่กล่าวนั้นเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณกามภูมิทั้ง ๘ โดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน ในปวัตติกาลได้ (แต่) ไม่เป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาล ในทุคติกามภพนั้นในนรก ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรนั้น ก็เป็นปัจจัยในการประสบอิฏฐารมณ์ได้ ในคราวต่างๆ เช่นคราวจาริกเยี่ยมนรกเป็นต้น แห่งพระโมคคัลลานเถระ อนึ่ง อิฏฐารมณ์ย่อมมีได้ในพวกสัตว์ดิรัจฉาน และในพวกเปรตที่มีฤทธิ์มากด้วยเหมือนกัน

ปุญญาภิสังขารฝ่ายกามาวจรนั้นแหละเป็นปัจจัยแก่วิญญาณที่เป็นกุศลวิบากทั้ง ๑๖ ดวง ในสุคติกามภพโดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาลและในปฏิสนธิกาล แต่ว่าโดยไม่แยกกัน (คือรวมกามาวจรและรูปาวจรเข้าด้วยกัน) ปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๑๐ ในรูปภพ โดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาลด้วย

อปุญญาภิสังขารประเภทอกุศลเจตนา ๑๒ เป็นปัจจัยแก่วิญญาณดวง ๑ ในทุคติกามภพ โดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกันในปฏิสนธิกาล (แต่) ไม่เป็นในปวัตติกาล เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาณ ๖ ในปวัตติกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาณทั้ง ๗ ทั้งในปวัตติกาล และปฏิสนธิกาล

ส่วนในสุคติกามภพ อปุญญาภิสังขารก็เป็นปัจจัยแก่อกุศลวิปากวิญญาณทั้ง ๗ นั้น (โดยส่วนสอง) อย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล ในรูปภพก็เป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๔ (โดยส่วนสอง) อย่างนั้นเหมือนกันในปวัตติกาล (แต่) ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล ก็แต่ว่าความที่อปุญญาภิสังขารเป็นปัจจัยในรูปภพนั้น เป็นโดยเห็นรูปที่ไม่น่าปรารถนา และได้ยินเสียงที่ไม่น่าปรารถนาในกามาวจรภพ

เพราะว่าในพรหมโลก อันสิ่งที่ไม่น่าปรารถนามีรูปที่ไม่น่าปรารถนาเป็นต้นหามีไม่ แม้ในกามาวจรเทวโลกก็เหมือนกัน

ส่วนอเนญชาภิสังขารเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๔ ในอรูปภพ โดยส่วนสองอย่างนั้นเหมือนกัน ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล

สังขารเหล่านี้เป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณเหล่าใด ด้วยอำนาจปฏิสนธิและปวัตติในภพทั้งหลาย และเป็นปัจจัยโดยประการใด พึงทราบโดยประการนั้นดังกล่าวมานี้ก่อน แม้ในกำเนิดเป็นต้นก็พึงทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน

[๖๓๗] นี้เป็นคำชี้แจงข้อสำคัญในกำเนิดเป็นต้นนั้นตั้งแต่เบื้องต้นต่อไป ก็เพราะว่าในสังขารเหล่านี้ อันดับแรก เพราะเหตุที่ปุญญาภิสังขารให้ปฏิสนธิในภพ ๒ **(**คือกามภพและรูปภพ**)** แล้วให้วิบากทั้งปวงของตนเกิด ก็ให้ปฏิสนธิในกำเนิด ๔ มีอัณฑชะเป็นต้น ในคติ ๒ กล่าวคือเทวดาและมนุษย์ ในวิญญาณฐิติ ๔ ได้แก่ นานัตตกายนานัตตสัญญี **(**สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกันมีสัญญาต่างกัน**)** นานัตตกายเอกัตตสัญญี **(**สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายต่างกันแต่มีสัญญาอย่างเดียวกัน**)** เอกัตตกายนานัตตสัญญี **(**สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันแต่มีสัญญาต่างกัน**)** เอกัตตกายเอกัตตสัญญี **(**สัตว์เหล่าหนึ่งมีกายอย่างเดียวกันมีสัญญาอย่างเดียวกัน**)** และในสัตตาวาสเพียง ๔ เพราะว่า ในอสัญญีสัตตาวาส ปุญญาภิสังขารนั้นปรุงแต่งแต่เพียงรูปอย่างเดียวเท่านั้น แล้วให้วิบากทั้งปวงของตนเกิดอย่างเดียวกันนั้น ฉะนั้น ปุญญาภิสังขารนี้จึงเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๒๑ ในภพ ๒ กำเนิด ๔ คติ ๒ วิญญาณฐิติ ๔ และสัตตาวาส ๔ เหล่านี้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาลตามกำเนิด

ส่วนอปุญญาภิสังขาร เพราะเหตุที่ย่อมให้ผลโดยปฏิสนธิในกามภพภพเดียวเท่านั้น ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ที่เหลือ ในวิญญาณฐิติเดียวคือนานัตตกายเอกัตตสัญญี และในสัตตาวาสเดียวก็เช่นนั้น ฉะนั้น อปุญญาภิสังขารนี้จึงเป็นปัจจัยแก่วิปากวิญญาณ ๗ ในภพเดียว ในกำเนิด ๔ ในคติ ๓ ในวิญญาณฐิติเดียว และในสัตตาวาสเดียว โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล

ส่วนอเนญชาภิสังขาร เพราะเหตุที่ย่อมให้ผลโดยปฏิสนธิในอรูปภพภพเดียวเท่านั้น ในโอปปาติกะกำเนิดเดียว ในเทวคติเดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ มีชั้นอากาสานัญจายตนะเป็นต้น และในสัตตาวาส ๔ มีชั้นอากาสานัญจายตนะเป็นต้น ฉะนั้น อเนญชาภิสังขารนี้จึงเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ๔ ในภพเดียว ในกำเนิดเดียว ในคติเดียว ในวิญญาณฐิติ ๓ ในสัตตาวาส ๔ โดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกันทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล[๑] โดยนัยดังกล่าวมานี้

> บัณฑิตพึงเข้าใจสังขารทั้งหลายนี้ (ว่า) เป็นปัจจัยแก่
> วิปากวิญญาณเหล่าใดและอย่างไร ในแหล่งเกิดทั้งหลาย
> มีภพเป็นต้น ด้วยอำนาจ (คือหลักบังคับ) แห่งปฏิสนธิ
> และปวัตติ

นี้เป็นกถาอย่างพิสดาร ในบทว่า **เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี (สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ)**

ว่าโดยพิสดารในบทว่า เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

ว่าโดยความพิสดารแห่งบทว่าเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี

[๖๓๘] ในบทว่า **เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี**

> บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย
> โดยความเป็นไป (แห่งนามรูป) ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้น
> โดยสงเคราะห์ (ย่อเข้า) โดยปัจจยนัย

ก็ในข้อนี้ว่า **โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย (วิภาคา นามรูปานํ)** มีวินิจฉัยว่า ขันธ์ ๓ มีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่า**นาม (นามํ)** เพราะน้อมไปมุ่งหน้าต่ออารมณ์ มหาภูต

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๑๘๑

รูป ๔ ประการและรูปที่อาศัยแห่งมหาภูตรูป ๔ ชื่อว่า**รูป (รูปํ)** วิภาค (คือประเภท) แห่งนามรูปนั้นได้กล่าวไว้ ในขันธนิเทศแล้วแล วินิจฉัยในข้อว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** นั้น โดยวิภาคแห่งนามรูปทั้งหลาย พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้เป็นอันดับแรก

ส่วนในข้อนี้ว่า **โดยความเป็นไป ในแหล่งเกิดทั้งหลายมีภพเป็นต้น (ภวาทีสุ ปวตฺติโต)** นี้ มีวินิจฉัยว่า **นาม**ย่อมเป็นไปในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติทั้งปวง และในสัตตาวาสที่เหลือ เว้นสัตตาวาสหนึ่ง **รูป**ย่อมเป็นไปในภพ ๒ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๔ ข้างต้น ในสัตตาวาส ๕

ก็แลเมื่อนามรูปนี้เป็นไปอยู่อย่างนั้น เพราะเหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์คัพภเสยยกะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ (เพศ) และแห่งเหล่าสัตว์อัณฑชะกำเนิดที่ยังไม่แสดงภาวะ สันตติสีสะ (คือรูปกลาปเป็นต้น เป็นมูลแห่งการสืบต่อ) ๒ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจวัตถุทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งหทยรูป) และกายทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งกายประสาท) และอรูปขันธ์ ๓ ย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป (ก็) สภาวธรรม ๒๓ ประการ คือ สภาวธรรม ๒๐ ประการ โดยเป็นรูปรูป (คือรูปที่สำเร็จแล้ว) และอรูปขันธ์ ๓ นั่นแหละ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่านามรูปเกิดมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย แต่โดยถือเอารูปที่ยังไม่ได้ถือเอา (คือถือเอาแต่ที่ไม่ซ้ำกัน) ชักรูปธรรม ๙ จากสันตติสีสะหนึ่งออกเสีย ก็เหลือ ๑๔ เพิ่มภาวทสกะ (หมวดรูป ๑๐ ทั้งภาวรูป) สำหรับสัตว์ที่มีภาวะ (แล้ว) ก็เป็น ๓๓ ประการ โดยถือเอารูปที่ยังมิได้ถือเอา ชักรูปธรรม ๑๘ ออกจากสันตติสีสะ ๒ หมวดออกไปเสีย ก็เหลือ ๑๕ (วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ) สำหรับสัตว์ ๒ กำเนิดนั้น

แต่เพราะเหตุที่ในเหล่าสัตว์โอปปาติกะกำเนิด ในปฏิสนธิขณะแห่งรูปพรหมมีจำพวกพรหมกายิกะเป็นต้น สันตติสีสะ ๔ โดยเป็นรูปด้วยอำนาจแห่งจักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตินทริยนวกะ และอรูปขันธ์ ๓ ย่อมปรากฏขึ้น ฉะนั้น โดยกระจายรูปของรูปพรหมเหล่านั้นออกไป สภาวธรรม ๔๒ ประการนี้ คือ สภาวธรรม (คือรูปธรรม) ๓๙ ประการโดยเป็นรูปรูป และอรูปขันธ์ ๓ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่า

นามรูปเกิดมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย แต่โดยถือเอารูปที่ยังไม่ได้ถือเอา ชักสภาวธรรม ๒๗ ประการจากสันตติสีสะ ๓ หมวดออกเสีย ก็เหลือ ๑๕

ส่วนในกามภพ เพราะเหตุที่ในปฏิสนธิขณะแห่งเหล่าสัตว์จำพวกโอปปาติกะกำเนิดที่เหลือก็ดี แห่งเหล่าสัตว์สังเสทชะกำเนิดก็ดี ซึ่งมีภาวะและอายตนะครบ สันตติสีสะ ๗ โดยเป็นรูป และอรูปขันธ์ ๓ ย่อมปรากฏขึ้น ฉะนั้น โดยกระจายรูปเหล่านั้นออกไป สภาวธรรม ๗๓ ประการนี้ คือ สภาวธรรม ๗๐ โดยเป็นรูปรูป และอรูปขันธ์ ๓ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่านามรูปเกิดมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย แต่โดยถือเอานามรูปที่ยังไม่ได้ถือเอา ชัก (รูป) สภาวธรรม ๕๔ ประการจากรูปสันตติสีสะ ๖ หมวดออกเสีย ก็เหลือ ๑๙ นี้เป็นการนับอย่างสูง ส่วนอย่างต่ำ การนับนามรูปอันมีวิญญาณเป็นปัจจัยในปฏิสนธิแห่งเหล่าสัตว์ผู้มีรูปสันตติสีสะนั้นๆ บกพร่อง ก็พึงทราบโดยลดหย่อนลงไปบ้างขยายออกไปบ้างตามเกณฑ์แห่งสันตติสีสะนั้นๆ เถิด

ส่วนในปฏิสนธิแห่งอรูปพรหมทั้งหลาย ก็ปรากฏแต่อรูปขันธ์ ๓ ในปฏิสนธิแห่งเหล่าอสัญญีพรหม ปรากฏแต่ชีวิตินทริยนวกะโดยเป็นรูปเท่านั้น นี้เป็นนัยในปฏิสนธิก่อน

ส่วนในปวัตติกาล สุทธัฏฐกรูป (กลุ่มรูป ๘ ล้วน คืออวินิพโภครูป) อันมีอุตุเป็นสมุฏฐาน (คือเตโชธาตุ) ที่เป็นไปพร้อมกับปฏิสนธิจิต ย่อมปรากฏขึ้นในฐิติขณะแห่งปฏิสนธิจิต ในทุกส่วนที่เป็นไปแห่งรูป แต่ปฏิสนธิจิตหาให้รูปตั้งขึ้นได้ไม่ แท้จริงปฏิสนธิจิตนั้นไม่อาจให้รูปตั้งขึ้นได้เพราะเป็นจิตมีกำลังน้อย เหตุที่ (หทัย) วัตถุยังมีกำลังอ่อน เหมือนคนตกเหว ไม่สามารถเป็นที่อาศัยแห่งคนอื่นได้ ฉะนั้น จำเดิมแต่ภวังคจิตดวงแรกต่อแต่ปฏิสนธิจิตไป สุทธัฏฐกรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานจึงปรากฏขึ้นถึงกาลที่เสียงปรากฏ (คือถึงคราวจะเกิดเสียงได้) สัททนวกะ (กลุ่มรูป ๙ ทั้งเสียง) จึงปรากฏขึ้น แต่อุตุที่เป็นไปต่อแต่ปฏิสนธิขณะนั่นแหละ และแต่จิตด้วย ส่วนเหล่าสัตว์ใด เป็นคัพภเสยยกสัตว์ อาศัยกพฬีการาหารเป็นอยู่ สุทธัฏฐกรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในสรีระของสัตว์เหล่านั้นซึ่งมีอาหารที่มารดากลืนกินลงไปซึมซาบเข้าไปตามพระบาลีว่า

"มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์นั้นบริโภคข้าว น้ำ
โภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น
ก็ยังอัตภาพให้เป็นไปในครรภ์
ด้วยข้าวน้ำโภชนาหารอย่างนั้น"[๑]

สำหรับโอปปาติกะสัตว์ทั้งหลาย สุทธัฏฐกรูปซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ย่อมปรากฏในกาลที่กลืนกินเขฬะที่อยู่ในปากของตนลงไปเป็นครั้งแรก เพราะเหตุนั้น โดยรวมกันเข้า สภาวธรรม ๙๙ ประการ คือ รูป ๙๖ ประการ ได้แก่ รูป ๒๖ ด้วยอำนาจแห่งสุทธัฏฐกรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน (๘) และแห่งนวกรูป ๒ อย่างสูงอันมีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน (๑๘) และรูป ๗๐ ประการที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเกิดขึ้น ๓ วาระในขณะจิตหนึ่งๆ ซึ่งท่านกล่าวมาก่อนแล้ว และอรูปขันธ์ ๓ (รวมเป็น ๙๙) หรือเพราะเหตุที่เสียงเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอนเพราะปรากฏในกาลบางคราวเท่านั้น ฉะนั้น ชักเสียงทั้ง ๒ อย่างนั้น (คือ ที่เป็นอุตุสมุฏฐานและจิตตสมุฏฐาน) ออกเสีย สภาวธรรมจำนวนนี้ก็เป็น ๙๗ ประการ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อว่า**นามรูป** มีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย แห่งเหล่าสัตว์ทั้งปวงตามที่เป็น ด้วยว่า เมื่อสัตว์ทั้งปวงนั้นแม้หลับไป แม้มัวเมา แม้กินอยู่ แม้ดื่มอยู่ สภาวธรรมอันมีวิญญาณเป็นปัจจัยเหล่านี้ ก็คงเป็นไปทั้งกลางวันและกลางคืน ก็แลความที่สภาวธรรมเหล่านี้มีวิญญาณเป็นปัจจัยนั้น ข้าพเจ้าจักพรรณนาข้างหน้า

ส่วนในรูปเหล่านั้น กัมมชรูปนี้ใด กัมมชรูปนั้นแม้ตั้งขึ้นก่อนในภพ กำเนิด คติ (วิญญาณ) ฐิติ สัตตาวาสทั้งหลาย (แต่หาก) รูป ๓ สมุฏฐาน (คือ อุตุ จิต อาหาร) ไม่ช่วยอุปถัมภ์แล้ว ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้ แม้รูป ๓ สมุฏฐานเล่า (หาก) กัมมชรูปนั้นไม่อุปถัมภ์ก็ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน (เหมือนกัน) ที่แท้นั้น รูปทั้ง ๔ สมุฏฐานนี้ต่างอุปถัมภ์กันและกันไว้นั่นแลจึงไม่ตกไปเสีย ตั้งอยู่ได้ ปี ๑ ก็มี ๒ ปี ก็มี ฯลฯ ถึง ๑๐๐ ปีก็มี เป็นไปตราบเท่าสิ้นอายุ หรือสิ้นบุญแห่งสัตว์เหล่านั้น

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๘

ดังกลุ่มไม้อ้อที่รากยึดไว้ทั้ง ๔ ทิศ แม้ถูกลมพัดก็ตั้งอยู่ได้ และดังพวกคนเรือแตกที่ได้ที่พึ่งในที่ไหนๆ สักแห่งในมหาสมุทรแล้วแม้ถูกกำลังคลื่นซัดก็ทรงตัวอยู่ได้ฉะนั้นแล การวินิจฉัยในข้อนี้ว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** โดยความเป็นไปในแหล่งทั้งหลายมีภพเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ประการหนึ่ง

[๖๓๙] ส่วนในข้อนี้ว่า **โดยสงเคราะห์ (สงฺคหา)** มีวินิจฉัยว่า นามมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยอย่างเดียว ทั้งในปวัตติกาลและปฏิสนธิกาล ในอรูปภพ และในปวัตติกาล ในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี รูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยอย่างเดียว ในทุกกาลในพวกอสัญญสัตว์ และ (เฉพาะ) ในปวัตติกาล ในปัญจโวการภพ อันใดก็ดี และนามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย ในทุกกาลในปัญจโวการภพอันใด นามและรูปทั้งปวงนั้น บัณฑิตพึงสงเคราะห์เข้าโดยเอกเทสสรูเปกเสสนัย (นัยที่แสดงโดยการคงศัพท์ที่มีรูปเหมือนกันเพียงบางส่วนให้เหลือไว้เพียงศัพท์เดียว) อย่างนี้ คือ นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่านามรูป แล้วพึงทราบเถิดว่า ชื่อว่านามรูปมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

หากมีคำท้วงว่า คำวินิจฉัยนี้ไม่ชอบ เพราะในพวกอสัญญสัตว์ไม่มีวิญญาณ คำแก้พึงมีว่า ไม่ชอบหามิได้ (เพราะเหตุดังต่อไปนี้)

> วิญญาณที่เป็นเหตุแห่งนามรูปนี้ใด วิญญาณนั้นปราชญ์
> ทราบกันว่า มี ๒ ส่วน คือ วิปากวิญญาณ (วิญญาณที่เป็นวิบาก) และอวิปากวิญญาณ (วิญญาณที่ไม่ใช่วิบาก) เพราะเหตุ
> ที่วิญญาณมี ๒ ส่วน คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแท้

จริงอยู่ วิญญาณใดเป็นเหตุแห่งนามรูป วิญญาณนั้นปราชญ์ทราบกันว่า มี ๒ ส่วน โดยแยกเป็นวิปากวิญญาณและอวิปากวิญญาณ ในพวกอสัญญสัตว์ ก็วิญญาณนี้เองเป็นรูป มีเพราะปัจจัยคืออภิสังขารวิญญาณที่เป็นไปในปัญจโวการภพ เพราะเป็นรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ในปวัตติกาลในปัญจโวการภพก็อย่างนั้น คือในขณะจิตมีกุศลจิตเป็นต้น รูปก็มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เพราะเหตุนั้น คำวินิจฉัยนี้จึงชอบแล้ว

วินิจฉัยในข้อนี้ว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ** โดยสงเคราะห์เข้า บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

[๖๔๐] ส่วนในข้อว่า **โดยปัจจยนัย (ปจฺจยนยา)** นี้ มีวินิจฉัยว่า

วิปากวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นาม ๙ ประการ
แก่วัตถุรูป (คือ หทัย) ก็ ๙ ประการ แก่รูปที่เหลือ ๘ ประการ

อภิสังขารวิญญาณ เป็นปัจจัยแก่รูปอย่างเดียว
ส่วนวิญญาณนอกนั้นเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้นๆ ตามควร

จริงอยู่ นามนั้นใดที่นับว่าเป็นวิบากในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดี วิปากวิญญาณที่เป็นไปในปฏิสนธิกาลบ้าง กาลอื่นบ้าง เป็นปัจจัย ๙ ประการแก่นามนั้นอันผสมกับรูปหรือมิได้ผสมก็ตาม โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย

เป็นปัจจัย ๙ ประการแก่วัตถุรูป โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปฏิสนธิกาล แต่เป็นปัจจัยแก่รูปที่เหลือเว้นวัตถุรูป โดยเป็นปัจจัยใน ๙ ปัจจัยนี้ ชักอัญญมัญญปัจจัยออกเสีย เหลือ ๘

ส่วนอภิสังขารวิญญาณ เป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่รูปอสัญญีสัตว์บ้าง กัมมชรูปในปัญจโวการภพบ้าง โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย โดยปริยายทางพระสูตร วิญญาณที่เหลือทั้งหมดนับตั้งแต่ภวังค์ดวงแรก พึงทราบว่า ย่อมเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้นๆ ตามควร แต่เมื่อจะแสดงปัจจยนัยแห่งนามรูปนั้นโดยพิสดาร ก็จำต้องขยายปัฏฐานกถาแม้ทั้งหมด เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่เริ่มวิตถารนัยนั้น

ในความที่วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูปนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่า **นามรูปในปฏิสนธิย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย** นี้ จะพึงทราบได้อย่างไร พึงแก้ว่า ทราบได้โดยพระสูตร และโดยยุตติ **(**คือข้ออนุมานที่ชอบด้วยเหตุ**)** จริงอยู่ ใน

พระสูตร ความที่นามธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นมีวิญญาณเป็นปัจจัยส่วนมาก เป็นอันสำเร็จได้ โดยนัยในพระสูตรเช่นว่า **สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นไปตามจิต (จิตฺตานุปริวตฺติโน ธมฺมา)** เป็นอาทิ[๑]

วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปแม้ที่มองไม่เห็น
ย่อมสำเร็จได้ โดยจิตตชรูปที่มองเห็นได้ในโลกนี้

ความว่า เมื่อจิตผ่องใสหรือไม่ผ่องใส รูปที่เป็นไปตามจิตนั้น เมื่อเกิดขึ้น เป็นรูปที่มองเห็นได้ และการอนุมานถึงรูปที่มองไม่เห็น ก็มีได้โดยรูปที่มองเห็น ดังนี้ ข้อว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแก่รูปปฏิสนธิแม้ที่มองไม่เห็นนั่น พึงทราบได้โดยจิตตชรูปที่มองเห็นได้ในโลกนี้ จริงอยู่ ความที่รูปแม้มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยได้ ดังรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน มาในคัมภีร์ปัฏฐาน วินิจฉัยในข้อนี้ว่า **เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ)** โดยปัจจยนัย บัณฑิตพึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้ ประการหนึ่ง

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ**

ว่าโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี

ในบทว่า **เพราะนามรูปเป็นปัจจัยสฬายตนะจึงมี**

นาม ได้แก่ขันธ์ ๓ รูปได้แก่รูปมีภูตรูปและวัตถุรูป
(หทยวัตถุ) เป็นต้น นามรูปนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสะ
เป็นปัจจัยแก่สฬายตนะนั้นอันทำให้เป็นเอกเสสะ
เช่นนั้นเหมือนกัน

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๖๒/๑๔

ความว่า นามรูปอันเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะนั้นใด ในนามรูปนั้น พึงทราบว่า ขันธ์ ๓ ประการมีเวทนาเป็นต้น ชื่อว่านาม ส่วนรูปเป็นธรรมชาติเนื่องด้วยความสืบต่อโดยเฉพาะพึงทราบว่า ท่านกล่าวรูปมีภูตรูปและวัตถุรูปเป็นต้นอย่างนี้คือ ภูตรูป ๔ ประการ วัตถุรูป ๖ ประการ ชีวิตินทริยรูป ๑ ก็นามรูปนั้นท่านทำให้เป็นเอกเสสะดังนี้คือ นามด้วย รูปด้วย ทั้งนามและรูปด้วย ชื่อว่านามรูป พึงทราบว่า ย่อมเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะที่ท่านทำให้เป็นเอกเสสะเหมือนกันอย่างนี้คือ ฉัฏฐายตนะ (อายตนะที่ ๖) ด้วย สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ เพราะเหตุไร (จึงทำเป็นเอกเสสะอย่างนั้น) เพราะในอรูปภพ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัย และนามนั้นก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ เท่านั้น หาเป็นปัจจัยแก่อายตนะอื่นไม่ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า **เพราะนามเป็นปัจจัย อายตนะที่ ๖ จึงมี (นามปจฺจยา ฉฏฺฐายตนํ)**[๑]

ในข้อนั้น หากมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่า **นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ** นี้ จะพึงทราบได้อย่างไร คำแก้พึงมีว่า ทราบได้โดยที่มีในเมื่อนามรูปมี จริงอยู่ เพราะมีนามและรูปนั้นๆ อายตนะนั้นๆ จึงมี หามีโดยประการอื่นไม่ ก็แลความที่อายตนะนั้นมีเพราะนามรูปนั้นมีนั้น จักมีแจ้งในปัจจยนัยทีเดียว เพราะฉะนั้น

ในปฏิสนธิกาล หรือในปวัตติกาลก็ดี นามใดและรูปใด
เป็นปัจจัยแก่อายตนะใด และเป็นปัจจัยโดยประการใด
ปราชญ์พึงนำพาโดยประการนั้นเถิด

นี้เป็นคำขยายความในคาถา (ปัจจยนัย) นั้น

แท้จริง ในอรูปภพ นามอย่างเดียว เป็นปัจจัย ๗ ประการ
(และ) ๖ ประการในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล นั้นว่า
โดยอย่างต่ำ

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๒๑/๒๘๘

เป็นอย่างไร **ในปฏิสนธิกาล (ปฏิสนฺธิยํ)** ก่อน โดยอย่างต่ำ นามย่อมเป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ ๗ ประการ โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปากปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย อนึ่ง ในปฏิสนธิกาลนี้ นามเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำพึงทราบโดยอำนาจเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

แม้ใน**ปวัตติกาล (ปวตฺเตปิ)** นามที่เป็นวิบากก็เป็นปัจจัยโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน แต่ในปัจจัยมีประการดังกล่าวโดยอย่างต่ำ นามนอกนี้ (คือ นามที่ไม่ใช่วิบาก) ย่อมเป็นปัจจัยโดยปัจจัย ๖ เว้นวิปากปัจจัย อนึ่ง ในปวัตติกาลนี้ นามฝ่ายวิบาก เป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มี อย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัย โดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำ พึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

แม้ในภพอื่น นามก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ใน
ปฏิสนธิกาล อย่างนั้น (คือ ๗ ประการ) เหมือนกัน
(แต่) เป็นปัจจัยแก่อายตนะนอกนี้ โดยอาการ ๖ ประการ

ความว่า แม้ในภพอื่นจากอรูปภพ คือในปัญจโวการภพ นามฝ่ายวิบากนั้นเป็นสหายกับ (คือร่วมกับ) หทยวัตถุ เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะอย่างต่ำก็เป็นปัจจัย ๗ ประการ เช่นอย่างที่กล่าวในอรูปภพเหมือนกัน แต่เป็นสหายกับมหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นอกนี้มีจักขายตนะเป็นต้น โดยอาการ ๖ โดยเป็น สหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย อนึ่ง ในปฏิสนธิกาลนี้ นามฝ่ายวิบากเป็นปัจจัยโดยประการอื่นบ้างก็มีอย่างนี้ คือ นามบางอย่างเป็นปัจจัยโดยเหตุปัจจัย บางอย่างเป็นปัจจัยโดยอาหารปัจจัย ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำพึงทราบโดยอำนาจแห่งเหตุปัจจัยเป็นต้นนั้น

แม้ในปวัตติกาล นามฝ่ายวิบากก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖
อันเป็นวิบากอย่างนั้น (คือ ๗ ประการ) (ส่วน) นามที่ไม่ใช่
วิบากเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิบาก ๖ ประการ

ความว่า แม้ในปวัตติกาล ในปัญจโวการภพ นามฝ่ายวิบากก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่เป็นวิบาก อย่างต่ำก็ ๗ ประการ ดังในปฏิสนธิกาลเช่นกัน ส่วนนามที่ไม่ใช่วิบากเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ ที่ไม่ใช่วิบาก อย่างต่ำ ๖ ประการเท่านั้น โดยชักวิปากปัจจัยออกเสียจากปัจจัย ๗ ประการนั้น ส่วนอย่างสูงและอย่างต่ำในปัจจัยนี้ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว

ในปวัตติกาลนั้นแหละ นามฝ่ายวิบากเป็นปัจจัยแก่
อายตนะ ๕ ที่เหลือ ๔ ประการ แม้นามที่ไม่ใช่วิบาก
ท่านก็ประกาศไว้เหมือนอย่างนั้น

ความว่า ในปวัตติกาลนั้นนั่นแหละ นามฝ่ายวิบากที่เป็นวัตถุแห่งประสาทมีจักษุประสาทเป็นต้นก็ดี นอกนั้นก็ดี ย่อมเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่เหลือ ๕ มีจักขายตนะเป็นอาทิ ๔ ประการ โดยเป็นปัจฉาชาตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ก็แลนามฝ่ายวิบากเป็นปัจจัยอย่างใด แม้นามที่ไม่ใช่วิบากท่านก็ประกาศไว้ (ว่าเป็นปัจจัย) อย่างนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า นามฝ่ายวิบากแม้แตกต่างกันโดยเป็นกุศลเป็นต้น ก็เป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ ประการนั้น ๔ ประการ นามอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใดๆ และเป็นปัจจัยโดยประการใด ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดี บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้

ส่วนรูปไม่เป็นปัจจัยแก่อายตนะอย่างเดียวในอรูปภพนี้
แต่ในปัญจโวการภพ
ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปเป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ
๖ ประการ ภูตรูปทั้งหลายเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕
โดยไม่แปลกกัน ๔ ประการ

ความว่า ในปฏิสนธิทางรูป วัตถุรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะ ๖ อย่างโดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ส่วนภูตรูป ๔ ประการเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ ประการมีจักขายตนะ

เป็นต้น สุดแต่อายตนะไหนจะเกิดขึ้น โดยเป็นสหชาตปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ทั้งในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาลโดยไม่แปลกกัน

ชีวิตรูปและอาหารรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะนั้น
ฝ่ายละ ๓ ประการ ในปวัตติกาล อายตนะ ๕
นั้นเล่าก็เป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะ ๖ ประการ วัตถุรูป
ก็เป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะนั้นเหมือนกัน ๕ ประการ

ส่วนชีวิตรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ ๕ นี้มีจักขายตนะเป็นต้น ๓ ประการโดยเป็นอัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และอินทรียปัจจัย ในปฏิสนธิกาลและในปวัตติกาล และอาหารก็เป็นปัจจัย ๓ ประการ โดยเป็นอัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และอาหารปัจจัย ก็อาหารนั้นเป็นปัจจัยแต่ในกายที่ซาบรสอาหารได้ของเหล่าสัตว์ผู้อาศัยอาหารเป็นอยู่ในปวัตติกาลเท่านั้น หาเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลไม่ ส่วนอายตนะ ๕ มีจักขายตนะเป็นต้นเหล่านั้น เป็นปัจจัยแก่อายตนะที่ ๖ คือมนายตนะอันได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ๖ ประการ โดยเป็นนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทรียปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปวัตติกาล หาเป็นปัจจัยในปฏิสนธิกาลไม่ อนึ่ง วัตถุรูปเป็นปัจจัยแก่มนายตนะนั้นแหละเว้นวิญญาณ ๕ คือมนายตนะที่เหลือ ๕ ประการ โดยเป็นนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย เฉพาะในปวัตติกาล ไม่เป็นในปฏิสนธิกาล รูปอย่างเดียวเป็นปัจจัยแก่อายตนะใดๆ ในปฏิสนธิกาลหรือในปวัตติกาลก็ดี และรูปนั้นๆ เป็นปัจจัยโดยประการใด บัณฑิตพึงทราบโดยประการนั้น ดังกล่าวมาฉะนี้

ก็นามและรูปทั้ง ๒ ประการ ใดเป็นปัจจัยแก่อายตนะใด
และเป็นโดยประการใด แม้นามและรูปนั้นปราชญ์
ก็พึงทราบโดยประการทั้งปวง

ข้อนี้เช่นอย่างไร เช่นว่า **(**ขั้นแรกว่า**)** ในปฏิสนธิก่อน นามและรูปกล่าวคือขันธ์ ๓ และวัตถุรูปเป็นปัจจัยแก่ฉัฏฐายตนะในปัญจโวการภพ โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย

อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย นี่เป็นเพียงมุขในข้อนี้ แต่ปราชญ์อาจประกอบความได้ทุกอย่างโดยทำนองตามนัยที่กล่าวแล้ว เพราะเหตุนั้น ความพิสดารจึงมิได้แสดงไว้ในข้อนี้

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **เพราะนามและรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี**

ว่าโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

[๖๔๒] ในบทว่า **เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี**

โดยสังเขป ผัสสะก็มี ๖ ประการเท่านั้น มี
จักขุสัมผัสเป็นต้น แต่โดยพิสดาร มีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณ

ความว่า โดยสังเขป ผัสสะ ในบทว่า **เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี (สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส)** ก็มี ๖ ประการเท่านั้นมีจักขุสัมผัสเป็นต้นเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส แต่ว่าโดยพิสดาร ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นมีถึง ๓๒ ดุจวิญญาณที่กล่าวแล้วซึ่งมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย คือ ผัสสะ ๑๐ เป็นกุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ ที่สัมปยุตด้วยวิปากวิญญาณฝ่ายโลกิยะ ๒๒ ที่เหลือ

ก็แลสฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะทั้ง ๒๒ อย่างนั้นใด ในสฬายตนะนั้น

อาจารย์ผู้มีปัญญาทั้งหลายปรารถนา
สฬายตนะภายในมีจักษุเป็นต้นกับฉัฏฐายตนะบ้าง
ปรารถนาสฬายตนะกับอายตนะภายนอก ๖ บ้าง

ในอาจารย์เหล่านั้น อันดับแรก อาจารย์เหล่าใดชี้ธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่มีสันตติประจำตัวที่เป็นทั้งปัจจยธรรมและปัจจยุปปันนธรรมด้วยทีเดียว ด้วยประสงค์ว่า "นี้เป็นการกล่าวถึงความเป็นไปแห่งสิ่งที่เป็นอุปาทินนกะ" อาจารย์เหล่านั้นย่อมปรารถนาว่า "สฬายตนะภายในมีจักษุเป็นต้นกับฉัฏฐายตนะ โดยทำเอกเทสสรูปเกเสสะ (คือทำให้เหลือเพียงส่วนเดียวหรือศัพท์เดียวเรียกว่าเอกเทสสรูปเกเสสสมาส)

คือ ฉัฏฐายตนะในอรูปภพโดยทำนองพระบาลีว่า **เพราะฉัฏฐายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี (ฉฏฺฐายตนปจฺจยา ผสฺโส)** ด้วย สฬายตนะในผัสสะอื่นโดยรวมเข้าด้วยกันทั้งหมดด้วยเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ" อันที่จริง คำดังว่านั้นก็เท่ากับ (วิเคราะห์เอกเสสะ) ว่า **อายตนะที่ ๖ ด้วย อายตนะ ๖ ด้วย ชื่อว่าสฬายตนะนั่นเอง**

ส่วนอาจารย์เหล่าใดชี้ธรรมที่เนื่องด้วยสิ่งที่เป็นเอกสันตติ (สันตติอันเดียว) ซึ่งเป็นปัจจยุปปันนธรรมเท่านั้น แต่แสดงปัจจยธรรมเป็นพวกมีสันตติแตกต่างกันไม่เนื่องกัน อาจารย์เหล่านั้น อายตนะใดๆ เป็นปัจจัยแก่ผัสสะได้ จะแสดงอายตนะนั้นทั้งหมด จึงกำหนดอายตนะภายนอกด้วยปรารถนาว่า "อายตนะภายในกับอายตนะที่ ๖ นั้นแหละพร้อมทั้งอายตนะภายนอกมีรูปายตนะเป็นต้นด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ" ที่จริง แม้คำที่ว่านั้นก็เท่ากับวิเคราะห์ว่า สฬายตนะเหมือนกัน เมื่อทำศัพท์เหล่านั้นให้เหลือศัพท์เดียวว่า **ฉฏฺฐายตนญฺจ สฬายตนญฺจ สฬายตนํ (ฉัฏฐายตนะด้วย สฬายตนะด้วย ชื่อว่าสฬายตนะ**

ในข้อนี้ อาจารย์ผู้ท้วงกล่าวว่า "ผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ ถึงผัสสะทุกอย่างเล่าก็เกิดแต่อายตนะอย่างเดียวไม่ได้ แต่ผัสสะในพระบาลีว่า **สฬายตน-ปจฺจยา ผสฺโส** นี้ ตรัสไว้แต่อันเดียว ไฉนจึงตรัสผัสสะนั้นแต่อันเดียวเล่า" นี้เป็นคำแก้ในข้อนั้น คือที่ว่า ผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะทุกอย่างไม่ได้ หรือว่า ผัสสะทุกอย่างเกิดแต่อายตนะอันเดียวไม่ได้ แต่ผัสสะอันเดียวเกิดแต่อายตนะหลายอย่างได้ เช่นจักขุสัมผัสย่อมเกิดแต่จักขายตนะ (กับ) รูปายตนะ แต่มนายตนะกล่าวคือจักขุวิญญาณและแต่ธัมมายตนะซึ่งเป็นสัมปยุตตธรรมที่เหลือเป็นอาทิ บัณฑิตพึงประกอบความตามควรในผัสสะทุกข้อ ดังนิทัศนะที่กล่าวมานี้เถิด

ก็เพราะเหตุนั้นแหละ

> พระตถาคตจึงทรงแสดงผัสสะโดยเอกวจนนิเทศในข้อนี้
> เพื่อส่องความว่า ผัสสะแม้อันเดียว มีอายตนะ
> หลายอย่างเป็นแดนเกิดได้

คำว่า **โดยเอกวจนนิเทศ (เอกวจนนิทฺเทเสน)** เป็นต้น ความว่า พระตถาคตทรงแสดงพระพุทธาธิบายว่า "ผัสสะอันเดียวย่อมมีได้ เพราะอายตนะหลายอย่าง โดยแสดงออกด้วยคำเป็นเอกพจน์นี้ว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส"** ส่วนว่า ในอายตนะทั้งหลาย

บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะ ๕ ในความเป็นปัจจัย
แก่ผัสสะนั้น ๖ ประการ พึงชี้แจงอายตนะ ๑ ถัดจาก
อายตนะ ๕ นั้นไปในความเป็นปัจจัยแก่
ผัสสะนั้น ๙ ประการ พึงชี้แจงอายตนะภายนอก ๖
ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตามที่เป็น

นี้เป็นคำชี้แจงในความที่อายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้น อันดับแรก อายตนะ **(ภายใน)** ๕ มีจักขายตนะเป็นต้นเป็นปัจจัย ๖ ประการโดยเป็นนิสสยปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อินทรียปัจจัย วิปปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่ผัสสะ ๕ อย่างโดยแยกเป็นจักขุสัมผัสเป็นอาทิ อายตนะ ๑ ถัดจากอายตนะ ๕ นั้นไป คือ มนายตนะอันเป็นวิบากเป็นปัจจัย ๙ ประการ โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย อินทรียปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่มโนสัมผัสที่เป็นวิบากหลายประเภท ส่วนในอายตนะภายนอกทั้งหลาย รูปายตนะเป็นปัจจัย ๔ ประการ แก่จักขุสัมผัสโดยเป็นอารัมมณปัจจัย ปุเรชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย อายตนะที่เหลือมีสัททายตนะเป็นต้นก็เป็นปัจจัยแก่ผัสสะที่เหลือมีโสตสัมผัสเป็นต้น โดยนัยเดียวกันนั้น แต่สำหรับมโนสัมผัส มีอายตนะเหล่านั้นด้วย ธรรมารมณ์ด้วยเป็นปัจจัย[๑] โดยเป็นปัจจัยนัยเดียวกันนั้น และโดยเพียงแต่เป็นอารัมมณปัจจัยเท่านั้นด้วย บัณฑิตพึงชี้แจงอายตนะภายนอก ๖ ในความเป็นปัจจัยแก่ผัสสะนั้นตามที่เป็น **(มีเป็นอารัมมณปัจจัยเป็นต้น)** โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้แล

นี้เป็นกถาอย่างพิสดาร ในบทว่า **สฬายตนปจฺจยา ผสฺโส**

---

[๑] วิสุทฺธิ.ฏีกา **(บาลี)** ๒/๓๕๘, อภิ.วิ.อ. **(บาลี)** -/๒๓๐/๑๙๒

ว่าโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

[๖๔๓] ในบทว่า **เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี**

เวทนากล่าวโดยทวารก็มี ๖ มีจักขุสัมผัสสชาเวทนา
เป็นต้นเท่านั้น แต่โดยประเภททราบกันว่ามีถึง ๘๙

จริงอยู่ ในวิภังค์แห่งบทนี้ กล่าวเวทนาไว้ ๖ ตามทวารเท่านั้นดังนี้ คือ เวทนาที่เกิดแต่จักขุสัมผัส โสต ... ฆาน ... ชิวหา ... กาย ... เวทนาที่เกิดแต่มโนสัมผัส[๑] แต่โดยประเภททราบกันว่า มีถึง ๘๙ เพราะความที่สัมปยุตกับจิต ๘๙ ดวง

แต่ในเวทนาเหล่านี้ เวทนา ๓๒ ที่ประกอบกับ
วิปากจิตเท่านั้นท่านกล่าวว่า เป็นเวทนาที่ประสงค์ในที่นี้

ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา ๕
ในปัญจทวาร ๘ ประการ เป็นปัจจัยแก่เวทนา
ที่เหลืออย่างเดียว แม้ในมโนทวารก็เป็นอย่างเดียวเช่นกัน

ความว่า ในเวทนาเหล่านั้น ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัยแก่เวทนา ๕ ที่มีจักษุประสาทเป็นต้นเป็นวัตถุ (คือเป็นที่ตั้งอาศัย) ๘ อย่าง โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย วิปากปัจจัย อาหารปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ในปัญจทวาร แต่ผัสสะมีจักขุสัมผัสเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่เวทนาที่เหลือคือเวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจสัมปฏิจฉนจิต สันตีรณจิต และตทารัมมณจิตในทวารหนึ่งๆ โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น

ข้อว่า **แม้ในมโนทวารก็เป็นอย่างนั้น (มโนทฺวาเรปิ โส ตถา)** ความว่า แม้ในมโนทวาร ผัสสะกล่าวคือมโนสัมผัสที่เกิดร่วมกันนั้นก็เป็นปัจจัย ๘ ประการเช่นนั้นเหมือนกันแก่เวทนาที่เป็นกามาวจรวิบากซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิต และแม้แก่เวทนาที่เป็นวิบากอันเป็นไปในภูมิ ๓ ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิจิต ภวังคจิต

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๑/๒๒๑

และจุติจิต ส่วนเวทนาที่เป็นกามาวจรทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจตทารัมมณจิตในมโนทวารเหล่านั้นใด มโนสัมผัสที่สัมปยุตกับมโนทวาราวัชชนจิตเป็นปัจจัยแก่เวทนาเหล่านั้นแต่อย่างเดียวโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ผสฺสปจฺจยา เวทนา**

ว่าโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

[๖๔๔] ในบทว่า **เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี**

ตัณหา ๖ ประการโดยแยกเป็นรูปตัณหาเป็นต้น
ทรงแสดงในบทนี้ ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหาข้อหนึ่งๆ
ทราบกันว่า เป็นอย่างละ ๓ ตามอาการที่เป็นไป

จริงอยู่ ในบทนี้ ในวิภังค์ท่านแสดงตัณหา ๖ ประการโดยให้ชื่อตามอารมณ์ว่า "รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา ธัมมตัณหา"[๑] ดุจบุตรที่ถูกแสดงโดยให้ชื่อตามบิดาว่า "เศรษฐีบุตร พราหมณบุตร" เป็นต้น ฉะนั้น

อนึ่ง ในตัณหาเหล่านั้น ตัณหาข้อหนึ่งๆ ทราบกันว่าเป็นอย่างละ ๓ ตามอาการที่เป็นไป คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ก็รูปตัณหานั่นแล เมื่อใด (มัน) ยินดีรูปารมณ์ที่มาปรากฏแก่จักษุ ด้วยอำนาจความพอใจทางกามเป็นไป เมื่อนั้น (มัน) ก็ได้ชื่อว่าเป็น**กามตัณหา (กามตณฺหา)** เมื่อใด เป็นไปกับด้วยสัสสตทิฏฐิ อันเป็นไปโดยเห็นว่า "อารมณ์นั้นนั่นแหละเป็นของเที่ยง ยั่งยืน" เมื่อนั้น ก็ได้ชื่อว่า**เป็นภวตัณหา (ภวตณฺหา)** ด้วยว่า ราคะที่สหรคตด้วยสัสสตทิฏฐิ ท่านเรียกว่า ภวตัณหา ส่วนว่าเมื่อใด เป็นไปกับด้วยอุจเฉททิฏฐิอันเป็นไปโดยเห็นว่า "อารมณ์นั้นแหละจะขาดสูญไป" เมื่อนั้น ก็ได้ชื่อว่า**เป็นวิภวตัณหา (วิภวตณฺหา)** ด้วยว่า ราคะที่สหรคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ ท่านเรียกว่า วิภวตัณหา แม้ในตัณหาที่เหลือมีสัททตัณหาเป็นต้นก็นัยนี้ เพราะเหตุนั้น จึงเป็น **ตัณหา ๑๘** ประการ

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๒/๒๒๑

ตัณหาเหล่านั้นอันเป็นไปในรูปารมณ์ที่เป็นไปในภายในเป็นต้นจึงเป็น ๑๘ ที่เป็นไปภายนอกเป็น ๑๘ เพราะฉะนั้น จึงเป็นตัณหา ๓๖ ประการด้วยประการดังนี้ จึงเป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ และเป็นปัจจุบัน ๓๖ ดังนั้นจึงเป็น**ตัณหา ๑๐๘** ประการ ตัณหาเหล่านั้นบัณฑิตพึงทราบว่า เมื่อย่นเข้าอีก ก็คงเป็นตัณหา ๖ ประการด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น หรือเป็นตัณหา ๓ ประการ โดยเป็นประเภทกามตัณหาเป็นอาทิเท่านั้นเอง

ก็เพราะเหตุที่สัตว์ทั้งหลายนี้พอใจเวทนาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น จึงทำสักการะใหญ่แก่จิตรกร คนธรรพ์ คันธิกะ (ช่างปรุงเครื่องหอม) สูทร ตันตวายะ และรสายนวิธายกแพทย์ (แพทย์ผู้ปรุงยาตามตำหรับรสายนเวท) เป็นอาทิซึ่งเป็นผู้ให้อารมณ์มีรูปเป็นต้นก็ด้วยความรักในเวทนา ดุจบิดาพอใจบุตรแล้วทำสักการะใหญ่แก่แม่นมก็ด้วยความรักในบุตร ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ตัณหาทั้งปวงนั้นบัณฑิตพึงทราบเถิดว่า **เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี**

ก็เพราะเหตุที่สุขเวทนาที่เป็นวิบากอย่างเดียวเท่านั้น
ท่านประสงค์เอาในบทนี้ ฉะนั้น สุขเวทนานั้นจึงเป็นปัจจัย
แก่ตัณหาประการเดียวเหมือนกัน

คำว่า **ประการเดียว (เอกธา)** ได้แก่ เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น หรือเพราะเหตุที่ว่า

ผู้มีทุกข์ย่อมปรารถนาความสุข ผู้มีสุขเล่าก็ปรารถนา
ความสุขยิ่งๆ ขึ้นไป ส่วนอุเบกขาเวทนา เพราะเป็นเวทนา
ละเอียด ท่านก็กล่าวว่าเป็นสุขเหมือนกัน

ฉะนั้น เวทนาทั้ง ๓ จึงเป็นปัจจัยแก่ตัณหาได้
แต่เพราะว่าตัณหา พระผู้แสวงหาคุณที่ยิ่งใหญ่ ตรัสไว้ในบทว่า
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี นั้น

แม้มีเวทนาเป็นปัจจัย(แต่) เพราะเหตุที่เว้นอนุสัยเสีย ก็ไม่มี
ฉะนั้น จึงไม่มีแก่พราหมณ์ (คือสมณะ) ผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี**

ว่าโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

[๖๔๕] ในบทว่า **เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี**

อุปาทานมี ๔ ประการบัณฑิตพึงอธิบายอุปาทาน ๔
ประการนั้น โดยการจำแนกความ โดยสังเขป
และโดยพิสดารแห่งธรรม และโดยลำดับ

ในอุปาทาน ๔ ประการนั้นมีอธิบายความดังนี้ อันดับแรกในพระคาถานี้อุปาทานมี ๔ ประการเหล่านี้คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน อัตตวาทุปาทาน[๑] อุปาทาน ๔ ประการนั้นมี**การจำแนกความ (อตฺถวิภาโค)** ดังต่อไปนี้ ธรรมชาติใดย่อมถือมั่นกามกล่าวคือวัตถุ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**กามุปาทาน (กามุปาทานํ)** บ้าง กามนั้นด้วย ความยึดมั่นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**กามุปาทาน** บ้าง ที่ชื่อว่า **อุปาทาน (อุปาทานํ)** ได้แก่ ความถือมั่น เพราะ **อุป**-ศัพท์ในที่นี้มีทัฬห-ศัพท์ เป็นอรรถ ดัง **อุป**-ศัพท์ในคำว่า อุปายาส (ลำบากใจยิ่งนัก คือคับแค้น) และคำว่า อุปกัฏฐะ (คือ ชักมาใกล้นัก คือจวนเจียน) เป็นต้น นัยเดียวกัน ทิฏฐินั้นด้วย ความยึดมั่นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**ทิฏฐุปาทาน (ทิฏฺฐุปาทานํ)** อีกอรรถหนึ่งว่า ทิฏฐิย่อมยึดมั่นทิฏฐิ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทิฏฐุปาทาน ด้วยว่า อุตตรทิฏฐิ (ความเห็นชั้นหลังมา) ย่อมยึดปุริมทิฏฐิ (ความเห็นที่มีมาก่อน) ในความเห็นผิดทั้งหลาย มีเห็นว่า "อัตตาและโลกเที่ยง"[๒] เป็นต้น นัยเดียวกัน ธรรมชาติใดย่อมถือมั่นศีลพรต เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**สีลัพพตุปาทาน (สีลพฺพตุปาทานํ)** ศีลพรตด้วย ศีลพรตนั้นเป็นธรรมชาติถือมั่นด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**สีลัพพตุปาทาน** บ้าง ด้วยว่า ศีลพรตต่าง ๆ มีโคศีลและโคพรตเป็นต้น เป็นอุปาทานอยู่ในตัวเอง เพราะยึดมั่นว่า "ความบริสุทธิ์จักมีด้วยศีลพรตอย่างนั้น" นัยเดียวกัน บุคคลทั้งหลายย่อมกล่าวเพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าวาทะ (สิ่งเป็นเหตุกล่าว) สัตว์ทั้งหลายย่อมถือมั่นแม้เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าอุปาทาน (สิ่งเป็นเหตุถือมั่น)

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๑๙/๓๐๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๓๑-๓๔/๑๑-๑๕

ถามว่า บุคคลทั้งหลาย ย่อมกล่าวก็ดี ย่อมถือมั่นก็ดี ซึ่งอะไร

ตอบว่า ซึ่งอัตตา

สิ่งเป็นเหตุกล่าวเป็นเหตุถือมั่นซึ่งอัตตา ชื่อว่า**อัตตวาทุปาทาน (อตฺตวาทุปาทานํ)** อีกอรรถหนึ่ง บุคคลทั้งหลายย่อมถือมั่นเพียงคำว่าอัตตาเท่านั้นเองว่า เป็นอัตตา เพราะสิ่งนั้น (เป็นเหตุ) เพราะเหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าอัตตวาทุปาทาน (สิ่งเป็นเหตุถือมั่นเพียงคำว่าอัตตา) นี้เป็นการจำแนกความแห่งอุปาทานเหล่านั้น เป็นอันดับแรก

ส่วนใน**ความสังเขปและความพิสดารแห่งธรรม (ธมฺมสงฺเขปวิตฺถาเร)** เมื่อว่าโดยสังเขป อันดับแรก ความเหนียวแน่นแห่งตัณหา ท่านเรียกว่า กามุปาทาน เพราะมาในพระบาลีว่า "บรรดาอุปาทาน ๔ ประการนั้น กามุปาทานเป็นไฉน คือ ในกามคุณทั้งหลาย กามฉันทะ กามราคะ กามนันทิ กามตัณหา กามสิเนหะ กามปริฬาหะ กามมุจฉา (ความสยบอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) กามัชโฌสานะ (ความพัวพันอยู่ด้วยอำนาจกิเลสกาม) อันใด อันนี้เรียกว่า กามุปาทาน"[๑] อุตตรตัณหา (ตัณหาที่เกิดทีหลัง) ซึ่งเกิดเป็นโทษหนาแน่นขึ้น เพราะมีปุริมตัณหาเป็นอุปนิสสยปัจจัยนั่นเอง ชื่อว่า**ตัณหาทัฬหัตตะ (ตณฺหาทฬฺหตฺตํ)** แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังมาไม่ถึง เป็นตัณหา อุปมาดังการยื่นมือของโจรในที่มืด ฉะนั้น ความยึดอารมณ์ที่มาถึงไว้ เป็นอุปาทาน อุปมาดังการคว้าเอาสิ่งของ ของโจรนั้นนั่นแหละ ธรรม (ทั้ง ๒) นั้น เป็นปฏิปักษ์กับอัปปิจฉตาและสันตุฏฐิตา อนึ่ง เป็นมูลแห่งปริเยสนทุกข์ (ทุกข์เพราะการแสวงหา) และอารักขทุกข์ (ทุกข์เพราะการรักษา)" ส่วนอุปาทาน ๓ ประการที่เหลือ โดยสังเขป ก็เป็นเพียงทิฏฐิ (อย่างหนึ่ง) เท่านั้น

ส่วนว่าโดยพิสดาร ความเหนียวแน่นแห่งตัณหาในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นซึ่งมีประเภทตั้ง ๑๐๘ ที่กล่าวมาก่อน เป็นกามุปาทาน มิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ ประการเป็นทิฏฐุปาทาน ดังพระบาลีว่า "ในอุปาทานเหล่านั้น ทิฏฐุปาทานเป็นไฉน คือ ทิฏฐิ ฯลฯ ความถือวิปลาสว่า 'ทานที่ให้แล้วไม่มีผล การบูชาที่บุคคลบูชาแล้วไม่มีผล

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๐/๓๐๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘

สมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้ดำเนินชอบ ปฏิบัติชอบ ผู้ทำให้แจ้งโลกนี้หรือโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วให้รู้ทั่วไม่มีในโลก' อันใด อันนี้เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน"[๑] ส่วนความยึดมั่นว่า "ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลพรตทั้งหลาย" เป็นสีลัพพตุปาทาน ดังพระบาลีว่า "บรรดาอุปาทานเหล่านั้น สีลัพพตุปาทานเป็นไฉน คือ ทิฏฐิ ฯลฯ ความถือวิปลาสเช่นนี้ว่า 'ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยพรต ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรต' อันใด อันนี้เรียกว่า สีลัพพตุปาทาน"[๒] สักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ประการเป็นอัตตวาทุปาทาน ดังพระบาลีว่า "บรรดาอุปาทานเหล่านั้น อัตตวาทุปาทานเป็นไฉน คือ ปุถุชนผู้มิได้สดับในโลกนี้ ฯลฯ มิได้รับคำแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปโดยความเป็นอัตตา ฯลฯ ความถือวิปลาสเช่นนี้ อันใด อันนี้เรียกว่า อัตตวาทุปาทาน"[๓] นี้เป็นความสังเขปและพิสดารแห่งธรรมในอุปาทานนั้น

ส่วนในข้อนี้ว่า **โดยลำดับ (กมโต)** มีพรรณนาว่า ลำดับมี ๓ ประการ คือ

๑. ลำดับความเกิดขึ้น
๒. ลำดับการละ
๓. ลำดับการแสดง

ในลำดับ ๓ ประการนั้น เพราะความไม่มีว่า "ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้มีก่อนในสงสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้นเบื้องปลาย" ลำดับความเกิดขึ้นแห่งกิเลสทั้งหลาย ท่านจึงไม่กล่าวไว้โดยตรง แต่โดยอ้อม พึงกล่าวว่า อัตตวาทุปาทานเกิดก่อน ต่อจากนั้น ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน และกามุปาทาน จึงเกิด (โดยลำดับ) โดยอธิบายดังนี้ คือ โดยมาก ในภพหนึ่ง (อัตตวาทุปาทาน)คือความถือมั่นว่าเที่ยงหรือว่าขาดสูญ อันมีความถืออัตตาเป็นเบื้องหน้า (เกิดขึ้นก่อน) ต่อจากนั้น สีลัพพตุปาทานอันมีความบริสุทธิ์

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๑/๓๐๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/ ๑๒๒๒/๓๐๘-๓๐๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘

[๓] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๒๒๓/๓๐๙, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘

แห่งอัตตาเป็นข้อมุ่งหมายจึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถือว่า "อัตตานี้เที่ยง" กามุปาทานจึงเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่แยแสต่อปรโลกโดยยึดถือว่า "อัตตานี้ขาดสูญ" นี้เป็นลำดับแห่งความเกิดขึ้นแห่งอุปาทาน ๔ ประการนี้ ในภพหนึ่ง

ส่วนลำดับการละ พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ ประการนี้ อุปาทาน ๓ ประการมีทิฏฐุปาทานเป็นต้น ละได้ก่อน เพราะอุปาทาน ๓ ประการนั้นเป็นโทษที่โสดาปัตติมรรคพึงกำจัด กามุปาทานละได้ภายหลัง เพราะกามุปาทานเป็นโทษที่อรหัตตมรรคพึงกำจัด นี้เป็นลำดับการละแห่งอุปาทานทั้งหลายเหล่านี้

ส่วนลำดับการแสดง พึงทราบว่า ในอุปาทาน ๔ ประการนี้ กามุปาทานแสดงก่อน เพราะเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ และเพราะเป็นโทษปรากฏ (เห็นชัด) ด้วย จริงอยู่ กามุปาทานนั้นนับว่าเป็นโทษมีวิสัยใหญ่ เพราะประกอบกับจิตทั้ง ๘ ดวง อุปาทานนอกนี้นับว่าเป็นโทษมีวิสัยน้อย เพราะประกอบกับจิต(เพียง) ๔ ดวง อนึ่ง กามุปาทานนับว่าเป็นโทษปรากฏแก่หมู่สัตว์ เพราะความที่หมู่สัตว์เป็นผู้ยินดีในอาลัยโดยมาก อุปาทานนอกนี้ไม่ปรากฏ ผู้มีกามุปาทานย่อมเป็นผู้มากไปด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมงคล (การทำมงคลที่ให้เป็นการครึกครื้น)เป็นต้น เพื่อให้ได้กามทั้งหลาย[๑] (โดยง่าย) ความเป็นผู้มากด้วยการทำมงคลมีโกตุหลมงคลเป็นต้น เป็นทิฏฐิของบุคคลผู้มีกามุปาทานนั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ทิฏฐุปาทานท่านจึงแสดงในลำดับกามุปาทานนั้น เมื่อแตกออกก็เป็น ๒ ประการ โดยเป็นสีลัพพตุปาทานและอัตตวาทุปาทาน ใน ๒ ประการนั้น สีลัพพตุปาทานแสดงก่อน (เหตุว่าเป็นโทษหยาบ) เพราะแม้เห็นกิริยาโคหรือกิริยาสุนัขก็ตามทีพึงทราบได้ว่า เป็นกิริยาหยาบ อัตตวาทุปาทานแสดงไว้สุดท้าย เพราะเป็นโทษละเอียด นี้เป็นลำดับการแสดงแห่งอุปาทาน ๔ ประการนี้

ก็ในอุปาทานทั้งหลายนี้ ตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียว
แก่อุปาทานข้อหน้า เป็นปัจจัย ๗ ประการบ้าง
๘ ประการบ้างก็มี แก่อุปาทาน ๓ ประการที่เหลือ

---

[๑] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๒๓/๑๙๗

ก็แลในอุปาทานทั้งหลายนี้ คือในอุปาทาน ๔ ประการที่แสดงมาแล้วอย่างนี้ กามตัณหาเป็นปัจจัยอย่างเดียวแก่อุปาทานข้อหน้า คือกามุปาทาน โดยเป็นนิสสยปัจจัย เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายที่ตัณหายินดีโดยเฉพาะ แต่เป็นปัจจัย ๗ ประการ แก่อุปาทาน ๓ ประการที่เหลือ โดยเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย เป็นปัจจัย ๘ ประการ กับทั้งอุปนิสสยปัจจัยบ้างก็มี แต่ว่า เมื่อใดเป็นปัจจัยโดยเป็นอุปนิสสยปัจจัย เมื่อนั้น ก็เป็นอสหชาตะ (คือไม่เป็นสหชาตะ) ด้วยแล

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ**

ว่าโดยพิสดารแห่งบทว่าเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

[๖๔๖] ในบทว่า **เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี**

พึงทราบวินิจฉัยโดยอรรถ (คือความแห่งคำ) ๑ โดยธรรม
(คือความหมายของธรรม) ๑ โดยสาตถะ (คือข้อที่ยังมีประ
โยชน์ที่จะกล่าวซ้ำ) ๑ โดยแบ่งออกและโดยรวมเข้า ๑
โดยสิ่งใดเป็นปัจจัยแก่สิ่งใด ๑

วินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ว่า ธรรมใดย่อมเป็น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้นชื่อว่าภพ (แปลว่า ธรรมที่เป็นขึ้น) ภพนั้น มี ๒ ประการ คือ (๑) กรรมภพ (๒) อุปปัตติภพ ดังพระบาลีว่า "ภพมีโดยส่วน ๒ คือ กรรมภพ อุปปัตติภพ"[๑] ในภพ ๒ นั้น ภพคือกรรมชื่อว่ากรรมภพ นัยเดียวกัน ภพคือความเข้าถึง ชื่อว่าอุปปัตติภพ ก็แลในกรรมและอุปปัตตินี้ อุปปัตติจัดเป็นภพ เพราะเป็น(คือเกิด)ขึ้น ส่วนกรรมพึงทราบว่า จัดเป็นภพโดยกล่าวถึงผล เพราะกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพ ดังที่ตรัสว่า "ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นเหตุนำสุขมาให้"[๒] เพราะเป็นเหตุแห่งความสุข ฉะนั้น วินิจฉัยโดยอรรถในบทนี้ พึงทราบโดยประการที่กล่าวมาฉะนี้ เป็นอันดับแรก

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

[๒] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๙๔/๙๓

[๖๔๗] ส่วนวินิจฉัย**โดยธรรม (ธมฺมโต)** พึงทราบว่า อันดับแรก กรรมภพโดยสังเขป ก็ได้แก่เจตนาและธรรมทั้งหลายที่นับว่าเป็นกรรมมีอภิชฌาเป็นต้นที่สัมปยุตกับเจตนานั่นเอง ดังพระบาลีว่า "ในภพ ๒ นั้น กรรมภพ เป็นไฉน คือ ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร เป็นปริตตภูมิ (กามาวจรภูมิ) ก็ดี เป็นมหาภูมิ (คือมหัคคตภูมิ)[๑] ก็ดี นี้เรียกว่ากรรมภพ อนึ่ง กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า กรรมภพ"[๑] ก็แลในกรรมภพนี้ เจตนา ๑๓ ดวง ชื่อว่า**ปุญญาภิสังขาร (ปุญฺญาภิสงฺขาโร)** เจตนา ๑๒ ดวง ชื่อว่า**อปุญญาภิสังขาร (อปุญฺญาภิสงฺขาโร)** เจตนา ๔ ดวง ชื่อว่า**อเนญชาภิสังขาร (อาเนญฺชาภิสงฺขาโร)** โดยประการดังนี้ ความที่เจตนาเหล่านั้นแหละมีวิบากน้อยและมาก เป็นอันกล่าวด้วยคำนี้ว่า **เป็นปริตตภูมิ (กามาวจรภูมิ) ก็ดี เป็นมหาภูมิก็ดี (ปริตฺตภูมโก วา มหาภูมโก วา)** ส่วนธรรมทั้งหลายมีอภิชฌาเป็นต้นที่สัมปยุตกับเจตนาเป็นอันกล่าวด้วยคำนี้ว่า **กรรมที่เป็นเหตุให้ไปสู่ภพทั้งหมด (สพฺพมฺปิ ภวคามิกมฺมํ)**

ส่วนอุปปัตติภพโดยสังเขป ก็ได้แก่ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมโดยสังเขป โดยประเภท มี ๙ ประการ ดังพระบาลีว่า "ในภพ ๒ นั้น อุปปัตติภพ เป็นไฉน คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ นี้เรียกว่า อุปปัตติภพ"[๑] ในภพเหล่านั้น ภพที่นับว่า กาม ชื่อว่ากามภพ ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้ ภพของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสัญญา ชื่อว่าสัญญาภพ อีกนัยหนึ่ง สัญญามีอยู่ในภพนี้ เพราะเหตุนั้น ภพนี้ชื่อว่าสัญญาภพ อสัญญาภพพึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม สภาวธรรมที่เป็นเนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะไม่มีสัญญาหยาบ และเพราะมีแต่สัญญาละเอียด มีอยู่ในภพนั้น เพราะเหตุนั้น ภพนั้นจึงชื่อว่าเนวสัญญานาสัญญาภพ ภพที่เต็มไปด้วยรูปขันธ์อย่างเดียว ชื่อว่าเอกโวการภพ อีกนัยหนึ่ง โวการะ (คือขันธ์) ของภพนั้นมีอยู่

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

เพราะเหตุนั้น ภพนั้นชื่อว่าเอกโวการภพ ในจตุโวการภพและปัญจโวการภพก็นัยนี้ ใน ภพเหล่านั้น กามภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ (ขันธ์มีใจครอง) ๕ ประการ รูปภพ ก็อย่างนั้น อรูปภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๔ ประการ สัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๕ ประการ อสัญญาภพ ได้แก่อุปาทินนขันธ์ ๑ ประการ เนวสัญญานาสัญญาภพ ได้แก่ อุปาทินนขันธ์ ๔ ประการ ภพ ๓ มีเอกโวการภพเป็นต้น ก็ได้แก่ขันธ์ ๑ ประการ ขันธ์ ๔ ประการ และขันธ์ ๕ ประการ โดยเป็นอุปาทินนขันธ์[๑] วินิจฉัยโดยธรรม ในบทนี้ พึงทราบโดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[๖๔๘] ข้อว่า **โดยสาตถะ (สาตฺถโต)** มีวินิจฉัยว่า ก็แลอภิสังขารทั้งหลาย มีปุญญาภิสังขารเป็นต้นนั่นแหละ แม้กล่าวมาแล้ว ในตอนแก้สังขารดังที่กล่าวในตอน แก้ภพ เหมือนกันก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น อภิสังขารตอนก่อนท่านกล่าวโดยเป็น อดีตกรรม เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้ (แต่) อภิสังขารตอนนี้กล่าวโดยเป็น ปัจจุบันกรรม เพราะเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในกาลต่อไป เพราะเหตุนั้น การกล่าว (ถึง อภิสังขาร) ซ้ำจึงยังมีประโยชน์แท้ หรือ (อีกตัวอย่างหนึ่ง) ในตอนก่อน เจตนาเท่านั้น ท่านกล่าวว่า เป็นสังขาร "โดยนัยว่า ในอภิสังขาร ๓ ประการนั้น ปุญญาภิสังขาร เป็น ไฉน คือ เจตนาที่เป็นกุศลฝ่ายกามาวจร (นี้เรียกว่า ปุญญาภิสังขาร)"[๑] เป็นต้น แต่ใน ตอนนี้ แม้ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตกับเจตนา ท่านก็กล่าวว่าเป็นสังขารโดยคำว่า "กรรมที่ เป็นเหตุนำไปสู่ภพทั้งหมด (ก็ชื่อว่ากรรมภพ)"[๒] อนึ่ง ในเบื้องต้น กรรมที่เป็นปัจจัยแก่ วิญญาณเท่านั้น ท่านกล่าวว่า "เป็นสังขาร" แม้กรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์เกิดในอสัญญาภพ ท่านก็กล่าวด้วย จะกล่าวมากไปทำไม ในคำนี้ว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี** ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลมีปุญญาภิสังขารเป็นต้น แต่ในคำนี้ว่า **เพราะ อุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี** ท่านกล่าวธรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ทั้งที่เป็น อัพยากฤต ก็เพราะ (ในตอนนี้) สงเคราะห์อุปปัตติภพเข้าด้วย เพราะเหตุนั้น การกล่าว ซ้ำนี้จึงยังมีประโยชน์แท้แม้โดยประการทั้งปวง วินิจฉัยโดยสาตถกะในคำนี้ พึงทราบ โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๒๐

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๔/๒๒๑

[๖๔๙] ข้อว่า **โดยการแบ่งออกและรวมเข้า (เภทสงฺคหา)** ได้แก่ โดยการแบ่งออกและย่อเข้าซึ่งภพอันมีอุปาทานเป็นปัจจัย ความว่า กรรมที่เป็นเหตุให้สัตว์เกิดในกามภพอันใด เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย อันสัตว์ทำแล้ว สภาวธรรมคือกรรมนั้นชื่อว่ากรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะชื่อว่าอุปปัตติภพ ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้ โดยนัยดังนี้ เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย กามภพ ๒ ประการ คือสัญญาภพและปัญจโวการภพที่รวมอยู่ในภายใน รูปภพ ๒ ประการ คือสัญญาภพอสัญญาภพ เอกโวการภพและปัญจโวการภพที่รวมอยู่ภายใน อรูปภพ ๒ ประการ คือสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ และจตุโวการภพที่รวมอยู่ภายใน ภพจึงเป็น ๖ ประการ พร้อมทั้งภพที่รวมอยู่ภายใน ก็แลเพราะกามุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี ๖ ประการ พร้อมทั้งภพที่รวมอยู่ภายใน ฉันใด แม้เพราะอุปาทานที่เหลือเป็นปัจจัย ภพจึงมีอย่างละ ๖ ฉันนั้นแล ด้วยประการดังนี้ **โดยการแบ่งออก (เภทโต)** เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเป็น ๒๔ ประการพร้อมทั้งภพที่รวมอยู่ภายใน

ส่วนว่า**โดยรวมเข้า (สงฺคหโต)** มีวินิจฉัยว่า เพราะกามุปาทานเป็นปัจจัยรวมกรรมภพและอุปปัตติภพเข้าด้วยกัน กามภพก็เป็น ๑ ประการกับทั้งภพที่รวมอยู่ภายใน รูปภพและอรูปภพก็รวมเข้าอย่างนั้น จึงเป็นภพ ๓ ประการ เพราะอุปาทานที่เหลือเป็นปัจจัย ปีติจึงมีก็อย่างนั้น ด้วยประการดังนี้ โดยรวมเข้า เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเป็น ๑๒ ประการกับทั้งภพที่รวมอยู่ภายใน อีกนัยหนึ่ง เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย โดยไม่แปลกกัน กรรมที่มีผลเป็นกามภพ จัดเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นโดยเฉพาะ จัดเป็นอุปปัตติภพ ในรูปภพและอรูปภพก็นัยนี้ ด้วยประการฉะนี้ โดยรวมเข้าอีกประการหนึ่ง เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเป็น ๖ ประการ คือกามภพ ๒ ประการ รูปภพ ๒ ประการ อรูปภพ ๒ ประการ กับทั้งภพที่รวมอยู่ภายใน หรือไม่อาศัยการแยกกันเป็นกรรมภพและอุปปัตติภพ ภพก็คงเป็น ๓ ประการโดยกามภพเป็นต้นกับทั้งภพที่รวมอยู่ภายใน อนึ่งเล่า ไม่อาศัยการแยกเป็นภพ ๓ ประการมีกามภพเป็นต้น ภพก็เป็น ๒ ประการ โดยเป็นกรรมภพและอุปปัตติภพ ไม่อาศัยแม้การแยกเป็นกรรมภพและอุปปัตติภพ ภพก็คงเป็น ๑ ประการ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยเพราะฉะนั้น ภพจึงเป็น ๑ เท่านั้น โดยเป็นภพ วินิจฉัยโดยการแยกออกและการรวมเข้าซึ่งภพที่มีอุปาทานเป็นปัจจัยในข้อนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

[๖๕๐] ข้อว่า **สิ่งใดเป็นปัจจัยแก่สิ่งใด (ยํ ยสฺส ปจฺจโย เจว)** ความว่า ในบทนี้ว่า **อุปาทานปจฺจยา ภโว** อุปาทานใด เป็นปัจจัยแก่ภพใด บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยโดยประการที่สิ่งใดเป็นปัจจัยแก่สิ่งใดนั้นด้วย

ถามว่า ในบทนี้ สิ่งใดเป็นปัจจัยแก่สิ่งใดเล่า

ตอบว่า ทุกสิ่งเป็นปัจจัยแก่ทุกสิ่งนั่นแหละ

จริงอยู่ ปุถุชนเหมือนคนบ้า เขาหาวิจารว่า "สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควรไม่" ปรารถนาภพทุกภพด้วยอำนาจอุปาทานทุกข้อ แล้วทำกรรมทุกอย่างทีเดียว เพราะเหตุนั้น อาจารย์บางเหล่ากล่าวคำใดว่า "รูปภพและอรูปภพย่อมไม่มีเพราะสีลัพพตุปาทาน" คำนั้นจึงไม่ควรถือเอา แต่ควรถือว่า "ภพทั้งปวงย่อมมีได้ เพราะอุปาทานทั้งปวง"

ข้อนี้มีอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ คิดไปด้วยอำนาจการได้ยินสืบ ๆ กันมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้างว่า "ธรรมดากามทั้งหลายนี้ ก็สมบูรณ์แต่ในตระกูลมหาศาล มีตระกูลกษัตริย์มหาศาลเป็นต้นในมนุษยโลก และในกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้นเท่านั้น" แล้วถูกอสัปปุริสธรรมมีการฟังเรื่องอสัทธรรมเป็นต้นกล่อมใจเข้า สำคัญไปว่า "กามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการทำนี้" เลยทำทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้นไปตามอำนาจกามุปาทานก็ได้ เพื่อการได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็ม เขาก็ไปเกิดในอบาย ก็หรือว่า เขาปรารถนากามที่เห็นได้เอง และคุ้มครองกามที่ได้เฉพาะแล้ว ย่อมทำทุจริตทั้งหลายมีทุจริตทางกายเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน เพราะทุจริตเต็ม เขาจึงไปเกิดในอบาย กรรมที่เป็นเหตุเกิดในอบายนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ภายในนั้นนั่นเอง

ฝ่ายบุคคลอีกผู้หนึ่งเป็นผู้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นด้วยสัปปุริสธรรมมีการได้ฟังสัทธรรมเป็นต้น แล้วสำคัญว่า "กามทั้งหลายสำเร็จได้ด้วยการทำอย่างนี้" ก็ทำสุจริตมีกายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทาน เพราะสุจริตเต็มเปี่ยม เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพบ้าง ในหมู่มนุษย์บ้าง กรรมเป็นเหตุเกิดในหมู่เทพและมนุษย์นั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลาย

ที่บังเกิดเพราะกรรมเป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพและปัญจโวการภพก็รวมอยู่ในภายในนั้นเหมือนกัน กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่กามภพที่มีความแตกต่างกัน (เช่น สุคติ ทุคติ) พร้อมทั้งภพที่รวมอยู่ภายในด้วยประการดังนี้

บุคคลอีกผู้หนึ่งได้ฟังหรือคาดคะเนเอาก็ตามว่า "กามทั้งหลายในรูปภพและอรูปภพสมบูรณ์กว่ากามในกามภพนั้น จึงบำเพ็ญรูปสมาบัติและอรูปสมาบัติให้บังเกิดด้วยอำนาจกามุปาทานนั่นเอง แล้วก็ไปเกิดในโลกรูปพรหมและอรูปพรหมด้วยกำลังสมาบัติ กรรมเป็นเหตุเกิดขึ้นในพรหมโลกนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดเพราะกรรมเป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนสัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานาสัญญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ และปัญจโวการภพ ก็รวมอยู่ในภายในนั้นแหละ กามุปาทานเป็นปัจจัยทั้งแก่รูปภพและอรูปภพที่มีความแตกต่างกัน พร้อมทั้งภพที่รวมอยู่ในภายในนั้นก็ได้ ด้วยประการดังนี้

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นไปว่า "อันอัตภาพนี้ เมื่อภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือรูปภพอรูปภพ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ตามขาดแล้ว ก็เป็นอันขาดสูญ" แล้วยึดถืออุจเฉททิฏฐิ ทำกรรมที่เป็นไปได้กับทิฏฐินั้น กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีอสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นนั่นแหละ ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ คือทั้งกามภพ รูปภพ และอรูปภพที่มีความแตกต่างกันพร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ ด้วยประการดังนี้

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นว่า "อันอัตภาพนี้ย่อมจะมีความสุขปราศจากความเร่าร้อนอยู่ในภพแห่งกามาวจรสมบัติ หรือในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้" แล้วทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วยอัตตวาทุปาทาน กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ในนั้นแหละ อัตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ ที่มีความแตกต่างกันพร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ ด้วยประการดังนี้

บุคคลอีกผู้หนึ่งเห็นว่า "อันความสุขย่อมถึงความเต็มเปี่ยมแก่บุคคลผู้บำเพ็ญศีลพรตให้บริบูรณ์ในภพแห่งกามาวจรสมบัติก็ตาม ในรูปภพและอรูปภพแห่งใดแห่งหนึ่งก็ตาม" แล้วก็ทำกรรมที่ไปกันได้กับความเห็นนั้นด้วยอำนาจสีลัพพตุปาทาน กรรมนั้นเป็นกรรมภพ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดเพราะกรรมนั้นก็เป็นอุปปัตติภพของบุคคลนั้น ส่วนภพทั้งหลายมีสัญญาภพเป็นต้นก็รวมอยู่ภายในนั้นเหมือนกัน สีลัพพตุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ ที่มีความแตกต่างกัน พร้อมทั้งภพที่อยู่ภายในก็ได้ ด้วยประการดังนี้ วินิจฉัยโดยประการที่สิ่งใดเป็นปัจจัยแก่สิ่งใด ในข้อนี้ พึงทราบดังกล่าวมาฉะนี้

หากมีคำถามว่า ก็ในข้อนี้ อุปาทานอะไรเป็นปัจจัยแก่ภพอะไร อย่างไร คำแก้พึงมีว่า

บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า อุปาทานเป็นอุปนิสสยปัจจัย
แก่รูปภพและอรูปภพ อนึ่ง เป็นปัจจัยแก่กามภพ
โดยปัจจัยทั้งหลายมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น

ขยายความว่า อุปาทานแม้ทั้ง ๔ ประการนั้น เป็นปัจจัยประเภทเดียว แก่รูปภพและอรูปภพ คือแก่กรรมเฉพาะที่เป็นกุศลซึ่งนับเนื่องด้วยกามภพในกรรมภพและแก่อุปปัตติภพด้วย โดยเป็นอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น (ส่วน) ในกามภพ เป็นปัจจัยแก่อกุศลกรรมกับภพที่สัมปยุตกับตน โดยสหชาตปัจจัยเป็นต้น ซึ่งแยกออกเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย อัตถิปัจจัย อวิคตปัจจัย และเหตุปัจจัย แต่เป็นปัจจัยแก่กรรมที่เป็นวิปปยุต โดยอุปนิสสยปัจจัย

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบทว่า **เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี (อุปาทาน-ปจฺจยา ภโว)**

ว่าโดยพิสดารในบทว่าเพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมีเป็นต้น

[๖๕๑] ในบททั้งหลายมีบทว่า **เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี (ภวปจฺจยา ชาติ)** การวินิจฉัยคำมีคำว่า **ชาติ** เป็นอาทิ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสัจจนิเทศ เถิด ส่วนคำว่า **ภพ (ภโว)** ในบทนี้ ประสงค์เอากรรมภพอย่างเดียว เพราะกรรมภพนั้นเป็นปัจจัยแก่ชาติ อุปปัตติภพหาเป็นปัจจัยไม่ ก็แลกรรมภพนั้นเป็นปัจจัย ๒ ประการ โดยเป็นกัมมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยเท่านั้น

ในข้อนั้นหากจะมีคำถามว่า ก็ข้อที่ว่า **ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ** นี้ จะพึงทราบได้อย่างไร คำตอบพึงมีว่า พึงทราบได้โดยที่แม้เมื่อปัจจัยภายนอกเสมอกัน ก็ปรากฏความแปลกกันมีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น จริงอยู่ แม้เมื่อความเสมอกันแห่งปัจจัยภายนอกทั้งหลายมีสุกกโลหิต (เลือดขาว) ของบิดามารดา และอาหารเป็นต้นมีอยู่ ความแปลกกันมีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้นของสัตว์ทั้งหลาย แม้เป็นลูกแฝดก็เห็นได้อยู่ อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น มิใช่ไม่มีเหตุ เพราะไม่มีได้ทุกเมื่อและทุกคน มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่นในสันดานเฉพาะตัวของสัตว์ผู้เกิดมาเพราะกรรมภพนั้น เพราะเหตุนั้น จึงมีกรรมภพเป็นเหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลกกันมีความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีตเป็นต้น แห่งสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลาย นี่คืออะไร คือ ย่อมจำแนกโดยความเป็นผู้ทรามและเป็นผู้ประณีต”[๑] เพราะเหตุนั้น ข้อที่ว่า **ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ** นี้จึงควรทราบได้

ก็แลเพราะเหตุที่เมื่อชาติไม่มีอยู่ ขึ้นชื่อว่าชราและมรณะ หรือสภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น ก็ย่อมไม่มี แต่เมื่อชาติมีอยู่ ชรามรณะและสภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นที่เนื่องกับชรามรณะก็ย่อมมีแก่คนเขลา ผู้ถูกทุกขธรรม กล่าวคือ ชรามรณะต้องบ้าง ที่ไม่เนื่อง (กับชรามรณะของตน) ก็ย่อมมีแก่คนเขลานั้นผู้ถูก

---

[๑] ดูเทียบ ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙/๓๔๙

ทุกขธรรมนั้นๆ (มีญาติตายเป็นต้น) กระทบบ้าง เพราะเหตุนั้น แม้ชาตินี้ก็พึงทราบว่าเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ และแก่สภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นด้วย อันชาตินั้นเป็นปัจจัยอย่างเดียวโดยเป็นปัจจัยยอดคืออุปนิสสยปัจจัย

นี้เป็นกถาอย่างพิสดารในบททั้งหลายมีบทว่า **ภวปจฺจยา ชาติ** เป็นต้น

ว่าด้วยภวจักร – ล้อแห่งภพ

[๖๕๒] ก็เพราะเหตุที่ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ สภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในเบื้องปลาย ฉะนั้น อวิชชาที่ตรัสไว้ในเบื้องต้นแห่งภวจักรนี้ว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี (อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา)”

อวิชชานั้นมีได้เพราะโสกะเป็นต้น

> อันภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่า มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ
> ปราศจากบุคคลผู้สร้างและผู้เสวย (ผล) ว่างเปล่า โดยสุญญตา
> ๑๒ ประการ ย่อมหมุนไปเสมอเป็นเนืองนิตย์ (จนกว่าจะบรรลุ
> อรหัตตผล)

หากมีคำถามว่า ก็ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ อวิชชามีได้เพราะสภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นอย่างไร ภวจักรนี้มีเบื้องต้นไม่ปรากฏอย่างไร ปราศจากบุคคลผู้สร้างและบุคคลผู้เสวย (ผล) อย่างไร ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการอย่างไร คำวิสัชนาพึงมีว่า ก็ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส ย่อมมีแก่บุคคลผู้ยังไม่พรากจากอวิชชา ปริเทวะเล่าก็ย่อมมีแก่บุคคลผู้หลง เพราะเหตุนั้น ประการแรก เมื่อสภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนั้นมีได้แล้ว อวิชชาก็เป็นอันมีอยู่เอง อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “เพราะอาสวะเกิด เหตุเกิดแห่งอวิชชาจึงมี (อาสวสมุทยา อวิชฺชาสมุทโย)”[๑] ก็แลสภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นนี้ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๙๘

ข้อนี้มีอย่างไร คือ อันดับแรก ในกรณีที่พลัดพรากจากวัตถุกาม โสกะก็มีได้เพราะกามาสวะเกิด ดังพระบาลีว่า

"ถ้าเมื่อสัตว์นั้นอยากได้กามอยู่ เกิดความพอใจแล้ว
กามเหล่านั้นเสื่อมไป สัตว์นั้นย่อมเจ็บปวด เหมือน
ถูกลูกศรแทง"[๑]

และดังพระบาลีว่า "ความโศกเกิดจากกาม"[๒]

สภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะเป็นต้นทั้งปวงนี้มีได้เพราะทิฏฐาสวะเกิดด้วย ดังพระบาลีว่า

"เมื่อเขาดำรงอยู่ด้วยความยึดมั่นว่า 'เราเป็นรูป รูปเป็นของเรา' เพราะรูปนั้นแปรผันและเป็นอย่างอื่น โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงเกิดขึ้นแก่เขา"[๓]

อนึ่ง สภาวธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งทิฏฐาสวะได้ ฉันใด ก็ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะ ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า

"แม้เทพทั้งหลายที่มีอายุยืน มีวรรณะงดงาม มีความสุขมาก สถิตอยู่ในวิมานสูงเป็นเวลานาน ได้สดับธรรมเทศนาของพระตถาคตแล้ว โดยมากต่างก็ถึงความกลัว หวาดหวั่น และสะดุ้ง"[๔] ดังความโศกเศร้าเป็นต้นเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ถูกมรณภัยคุกคามเพราะเห็นบุพพนิมิต ๕ ประการฉะนั้น

อนึ่ง สภาวธรรมเหล่านั้นเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งภวาสวะได้ ฉันใด ก็ย่อมเกิดเพราะความเกิดขึ้นแห่งอวิชชาสวะได้ ฉันนั้น ดังพระบาลีว่า

---

[๑] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๔/๖๘๗

[๒] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑๕/๙๙

[๓] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/ ๑/๔

[๔] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๙, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๓/๕๒

"ภิกษุทั้งหลาย คนพาลนั้นย่อมเสวยทุกขโทมนัส ๓ ประการในปัจจุบันนี่แหละ" เป็นต้น[๑]

เพราะเหตุที่สภาวธรรมเหล่านั้นย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งอาสวะ ดังกล่าวมาฉะนี้ ฉะนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ เมื่อมีขึ้น จึงให้อาสวะที่เป็นเหตุแห่งอวิชชามีได้ และครั้นอาสวะทั้งหลายมีแล้ว แม้อวิชชาก็เป็นอันมีด้วยแท้ เพราะเมื่อมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ดี ต้องมีแล ในปฏิจจสมุปบาทเทศนานี้ **อวิชชา**บัณฑิตพึงทราบว่า **ย่อมมีได้เพราะสภาวธรรมทั้งหลายมีโสกะ**เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวมานี้ เป็นประการแรก

ประการต่อไป เพราะเหตุที่ความที่เมื่อมีธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยมีดังนี้ ครั้นอวิชชามีขึ้นแล้ว ความจบสิ้นก็ไม่มี เพราะความสืบต่อกันแห่งเหตุและผลอย่างนี้ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมีอีก เป็นต้น ฉะนั้น **ภวจักร (ภวจกฺกํ)** นั้นมีองค์ ๑๒ ประการอันหมุนไปด้วยอำนาจความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล จึงเป็นอันมีได้ว่า **มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ (อวิทิตาทิ)**

หากมีคำท้วงว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้นว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี" นี้ก็ผิดนะซิ พึงแก้ว่า นี้มิใช่การกล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้น แต่นี้เป็นการกล่าวธรรมที่เป็นตัวประธาน ด้วยว่า อวิชชาเป็นตัวประธานแห่งวัฏฏะ ๓ ประการ จริงอยู่ เพราะยึดอวิชชาไว้ กิเลสวัฏที่เหลือ และวัฏฏะอีก ๒ มีกรรมวัฏเป็นต้นก็พันคนพาลเข้าด้วย ดุจเพราะจับหัวงูไว้ ลำตัวงูที่เหลือก็พันแขนคนจับ ฉะนั้น[๒] แต่เมื่อตัดอวิชชาขาดแล้ว ความพ้นจากสภาวธรรมเหล่านั้นก็มีขึ้น ดุจเมื่อตัดหัวงูสำเร็จแล้ว แขนก็พ้นจากการถูกพัน[๓] ดังพระบาลีว่า "เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ"[๔] เป็นต้น เมื่อบุคคลยึดอยู่ ย่อมมีความผูกพัน

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๖/๒๙๑

[๒] อภิ.วิ. อ. (บาลี) -/๒๔๒/๒๐๕

[๓] อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๒๔๒/๒๐๕

[๔] วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒

เมื่อปล่อยเสีย ย่อมพ้นได้ นี้เป็นการกล่าวธรรมที่เป็นตัวประธาน มิใช่กล่าวความที่ภวจักรมีเบื้องต้น ดังนี้แล **ภวจักร (ภวจกฺกํ)** นี้บัณฑิตพึงทราบว่า **มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ (อวิทิตาทิ)** ดังกล่าวมาฉะนี้

ภวจักรนี้นั้น เพราะเหตุที่ความหมุนไปแห่งสภาวธรรมทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นย่อมมีเพราะเหตุทั้งหลายมีอวิชชาเป็นอาทิ ฉะนั้นจึงว่างเว้นจากผู้สร้างสังสารวัฏคือพระพรหมเป็นต้น ซึ่งกำหนดกัน (เอง) อย่างนี้ว่า "พระพรหม ท้าวมหาพรหมผู้ยิ่งใหญ่ ผู้บันดาล"[๑] อื่นไปจากเหตุมีอวิชชาเป็นต้นนั้นก็ดี จากผู้เสวยสุขและทุกข์คืออัตตาซึ่งกำหนดกัน (เอง) อย่างนี้ว่า "ก็แลอัตตาของเรานี้นั้นเป็นผู้กล่าวเป็นผู้เสวย"[๒] ฉะนี้ก็ดี ภวจักร บัณฑิตพึงทราบว่า **ปราศจากผู้สร้างและผู้เสวย (การกเวทกรหิตํ)** ดังกล่าวมานี้

อีกประการหนึ่ง ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ เพราะเหตุที่อวิชชาชื่อว่าว่างจากความยั่งยืน เพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ๑ (ว่าง) จากความงาม เพราะเป็นสังกิเลสิกธรรม เหตุเป็นธรรมเศร้าหมอง ๑ (ว่าง) จากความเป็นสุขเพราะถูกความเกิดและความเสื่อมบีบคั้น ๑ (ว่าง) จากความเป็นอัตตา คือเป็นสิ่งที่บังคับให้เป็นไปในอำนาจได้ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยปัจจัย ๑ แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่อวิชชา มิใช่ตน มิใช่ของตน มิใช่มีในตน มิใช่มีตน แม้องค์ทั้งหลายมีสังขารเป็นต้นก็อย่างนั้น ฉะนั้น ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบเถิดว่า **ว่างเปล่าโดยสุญญตา ๑๒ ประการ (ทฺวาทสสุญฺญตาสุญฺญํ)**

[๖๕๓] ก็แลครั้นทราบอย่างนี้แล้ว พึงทราบอีกว่า

อวิชชาและตัณหาเป็นมูลแห่งภวจักร กาลมี ๓
มีอดีตกาลเป็นต้น องค์ในกาล ๓ นั้น โดยสรุปก็เป็น ๒
เป็น ๘ และเป็น ๒ เท่านั้นเอง

---

[๑] ที.สี. (ไทย) ๙/๔๒/๑๗-๑๘

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๙/๒๐

ความว่า ธรรม ๒ ประการ คือ อวิชชาและตัณหาพึงทราบว่าเป็น**มูล (มูลํ)** แห่งภวจักรนั้นนั่นแล ภวจักรนั้นเล่าก็จัดเป็น ๒ ส่วน คือ มีอวิชชาเป็นมูล มีเวทนาเป็นที่สุด เพราะนำ (ปัจจุบันผล) มาแต่ส่วนเบื้องต้น (คือส่วนอดีต) ที่มีตัณหาเป็นมูล มีชรามรณะเป็นที่สุด เพราะต่อกับ (ผล) ส่วนเบื้องปลาย (คืออนาคต) ในภวจักร ๒ ส่วนนั้น ภวจักรส่วนแรกท่านกล่าวด้วยอำนาจบุคคลทิฏฐิจริต ส่วนหลังกล่าวด้วยอำนาจบุคคลตัณหาจริต ด้วยว่า อวิชชาเป็นสังสารนายิกา (ตัวนำไปในสังสาร) สำหรับบุคคลทิฏฐิจริตทั้งหลาย ตัณหาเป็นสังสารนายิกาสำหรับบุคคลตัณหาจริตทั้งหลาย อีกนัยหนึ่ง ภวจักรที่ ๑ กล่าวเพื่อถอนอุจเฉททิฏฐิ เพราะประกาศความไม่ขาดสูญแห่งเหตุทั้งหลาย โดยความเกิดขึ้นแห่งผล ภวจักรที่ ๒ กล่าวเพื่อถอนสัสสตทิฏฐิ เพราะประกาศความชราและมรณะแห่งสัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาแล้ว อีกนัยหนึ่ง ภวจักรแรกกล่าวด้วยอำนาจคัพภเสยยกสัตว์ เพราะแสดงความหมุนไปแห่งธรรมตามลำดับ ภวจักรหลังกล่าวด้วยอำนาจโอปปาติกสัตว์ เพราะแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกัน (แห่งอุปปัตติภพและขันธ์)

ส่วนภวจักรนั้น**มีกาล ๓ (ตโย กาลา)** คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต ในกาลทั้ง ๓ นั้น ว่าโดยที่มาในพระบาลีโดยสรุป **องค์ ๒ (เทฺว องฺคานิ)** คือ อวิชชาและสังขารพึงทราบว่าเป็นอดีตกาล **องค์ ๘ (อฏฺฐ)** มีวิญญาณเป็นต้น มีภพเป็นที่สุด พึงทราบว่าเป็นปัจจุบันกาล **องค์ ๒ (เทฺว)** คือชาติและชรามรณะ พึงทราบว่าเป็นอนาคตกาล

[๖๕๔] พึงทราบแม้ดังนี้อีกว่า

> "ภวจักรนี้มีสนธิ (เงื่อนต่อ) ๓ มีคำว่า เหตุและผล
> เหตุเป็นบทหน้าและมีสังคหะ (คือสังเขป) ๔ ประเภท
> มีซี่กำคืออาการ ๒๐ มีวัฏฏะ (วงกลม) ๓ ย่อมหมุนไปไม่หยุด
> (จนกว่าจะถึงอรหัตตมรรค)"

ในสนธิ ๓ นั้น เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างสังขารกับปฏิสนธิวิญญาณ ชื่อว่าเหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างเวทนากับตัณหา ชื่อว่าผลเหตุสนธิ (ต่อผลกับเหตุ) เงื่อนอันหนึ่งในระหว่างภพกับชาติ ชื่อว่าเหตุผลสนธิ (ต่อเหตุกับผล) ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่า **มีสนธิ ๓ คือมีเหตุผลและเหตุเป็นบทหน้า (เหตุผล-เหตุปุพฺพกติสนฺธิ)** อย่างนี้แล

ส่วนสังคหะแห่งภวจักรนั้น กำหนดด้วยองค์ต้นกับปลายแห่งสนธิทั้งหลาย เป็น ๔ ประการ คืออวิชชาและสังขาร เป็นสังคหะที่ ๑ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นสังคหะที่ ๒ ตัณหา อุปาทาน ภพ เป็นสังคหะที่ ๓ ชาติและชรามรณะ เป็นสังคหะที่ ๔ ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่า**มีสังคหะ ๔ ประการ** ดังนี้แล

อนึ่ง ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบว่า **มีซี่กำคืออาการ ๒๐ (วีสติอาการารํ)** โดยซี่กำกล่าวคืออาการ ๒๐ ประการนี้คือ

เหตุในกาลล่วงแล้ว ๕ ผลในกาลบัดนี้ ๕ เหตุ
ในกาลบัดนี้ ๕ ผลในกาลต่อไป (อนาคต) ๕

ใน ๔ ข้อนั้น ข้อว่า **เหตุในอดีต ๕ (อตีเต เหตโว ปญฺจ)** ขยายความว่า ขั้นแรก (อดีตเหตุนั้น) ก็กล่าวธรรม ๒ ประการ คืออวิชชากับสังขารนี้เท่านั้น แต่เพราะเหตุที่คนไม่รู้ ย่อมทะเยอทะยาน คนทะเยอทะยานย่อมถือมั่น เพราะความถือมั่นของเขาเป็นปัจจัย ภพก็มีขึ้น ฉะนั้น แม้ตัณหา อุปาทาน และภพ ก็เป็นอันถูกรวมเข้าด้วย เพราะเหตุนั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรจึงกล่าวไว้ว่า "ในกรรมภพก่อน ความหลงเป็นอวิชชา เจตนาเป็นเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร ความติดใจในกรรมภพก่อนเป็นตัณหา ความข้องแวะในกรรมภพก่อน เป็นอุปาทาน เจตนาในกรรมภพก่อน เป็นภพ สภาวธรรม ๕ ประการดังกล่าวมานี้ในกรรมภพก่อน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในภพนี้"[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า ในบทเหล่านั้น คำว่า **ในกรรมภพก่อน (ปุริมกมฺมภวสฺมึ)** คือ ในกรรมภพที่มีมาก่อน หมายความว่า ในกรรมภพที่ได้ทำมาในชาติที่ล่วงมาแล้ว คำว่า **ความหลงเป็นอวิชชา (โมโห อวิชฺชา)** ความว่า ความหลงอันใดในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความหลงทั้งหลาย มีทุกข์เป็นต้น ในกาลนั้น บุคคลผู้หลงแล้วทำกรรมด้วยความหลงอันใด ความหลงอันนั้นเป็นอวิชชา คำว่า **เจตนาเป็นเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร (อายูหนา สงฺขารา)** ได้แก่ เจตนาดวงแรกๆ เป็นต้น ของบุคคลผู้ทำกรรมนั้น ดังเช่นเจตนาดวงแรกที่เกิดขึ้นแก่ทายกผู้ให้ความคิดเกิดขึ้นว่า "เราจักให้ทาน" แล้วตระเตรียมเครื่องอุปกรณ์แห่งทานทั้งหลายอยู่ ๑ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้าง ส่วนเจตนาของทายกนั้นผู้วางทักษิณาลงในมือของปฏิคาหกทั้งหลาย เรียกว่า ภพ อีกนัยหนึ่ง เจตนาในชวนะ ๖ ที่เป็นจิตมีอาวัชชนะเดียว ชื่อว่าเจตนาเป็นเครื่องประมวลมา ชื่อว่าเป็นสังขาร เจตนาในชวนะที่ ๗ เป็นภพ หรือมิฉะนั้น เจตนาทุกดวงเป็นภพ ธรรมทั้งหลายที่สัมปยุต (กับเจตนาเหล่านั้น) ชื่อว่าเจตนาเป็นเครื่องประมวลมา ชื่อว่าเป็นสังขาร คำว่า **ความติดใจเป็นตัณหา (นิกนฺติ ตณฺหา)** ความว่า เมื่อบุคคลทำกรรมอยู่ ความใคร่ คือความปรารถนา อันใดในอุปปัตติภพอันเป็นผลของกรรมนั้น ความติดใจอันนั้น ชื่อว่าตัณหา คำว่า **ความข้องแวะเป็นอุปาทาน (อุปคมนํ อุปาทานํ)** ความว่า ความข้อง คือถือเอา ยึดเอาอันใดอันเป็นปัจจัยแก่กรรมภพที่เป็นไปโดยนัยว่า "เราทำการงานนี้แล้วจักเสพกามทั้งหลายในที่ชื่อโน้น หรือว่า เราจักขาดสูญ" เป็นต้น ความข้องอันนี้ ชื่อว่าอุปาทาน คำว่า **เจตนาเป็นภพ (เจตนา ภโว)** ได้แก่ เจตนาที่กล่าวแล้วในที่สุดแห่งเจตนาเป็นเครื่องประมวลมาเป็นภพ

คำว่า **ผลในปัจจุบันภพ ๕ (อิทานิ ผลปญฺจกํ)** ได้แก่ องค์มีวิญญาณเป็นต้น มีเวทนาเป็นที่สุดอันมาในพระบาลีนั่นเอง ดังพระบาลีว่า "ปฏิสนธิในปัจจุบันภพนี้เป็นวิญญาณ ความก้าวลงในปัจจุบันภพนี้เป็นนามรูป ประสาท (ความใส) ในปัจจุบันภพนี้เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในปัจจุบันภพนี้เป็นผัสสะ ความเสวยอารมณ์ในปัจจุบันภพนี้เป็นเวทนา สภาวธรรมทั้ง ๕ ประการดังกล่าวมานี้ ในภพปัจจุบันเป็น

ปัจจัยแก่กรรมที่ทำไว้ในภพก่อน”[๑] เนื้อความ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า ในคำเหล่านั้น คำว่า **ปฏิสนธิเป็นวิญญาณ (ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ)** ความว่า สิ่งใด ท่านเรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความเชื่อมต่อภพอื่น (กับปัจจุบันภพนี้) สิ่งนั้นเป็นวิญญาณ คำว่า **ความก้าวลงเป็นนามรูป (โอกฺกนฺติ นามรูปํ)** ความว่า ความก้าวลงแห่งรูปธรรมและอรูปธรรมในครรภ์ ราวกะว่ามา (แต่ที่อื่น) แล้วเข้าไป (ในครรภ์) อันใด อันนี้เป็นนามรูป คำนี้ว่า **ประสาทเป็นอายตนะ (ปสาโท อายตนํ)** ท่านกล่าวด้วยอำนาจอายตนะ ๕ ประการมีจักขายตนะ เป็นต้น คำว่า **ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) เป็นผัสสะ (ผุฏฺโฐ ผสฺโส)** ความว่า ภาวะที่กระทบ คือเกิดขึ้นถูกต้องอารมณ์อันใด อันนี้เป็นผัสสะ คำว่า **ความเสวย (วิบาก) เป็นเวทนา (เวทยิตํ เวทนา)** ความว่า ความเสวยวิบากอันเกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณก็ดี พร้อมกับผัสสะที่มีอายตนะ ๖ เป็นปัจจัยก็ดี อันใด ความเสวยวิบากอันนั้นเป็นเวทนา

คำว่า **เหตุในปัจจุบันภพ ๕ ประการ (อิทานิ เหตโว ปญฺจ)** ได้แก่ปัจจยธรรมมีตัณหาเป็นต้นที่มาแล้วในพระบาลี ก็ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน และภพ แต่เมื่อภพถูกถือเอาแล้ว สังขารอันเป็นส่วนเบื้องต้นของภพนั้น หรือที่สัมปยุตกับภพนั้นก็เป็นอันถูกถือเอาด้วย และด้วยการถือเอาตัณหา อุปาทาน อวิชชาที่สัมปยุตด้วยตัณหาอุปาทานนั้นหรือที่เป็นเหตุทำกรรมแห่งคนหลง ก็เป็นอันถูกถือเอาด้วย ดังนี้แลปัจจุบันเหตุจึงเป็น ๕ ประการดังกล่าวมาฉะนี้ เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า “เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้ ความหลงเป็นอวิชชา เจตนาเป็นเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร ความใคร่เป็นตัณหา ความข้องแวะเป็นอุปาทาน เจตนาเป็นภพ สภาวธรรม ๕ ประการดังกล่าวมานี้ในกรรมภพนี้ เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอนาคต”[๑] ในคำเหล่านั้น ด้วยคำว่า **เพราะความที่อายตนะทั้งหลายงอมแล้วในภพนี้ (อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ)** ท่านแสดงความลุ่มหลงในเวลาทำกรรมแห่งบุคคลผู้มีอายตนะงอมแล้ว คำที่เหลือมีเนื้อความชัดเจนแล้วทั้งนั้น

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

คำว่า **ผลในอนาคต ๕ ประการ (อายตึ ผลปญฺจกํ)** ได้แก่ องค์ ๕ ประการมีวิญญาณเป็นต้น องค์ ๕ ประการนั้นท่านกล่าวโดยถือเอาว่า เป็นชาติ (ความเกิด) ส่วนชรามรณะก็คือชรามรณะแห่งสภาวธรรมเหล่านั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า "ปฏิสนธิในอนาคตเป็นวิญญาณ ความก้าวลง (ในครรภ์) ในภพต่อไป เป็นนามรูป ประสาทในภพต่อไป เป็นอายตนะ ภาวะที่กระทบ (อารมณ์) ในภพต่อไปเป็นผัสสะ ความเสวย (ผล) ในภพต่อไป เป็นเวทนา สภาวธรรม ๕ ประการดังกล่าวมานี้ในอุปปัตติภพอนาคต เป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำแล้วในภพนี้"[๑] ภวจักรนี้มีซี่กำคืออาการ ๒๐ ประการ ดังกล่าวมาฉะนี้

ส่วนในคำนี้ว่า **ภวจักรมีวัฏฏะ ๓ หมุนไปไม่หยุด (ติวฏฺฏมนวฏฺฐิตํ ภมติ)** มีอรรถาธิบายว่า ภวจักรนี้มีวัฏฏะ ๓ ประการ โดยวัฏฏะ ๓ ประการนี้ คือ สังขารและภพ เป็นกรรมวัฏ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เป็นกิเลสวัฏ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา เป็นวิปากวัฏ พึงทราบเถิดว่า กิเลสวัฏยังไม่ขาดตราบใด ก็ชื่อว่าหมุน เพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่า ชื่อว่าไม่หยุด เพราะมีปัจจัยยังไม่ขาดลงตราบนั้นอยู่นั่นเอง

[๖๕๕] ภวจักรนั้นซึ่งหมุนอยู่อย่างนั้น

บัณฑิตพึงทราบโดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ
(ไหนและองค์ไหนเป็นสัจจะอะไร) ๑ โดยกิจ ๑
โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑ โดยแตกต่าง
แห่งความลึก ๑ โดยแตกต่างแห่งนัย ๑ ตามสมควร

ในองค์เหล่านั้น เพราะเหตุที่กรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ท่านกล่าวไว้ในสัจจวิภังค์ว่า เป็นสมุทยสัจ โดยไม่แปลกกัน ฉะนั้น ในข้อว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี (อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา)** มีอธิบายว่า สังขารเกิดมีเพราะอวิชชา

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗/๗๓

จึงเป็นสัจจะที่ ๒ เกิดแต่สัจจะที่ ๒ (ด้วยกัน) วิญญาณเกิดมีเพราะสังขาร เป็นสัจจะที่ ๑ เกิดแต่สัจจะที่ ๒ องค์มีนามรูปเป็นต้นมีเวทนาที่เป็นวิบากเป็นที่สุดเกิดมีเพราะวิญญาณเป็นต้น เป็นสัจจะที่ ๑ เกิดแต่สัจจะที่ ๑ (ด้วยกัน) ตัณหาเกิดมีเพราะเวทนา เป็นสัจจะที่ ๒ เกิดแต่สัจจะที่ ๑ อุปาทานเกิดมีเพราะตัณหา เป็นสัจจะที่ ๒ เกิดแต่สัจจะที่ ๒ ภพเกิดมีเพราะอุปาทานเป็น ๒ สัจจะ คือ สัจจะที่ ๑ และที่ ๒ เกิดแต่สัจจะที่ ๒ ชาติเกิดมีเพราะภพเป็นสัจจะที่ ๑ เกิดแต่สัจจะที่ ๒ ชรามรณะ เกิดมีเพราะชาติ เป็นสัจจะที่ ๑ เกิดแต่สัจจะที่ ๑ (ด้วยกัน) ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบ**โดย (ว่าองค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ (สจฺจปฺปภวโต)** ตามควรเป็นอันดับแรก โดยนัยดังกล่าวมาฉะนี้

[๖๕๖] อีกข้อหนึ่ง เพราะเหตุที่ในองค์เหล่านี้ อวิชชาทำสัตว์ทั้งหลายให้ลุ่มหลงในวัตถุ (คือ อารมณ์) ทั้งหลาย และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายโดยนัยเดียวกันนั้น สังขารก็ปรุงแต่งสังขตธรรม และเป็นปัจจัยแก่วิญญาณด้วยฝ่ายวิญญาณก็รับรู้วัตถุ และเป็นปัจจัยแก่นามรูปด้วย ข้างนามรูปก็ค้ำจุนกันและกันและเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ สฬายตนะเล่าก็เป็นไปในวิสัยของตนๆ (มีรูปเป็นต้น) และเป็นปัจจัยแก่ผัสสะด้วย ผัสสะเล่าก็สัมผัสอารมณ์และเป็นปัจจัยแก่เวทนาด้วยเวทนาเล่าก็เสวยรสแห่งอารมณ์และเป็นปัจจัยแก่ตัณหาด้วย ตัณหาเล่าก็กำหนัดยินดีในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี และเป็นปัจจัยแก่อุปาทานด้วย อุปาทานเล่าก็ถือมั่นในสภาวธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความถือมั่น และเป็นปัจจัยแก่ภพด้วย ภพเล่าก็พล่านไปในคติต่างๆ และเป็นปัจจัยแก่ชาติด้วย ชาติเล่าก็ก่อให้เกิดขันธ์ทั้งหลายและเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะด้วย เพราะเป็นไปโดยเป็นอาการบังเกิดขึ้นแห่งขันธ์เหล่านั้นชรามรณะเล่าก็ครอบเอาความงอมและความแตกแห่งขันธ์ทั้งหลายไว้ และเป็นปัจจัยเพื่อความปรากฏขึ้นในภพอื่น เพราะเป็นที่ตั้ง (คือเป็นเหตุ) แห่งปกิณณกทุกข์ทั้งหลายมีโสกะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบแม้โดยกิจคือความเป็นไป**โดยหน้าที่ ๒ ประการ**ในบททั้งปวงตามควร

[๖๕๗] อีกข้อหนึ่ง เพราะเหตุที่ในคำเหล่านั้น คำว่า **เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี (อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา)** นี้เป็นเครื่องกั้น (คือปฏิเสธ) ความเห็นว่ามีผู้สร้าง คำว่า **เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี (สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ)** คือ เป็นเครื่องกั้นความเห็นว่าอัตตาเคลื่อนที่ได้ คำว่า **เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี (วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ)** เป็นเครื่องกั้นฆนสัญญา เพราะแสดงความแตกได้แห่งวัตถุที่คนเขลากำหนดเอาว่า "เป็นอัตตา" คำว่า **เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี (นามรูปปจฺจยา สฬายตนํ)** เป็นต้น เป็นเครื่องกั้นความเห็นว่า (ผิด ต่างๆ) มีเห็นว่า "อัตตาเห็น ฯลฯ อัตตารู้สึก อัตตาสัมผัส อัตตาเสวย อัตตาอยาก อัตตาถือมั่น อัตตาเป็น อัตตาเกิด อัตตาแก่ อัตตาตาย" เป็นต้น เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบโดยเป็นเครื่องกั้นความเห็นผิด ตามควร

[๖๕๘] อีกข้อหนึ่ง เพราะเหตุที่ในองค์เหล่านี้ อวิชชาเหมือนคนบอด เพราะไม่เห็นสภาวธรรมทั้งหลายทั้งโดยลักษณะประจำตัว ทั้งโดยสามัญญลักษณะ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เหมือนการก้าวพลาดของคนบอด เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เหมือนการหกล้มของคนก้าวพลาด เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เหมือนความเกิดเป็นแผลฝีขึ้นแห่งคนหกล้ม เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เหมือนต่อมฝีแตก เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เหมือนการกระทบต่อมฝีเข้า เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เหมือนความทุกข์เกิดแต่การกระทบ เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เหมือนความปรารถนาจะแก้ทุกข์ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เหมือนการคว้าเอายาแสลงด้วยมุ่งจะแก้ทุกข์ เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เหมือนการทายาแสลงที่ตนถือไว้ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เหมือนเกิดเป็นฝีกลายเพราะทายาแสลง เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี เหมือนฝีแตก เพราะฝีกลาย หรือนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่ในองค์เหล่านี้ อวิชชาย่อมครอบงำสัตว์ทั้งหลาย โดยเป็นผู้ไม่ปฏิบัติหรือปฏิบัติผิด เหมือนฝ้าครอบงำดวงตา (ทั้งสองข้าง) ไว้ คนโง่ที่ถูกอวิชชานั้นครอบงำแล้ว ย่อมห่อตัวไว้ด้วยสังขารทั้งหลายอันจะนำไปสู่ภพใหม่ เหมือนตัวไหมห่อตัวได้ด้วยส่วนส่วนหนึ่งแห่งฝักไหม วิญญาณ

ที่สังขารครอบครองแล้ว ย่อมได้ที่อาศัยในคติทั้งหลาย เหมือนพระราชกุมารที่ปริณายกปกป้องแล้ว ย่อมได้ความสนับสนุนในราชสมบัติ วิญญาณย่อมยังนามรูปมากประการให้เกิดในปฏิสนธิ เพราะกำหนดอารมณ์อันเป็นนิมิตที่เกิดขึ้น (มีกรรมนิมิตเป็นต้น) เหมือนนักเล่นกลทำกลให้เกิดได้หลายประการ สฬายตนะที่ตั้งมั่นอยู่ในนามรูปแล้ว ย่อมถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ เหมือนพุ่มไม้ในป่ายืนต้นอยู่ในพื้นที่ดีถึงความเติบโตงอกงามแผ่กว้าง ผัสสะย่อมเกิดเพราะความกระทบกันแห่งอายตนะ เหมือนไฟเกิดเพราะการสีแห่งไม้สีไฟอันบน เวทนาย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกผัสสะกระทบ เหมือนความร้อนเกิดแก่คนที่ไฟถูก ตัณหาย่อมเจริญมากแก่คนที่เสวยเวทนาอยู่ เหมือนความกระหายเพิ่มมากขึ้นแก่คนที่ดื่มน้ำเค็ม ผู้ทะเยอทะยานย่อมทำความปรารถนาในภพทั้งหลาย เหมือนคนกระหายปรารถนาในการดื่ม การทำความปรารถนานั้นเป็นอุปาทานของเขา เขาย่อมยึดมั่นภพด้วยอุปาทาน เหมือนปลาฮุบเบ็ดไว้มั่นด้วยความโลภในเหยื่อ หากเมื่อภพมีอยู่ ชาติก็ย่อมมี เหมือนเมื่อพืชมีอยู่ หน่อก็ต้องมี ชรามรณะย่อมมีแก่ผู้เกิดมาแล้วแน่แท้ เหมือนการล้มย่อมมีแก่ต้นไม้ที่เกิดแล้วเป็นแน่ เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบแม้**โดยอุปมาทั้งหลาย (อุปมาหิปิ)** ดังกล่าวมานี้ ตามควร

[๖๕๙] อีกข้อหนึ่ง เพราะเหตุที่คำบาลีว่า "อานนท์ ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง สุดจะคาดคะเนได้"[๑] พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอาความที่ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมลึกซึ้ง ทั้งโดยผล ทั้งโดยเหตุ ทั้งโดยการแสดง ทั้งโดยปฏิเวธ เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบแม้**โดยความต่างแห่งความลึก (คมฺภีรเภทโตปิ)** ตามควร

ในความลึกเหล่านั้น เพราะเหตุที่ อรรถคือความที่ชรามรณะเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือชาติ ชื่อว่าเป็นธรรมลึกซึ้ง เพราะอรรถคือความที่ชรามรณะเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือชาติอย่างนี้ว่า "ชรามรณะจะไม่มีแต่ชาติหามิได้ และเว้นชาติเสีย จะมีแต่เหตุอื่นก็หามิได้ และย่อมถึงความเกิดขึ้นแต่ชาติด้วยประการอย่างนี้" เป็นธรรมที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่ชาติเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคือ

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓

ภพ ฯลฯ อรรถคือความที่สังขารเกิดขึ้นเป็นไปพร้อมเพราะปัจจัยคืออวิชชา (ล้วน) เป็นธรรมลึกซึ้ง เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกซึ้งโดยผล นี้เป็น**ความลึกซึ้งโดยผล (อตฺถคมฺภีรตา)** ในภวจักรนี้เป็นอันดับแรก แท้จริง ผลที่เกิดแต่เหตุ ท่านเรียกว่าอรรถ ดังพระบาลีว่า "ความรู้ในผลของเหตุ ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทา"[๑]

ประการหนึ่ง เพราะเหตุที่อรรถคือความที่อวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายชื่อว่าเป็นสภาวธรรมลึกซึ้ง เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารนั้นๆ โดยอาการใดและโดยสถานะใด อาการนั้นและสถานะนั้นเป็นสภาวะที่รู้ได้ยาก นัยเดียวกันนั้น อรรถคือความที่สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณ ฯลฯ อรรถคือความที่ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ (ล้วน) เป็นสภาวธรรมลึกซึ้ง เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยเหตุ นี้เป็น**ความลึกซึ้งโดยเหตุ (ธมฺมคมฺภีรตา)** ในภวจักรนี้ แท้จริง คำว่า **ธรรม** เป็นชื่อแห่งเหตุ ดังพระบาลีว่า "ความรู้ในเหตุ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิทา"[๒]

อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่แม้การแสดงปฏิจจสมุปบาทนั้น เพราะเป็นการแสดงที่พึงให้ดำเนินไปโดยเหตุนั้นๆ โดยประการนั้นๆ เป็นสภาวธรรมลึกซึ้ง ญาณอื่นแต่พระสัพพัญญุตญาณ ย่อมไม่ได้ที่อาศัย ในปฏิจจสมุปบาทนั้น จริงอย่างนั้น ภวจักรนี้ในบางพระสูตรทรงแสดงโดยอนุโลม บางพระสูตรแสดงโดยปฏิโลม บางพระสูตรทรงแสดงทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม บางพระสูตรทรงแสดงตั้งแต่ตอนกลางไปโดยอนุโลมบ้างโดยปฏิโลมบ้าง บางพระสูตรทรงแสดงทั้ง ๓ สนธิ ๔ สังเขป บางพระสูตรทรงแสดง ๒ สนธิ ๓ สังเขป บางพระสูตรทรงแสดง ๑ สนธิ ๒ สังเขป เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่า**ลึกโดยเทศนา นี้เป็นความลึกโดยเทศนา (เทสนาคมฺภีรตา)**

ประการหนึ่ง เพราะเหตุที่ ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ สภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั้นใด สภาวธรรมนั้นที่พระโยคาวจรรู้แจ่มแจ้งแล้วเป็นเหตุรู้แจ่มแจ้งสภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้นโดยลักษณะประจำตัวอย่างถูกต้อง จัดว่าลึกซึ้งเพราะหยั่งได้โดยยาก เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยปฏิเวธ นัยเดียวกันนั้น ในปฏิจจสมุปบาท

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๖๐

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๒๐/๔๖๐

ธรรมนี้ สภาวะที่อวิชชาไม่รู้ ไม่เห็น ไม่รู้แจ่มแจ้งด้วยดีซึ่งสัจจะ ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่สังขารทั้งหลายปรุงแต่ง พอกพูนขึ้น เป็นไปกับราคะ แย้งต่อราคะ ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่วิญญาณเป็นความว่างเปล่า ไม่ขวนขวาย ไม่เคลื่อนที่ไป แต่ปรากฏโดยปฏิสนธิได้ ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่นามรูปมีความเกิดขึ้นพร้อมกัน แยกกัน แยกกันไม่ได้ น้อมไปได้ และมีความสลายไปได้ ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่สฬายตนะมีความเป็นอธิบดี เป็นโลก เป็นทวาร เป็นเขต เป็นวิสยี (คือเป็นอินทรีย์) ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่ผัสสะมีความถูกต้องกันเข้า เบียดกันเข้า ถึงกันเข้า ประชุมกันเข้า ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่เวทนามีความเสวยรสอารมณ์ มีความเป็นสุข เป็นทุกข์ และกลางๆ มีความเสวยอย่างนิชชีวะ (คือไม่มีอัตตาผู้เสวย) ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่ตัณหามีความเพลิดเพลิน ความติดใจ ความปรารถนา (ที่ไหลรุด) ดุจลำตาล (แผ่คลุม) ดุจเครือเถา (แผ่กว้าง) ดุจแม่น้ำ และไม่รู้จักเต็มดุจทะเล ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่อุปาทานมีความยึด ความถือ ความปักใจ ความจับใจ ความก้าวล่วงยาก ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่ภพมีการประมวลไว้ ความปรุงแต่งไว้ และความซัดไปในกำเนิด ในคติ ใน (วิญญาณ) ฐิติ และใน (สัตต) นิวาส ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่ชาติ มีความเกิด ความได้กำเนิด ความหยั่งลง (ในครรภ์) ความบังเกิดขึ้น ความปรากฏขึ้น ก็ชื่อว่าลึก สภาวะที่ชรามรณะมีความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความแตกไป ความแปรผันไป ก็ชื่อว่าลึก เหตุนั้น ภวจักรนี้จึงชื่อว่าลึกโดยปฏิเวธแล นี้เป็น**ความลึกโดยปฏิเวธ (ปฏิเวธคมฺภีรตา)** ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้

[๖๖๐] เพราะเหตุที่ ในปฏิจจสมุปบาทธรรมนี้ มีนัยแห่งความหมายอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. นัยที่มีความหมายเป็นอันเดียวกัน (เอกัตตนัย)
๒. นัยที่มีความหมายต่างๆ กัน (นานัตตนัย)
๓. นัยที่มีความหมายว่าไม่มีความขวนขวาย (อัพยาปารนัย)
๔. นัยที่มีความหมายว่าเป็นธรรมดาอย่างนั้น (เอวังธัมมตานัย)

เพราะเหตุนั้น ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบ แม้**โดยความต่างแห่งนัย (นยธมฺมโต)** ตามสมควร

ใน ๔ นัยนั้น ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ อย่างนี้คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ดุจความที่พืชถึงความเป็นต้นไม้ เพราะความมีขึ้นแห่งอวัยวะของต้นไม้มีหน่อเป็นต้น (สืบต่อกันมา) ฉะนั้น ชื่อว่า**เอกัตตนัย (เอกตฺตนโย นาม)** ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอุจเฉททิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่ออันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล เมื่อเห็นผิดไป ย่อมยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อที่เป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุ และผลว่าเป็นอันเดียวกันไป

ส่วนการกำหนดลักษณะของใครของมันแห่งสภาวธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ชื่อว่า**นานัตตนัย (นานตฺตนโย นาม)** ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ เพราะเห็นความเกิดขึ้นแห่งสิ่งใหม่ๆ เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ เพราะถือเอาเหตุผลอันตกอยู่ในสันดานเดียวกัน (คือมีสันตติเดียวกันดังกล่าวแล้ว) สันดานมาแตกลง (คือตาย) นั่นเองว่าต่างกัน (คือเป็นคนละอัน ไม่สืบต่อกัน) ไป

ความที่อวิชชาไม่มีความขวนขวายเป็นต้นอย่างนี้ว่า "สังขารทั้งหลายข้าทำให้เกิดขึ้น หรือ วิญญาณ ข้าพึงให้เกิดขึ้น" เป็นต้น ชื่อว่า**อัพยาปารนัย (อพฺยาปารนโย)** ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้องย่อมละอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีอัตตา) ได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดเอาอกิริยทิฏฐิ เพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุแห่งสภาวธรรมทั้งหลายมีอวิชชาเป็นต้น ซึ่งแม้เมื่อความขวนขวายไม่มี ก็สำเร็จได้โดยสภาวนิยม

ส่วนนัยนี้ว่า "ความเกิดขึ้นแห่งผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุมีอวิชชาเป็นต้นเท่านั้น ดุจความเกิดขึ้นแห่งนมส้มมีแต่นมสดเป็นต้น ฉะนั้น มิใช่อื่น" ชื่อว่า**เอวังธัมมตานัย (เอวํธมฺมตานโย นาม)** ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอเหตุกทิฏฐิและอกิริยทิฏฐิได้เพราะหยั่งรู้ผลโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นอเหตุกทิฏฐิและนิยตวาทะ เพราะไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งผลตามสมควรแก่ปัจจัยแล้วยังถือว่าสิ่งไรๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไรๆ (ถือว่าสุดแต่โชคเคราะห์ต่างหาก)

ภวจักรนี้ด้วยประการฉะนี้

บัณฑิตพึงทราบโดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สัจจะ (ไหน) ๑
โดยกิจ ๑ โดยเป็นเครื่องกั้น ๑ โดยอุปมาทั้งหลาย ๑
โดยความต่างแห่งความลึก ๑ โดยความต่างแห่งนัย ๑
ตามควร

[๖๖๑] เพราะบุคคลผู้ยังมิได้ทำลายภวจักรอันหยั่งไม่ถึง เพราะเป็นธรรมลึกซึ่งต่อต้านได้ยาก เหตุถือเอาได้โดยนัยต่างๆ นี้เสียด้วยดาบคือญาณซึ่งลับดีที่หินชั้นเยี่ยมคือสมาธิแล้วล่วงสังสารภัยอันเป็นขั้น (คือย่ำยี) อยู่เป็นนิตย์ ดุจอสนีวิจักร (คือสายฟ้า) ไปได้ ไม่มีสักคนแม้ในฝัน

จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า "อานนท์ ปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นสภาวธรรมลึกซึ้งด้วย เค้าที่ปรากฏออกมาก็ลึกด้วย อานนท์ ก็เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้ตามสภาวธรรมนั่น หมู่สัตว์นี้จึงยุ่งเหมือนขอดด้าย เป็นปมนุงนังเหมือนกระจุกด้าย เป็นเหมือนหญ้ามุงกระต่ายและหญ้าปล้อง ไม่ข้ามพ้นอบาย ทุคติ วินิบาต สงสารไปได้"[๑] เหตุนั้น บัณฑิตผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลและเพื่อความสุขแก่ตนก็ดี แก่ผู้อื่นก็ดี พึงละกิจที่เหลือเสีย

จะได้ความหยั่งลงมั่นในประเภทแห่งปัจจยาการอันลึก
นี้ ด้วยประการใด ก็พึงเป็นผู้แสดงประกอบเนืองๆ ด้วย
ประการนั้นเทอญ

ปริจเฉทที่ ๑๗ ชื่อปัญญาภูมินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๕/๕๗, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๐/๑๑๓

๑๘. ทิฏฐิวิสุทธินิเทศ

ว่าด้วยการกำหนดนามรูป

[๖๖๒] วิสุทธิใดที่ท่านกล่าวไว้แล้วในบัดนี้ว่า "ครั้นพระโยคาวจรทำการบ่มญาณ (ของตน) ด้วยการเล่าเรียนและสอบถามในธรรมทั้งหลายที่เป็นภูมิ (แห่งวิปัสสนาปัญญา) เหล่านี้ (โดยทางปริยัติ) แล้วควรทำวิสุทธิที่เป็นรากเหง้า ๒ ประการ คือ สีลวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ของศีล) และจิตตวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ของจิต) ให้สมบูรณ์ (โดยทางปฏิบัติ)" ในศีล ๒ ประการนั้น ศีล ๔ ประการมีความสำรวมในปาฏิโมกข์เป็นต้น ซึ่งบริสุทธิ์ดีแล้ว ชื่อว่า**สีลวิสุทธิ (สีลวิสุทฺธิ นาม)** และศีล ๔ ประการนั้นได้กล่าวไว้พิสดารแล้วใน**สีลนิเทศ (สีลนิทฺเทเส)** สมาบัติ ๘ ประการพร้อมทั้งอุปจารสมาธิ ชื่อว่า**จิตตวิสุทธิ (จิตฺตวิสุทฺธิ นาม)** แม้จิตตวิสุทธินั้นก็กล่าวไว้โดยพิสดารโดยอาการทุกอย่างแล้วเช่นกัน **ในสมาธินิเทศ (สมาธินิทฺเทเส)** ซึ่งท่านกล่าวไว้ด้วยคำเป็นประธานว่า**จิตตะ** เพราะเหตุนั้น พึงทราบจิตตวิสุทธินั้น โดยนัยซึ่งกล่าวไว้พิสดารแล้วในสมาธินิเทศนั้นเช่นกัน

แต่คำที่กล่าวไว้ว่า "วิสุทธิ ๕ ประการเหล่านี้ คือ (๑) ทิฏฐิวิสุทธิ (ความเห็นบริสุทธิ์) (๒) กังขาวิตรณวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย) (๓) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติถูกและทางปฏิบัติไม่ถูก) (๔) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นในทางปฏิบัติถูก) (๕) ญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ความเห็น) ว่าเป็นสรีระ (ร่างกาย)" บรรดาวิสุทธิเหล่านั้น (พึงทราบว่า) **ความเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ (นามรูปานํ ยาถาวทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ นาม)**

[๖๖๓] พระโยคาวจรผู้ปรารถนาจะให้ทิฏฐิวิสุทธินั้น ถึงพร้อม**สมถยานิกะ (สมถยานิเกน) (ผู้มีสมถะเป็นทางดำเนิน)** ออกจากรูปาวจรฌานและอรูปาวจรฌานฌานใดฌานหนึ่ง เว้นเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว ก่อนอื่น พึงกำหนดองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น และธรรมทั้งหลายที่ประกอบด้วยองค์ของฌานนั้น **โดยลักษณะและกิจ (หน้าที่)**

เป็นต้น (ลกฺขณรสาทิวเสน) พึงกำหนดแม้ทั้งหมด (ดังกล่าวมานั้นว่า) “**นาม (นามํ)** โดยหมายความว่า น้อมไป เพราะมุ่งหน้าน้อมไปสู่อารมณ์

แต่นั้น เมื่อพระโยคาวจรผู้นี้แหละพิจารณาดูนามนั้นให้ใกล้ชิดเข้าไป จึงติดตามดูว่า “นามนี้อาศัยอะไรจึงเป็นไป” ก็เห็นหทัยรูป(หัวใจ) เป็นที่อาศัยของนามนั้น เหมือนบุรุษเห็นงูภายในเรือน จึงติดตามไป ก็พบที่อาศัยของมัน ฉะนั้น ครั้นแล้ว พระโยคาวจรนั้นก็กำหนดรูปว่า “ภูตรูปทั้งหลายเป็นที่อาศัยของหทัยรูปและอุปาทายรูปทั้งหลายนอกนั้นก็อาศัยภูตรูป” ท่านพระโยคาวจรนั้นกำหนดแม้ทั้งหมดนั้นว่า **รูป (รูปํ)** เพราะ (มัน) เสื่อมสลายไป แต่นั้น **ก็กำหนดนามและรูปโดยสังเขป (สงฺเขปโต นามรูปํ ววตฺถเปติ)** ว่า “นามมีการน้อมไปเป็นลักษณะ รูปมีการเสื่อมสลายเป็นลักษณะ”

[๖๖๔] ส่วนพระโยคาวจรผู้เป็น**วิปัสสนายานิกะ (สุทฺธวิปสฺสนายานิโก)** (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ) หรือว่า ผู้เป็น**สมถยานิกะ (สมถยานิโก)** (ผู้บำเพ็ญสมถะล้วนๆ) นี้นั่นเอง กำหนดธาตุ ๔ โดยสังเขปหรือโดยพิสดารด้วยมุขในการกำหนดธาตุเหล่านั้นตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในจตุธาตุววัตถาน มุขใดมุขหนึ่ง ครั้นเมื่อธาตุทั้งหลายปรากฏชัดแจ้งแก่พระโยคาวจรนั้นโดยกิจ (หน้าที่) และโดยลักษณะของมันตามเป็นจริง รูป ๑๐ ประการในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานก็ปรากฏ โดยกายทสกะอย่างนี้ก่อน คือ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ชีวิต ๑ กายประสาท ๑ และรูปอีก ๑๐ ประการ ก็ปรากฏโดยภาวทสกะ (คือ ๑๐ เหมือนกายทสกะ ต่างกันแต่เปลี่ยนกายประสาท เป็นภาวะ คือ เพศชาย หรือเพศหญิง) เพราะมีภาวะ (เพศ) อยู่ในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นเหมือนกัน และรูปอีก ๒๔ ประการ คือ โอชัฏฐมกะ (รูปมีโอชะเป็นที่ ๘) ได้แก่ ธาตุ ๔ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ และโอชะเป็นที่แปด ๑) ซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๑ โอชัฏฐมกะ ซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ (๘x๓=๒๔) ก็ปรากฏในเส้นผมซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานนั้นด้วยเช่นกัน เพราะฉะนั้น จึงปรากฏเป็นรูป ๔๔-๔๔ ในโกฏฐาสะ ๒๔ ประการซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ด้วยอาการดังกล่าวนี้ แต่ทว่า ในรูปซึ่งมีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน ๔ อย่างเหล่านี้ คือ น้ำเหงื่อ ๑ น้ำตา ๑ น้ำลาย ๑ น้ำมูก ๑ ปรากฏเป็นรูป ๑๖-๑๖ โดยโอชัฏฐมกะ

ละ ๒ ส่วนในรูปซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๔ ประการนี้ คือ อาหารใหม่ ๑ อุจจาระ ๑ น้ำเหลือง ๑ น้ำมูตร ๑ ปรากฏรูปละ ๘ โดยโอชัฏฐมกะซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐานแต่อย่างเดียวเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ นี้เป็นนัย (แห่งการกำหนดรูป) **ในอาการ ๓๒ (ทฺวตฺตึสากาเร)**

แต่เมื่ออาการ ๓๒ ประการนี้ปรากฏชัดแจ้งแล้ว อาการอีก ๑๐ ประการก็ปรากฏชัดแจ้ง ในอาการ ๑๐ ประการนั้น ในส่วนที่เป็นความร้อนอันเกิดแต่กรรมซึ่งเป็นเครื่องย่อยอาหารที่กินเข้าไปเป็นต้น ปรากฏรูป ๙ ประการเหมือนกัน คือ โอชัฏฐมกะ (๘) และชีวิต (๑) แต่ในส่วนที่เหลืออีก ๘ ประการซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ปรากฏรูปเป็น ๓๓ ประการ คือ ชีวิตนวกะ (๙) และโอชัฏฐมกะ (๘) อีก ๓ (๙+๒๔=๓๓)[๑]

เมื่อภูตรูปและอุปาทายรูปทั้งหลายเหล่านี้เกิดปรากฏแก่พระโยคาวจรผู้นั้นด้วยอาการ ๔๒ โดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ รูปอีก ๖๐ ดวง คือ จักขุทสกะ (๑๐) ๕ เป็นต้น และหทยวัตถุทสกะ (๑๐) ก็เป็นรูปที่ปรากฏโดยวัตถุและทวารด้วย พระโยคาวจรผู้นั้นครั้นรวมรูปแม้ทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน**โดยลักษณะ คือความเสื่อมสลาย (รุปฺปนลกฺขเณน)** ก็เห็นว่า "นี่คือ**รูป**"

เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดเห็นรูปอย่างนี้แล้ว อรูปธรรมทั้งหลายก็ปรากฏทางทวาร อรูปธรรมนี้คืออะไรบ้าง คือ โลกิยจิต ๘๑ คือ ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ ฝ่าย (๕+๕=๑๐) มโนธาตุ ๓ (และ) มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ (รวม ๘๑) และเจตสิก ๗-๗ เหล่านี้ คือ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ ชีวิต ๑ จิตตัฏฐิติ ๑ และมนสิการ ๑ ซึ่งเกิดร่วมกับจิตเหล่านั้นโดยไม่แตกต่างกัน แต่โลกุตตรจิตทั้งหลายไม่ไปสู่การกำหนดรู้แก่พระโยคาวจรผู้เป็นสุทธวิปัสสกะ (ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน) และแก่พระโยคาวจรผู้เป็นสมถยานิกะ เพราะยังไม่ได้บรรลุ พระโยคาวจรผู้นั้นครั้นรวมอรูปธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน**โดยลักษณะคือความน้อมไป (นมนลกฺขเณน)** ก็เห็นว่า "นี่คือ**นาม**" พระโยคาวจรผู้หนึ่ง**กำหนดนามและรูป โดยพิสดาร ด้วยการ**

---

[๑] ๒๔ คือ โอชัฏฐมกรูป ๘X๓=๒๔

กำหนดธาตุ ๔ เป็นหลัก (จตุธาตุววตฺถานมุเขน วิตฺถารโต นามรูปํ ววตฺถเปติ) ด้วยอาการดังกล่าวมานี้

[๖๖๕] พระโยคาวจรอีกท่านหนึ่งกำหนดนามและรูป **ด้วยธาตุ ๑๘ ประการ (อฏฺฐารสธาตุวเสน)** กำหนดอย่างไร คือ ภิกษุในพระศาสนานี้คำนึงถึงธาตุทั้งหลายว่า "ในอัตภาพนี้ มีจักขุธาตุ ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ" แล้วไม่ยึดถือก้อนเนื้อที่สายเอ็นรึงรัดไว้ในเบ้าตาทั้งด้านยาวและกว้าง วิจิตรด้วยวงสีขาวและสีดำมาก ซึ่งชาวโลกหมายรู้กันว่า "จักษุ" แต่กำหนดเอาจักษุประสาทมีประการดังกล่าวแล้วในอุปาทายรูปทั้งหลายในขันธนิเทศว่า "จักขุธาตุ"

ส่วนรูป ๕๓ นอกนั้น ซึ่งมีอยู่ดังนี้ คือ สหชาตรูป ๙ ประการ คือ ธาตุ ๔ ประการ อันเป็นที่อาศัยของจักษุประสาทนั้น กับรูปคือ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ รวมเป็น ๔ อันเป็นรูปบริวาร และชีวิตินทรีย์เป็นรูปอนุบาล (อีก ๑) กัมมชรูป ๒๐ โดยเป็นกายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) ซึ่งอยู่ในจักษุประสาทนั้นนั่นเอง และอนุปาทินนกรูป ๒๔ ประการ โดยเป็นโอชัฏฐมกรูป (๘) ทั้ง ๓ มีโอชัฏฐมกะซึ่งมีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (จึงเป็น ๙+๒๐+๒๔=๕๓) พระโยคาวจรก็ไม่กำหนดเอารูป ๕๓ ประการนั้นว่า "จักขุธาตุ" ถึงแม้ในธาตุทั้งหลายมีโสตธาตุเป็นต้นก็มีนัยนี้ ส่วนในกายธาตุมีเหลืออยู่ ๔๓ รูป แต่เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "มี ๔๕ เพราะทำรูปซึ่งมีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐานให้เป็นหมวดละ ๙ ด้วยการเพิ่ม สัททะ เข้าอีก (หมวดละ ๑)"

รูป ๑๐ ประการ คือ ปสาทรูป ๕ เหล่านี้และรูป ๑ เสียง ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โผฏฐัพพะ ๑ รวม ๕ อันเป็นวิสัยของประสาทเหล่านั้น เป็นธาตุ ๑๐ ประการ รูปนอกนั้นเป็นธรรมธาตุอย่างเดียว ส่วนปัญจวิญญาณทั้ง ๒ ฝ่ายเช่นที่กล่าวอย่างนี้ว่า "จิตที่อาศัยจักษุแล้วปรารภรูปเป็นไปเรียกชื่อว่าจักขุวิญญาณธาตุ" เป็นวิญญาณธาตุ ๕ มโนธาตุจิต ๓ ดวงเป็นมโนธาตุอย่างเดียว มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ เป็นมโนวิญญาณธาตุอย่างเดียว (รวมทั้งหมดเป็นธาตุ ๑๘) ด้วยประการฉะนี้ โลกิยจิตแม้ทั้งหมด ๘๑ ดวงเป็นวิญญาณธาตุ ๗ สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุ

๗ นั้น เป็นธรรมธาตุ ดังนั้น ในธาตุ ๑๘ ประการนี้ ธาตุ ๑๐ กับครึ่งเป็นรูปธาตุ อีก ๗ กับครึ่งเป็นนาม (รวมเป็นธาตุ ๑๘) ฉะนี้แล พระโยคาวจรท่านหนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยธาตุ ๑๘ ด้วยอาการดังกล่าวมานี้

[๖๖๖] พระโยคาวจรอีกท่านหนึ่งกำหนดนามและรูป **ด้วยอายตนะ ๑๒ ประการ (ทฺวาทสายตนวเสน)** กำหนดอย่างไร คือ พระโยคาวจรท่านนั้นเว้นรูป ๕๓ ตามนัยที่กล่าวแล้วใน (ตอนว่าด้วย) จักขุธาตุนั่นแล แล้วกำหนดเพียงจักษุประสาทว่า "จักขายตนะ" และกำหนดโสตธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ และกายธาตุ ตามนัยที่กล่าวแล้ว ใน (ตอนว่าด้วย) จักขุธาตุนั้นเช่นกันว่า "โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ" กำหนดธรรม ๕ ประการซึ่งเป็นวิสัยของอายตนะเหล่านั้นว่า "รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ" กำหนดวิญญาณธาตุ ๗ ซึ่งเป็นโลกิยะว่า "มนายตนะ" กำหนดสภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ซึ่งสัมปยุตด้วยวิญญาณธาตุนั้น และรูปนอกนั้นว่า "ธัมมายตนะ" ในอายตนะ ๑๒ นี้ พระโยคาวจรกำหนดอายตนะ ๑๐ กับครึ่ง (๑๐-๒/๑) ว่า "รูป" กำหนดอายตนะ ๑ กับครึ่งว่า "นาม" พระโยคาวจรท่านหนึ่งกำหนดนามและรูปด้วยอายตนะ ๑๒ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๖๖๗] พระโยคาวจรอีกท่านหนึ่งกำหนดย่นย่อกว่านั้น (คือกำหนด) **ด้วยขันธ์ (ขนฺธวเสน)** (๕) กำหนดอย่างไร คือ ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรูป ๒๗ ประการ คือ รูป ๑๗ ในสรีระนี้ ได้แก่ ธาตุ ๔ ซึ่งมีสมุฏฐาน ๔ ได้แก่ สี ๑ กลิ่น ๑ รส ๑ โอชา ๑ ที่อาศัยธาตุ ๔ นั้น กับปสาทรูป ๕ มีจักขุปสาทรูปเป็นต้น และวัตถุรูป (คือหทยรูป) ๑ ภาวะ (เพศ) ๑ ชีวิตินทรีย์ ๑ เสียงซึ่งมีสมุฏฐานสอง ๑ เหล่านี้ ซึ่งเป็นรูปแท้ เป็นรูปสำเร็จ **ควรแก่การกำหนด (สมฺมสนุปคานิ)** ส่วนรูป (อีก) ๑๐ ประการ คือ กายวิญญัติ (เคลื่อนไหวกาย) ๑ วจีวิญญัติ (เคลื่อนไหววาจา) ๑ อากาสธาตุ (ช่องว่าง) ๑ ความเบา (ลหุตา) ของรูป ๑ ความอ่อน (มุทุตา) ของรูป ๑ ความควรแก่การงานของรูป ๑ ความเติบโตของรูป ๑ ความสืบต่อของรูป ๑ ความชรา ๑ ความไม่เที่ยง ๑ เหล่านี้ มิใช่รูปแท้ มิใช่รูปสำเร็จ เป็นแต่เพียงอาการ วิการ และขอบเขตในระหว่าง (ของรูป) **ไม่ควรแก่การกำหนด (น สมฺมสนุปคานิ)** แม้กระนั้น

ก็นับว่า “รูป” โดยเพียงแต่เป็นอาการ วิการ และขอบเขตในระหว่างของรูปทั้งหลาย กำหนดรูปแม้ทั้งหมดเหล่านี้ว่า “รูปขันธ์” ด้วยประการฉะนี้ กำหนดเวทนาซึ่งเกิดร่วมกับโลกิยจิต ๘๑ ดวงว่า “เวทนาขันธ์” กำหนดสัญญาซึ่งสัมปยุตกับโลกิยจิตนั้นว่า “สัญญาขันธ์” กำหนดสังขารทั้งหลายซึ่งสัมปยุตกับโลกิยจิตนั้นว่า “สังขารขันธ์” กำหนดวิญญาณว่า “วิญญาณขันธ์” พระโยคาวจรกำหนดรูปขันธ์ว่า “รูป” กำหนดขันธ์ ๔ ประการ ที่ไม่เป็นรูปว่า “นาม” ด้วยประการฉะนี้ พระโยคาวจรท่านหนึ่งกำหนดนามและรูปโดยทางขันธ์ ๕ ประการ ด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๖๖๘] พระโยคาวจรอีกท่านหนึ่ง ครั้นกำหนดรูปในอัตภาพร่างกายนี้โดยย่นย่อแต่อย่างเดียวอย่างนี้ว่า “รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง รูปทั้งปวงก็คือ มหาภูตรูป ๔ ประการ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ประการ” แล้วกำหนดมนายตนะและเอกเทศของธัมมายตนะด้วยว่า “นาม” แล้วกำหนดนามรูป**โดยสังเขป (สงฺเขปโต)** ว่า “นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย นี้ท่านเรียกว่า นามรูป” ด้วยประการฉะนี้

[๖๖๙] แต่หากว่า เมื่อพระโยคาวจรท่านนั้นกำหนดรูปโดยมุขนั้นๆ แล้วกำหนดอรูป (นาม) อยู่ แต่อรูปยังไม่ปรากฏขึ้นมา เพราะ(อรูป) เป็นสภาวะละเอียดอ่อน พระโยคาวจรท่านนั้นมิควรทอดธุระเสีย ควรพิจารณา ใส่ใจใคร่ครวญกำหนดรูปนั่นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า เพราะว่า รูปของพระโยคาวจรนั้นที่ชำระล้างดีแล้ว สะสางออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว ด้วยอาการใดๆ สภาวธรรมที่เป็นอรูปทั้งหลายซึ่งมีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเองด้วยอาการนั้นๆ โดยแท้

เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มีดวงตา เมื่อมองดูเงาหน้าในกระจกที่ขุ่นมัว เงาก็จะไม่ปรากฏ เขาไม่คิดว่า “เงาไม่ปรากฏ” แล้วทิ้งกระจกไปเสีย แต่เช็ดถูกระจกนั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า เมื่อกระจกใสบริสุทธิ์แล้ว เงาหน้าของบุรุษนั้นก็ปรากฏขึ้นมาเอง โดยแท้ ฉันใด อนึ่ง บุรุษผู้มีความต้องการน้ำมันงาโรยเมล็ดงาลงไปในชามอ่างแล้วเอาน้ำประพรมลงไป เมื่อน้ำมันยังไม่ไหลออกมา เพราะบีบคั้นเพียงครั้งเดียว ๒ ครั้ง ก็ไม่ทิ้งเมล็ดงาเสีย เอาน้ำอุ่นประพรมลงไปแล้วนวดเค้นบีบคั้นอยู่บ่อยๆ เมื่อเขาทำอยู่อย่างนี้ น้ำมันงาที่ใส

ดีก็ไหลออกมาโดยแท้แล ฉันใด ก็หรือบุรุษผู้ต้องการทำให้น้ำใสจึงหยิบเอาเม็ดตูมกาแล้วหย่อนมือลงไปในหม้อน้ำ เมื่อน้ำยังไม่ใส ด้วยการถูไปถูมาเพียง ๑ ครั้ง ๒ ครั้ง ก็ไม่โยนเม็ดตูมกาทิ้งเสีย คงถูเม็ดตูมกานั้นแล้วๆ เล่าๆ เมื่อเขาทำอยู่อย่างนี้ โคลนตมก็จะจมลง น้ำก็ใสสะอาดโดยแท้แล ฉันใด ภิกษุนั้นก็ฉันนั้นเช่นกันไม่ควรทอดธุระเสีย ควรพิจารณา ใส่ใจ ใคร่ครวญ กำหนดรูปนั่นแหละซ้ำแล้วซ้ำเล่า

เพราะว่า รูปของพระโยคาวจรนั้นจะเป็นสิ่งที่ชำระล้างดีแล้ว สะสางออกแล้ว บริสุทธิ์ดีแล้ว โดยอาการใดๆ กิเลสทั้งหลายที่เป็นข้าศึกต่อการกำหนดรู้นั้นก็สงบลง โดยอาการนั้นๆ จิต (ของพระโยคาวจรนั้น) ก็จะผ่องใส เหมือนน้ำที่อยู่เบื้องบนโคลนตม อรูปธรรมทั้งหลายที่มีรูปนั้นเป็นอารมณ์ก็จะปรากฏขึ้นมาเอง อธิบายดังกล่าวมานี้ ควรขยายความด้วยอุปมาทั้งหลายแม้อย่างอื่นเช่น (การหีบ) อ้อย (ทรมาน) โจร (การฝึก) โค (การเคี่ยว) นมส้ม และ (การปิ้ง) ปลา เป็นต้น โดยอาการดังกล่าวมานี้

ว่าด้วยความปรากฏแห่งอรูปธรรม

[๖๗๐] แต่เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดรูปบริสุทธิ์ดีอย่างนี้แล้ว สิ่งที่เป็นสภาวะที่เป็นอรูปทั้งหลายจะปรากฏขึ้นโดยอาการ ๓ ประการคือ ทางผัสสะ ทางเวทนา หรือทางวิญญาณ ปรากฏขึ้นอย่างไร คือ ก่อนอื่น เมื่อพระโยคาวจรท่านหนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินมีลักษณะแข้นแข็ง” ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน เวทนาที่สัมปยุตกับผัสสะนั้น คือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เจตนาร่วมกับผัสสะ คือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น จิตคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า “ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะแข้นแข็ง ฯลฯ ธาตุดินในลมอัสสาสปัสสาสะ (คือลมหายใจเข้าหายใจออก) มีลักษณะแข้นแข็ง” ผัสสะก็ปรากฏกระทบขึ้นมาก่อน เวทนาที่สัมประยุตกับผัสสะนั้น คือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น ฯลฯ จิตคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สภาวธรรมที่เป็นอรูปทั้งหลายปรากฏขึ้น**ทางผัสสะ (ผสฺสวเสน)** ด้วยอาการอย่างนี้

เมื่อพระโยคาวจรท่านหนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินมีลักษณะแข้นแข็ง" เวทนาซึ่งเสวยรสแห่งอารมณ์ (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้นคือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาที่สัมปยุตกับเวทนานั้นคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาที่สัมปยุตกับเวทนานั้น คือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น จิตที่สัมปยุตกับเวทนานั้นคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณแข้นแข็ง ฯลฯ ธาตุดินในลมอัสสาสปัสสาสะมีลักษณะแข้นแข็ง" เวทนาที่เสวยอารมณ์ (คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา) ของธาตุนั้นคือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น ฯลฯ จิตที่สัมปยัตกับเวทนานั้นคือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สภาวธรรมที่เป็นอรูปทั้งหลายปรากฏขึ้น**ทางเวทนา (เวทนาวเสน)** ด้วยอาการอย่างนี้

เมื่อพระโยคาวจรอีกท่านหนึ่งกำหนดธาตุทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินมีลักษณะแข้นแข็ง" วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์คือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมปยุตกับวิญญาณนั้นคือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาคือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น อนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรกำหนดอยู่ว่า "ธาตุดินในเส้นผมมีลักษณะแข้นแข็ง ฯลฯ ธาตุดินในลมอัสสาสปัสสาสะมีลักษณะแข้นแข็ง" วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์คือวิญญาณขันธ์ก็ปรากฏขึ้น เวทนาที่สัมปยุตกับวิญญาณนั้นคือเวทนาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สัญญาคือสัญญาขันธ์ก็ปรากฏขึ้น ผัสสะและเจตนาคือสังขารขันธ์ก็ปรากฏขึ้น สภาวธรรมที่เป็นอรูปทั้งหลายปรากฏขึ้น**ทางวิญญาณ (วิญฺญาณวเสน)** ด้วยอาการอย่างนี้แล

พระโยคาวจรพึงดำเนินตามการจำแนกนัยทุกอย่าง แล้วประกอบความในส่วนของธาตุ ๔๒ ประการ โดยธาตุอย่างละ ๔ (คือ อาการ ๓๒ ในกายกับลักษณะของไฟ ๔ และลักษณะของลม ๖) โดยนัยเป็นต้นว่า "ธาตุดินในเส้นผมที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานมีลักษณะแข้นแข็ง" และประกอบความในมุขของการกำหนดรูปนอกจากนี้มีจักขุธาตุ เป็นต้น โดยอุบายอย่างเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้วนี้

[๖๗๑] อนึ่ง เพราะเหตุที่ว่า เมื่อพระโยคาวจรท่านนั้นกำหนดรูปอันบริสุทธิ์สะอาดดีอยู่อย่างนั้นนั่นเอง สภาวธรรมที่เป็นอรูปทั้งหลายก็ปรากฏขึ้นมาโดยอาการ ๓ ประการ ฉะนั้น พระโยคาวจรพึงทำความพยายามในการกำหนดสิ่งที่เป็นอรูปธรรมด้วยการกำหนดรูปที่บริสุทธิ์สะอาดดีแล้วนั่นเอง มิใช่ด้วยการกำหนดอย่างอื่น เพราะถ้าว่าเมื่อสิ่งที่เป็นรูปสิ่งหนึ่งหรือ ๒ สิ่งปรากฏขึ้นมาแล้ว พระโยคาวจรละทิ้งรูปเสียแล้วตั้งต้นกำหนดอรูป (ต่อไปใหม่) พระโยคาวจรนั้นก็จะเสื่อมจากกัมมัฏฐานไปด้วย เหมือนแม่โคตัวที่หากินอยู่ตามภูเขา มีประการดังกล่าวแล้วในการเจริญปฐวีกสิณ แต่เมื่อพระโยคาวจรทำความพยายามในการกำหนดอรูป ด้วยการกำหนดรูปที่บริสุทธิ์สะอาดดีแล้ว กัมมัฏฐานก็ถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์

พระโยคาวจรนั้นกำหนดขันธ์ที่ไม่เป็นรูป ๔ ประการ ซึ่งปรากฏขึ้นทางผัสสะเป็นต้นว่า "นาม" และกำหนดมหาภูตรูป ๔ ประการ ซึ่งเป็นอารมณ์ของอรูปขันธ์ ๔ ประการนั้นกับอุปาทายรูปของมหาภูตรูป ๔ ประการ ว่า "รูป" ด้วยประการดังกล่าวมานี้ พระโยคาวจรกำหนดธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในภูมิ ๓ คือ ธาตุ ๑๘ ประการ อายตนะ ๑๒ ประการ ขันธ์ ๕ ประการ แม้ทั้งหมดเป็น ๒ ส่วนว่า "นามและรูป" เหมือนเขาเปิดสมุกและผ่าลอนตาลด้วยพระขรรค์ ด้วยประการฉะนี้ ก็ถึงความตกลงว่า นอกไปจากนามรูปเท่านั้น หามีสัตว์หรือบุคคล เทวดาหรือพรหมอื่นอีกไม่

เปรียบเทียบพระสุตตันตะเป็นอันมาก

[๖๗๒] พระโยคาวจรนั้นครั้นกำหนดนามและรูปโดยกิจ (หน้าที่) ตามความเป็นจริง ด้วยอาการดังกล่าวนี้แล้ว เพื่อต้องการละชื่อสมมุติทางโลกว่า "สัตว์บุคคล"นี้ เพื่อต้องการให้ก้าวพ้นความลุ่มหลงว่ามีสัตว์ (มีบุคคล) เพื่อต้องการวางจิตไว้ในภูมิแห่งความไม่ลุ่มหลงให้ดียิ่งขึ้น จึงเปรียบเทียบความนี้ กำหนดตามหลักในพระสุตตันตะเป็นอันมากว่า "นี้เป็นแต่เพียงนามและรูปเท่านั้น ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล"

ความจริง เรื่องนี้พระวชิราภิกษุณีก็กล่าวไว้แล้วว่า

"เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ การสมมุติว่าสัตว์ก็มีได้
เหมือนเสียงว่ารถมีได้เพราะประกอบส่วนต่างๆ เข้าด้วยกัน"[๑]

แม้ท่านพระสารีบุตรก็กล่าวไว้อีกว่า "ผู้มีอายุทั้งหลาย อากาศอาศัยไม้ เถาวัลย์ ดินเหนียว และหญ้ามาประกอบเข้ากัน จึงนับว่า 'อาคาร' แม้ฉันใด อากาศอาศัยกระดูก เอ็น เนื้อ และหนังมาประกอบเข้าด้วยกัน จึงนับว่า 'รูป' ฉันนั้นเช่นกัน"[๒]

ทั้งพระวชิราภิกษุณีก็กล่าวไว้อีกว่า

"อนึ่ง ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น
ทุกข์เท่านั้นดำรงอยู่และแปรผันไป
นอกจากทุกข์ ไม่มีสิ่งอื่นเกิดขึ้น
นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรอื่นดับไป"[๓]

ความแจ่มแจ้งแห่งนามและรูปด้วยข้ออุปมา

[๖๗๓] ท่านแสดงนามและรูปไว้โดยพระสุตตันตะมากมายหลายร้อยพระสูตร ด้วยประการดังกล่าวมานี้ หาได้แสดงถึงสัตว์ไม่ หาได้แสดงถึงบุคคลไม่ เพราะเหตุนั้น เมื่อส่วนประกอบต่างๆ มีเพลา ล้อ ตัวถัง (ตัวเรือน) และงอน เป็นต้น ตั้งอยู่ร่วมกันโดยอาการอันเดียวกัน จึงมีคำเรียกว่า **รถ (รโถ)** แต่เมื่อพิจารณาส่วนอันหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ชื่อว่ารถหามีไม่ ฉันใด เมื่อส่วนประกอบของเรือนทั้งหลายเช่นไม้ เป็นต้น ตั้งล้อมอากาศไว้โดยอาการเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงมีคำเรียกว่า **เรือน (เคหํ)** แต่โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเรือนหามีไม่ ฉันใด อนึ่ง เมื่อนิ้วทั้งหลายมีนิ้วมือและหัวแม่มือ

---

[๑] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘
[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๘
[๓] สํ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๗๑/๒๒๘

เป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน จึงมีคำเรียกว่า **กำปั้น (มุฏฺฐิ)** ส่วนทั้งหลายมีกะโหลกและสายเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน จึงมีคำรียกว่า **พิณ (วีณา)** โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าพิณหามีไม่ เมื่อช้างและม้าเป็นต้น รวมอยู่โดยอาการอันเดียวกัน จึงมีคำเรียกว่า **เสนา (เสนา)** โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเสนาหามีไม่ เมื่อกำแพงและเคหะกับทั้งซุ้มประตูเป็นต้นตั้งอยู่โดยอาการอันเดียวกัน จึงมีคำเรียกว่า **เมือง (นครํ)** โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าเมืองหามีไม่ เมื่อลำต้น กิ่ง และใบเป็นต้นตั้งอยู่โดยความเป็นอันเดียวกัน จึงมีคำเรียกว่า ต้นไม้ แต่เมื่อพิจารณาส่วนอันหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าต้นไม้หามีไม่ ฉันใด เมื่ออุปาทานขันธ์ ๕ ประการมีอยู่ จึงมีคำเรียกว่า **สัตว์ (สตฺโต) บุคคล (ปุคฺคโล)** แต่เมื่อพิจารณาธรรมส่วนหนึ่งๆ โดยปรมัตถ์ ชื่อว่าสัตว์อันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่า "เป็นข้าพเจ้า" หรือ "ข้าพเจ้า" หามีไม่ แต่ว่าโดยปรมัตถ์ ก็มีอยู่เพียงนามและรูปเท่านั้น แท้จริง ความเห็นของพระโยคาวจรผู้เห็นอยู่ดังกล่าวมานี้ มีชื่อว่า **ยถาภูตญาณทัสสนะ (ยถาภูตญาณทสฺสนํ นาม)** (คือ การเห็นตามเป็นจริง)

[๖๗๔] แต่ทว่า พระโยคาวจรผู้ใดละทิ้งยถาภูตญาณทัสสนะนี้เสีย แล้วยึดถือว่า "สัตว์มีอยู่" พระโยคาวจรผู้นั้นต้องยอมรับรู้ถึงความพินาศหรือความไม่พินาศของสัตว์นั้นด้วย เมื่อยอมรับรู้ความไม่พินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายสัสสตทิฏฐิ เมื่อยอมรับรู้ความพินาศ ก็ตกไปอยู่ในฝ่ายอุจเฉททิฏฐิ

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะไม่มีอย่างอื่นที่ติดตามมาจากการยอมรับรู้นั้น เช่นเดียวกับนมส้มเป็นผลผลิตตามมาจากนมสด

พระโยคาวจรผู้นั้นยึดถือว่า "สัตว์ยั่งยืน" ก็ชื่อว่า**ยึดติดอยู่** เมื่อยึดถือว่า "สัตว์ขาดสูญ" ก็ชื่อว่า**แล่นเลยไป** เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ต่างก็ถูกทิฏฐิ ๒ ประการครอบงำ เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งยึดติดอยู่ เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งแล่นเลยไป ส่วนเทวดาและมนุษย์ผู้มีปัญญาจักษุย่อมเห็นตามความป็นจริง

เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งยึดติดอยู่เป็นอย่างไร คือ เทวดาและมนุษย์พอใจยินดีในภพ เพลิดเพลินอยู่ในภพ เมื่อตถาคตแสดงธรรมเพื่อความดับภพ จิตของเทวดาและมนุษย์นั้นย่อมไม่ยอมรับ ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมใจเชื่อ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งยึดติดอยู่เป็นอย่างนี้แล

เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งแล่นเลยไปเป็นอย่างไร คือ เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งอึดอัด ระอา รังเกียจภพ จึงหลงเพลิดเพลินความขาดสูญโดยทำนองว่า ท่านทั้งหลาย ทราบว่า อัตตานี้เมื่อตายไปย่อมขาดสูญพินาศ หลังจากตายแล้วจะไม่ต้องกลับมาเกิดอีก ชื่อว่าเป็นธรรมชาติสงบ ประณีต ถ่องแท้ ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์พวกหนึ่งแล่นเลยไปเป็นอย่างนี้แล

ภิกษุทั้งหลาย เทวดาและมนุษย์ผู้มีปัญญาจักษุย่อมเห็นตามความเป็นจริงเป็นอย่างไร คือภิกษุในพระศาสนานี้ย่อมพิจารณาเห็นสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่ โดยสภาวะแท้จริง ครั้นเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคายกำหนัด เพื่อความดับสิ่งที่มีอยู่ เป็นอยู่นั้น เทวดาและมนุษย์ผู้มีปัญญาจักษุย่อมเห็นตามความเป็นจริงเป็นอย่างนี้แล”[๑]

[๖๗๕] เพราะเหตุนั้น ตัวหุ่นเป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต เคลื่อนไหวไม่ได้ ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบไม้และเส้นเชือกชัก ตัวหุ่นนั้นก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปรากฏคล้ายกับมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น ฉันใด ถึงแม้นามรูปนี้ ก็ฉันนั้นเช่นกัน พึงเห็นว่า เป็นของว่างเปล่า ไม่มีชีวิต ไม่มีความเคลื่อนไหว ก็แต่ว่า ด้วยการประกอบร่วมกัน นามและรูปนั้น ก็เดินบ้าง ยืนบ้าง มีการเคลื่อนไหว ปรากฏคล้ายมีชีวิตชีวาขึ้นในขณะนั้น เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

---

[๑] ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๙/๔๐๐-๔๐๑

"ว่าโดยสัจจะแล้ว นามและรูป มีอยู่ในโลกนี้ แต่ว่า
สัตว์และมนุษย์ หามีอยู่ในโลกนี้ไม่ นามและรูปนี้เป็นของว่าง
เปล่า ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เหมือนตัวหุ่น เป็นกองทุกข์
เช่นเดียวกับกองหญ้าและกองไม้"

อนึ่ง นามและรูปนี้มิใช่จะพึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาด้วยตัวหุ่นไม้เท่านั้น พึงเปรียบเทียบให้รู้ชัดแจ้งด้วยอุปมาแม้ข้ออื่นๆ เช่นมัดต้นอ้อเป็นต้นด้วย อันที่จริง เมื่อวางมัดต้นอ้อ ๒ มัดพิงกัน มัดต้นอ้อมัดหนึ่งก็ค้ำมัดต้นอ้ออีกมัดหนึ่งไว้ เมื่อมัดต้นอ้อมัดหนึ่งล้มลง มัดต้นอ้ออีกมัดหนึ่งก็ล้มลงด้วย ฉันใด นามและรูปในปัญจโวการภพ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ต้องอาศัยกันและกันเป็นไป สิ่งหนึ่งเป็นผู้ค้ำจุนอีกสิ่งหนึ่งไว้ เมื่อสิ่งหนึ่งล้มไปด้วยการตาย อีกสิ่งหนึ่งก็ล้มไปด้วย เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"อันว่านามและรูปเป็นของคู่กัน ทั้ง ๒ ประการ
ต่างอาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกทำลายไป
สิ่งอาศัยกันทั้ง ๒ ประการก็แตกทำลายด้วย"

[๖๗๖] อนึ่ง เมื่อเสียงเป็นไป (เกิดขึ้น) เพราะอาศัยกลองที่เขาตีด้วยไม้ กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง กลองและเสียงไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) กลองก็ว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลอง ฉันใด เมื่อนามเป็นไปเพราะอาศัยรูป กล่าวคือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปเป็นอย่างหนึ่ง นามเป็นอีกอย่างหนึ่ง นามและรูปไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) นามก็ว่างเปล่าจากรูป รูปก็ว่างเปล่าจากนาม ฉันนั้นนั่นแล อีกประการหนึ่ง นามอาศัยรูปจึงเป็นไป เหมือนเสียงอาศัยกลอง (จึงดังขึ้น) เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากตา
มิได้เกิดขึ้นจากรูป และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างตาและรูป
ทั้ง ๒ ประการ เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัย
เหตุเกิดขึ้น เหมือนเมื่อ เขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากหู
มิได้เกิดขึ้นจากเสียง และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างหูและเสียง
ทั้ง ๒ ประการเป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น
เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากจมูก
มิได้เกิดขึ้นจากกลิ่น และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างจมูกและกลิ่น
ทั้ง ๒ ประการเป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้น
เหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากลิ้น
มิได้เกิดขึ้นจากรส และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างลิ้นและรส
ทั้ง ๒ ประการ เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้นเหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ มิได้เกิดขึ้นจากกาย
มิได้เกิดขึ้นจากผัสสะ และมิได้เกิดขึ้นในระหว่างกายและผัสสะ
ทั้ง ๒ ประการ เป็นสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุ
เกิดขึ้นเหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น

สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลาย มิได้เกิดขึ้นจากวัตถุรูป
อีกทั้งมิได้ออกจากธัมมายตนะทั้งหลายด้วย เป็นสภาวธรรม
ที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้นเหมือนเมื่อเขาตีกลอง
เสียงก็เกิดขึ้น ฉะนั้น”

[๖๗๗] อีกประการหนึ่ง บรรดานามและรูปนี้ นามไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง กินไม่ได้ ดื่มไม่ได้ พูดไม่ได้ สำเร็จอิริยาบถไม่ได้ ถึงแม้รูปก็ไม่มีเดช ไม่สามารถเป็นไปได้ด้วยเดชของตนเอง เพราะรูปนั้นไม่มีความต้องการที่จะกิน ไม่มีความต้องการที่จะดื่ม ไม่มีความต้องการที่จะพูด ไม่มีความต้องการที่จะสำเร็จอิริยาบถ ที่แท้ รูปเป็นไปได้ก็เพราะอาศัยนาม (และ) นามเป็นไปได้ก็เพราะ

อาศัยรูป แต่ทว่า เมื่อนามนั้นมีความปรารถนาที่จะกิน มีความปรารถนาที่จะดื่ม มีความปรารถนาที่จะพูด มีความปรารถนาที่จะสำเร็จอิริยาบถ รูปจึงกิน จึงดื่ม จึงพูด จึงสำเร็จอิริยาบถ

อนึ่ง เพื่อต้องการให้เข้าใจเนื้อความนี้ชัดแจ้ง พระอาจารย์ทั้งหลายจึงยกข้ออุปมานี้ขึ้นเป็นอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้ อันชายตาบอดแต่กำเนิดและชายเปลี้ย ต่างก็ปรารถนาจะไปยังทิศทั้งหลาย ชายตาบอดแต่กำเนิดจึงพูดกับชายเปลี้ยอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะเพื่อน เราสามารถทำกิจที่พึงทำด้วยเท้าได้ แต่เราไม่มีตาที่จะใช้ดูทางราบทางลุ่ม" ชายเปลี้ยก็พูดกับชายตาบอดแต่กำเนิดอย่างนี้ว่า "นี่แน่ะเพื่อน เราสามารถทำกิจที่พึงทำด้วยตาได้ แต่เราไม่มีเท้าที่จะเดินไปข้างหน้า หรือเดินกลับ" ชายตาบอดแต่กำเนิดนั้นดีใจ ชอบใจ ยกชายเปลี้ยขึ้นจะงอยบ่า ชายเปลี้ยก็นั่งอยู่บนบ่าของชายตาบอดแต่กำเนิดแล้วบอกอย่างนี้ว่า "อย่าไปซ้าย จงไปขวา อย่าไปขวา จงไปซ้าย" ในชายสองคนนั้น ถึงแม้ชายตาบอดแต่กำเนิดก็ไม่มีเดช ทุพพลภาพ ไปด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเองไม่ได้ ฝ่ายชายเปลี้ยก็ไม่มีเดช ทุพพลภาพ ไปด้วยเดชของตนเอง ด้วยกำลังของตนเองไม่ได้ แต่เพราะชายทั้ง ๒ คน นั้นอาศัยกันและกันแล้วไปไหนก็ไปได้ ฉันใด ถึงแม้นามก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเอง มิได้เป็นไปในกิริยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) ถึงรูปเล่าก็ไม่มีเดช มิได้เกิดขึ้นมาด้วยเดชของตนเอง มิได้เป็นไปในกิริยานั้นๆ (ด้วยเดชของตนเอง) แต่การเกิดขึ้นมา หรือการเป็นไปของนามและรูปนั้น มีขึ้นเพราะอาศัยกันและกัน เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำประพันธ์นี้ไว้ว่า

"สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตะ) ทั้งหลาย
ทุพพลภาพอยู่ในตัวเอง หาเกิดขึ้นด้วยกำลังของตนเองได้ไม่
อีกทั้งดำรงอยู่ด้วยกำลังของตนเองก็หาได้ไม่ ดำเนินไปด้วย
อำนาจของสภาวธรรมอย่างอื่น

สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งเหล่านี้เกิดขึ้นจากปัจจัยอื่น
ตั้งขึ้นจากอารมณ์อื่น เกิดขึ้นด้วยอารมณ์และปัจจัย
และด้วยธรรมอื่นด้วย

มนุษย์ทั้งหลายเดินทางไปในห้วงน้ำได้เพราะอาศัยเรือ
แม้ฉันใด นามกายเป็นไปได้ เพราะอาศัยรูป ก็เช่นกันฉันนั้น

เรือแล่นไปในห้วงน้ำได้ เพราะอาศัยมนุษย์ ฉันใด
รูปกายเป็นไปได้เพราะอาศัยนามก็เช่นกัน ฉันนั้น

มนุษย์และเรือทั้ง ๒ ต่างอาศัยกันและกันจึงเดินทางไป
ในห้วงน้ำได้ นามและรูปก็ฉันนั้น ทั้ง ๒ ประการ
ต่างอาศัยกันและกัน ด้วยประการฉะนี้

การเห็นนามและรูปตามเป็นจริงซึ่งครอบงำสัตตสัญญา (คือ ความสำคัญหมายรู้ว่า มีสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของพระโยคาวจรผู้กำหนดรู้นามและรูปโดยนัยต่างๆ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า เป็น**ความเห็นบริสุทธิ์ (ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ)** แม้คำว่า **การกำหนดรู้นามและรูป (นามรูปววตฺถานํ)** ก็ดี คำว่า **การกำหนดรู้สังขาร (สงฺขารปริจฺเฉโท)** ก็ดี เป็นชื่อของการเห็นนามและรูปตามเป็นจริงนี้เหมือนกัน

ปริจเฉทที่ ๑๘ ชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๑๙. กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

ว่าด้วยปัจจยปริคคหญาณ

[๖๗๘] ส่วนญาณที่ข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป (ดังกล่าวมาแล้ว) นี้นั่นแล ชื่อว่า**กังขาวิตรณสุทธิ (กงฺขาวิตรณ-วิสุทฺธิ)** (คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย)

ภิกษุปรารถนาจะยังกังขาวิตรณวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม รำพึงถึงการค้นหาเหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้นอยู่ เหมือนนายแพทย์ผู้ฉลาดพบโรคแล้วก็ค้นหาสมุฏฐานของโรคนั้นอยู่ หรือเหมือนคนมีเมตตาเห็นเด็กเล็กอ่อนวัยนอนหงายแบเบาะอยู่ในตรอก จึงรำพึงถึงมารดาบิดาของเด็กนั้นว่า "เด็กนี้เป็นบุตรน้อยของใครหนอ"

ภิกษุนั้นคิดเห็นเป็นแน่แท้มาแต่ต้นเลยว่า "ก่อนอื่นนามและรูปนี้จะไม่มีเหตุหามิได้ เพราะนามและรูปทุกอย่างถึงความเป็นอย่างเดียวกันทั้งหมดในที่ทุกสถานและในกาลทุกเมื่อ นามและรูปนั้นจะมีเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นเป็นเหตุก็หามิได้ เพราะนอกจากนามและรูปแล้ว หามีเทพเจ้าเช่นพระอิศวรเป็นต้นไม่ เพราะถึงแม้ศาสดาพวกใดจะกล่าวว่า "นามรูปเป็นประมาณนั่นแหละ คือเทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้น" นามและรูปที่เขากล่าวว่า เทพเจ้ามีพระอิศวรเป็นต้นของพวกศาสดาเหล่านั้นก็ถึงภาวะเป็นของหาเหตุมิได้ เพราะเหตุนั้น นามและรูปนั้นต้องมีเหตุมีปัจจัย เหตุและปัจจัยเหล่านั้นคืออะไรหนอแล"

[๖๗๙] ภิกษุนั้นครั้นรำพึงถึงเหตุและปัจจัยของนามและรูปอย่างนี้แล้ว ก็กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของรูปกายนี้ก่อน อย่างนี้ว่า "กายนี้เมื่อเกิดขึ้นมา มิได้เกิดขึ้นภายในดอกอุบล (บัวขาบ) ดอกปทุม (บัวหลวง) ดอกบุณฑริก (บัวขาว) และดอกจงกลนี (บัวแดง) ที่มีกลิ่นหอมเป็นต้น มิได้เกิดขึ้นภายในแก้วมณีและแก้วมุกดาเป็นต้น หากแต่เกิดขึ้นในระหว่างกระเพาะอาหารใหม่และกระเพาะอาหารเก่า เอาพื้นท้องไว้ข้างหลัง เอากระดูกสันหลังไว้ข้างหน้า แวดวงไว้ด้วยไส้ใหญ่และไส้น้อย แม้ตัวเองก็ปฏิกูลด้วยของ

น่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น อยู่ในที่คับแคบมากซึ่งปฏิกูลด้วยของน่าเกลียดมีกลิ่นเหม็น ดุจตัวหนอนที่เกิดขึ้นในปลาเน่า ในขนมบูด ในบ่อน้ำครำ และหลุมโสโครกเป็นต้น รูปซึ่งเกิดอย่างนี้นั้นมีธรรมเป็นเหตุเป็นปัจจัย ๕ ประการนี้ คือ ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) อวิชชา (๒) ตัณหา (๓) อุปาทาน (๔) กรรม เหล่านี้เป็นเหตุเพราะเป็นผู้ใกล้เกิดขึ้น อาหาร**เป็นปัจจัย** เพราะเป็นผู้อุปถัมภ์ แม้ในธรรมเหล่านั้น ธรรม ๓ ประการ มีอวิชชาเป็นต้น เป็นสภาวะเข้าอาศัยกายนี้อยู่ เหมือนมารดาเป็นที่เข้าอยู่อาศัยของทารกฉะนั้น กรรมเป็นผู้ให้เกิด เหมือนบิดาเป็นผู้ทำบุตรให้เกิด อาหารเป็นผู้ค้ำจุน (กายนี้) ให้ทรงอยู่ เหมือนพี่เลี้ยงคอยอุ้มชูทารกฉะนั้น" ภิกษุนั้นครั้นกำหนดรู้ปัจจัยของรูปกายอย่างนี้แล้ว จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามกายต่อไปอีก โดยนัยเป็นต้นว่า "เพราะอาศัยจักษุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด"[๑]

ภิกษุนั้นครั้นพิจารณาเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยดังกล่าวนี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า "นามและรูปนี้เป็นไปอยู่ทั้งใน (ปัจจุบัน) บัดนี้ฉันใด ถึงแม้ในอดีตกาลก็ได้เป็นไปแล้วโดยปัจจัย อีกทั้งในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัย ฉันนั้น"

[๖๘๐] เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาเห็นอย่างนี้ ก็ละความสงสัยทุกอย่าง คือ ความสงสัยทุกอย่างที่ท่านปรารภที่สุดเบื้องต้น (คือ อดีตกาล) แล้วกล่าวไว้ ๕ ประการ ดังนี้ว่า

๑. ในอดีตกาลยาวนาน เราได้มีแล้วหนอ
๒. ในอดีตกาลยาวนาน เรามิได้มีแล้วหนอ
๓. ในอดีตกาลยาวนาน เราได้เป็นอะไรมาหนอ
๔. ในอดีตกาลยาวนาน เราได้เป็นอย่างไรหนอ
๕. ในอดีตกาลยาวนาน เราได้เป็นอะไรแล้วจึงมาเป็นอะไรอีกหนอ

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘

อีกทั้งความสงสัยซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องปลาย (คือ อนาคตกาล) แล้วกล่าวไว้ ๕ ประการ ว่า

๑. ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักมีหรือหนอ
๒. ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักไม่มีหรือหนอ
๓. ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักเป็นอะไรหนอ
๔. ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักเป็นอย่างไรหนอ
๕. ในอนาคตกาลยาวนาน เราจักเป็นอะไรแล้วไปเป็นอะไรอีกหนอ[๑]

อีกทั้งความสงสัยซึ่งท่านปรารภกาลเป็นปัจจุบัน แล้วกล่าวไว้ (อีก) ๖ ประการว่า

๑. เรามีอยู่หรือหนอ
๒. เราไม่มีอยู่หรือหนอ
๓. เราเป็นอะไรหนอ
๔. เราเป็นอย่างไรหนอ
๕. สัตว์นี้มาจากไหนหนอ
๖. เขาจักไปไหนกันหนอ[๑]

[๖๘๑] ภิกษุอีกรูปหนึ่งเห็นปัจจัย ๒ ประการของนาม**โดยทางสาธารณปัจจัยและอสาธารณปัจจัย (สาธารณาสาธารณวเสน)** เห็นปัจจัย ๔ ประการของรูป**โดยทางเหตุมีกรรม**เป็นต้นว่า ความจริง ปัจจัยของนาม มี ๒ ประการ คือ (๑) สาธารณปัจจัย (๒) อสาธารณปัจจัย ในปัจจัย ๒ ประการนั้น ทวาร ๖ มีจักษุเป็นต้น และอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น เป็นสาธารณปัจจัยแก่นาม เพราะเป็นไปแก่นามทุกประเภท ตามความแตกต่างมีนามที่เป็นกุศลเป็นต้น ส่วนธรรมมีมนสิการเป็นต้นเป็นอสาธารณปัจจัย เพราะว่าธรรมมีโยนิโสมนสิการและการฟังธรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยของนามเฉพาะที่เป็นกุศลเท่านั้น ธรรมตรงกันข้ามเป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นอกุศล

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

แต่ธรรมมีกรรมเป็นต้นเป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นวิบาก ธรรมมีภวังค์เป็นต้น เป็นปัจจัยแก่นามที่เป็นกิริยา

ส่วนกรรม จิต อุตุ อาหารทั้ง ๔ ประการซึ่งมีกรรมเป็นต้นนี้ เป็นปัจจัยแก่รูปใน ๔ ประการนั้น กรรมเฉพาะที่เป็นอดีตเท่านั้นเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน จิตเมื่อเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ส่วนอุตุและอาหารเป็นปัจจัยแก่รูปที่มีอุตุและอาหารเป็นสมุฏฐานในฐิติขณะ" ภิกษุรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปด้วยอาการดังกล่าวมานี้

เธอครั้นเห็นความเป็นไปของนามและรูปโดยปัจจัยอย่างนี้แล้ว ก็พิจารณาเห็นอยู่ว่า "นามและรูปนี้ ในบัดนี้ เป็นไปอยู่อย่างใด แม้ในอดีตกาลนานมาแล้วก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัย แม้ในอนาคต ก็จักเป็นไปโดยปัจจัยอย่างนั้น" เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ก็ละความสงสัยเสียได้ในกาลทั้ง ๓ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล

[๖๘๒] ภิกษุอีกรูปหนึ่งครั้นพิจารณาเห็นสภาวะที่สังขารทั้งหลายกล่าวคือนามและรูปเหล่านั้นถึงความชราและความแตกดับของสังขารทั้งหลายที่คร่ำคร่า จึงทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป**ทางปฏิจจสมุปบาทโดยปฏิโลม (ปฏิโลมปฏิจฺจ-สมุปฺปาทวเสน)** อย่างนี้ว่า "ชื่อว่าชรามรณะของสังขารทั้งหลายนี้มีเพราะมีความเกิด ความเกิดมีเพราะมีภพ ภพมีเพราะมีอุปาทาน อุปาทานมีเพราะมีตัณหา ตัณหามีเพราะมีเวทนา เวทนามีเพราะมีผัสสะ ผัสสะมีเพราะมีอายตนะ ๖ ประการ อายตนะ ๖ ประการมีเพราะมีนามรูป นามรูปมีเพราะมีวิญญาณ วิญญาณมีเพราะมีสังขารทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีเพราะมีอวิชชา" ครั้นแล้วภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

[๖๘๓] ภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป**ทางปฏิจจสมุปบาทโดยอนุโลม (อนุโลมปฏิจฺจสมุปฺปาทวเสนเว)** ซึ่งแสดงไว้พิสดารข้างต้นแล้วมีอาทิว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี[๑] ด้วยประการฉะนี้แล" ครั้นแล้วภิกษุนั้นก็ละความสงสัยได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล

---

[๑] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔

[๖๘๔] ภิกษุอีกรูปหนึ่งทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป**ทางกัมมวัฏและวิปากวัฏ (กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏวเสน)** อย่างนี้ว่า "ธรรม ๕ ประการ คือ

๑. โมหะในกรรมภพก่อน ได้แก่ อวิชชา
๒. ความตั้งใจก่อกรรมไว้ในภพก่อน ได้แก่ สังขาร
๓. ความใคร่ ได้แก่ ตัณหา
๔. ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่ อุปาทาน
๕. เจตนา ได้แก่ ภพ

ในกรรมภพก่อน เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิในอุปปัตติภพนี้

ธรรม ๕ ประการนี้ คือ

๑. ปฏิสนธิในภพนี้ ได้แก่ วิญญาณ
๒. การก้าวลง (ในครรภ์มารดา) ได้แก่ นามรูป
๓. ปสาทะ(ความใส) ได้แก่ อายตนะ
๔. สิ่งที่สัมผัสถูกต้องได้ ได้แก่ ผัสสะ
๕. การเสวยอารมณ์ ได้แก่ เวทนา

ในอุปปัตติภพนี้ เป็นปัจจัยแก่กรรมที่ทำไว้ในภพก่อน

เพราะเหตุที่อายตนะทั้งหลายแก่กล้าในภพนี้แล้ว ธรรม ๕ ประการนี้ คือ

๑. โมหะ ได้แก่ อวิชชา
๒. การตั้งใจก่อกรรมไว้ ได้แก่ สังขาร
๓. ความใคร่ ได้แก่ ตัณหา
๔. ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่ อุปาทาน
๕. เจตนา ได้แก่ ภพ

ในกรรมภพนี้ เป็นปัจจัยแก่ปฏิสนธิ (ในภพ) ต่อไป"

[๖๘๕] ในกัมมวัฏและวิปากวัฏนั้น กรรม (ให้ผลตามคราว) มี ๔ ประการ คือ

๑. ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพนี้)
๒. อุปปัชชเวทนียกรรม (กรรมให้ผลต่อเมื่อเกิดแล้วในภพหน้า)
๓. อปราปริยเวทนียกรรม (กรรมให้ผลในภพต่อๆ ไป)
๔. อโหสิกรรม (กรรมให้ผลสำเร็จแล้ว)

ในบรรดาจิต ๗ ดวง (ซึ่งดำเนินไป) **ในชวนวิถี**เดียวกันนั้น ชวนเจตนาดวงแรก เป็นกุศลหรือเป็นอกุศลก็ตาม ชื่อว่า**ทิฏฐธัมมเวทนียกรรม (ทิฏฺฐธมฺมเวทนียกมฺมํ นาม)** ทิฏฐธัมมเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอัตภาพนี้เท่านั้น แต่เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) อย่างนั้น ก็ชื่อว่าเป็น**อโหสิกรรม (อโหสิกมฺมํ นาม)** ตามหลักของหมวด ๓ (ติกะ) นี้ คือ ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรม ได้แก่ ผลของกรรมมิได้มีแล้ว ผลของกรรมจักไม่มี ผลของกรรมไม่มีอยู่ ส่วนชวนเจตนาดวงที่ ๗ ซึ่งทำให้สำเร็จความประสงค์ ชื่อว่า**อุปปัชชเวทนียกรรม (อุปปชฺชเวทนียกมฺมํ นาม)** อุปปัชชเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอัตภาพถัดไป เมื่อไม่สามารถ (ให้ผล) อย่างนั้น ก็ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรมโดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน ชวนเจตนา (อีก) ๕ ดวง ในระหว่างชวนเจตนา ๒ ดวง (คือดวงที่ ๑ และดวงที่ ๗) ชื่อว่า**อปราปริยเวทนียกรรม (อปราปริยเวทนียกมฺมํ นาม)** อปราปริยเวทนียกรรมนั้นได้โอกาสเมื่อใดในอนาคตกาล ก็ให้ผลเมื่อนั้น เมื่อยังมีความเป็นไปแห่งสงสารอยู่ ก็ไม่ชื่อว่าเป็นอโหสิกรรม

[๖๘๖] ยังมีกรรม (ให้ผลตามลำดับ) อีก ๔ ประการ คือ

๑. ครุกรรม (กรรมหนัก)
๒. พหุลกรรม (กรรมเคยชิน)
๓. อาสันนกรรม (กรรมเมื่อจวนเจียน)
๔. กตัตตากรรม (กรรมสักแต่ว่าทำ)

บรรดากรรม ๔ ประการนั้น เป็นกุศลหรือเป็นอกุศลก็ตาม ในบรรดากรรมหนักและไม่หนัก **กรรมใดเป็นกรรมหนัก (ยํ ครุกํ)** เช่น มาตุฆาตกรรม (ฆ่ามารดา)

เป็นต้นก็ตาม หรือมหัคคตกรรมก็ตาม กรรมนั้นแหละให้ผลก่อน ถึงแม้ในบรรดากรรมที่เคยชินและไม่เคยชินก็เหมือนกัน **กรรมใดที่เคยชิน (ยํ พหุลํ)** เช่น ความเป็นผู้มีศีลดีก็ตาม หรือความเป็นผู้ทุศีลก็ตาม กรรมนั้นนั่นแหละให้ผลก่อน กรรมที่คนเราระลึกได้ในเวลาใกล้ตาย ชื่อว่า**กรรมเมื่อจวนเจียน (ยทาสนฺนํ นาม)** เพราะว่าบุคคลผู้ใกล้จะตาย สามารถระลึกถึงกรรมใดได้ เขาก็เกิดเพราะกรรมนั้นนั่นแหละ ส่วนกรรมนอกจากกรรม ๓ ประการนี้ เป็นกรรมที่ได้ความคุ้นเคยบ่อยๆ ชื่อว่า**กรรมสักว่าทำ (กฏตฺตา วา ปน กมฺมํ นาม)** เมื่อไม่มีกรรม ๓ ประการเหล่านั้นแล้ว มันจึงชักพาไปสู่ปฏิสนธิ

[๖๘๗] ยังมีกรรม (ให้ผลตามกิจ) อีก ๔ ประการ คือ

๑. ชนกกรรม (กรรมแต่งให้เกิด)
๒. อุปัตถัมภกกรรม (กรรมสนับสนุน)
๓. อุปปีฬกกรรม (กรรมบีบคั้น)
๔. อุปฆาตกกรรม (กรรมตัดรอน)

บรรดากรรม ๔ ประการนั้น ที่ชื่อว่า**ชนกกรรม (ชนกํ นาม)** เป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล ชนกกรรมนั้นทำให้เกิดวิบากขันธ์ในรูปภพและในอรูปภพ ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล (ตั้งแต่เกิดจนตาย) ส่วน**อุปัตถัมภกกรรม (อุปตฺถมฺภกํ)** ไม่สามารถให้เกิดวิบากได้ แต่เมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว จึงสนับสนุนสุขหรือทุกข์ที่เกิดในวิบาก (ขันธ์) ซึ่งกรรมอื่นให้เกิดแล้ว ให้เป็นไปตลอดกาลนาน **อุปปีฬกกรรม (อุปปีฬกํ)** เมื่อกรรมอื่นให้ปฏิสนธิแล้ว ก็เข้าบีบคั้น เบียดบียนสุขหรือทุกข์ที่เกิดขึ้นในวิบาก (ขันธ์) ซึ่งกรรมอื่นนำให้เกิดขึ้น มิให้ดำเนินไปตลอดกาลยาวนาน ส่วน**อุปฆาตกกรรม (อุปฆาตกํ)** ไม่ว่าตนเองจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม คอยตัดรอนกรรมอื่นที่มีกำลังด้อยกว่า ห้ามผลของกรรมนั้นไว้ แล้วให้โอกาสแก่วิบากของตน แต่เมื่อกรรมให้โอกาสอย่างนี้แล้ว ก็เรียกวิบากนั้นได้ว่า เกิดขึ้นแล้ว

ลำดับของกรรมและลำดับของวิบากแห่งกรรม ๑๒ ประการดังกล่าวมานี้ ย่อมปรากฏโดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เฉพาะแก่กรรมวิปากญาณของพระพุทธเจ้า

ทั้งหลาย ไม่ทั่วไปด้วยพระสาวกทั้งหลาย แต่ภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนาพึงทราบลำดับกรรมและลำดับวิบากไว้โดยเอกเทศ เพราะเหตุนั้น จึงได้ประกาศความพิเศษของกรรมไว้ด้วยการแสดงแต่เพียงที่เป็นหลักด้วยประการฉะนี้

[๖๘๘] ภิกษุรูปหนึ่ง ครั้นรวบรวมกรรม ๑๒ ประการนี้เข้าไว้ในกรรมวัฏ ทำการกำหนดปัจจัยของนามและรูปทางกรรมวัฏและวิปากวัฏ ด้วยประการดังกล่าวนี้ ภิกษุนั้นครั้นเห็นความเป็นไปของนาม และรูปโดยปัจจัยทางกรรมวัฏและวิปากวัฏแล้ว ก็พิจารณาเห็นว่า "นามและรูปนี้ในบัดนี้ ก็เป็นไปอยู่โดยปัจจัยทางกรรมวัฏและวิปากวัฏ ฉันใด ถึงแม้ในอดีตกาลก็เป็นไปแล้วโดยปัจจัยทางกรรมวัฏและวิปากวัฏ ถึงแม้ในอนาคตกาลก็จักเป็นไปโดยปัจจัยทางกรรมวัฏและวิปากวัฏเช่นกัน ฉันนั้นเหมือนกัน ทั้งกรรมและวิบากของกรรม ทั้งกรรมวัฏและวิปากวัฏ ทั้งความเป็นไปของกรรมและความเป็นไปของวิบาก ทั้งความสืบต่อของกรรมและความสืบต่อของวิบาก ทั้งกิริยาและผลของกิริยา ก็เป็นไปด้วยประการฉะนี้

เพราะกรรมวิบากทั้งหลายเป็นไป วิบากจึงเกิดจากกรรม
ภพใหม่เกิดเพราะกรรม โลกหมุนเวียนอยู่อย่างนี้"

เมื่อภิกษุนั้นพิจารณาเห็นอยู่อย่างนี้ ก็ละความสงสัยหมดทั้ง ๑๖ ประการซึ่งท่านปรารภที่สุดเบื้องต้น (อดีตกาล) เป็นต้น แล้วกล่าวไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ข้าพเจ้าได้มีแล้วหรือไม่หนอ" ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) ฐิติ (๗) และนิวาส (๙) ทั้งหมดก็ปรากฏอยู่แต่เพียงนามและรูป ซึ่งเป็นอยู่ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผลเท่านั้น นอกเหนือไปจากเหตุ ภิกษุนั้นไม่เห็นผู้สร้าง นอกเหนือไปจากความเป็นไปของผลก็มิได้เห็นผู้เสวยวิบาก จึงเป็นอันว่า ภิกษุนั้นเห็นดีแล้วด้วยปัญญาโดยชอบว่า "เมื่อมีเหตุบัณฑิตทั้งหลายก็พากันกล่าวด้วยคำเพียงหมายรู้ว่า 'มีผู้สร้าง' เมื่อมีความเป็นไปของผล ก็กล่าวว่า 'มีผู้เสวย" เท่านั้น

[๖๘๙] เพราะเหตุนั้น ท่านผู้รู้แต่โบราณทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"ผู้สร้างกรรมไม่มี และผู้เสวยผล(ของกรรม) ก็ไม่มี
ธรรมล้วนๆ เป็นไปอย่างเดียว นี้เป็นสัมมาทัสสนะ (คือ
ความเห็นโดยชอบ)

เมื่อกรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุเป็นไปอยู่อย่างนี้
ก็ไม่มีใครรู้เบื้องต้น (และ) เบื้องปลาย ดุจไม่มีใครรู้เบื้องต้น
(และ) เบื้องปลายของเมล็ดพืชและต้นไม้เป็นต้น ฉะนั้น
แม้ในอนาคตกาล ความไม่เป็นไปในสังสารวัฏ
ก็ไม่ปรากฏ

พวกเดียรถีย์ทั้งหลายไม่รู้ความข้อนี้ ทั้งตนเอง
ก็ไม่มีความเชี่ยวชาญจึงยึดถือสัตตสัญญา (ความสำคัญหมาย
ว่ามีสัตว์ มีบุคคล) แล้วมีความเห็นว่าเที่ยงว่าขาดสูญ
ยึดถือทิฏฐิ ๖๒ ประการ ต่างโต้แย้งกันและกันอยู่

พวกเดียรถีย์เหล่านั้นมีเครื่องผูกพันคือทิฏฐิผูกพันไว้
จึงถูกกระแสแห่งตัณหาพัดพาไป เมื่อถูกกระแส
แห่งตัณหาพัดพาไปอยู่ พวกเขาก็ไม่พ้นจากทุกข์

ภิกษุผู้เป็นสาวกของพระพุทธเจ้ารู้ความนี้
ด้วยปัญญาอันยิ่งดังกล่าวมานี้ จึงเห็นชัดซึ่งปัจจัย
(ของนามและรูป) อันลึกซึ้ง ละเอียด ว่างเปล่า

กรรมไม่มีอยู่ในวิบาก วิบากก็ไม่มีอยู่ในกรรม
กรรมและวิบากทั้ง ๒ ประการต่างว่างเปล่า
ซึ่งกันและกัน แต่ปราศจากกรรมเสียแล้ว ผลก็หามีไม่

ไฟไม่มีในดวงอาทิตย์ ไม่มีในแก้วมณี (ที่ใช้ส่อง)
ไม่มีในมูลโค ไฟนั้นมิได้มีอยู่ภายนอกสิ่งทั้ง ๓ เหล่านั้น
แต่เกิดขึ้นด้วยการประกอบกัน (ของสิ่งทั้ง ๓) ฉันใด

วิบากก็ฉันนั้น หาไม่ได้ภายในกรรม แม้ภายนอกกรรมก็
หาไม่ได้ (เพราะ) กรรมมิได้มีอยู่ในวิบากนั้น

กรรมนั้นว่างเปล่าจากผล ผลก็มิได้มีอยู่ในกรรม
แต่เพราะอาศัยกรรมแล ผลจึงเกิดขึ้นจากกรรมนั้น

ความจริง ในโลกนี้ ไม่มีเทพเจ้า หรือพระพรหม
ผู้สร้างสังสารวัฏไม่มี ธรรมแท้ๆ ย่อมเป็นไป
เพราะการประกอบกันของเหตุเป็นปัจจัย”

[๖๙๐] เมื่อภิกษุนั้นทำการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปทางกรรมวัฏ และวิปากวัฏแล้วละความสงสัยใน ๓ กาลได้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็เป็นอันได้รู้ธรรมทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน สิ้นทั้งปวงโดยทางจุติและปฏิสนธิ ความรู้เช่นนั้นของภิกษุนั้น เป็น**ญาตปริญญา (ฌาตปริญฺญา)** (คือการกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว)

ภิกษุนั้นรู้แจ้งชัดอย่างนี้ว่า ขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดเกิดแล้วในอดีต เพราะกรรม (ในอดีต) เป็นปัจจัย ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นได้ดับไปแล้วในอดีตนั้นนั่นเอง ส่วนขันธ์ทั้งหลายที่เกิดในภพนี้ เพราะกรรมในอดีตเป็นปัจจัย ก็เป็นอีกพวกหนึ่ง หามีธรรมแม้แต่สิ่งเดียวจากภพในอดีตมาสู่ภพนี้ไม่ ขันธ์ทั้งหลายที่เกิดแล้วแม้ในภพนี้ เพราะกรรมเป็นปัจจัยก็จักดับ ขันธ์ทั้งหลายจักเกิดขึ้นในภพหน้า ก็เป็นพวกอื่น ธรรมแม้สิ่งเดียวจากภพนี้จักไปยังภพหน้าหามิได้ อีกประการหนึ่งแล เหมือนการสาธยาย (การท่องบ่น) จากปากของพระอาจารย์หาเข้าไปยังปากของอันเตวาสิกไม่ แต่การสาธยายในปากของอันเตวาสิกนั้น จะไม่ดำเนินไปเพราะการสาธยายของพระอาจารย์นั้นเป็นปัจจัยก็หามิได้ (อุปมา ๑) เหมือนน้ำมนต์ที่ตัวแทนดื่มมิได้เข้าท้องของคนเป็นโรค แต่โรคของคนเป็นโรคนั้นจะไม่สงบลงเพราะการดื่มน้ำมนต์ของตัวแทนเป็นปัจจัยนั้นหามิได้ (อุปมา ๒) วิธีประดับตกแต่งที่ใบหน้าไม่ไปถึงเงาหน้าในแผ่นกระจกเงาเป็นต้น แต่วิธีประดับตกแต่งจะไม่ปรากฏในแผ่นกระจกเงาเป็นต้นนั้น เพราะวิธีประดับตกแต่งนั้นเป็นปัจจัยหามิได้

(อุปมา ๓) เปลวประทีปของไส้ (ตะเกียง) ไส้หนึ่ง จะไม่ลามไปยังอีกไส้หนึ่ง แต่เปลวประทีปในไส้ (ตะเกียงอีกดวงหนึ่ง) นั้น จะไม่เกิดขึ้น เพราะไส้ (ตะเกียงดวงก่อน) นั้นเป็นปัจจัยหามิได้ (อุปมา ๔) ฉันใด ธรรมอะไรๆ จากภพในอดีต มิได้ก้าวมาสู่ภพนี้ หรือจากภพนี้มิได้ก้าวไปสู่ภพหน้าก็หามิได้ ขันธ์ อายตนะ และธาตุทั้งหลายจะไม่บังเกิดในภพนี้เพราะมีขันธ์ อายตนะ และธาตุในภพอดีตเป็นปัจจัยก็หามิได้ หรือว่าขันธ์ อายตนะ และธาตุทั้งหลายในภพหน้า จะไม่บังเกิดเพราะขันธ์ อายตนะ และธาตุในภพนี้เป็นปัจจัยหามิได้ ฉันนั้นเหมือนแล

จักขุวิญญาณมาในลำดับของมโนธาตุ และมิได้มาอีก
ทั้งมิได้เกิดในลำดับ (แห่งมโนธาตุ) หามิได้ ฉันใด

ความสืบเนื่องของจิตเป็นไปใน (ลำดับของ) ปฏิสนธิ
ฉันนั้นเช่นกัน จิตดวงก่อนแตกดับไป จิตดวงหลังก็เกิด
ต่อจากนั้น

ไม่มีระหว่างคั่นของจิต ๒ ดวงนั้น จิต ๒ ดวงนั้น
มีช่องว่างหามิได้ ทั้งจิตไรๆ ก็มิได้(จุติ) ไปจากจิตดวงนี้
และปฏิสนธิ (จิต) ก็เกิดขึ้น ดังนี้

[๖๙๑] ปัจจยปริคคหญาณ[๑] (ญาณกำหหนดรู้ปัจจัย) ของนามและรูป ของภิกษุผู้รู้ธรรมทุกอย่างโดยทางจุติและปฏิสนธิด้วยประการดังกล่าวมานี้ เป็นญาณถึงความมีกำลังโดยอาการทั้งปวง ภิกษุนั้นละความสงสัย ๑๖ ประการได้ดียิ่ง และมิใช่ละได้แต่ความสงสัย ๑๖ ประการนั้นเท่านั้น ถึงความสงสัย ๘ ประการซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "สงสัยในพระศาสดา"[๒] เธอก็ละได้ด้วยเหมือนกัน ทิฏฐิ ๖๒ ประการก็ระงับไปด้วย[๓] ญาณข้ามพ้นความสงสัยในกาลทั้ง ๓ (คือ อดีต อนาคต ปัจจุบัน) ด้วย

---

[๑] คือ ญาณที่ ๒ ในญาณ ๑๖ หรือโสฬสญาณ

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑

[๓] ที.สี. (ไทย) ๙/๑-๑๔๙/๑-๔๗

การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป โดยนัยต่างๆ ดังกล่าวมานี้ พึงทราบว่า **กังขาตรณ-วิสุทธิ (กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ)** คำว่า **ธัมมฐิติญาณ (ธมฺมฏฺฐิติญาณํ)** (ญาณกำหนดรู้ความตั้งอยู่ด้วยธรรมเป็นปัจจัย) ก็ดี คำว่า **ยถาภูตญาณ (ยถาภูตญาณํ)** (ญาณกำหนดรู้ตามความเป็นจริง) ก็ดี คำว่า **สัมมาทัสสนะ (สมฺมาทสฺสนํ)** (ความเห็นโดยชอบ) ก็ดี เป็นไวพจน์ของคำว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ นี้นั่นเอง ความจริง ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า

"ปัญญาในการกำหนดรู้ปัจจัยว่า อวิชชาเป็นเหตุ สังขารเกิดขึ้นเพราะเหตุ แม้สภาวธรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ (คือ ทั้งอวิชชา และสังขาร) ต่างก็เกิดขึ้นเพราะเหตุ ชื่อว่าธัมมฐิติญาณ"[๑]

ถามว่า

๑. เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยงอยู่ จะรู้เห็นธรรมเหล่าไหนตามความเป็นจริง สัมมาทัสสนะ (ความเห็นโดยชอบ) เป็นอย่างไร สังขารทั้งปวงชื่อว่าบุคคลเห็นดีแล้วโดยความไม่เที่ยง ด้วยการอนุมานตามสัมมาทัสสนะนั้นเป็นอย่างไร บุคคลละความสงสัยได้ที่ไหน

๒. เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ...

๓. เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นอนัตตา จะรู้เห็นธรรมเหล่าไหน ตามความเป็นจริง ฯลฯ บุคคลละความสงสัยได้ที่ไหน

ตอบว่า

๑. เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยง จะรู้เห็นนิมิต (คือสังขาร) ตามความเป็นจริง เพราะรู้เห็นนิมิตตามความเป็นจริงนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมมา-ทัสสนะ สังขารทั้งปวงชื่อว่าบุคคลเห็นดีแล้วโดยความไม่เที่ยง ด้วยการอนุมานตามสัมมาทัสสนะนั้นอย่างนี้ บุคคลละความสงสัยได้ที่สัมมาทัสสนะนี้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๖/๗๐

๒. เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ก็รู้เองเห็นเองซึ่งความเป็นไป (ของสังขาร) ตามความเป็นจริง ฯลฯ

๓. เมื่อบุคคลมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ก็รู้เองเห็นเองซึ่งนิมิต และความเป็นไปตามความเป็นจริง

เพราะเหตุนั้นท่านจึงเรียกว่า สัมมาทัสสนะ ภิกษุนั้นเป็นอันเห็นธรรมทั้งหลายทั้งปวงโดยความเป็นอนัตตาด้วยดี ด้วยการดำเนินไปตามสัมมาทัสสนะนั้น ละความสงสัยในธรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้เสียได้ ด้วยประการฉะนี้

ถามว่า ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ สัมมาทัสสนะ กังขาวิตรณะ เหล่านี้ มีเนื้อความต่างกัน มีพยัญชนะต่างกัน หรือว่ามีเนื้อความอย่างเดียว พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน

ตอบว่า ธรรมทั้งหลาย คือ ยถาภูตญาณ สัมมาทัสสนะ กังขาวิตรณะ เหล่านี้ มีเนื้อความอย่างเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นที่ต่างกัน[๑]

อนึ่ง ท่านผู้เจริญวิปัสสนา (วิปัสสก) ซึ่งประกอบด้วยญาณนี้ เป็นผู้ได้ความเบาใจแล้ว ได้ที่พึ่งในพระพุทธศาสนาแล้ว เป็นผู้มีคติแน่นอน มีนามว่าจูฬโสดาบัน

เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้มีความประสงค์จะข้ามพ้นความ
สงสัยพึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ กำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป
โดยประการทั้งปวงแล

ปริจเฉทที่ ๑๙ ชื่อกังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๒๘

๒๐. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ว่าด้วยสัมมสนญาณ

[๖๙๒] อนึ่ง ญาณที่รู้สภาวะที่เป็นทางและมิใช่ทางอย่างนี้ว่า "นี้เป็นทาง นี้มิใช่ทาง" ชื่อว่า**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ)** (คือความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นว่าเป็นสภาวะที่เป็นทางและมิใช่ทาง)

โยคีผู้ปรารถนาเพื่อยังมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม เริ่มแรกควรทำการบำเพ็ญความเพียร ในนัยวิปัสสนาที่เรียกว่า **กลาปสัมมนะ** (คือการกำหนดพิจารณาธรรมเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเมื่อธรรมมีโอภาส (แสงสว่าง) เป็นต้นเกิดขึ้นแก่โยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา **มัคคามัคคญาณ** (ความหยั่งรู้ว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและไม่ถูก) จึงเกิดขึ้น

ความจริง เมื่อธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้น ท่านโยคีผู้แรกเริ่มปฏิบัติวิปัสสนา ก็มีมัคคามัคคญาณอยู่ด้วย ด้วยว่า กลาปสัมมสนะ เป็นญาณเริ่มต้นของวิปัสสนา เพราะเหตุนั้น ท่านจึงยกกลาปสัมมสนะนี้ขึ้นแสดงไว้ในลำดับของกังขาวิตรณะ (วิสุทธิ) อีกประการหนึ่ง เพราะเหตุที่เมื่อ**ตีรณปริญญา**เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณจึงเกิดขึ้น และตีรณปริญญาก็เกิดขึ้นในลำดับของญาตปริญญา ฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนาจะยัง**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**นั้นให้ถึงพร้อม จะต้องทำการบำเพ็ญเพียรในกลาปสัมมสนญาณ (การกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง) ก่อน

[๖๙๓] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (กลาปสัมมนะ) นั้น มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ความจริง โลกิยปริญญา (คือการกำหนดรู้ขั้นโลกิยะ) มีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. ญาตปริญญา (การกำหนดรู้ในสิ่งที่ปรากฏอยู่แล้ว)
๒. ตีรณปริญญา (การกำหนดรู้ด้วยการไตร่ตรอง)
๓. ปหานปริญญา (การกำหนดรู้ด้วยการละ)

ปริญญาทั้ง ๓ ประการนี้ ท่านกล่าวระบุถึงไว้แล้ว (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "ปัญญาเครื่องรู้ยิ่ง ชื่อว่าญาณเพราะมีสภาวะรู้ ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าญาณเพราะมีสภาวะพิจารณา ปัญญาเครื่องละ ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะสละ"[๑]

ในปริญญา ๓ ประการนั้น ปัญญาที่เป็นไปด้วยการกำหนดรู้ลักษณะเฉพาะของธรรมทั้งหลายเหล่านั้นๆ เช่นอย่างนี้ว่า "รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไป เวทนามีลักษณะเสวยอารมณ์" ชื่อว่า**ญาตปริญญา (ญาตปริญฺญา นาม)** (การกำหนดรู้สิ่งที่ปรากฏแล้ว) ส่วนปัญญาคือวิปัสสนามี (ไตร) ลักษณะเป็นอารมณ์ ซึ่งยกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแลขึ้นสู่สามัญญลักษณะแล้วเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง" ชื่อว่า**ตีรณปริญญา (ตีรณปริญฺญา นาม)** แต่วิปัสสนาปัญญาที่มี (ไตร) ลักษณะเป็นอารมณ์นั่นแลซึ่งเป็นไปด้วยการละความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเอง ชื่อว่า**ปหานปริญญา (ปหานปริญฺญา นาม)**

ในปริญญา ๓ ประการนั้น ตั้งแต่การกำหนดรู้สังขาร จนถึงการกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป เป็นภูมิของญาตปริญญา เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การรู้แจ่มแจ้งลักษณะเฉพาะตัวของสภาวธรรมทั้งหลายอย่างเดียว ส่วนตั้งแต่กลาปสัมมสนะจนถึงอุทยัพพยานุปัสสนา เป็นภูมิของตีรณปริญญา เพราะในระหว่างนี้ ความเป็นใหญ่มีอยู่แก่การรู้แจ่มแจ้งสามัญญลักษณะโดยเฉพาะ ตั้งแต่ภังคานุปัสสนา เป็นต้นไปจนถึงญาณเบื้องสูง เป็นภูมิของปหานปริญญา เพราะว่า ตั้งแต่ภังคานุปัสสนานั้นไปความเป็นใหญ่มีอยู่แก่อนุปัสสนา ๗ ประการ ซึ่งทำให้สำเร็จการละความหมายรู้ว่าเที่ยงเป็นต้น (ตามที่ท่านกล่าวไว้) อย่างนี้คือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณา

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

เห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคายกำหนัด ย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้[๑] ในปริญญา ๓ ประการนี้ เป็นอันว่าโยคีได้บรรลุญาตปริญญาโดยเฉพาะแล้ว เพราะได้ทำทั้งสังขารปริจเฉท (ญาณที่ ๑) และปัจจยปริคคหะ (ญาณที่ ๒) ให้สำเร็จ และปริญญาอีก ๒ ประการก็ควรบรรลุด้วย เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า "เพราะเหตุที่เมื่อตีรณปริญญา เป็นไปอยู่ มัคคามัคคญาณ จึงเกิดขึ้น และตีรณปริญญาก็เกิดขึ้นในลำดับของญาตปริญญา ฉะนั้น โยคีผู้ปรารถนาจะยังมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินั้นให้ถึงพร้อม จะต้องทำการบำเพ็ญเพียรกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกองก่อน"

[๖๙๔] ในการกำหนดรู้โดยความเป็นหมวดเป็นกอง (ที่เรียกว่า กลาปสัมมนะ) นั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้

> ถามว่า ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันแล้วกำหนดไว้ ชื่อว่า**สัมมสนญาณ**เป็นอย่างไร
>
> ตอบว่า พระโยคาวจรกำหนดรูปทุกอย่างทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในก็ตาม เป็นภายนอกก็ตาม หยาบก็ตาม ละเอียดก็ตาม เลวก็ตาม ประณีตก็ตาม มีในที่ไกลก็ตาม มีในที่ใกล้ก็ตาม โดยความไม่เที่ยง การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดเวทนาทุกอย่าง ฯลฯ กำหนดวิญญาณทุกอย่าง ฯลฯ กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

พระโยคาวจรกำหนดจักษุ ฯลฯ กำหนดชรามรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยความไม่เที่ยง การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า "รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร" ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการกำหนดว่า "เวทนา ฯลฯ วิญญาณ ...

ปัญญาในการกำหนดว่า "จักขุ ฯลฯ ชรามรณะ ... ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า "รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดเวทนา ฯลฯ วิญญาณ ...

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า "จักษุ ฯลฯ ชรามรณะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันว่า "ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะ ก็ไม่มี" ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดอดีตกาลก็ดี อนาคตกาลก็ดีว่า "เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี" ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดว่า "เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี ฯลฯ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี" ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ปัญญาในการย่อแล้วกำหนดอดีตกาลก็ดี อนาคตกาลก็ดีว่า "เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี" ชื่อว่าสัมมสนญาณ

ญาณนั้นชื่อว่าญาณเพราะมีสภาวะรู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ปัญญาในการย่อธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน แล้วกำหนดไว้ ชื่อว่าสัมมสนญาณ"[๑]

อนึ่ง ด้วยไปยาลนี้ว่า "จักษุ ฯลฯ ชรามรณะ" ในพระบาลีนี้ พึงทราบว่า "ท่านย่นย่อหมวดธรรมเหล่านี้ไว้ คือ สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในทวารพร้อมด้วยทวารและอารมณ์ทั้งหลาย ขันธ์ ๕ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ ตัณหา ๖ วิตก ๖ วิจาร ๖ ธาตุ ๖ กสิณ ๑๐ โกฏฐาสะ (อาการ) ๓๒ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ธาตุ ๓ ภพ ๙ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สมาบัติ ๔ องค์ของปฏิจจสมุปบาท ๑๒"

ความจริง ข้อนี้ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวไว้แล้วในอภิญญานิเทส (ในปฏิสัมภิทามรรค)[๒] ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง สิ่งทั้งปวงเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่งคืออะไร คือ จักษุเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง รูปทั้งหลาย ... จักขุวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ... ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยนี้ นั้นเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง โสตะ ฯลฯ ถึงแม้การเสวยอารมณ์ เป็นสุขก็ดี เป็นทุกข์ก็ดี ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยนี้ นั้นก็เป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง

รูป ฯลฯ จักษุ ... มโน ... รูป ... ธรรมทั้งหลาย ... จักขุวิญญาณ ... มโนวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ... มโนสัมผัส ... เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ... เวทนา

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๗,๔๘/๗๓,๗๕-๗๖

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓-๖/๙-๑๓

เกิดแต่มโนสัมผัส ... สัญญาในรูป ... สัญญาในธรรม ... สัญเจตนาในรูป ... สัญเจตนาในธรรม .... ตัณหาในรูป ... ตัณหาในธรรม ... วิตกในรูป ... วิตกในธรรม ... วิจารในรูป ... วิจารในธรรม ...

ปฐวีธาตุ ... วิญญาณธาตุ ... ปฐวีกสิณ ... วิญญาณกสิณ ... เส้นผม (เกสา) ... มูตร ส่วนสมองในกระหม่อม ...

อายตนะคือจักษุ ... อายตนะคือธรรมารมณ์ ... จักขุธาตุ ... มโนธาตุ ... มโนวิญญาณธาตุ ... จักขุนทรีย์ ... อัญญาตาวินทรีย์ ...

กามธาตุ ... รูปธาตุ ... อรูปธาตุ ... กามภพ ... รูปภพ ... อรูปภพ .... สัญญาภพ... อสัญญาภพ ... เนวสัญญานาสัญญาภพ ... เอกโวการภพ ... จตุโวการภพ ... ปัญจโวการภพ ...

ปฐมฌาน ฯลฯ จตุตถฌาน ....เมตตาเจโตวิมุตติ ... อุเบกขาเจโตวิมุตติ ... อากาสานัญจายตนสมาบัติ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ อวิชชาเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง ฯลฯ ชรามรณะเป็นสิ่งที่ควรรู้ยิ่ง”[๑]

สิ่งทั้งปวงที่ควรรู้ยิ่งท่านย่นย่อไว้ด้วยไปยาล ในที่ทุกแห่งในวิสุทธิมรรคนี้ เพราะท่านกล่าวไว้โดยพิสดารอย่างนั้น ในอภิญญานิเทศนั้น แต่ว่า เมื่อได้ย่นย่อไว้อย่างนี้แล้ว โลกุตตรธรรมทั้งหลายเหล่าใดมาแล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ ไม่ควรรับเอาธรรมทั้งหลายเหล่านั้นเข้าไว้ในอธิการนี้ เพราะไม่เข้าถึงการกำหนดรู้ อีกประการหนึ่ง ถึงในบรรดาธรรมทั้งหลายที่เข้าถึงการกำหนดรู้ เฉพาะธรรมทั้งหลายที่ปรากฏชัด (และ) ถึงการกำหนดรู้ได้ง่าย โยคีนั้นจึงควรเริ่มกำหนดรู้ในธรรมทั้งหลายเหล่านั้น

[๖๙๕] ในการกำหนดรู้นั้น มีการประกอบวิธีปรารภโดยทางขันธ์ดังนี้ คือ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ พระโยคาวจรกำหนดรู้รูปทุกอย่าง โดยความไม่เที่ยง การกำหนดนี้ ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นทุกข์ การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณอย่างหนึ่ง กำหนดโดยความเป็นอนัตตา การกำหนดนี้ชื่อว่าสัมมสนญาณ

---

[๑] สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๔๖/๔๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓-๖/๙-๑๓.

อย่างหนึ่ง ภิกษุนี้ครั้นกำหนดรูปแม้ทุกชนิดซึ่งมิได้ชี้ชัดลงไปอย่างนี้ว่า "รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง" โดยโอกาสทั้ง ๑๑ คือ (จำแนก) โดยหมวด ๓ (แห่งกาลมี) อดีต (เป็นต้น) และโดยหมวด ๒ (แห่งรูปมี) รูปภายในเป็นต้น อีก ๔ หมวด ด้วย[๑] โดยอาการเพียงนี้ แล้วกำหนดรูปทั้งปวง โดยความไม่เที่ยง ชื่อว่ากำหนดรู้ว่า "ไม่เที่ยง"

ถามว่า กำหนดรู้ว่าไม่เที่ยงเป็นอย่างไร

ตอบว่า กำหนดรู้ว่า ไม่เที่ยงโดยนัยดังกล่าวไว้ข้างหน้านั่นแล เพราะท่านกล่าวไว้แล้วว่า "รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน **ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป**"[๒]

เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้กำหนดรู้ว่า "รูปใด**เป็นอดีต (อตีตํ)** รูปนั้นสิ้นไปแล้วในอดีตนั่นแล ไม่มาถึงภพนี้ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป

รูปใด**เป็นอนาคต (อนาคตํ)** จักบังเกิดขึ้นในภพเป็นลำดับไป ถึงแม้รูปนั้นก็จักสิ้นไปในภพนั้นนั่นเอง ไม่จากภพนั้นไปสู่ภพอื่น เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาวสิ้นไป

รูปใด**เป็นปัจจุบัน (ปจฺจุปฺปนฺนํ)** ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในภพนี้นี่เอง ไม่ไปจากนี้ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป

รูปใด**เป็นภายใน (อชฺฌตฺตํ)** ถึงแม้รูปนั้นก็ย่อมสิ้นไปในภายในนั่นเอง ไม่ไปถึงภายนอก เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่ที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป

รูปใด**เป็นภายนอก (พหิทฺธา)** ฯลฯ **หยาบ (โอฬาริกํ)** ... **ละเอียด (สุขุมํ)** ... **เลว (หีนํ)** ... **ประณีต (ปณีตํ) ... มีในที่ไกล (ทูเร) ... มีในที่ใกล้ (สนฺติเก) ...** ก็ตาม ถึงแม้รูปนั้นก็สิ้นไปในที่ใกล้นั้นนั่นเอง ไม่ถึงความไปในที่ไกล เพราะเหตุนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป"

---

[๑] รูปหมวด ๒ อีก ๔ คือ ทั้งภายในและภายนอกหมวด ๑ ทั้งหยาบและละเอียดหมวด ๑ ทั้งเลวและประณีต หมวด ๑ ทั้งไกลและใกล้ หมวด ๑

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕

การกำหนดรู้ทั้งหมดนี้ เป็นการกำหนดรู้อย่างหนึ่งตามคำที่ว่า "เป็นของไม่เที่ยง เพราะมีสภาวะสิ้นไป" แต่ว่าโดยประเภท เป็น ๑๑ ประการ

และรูปทั้งหมดนี้นั่นแล ชื่อว่าเป็น**ทุกข์ (ทุกฺขํ)** เพราะมีสภาวะว่าเป็นภัย (คือเป็นสิ่งที่น่ากลัว) คำว่า **เพราะมีสภาวะเป็นภัย (ภยฏฺเฐน)** ได้แก่ เพราะมีภัยประจันหน้าอยู่ แน่ละ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นของนำเอาความน่ากลัวมา ดุจการนำเอาความน่ากลัวมาแก่เทวดาทั้งหลายในสีโหปมสูตร[๑] ถึงแม้การกำหนดรู้ด้วยประการฉะนี้ ก็เป็นสัมมสนะอย่างหนึ่ง ตามคำที่ว่า "ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะมีสภาวะเป็นภัย" แต่ว่าโดยประเภทก็เป็น ๑๑ ประการ

อนึ่ง รูปทั้งปวงชื่อว่าเป็นทุกข์ ฉันใด รูปทั้งหมดนั้นชื่อว่า**เป็นอนัตตา (อนตฺตา)** เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร ฉันนั้น คำว่า **เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร (อสารกฏฺเฐน)** ได้แก่ เพราะไม่มีแก่นสารคืออัตตา ซึ่งเจ้าลัทธิทั้งหลายคิดเห็นกันอย่างนี้ว่า "มีอัตตา มีผู้อยู่เป็นนิตย์ มีผู้สร้าง มีผู้เสวย มีผู้มีอำนาจในตัวเอง" แน่ละ รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็เป็นทุกข์ ไม่สามารถห้ามความไม่เที่ยง หรือความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป[๒] แม้แต่ของอัตตาได้ แล้วผู้นั้นจะเป็นผู้สร้างเป็นต้นแต่ที่ไหนได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เพราะว่า ถ้ารูปนี้จักเป็นอัตตาไซร้ รูปนี้ก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ" เป็นต้น[๓] เพราะเหตุนี้ ถึงแม้การกำหนดรู้นี้ ก็เป็นสัมมสนะอย่างหนึ่ง ตามคำที่ว่า "ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะไม่มีแก่นสาร" แต่ว่า โดยประเภท ก็เป็น ๑๑ ประการ นัย (ในการกำหนดรู้) ในขันธ์ทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นก็เป็นอย่างนี้

[๖๙๖] อนึ่ง เพราะเหตุที่รูปใดไม่เที่ยง รูปนั้นก็แตกต่างกันออกไปโดยเป็นรูปที่ปัจจัยปรุงแต่งเป็นต้นโดยกำหนดแน่นอน ฉะนั้น เพื่อแสดงปริยายของความไม่เที่ยงนั้น หรือเพื่อแสดงวิธีมนสิการซึ่งดำเนินไปโดยอาการต่างๆ ท่านจึงกล่าวพระบาลีไว้อีกว่า

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๗๘/๑๑๙, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๓๓/๕๒

[๒] วิสุทฺธิ. ฏีกา. (บาลี) ๒/๖๙๕/๔๓๓

[๓] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๕๙/๙๔

"รูปทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความปราศจากราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา"[๑] นัยในขันธ์ทั้งหลายอื่นมีเวทนาเป็นต้น ก็เช่นเดียวกันนี้

ว่าด้วยการพิจารณาขันธ์ ๕ ประการโดยอาการ ๔๐

[๖๙๗] เพื่อมุ่งหมายให้การกำหนดรู้ (สัมมสนญาณ) โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา ในขันธ์ ๕ ประการนั้นนั่นแลมีความมั่นคง พระโยคาวจรนั้นจึงกำหนดรู้ขันธ์ ๕ ประการนี้ ด้วยการกำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเป็นต้นแม้นั้นโดยประเภทซึ่งพระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงจำแนกอนุโลมญาณตรัสไว้ในวิภังค์แห่งพระบาลีนี้ว่า "ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติ (ญาณ) ด้วยอาการ ๔๐ ประการ หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม ด้วยอาการ ๔๐ ประการ เป็นอย่างไร"[๒] โดยนัยเป็นต้นว่า

"ภิกษุเห็นขันธ์ ๕ ประการ โดยอาการ ๔๐ ประการ คือ โดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นโรค โดยความเป็นดังหัวฝี โดยความเป็นดังลูกศร โดยเป็นความลำบาก โดยเป็นอาพาธ โดยเป็นอย่างอื่น โดยเป็นของชำรุด โดยเป็นอัปมงคล โดยเป็นอันตราย โดยเป็นภัย โดยเป็นอุปสรรค โดยเป็นความหวั่นไหว โดยเป็นของผุพัง โดยเป็นของไม่ยั่งยืน โดยเป็นของไม่มีอะไรต้านทานโดยเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน โดยเป็นของไม่มีที่พึ่ง โดยเป็นความว่าง โดยความเป็นสภาพเปล่า โดยเป็นสุญญตา (ความว่าง) โดยเป็นอนัตตา โดยเป็นโทษ โดยเป็นของมีความแปรผันเป็นธรรมดา โดยเป็นของไม่มีแก่นสาร โดยเป็นมูลแห่งความลำบาก โดยเป็นดังเพชฌฆาต โดยเป็นความเสื่อมไป โดยเป็นของมี

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๘/๗๕

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘

อาสวะ โดยเป็นของปัจจัยปรุงแต่ง โดยเป็นเหยื่อแห่งมาร โดยเป็นของมีความเกิดเป็นธรรมดา โดยเป็นของมีความแก่เป็นธรรมดา โดยเป็นของมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา โดยเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา โดยเป็นของมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา โดยเป็นของมีความรำพันเป็นธรรมดา โดยเป็นของมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา โดยเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา”[๑]

“ภิกษุเมื่อเห็นขันธ์ ๕ ประการโดยความไม่เที่ยงย่อมได้อนุโลมขันติ (ญาณ) เมื่อเห็นว่า ‘ความดับแห่งขันธ์ ๕ ประการเป็นนิพพานเที่ยงแท้’ ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม (คือ อริยมรรค)”[๒]

[๖๙๘] พระโยคาวจรนั้นกำหนดรู้ขันธ์ ๕ ประการนี้ได้อย่างไร คือ พระโยคาวจรผู้นั้นกำหนดรู้ขันธ์หนึ่งๆ (แต่ละขันธ์ ขยายความออกไป) ด้วยการกำหนดรู้ลักษณะมีความไม่เที่ยง เป็นต้น ซึ่งท่านกล่าวไว้แล้วโดยประเภท(ต่างๆ) อย่างนี้ คือ **โดยความไม่เที่ยง (อนิจฺจโต)** เพราะไม่เป็นไปเลยที่สุด และเพราะมีต้นมีปลาย **โดยความเป็นทุกข์ (ทุกฺขโต)** เพราะบีบคั้นทั้งความเกิดและความดับ และเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ **โดยความเป็นโรค (โรคโต)** เพราะต้องเยียวยาด้วยปัจจัย และเพราะเป็นที่เกิดของโรค **โดยความเป็นดังหัวฝี (คณฺฑโต)** เพราะประกอบด้วยสิ่งเสียดแทงคือความเป็นทุกข์ เพราะเป็นที่ไหลออกของสิ่งไม่สะอาดคือกิเลส และเพราะมีการกลัดหนองและแก่แล้วแตกไปด้วยความเกิด ความแก่ และความแตกดับ **โดยความเป็นดังลูกศร (สลฺลโต)** เพราะให้เกิดความบีบคั้น เพราะเป็นสิ่งทิ่มแทงอยู่ภายใน และเพราะเป็นสิ่งที่ถอนออกได้ยาก **โดยเป็นความลำบาก (อฆโต)** เพราะเป็นสิ่งที่ควรตำหนิติเตียน เพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเพราะเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย **โดยเป็นอาพาธ (อาพาธโต)** เพราะไม่ทำให้เกิดเสรีภาพ และเพราะเป็นเหตุใกล้ต่อความเจ็บป่วย **โดยความเป็นอย่างอื่น (ปรโต)** เพราะไม่มีอำนาจ (บังคับบัญชา) และเพราะบังคับ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๙๘-๕๙๙

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๘/๕๙๙

บัญชาไม่ได้ **โดยเป็นของชำรุด (ปโลกโต)** เพราะแตกทำลายไปด้วยพยาธิ ชรา มรณะ **โดยเป็นอัปมงคล (อีติโต)** เพราะนำมาซึ่งความพินาศมากมาย **โดยเป็นอันตราย (อุปทฺทวโต)** เพราะนำมาซึ่งสิ่งที่ไม่มีประโยชน์ที่รู้ไม่ได้เลยอย่างมากมาย และเพราะเป็นที่ตั้งของอุปัทวันตรายทั้งปวงด้วย **โดยเป็นภัย (ภยโต)** เพราะเป็นที่เกิดของภัยทุกประการ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความอบอุ่นใจอย่างสูง กล่าวคือความระงับทุกข์ **โดยเป็นอุปสรรค (อุปสคฺคโต)** เพราะติดตามมาด้วยสิ่งไม่เป็นประโยชน์หลายประการ เพราะประกอบด้วยโทษ และเพราะไม่นำมาซึ่งความอดกลั้นคล้ายเป็นอุปสรรค **โดยเป็นความหวั่นไหว (จลโต)** เพราะหวั่นไหวด้วยพยาธิชรามรณะกับทั้งหวั่นไหวด้วยโลกธรรมทั้งหลาย มีความมีลาภและความเสื่อมลาภเป็นต้น **โดยเป็นของผุพัง (ปภงฺคุโต)** เพราะมีปกติเข้าถึงความผุพังไปด้วยความพยายาม และโดยสภาพของมันเอง **โดยเป็นของไม่ยั่งยืน (อทฺธุวโต)** เพราะมีปกติร่วงหล่นไปในที่ทุกแห่ง และเพราะไม่มีความมั่นคง **โดยเป็นของไม่มีอะไรต้านทาน (อตาณโต)** เพราะไม่เป็นที่ต่อต้านคุ้มครอง และเพราะไม่ได้ความปลอดภัยที่ควรได้ **โดยเป็นของไม่มีอะไรป้องกัน (อเลณโต)** เพราะไม่เป็นที่สมควรเพื่อยึดติด และเพราะผู้ยึดติดทั้งหลายทำกิจป้องกันไม่ได้ **โดยเป็นของไม่มีที่พึ่ง (อสรณโต)** เพราะไม่มีการกำจัดภัยแก่ผู้อยู่อาศัย **โดยเป็นสภาพว่าง (ริตฺตโต)** เพราะว่างจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และความมีอัตตา ตามกำหนดคาดคะเนไว้ **โดยความเป็นสภาพเปล่า (ตุจฺฉโต)** เพราะเป็นสภาพว่างนั่นเองหรือเพราะความเป็นของเล็กน้อย เพราะว่า แม้ของเล็กน้อยในโลก เขาก็เรียกกันว่า ของว่างเปล่า **โดยเป็นสุญญตา (สุญฺญโต)** (ความว่าง) เพราะปราศจาก (อัตตา) ผู้เป็นเจ้าของ ผู้อยู่ประจำ ผู้สร้าง ผู้เสวย และผู้บงการ **โดยเป็นอนัตตา (อนตฺตโต)** เพราะไม่มีผู้เป็นเจ้าของด้วยตนเองเป็นต้น **โดยเป็นโทษ (อาทีนวโต)** เพราะเป็นทุกข์ด้วยความเป็นไป (ในภพ คือสังสารวัฏ) และเพราะความทุกข์ (นั่นเอง) เป็นโทษ อีกประการหนึ่ง ชื่อว่าอาทีนวะ เพราะว่า ไป ถึง เป็นไปสู่ความยากจน คำว่า **อาทีนะ** นี้ เป็นคำเรียกคนยากจน และแม้ว่า ขันธ์ (๕) ก็เป็นสิ่งยากจนเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ (พระโยคาวจรพึงกำหนดรู้)

โดยความยากจนเพราะเป็นเช่นกับคนยากจน **โดยเป็นของมีความแปรผันเป็นธรรมดา (วิปริณามธมฺมโต)** เพราะมีปกติแปรผันไป ๒ ทาง คือ ด้วยชรา และด้วยมรณะ **โดยเป็นของไม่มีแก่นสาร (อสารกโต)** เพราะมีความอ่อนแอ และเพราะหักง่ายเหมือนไม้ผุ **โดยเป็นมูลแห่งความลำบาก (อฆมูลโต)** เพราะเป็นเหตุแห่งความลำบาก **โดยเป็นดังเพชฌฆาต (วธกโต)** เพราะเป็นผู้ฆ่าความไว้วางใจ เหมือนศัตรูผู้มีหน้าเป็นมิตร **โดยเป็นความเสื่อมไป (วิภวโต)** เพราะปราศจากความเจริญ และเพราะให้เกิดความไม่เจริญ **โดยเป็นของมีอาสวะ (สาสวโต)** เพราะเป็นเหตุใกล้ต่ออาสวะ **โดยเป็นของถูกปัจจัยปรุงแต่ง (สงฺขตโต)** เพราะเป็นสิ่งที่เหตุและปัจจัยปรุงแต่งขึ้น **โดยเป็นเหยื่อของมาร (มารามิสโต)** เพราะเป็นเหยื่อล่อของมัจจุมารและกิเลสมาร **โดยมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บป่วย และความตายเป็นธรรมดา (ชาติชราพฺยาธิมรณธมฺมโต)** เพราะมีความเกิด ความแก่ ความเจ็บป่วย และความตายเป็นปกติ **โดยมีความเศร้าโศก ความรำพัน และความคับแค้นใจเป็นธรรมดา (โสกปริเทวอุปายาสธมฺมโต)** เพราะเป็นเหตุแห่งความโศกเศร้า ความรำพัน และความคับแค้นใจ **โดยเป็นของมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (สํกิเลสิกธมฺมโต)** เพราะเป็นธรรมที่เป็นอารมณ์ของสังกิเลสคือ ตัณหา ทิฏฐิ และทุจริต

แท้จริง ในการกำหนดรู้ (สัมมสนะ) โดยอาการ ๔๐ ประการนี้ การกำหนดรู้โดยอาการ (๑๐ ขยายต่อไปอีก) คือ โดยความไม่เที่ยง โดยความแตกทำลาย โดยเป็นความหวั่นไหว โดยเป็นของผุพัง โดยเป็นของไม่ยั่งยืน โดยเป็นของมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา โดยเป็นของไม่มีแก่นสาร โดยเป็นความเสื่อม โดยเป็นของถูกปัจจัยปรุงแต่ง โดยเป็นของมีความตายเป็นธรรมดา ในขันธ์หนึ่งๆ (แต่ละขันธ์) แยกเป็นอาการละ ๑๐ (รวมทั้ง ๕ ขันธ์) เป็น**อนิจจานุปัสสนา ๕๐** ประการ การกำหนดรู้โดยอาการ (๕ ต่อไปอีก) คือ โดยเป็นอย่างอื่น โดยเป็นความว่างเปล่า โดยเป็นความเปล่า โดยเป็นสุญญตา โดยเป็นอนัตตา ในขันธ์หนึ่งๆ (แต่ละขันธ์) แยกเป็นอาการละ ๕ (รวม ๕ ขันธ์) เป็น**อนัตตานุปัสสนา ๒๕** การกำหนดรู้ที่เหลือ (อีก ๒๕ อาการ) กล่าวคือ โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นโรค เป็นต้น ในขันธ์หนึ่งๆ

(แต่ละขันธ์) แบ่งเป็นอาการละ ๒๕ (รวม ๕ ขันธ์) เป็น**ทุกขานุปัสสนา ๑๒๕** ประการ ด้วยประการฉะนี้ (รวมทั้ง ๓ อนุปัสสนา เป็น ๒๐๐ อาการ)

เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดรู้ขันธ์ ๕ ประการด้วยการกำหนดรู้โดยไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยจำแนกเป็น ๒๐๐ ประการ ด้วยอาการดังกล่าวมานี้ คือ การกำหนดรู้ โดยอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ที่เรียกว่านยวิปัสสนานั้น ก็มั่นคงด้วยประการฉะนี้ นี้เป็นวิธีเริ่มกำหนดรู้โดยดำเนินตามนัยพระบาลีในสัมมสนญาณนี้ก่อน

ว่าด้วยการทำอินทรีย์ให้แก่กล้า

[๖๙๙] พระโยคาวจรใดเมื่อทำความเพียรโดยนยวิปัสสนา ดังกล่าวมานั้น นยวิปัสสนาย่อมไม่สำเร็จ พระโยคาวจรผู้นั้น พึงทำอินทรีย์ (๕ มีศรัทธา เป็นต้น) ให้แก่กล้าด้วยอาการ ๙ ประการที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “อินทรีย์ทั้งหลาย (มีศรัทธา เป็นต้น) จะแก่กล้าด้วยอาการ ๙ ประการ คือ

๑. เห็นแต่ความดับอย่างเดียวแห่งสังขารทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว

๒. ในการเห็นความดับนั้น พระโยคาวจรจะทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมโดยการทำด้วยความมีสติ

๓. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำให้ต่อเนื่องกันไว้

๔. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการทำสัปปายะ

๕. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการกำหนดนิมิตของสมาธิ

๖. ทำวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อมด้วยการดำเนินไปโดยความเหมาะสมของโพชฌงค์ ๗

๗. ทำความไม่เยื่อใยในกายและชีวิตให้เกิดขึ้น

๘. ในความไม่เยื่อใยในกายและชีวิตนั้น พระโยคาวจรทำวิปัสสนาภาวนาให้ถึงพร้อมด้วยการข่มไว้ (ซึ่งทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นๆ) แล้วผ่านพ้นออกไป

๙. ด้วยการไม่เลิก (หรือหยุดพัก) เสียในระหว่าง”

แล้วพึงเว้นอสัปปายะ (คือสิ่งที่ไม่เป็นที่สบาย) ๗ ประการ เสพอยู่แต่สัปปายะ (คือสิ่งเป็นที่สบาย) ๗ ประการ ตามนัยที่กล่าวแล้วใน**ปฐวีกสิณนิเทศ (ปถวีกสิณนิทฺเทเส)** แล้วกำหนดดูรูปชั่วเวลาหนึ่ง กำหนดดูอรูปชั่วเวลาหนึ่ง พระโยคาวจรเมื่อกำหนดดูรูปพึงดูความบังเกิดของรูปด้วย

ว่าด้วยอาการดูความเกิดของรูป

[๗๐๐] เช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้ คือธรรมดารูปนี้บังเกิดขึ้นมาด้วยเหตุ ๔ ประการมีกรรมเป็นต้น ใน ๔ ประการนั้น รูปของสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเมื่อจะบังเกิดขึ้น ก็บังเกิดแต่กรรมก่อน ความจริง เฉพาะในขณะปฏิสนธินั่นเอง สำหรับจำพวกสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ รูป ๓๐ ประการที่เรียกว่าวัตถุทสกะ(หมวด ๑๐ ของวัตถุ) กายทสกะ (หมวด ๑๐ ของกาย) และภาวทสกะ (หมวด ๑๐ ของภาวะ) บังเกิดขึ้นโดยสันตติ ๓ และรูป ๓๐ เหล่านั้นก็บังเกิดขึ้นในอุปปาทขณะ (ขณะบังเกิดขึ้น) ของปฏิสนธิจิตด้วยเหมือนกัน รูป ๓๐ เหล่านั้นบังเกิดขึ้นในอุปปาทขณะ ฉันใด ก็บังเกิดขึ้นทั้งในฐีติขณะ ทั้งในภังคขณะเช่นกัน ฉันนั้น

ในรูปและจิตนั้น รูปดับช้า แปรเปลี่ยนยาก จิตดับเร็ว แปรเปลี่ยนเร็ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่เปลี่ยนแปลงเร็วเหมือนจิตนี้นะภิกษุทั้งหลาย”[๑] เพราะว่า เมื่อรูปยังคงอยู่นั่นแล ภวังคจิตเกิดขึ้นแล้วดับไปถึง ๑๖ ครั้ง อุปปาทขณะก็ดี ฐีติขณะก็ดี ภังคขณะก็ดี ของจิต ก็เป็นอย่างเดียวกัน แต่เฉพาะอุปปาทขณะและภังคขณะของรูปเปลี่ยนแปลงเร็ว เช่นเดียวกับอุปปาทขณะและภังคขณะของจิตเหล่านั้น แต่ว่า ฐีติขณะ (ของรูป) ใหญ่ ดำเนินไปตลอดเวลาเท่ากับจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๖ ครั้ง ภวังคจิตดวงที่ ๒ เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทย) วัตถุซึ่งเกิดขึ้นในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิตเกิดอยู่ก่อนแล้วถึงความตั้งอยู่ ภวังคจิตดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้น เพราะอาศัย (หทย) วัตถุอันเกิดขึ้นพร้อมกับ

---

[๑] องฺ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๘/๙

ภวังคจิตดวงที่ ๒ นั้น ซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว ถึงความตั้งอยู่ พึงทราบความเป็นไปของจิตจนตลอดอายุ โดยนัยนี้ แต่ว่า สำหรับสัตว์ใกล้ตาย จิตเกิดขึ้น ๑๖ ครั้ง เพราะอาศัย (หทย) วัตถุอันเดียวนั่นแลซึ่งเกิดอยู่ก่อนแล้ว ถึงความตั้งอยู่

รูปที่เกิดขึ้นในอุปปาทขณะของปฏิสนธิจิต จะดับไปพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ ถัดจากปฏิสนธิจิตมา รูปที่เกิดขึ้นในขณะที่ตั้งอยู่ จะดับพร้อมกับอุปปาทขณะของจิตดวงที่ ๑๗ รูปที่เกิดขึ้นในภังคขณะ ครั้นถึงขณะที่ตั้งอยู่ของจิตดวงที่ ๑๗ ก็ดับไป อันความเป็นไป (ของจิต) ยังมีอยู่ตราบใด รูปก็ยังเป็นไปอยู่ตราบนั้น ด้วยประการฉะนี้นั่นแล ถึงแม้สัตว์ทั้งหลายจำพวกโอปปาติกะ รูป ๗๐ ก็เป็นไปด้วยสันตติ ๗ ด้วยอาการอย่างนี้เช่นกัน

[๗๐๑] ในความเป็นไปของรูปที่เกิดแต่กรรมนั้น ควรทราบการจำแนก ดังนี้ คือ กรรม กัมมสมุฏฐาน (รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน) กัมมปัจจัย (รูปมีกรรมเป็นปัจจัย) กัมมปัจจยจิตตสมุฏฐาน (รูปมีจิตซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) กัมมปัจจยอาหารสมุฏฐาน (รูปมีอาหารซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) กัมมปัจจยอุตุสมุฏฐาน (รูปมีอุตุซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) ในวิภาคนั้น เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลชื่อว่า**กรรม (กมฺมํ นาม)** วิบากขันธ์ทั้งหลาย และรูป ๗๐ ถ้วน มีจักขุทสกะเป็นต้น ชื่อว่า**รูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน (กมฺมสมุฏฺฐานํ นาม)** วิบากขันธ์และรูป ๗๐ นั้นนั่นแหละชื่อว่า**รูปมีกรรมเป็นปัจจัย (กมฺมปจฺจยํ นาม)** เพราะว่า กรรมเป็นอุปัตถัมภกปัจจัยแก่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน รูปมีวิปากจิตเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า**รูปมีจิตซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (กมฺมปจฺจยจิตฺตสมุฏฺฐานํ นาม)** โอชาที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัฏฐมกรูป (ซึ่งมีกรรมเป็นสมุฏฐานและมีอาหารเป็นสมุฏฐาน) นั้น ถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า**รูปมีอาหารซึ่งกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (กมฺมปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ นาม)** เตโชธาตุที่เกิดแต่กรรมที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้นแล้ว อีกทั้งอุตุในโอชัฏฐมกรูปนั้น ก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระ

อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า**รูปมีอุตุซึ่งมีกรรมเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (กมฺม-ปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นาม)** พึงเห็น**ความบังเกิดขึ้นของรูปที่เกิดแต่กรรม (กมฺมชรูปสฺส นิพฺพตฺติ)** ด้วยประการดังกล่าวมานี้ก่อน

[๗๐๒] แม้ในรูปที่เกิดจากจิตทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ **จิต จิตตสมุฏฐาน** (รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน) **จิตตปัจจัย** (รูปมีจิตเป็นปัจจัย) **จิตตปัจจยอาหารสมุฏฐาน** (รูปมีอาหารซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) **จิตตปัจจยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) ในวิภาคนั้น จิต ๘๙ ดวง ชื่อว่า**จิต (จิตฺตํ)**

ในจิตทั้ง ๘๙ ดวงนั้น (จำแนกไว้ดังนี้) จิต ๓๒ ดวง
(พวกหนึ่ง) จิต ๒๖ ดวง (พวกหนึ่ง) จิต ๑๙ ดวง
(พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง (พวกหนึ่ง) ปรากฏว่า เป็นจิตที่ทำรูป
ทำอิริยาบถและทำวิญญัตติให้เกิดก็มี และไม่ทำให้เกิดก็มี

จริงอยู่ ฝ่ายกามาวจรมีจิต ๓๒ ดวง คือ กุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ เว้นมโนธาตุ อภิญญาจิต ๒ โดยเป็นกุศล ๑ โดยเป็นกิริยา ๑ (เหล่านี้) ทำรูปอิริยาบถ และวิญญัตติให้เกิด จิต ๒๖ ดวง คือ รูปาวจรจิต ๑๐ ที่เหลือ เว้นวิบากอรูปาวจรจิต ๘ อีกทั้งโลกุตตรจิต ๘ ทำรูปและอิริยาบถให้เกิด แต่ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๙ ดวง คือ ภวังคจิต ๑๐ ในฝ่ายกามาวจร ภวังคจิต ๕ ดวงในฝ่ายรูปาวจร มโนธาตุ ๓ ดวง มโนวิญญาณธาตุฝ่ายอเหตุกวิบากที่สหรคตด้วยโสมนัส ๑ ทำรูปให้เกิดขึ้นได้อย่างเดียว ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัตติให้เกิด (พวกหนึ่ง) จิต ๑๖ ดวง คือ ปัญจวิญญาณทั้ง ๒ ฝ่าย (๕X๒ = ๑๐) ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งปวง จุติจิตของพระขีณาสพทั้งหลาย อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ไม่ทำรูปให้เกิดขึ้น ไม่ทำอิริยาบถ ไม่ทำวิญญัติให้เกิดขึ้น โดยที่แท้ ไม่ทำรูปให้เกิดในฐีติขณะหรือในภังคขณะ เพราะว่า จิตในขณะ (ทั้ง ๒) นั้น มีกำลังเพลา แต่ว่า ในอุปปาทขณะจิตมีพลัง เพราะเหตุนั้น จิตนั้นอาศัยวัตถุรูปที่เกิดก่อนในขณะนั้น แล้วทำรูปให้เกิด

อรูปขันธ์ ๓ ประการและรูป ๑๗ ประการ คือ สัททนวกะ (๙) กายวิญญัตติ ๑ วจีวิญญัตติ ๑ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัญญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า**รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน (จิตฺตสมุฏฺฐานํ นาม)** รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "สภาวธรรมที่เป็นจิตและเจตสิก ที่เกิดภายหลังเป็นปัจจัยแก่กายนี้ที่เกิดแล้วก่อนโดยปัจฉาชาตปัจจัย"[๑] ชื่อว่า**รูปมีจิตเป็นปัจจัย (จิตฺตปจฺจยํ นาม)** โอชาที่ถึงความตั้งอยู่ในรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานทั้งหลาย ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า**รูปมีอาหารซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (จิตฺตปจฺจยอาหารสมุฏฺฐานํ นาม)** อุตุมีจิตเป็นสมุฏฐานที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น สืบต่อความเป็นไป ๒ (หรือ) ๓ วาระ โดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า**รูปมีอุตุซึ่งมีจิตเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นาม)** พึงเห็น**ความบังเกิดของรูปที่เกิดจากจิต (จิตฺตชรูปสฺส นิพฺพตฺติ)** ด้วยประการดังกล่าวมานี้

[๗๐๓] แม้ในรูปที่เกิดจากอาหารทั้งหลาย ก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ **อาหารอาหารสมุฏฺฐา** (รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน) **อาหารปัจจัย** (รูปมีอาหารเป็นปัจจัย) **อาหารปัจจยอาหารสมุฏฐาน** (รูปมีอาหารซึ่งมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) **อาหารปัจจยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุซึ่งมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) ในวิภาคนั้น อาหารเป็นคำ ชื่อว่า**อาหาร (อาหาโร)** รูป ๑๔ อย่าง คือ โอชัฏฐมกรูปที่โอชาได้รูปเกิดจากกรรม มีใจครองเป็นปัจจัยตั้งอยู่แล้วถึงความตั้งอยู่ในรูปที่เกิดจากกรรมนั้นให้ตั้งขึ้นแล้ว อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัญญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ ชื่อว่า**รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน (อาหารสมุฏฺฐานํ)** รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า "อาหารที่ทำเป็นคำ เป็นปัจจัยแก่กายนี้ โดยอาหารปัจจัย"[๒] ชื่อว่า**รูปมีอาหารเป็นปัจจัย (อาหารปจฺจยํ)** โอชาที่ถึงความตั้งอยู่แล้วในรูปทั้งหลายที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น ทั้งโอชาในโอชัฏฐมกรูปนั้นก็ทำ

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๑/๑๐

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๕/๑๐

โอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นอีก สืบต่อความเป็นไป ๑๐ (หรือ) ๑๒ วาระอย่างนั้น ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า**รูปมีอาหารซึ่งมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (อาหารปจฺจย-อาหารสมุฏฺฐานํ)** อาหารที่บริโภคแล้วในวันหนึ่ง อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอด ๗ วัน ส่วนโอชาที่เป็นของทิพย์ อุปถัมภ์รูปอยู่ได้ตลอด ๑ เดือนบ้าง ๒ เดือนบ้าง อีกทั้งอาหารที่มารดาบริโภคก็แผ่ไปสู่ร่างกายของทารก (ในครรภ์) แล้วทำรูปให้ตั้งขึ้น ถึงแม้อาหารที่ฉาบทาไว้ที่ร่างกายก็ทำรูปให้ตั้งขึ้นได้ อาหารเกิดแต่กรรม ชื่อว่าอุปาทินนกาหาร (อาหารของสัตว์ผู้มีใจครอง) แม้อุปาทินนกาหารนั้นถึงความตั้งอยู่แล้ว ก็ทำรูปให้ตั้งขึ้นได้ อีกทั้งโอชาในรูปนั้นก็ทำรูปอื่นให้ตั้งขึ้นได้ด้วย สืบต่อความเป็นไป ๔ หรือ ๕ วาระอย่างนั้น เตโชธาตุมีอาหารเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้วทำโอชัฏฐมกรูปซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น ชื่อว่า**รูปมีอุตุซึ่งมีอาหารเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (อาหารปจฺจย-อุตุสมุฏฺฐานํ)** ในสมุฏฐานทั้งหลายนั้น อาหารนี้เป็นปัจจัย เพราะเป็นผู้ทำรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานทั้งหลายให้เกิดขึ้น เป็นปัจจัยแก่รูปที่เหลือ (คือรูปมีกรรม มีจิต และมีอุตุเป็นสมุฏฐาน) โดยเป็นนิสสยปัจจัย อาหารปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้ พึงเห็น**ความบังเกิดขึ้นของรูปที่เกิดจากอาหาร (อาหารชรูปสฺส นิพฺพตฺติ)** ด้วยประการดังกล่าวมานี้

[๗๐๔] แม้ในรูปเกิดจากอุตุทั้งหลายก็พึงทราบวิภาคดังนี้ คือ **อุตุ อุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน) **อุตุปัจจัย** (รูปมีอุตุเป็นปัจจัย) **อุตุปัจจยอุตุสมุฏฐาน** (รูปมีอุตุซึ่งมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) **อุตุปัจจยอาหารสมุฏฐาน** (รูปมีอาหารซึ่งมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน) ในวิภาคนั้น เตโชธาตุ มีสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า**อุตุ (อุตุ นาม)** แต่อุตุนี้มีอยู่ ๒ ประการ ดังนี้ คือ (๑) ฤดูร้อน (อุณหอุตุ) (๒) ฤดูหนาว (สีตอุตุ) อุตุมีสมุฏฐาน ๔ ได้อุปาทินนกรูปเป็นปัจจัยแล้ว ถึงความตั้งอยู่ ทำรูปให้ตั้งขึ้นในร่างกาย ชื่อว่า**รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐาน (อุตุสมุฏฺฐานํ นาม)** รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานนั้นมีอยู่ ๑๕ ประการ คือ สัททนวกะ ๙ อากาสธาตุ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัญญตา ๑ อุปจยะ ๑ สันตติ ๑ อุตุเป็นปัจจัยแก่ความเป็นไปและความพินาศ (ความฉิบหาย) ของรูปที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๔ ชื่อว่า**รูปมีอุตุเป็นปัจจัย (อุตุปจฺจยํ นาม)** เตโชธาตุ มีอุตุ

เป็นสมุฏฐาน ถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งอุตุในโอชัฏฐมกรูปนั้นก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย รูปมีอุตุเป็นสมุฏฐานแม้ตั้งอยู่ในฝ่ายเป็นอนุปาทินนกรูป ก็ยังเป็นไปอยู่ได้ตลอดกาลยาวนาน ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า**รูปมีอุตุซึ่งมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นาม)** โอชามีอุตุเป็นสมุฏฐานถึงความตั้งอยู่แล้ว ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้น อีกทั้งโอชาในโอชัฏฐมกรูปนั้น ก็ทำโอชัฏฐมกรูปอื่นให้ตั้งขึ้นด้วย สืบต่อความเป็นไป ๑๐ หรือ ๑๒ วาระ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ชื่อว่า**รูปมีอาหารซึ่งมีอุตุเป็นปัจจัยเป็นสมุฏฐาน (อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ นาม)** ในสมุฏฐานเหล่านั้น อุตุนี้เป็นปัจจัย เพราะเป็นผู้ทำรูปที่มีอุตุเป็นสมุฏฐานให้เกิด เป็นปัจจัยแก่รูปที่เหลือ (คือ รูปมีกรรม จิต และอาหารเป็นสมุฏฐาน) ทั้งหลาย โดยเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย ด้วยประการฉะนี้ พึงเห็น**ความบังเกิดขึ้นของรูปที่เกิดจากอุตุ (อุตุชรูปสฺส นิพฺพตฺติ)** ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ความจริง พระโยคาวจรเมื่อเห็นความบังเกิดขึ้นของรูปด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ก็ชื่อว่ากำหนดรู้รูปตามกาลอันควร

ว่าด้วยวิธีกำหนดรู้ความเกิดขึ้นของอรูป

[๗๐๕] อนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรกำหนดรู้รูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดขึ้นของรูปด้วย ฉันใด แม้เมื่อพระโยคาวจรกำหนดรู้อรูปอยู่ ก็พึงเห็นความเกิดขึ้นของอรูปไปด้วย ฉันนั้น และความเกิดขึ้นของอรูปนั้น พึงเห็นโดยทางจิตตุปบาทฝ่ายโลกิยะ ๘๑ ดวงนั่นเอง

เช่นตัวอย่างดังต่อไปนี้ ความจริง ที่ชื่อว่าอรูปนี้ ก็คือจิตตุปบาท ๑๙ ประเภทบังเกิดขึ้นก่อนในปฏิสนธิด้วยกรรมที่ประมวลมาไว้ในภพก่อน แต่อาการบังเกิดขึ้นของอรูปนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในปฏิจจสมุปบาทนิเทศนั่นแหละ อรูป (คือจิตตุปบาท ๑๙ ประเภท) นั้นนั่นแล บังเกิดขึ้นโดยภวังคจิต เริ่มมาแต่จิตอันเป็นลำดับของปฏิสนธิจิต ครั้นในที่สุดของอายุก็บังเกิดขึ้นโดยเป็นจุติจิต ในจิตตุปบาท ๑๙ ประเภทนั้น จิตดวงใดเป็นกามาวจร จิตดวงนั้นเป็นไปโดยตทารัมมณะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖

แต่ในปวัตติกาล เพราะความที่รูปทั้งหลายมาสู่คลองจักษุ เพราะจักษุมิได้แตกทำลายไป จักขุวิญญาณอาศัยแสงสว่างมีมนสิการเป็นเหตุ จึงบังเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ในฐีติขณะแห่งจักษุประสาท รูปที่ถึงความตั้งอยู่นั่นเองก็กระทบจักษุ ครั้นจักษุนั้นถูกกระทบแล้ว ภวังคจิตเกิดขึ้นดับไป ๒ ครั้ง จากนั้น มโนธาตุฝ่ายกิริยาก็เกิดขึ้นทำอาวัชชนกิจให้สำเร็จในอารมณ์นั้นนั่นเอง ในลำดับนั้น จักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก หรือเป็นอกุศลวิบาก ก็เกิดขึ้นเห็นรูปอันเดียวกันนั้น จากนั้น มโนธาตุฝ่ายวิบากก็เกิดขึ้นรับรูปเดียวกันนั้น (สัมปฏิจฉนจิต) ครั้นแล้ว อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายวิบาก ก็เกิดขึ้นพิจารณารูปเดียวกันนั้นนั่นเอง (สันตีรณจิต) จากนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกิริยาสหรคตด้วยอุเบกขาก็เกิดขึ้นตัดสินรูปเดียวกันนั้นนั่นเอง (โวฏฐัพพนจิต) ต่อจากนั้น บรรดากุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต ที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย อเหตุกจิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาดวงหนึ่ง หรือชวนจิต ๕ หรือ ๗ ดวง ก็เกิดขึ้น จากนั้นในบรรดาตทารัมมณจิต ๑๑ ดวงของกามาวจรสัตว์ทั้งหลาย ตทารัมมณจิตดวงใดดวงหนึ่งซึ่งสมควรแก่ชวนะ ก็เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้ แม้ในทวารนอกนี้ (มีโสตทวารเป็นต้น) ก็มีนัยดังกล่าวมานี้ แต่ในมโนทวาร แม้มหัคคตจิตทั้งหลายก็เกิดขึ้น ฉะนี้แล พึงเห็น**ความเกิดขึ้นของอรูป (อรูปสฺส นิพฺพตฺติ)** ในทวารทั้ง ๖ ด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ความจริง เมื่อพระโยคาวจรเห็นอยู่ซึ่งความเกิดขึ้นของอรูป ด้วยอาการดังกล่าวนี้ ชื่อว่ากำหนดรู้อรูปตามกาลอันควร

พระโยคาวจรท่านหนึ่งแม้กำหนดรู้รูปตามกาลอันควร กำหนดรู้อรูปตามกาลอันควร โดยอาการดังกล่าวนี้ แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ปฏิบัติอยู่โดยลำดับ ก็ทำปัญญาภาวนาให้ถึงพร้อมได้

ว่าด้วยการกำหนดรู้ยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์ทางรูปสัตตกะ

[๗๐๖] พระโยคาวจรอีกท่านหนึ่งกำหนดรู้สังขารทั้งหลายยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ (ด้วยสัมมสนญาณ) โดยทางรูปสัตตกะ (คือมนสิการโดยอาการ ๗ ในรูป) และทางอรูปสัตตกะ (คือ มนสิการโดยอาการ ๗ ในอรูป) ในรูปสัตตกะและอรูปสัตตกะนั้น

พระโยคาวจรเมื่อกำหนดรู้ยกขึ้นโดยอาการเหล่านี้ คือ โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวาง โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากอาหาร โดยความเป็นรูปเกิดขึ้นจากอุตุ โดยความเป็นรูปเกิดจากกรรม โดยความเป็นรูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน โดยความเป็นรูปธรรมดา ชื่อว่ากำหนดรู้ยกขึ้นโดยทาง**รูปสัตตกะ**

เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า

"พระโยคาวจรรู้เห็นโดยพิสดาร โดยอาการ ๗ คือ
โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวาง ๑ โดยถึงความแตกดับ
ของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย ๑ โดยอาหาร ๑ โดยอุตุ ๑
โดยกรรม ๑ โดยจิต ๑ โดยรูปธรรมดา ๑"

ในอาการ ๗ อย่างนั้น คำว่า **การยึดถือไว้ (อาทานํ)** ได้แก่ ปฏิสนธิ คำว่า **การปล่อยวาง (นิกฺเขปนํ)** ได้แก่ จุติ พระโยคาวจรกำหนด ๑๐๐ ปี (ออกเป็น ๒ ตอน) **โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวาง (อาทานนิกฺเขเปหิ)** เหล่านี้ แล้วยกไตรลักษณ์เข้าในสังขารทั้งหลาย

ถามว่า ยกไตรลักษณ์อย่างไร

ตอบว่า ในระหว่างนี้ สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเป็นไปโดยความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ๑ เพราะความแปรผันไป ๑ เพราะเป็นไปชั่วกาล ๑ เพราะขัดแย้งต่อความเที่ยง ๑

อนึ่ง เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นมาแล้วก็ถึงความตั้งอยู่ ในขณะตั้งอยู่ก็สะบักสะบอมเพราะชรา ถึงชราแล้วก็จะแตกดับเป็นแน่แท้ ฉะนั้น จึงเป็นทุกข์ เพราะมีการเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนืองๆ ๑ เพราะเป็นทุกข์ ๑ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ ๑ เพราะขัดแย้งต่อความสุข ๑ และเพราะเหตุที่ใครๆ ก็ไม่มีอำนาจเป็นไปได้ในฐานะ ๓ ประการนี้ คือ

๑. สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว จงอย่าถึงความตั้งอยู่
๒. ที่ถึงความตั้งอยู่แล้ว จงอย่าแก่ชรา
๓. ที่ถึงความแก่ชราแล้ว จงอย่าแตกดับ”

สังขารทั้งหลายว่างจากอาการเป็นไปในอำนาจนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น จึงเป็นอนัตตา เพราะเป็นสภาพว่าง ๑ เพราะไม่มีเจ้าของ ๑ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ ๑ เพราะขัดแย้งต่ออัตตา ๑ ฉะนี้แล (๑)

[๗๐๗] ครั้นยกไตรลักษณ์เข้าในรูปที่กำหนด ๑๐๐ ปี โดยการยึดถือไว้และการปล่อยวาง ด้วยประการดังนี้แล้ว ถัดจากนั้น พระโยคาวจรก็ยกขึ้น**โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย (อโยวุฑฺฒตฺถงฺคมโต)** ในอาการ (ดังกล่าว) นั้น การถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้น คือถึงความเจริญขึ้นแล้วตามวัย ชื่อว่า**ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย (วโยวุฑฺฒตฺถงฺคโม)** อธิบายว่า ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น

ถามว่า ยกขึ้นอย่างไร

ตอบว่า พระโยคาวจรนั้นกำหนดจำแนก ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแหละ โดย ๓ วัย คือ โดยปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย ใน ๓ วัยนั้น ๓๓ ปีข้างต้น ชื่อว่าปฐมวัย ๓๔ ปีจากนั้นไป ชื่อว่ามัชฌิมวัย ๓๓ ปีจากมัชฌิมวัยนั้นไป ชื่อว่าปัจฉิมวัย ฉะนี้แล ครั้นกำหนดจำแนกโดย ๓ วัยเหล่านี้ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ว่า “รูปที่เป็นไปในปฐมวัยยังไม่ทันถึงมัชฌิมวัยก็ดับไปเสียในปฐมวัยนั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้นจึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นก็เป็นอนัตตา แม้รูปที่เป็นไปในมัชฌิมวัย ยังไม่ทันถึงปัจฉิมวัยก็ดับไปในมัชฌิมวัยนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น แม้รูปนั้นก็เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ถึงแม้รูปที่เป็นไปตลอด ๓๓ ปี ในปัจฉิมวัย ชื่อว่าสามารถดำเนินต่อไปได้ภายหลังแต่ตายไปหามีไม่ เพราะเหตุนั้น แม้รูปนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”

[๗๐๘] ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย **โดยทางวัยมีปฐมวัยเป็นต้น (ปฐมวยาทิวเสน)** อย่างนั้นแล้ว พระโยคาวจรยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย**โดยช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วง (ทสนฺนํ ทสกานํ วเสน)** เหล่านี้ ต่อไปอีกคือ

๑. มันททสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อน)
๒. ขิฑฑาทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของการเล่น)
๓ วัณณทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ)
๔. พลทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของกำลัง)
๕. ปัญญาทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของปัญญา)
๖. หานิทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม)
๗. ปัพภารทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง)
๘. วังกทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของความงอ)
๙. โมมูหทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม)
๑๐. สยนทสกะ (ช่วง ๑๐ ปีของการนอน)

ในช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านั้น ช่วงหนึ่งๆ ปีแรกของคนมีอายุ ๑๐๐ ปี ชื่อว่า **ช่วง ๑๐ ปีของเด็กอ่อน (มนฺททสกํ นาม)** ก่อน เพราะว่า ในช่วง ๑๐ ปีนั้น บุคคลนั้นยังเป็นเด็กอ่อน เด็กเล็กไม่อยู่นิ่ง อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของการเล่น (ขิฑฺฑาทสกํ นาม)** เพราะในช่วง (๒๐) ปีนั้น บุคคลผู้นั้นเพลิดเพลินในการเล่นเสียเป็นส่วนมาก อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของผิวพรรณ (วณฺณทสกํ นาม)** เพราะช่วง (๓๐) ปีนั้น อวัยวะทางผิวพรรณของผู้นั้นถึงความงามไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของกำลัง (พลทสกํ นาม)** เพราะว่าในช่วง (๔๐) ปีนั้น กำลังและเรี่ยวแรงของผู้นั้นถึงความไพบูลย์ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของปัญญา (ปญฺญาทสกํ นาม)** เพราะในช่วง (๕๐) ปีนั้น ปัญญาของผู้นั้นเป็นหลักฐานมั่นคงดี ได้ยินว่า แม้คนที่ปัญญาทึบโดยปกติ ครั้นในช่วงนั้น ปัญญาก็เกิดขึ้นได้แม้นิดหน่อยเหมือนกัน อีก ๑๐ ปี ต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของความเสื่อม**

(หานิทสกํ นาม) เพราะว่าในช่วง (๖๐) ปีนั้น ความยินดีในการเล่นก็ดี ผิวพรรณก็ดี กำลังก็ดี ปัญญาก็ดี ของผู้นั้น เสื่อมถอยไป อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของความโค้ง (ปพฺภารทสกํ นาม)** เพราะว่า ในช่วง (๗๐) ปีนั้น อัตภาพร่างกายของผู้นั้นโค้งไปข้างหน้า อีก ๑๐ ปี ต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของความงอ (วงฺกทสกํ นาม)** เพราะว่า ในช่วง (๘๐) ปีนั้น อัตภาพร่างกายของผู้นั้นงอเหมือนหางไถ อีก ๑๐ ปีต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของความหลงลืม (โมมูหทสกํ นาม)** เพราะว่า ในช่วง (๙๐) ปีนั้น บุคคลนั้นเป็นคนหลงๆ ลืมๆ ลืมสิ่งที่ทำแล้วทำไปแล้ว อีก ๑๐ ต่อจากนั้น ชื่อว่า**ช่วง ๑๐ ปีของการนอน (สยนทสกํ นาม)** เพราะว่าผู้มีอายุ ๑๐๐ ปี ก็มีแต่การนอนเป็นส่วนมากเป็นธรรมดา

เพื่อยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยโดยทางช่วงละ ๑๐ ปีเหล่านี้ในรูปนั้น โยคีท่านนี้จึงใคร่ครวญอยู่ดังนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในช่วง ๑๐ ปีแรก ยังไม่ถึงช่วง ๑๐ ปีที่ ๒ ก็ดับไปเสีย ในช่วง ๑๐ ปีแรกนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปในช่วง ๑๐ ปีที่ ๒ ฯลฯ ในช่วง ๑๐ ปีที่ ๙ ยังไม่ถึงช่วง ๑๐ ปี ช่วง ๑๐ ปีที่ ๑๐ ก็ดับเสีย ในช่วง ๑๐ ปีที่ ๑๐ นั้นนั่นแหละ รูปที่เป็นไปในช่วง ๑๐ ปีที่ ๑๐ ยังไม่ถึงภพหน้าก็ดับไปเสียในภพนี้ทีเดียว เพราะเหตุนั้น รูปแม้นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ชื่อว่ายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยประการฉะนี้

[๗๐๙] ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยโดยกำหนดช่วงละ ๑๐ ปี ๑๐ ช่วงอย่างนั้นแล้ว โยคีท่านนั้นจึงทำ ๑๐๐ ปีนั้นนั่นแหละให้เป็น ๒๐ ส่วน โดย แบ่งเป็นส่วนละ ๕ ปี ๕ ปี แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยต่อไปอีก ยกขึ้นอย่างไร แท้จริง โยคีท่านนั้นใคร่ครวญอยู่ดังนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีแรก ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒ ก็ดับไปเสียในช่วง ๕ ปีแรกนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงเป็นอนิจจัง เป็นทุกขัง เป็นอนัตตา รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๓ ฯลฯ รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๑๙ ยังไม่ทันถึงช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ก็ดับเสียในช่วง ๕ ปี

ที่ ๑๙ นั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในช่วง ๕ ปีที่ ๒๐ ชื่อว่าสามารถเลยไปเกินความตายหามีไม่ เพราะเหตุนั้น แม้รูปนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา"

ครั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย โดยทาง (จำแนก) ๒๐ ส่วนอย่างนั้นแล้ว โยคีท่านนั้นจึงทำ ๑๐๐ ปีนั้นให้เป็น ๒๕ ส่วน แล้วยกขึ้นโดยแบ่งส่วนละ ๔ ปี ๔ ปี ต่อไปอีก ต่อแต่นั้น ทำให้เป็น ๓๓ ส่วน ฯลฯ โดยแบ่งส่วนละ ๓ ปี ๓ ปี ... ทำให้เป็น ๕๐ ส่วน ... โดยแบ่งส่วนละ ๒ ปี ๒ ปี ... ทำให้เป็น ๑๐๐ ส่วน ... โดยแบ่งส่วนละ ๑ ปี ๑ ปี ...ต่อจากนั้น ทำปีหนึ่งๆ ให้เป็น ๓ ส่วน แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้น โดย ๓ ฤดู คือ ฤดูฝน ๑ ฤดู หนาว ๑ ฤดู ร้อน ๑ ฤดู

ยกขึ้นอย่างไร โยคีท่านนั้นใคร่ครวญอยู่อย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปตลอด ๔ เดือน **ในฤดูฝน (วสฺสาเน)** ยังไม่ทันถึงฤดูหนาวก็ดับเสียแล้วในฤดูฝนนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปใน**ฤดูหนาว (เหมนฺเต)** ยังไม่ทันถึงฤดูร้อนก็ดับเสียแล้วในฤดูหนาวนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไป**ในฤดูร้อน (คิเมฺห)** ยังไม่ทันถึงฤดูฝนก็ดับเสียแล้วในฤดูร้อนนั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ครั้นยกขึ้น (โดย ๓ ฤดู) อย่างนั้นแล้ว จึงทำ ๑ ปี เป็น ๖ ส่วน ต่อไปอีก แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปตลอด ๒ เดือน**ในฤดูฝน (วสฺสาเน)** ยังไม่ทันถึงฤดูสารท ก็ดับสียแล้วในฤดูฝนนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไป**ในฤดูสารท (สรเท)** ยังไม่ทันถึงฤดูหนาว ... รูปที่เป็นไป**ในฤดูหนาว (เหมนฺเต)** ยังไม่ทันถึงฤดูสิสิระ (ฤดูเย็น) ... รูปที่เป็นไป**ในฤดูสิสิระ (สิสิเร)** ยังไม่ทันถึงฤดูฝน ... รูปที่เป็นไป**ในฤดูฝน (วสนฺเต)** ยังไม่ทันถึงฤดูร้อน ... รูปที่เป็นไป**ในฤดูร้อน (คิเมฺห)** ยังไม่ทันถึงฤดูฝนใหม่ก็ดับเสียแล้วในฤดูร้อนนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา"

ครั้นยกขึ้น (โดย ๖ ฤดู) อย่างนั้นแล้ว แต่นั้น โยคีท่านนั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยจำแนก ๑ เดือน เป็นข้างแรมและข้างขึ้นว่า "รูปที่เป็นไปในข้างแรมยังไม่ทัน

ถึงข้างขึ้น ... รูปที่เป็นไปในข้างขึ้นยังไม่ทันถึงข้างแรม ก็ดับเสียแล้วในข้างขึ้นนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" จากนั้น โยคีท่านนั้นก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดย (กำหนดเป็น) คืนและวันว่า "รูปที่เป็นไปตอนกลางคืนยังไม่ทันถึงกลางวัน ก็ดับเสียแล้วในตอนกลางคืนนั้นนั่นเอง แม้รูปที่เป็นไปตอนกลางวันยังไม่ทันถึงตอนกลางคืนก็ดับเสียแล้วในตอนกลางวันนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" จากนั้น โยคีก็ทำ (จำแนก) คืนและวันนั้นนั่นแลออกเป็น ๖ ส่วน โดยเวลามีตอนเช้าเป็นต้น แล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ว่า "รูปที่เป็นไปในตอนเช้ายังไม่ทันถึงตอนเที่ยง ... รูปที่เป็นไปในตอนเที่ยงยังไม่ทันถึงตอนเย็น ... รูปที่เป็นไปในตอนเย็นยังไม่ทันถึงปฐมยาม ... รูปที่เป็นไปในปฐมยามยังไม่ทันถึงมัชฌิมยาม ... รูปที่เป็นไปในมัชฌิมยามยังไม่ทันถึงปัจฉิมยามก็ดับเสียแล้วในมัชฌิมยามนั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในปัจฉิมยามยังไม่ทันถึงตอนเช้าวันใหม่ก็ดับเสียแล้วในปัจฉิมยามนั้นนั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา"

[๗๑๐] ครั้นโยคีนั้นยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์อย่างนั้นแล้ว ก็ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์โดยการเดินไปข้างหน้า ถอยกลับ แลดู เหลียวดู คู้เข้า และเหยียดออกว่า "รูปที่เป็นไปในการเดินไปข้างหน้ายังไม่ทันถึงการถอยกลับ ก็ดับเสียแล้วในการเดินไปข้างหน้านั้นนั่นเอง รูปที่เป็นไปในการถอยกลับยังไม่ทันถึงการแลดู ... รูปที่เป็นไปในการแลดูยังไม่ทันถึงการเหลียวดู ... รูปที่เป็นไปในการเหลียวดูยังไม่ทันถึงการคู้เข้า ... รูปที่เป็นไปในการคู้เข้ายังทันถึงการเหยียดออกก็ดับไปในการคู้เข้านั้นนั่นเอง เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา"

ครั้นแล้ว โยคีก็ทำระยะการก้าวเท้าก้าวหนึ่งออกเป็น ๖ ส่วน[๑] โดยแบ่งเป็น

๑. อุทธรณะ - ยก
๒. อติหรณะ - ย่าง

[๑] ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๑๔/๑๗๓-๑๗๔, อภิ.วิ.อ. (บาลี) -/๕๑๓/๓๘๐

๓. วีติหรณะ - ย้าย
๔. โวสสัชชนะ - ลง
๕. สันนิกเขปนะ - เหยียบ
๖. สันนิรุมภนะ - กด[๑]

ใน ๖ ส่วนนั้น การยกเท้าขึ้นจากพื้น ชื่อว่า**ยก (อุทฺธรณํ นาม)** การยื่นเท้าไปข้างหน้า ชื่อว่า**ย่าง (อติหรณํ นาม)** ครั้นเห็นตอ เห็นหนาม (หรือ) เห็นงูเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก้าวเท้า (เลี่ยง) ไปข้างโน้น และข้างนี้ชื่อว่า**ย้าย (วีติหรณํ นาม)** การหย่อนเท้าต่ำลง ชื่อว่า**ลง (โวสฺสชฺชนํ นาม)** การวางเท้าลงบนพื้นดิน ชื่อว่า **เหยียบ (สนฺนิกฺเขปนํ นาม)** การกดเท้ากับพื้นในเวลาจะยกอีกข้างหนึ่งขึ้น ชื่อว่า **กด (สนฺนิรุมฺภนํ นาม)** ใน ๖ ส่วนนั้น ในการยก (เท้าขึ้น) ธาตุทั้ง ๒ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการย่างเท้าและในการย้ายเท้าก็เหมือนกัน ในการหย่อนเท้า ธาตุ ๒ คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ อ่อน ส่วนอีก ๒ ธาตุ (คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ) มีประมาณมาก มีกำลัง ในการเหยียบและกดก็เหมือนกัน ครั้นโยคีทำ (ระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่ง) ให้เป็น ๖ ส่วนอย่างนี้แล้ว จึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ในรูปที่ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัยนั้นโดยส่วนทั้ง ๖ นั้น

ยกขึ้นอย่างไร คือ โยคีท่านนั้นพิจารณาเห็นอยู่ดังนี้ว่า ธาตุทั้งหลายที่เป็นไปในการยกเท้าขึ้น รูปทั้งหลายอาศัยธาตุนั้นก็ดี สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดยังไม่ทันถึง

---

[๑] อาจเปรียบเทียบการเดินจงกรม ๖ ระยะ ในทางปฏิบัติ ตามหลักวิปัสสนา ดังนี้

๑. ยก	(อุทธรณ)	เทียบกับ	ยกซ่นหนอ
๒. ย่าง	(อติหรณ)	เทียบกับ	ยกหนอ
๓. ย้าย	(วีติหรณ)		เทียบกับ ย่างหนอ
๔. ลง	(โวสสัชชนะ)	เทียบกับ	ลงหนอ
๕. เหยียบ	(สันนิกเขปนะ)	เทียบกับ	ถูกหนอ
๖. กด	(สันนิรุมภนะ)	เทียบกับ	กดหนอ

การย่างเท้าก็ดับไปในการยกเท้าขึ้นนี้นี่เอง เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อนึ่ง สภาวธรรมทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นไปในการย่างเท้ายังไม่ทันถึงการย้ายเท้า ... ที่เป็นไปในการย้ายเท้ายังไม่ทันถึงการหย่อนเท้าลง ... ที่เป็นไปการหย่อนเท้าลงยังไม่ทันถึงการเหยียบ ... ที่เป็นไปในการเหยียบยังไม่ทันถึงการกด ก็ดับไปในการเหยียบนี้นั่นเอง สังขารทั้งหลายที่เกิดขึ้นในส่วนนั้นๆ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ๆ ก็ส่งเสียงตฏะตฏะแตกเป็นปล้องๆ เป็นข้อๆ เป็นท่อนๆ ณ ที่นั้นๆ นั่นเอง เหมือนเมล็ดงาที่เขาวางลงบนแผ่นกระเบื้องร้อน ส่งเสียงตฏะตฏะ แตกไป ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" การกำหนดรู้รูปของโยคีท่านนั้นผู้เห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเป็นปล้องๆ อย่างนี้เป็นการกำหนดรู้ที่ละเอียดอ่อน

[๗๑๑] ก็แลในความละเอียดอ่อนของการกำหนดรู้รูปนั้น มีอุปมาดังนี้ สมมุติว่าชายผู้อยู่ปลายแดนคนหนึ่ง มีความเคยชินที่ทำมาในเครื่องใช้ไต้ที่ทำด้วยไม้และหญ้าเป็นต้น ไม่เคยเห็นดวงประทีป (ตะเกียง) ครั้นมาถึงเมืองหลวง เห็นดวงประทีปที่เขาจุดไว้ในย่านการค้า จึงถามบุรุษผู้หนึ่งว่า "ท่านผู้เจริญ นี่เขาเรียกว่าอะไร น่าชอบใจจริง" บุรุษผู้นั้นจึงบอกชายชาวปลายแดนผู้นั้นว่า "ชอบใจในสิ่งนี้หรือ นี่เขาเรียกว่าดวงประทีป เพราะหมดน้ำมันและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของมันก็จักไม่ปรากฏ" บุรุษอีกผู้หนึ่งบอกกับชายชาวปลายแดนคนนั้นว่า "การที่ดวงประทีปไม่ปรากฏเพราะน้ำมันหมดและสิ้นไส้นี้เป็นเรื่องหยาบ ความจริง เมื่อไส้ (ตะเกียง) ถูกเผาไปๆ โดยลำดับ เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ ส่วนที่ ๓ ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้" บุรุษอีกผู้หนึ่งบอกเขาอย่างนี้ว่า "ถึงเรื่องนี้ก็ยังหยาบเหมือนกัน เพราะว่า เปลวไฟจักดับไปในระหว่างองคุลี ... ในระหว่างครึ่งองคุลีทุกครึ่งองคุลี ... ในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย ในใยด้ายทุกใยด้ายของไส้นี้ ยังไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้แน่แท้ แต่พ้น (ปราศจาก) ใยด้ายแล้ว ไม่สามารถทำเปลวไฟให้ปรากฏได้"

ในอุปมานั้น การที่โยคียกไตรลักษณ์เข้าไปในรูปซึ่งกำหนดโดย ๑๐๐ ปี ตั้งแต่การยึดถือจนถึงการปล่อยวาง (จุติ) เหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๑) รู้ว่า "เพราะน้ำมันหมดและสิ้นไส้ แม้แต่ทางไปของดวงประทีปก็จักไม่ปรากฏ" ฉะนั้น การที่โยคี

ยกไตรลักษณ์เข้าไปในรูปที่ถึงความแตกดับของรูปที่เติบโตขึ้นตามวัย ซึ่งกำหนด ๑๐๐ ปี ออกเป็นส่วนที่ ๓ เหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๒) รู้ว่า "เปลวไฟจักดับไปในส่วนที่ ๓ (และ) ส่วนที่ ๓ ของไส้ยังไม่ทันถึงส่วนนอกนี้ (และ) นอกนี้" ฉะนั้น การที่โยคียกไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งกำหนกจำแนกโดยช่วงละ ๑๐ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี และ ๑ ปี เหมือนความรู้ของบุรุษ (คนที่ ๓) รู้ว่า "เปลวไฟจักดับไปในระหว่างองคุลีทุกองคุลี ยังไม่ทันถึงระหว่างนอกนี้ (และ) นอกนี้" การที่โยคียกไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งกำหนดแบ่ง ๑ ปี ออกเป็น ๓ ส่วน และ ๖ ส่วนตามฤดูหนึ่งๆ แล้วจำแนกเป็น ๔ เดือน และ ๒ เดือน เหมือนความรู้ของบุรุษที่ว่า "เปลวไฟจักดับไปในระหว่างครึ่งองคุลีทุกครึ่งองคุลี ยังไม่ทันถึงครึ่งองคุลีนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่" ฉะนั้น การที่โยคียกไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งจำแนกโดยข้างแรมและข้างขึ้น และโดยกลางคืนและกลางวัน แล้วทำคืนและวันหนึ่งเป็น ๖ ส่วน แล้วกำหนดจำแนกโดยเวลามีตอนเช้าเป็นต้น เหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า "เปลวไฟจักดับไปในเส้นด้ายทุกเส้นด้าย ยังไม่ทันถึงเส้นด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่ การที่โยคียกไตรลักษณ์เข้าในรูปซึ่งกำหนดจำแนกโดยอาการมีการเดินไปข้างหน้าเป็นต้น และโดยส่วนหนึ่งๆ ในระยะของก้าวเท้าก้าวหนึ่งๆ มีการยกเท้าขึ้นเป็นต้น เหมือนความรู้ของบุรุษ (ที่รู้) ว่า "เปลวไฟจักดับไปในใยด้ายทุกใยด้าย ยังไม่ทันถึงใยด้ายนอกนี้ (และ) นอกนี้เป็นแน่แท้" (๒)

[๗๑๒] ครั้นโยคียกไตรลักษณ์เข้าในรูปที่ถึงความแตกดับโดยเติบโตขึ้นตามวัยโดยอาการต่างๆ อย่างนี้แล้ว จึงจำแนกรูปนั้นนั่นแหละให้เป็น ๔ ส่วน โดยรูปมีรูปที่เกิดเพราะอาหารเป็นต้น แล้วยกไตรลักษณ์เข้าในแต่ละส่วนอีก ใน ๔ ส่วนนั้น **รูปที่เกิดเพราะอาหาร (อาหารมยํ รูปํ)** เป็นรูปปรากฏแก่โยคีนั้น ด้วยความหิวโหยและความอิ่มเอิบ ความจริง รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาหิวโหย เป็นรูปซูบซีด อิดโรย ผิวพรรณเศร้าหมอง ทรวดทรงเสียส่วน เหมือนตอที่ถูกไฟไหม้ และเหมือนนกกาที่ซุกซ่อนในตระกร้าถ่าน รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิ่มเอิบ ก็เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง นิ่มนวล ละเอียดอ่อน น่าแตะต้อง โยคีนั้นครั้นกำหนดรูปที่เกิดเพราะอาหารนั้นแล้ว จึงยกไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลาหิวโหยยังไม่ทันถึงเวลาอิ่มเอิบก็ดับเสียในเวลาหิวโหยนั้นนั่นเอง ถึงแม้รูปที่ตั้งขึ้นในเวลาอิ่มเอิบยังไม่ทันถึงเวลาหิวโหยก็ดับ

เสียในเวลาอิ่มเอิบนี้นั่นแล เพราะเหตุนั้น แม้รูปที่เกิดเพราะอาหารนั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” (๓)

[๗๑๓] **รูปที่เกิดเพราะอุตุ (อุตุมยํ)** เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความเย็นและความร้อน เพราะว่า รูปที่ตั้งขึ้นในฤดูร้อน เป็นรูปซีดเซียว อิดโรย ผิวพรรณเศร้าหมอง รูปที่ตั้งขึ้นโดยฤดูหนาว เป็นรูปสดชื่น เปล่งปลั่ง ละเอียดอ่อน โยคีท่านนั้นกำหนดรูปที่เกิดโดยฤดูนั้น แล้วยกไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในเวลาร้อนยังไม่ทันถึงเวลาเย็นก็ดับเสียในเวลาร้อนนี้เอง รูปที่เป็นไปในเวลาเย็นยังไม่ทันถึงเวลาร้อนก็ดับเสียในเวลาร้อนนี้เอง เพราะฉะนั้น รูปที่เกิดโดยฤดูนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” (๔)

[๗๑๔] **รูปที่เกิดเพราะกรรม (กมฺมชํ)** ย่อมปรากฏชัดโดยทางทวารคืออายตนะ เพราะว่า ในจักขุทวาร มีรูปอยู่ ๕๔ คือ รูปเกิดเพราะกรรม ๓๐ ได้แก่จักขุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และอุปัตถัมภกรูปที่เกิดเพราะรูปเหล่านั้น ซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐาน มีจิตเป็นสมุฏฐาน และมีอาหารเป็นสมุฏฐาน อีก ๒๔ ในโสตทวาร ฆานทวาร และชิวหาทวาร ก็ (กำหนดจำนวน) อย่างนั้น ในกายทวารมีรูป ๔๔ ได้แก่ กายทสกะ (๑๐) ภาวทสกะ (๑๐) และรูปซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔) ในมโนทวารก็มีรูป ๕๔ เช่นกัน ได้แก่ หทยวัตถุทสกะ (๑๐) กายทสกะ (๑๐) และภาวทสกะ (๑๐) และรูปมีรูปซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐานเป็นต้น (อีก ๒๔)

โยคีนั้นครั้นกำหนดรู้รูปแม้ทั้งหมดนั้นแล้ว จึงยกไตรลักษณ์เข้าในรูปทั้งหลายนั้นอย่างนี้ว่า “รูปที่เป็นไปในจักขุทวารยังไม่ทันถึงโสตทวารก็ดับเสียในจักขุทวารนี้นั่นเอง รูปที่เป็นไปในโสตทวาร ยังไม่ทันถึงฆานทวาร ... รูปที่เป็นไปในฆานทวารยังไม่ทันถึงชิวหาทวาร ... รูปที่เป็นไปในชิวหาทวารยังไม่ทันถึงกายทวาร ... รูปที่เป็นไปในกายทวารยังไม่ทันถึงมโนทวารก็ดับเสียในกายทวารนี้นั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” (๕)

[๗๑๕] **รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน (จิตฺตสมุฏฺฐานํ)** เป็นรูปปรากฏชัดด้วยความเป็นโสมนัสและโทมนัส เป็นความจริง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโสมนัส เป็นรูปละเอียดอ่อนนุ่มนวล เปล่งปลั่ง น่าแตะต้อง รูปที่เกิดขึ้นในเวลามีโทมนัส เป็นรูปซีดเซียว อิดโรยมีผิวพรรณหม่นหมอง ครั้นโยคีนั้นกำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแล้ว จึงยกไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในเวลามีโสมนัสยังไม่ทันถึงเวลามีโทมนัสก็ดับเสียในเวลามีโสมนัสนี้นั่นเอง รูปที่เป็นไปในเวลามีโทมนัสยังไม่ทันถึงเวลามีโสมนัส ก็ดับเสียในเวลามีโทมนัสนี้นั่นเอง เพราะเหตุนั้น รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา"

เมื่อโยคีนั้นกำหนดรู้รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานแล้ว ยกไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอยู่อย่างนี้ ความก็ปรากฏชัด ดังต่อไปนี้

ชีวิต อัตภาพ สุขและทุกข์ทั้งปวง
เป็นธรรมที่ประกอบกันขึ้นชั่วขณะจิตเดียว
ขณะย่อมหมุนไปอย่างรวดเร็ว

เทวดาผู้ดำรงอยู่ได้ตั้ง ๘๔.๐๐๐ กัป
ก็มิได้ประกอบด้วยจิต ๒ ดวง
(ในขณะจิตเดียว) เป็นอยู่ได้

ขันธ์เหล่าใดของสัตว์ที่ตายไป หรือยังดำรงอยู่
ในโลกนี้ ดับไปแล้ว ขันธ์เหล่านั้นทั้งหมด เป็น
อย่างเดียวกัน ดับไปแล้วก็มิได้สืบต่อกัน

ขันธ์ที่แตกไปในอดีตอันหาลำดับมิได้ และ
ขันธ์ที่จะแตกไปในอนาคตมีลักษณะไม่ต่างกับขันธ์
ที่ดับไปในปัจจุบัน

สัตว์ไม่เกิดด้วยอนาคตขันธ์ ย่อมดำรงอยู่
ด้วยปัจจุบันขันธ์ เพราะจิตแตกดับไป สัตว์โลกชื่อว่า
ตายแล้ว นี้เป็นปรมัตถบัญญัติ

ขันธ์ทั้งหลายถึงการทรงตัวอยู่ไม่ได้ แตก
ไปแล้ว กองในอนาคตก็ไม่มี ส่วนขันธ์ที่เกิดแล้ว
ในปัจจุบันก็ดำรงอยู่ เหมือนเมล็ดพันธุ์ผักกาดบน
ปลายเหล็กแหลม ฉะนั้น

ความแตกทำลายแห่งขันธ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้น
เหล่านั้น ปรากฏอยู่ข้างหน้า ขันธ์ทั้งหลายที่มีการ
แตกดับเป็นธรรมดา ดำรงอยู่ มิได้รวมกับขันธ์เก่า

ขันธ์ทั้งหลายมาโดยสภาวะที่ไม่ปรากฏ แตก
ทำลายไปแล้ว ก็ไปสู่สภาวะที่ไม่ปรากฏ ย่อมเกิดขึ้น
และดับไป เหมือนสายฟ้าแลบในอากาศ ฉะนั้น[๑]

[๗๑๖] ครั้นโยคีนั้นยกไตรลักษณ์เข้าในรูปทั้งหลาย มีรูปที่เกิดเพราะอาหารเป็นต้นอย่างนี้แล้ว จึงยกไตรลักษณ์เข้า**ในรูปธรรมดา (ธมฺมตารูเป)** ต่อไปอีก รูปที่เกิดขึ้นตั้งแต่ครั้งวิวัฏฏกัปเป็นรูปภายนอกไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ มีประเภทต่างๆ เช่น เหล็ก โลหะ ดีบุก ตะกั่ว ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ สังข์ หิน (มีค่า) ประพาฬ ทับทิม แก้วลาย แผ่นดิน แผ่นหิน ภูเขา ต้นหญ้า ต้นไม้ และเถาวัลย์ ชื่อว่า **รูปธรรมดา (ธมฺมตารูปํ นาม)** รูปธรรมดานั้นเป็นรูปปรากฏชัดแก่โยคีนั้น โดยกล้าไม้มีกล้าไม้อโศกเป็นต้น

ความจริง กล้าไม้อโศกนั้นเริ่มต้นทีเดียวก็มีสีแดงอ่อน ล่วงไป ๒ วัน ๓ วัน จากนั้น ก็แดงเข้มขึ้น ล่วงไป ๒ วัน ๓ วันต่อมาอีก ก็แดงนวลลง จากนั้น (แตกเป็นใบอ่อน) มีสีเหมือนใบไม้อ่อน ต่อจากนั้น มีสีเป็นใบไม้แก่ขึ้น จากนั้น มีสีเป็นใบไม้เขียวสด จากนั้น มีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ ตั้งแต่เวลาที่มีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ต้นอโศกมีการสืบต่อเหมาะสมด้วยสีผิวเป็นต้นเป็นไปสัมพันธ์ตามเหตุผลประมาณ ๑ ปี ก็เป็นใบไม้เหลือง แล้วหลุดจากขั้วหล่นไป

---

[๑] ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๑-๕๒

โยคีนั้นครั้นกำหนดรู้ใบอโศกนั้นแล้ว จึงยกไตรลักษณ์เข้าในใบอโศกนั้นอย่างนี้ว่า "รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงอ่อนยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงเข้มเลยก็ดับไปเสีย รูปที่เป็นไปในกาลมีสีแดงเข้มยังไม่ทันถึงกาลมีสีแดงนวล ... รูปที่ป็นไปในกาลมีสีแดงนวลยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อน ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้อ่อนยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้แก่ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวสด ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวสดยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ ... รูปที่เป็นไปในกาลมีสีเป็นใบไม้เขียวแก่ยังไม่ทันถึงกาลมีสีเป็นใบไม้เหลือง ... รูปที่เป็นในกาลมีสีเป็นใบไม้เหลืองยังไม่ทันถึงกาลหลุดจากขั้วหล่นไปก่อนก็ดับเสีย เพราะเหตุนั้น ใบอโศกนั้นจึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แล้วกำหนดรู้รูปธรรมดาแม้ทุกชนิดโดยนัยนี้

โยคียกไตรลักษณ์ขึ้นแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย**โดยทางรูปสัตตกะ (รูปสตฺตกวเสน)** ด้วยอาการดังกล่าวนี้ก่อน

ว่าด้วยการยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ทางอรูปสัตตกะ

[๗๑๗] อนึ่ง คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้ว (ข้างต้น) ว่า "ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยทางอรูปสัตตกะ" ในคำนั้นมีมาติกาดังนี้ คือ โดยความเป็นกลุ่ม โดยความเป็นคู่ โดยความเป็นไปโดยขณะ โดยลำดับ โดยเพิกถอนความเห็นผิด โดยเพิกถอนมานะ โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่

ในอาการ ๗ ประการนั้น คำว่า **โดยความเป็นกลุ่ม (กลาปโต)** หมายถึง (กลุ่ม) ธรรมมีผัสสะเป็นที่ ๕

ถามว่า กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่มได้อย่างไร

ตอบว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นดังนี้ว่า "สภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่านี้ใดเกิดขึ้นในการกำหนดรู้ว่า 'ผมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา' และสภาวธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นที่ ๕ เหล่าใดเกิดขึ้นแล้วในการกำหนดรู้ว่า 'ขนทั้งหลาย ฯลฯ มันสมอง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา' สภาวธรรมทั้งปวง

เหล่านั้นยังไม่ทันถึงสภาวธรรมนอกนี้นอกนี้ก็ทำเสียงตฏะตฏะพินาศไปเป็นปล้องๆ เป็นท่อนๆ เหมือนเมล็ดงาที่เขาใส่ลงไปบนกระเบื้องร้อน (แตกอยู่เปรี๊ยะๆ) เพราะเหตุนั้น สภาวธรรมทั้งหลาย (มีผัสสะเป็นที่ ๕) เหล่านั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" นี้เป็นนัย**ในวิสุทธิกถา (วิสุทฺธิกถายํ)** ก่อน

ส่วนใน**อริยวังสกถา (อริยวํสกถายํ)** ท่านกล่าวไว้ว่า "เมื่อโยคีกำหนดรู้จิตที่เป็นไปอยู่ว่า 'รูปใน ๗ ฐานในรูปสัตตกะ (ที่กล่าวมาแล้ว) ข้างต้น เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา' ด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า 'จิตดวง (ที่เป็นไปอยู่) นั้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ดังนี้ ชื่อว่า**กำหนดรู้โดยความเป็นกลุ่ม** คำที่กล่าวไว้ในอริยวังสกถานั้น ถูกต้องกว่า เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจักจำแนกการกำหนดรู้ (โดยความเป็นคู่เป็นต้น) แม้ที่ยังเหลือโดยนัย (อริยวังสกถา) นั้นทางเดียว

[๗๑๘] คำว่า **โดยความเป็นคู่ (ยมกโต)** ความว่า ภิกษุในพระศาสนานี้กำหนดรู้รูประหว่างการยึดถือไว้ (ปฏิสนธิ) และการปล่อยวาง (จุติ) ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แล้วกำหนดรู้จิตแม้ดวงนั้นเองด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า "(แม้จิตดวงนั้น) ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับด้วยการเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปที่เกิดขึ้นเพราะอาหาร ๑ รูปที่เกิดขึ้นเพราะฤดู ๑ รูปที่เกิดจากกรรม ๑ รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ชื่อว่ากำหนดรู้จิตแม้ดวงนั้นด้วยจิตอีกดวงหนึ่งว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ภิกษุนั้นชื่อว่ากำหนดรู้ (นามธรรมและรูปธรรม) โดยความเป็นคู่ ด้วยอาการดังกล่าวมาฉะนี้

[๗๑๙] คำว่า **โดยความเป็นไปโดยขณะ (ขณิกโต)** ความว่า ภิกษุในพระศาสนานี้ กำหนดรู้รูประหว่างการยึดถือไว้และการปล่อยวางว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า "แม้จิตดวงที่ ๕ นี้ ก็ไม่เที่ยง

เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปเกิดเพราะอาหาร ๑ รูปเกิดจากฤดู ๑ รูปเกิดเพราะกรรม ๑ รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๔ ด้วยจิตดวงที่ ๕ ว่า “แม้จิตดวงนี้ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ภิกษุเมื่อกำหนดรู้จิตทีละ ๔ ดวงเริ่มต้นแต่จิตที่กำหนดรู้รูปอย่างนี้ ชื่อว่ากำหนดรู้โดยความเป็นไปโดยขณะ **(๓)**

[๗๒๐] คำว่า **โดยลำดับ (ปฏิปาฏิโต)** ความว่า ภิกษุกำหนดรู้รูปประหว่างการยึดถือไว้ และการปล่อยวางว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” แล้วกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ นั้น ด้วยจิตดวงที่ ๒ ว่า ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า “แม้จิตนี้ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” ภิกษุกำหนดรู้รูปที่ถึงความแตกดับด้วยความเติบโตขึ้นตามวัย ๑ รูปที่เกิดเพราะอาหาร ๑ รูปที่เกิดเพราะฤดู ๑ รูปที่เกิดเพราะกรรม ๑ รูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๑ รูปธรรมดา ๑ ว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” แล้วควรกำหนดรู้จิตดวงที่ ๑ ด้วยจิตดวงที่ ๒ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๒ ด้วยจิตดวงที่ ๓ ... กำหนดรู้จิตดวงที่ ๓ ด้วยจิตดวงที่ ๔ ฯลฯ กำหนดรู้จิตดวงที่ ๑๐ ด้วยจิตดวงที่ ๑๑ ว่า “แม้จิตดวงนี้ ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” วิปัสสนาจะพึงปรากฏเพื่อกำหนดรู้ **(รูปธรรมและนามธรรม)** ตลอดเวลากลางวันสิ้นทั้งวันโดยลำดับอย่างนี้ แต่ว่า ทั้งรูปกัมมัฏฐาน[๑] ทั้งอรูปกัมมัฏฐาน[๒] เพียงกำหนดรู้ถึงจิตดวงที่ ๑๐ ก็เป็นการเพียงพอ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ **(ในอริยวังสกถา)** ว่า ควรพักไว้ในจิตดวงที่ ๑๐ เท่านั้น” ภิกษุผู้กำหนดรู้ด้วยอาการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่ากำหนดรู้โดยลำดับ **(๔)**

---

[๑] รูปกัมมัฏฐาน = กัมมัฏฐานมีรูปเป็นอารมณ์

[๒] อรูปกัมมัฏฐาน = กัมมัฏฐานมีอรูปเป็นอารมณ์

[๗๒๑] ในอาการ ๓ ประการนี้ คือ **โดยเพิกถอนความเห็นผิด (ทิฏฺฐิ-อุคฺฆาฏนโต) โดยเพิกถอนมานะ (มานอุคฺฆาฏนโต) โดยความสิ้นไปแห่งความใคร่ (นิกนฺติปริยาทานโต)** ชื่อว่านัยแห่งการกำหนดรู้แยกกันหามีไม่ (ต้องกำหนดรู้ร่วมกัน) อนึ่ง ภิกษุผู้เห็นอยู่ซึ่งรูป (ที่กำหนดรู้แล้ว) ข้างต้นนั้นก็ดี และอรูปที่กำหนดรู้ในที่นี้ก็ดี นี้นั้น จะไม่เห็นสิ่งอื่นที่ชื่อว่าสัตว์นอกไปจากรูปและอรูปจำเดิมแต่ไม่เห็นว่าเป็นสัตว์ ก็เป็นอันเพิกถอนสัตตสัญญา (ความสำคัญว่าสัตว์) ได้แล้ว เมื่อภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนสัตตสัญญาได้แล้ว ทิฏฐิก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อทิฏฐิไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า**เป็นอันเพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว (ทิฏฺฐิ อุคฺฆาฏิตา นาม)** เมื่อภิกษุกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนทิฏฐิได้แล้ว มานะก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อมานะไม่เกิดขึ้น ก็ชื่อว่า**เป็นอันถอนมานะได้แล้ว (มาโน สมุคฺฆาฏิโต นาม)** เมื่อกำหนดรู้สังขารทั้งหลายด้วยจิตที่เพิกถอนมานะได้แล้ว ตัณหาก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อตัณหาไม่เกิดขึ้น **นิกันติ (ความใคร่) ก็ชื่อว่าเป็นอันสิ้นไป (นิกนฺติ ปริยาทินฺนา นาม)** ฉะนี้แล คำนี้ท่านกล่าวไว้**ในวิสุทธิกถา (วิสุทฺธิกถายํ)** ก่อน

แต่**ในอริยวังสกถา (อริยวํสกถายํ)** ท่านตั้งมาติกาไว้ว่า "โดยเพิกถอนทิฏฐิ โดยเพิกถอนมานะ โดยความสิ้นไปแห่งนิกันติ" แล้วแสดงนัยไว้ดังนี้

ความจริง เมื่อโยคีถือว่า "ข้าพเจ้าเห็นแจ้งอยู่ วิปัสสนา (เป็น) ของข้าพเจ้า" ยังหาชื่อว่ามีการเพิกถอนทิฏฐิได้ไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า "สังขารทั้งหลายนั่นแล เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย" จึงชื่อว่า**มีการเพิกถอนทิฏฐิ (ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏนํ นาม)**

เมื่อโยคีถือว่า "ข้าพเจ้าเห็นแจ้งด้วยดี ข้าพเจ้าเห็นแจ้งสิ่งที่น่าพึงใจ" ดังนี้ ยังหาชื่อว่ามีการเพิกถอนมานะได้ไม่ แต่เมื่อโยคีถือว่า "สังขารทั้งหลายนั่นแล เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย" จึงชื่อว่า**มีการเพิกถอนมานะได้ (มานสมุคฺฆาโฏ นาม)**

เมื่อโยคีพอใจวิปัสสนาอยู่ว่า "ข้าพเจ้าสามารถเห็นแจ้ง" หาชื่อว่ามีการสิ้นความใคร่ไม่ เมื่อโยคีถืออยู่ว่า "สังขารทั้งหลายนั่นเอง เห็นแจ้ง พิจารณา กำหนด กำหนดรู้ จำแนกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย" จึงชื่อว่า**มีความสิ้นไปแห่งความใคร่ (นิกนฺติปริยาทานํ นาม)**

เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นอัตตา การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า 'อัตตา' ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่มีอัตตาเลย ถือว่า เป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้นจึงเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ เป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ (คือเกิดแล้วดับไป) เป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ" ชื่อว่า**มีการเพิกถอนทิฏฐิ (ทิฏฺฐิอุคฺฆาฏํ นาม)**

เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายจะพึงเป็นของเที่ยง การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า 'เป็นของเที่ยง' ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) ไม่เที่ยงเลย ถือว่า เที่ยง เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้น จึงเป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ เป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ" ชื่อว่า**มีการเพิกถอนมานะได้ (มานสมุคฺฆาโฏ นาม)**

เมื่อโยคีเห็นอยู่ว่า "ถ้าสังขารทั้งหลายพึงเป็นสุข การถือ (สังขารทั้งหลายนั้น) ว่า "เป็นสุข" ก็ควร แต่ว่า (สังขารทั้งหลาย) เป็นทุกข์โดยแท้ ถือว่า เป็นสุข เพราะเหตุนั้น สังขารทั้งหลายเหล่านั้น จึงเป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับ เป็นของไม่เที่ยง โดยความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ เป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ" ชื่อว่า**มีการสิ้นไปแห่งความใคร่ (นิกนฺติปริยาทานํ นาม)**

เมื่อโยคีเห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่า**มีการเพิกถอนทิฏฐิ (ทิฏฺฐิสมุคฺฆาฏนํ นาม)** เมื่อโยคีเห็นอยู่โดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า**มีการเพิกถอนมานะ**

ได้ (มานสมุคฺฆาฏนํ นาม) เมื่อเห็นอยู่โดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่า**มีความสิ้นไปแห่งความใคร่ (นิกนฺติปริยาทานํ นาม)** ด้วยอาการดังกล่าวมานี้ วิปัสสนานี้ชื่อว่าตั้งอยู่ในฐานโดยเฉพาะของตนๆ (๕-๖-๗)

โยคียกไตรลักษณ์ขึ้นกำหนดรู้สังขาร แม้**โดยทางอรูปสัตตกะ (อรูปสตฺตกวเสนาปิ)** ด้วยอาการดังกล่าวมานี้ อนึ่ง ทั้งรูปกัมมัฏฐาน ทั้งอรูปกัมมัฏฐานของโยคีนั้นเป็นกัมมัฏฐานที่คล่องแคล่วเพียงพอด้วยอาการเพียงนี้

[๗๒๒] โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอรูปกัมมัฏฐานคล่องแคล่วเพียงพออย่างนี้ เมื่อรู้แจ่มแจ้งเฉพาะ ณ ที่นี้ก่อนแต่เพียงเอกเทศของมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการ ที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถปหานปริญญา เริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณ (โดยลำดับ) ขึ้นไป ก็ละธรรม (มีนิจจสัญญาเป็นต้น) ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการนั้นได้

ที่ชื่อว่ามหาวิปัสสนา ๑๘ ประการได้แก่ ปัญญามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ซึ่งเป็นที่ที่พระโยคาวจรเมื่อ

๑. เจริญอนิจจานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละนิจจสัญญาได้
๒. เจริญทุกขานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละสุขสัญญาได้
๓. เจริญอนัตตานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละอัตตสัญญาได้
๔. เจริญนิพพิทานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละนันทิได้
๕. เจริญวิราคานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละราคะได้
๖. เจริญนิโรธานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละสมุทัยได้
๗. เจริญปฏินิสสัคคานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละอาทานะได้
๘. เจริญขยานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละฆนสัญญาได้
๙. เจริญวยานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละอายูหนะได้
๑๐. เจริญวิปริณามานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละธุวสัญญาได้
๑๑. เจริญอนิมิตตานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละนิมิตได้

๑๒. เจริญอัปปณิหิตานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละปณิธิได้
๑๓. เจริญสุญญตานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละอภินิเวสะได้
๑๔. เจริญอธิปัญญาธัมมวิปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละสาราทานาภินิเวสะได้
๑๕. เจริญยถาภูตญาณทัสสนะให้เกิดขึ้นก็ละสัมโมหาภินิเวสะได้
๑๖. เจริญอาทีนวานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละอาลยาภินิเวสะได้
๑๗. เจริญปฏิสังขานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละอัปปฏิสังขาได้
๑๘. เจริญวิวัฏฏานุปัสสนาให้เกิดขึ้นก็ละสังโยคาภินิเวสะได้[๑]

ในมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการนั้น เพราะเหตุที่พระโยคีท่านนี้ ได้เห็นสังขารทั้งหลาย โดยทางไตรลักษณ์มีอนิจจะเป็นต้น ฉะนั้น จึงเป็นอันว่าโยคีท่านนี้ได้รู้แจ่มแจ้ง อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนาแล้ว อนึ่ง เพราะเหตุที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า "อนิจจานุปัสสนาใดก็ดี และอนิมิตตานุปัสสนาใดก็ดี ธรรมนี้มีความหมายเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน อนึ่ง ทุกขานุปัสสนาใดก็ดี และอัปปณิหิตานุปัสสนาใดก็ดี ธรรมนี้มีความหมายเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน อนัตตานุปัสสนาใดก็ดี และสุญญตานุปัสสนาใดก็ดี ธรรมนี้มีความหมายเดียวกัน พยัญชนะเท่านั้นต่างกัน"[๒] ฉะนั้น แม้อนิจจานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา อัปปณิหิตานุปัสสนา และสุญญตานุปัสสนาเหล่านั้นก็เป็นอันโยคีท่านนี้รู้แจ่มแจ้งแล้วด้วย

ส่วนอธิปัญญาธัมมวิปัสสนาก็คือวิปัสสนาแม้ทั้งปวง ยถาภูตญาณทัสสนะก็สงเคราะห์เข้ากับกังขาวิตรณวิสุทธินั่นเอง เพราะเหตุนี้ แม้อธิปัญญาธัมมวิปัสสนาและยถาภูตญาณทัสสนะทั้ง ๒ ประการนี้ ก็เป็นอันโยคีท่านนี้ได้รู้แจ่มแจ้งแล้วเหมือนกัน ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายที่เหลือ (จากที่กล่าวถึงนี้ อีก ๑๐ มีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น) บางญาณก็รู้แจ่มแจ้ง (โดยเอกเทศ) แล้ว บางญาณก็มิได้รู้แจ่มแจ้ง ข้าพเจ้าจักจำแนกวิปัสสนาญาณทั้งหลายเหล่านั้นให้แจ่มแจ้งข้างหน้า

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑-๔๔
[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๒-๓๘๓

เพราะว่า คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า "โยคีท่านนั้นเป็นผู้มีทั้งรูปกัมมัฏฐานและอรูปกัมมัฏฐานคล่องแคล่วอย่างนี้ เมื่อรู้แจ่มแจ้งเฉพาะ ณ ที่นี้ก่อน แต่เพียงเอกเทศของมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการที่ตนพึงบรรลุโดยอาการทั้งปวง ด้วยสามารถปหานปริญญาเริ่มต้นแต่ภังคานุปัสสนาญาณขึ้นไป ก็ละธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการนั้นได้" นี้หมายถึงวิปัสสนาญาณที่โยคีท่านนี้รู้แจ่มแจ้งแล้วนั่นเอง

ว่าด้วยอุทยัพพยญาณ

[๗๒๓] เพราะละนิจจสัญญาเป็นต้น อันเป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมานี้ พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้มีญาณหมดจดวิเศษ ถึงฝั่งแห่งสัมมสนญาณ จึงเริ่มทำความเพียรเพื่อบรรลุอุทยัพพยานุปัสสนาญาณซึ่งท่านกล่าวไว้ในลำดับแห่งสัมมสนญาณว่า "ปัญญาในการพิจารณเห็นความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ"[๑] และเมื่อเริ่มทำ ก็เริ่มต้นโดยสังเขปก่อน ในการเริ่มต้นโดยสังเขปนั้น มีพระบาลีดังต่อไปนี้

> "ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร คือ ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันของปัจจุบันธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ คือ รูปที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความบังเกิดของรูปนั้นชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะแห่งความแปรผันไป (ของรูปนั้น) ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ เวทนาที่เกิดแล้ว ฯลฯ สัญญาที่เกิดแล้ว ... สังขารที่เกิดแล้ว ... วิญญาณที่เกิดแล้ว ... จักษุที่เกิดแล้ว ... ภพที่เกิดแล้วเป็นปัจจุบัน ลักษณะแห่งความบังเกิดของภพนั้น ชื่อว่าความเกิดขึ้น ลักษณะแห่งความแปรผัน ชื่อว่าความเสื่อม ปัญญาที่พิจารณาเห็นดังนี้ ชื่อว่าอนุปัสสนาญาณ"[๒]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๒

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗

พระโยคาวจรนั้นพิจารณาเห็นอยู่เสมอ ซึ่งลักษณะแห่งความบังเกิด ได้แก่ ความเกิด ความเกิดขึ้น อาการใหม่เอี่ยมของนามและรูปที่เกิดแล้วว่า "อุทยะ (ความเกิดขึ้น) "พิจารณาเห็นอยู่เสมอๆ ซึ่งลักษณะแห่งความแปรผัน ได้แก่ ความสิ้นไป ความดับไปว่า "วยะ (ความดับไป)" ตามนัยแห่งพระบาลี (ดังกล่าวมา) นี้ พระโยคาวจรนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า "ในกาลก่อนแต่การเกิดขึ้นของนามและรูปนี้ กองหรือที่เก็บของนามและรูปที่ยังไม่เกิดขึ้นหามีไม่ แม้เมื่อนามและรูปเกิดขึ้นอยู่ ก็หาชื่อว่ามาจากกองหรือที่เก็บไม่ แม้เมื่อนามและรูปที่กำลังดับอยู่ก็หาชื่อว่าไปสู่ทิศใหญ่ทิศน้อยไม่ แม้นามและรูปที่ดับไปแล้วก็หามีสถานที่ตั้งโดยเป็นกอง โดยเป็นที่เก็บไว้ โดยเป็นที่ฝัง ในสถานที่แห่งหนึ่งมิได้ เหมือนพิณเมื่อบรรเลงอยู่ ในก่อนแต่การบังเกิดขึ้นของเสียงที่บังเกิดขึ้นแล้วหามีที่เก็บ (เสียง) ไว้ไม่ เสียงที่กำลังบังเกิดขึ้นก็มิได้มาจากที่เก็บ (เสียง) ไว้ เมื่อเสียงดับไปก็มิได้มีการไปสู่ทิศใหญ่และทิศน้อย เสียงที่ดับไปแล้วก็มิได้เก็บไว้ในที่ไหนๆ ที่แท้ เสียงนั้นไม่มี เกิดขึ้นเพราะอาศัยพิณ และการบรรเลงพิณ และความพยายามอันควรแก่การบรรเลงนั้นของบุรุษ ครั้น (เสียงของพิณนั้น) มีแล้วก็กลับหายไป ฉันใด สภาวธรรมทั้งหลายทั้งที่มีรูปและที่ไม่มีรูปแม้ทั้งปวงไม่มี ก็มีขึ้น มีแล้วก็กลับดับไป ฉันนั้น"

[๗๒๔] พระโยคาวจรนั้นทำมนสิการความเกิดและความดับโดยสังเขปอย่างนี้แล้ว จึงทำมนสิการโดยพิสดารทางปัจจัยและทางขณะต่อไปอีกว่า "ความเกิดขึ้นของรูปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ ความดับไปของรูปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปเกิดขึ้นแม้ด้วยอาการอย่างนี้ รูปดับไปแม้ด้วยอาการอย่างนี้ ด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๕๐ ประการ ซึ่งท่านกล่าวไว้ในวิภังค์แห่งอุทยัพพยญาณนี้นั่นเอง เพราะทำ (จำแนก) ให้เป็นขันธ์ละ ๑๐ ประการ โดยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปของขันธ์หนึ่งๆ (แต่ละขันธ์) อย่างนี้ คือ

พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะตัณหาเกิด รูปจึงเกิด' พระโยคาวจรย่อมเห็น

ความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะกรรมเกิด รูปจึงเกิด' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งรูปขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะอาหารเกิด รูปจึงเกิด' พระโยคาวจรแม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความบังเกิด ก็ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้

พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะอวิชชาดับ รูปจึงดับ' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะตัณหาดับ รูปจึงดับ' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะกรรมดับ รูปจึงดับ' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะอาหารดับ รูปจึงดับ' พระโยคาวจรแม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ก็ย่อมเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ พระโยคาวจรแม้เมื่อเห็นความเสื่อมแห่งรูปขันธ์ ก็ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้[๑]

อนึ่งพระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะอวิชชาเกิด เวทนาจึงเกิด' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะตัณหาเกิด เวทนาจึงเกิด' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะกรรมเกิด เวทนาจึงเกิด' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ โดยความเกิดขึ้นแห่งปัจจัยว่า 'เพราะผัสสะเกิด เวทนาจึงเกิด' พระโยคาวจรแม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความบังเกิด ก็ย่อมเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเกิดขึ้นแห่งเวทนาขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๘

พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งเวทนาขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะอวิชชาดับ เวทนาจึงดับ' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งเวทนาขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะตัณหาดับ เวทนาจึงดับ' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งเวทนาขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะกรรมดับ เวทนาจึงดับ' พระโยคาวจรย่อมเห็นความเสื่อมแห่งเวนาขันธ์ โดยความดับแห่งปัจจัยว่า 'เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ' พระโยคาวจรแม้เมื่อเห็นลักษณะแห่งความแปรผัน ก็ย่อมเห็นความสื่อมแห่งเวทนาขันธ์ พระโยคาวจรเมื่อเห็นความเสื่อมแห่งเวทนาขันธ์ ย่อมเห็นลักษณะ ๕ ประการนี้"[๑]

และของสัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ก็เหมือนของเวทนาขันธ์ ส่วนของวิญญาณขันธ์มีความแตกต่างกันดังนี้ คือ ในที่กระทบแห่งวิญญาณขันธ์เปลี่ยนว่า 'เพราะนามรูปเกิดขึ้น ... เพราะนามรูปดับไป ...'[๒]

[๗๒๕] เมื่อพระโยคาวจรนั้นมนสิการอยู่อย่างนี้ ญาณ (คือความรู้) ว่า "ทราบว่า สภาวธรรมเหล่านี้ไม่มี แล้วมีขึ้น มีแล้ว กลับดับไป ด้วยประการฉะนี้" ก็ปรากฏแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป โดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัยและโดยขณะ อยู่อย่างนี้ ความแตกต่างกันของสัจจะ ของปฏิจจสมุปบาท ของนัย และของลักษณะ ก็ปรากฏชัด

[๗๒๖] แท้จริง พระโยคาวจรนั้นเห็นความเกิดขึ้นของขันธ์ทั้งหลาย เพราะมีปัจจัยคืออวิชชาเป็นต้นเกิดขึ้น และเห็นความดับของขันธ์ทั้งหลายเพราะมีปัจจัยคืออวิชชาเป็นต้นดับไป นี้เป็นการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป**โดยปัจจัย (ปจฺจยโต)** ของพระโยคาวจรนั้น แต่ว่า พระโยคาวจรเห็นอยู่ซึ่งลักษณะแห่งความ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๗๙-๘๐

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๐/๘๐-๘๑

บังเกิดและลักษณะแห่งความแปรผัน ก็เห็นความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งขันธ์ทั้งหลาย นี้เป็นการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป**โดยขณะ (ขณโต)** ของพระโยคาวจรนั้น เพราะว่า ลักษณะแห่งความบังเกิดก็มีเฉพาะในขณะที่เกิดขึ้นเท่านั้น และลักษณะแห่งความแปรผันก็มีเฉพาะในขณะแตกดับเท่านั้น

[๗๒๗] เพราะเหตุนี้ เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดย ๒ ทาง คือ โดยปัจจัยและโดยขณะอยู่อย่างนี้ **สมุทยสัจ (สมุทยสจฺจํ)** ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงปัจจัยผู้ให้เกิด **ทุกขสัจ (ทุกฺขสจฺจํ)** ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะเพราะรู้ลงไปถึงว่าความเกิดเป็นทุกข์ **นิโรธสัจ (นิโรธสจฺจํ)** ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับไปโดยปัจจัยเพราะรู้ลงไปถึงความไม่เกิดขึ้นแห่งสภาวธรรมทั้งหลายที่มีปัจจัย เพราะความไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจัย **ทุกขสัจอีกนั่นแหละ (ทุกฺขสจฺจเมว)** ปรากฏชัดด้วยการเห็นความดับไปโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงว่าความตายเป็นทุกข์ และการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไป (โดยปัจจัยและโดยขณะ) ใด ของพระโยคาวจรนั้น นี้เป็นมรรคฝ่ายโลกิยะ เพราะเหตุนี้ **มรรคสัจ (มคฺคสจฺจํ)** จึงปรากฏชัดเพราะกำจัดเสียได้ซึ่งความฟั่นเฝือในความเกิดขึ้นและความดับไปนั้น

[๗๒๘] **ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลม (อนุโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท)** ปรากฏชัดแก่พระโยคาวจรนั้นด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี"[๑] **ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม (ปฏิโลโม ปฏิจฺจสมุปฺปาโท)** ปรากฏชัดแก่พระโยคาวจรนั้นด้วยการเห็นความดับไปโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงว่า "เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ"[๑] แต่ว่า สภาวธรรมทั้งหลายที่**อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น (ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา)** เป็นธรรมปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึง

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๙, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๗๑

สังขตลักษณะว่า “เพราะสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้นและความดับไป และสภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งทั้งหลายเหล่านั้น เป็นธรรมที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น”

[๗๒๙] อนึ่ง **เอกัตตนัย (เอกตฺตนโย) (นัยแห่งธรรมที่รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน)** ก็ปรากฏชัดแก่พระโยคาวจรนั้นด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อ ด้วยความสัมพันธ์ของเหตุและผล ในขณะนั้น พระโยคาวจรก็ละอุจเฉททิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น **นานัตตนัย (นานตฺตนโย) (นัยแห่งธรรมที่เป็นต่าง ๆ กัน)** ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นแห่งสังขารใหม่ๆ ในขณะนั้น พระโยคาวจรย่อมละสัสสตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น และ **อัพยาปารนัย (อพฺยาปารนโย) (นัยแห่งความที่ไม่ต้องขวนขวาย)** ก็ปรากฏชัดแก่พระโยคาวจรนั้น ด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่สภาวธรรมทั้งหลายไม่เป็นไปในอำนาจ ในขณะนั้น พระโยคาวจรย่อมละอัตตทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น และ**เอวังธัมมตานัย (เอวํธมฺมตานโย) (นัยที่เป็นไปตามที่เป็นจริง)** ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความเกิดขึ้นแห่งผลโดยสมควรแก่ปัจจัย ในขณะนั้น พระโยคาวจรก็ละอกิริยทิฏฐิได้ดียิ่งขึ้น

[๗๓๐] อนึ่ง **อนัตตลักษณะ (อนตฺตลกฺขณํ)** ก็ปรากฏชัดแก่พระโยคาวจรนั้นด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยปัจจัย เพราะรู้ลงไปถึงความที่สภาวธรรมทั้งหลายที่เป็นไปต่อเนื่องด้วยปัจจัยโดยปราศจากการทำ **อนิจจลักษณะ (อนิจฺจลกฺขณํ)** ก็ปรากฏชัดด้วยการเห็นความเกิดขึ้นและความดับไปโดยขณะ เพราะรู้ลงไปถึงความมีแล้วก็ไม่มี และเพราะรู้ลงไปถึงความว่างเปล่าแห่งปัจจัยอันเป็นที่สุดเบื้องต้นและเบื้องปลาย แม้ **ทุกขลักษณะ (ทุกฺขลกฺขณํ)** ก็ปรากฏชัด เพราะรู้ลงไปถึงความบีบคั้นเฉพาะหน้าด้วยความเกิดและความดับไป แม้**สภาวลักษณะ (สภาวลกฺขณมฺปิ)** ก็ปรากฏชัด เพราะรู้ลงไปถึงสภาวธรรมที่กำหนดด้วยความเกิดและความดับไป แม้**ความที่สังขตลักษณะเป็นไปเพียงชั่วขณะ**ก็ปรากฏชัดในสภาวลักษณะ เพราะรู้ลงไปถึงความไม่มี

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๐๖/๔๔๑, สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๒/๓๙, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๒/๑๗๓

แห่งความดับไปในขณะแห่งความเกิดขึ้น และความไม่มีแห่งความเกิดขึ้น ในขณะแห่งความดับไป ฉะนี้แล

[๗๓๑] เมื่อพระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เห็นความแตกต่างกันของสัจจะ ของปฏิจจสมุปบาทของนัย และของลักษณะที่ปรากฏอย่างนี้ สังขารทั้งหลายก็ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์ทีเดียวว่า "ทราบว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้มีชื่ออย่างนี้ที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นก็เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป" และมิใช่แต่ปรากฏเป็นของใหม่อยู่เป็นนิตย์เท่านั้น สังขารทั้งหลายยังปรากฏว่ามีปกติตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อย ดุจหยาดน้ำค้างในเวลาดวงอาทิตย์ขึ้น[๑] ดุจฟองน้ำ[๒] ดุจรอยขีดด้วยไม้บนผิวน้ำ[๓] ดุจเมล็ดพรรณผักกาดบนปลายเหล็กแหลม[๔] และดุจสายฟ้าแลบ อีกทั้งยังปรากฏว่า ไม่มีแก่นสาร และไร้สาระ ดุจมายากล[๕] พยับแดด[๖] ความฝัน[๗] ดุ้นฟืนติดไฟ คนธรรพ นคร (วิมานในอากาศ) ฟองน้ำ[๘] และต้นกล้วย[๙] เป็นต้น

ด้วยภาวนาวิธีเท่าที่กล่าวมานี้ พระโยคาวจรนี้ได้บรรลุ**ตรุณวิปัสสนาญาณ (ตรุณวิปสฺสนาญาณํ)** (วิปัสสนาอย่างอ่อน) มีชื่อว่า**อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (อุทยพฺพยานุปสฺสนํ นาม)** ซึ่งแทงตลอดลักษณะครบถ้วน ๕๐ โดยอาการนี้ว่า "สิ่งที่มีความดับไปเป็นธรรมดานั่นเองเกิดขึ้น และที่เกิดขึ้นแล้วก็ถึงความดับไป" เพราะมีเหตุที่ได้บรรลุพระโยคาวจรนั้นจึงถึงการนับว่า **ผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนา (อารทฺธวิปสฺสโก)**

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘

[๒] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

[๓] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๗๔/๑๖๘

[๔] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๖๓๑/๖๕๐

[๕] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

[๖] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

[๗] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๑๔/๖๙๖

[๘] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๔๖/๔๑

[๙] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๑

ว่าด้วยวิปัสสนูปกิเลส

[๗๓๒] ในระยะนั้น ด้วยตรุณวิปัสสนานี้ **วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ ประการ (ทส วิปสฺสนูปกฺกิเลสา)** ก็เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้นผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนา ความจริง วิปัสสนูปกิเลสจะไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวกผู้บรรลุปฏิเวธแล้ว แก่ผู้ปฏิบัติผิด แก่ผู้ละทิ้งกัมมัฏฐาน แก่บุคคลผู้เกียจคร้าน (แม้ปฏิบัติถูกต้องมาแต่เริ่มต้น) แต่จะเกิดขึ้นแก่กุลบุตรผู้ปฏิบัติโดยชอบ ประกอบความเพียรแล้วๆ เล่าๆ ผู้เริ่มบำเพ็ญวิปัสสนาแล้วเท่านั้น

ก็อุปกิเลส ๑๐ ประการเหล่านั้น คืออะไรบ้าง คือ

๑. โอภาส (แสงสว่าง)
๒. ญาณ (ความรู้)
๓. ปีติ (ความอิ่มใจ)
๔. ปัสสัทธิ (ความสงบ)
๕. สุข (ความสุข)
๖. อธิโมกข์ (ความเชื่อ)
๗. ปัคคาหะ (ความเพียร)
๘. อุปัฏฐาน (ความเข้าไปตั้งมั่น)
๙. อุเบกขา (ความวางเฉย)
๑๐. นิกันติ (ความใคร่)

สมจริงดังที่ท่านพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระกล่าวไว้ดังนี้ว่า

"มีใจที่ถูกความฟุ้งซ่านในธรรม[๑] (คืออุปกิเลส) กั้นไว้ เป็นอย่างไร คือ ภิกษุเมื่อกระทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง โอภาสก็เกิดขึ้น ภิกษุนั้นรำพึงถึงโอภาสอยู่ว่า 'โอภาสเป็นธรรม'[๒] ความฟุ้งซ่านเพราะโอภาสเป็นเหตุนั้น เป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจอันอุทธัจจะนั้นครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยง

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๔๒๕

[๒] คำว่า **ธรรม** ที่กล่าวถึงนี้ หมายถึง ทั้งอุปกิเลสและอริยมรรค

ตามเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง”

อนึ่ง เมื่อภิกษุนั้นทำในใจอยู่โดยความไม่เที่ยง ญาณก็เกิดขึ้น ฯลฯ ปีติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติก็เกิดขึ้น ภิกษุนั้นรำพึงถึงนิกันติอยู่ว่า ‘นิกันติ เป็นธรรม’ ความฟุ้งซ่านเพราะนิกันติเป็นเหตุนั้น เป็นอุทธัจจะ ภิกษุมีใจอันอุทธัจจะครอบงำแล้ว ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามเป็นจริง ไม่กำหนดรู้ความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตาตามเป็นจริง”[๑]

[๗๓๓] ในอุปกิเลส ๑๐ ประการนั้น คำว่า **แสงสว่าง (โอภาส)** ได้แก่วิปัสสโนภาส (แสงสว่างในวิปัสสนา) เมื่อวิปัสสโนภาสนั้นเกิดขึ้นแล้ว พระโยคาวจรก็คิดว่า “แสงสว่างเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราในกาลก่อนแต่นี้เลยหนอ เราเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว เราเป็นผู้บรรลุผลแล้วเป็นแน่แท้” แล้วถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรคนั่นแหละว่า “มรรค” และถือเอาสิ่งที่มิใช่ผลนั่นแหละว่า “ผล” เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรคว่า “มรรค” สิ่งที่มิใช่ผลว่า “ผล” วิถีของวิปัสสนาก็ชื่อว่าก้าวออกไปนอกทาง พระโยคาวจรนั้นก็ละทิ้งมูลกัมมัฏฐานของตน แล้วนั่งชื่นชมโอภาสอยู่นั่นแล

อนึ่ง สำหรับพระภิกษุบางท่าน โอภาสนี้นั้นเกิดขึ้นส่องสว่างเพียงฐานบัลลังก์เท่านั้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างเข้าไปถึงภายในห้อง สำหรับบางท่าน ส่องสว่างภายนอกห้องด้วย สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปทั่ววิหารทั้งสิ้น สำหรับบางท่าน ส่องสว่างไปตลอดคาวุต ... ตลอดครึ่งโยชน์ ... ตลอด ๑ โยชน์ ... ตลอด ๒ โยชน์ .... ตลอด ๓ โยชน์ ... สำหรับบางท่าน โอภาสนั้นทำให้สว่างเป็นอันเดียวกันตั้งแต่พื้นปฐพีขึ้นไปถึงพรหมโลกชั้นอกนิฏฐะ แต่ของพระผู้มีพระภาคเกิดขึ้นส่องสว่างไปตลอด ๑๐,๐๐๐ โลกธาตุ

ในการประมาณความแตกต่างกันของโอภาสนั้น โดยประการดังกล่าวนี้ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ดังนี้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓

เล่ากันว่า พระเถระ ๒ ท่านนั่งอยู่ภายในเรือนมีฝา ๒ ด้าน ณ จิตตลบรรพต และวันนั้นเป็นวันอุโบสถข้างแรม ทั่วทิศปกคลุมไปด้วยแผ่นเมฆ ความมืดประกอบด้วยองค์ ๔ ประการเป็นไปอยู่ในภาคราตรี ในคืนนั้น พระเถระท่านหนึ่งกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดอกไม้ ๕ สี ปรากฏแก่กระผมอยู่บนสีหาสนะในลานพระเจดีย์ ณ บัดนี้" อีกท่านกล่าวกับพระเถระนั้นว่า "อาวุโส ท่านพูดถึงสิ่งน่าอัศจรรย์ ก็บัดนี้ปลาและเต่าทั้งหลายในสถานที่ ๑ โยชน์ ในมหาสมุทร ปรากฏแก่ผม"

แต่วิปัสสนูปกิเลสนี้เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนาโดยมาก เพราะกิเลสทั้งหลายที่ข่มไว้ด้วยสมาบัติไม่กำเริบ ท่านผู้ได้สมถวิปัสสนานั้นจึงเกิดความคิดว่า "ฉันเป็นพระอรหันต์" เหมือนท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ที่เนินทราย เหมือนท่านมหาทัตตเถระผู้อยู่ที่หังกนกะ และเหมือนท่านพระจูฬสุมนเถระผู้อยู่ที่เรือนบำเพ็ญเพียร ชื่อนิงกเปณณกะบนจิตตลบรรพต

บรรดาพระเถระ ๓ ท่านนั้น มีการแสดงด้วยเรื่องของพระเถระท่านหนึ่งดังต่อไปนี้ เล่ากันว่า พระเถระท่านหนึ่งมีนามว่าพระธัมมทินนเถระ ผู้อยู่ที่ตลังคระเป็นพระมหาขีณาสพผู้มีปฏิสัมภิทาแตกฉาน เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ วันหนึ่งท่านนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวันของตนแล้วรำพึงอยู่ว่า "พระอาจารย์ของเราคือท่านพระมหานาคเถระผู้อยู่ที่เนินทราย ถึงที่สุดกิจของความเป็นสมณะแล้วหรือไม่หนอ" ก็เห็นว่าท่านยังเป็นปุถุชนอยู่นั่นเอง และรู้ว่า "เมื่อเราไม่ไป ท่านก็จักมรณภาพอย่างปุถุชนเป็นแน่" จึงเหาะไปด้วยฤทธิ์ ลง ณ ที่ใกล้พระเถระซึ่งนั่งอยู่บนอาสนะสำหรับพักกลางวัน ไหว้แสดงวัตรแล้ว นั่งอยู่ ณ ที่อันสมควร เมื่อพระเถระพูดขึ้นว่า "อาวุโส ธัมมทินนะ เหตุไร ท่านจึงมาผิดเวลา" ท่านกราบเรียนว่า "กระผมมาเพื่อจะถามปัญหาขอรับ" ครั้นแล้ว เมื่อพระเถระกล่าวอนุญาตว่า "ถามเถิด อาวุโส เมื่อผมรู้ก็จักบอก" ท่านธัมมทินนเถระจึงถามปัญหา ๑,๐๐๐ ข้อ

พระเถระก็กล่าวแก้ปัญหาที่ถามแล้วๆ ได้ไม่ติดขัดเลย จากนั้น เมื่อท่านธัมมทินนเถระเรียนถามว่า "ความรู้ของท่านอาจารย์แก่กล้ามาก ท่านอาจารย์ได้บรรลุธรรมนี้แต่เมื่อไร" พระเถระก็กล่าวว่า "ในกาลแต่บัดนี้ไป ๖๐ ปี อาวุโส" จึงกราบเรียนว่า "โปรดใช้สมาธิเถิดขอรับ" พระเถระบอกว่า "เรื่องนี้ไม่หนักหนาอะไร อาวุโส"

ท่านธัมมทินนเถระกราบเรียนว่า "ถ้ากระนั้น นิมนต์เนรมิตช้างขึ้นสักเชือกเถิด ขอรับ" พระเถระก็เนรมิตช้างเผือกตลอดทั้งตัวขึ้น ท่านธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า "ท่านขอรับ คราวนี้ โปรดทำให้ช้างตัวนี้นั้นกางหูเหยียดหาง เอางวงใส่ไว้ในปาก ทำเสียงโกญจนาทอย่างน่ากลัวหันหน้าเดินตรงมาหาท่านอาจารย์ ท่านจงทำอย่างนั้น" พระเถระก็ทำอย่างนั้น ครั้นเห็นอาการอันน่ากลัวของช้างซึ่งเดินมาโดยเร็ว ก็ลุกขึ้นเริ่มจะหนีไป พระเถระผู้ขีณาสพจึงยื่นมือไปเหนี่ยวชายจีวรไว้ แล้วกราบเรียนท่านอาจารย์นั้นว่า "ท่านขอรับ ชื่อว่าพระขีณาสพยังมีความยินดีอยู่หรือ"

พระเถระนั้นจึงรู้ในเวลานั้นว่าตนยังเป็นปุถุชน แล้วพูดว่า "อาวุโส ธัมมทินนะ ท่านโปรดเป็นที่พึ่งของฉันด้วย" นั่งกระโหย่ง ณ ที่ใกล้เท้า ท่านพระธัมมทินนเถระจึงกราบเรียนว่า "ข้าแต่ท่านอาจารย์ กระผมก็มาด้วยตั้งใจว่า จักเป็นที่พึ่งของท่านอาจารย์ ท่านโปรดอย่าคิดไปเลย" แล้วก็บอกกัมมัฏฐาน พระเถระรับกัมมัฏฐานแล้วก็ขึ้นสู่ที่จงกรม ในย่างเท้าก้าวที่ ๓ ก็บรรลุอรหัตตผลซึ่งเป็นผลชั้นเลิศ เขาว่า พระเถระเป็นคนโทสจริต ภิกษุทั้งหลายเห็นปานนี้มัวเคลิบเคลิ้มอยู่ในโอภาสเสีย (๑)

[๗๓๔] คำว่า **ญาณ (ญาณํ)** ได้แก่ วิปัสสนาญาณ ทราบว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำลังเทียบเคียงไตร่ตรองรูปธรรมและอรูปธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณอันมีกระแสเชี่ยว แหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ดุจดังวชิระของพระอินทร์ที่ซัดออกไป (๒)

คำว่า **ปีติ (ปีติ)** ได้แก่ ปีติประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่า ในระยะนั้น ปีติ ๕ ประการนี้ คือ

๑. ขุททกาปีติ	(ความเอิบอิ่มเล็กน้อย)
๒. ขณิกาปีติ	(ความเอิบอิ่มเพิ่มพูนทุกขณะ)
๓. โอกกันติกาปีติ	(ความเอิบอิ่มซ่าเซ็น)
๔. อุพเพงคาปีติ	(ความเอิบอิ่มโลดโผน)
๕. ผรณาปีติ	(ความเอิบอิ่มซาบซ่าน)

เกิดขึ้นเต็มสรีรกายทั้งสิ้นของพระโยคาวจรนั้น (๓)

คำว่า **ปัสสัทธิ (ปสฺสทฺธิ)** ได้แก่ ปัสสัทธิในวิปัสสนา ทราบว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นนั่งอยู่ในที่พักกลางคืนก็ดี ในที่พักกลางวันก็ดี ในสมัยนั้น ทั้งกายและจิตไม่มีความกระวนกระวาย ไม่มีความหนัก ไม่มีความกระด้าง ไม่มีความไม่ควรแก่งาน (ในการปฏิบัติ) ไม่มีความเจ็บไข้ ไม่มีความคดโกง แต่ว่า ในสมัยนั้นแล กายและจิตของโยคีนั้น สงบ เบา อ่อน ควรแก่การงาน ผ่องใส เที่ยงตรง เป็นแน่แท้ พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้มีกายและใจอันธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้สนันสนุนแล้ว ในสมัยนั้นก็เสวยความยินดีที่เรียกว่า มิใช่ของมีอยู่ในมนุษย์ ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า

“ภิกษุผู้เข้าไปยังเรือนว่าง มีจิตสงบ เห็นแจ้งธรรม
โดยชอบ ย่อมเกิดความยินดีที่มิใช่เป็นของคนทั่วไป

ขณะใด ภิกษุพิจารณาเห็นความเกิดและความดับ
ของขันธ์ทั้งหลาย ขณะนั้น เธอย่อมได้รับปีติปราโมทย์
ซึ่งเป็นอมตธรรมสำหรับผู้รู้ทั้งหลาย”[๑]

ปัสสัทธิอันประกอบด้วยธรรมมีลหุตา (ความเบา) เป็นต้น ซึ่งให้สำเร็จความยินดีที่มิใช่ของคนทั่วไปนี้ เกิดแก่พระโยคาวจรนั้น ด้วยประการดังกล่าวนี้

คำว่า **สุข (สุขํ)** ได้แก่ ความสุขประกอบด้วยวิปัสสนา ทราบว่า ในสมัยนั้นความสุขอันประณีตยิ่ง เกิดขึ้นท่วมท้นสรีระทั้งสิ้นของพระโยคาวจรนั้น (๕)

คำว่า **อธิโมกข์ (อธิโมกฺโข)** ได้แก่ ศรัทธา (ความเชื่อ) เพราะว่า ศรัทธาที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้นแล เป็นความผ่องใสอย่างยิ่งของจิตและเจตสิก เป็นศรัทธามีกำลังอย่างยิ่ง ก็เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น (๖)

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗๓-๔/๑๔๙

คำว่า **ปัคคาหะ (ปคฺคโห)** ได้แก่ ความเพียร เพราะว่า ความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นแลเป็นความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไป ไม่ตึงเกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดีก็เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น (๗)

คำว่า **อุปัฏฐานะ (อุปฏฺฐานํ)** ได้แก่ สติ เพราะว่า สติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั่นแล เข้าไปตั้งอยู่อย่างดี มั่นคง ฝังลึก ไม่หวั่นไหว เป็นเช่นกับภูเขาหลวง เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น พระโยคาวจรท่านนั้นรำพึงถึง รำลึกถึง ใส่ใจถึง พิจารณาเห็น ฐานะใดๆ ฐานะนั้นๆ ก็ลิ่วแล่นเข้าไปตั้งอยู่ด้วยสติแก่พระโยคาวจรนั้น ประหนึ่งปรโลกปรากฏแก่ผู้มีทิพยจักษุ (๘)

คำว่า **อุเบกขา (อุเปกฺขา)** ได้แก่ ทั้งวิปัสสนูเปกขาและอาวัชชนูเปกขา เพราะว่าในสมัยนั้น ทั้งวิปัสสนูเปกขาซึ่งมีความเป็นกลางในสังขารทั้งปวง ทั้งอาวัชชนูเปกขาในมโนทวาร ก็มีกำลังเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น ความจริง เมื่อพระโยคาวจรนั้นรำพึงถึงฐานะนั้นๆ อยู่ อุเบกขานั้นก็ดำเนินไปอย่างแก่กล้าแหลมคม ดุจวชิระของพระอินทร์ที่ทรงซัดออกไป ดุจดังลูกศรที่เผาร้อนแล้วยิงออกไปในกองใบไม้ (๙)

คำว่า **นิกันติ (นิกนฺติ)** ได้แก่ วิปัสสนานิกันติ (ความใคร่ในวิปัสสนา) เพราะว่านิกันติ มีอาการสงบ สุขุม ทำความอาลัยอยู่ในวิปัสสนาอันประดับด้วยอุปกิเลสมีโอภาสเป็นต้น ก็เกิดขึ้นแก่พระโยคาวจรนั้น ด้วยประการดังกล่าวนั้น ซึ่งเป็นความใคร่ที่ใครๆ ไม่สามารถแม้แต่จะกำหนดรู้ได้ว่า เป็นกิเลส

อนึ่ง เมื่อโอภาสเกิดขึ้น พระโยคาวจรยึดถืออยู่ ฉันใด เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายแม้เหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ก็ฉันนั้น พระโยคาวจรคิดว่า "ในกาลก่อนแต่นี้ญาณเห็นปานนี้ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย ปีติ ... ปัสสัทธิ ... สุข ... อธิโมกข์ ... ปัคคาหะ ... อุปัฏฐานะ ... อุเบกขา ... นิกันติ เห็นปานนี้ ไม่เคยเกิดขึ้นแก่เราเลย เราบรรลุมรรคแล้ว เราบรรลุผลแล้วแน่แท้" แล้วถือเอาสิ่งที่มิใช่มรรคนั่นแหละว่า "มรรค" และถือเอาสิ่งที่มิใช่ผลนั่นแหละว่า "ผล" เมื่อพระโยคาวจร ถือเอาสิ่งมิใช่มรรคนั่นแหละว่า "มรรค" สิ่งที่มิใช่ผลว่า "ผล" วิถีแห่งวิปัสสนาก็ชื่อว่าก้าวออกนอกทาง พระโยคาวจรนั้นก็ละทิ้งมูลกัมมัฏฐานของตน แล้วนั่งชื่นชมนิกันติอยู่อย่างเดียว ฉะนี้แล

[๗๓๕] อนึ่ง ในอุปกิเลส ๑๐ ประการนี้ สภาวธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น ท่านเรียกว่า "อุปกิเลส" เพราะเป็นที่ตั้งของอุปกิเลส มิใช่เพราะเป็นอกุศล ส่วนนิกันติ เป็นทั้งอุปกิเลส เป็นทั้งที่ตั้งของอุปกิเลสด้วย และอุปกิเลสเหล่านี้ มี ๑๐ ประการ โดยทางวัตถุ แต่โดยทางยึดถือ มี ๓๐ ประการถ้วน มี ๓๐ ประการถ้วนโดยทางการยึดถือเป็นอย่างไร คือ เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรยึดถืออยู่ว่า "โอภาสเกิดขึ้นแล้วแก่เรา" เป็นอันยึดถือด้วยทิฏฐิ เมื่อยึดถืออยู่ว่า "โอภาสน่าพึงพอใจจริงหนอเกิดขึ้นแล้ว เป็นการยึดถือด้วยมานะ เมื่อพระโยคาวจรชื่นชมโอภาสอยู่ เป็นอันยึดถือด้วยตัณหา ในโอภาสมีการยึดถือ ๓ ประการ โดยทางทิฏฐิ มานะ และตัณหา ด้วยประการดังนี้ แม้ในอุปกิเลสทั้งหลายที่เหลือก็มี (อย่างละ ๓) เหมือนกัน เพราะเหตุนั้น จึงมีอุปกิเลส ๓๐ ประการถ้วน โดยทางการยึดถือด้วยอาการดังกล่าวนี้ พระโยคาวจรผู้ไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม ก็หวั่นไหว ฟุ้งซ่านอยู่ในอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น ด้วยอำนาจของการยึดถือเหล่านั้น (ท่าน) เห็นอยู่เสมอเนืองๆ ซึ่งอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นแต่ละอย่างๆ ว่า "นี้เป็นของฉัน ฉันเป็นนี้ นี้เป็นอัตตาของฉัน" เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า

"จิตย่อมกวัดแกว่ง ในเพราะโอภาส เพราะญาณ
เพราะปีติ เพราะปัสสัทธิ เพราะสุข

ย่อมหวั่นไหวเพราะอธิโมกข์ เพราะปัคคาหะ
เพราะอุปัฏฐาน เพราะอุเบกขา เพราะน้อมนึกถึงอุเบกขา
เพราะอุเบกขา และเพราะนิกันติ"[๑]

ว่าด้วยการกำหนดมรรคและมิใช่มรรค

[๗๓๖] ก็พระโยคาวจรผู้ฉลาด ผู้เป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ถึงพร้อมด้วยความรู้ เมื่ออุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ก็กำหนดรู้ ใคร่ครวญเห็น ด้วย

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๖

ปัญญาว่า "โอภาสนี้แลเกิดขึ้นแก่เราแล้ว แต่โอภาสนี้นั้นแล ไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งไว้ อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา มีความคลายราคะไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา" ด้วยประการฉะนี้บ้าง ก็หรือว่าพระโยคาวจรนั้นมีความคิดในขณะนั้นอย่างนี้ว่า "ถ้าโอภาสนี้พึงเป็นอัตตา การถือ (โอภาสนั้น) ว่า "อัตตา" ก็ควร แต่โอภาสนี้มิใช่อัตตาเลย ถือว่า 'เป็นอัตตา' เพราะเหตุนั้น โอภาสนั้นจึงเป็นอนัตตา โดยความหมายว่าไม่เป็นไปในอำนาจ ไม่เที่ยง โดยความหมายว่ามีแล้วหามีไม่ เป็นทุกข์ โดยความหมายว่าเบียดเบียนทั้งความความเกิดและความดับ" พึงขยายคำทั้งปวงให้พิสดาร โดยนัยดังกล่าวไว้แล้วในอรูปสัตตกกัมมัฏฐานเถิด อนึ่ง ในโอภาส ฉันใด แม้ในอุปกิเลสทั้งหลายที่เหลือ ก็ฉันนั้น

พระโยคาวจรท่านนั้น ใคร่ครวญเห็นอย่างนี้แล้ว ก็เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ซึ่งโอภาสว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา"[๑] เห็นอยู่เสมอเนือง ๆ ซึ่งญาณ ฯลฯ ซึ่งนิกันติว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา"[๑] เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่เสมอเนือง ๆ อย่างนี้ (ท่าน) ก็ไม่หวั่นไหว ไม่สั่นคลอน ในเพราะอุปกิเลสทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"ภิกษุนั้นกำหนดฐานะ ๑๐ ประการนี้
ด้วยปัญญาแล้วย่อมเป็นผู้ฉลาดในอุทธัจจะ
ในธรรม และย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน"[๒]

พระโยคาวจรท่านนั้นเมื่อไม่ถึงความฟุ้งซ่านดังกล่าวมานี้ ก็ถากถางรกชัฏคืออุปกิเลส ๓๐ ประการถ้วนนั้นได้แล้ว กำหนดรู้มรรคและมิใช่มรรคได้เองว่า "สภาวธรรมทั้งหลายมีโอภาสเป็นต้นมิใช่มรรค แต่วิปัสสนาญาณที่พ้นแล้วจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสสนา) เป็นมรรค" ญาณที่รู้มรรคและสภาวะมิใช่มรรคว่า "นี้คือ

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๑/๒๕๗

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๔๒๗

มรรค นี้มิใช่มรรค" ของพระโยคาวจรนั้น พึงทราบว่า **เป็นมัคคามัคคญาณทัสสน–วิสุทธิ (มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ)** ด้วยประการฉะนี้

ก็แลด้วยประการดังกล่าวมาเพียงเท่านี้ เป็นอันท่านพระโยคาวจรนั้นได้ทำการกำหนดรู้ สัจจะ ๓ ประการแล้ว ทำการกำหนดรู้แล้วอย่างไร คือว่า การกำหนดรู้สัจจะ ๓ ประการ เป็นอันพระโยคาวจรนั้นทำก่อนแล้วด้วยญาณชั้นโลกิยะเท่านั้นอย่างนี้ คือ ก็การกำหนดรู้ทุกขสัจด้วยการกำหนดรู้นามและรูป เป็นอันพระโยคาวจรนั้นทำมาก่อนแล้ว **ในทิฏฐิวิสุทธิ (ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยํ)** การกำหนดรู้**สมุทยสัจ (สมุทยสจฺจสฺส)** ด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย เป็นอันพระโยคาวจรนั้นกระทำมาแล้ว**ในกังขาวิตรณวิสุทธิ (กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยํ)** การกำหนดรู้**มรรคสัจ (มคฺคสจฺจสฺส)** ด้วยการจำกัดแต่เพียงมรรคโดยชอบ เป็นอันพระโยคาวจรนั้นกระทำแล้ว**ในมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ)** นี้

ปริจเฉทที่ ๒๐ ชื่อว่ามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๒๑. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ว่าด้วยอุทยัพยญาณที่พ้นไปจากอุปกิเลส

[๗๓๗] ก็วิปัสสนาที่บรรลุถึงยอดด้วยญาณ ๘ ประการ และสัจจานุโลมิกญาณอันดับที่ ๙ นี้ ชื่อว่า**ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ความบริสุทธิ์ของความรู้และความเห็นในทางปฏิบัติถูก)** และในคำว่า **ญาณ ๘** ประการนี้ พึงทราบว่าหมายถึงญาณ ๘ ประการนี้ คือ

๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ(อย่างแก่) ซึ่งเรียกว่า วิปัสสนาที่พ้นจากอุปกิเลสดำเนินไปตามวิถี (ของวิปัสสนา)

๒. ภังคานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ)

๓. ภยตูปัฏฐานญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยปรากฏเป็นของน่ากลัว)

๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษ)

๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ ด้วยความเบื่อหน่าย)

๖. มุญจิตุกัมยตาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาจะพ้นไป)

๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นเนืองๆ โดยการพิจารณาทบทวน)

๘. สังขารุเปกขาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยการวางเฉยในสังขาร)

คำว่า **สัจจานุโลมิกญาณ อันดับที่ ๙ (นวมํ สจฺจานุโลมิกญาณํ)** นั้น เป็นคำเรียก อนุโลมญาณ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรผู้ปรารถนาจะยังอนุโลมญาณนั้นให้ถึงพร้อม จะต้องทำความเพียรในญาณทั้งหลายดังกล่าวมานี้ ตั้งแต่อุทยัพพยญาณ (อย่างแก่) ซึ่งพ้นแล้วจากอุปกิเลส เป็นต้นไป

[๗๓๘] หากมีคำถามว่า กระทำความเพียรในอุทยัพพยญาณต่อไปอีก มีประโยชน์อะไร ควรตอบว่า มีประโยชน์ในการกำหนดรู้ลักษณะ เพราะว่า อุทยัพพยญาณในตอนต้นๆ (อย่างอ่อน) เป็นญาณที่มัวหมองด้วยอุปกิเลส ๑๐ ประการ ไม่สามารถ

กำหนดรู้ไตรลักษณ์โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริงได้ แต่อุทยัพพยญาณ (อย่างแก่) ที่พ้นจากอุปกิเลสแล้ว สามารถกำหนดรู้ (ไตรลักษณ์) ได้ เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงควรต้องทำความเพียรในอุทยัพพยญาณนี้ต่อไปอีก เพื่อกำหนดรู้ลักษณะ

[๗๓๙] ถามว่า ก็ไตรลักษณ์ทั้งหลายก็ยังมิได้ปรากฏ เพราะอะไรปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการอะไร

ตอบว่า ก่อนอื่น **อนิจจลักษณะ (อนิจฺจลกฺขณํ)** ไม่ปรากฏเพราะสันตติปิดบังไว้ เพราะไม่มนสิการความเกิดและความดับ **ทุกขลักษณะ (ทุกฺขลกฺขณํ)** ไม่ปรากฏ เพราะอิริยาบถทั้งหลายปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนือง ๆ **อนัตตลักษณะ (อนตฺตลกฺขณํ)** ไม่ปรากฏ เพราะความเป็นก้อนปิดบังไว้ เหตุไม่มนสิการถึงความสลายตัวของธาตุต่าง ๆ แต่ว่า เมื่อพระโยคาวจรกำหนดรู้ความเกิดและความดับแล้วเพิกถอนสันตติออกไป อนิจจลักษณะก็ปรากฏ โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง เมื่อมนสิการความเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนือง ๆ แล้วเพิกถอนอิริยาบถออกไป ทุกขลักษณะก็ปรากฏโดยหน้าที่ของตนตามความเป็นจริง เมื่อกระจายธาตุต่าง ๆ ออกไป แล้วทำการกระจายความเป็นก้อน[๑]ออกไป อนัตตลักษณะก็ปรากฏโดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง

[๗๔๐] อนึ่ง พระโยคาวจรควรทราบวิภาค (คือการจำแนก) ในลักษณะทั้ง ๓ ประการ นี้ไว้ดังนี้ คือ อนิจจะ (ความไม่เที่ยง) อนิจจลักษณะ (ลักษณะของความไม่เที่ยง) ทุกขะ (ความเป็นทุกข์) ทุกขลักษณะ (ลักษณะของความเป็นทุกข์) อนัตตา (ความไม่มีอัตตา) อนัตตลักษณะ (ลักษณะของความไม่มีอัตตา) ในวิภาคนั้น ขันธ์ ๕ ประการ ชื่อว่า**เป็นอนิจจะ (อนิจฺจํ)** เพราะเหตุไร เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป และมีความเป็นอย่างอื่น หรือว่า เพราะมีแล้วหามีไม่ (ได้แก่ เพราะเกิดแล้วดับไป) ความเกิดนั้นดับไป และความเป็นอย่างอื่น เป็น**อนิจจลักษณะ (อนิจฺจลกฺขณํ)** หรือว่าอาการและพิการกล่าวคือความมีแล้วหามีไม่ (เกิดแล้วดับไป) เป็นอนิจจลักษณะ

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙, ๔๕/๖๒,๓, ๗๖/๑๑๕, ๗๗/๑๑๗, สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๑,๔/๑,๔

แต่ขันธ์ ๕ ประการนั้นนั่นแล**เป็นทุกข์ (ทุกฺขํ)** เพราะมีพระพุทธดำรัสอยู่ว่า "สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ (ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ)"[๑] เพราะเหตุไร เพราะเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนืองๆ อาการเบียดเบียนเฉพาะหน้าเนืองๆ **เป็นทุกขลักษณะ (ทุกฺขลกฺขณํ)**

ขันธ์ ๕ ประการนั้นนั่นเอง ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะมีพระพุทธดำรัสอยู่ว่า "สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ยํ ทุกฺขํ ตทนตฺตา)"[๒] เพราะเหตุไร เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ อาการไม่เป็นไปในอำนาจ เป็น**อนัตตลักษณะ (อนตฺตลกฺขณํ)**

พระโยคาวจรนี้กำหนดรู้วิภาคนี้นั้นอยู่แม้ทั้งหมด ด้วยอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ (อย่างแก่) ที่ท่านเรียกว่า วิปัสสนาซึ่งพ้นไปแล้วจากอุปกิเลส ดำเนินไปตามวิถี โดยหน้าที่ของตนตามเป็นจริง

อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ จบ

ว่าด้วยภังคานุปัสสนาญาณ

[๗๔๑] เมื่อพระโยคาวจรนั้นกำหนดรู้อยู่อย่างนี้แล้วชั่งใจ ไตร่ตรองรูปธรรมและอรูปธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" แล้วๆ เล่าๆ ญาณนั้นก็แก่กล้าดำเนินไป สังขารทั้งหลายก็ปรากฏรวดเร็ว เมื่อญาณดำเนินไปแก่กล้า เมื่อสังขารทั้งหลายปรากฏรวดเร็ว ญาณก็ตามไม่ทันความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป หรือนิมิต สติ (คือญาณ) ก็ตั้งมั่นอยู่ในนิโรธคือความสิ้นไป ความดับไปและความแตกทำลายไปแต่อย่างเดียว เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า "สังขารเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วดับไปอย่างนี้เป็น" วิปัสสนาญาณชื่อว่าภังคานุปัสสนาก็เกิด ณ ตรงนี้ซึ่งท่านกล่าวระบุถึงไว้ (ในพระบาลีปฏิสัมภิทามรรค) ว่า

---

[๑] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙, ๔๕/๖๒,๓, ๗๖/๑๑๕, ๗๗/๑๑๗, สํ.สฬา. (ไทย) ๑๘/๑,๔/๑,๔

[๒] สํ.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕/๒๙, ๑๖/๒๙,๔๕/๖๒,๓, ๔๖/๖๔,๗๖/๑๑๕, ๗๗/๑๑๗

“ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ เป็นอย่างไร คือ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป พระโยคาวจรพิจารณาเห็นอารมณ์นั้นแล้วพิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น คำว่า **พิจารณาเห็น (อนุปสฺสติ)** ได้แก่ ย่อมพิจารณาเห็นเป็นอย่างไร คือ พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด ไม่กำหนัด ย่อมทำราคะให้ดับไป ไม่ให้เกิดขึ้น ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ

เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนัด ย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะ (ความยึดถือ) ได้

จิตมีเวทนาเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีสัญญาเป็นอารมณ์ ... จิตมีสังขารเป็นอารมณ์ ... จิตมีวิญญาณเป็นอารมณ์ ...

จิตมีจักษุเป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมีชรามรณะเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ฯลฯ พระโยคาวจรเมื่อสละคืน ย่อมละทิ้งความยึดถือได้

การก้าวลงสู่อารมณ์ การหลีกไปด้วยปัญญา
การคำนึงถึงที่มีกำลัง ว่าปฏิสังขาวิปัสสนา

การกำหนดธรรม ๒ ประการ
ว่ามีสภาวะอย่างเดียวกันโดยดำเนินไปตามอารมณ์
ความน้อมจิตไปในความดับ ว่าวยลักขณวิปัสสนา

การที่พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์แล้ว
พิจารณาเห็นความดับแห่งจิต
และความปรากฏโดยความว่างเปล่า
ว่าอธิปัญญาวิปัสสนา

พระโยคาวจรผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓
และวิปัสสนา ๔ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิต่างๆ
เพราะเป็นผู้ฉลาดในความปรากฏ ๓ ประการ

ญาณ ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับไป ว่าวิปัสสนาญาณ”[๑]

[๗๔๒] ในพระบาลีนั้น คำว่า **พิจารณาอารมณ์แล้ว (อารมฺมณปฏิสงฺขา)** ความว่า พิจารณารู้อารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง หมายความว่า เห็นอารมณ์บางอย่างโดยความสิ้นไป โดยความดับไป คำว่า **ปัญญาในการ ... แล้วพิจารณาเห็นความดับ (ภงฺคานุปสฺสเน ปญฺญา)** ความว่า ปัญญาใดในการพิจารณาเห็นความดับของญาณนั้นที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์โดยความสิ้นไป โดยความดับไป นี้ท่านกล่าวว่า ญาณในวิปัสสนา คำถามด้วยมุ่งหมายเพื่อจะกล่าวตอบว่า “วิปัสสนาญาณนั้นเป็นอย่างไร” มีเนื้อความดัง (กล่าวมา) นี้ก่อน จากนั้น เพื่อแสดงอาการที่ญาณนั้นเป็นไป ท่านจึงกล่าวพระบาลีว่า “มีรูปเป็นอารมณ์ (รูปารมฺมณตา)” เป็นต้น

ในพระบาลีนั้น คำว่า **จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป (รูปารมฺมณตา จิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชติ)** ความว่า จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป อีกอย่างหนึ่ง มีอธิบายว่า จิตเกิดขึ้นในสภาวะที่มีรูปเป็นอารมณ์แล้วดับไป คำว่า **พิจารณาอารมณ์นั้น (ตํ อารมฺมณํ ปฏิสงฺขา)** ความว่า พิจารณารู้อารมณ์คือรูปนั้น

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒-๘๓

อธิบายว่า เห็นอารมณ์คือรูปนั้นโดยความสิ้นไป โดยความดับไป คำว่า **พิจารณาเห็นความดับของจิตนั้น (ตสฺส จิตฺตสฺส ภงฺคํ อนุปสฺสติ)** ความว่า พระโยคาวจรพิจารณาเห็นความดับของจิตที่เป็นเหตุเห็นอารมณ์คือรูปนั้นโดยความสิ้นไป โดยความดับไปด้วยจิตดวงอื่น เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า "พระโยคาวจรเห็นแจ้งอยู่ซึ่งอารมณ์ที่รู้แล้วด้วย ซึ่งญาณด้วย แม้ทั้ง ๒ ประการ"

อนึ่ง คำว่า **พิจารณาเห็น (อนุปสฺสติ)** ในพระบาลีนี้ มีความหมายว่า เห็นเนืองๆ อธิบายว่า เห็นแล้วเห็นอีก โดยอาการหลายอย่าง เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "คำว่า **เห็นเนืองๆ (อนุปสฺสติ)** ได้แก่ เห็นเนืองๆ อย่างไร คือ เห็นเนืองๆ โดยความไม่เที่ยง" เป็นต้น

ในอาการหลายอย่างนั้น เพราะเหตุที่ที่สุดอย่างยิ่งของความไม่เที่ยง ชื่อว่าภังคะ ฉะนั้น พระโยคาวจรผู้เห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ ผู้นั้นย่อมเห็นเนืองๆ ซึ่งสังขารทั้งปวงโดยความไม่เที่ยง มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเที่ยง แต่นั้น ก็เห็นอยู่เนืองๆ ซึ่งสังขารทั้งปวงนั้นโดยความเป็นทุกข์ มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นสุข เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอนัตตา มิใช่เห็นเนืองๆ โดยความเป็นอัตตา เพราะความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และความทุกข์เป็นอนัตตา

อนึ่ง เพราะเหตุที่สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา สิ่งนั้นไม่ควรยินดีพอใจ และสิ่งใดที่ไม่ควรยินดีพอใจ ก็ไม่ควรกำหนัดในสิ่งนั้น เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงเบื่อหน่าย ไม่เพลิดเพลินยินดี ปราศจากความกำหนัด ไม่กำหนัดในสังขารที่ตนเห็นแล้วว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" นี้ โดยการรำลึกตามอาการที่เห็นเนืองๆ ซึ่งความดับ เมื่อพระโยคาวจรนั้นไม่กำหนัดอยู่อย่างนี้ ก็ทำความกำหนัดให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น อธิบายว่า ทำมิให้เกิดขึ้นด้วยญาณขั้นโลกิยะเท่านั้นก่อน

อีกประการหนึ่ง พระโยคาวจรนั้นผู้ปราศจากความกำหนัดอย่างนี้แล้ว ทำสังขารตามที่ตนเห็นแล้วให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น ฉันใด ก็ทำสังขารแม้ที่ไม่ได้เห็นให้ดับไป มิให้เกิดขึ้น ด้วยอำนาจญาณโดยลำดับ ฉันนั้น อธิบายว่า มนสิการโดยความดับอย่างเดียว คือว่า เห็นแต่ความดับอย่างเดียวของสังขารนั้น ไม่เห็นความเกิดขึ้น

พระโยคาวจรผู้นั้นปฏิบัติถึงอย่างนี้แล้วก็สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้ คำที่กล่าวมานั้นหมายความว่าอย่างไร คือ อนุปัสสนา (คือความพิจารณาเห็น) มีอนิจจานุปัสสนา (คือความพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง) เป็นต้นแม้นี้ ท่านเรียกไว้ (๒ อย่าง คือ) ว่า "การสลัดทิ้งไปด้วยการสละ (ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค) เพราะสละกิเลสทั้งหลายพร้อมทั้งขันธ์ และอภิสังขารทั้งหลายด้วยตทังคปหาน (ละชั่วคราว) อย่าง ๑ เรียกว่า "การสลัดทิ้งไปด้วยการแล่นเข้าไป (ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค) เพราะแล่นเข้าไปในพระนิพพานนั้นอันตรงกันข้ามกับสังขตธรรมนั้น โดยความน้อมไปในพระนิพพานนั้น ด้วยการเห็นโทษของสังขตธรรมอย่าง ๑ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุปัสสนามีอนิจจา-นุปัสสนาเป็นต้นนั้น จึงสละกิเลสทั้งหลายได้ด้วย และแล่นเข้าไปในพระนิพพานด้วยโดยนัยตามที่กล่าวแล้ว อีกทั้งไม่ยึดถือกิเลสทั้งหลายไว้ด้วยการทำให้เกิด ไม่ยึดถืออารมณ์แห่งสังขตธรรม ด้วยความเป็นผู้ไม่เห็นโทษ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "สลัดทิ้งไป ไม่ยึดถือไว้"

[๗๔๓] ณ บัดนี้ เพื่อจะแสดงธรรมทั้งหลายที่เหลือ ซึ่งละได้ด้วยญาณทั้งหลายของภิกษุนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ก็ละนิจจสัญญาได้" เป็นต้น ในคำเหล่านั้น คำว่า **ความเพลิดเพลินยินดี (นนฺทึ)** ได้แก่ ตัณหาอันประกอบด้วยปีติ คำนอกนั้นมีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล

[๗๔๔] ส่วนในคาถาทั้งหลาย คำว่า **การก้าวลงสู่อารมณ์ (วตฺถุสงฺกมนา)** ความว่า เห็นความดับของรูปแล้ว เห็นความดับด้วยจิตดวงใด ย้ายไปสู่วัตถุที่ตั้งอื่นจากวัตถุที่ตั้งเดิม ด้วยการเห็นความดับของจิตแม้ดวงนั้นต่อไปอีก คำว่า **การหลีกไปด้วยปัญญา (ปญฺญาย จ วิวฏฺฏนา)** ความว่า ละความเกิดเสีย และตั้งแน่วแน่อยู่แต่ในความดับ คำว่า **การคำนึงถึงที่มีกำลัง (อาวชฺชนาพลญฺเจว)** ความว่า มีความสามารถในความนึกคิดติดต่อกันไปไม่มีหยุดคั่นเลย เพื่อเห็นความดับของรูปแล้วจะได้เห็นความดับของจิต ซึ่งมีความดับ (ของรูปนั้น) เป็นอารมณ์ต่อไปอีก คำว่า **ชื่อว่าปฏิสังขาวิปัสสนา (ปฏิสงฺขาวิปสฺสนา)** ความว่า การกำหนดรู้อารมณ์นี้ ชื่อว่าภังคานุปัสสนา

[๗๔๕] คำว่า **การกำหนดธรรม ๒ ประการว่ามีสภาวะอย่างเดียวกัน โดยดำเนินไปตามอารมณ์ (อารมฺมณอนฺวเยน อุโภ เอกววตฺถนา)** ความว่า การกำหนดอารมณ์ ๒ ประการโดยมีสภาวะอย่างเดียวกัน อย่างนี้ว่า "สังขารนี้แตกดับอยู่ ฉันใด สังขารแม้ในอดีตก็แตกดับไปแล้ว สังขารแม้ในอนาคตก็จักแตกดับไป ฉันนั้น" โดยการดำเนินไป คือคล้อยไปตามอารมณ์ที่ตนเห็นแล้วโดยประจักษ์

เรื่องนี้แม้พระโบราณาจารย์ทั้งหลายก็กล่าวไว้แล้วว่า

"ภิกษุผู้มีทัศนะบริสุทธิ์ในสังขารที่มีอยู่ในปัจจุบัน
ผู้นี้นำเอาทัศนะอันบริสุทธิ์นั้นแลไปในสังขาร
ซึ่งเป็นอดีตและอนาคตด้วย สังขารทั้งหลายแม้ทั้งปวง
มีปกติแตกสลายไปเหมือนหยาดน้ำค้าง เมื่อดวงอาทิตย์
ขึ้นมาก็สลายไป ฉะนั้น"

คำว่า **ความน้อมจิตไปในความดับ (นิโรเธ อธิมุตฺตตา)** ความว่า ทำการกำหนดธรรมทั้ง ๒ ประการโดยสภาวะอย่างเดียวกัน ด้วยความดับอย่างนั้นแล้ว น้อมจิตไปในนิโรธ กล่าวคือความดับนั้นแต่อย่างเดียว อธิบายว่า ความเป็นผู้หนักในความดับนั้น คือน้อมไปในความดับนั้น โอนไปในความดับนั้น ได้แก่โน้มเอียงไปในความดับนั้น คำว่า **วยลักขณวิปัสสนา (วยลกฺขณวิปสฺสนา)** ท่านกล่าวว่า การกำหนดรู้นี้ ชื่อว่า วยลักขณวิปัสสนา (คือความเห็นแจ้งลักษณะของความเสื่อม)

[๗๔๖] คำว่า **พิจารณาอารมณ์แล้ว (อารมฺมณญฺจ ปฏิสงฺขา)** ความว่า รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้นที่มีอยู่ก่อน คำว่า **พิจารณาเห็นความดับ (ภงฺคญฺจ อนุปสฺสติ)** ความว่า เห็นความดับของอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับของจิตซึ่งมีความดับนั้นเป็นอารมณ์ คำว่า **และความปรากฏโดยเป็นของว่างเปล่า (สุญฺญโต จ อุปฏฺฐานํ)** ความว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นพิจารณาเห็นความดับอย่างนั้น ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ก็ปรากฏชัดแจ้งว่า "สังขารทั้งหลายนั่นเองแตกดับไป ความแตกดับของสังขารเหล่านั้นเป็นความตาย ไม่มีใครๆ อื่น"

เพราะฉะนั้น ท่านพระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

"ขันธ์ทั้งหลายดับไป ไม่มีใครอื่น ความแตกดับของขันธ์
ทั้งหลาย เขาเรียกว่า ความตาย พระโยคาวจรผู้ไม่ประมาท
เห็นอยู่ซึ่งความดับของขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นด้วยอุบายที่แยบคาย
เหมือนช่างเจียระไน เห็นแก้วมณีที่ตนเจียระไนอยู่ด้วยเพชร ฉะนั้น"

คำว่า **ชื่อว่าอธิปัญญาวิปัสสนา (อธิปญฺญาวิปสฺสนา)** ท่านกล่าวว่า ความพิจารณาอารมณ์ ๑ การพิจารณาเห็นความดับ ๑ ความปรากฏโดยความว่างเปล่า ๑ (๓ อย่าง) นี้ชื่อว่าอธิปัญญาวิปัสสนา (ความเห็นแจ้งด้วยปัญญารู้ยิ่ง)

[๗๔๗] คำว่า **ผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ (กุสโล ตีสุ อนุปสฺสนาสุ)** ความว่า ภิกษุผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ ประการมีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น คำว่า **และในวิปัสสนา ๔ (จตสฺโส จ วิปสฺสนาสุ)** ได้แก่ วิปัสสนา ๔ ประการ มีนิพพิทานุปัสสนาเป็นต้น คำว่า **เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน ๓ (ตโย อุปฏฺฐาเน กุสลตา)** ความว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในอุปัฏฐาน คือความปรากฏ ๓ ประการนี้ด้วย คือ โดยความสิ้นไป ๑ โดยความดับไป ๑ โดยความว่างเปล่า ๑ คำว่า **ไม่หวั่นไหวในทิฏฐิต่าง ๆ (นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปติ)** ความว่า ไม่ส่ายไปในทิฏฐิทั้งหลายมีประการต่าง ๆ มีสัสสตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเที่ยง) เป็นต้น

[๗๔๘] พระโยคาวจรนั้นเมื่อไม่ส่ายไปส่ายมาอย่างนี้ เป็นผู้มีมนสิการดำเนินไปว่า "สิ่งที่ยังไม่ดับนั่นแล ดับอยู่ สิ่งที่ยังไม่แตกนั่นแลแตกอยู่" ละความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความเป็นไป และนิมิตของสังขารทั้งปวงเสีย เห็นแต่ความแตกดับอย่างเดียว เหมือนบุคคลมีตาดีเห็นการแตกของภาชนะบอบบางกำลังแตกอยู่ เห็นการแตกกระจายของฝุ่นละอองที่กำลังปลิวว่อนอยู่ เห็นการแตกของเมล็ดงาที่กำลังแตกอยู่ พระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวง กำลังแตกดับอยู่ แตกดับอยู่ เหมือนคนมีตาดี ยืนอยู่ ณ ริมฝั่งสระโบกขรณี หรือ ณ ริมฝั่งแม่น้ำ เมื่อฝนเม็ดหนากำลังตกอยู่ เขาพึงเห็นต่อมน้ำใหญ่ ๆ เกิดขึ้นแล้ว ๆ บนผิวน้ำ แล้วแตกไปทันที ฉะนั้น" แท้จริง พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงพระโยคาวจรเช่นกล่าวนี้ จึงตรัสว่า

"มัจจุราชย่อมไม่เห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลก
เหมือนบุคคลเห็นฟองน้ำ เหมือนบุคคลเห็นพยับแดด"[๑]

[๗๔๙] เมื่อพระโยคาวจรผู้นั้นพิจารณาเห็นเนืองๆ ว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงแตกดับไป แตกดับไป" อยู่อย่างนั้น ภังคานุปัสสนาญาณ ซึ่งมีอานิสงส์ ๘ ประการเป็นบริวาร ก็ถึงความมีกำลังแก่กล้า อานิสงส์ ๘ ประการในภังคานุปัสสนาญาณนั้น คือ

๑. ละภวทิฏฐิ (ภวทิฏฺฐิปฺปหานํ)
๒. สละความอาลัยรักใคร่ในชีวิต (ชีวิตนิกนฺติปริจฺจาโค)
๓. ประกอบความเพียรมั่นคงในความเพียรที่ควรประกอบอยู่ทุกเมื่อ (สทายุตฺตปฺปยุตฺตตา)
๔. มีความเป็นอยู่บริสุทธิ์ (วิสุทฺธาชีวิตา)
๕. ละความทะเยอทะยานได้ (อุสฺสุกฺกปฺปหานํ)
๖. ปราศจากความกลัว (วิคตภยตา)
๗. กลับได้ขันติและโสรัจจะ (ขนฺติโสรจฺจปฏิลาโภ)
๘. อดกลั้นต่อสิ่งไม่พอใจและความกำหนัดยินดี (อรติรติสหนตา)

ด้วยเหตุนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวไว้ว่า

"มุนี ผู้มีปกติพิจารณาเห็นความแตกดับ ครั้นเห็นคุณ
อันยอดเยี่ยม ๘ ประการนี้แล้ว เป็นเสมือนบุคคลผู้
มีผ้าโพกบนศีรษะถูกไฟไหม้ กำหนดพิจารณาเห็นแล้ว
เห็นเล่า อยู่ในภังคานุปัสสนาญาณนั้น เพื่อบรรลุอมตะ"

ภังคานุปัสสนาญาณ จบ

---

[๑] ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๗๐/๘๖

ว่าด้วยภยตูปัฏฐานญาณ

[๗๕๐] เมื่อพระโยคาวจรนั้นเสพอยู่เนือง ๆ เจริญอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภังคานุปัสสนามีนิโรธคือความสิ้นไป ความเสื่อมไป และความแตกดับของสังขารทั้งปวงเป็นอารมณ์อยู่อย่างนี้ สังขารทั้งหลายซึ่งมีความแตกดับ (บรรดามีอยู่) ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) สัตตาวาส (๙) ทั้งปวง ก็ปรากฏเป็นที่น่ากลัวมาก เช่นเดียวกับสีหะ พยัคฆะ เสือเหลือง หมี เสือดาว ยักษ์ รากษส โคดุ สุนัขดุ ช้างดุตกมัน อสรพิษร้าย สายฟ้า สนามรบ หลุมถ่านเพลิงที่ลุกโชติช่วงเป็นต้น ปรากฏเป็นที่น่ากลัวมากแก่คนขลาด ผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่โดยสุขสบาย เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตดับไปแล้ว ที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับ แม้สังขารที่จะบังเกิดในอนาคตก็จักดับไป" ณ ที่ตรงนี้ ญาณชื่อว่า**ภยตูปัฏฐานญาณ (ภยตูปฏฺฐานญาณํ)** ก็เกิดขึ้น

ในการที่ภยตูปัฏฐานญาณเกิดขึ้นนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้ ได้ยินว่า สตรีผู้หนึ่งมีบุตรชาย ๓ คน เป็นผู้มีความผิดต่อพระราชา พระราชาตรัสสั่งให้ตัดศีรษะของบุตรชายทั้ง ๓ คนนั้น สตรีผู้นั้นได้ไปยังตะแลงแกงพร้อมกับบุตรชายทั้ง ๓ ด้วย ทันใดนั้น เขาก็ตัดศีรษะของบุตรชายคนโตของเธอ แล้วเตรียมการเพื่อตัดศีรษะของบุตรชายคนกลาง สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้ว และเห็นศีรษะของบุตรชายคนกลางกำลังจะถูกตัด นางก็ทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กเสียได้ว่า "แม้พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ นั้นนั่นแล" ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ก็เหมือนการที่สตรีนั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนโตถูกตัดไปแล้วฉะนั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันก็เหมือนการที่สตรีผู้นั้นเห็นศีรษะของบุตรชายคนกลางซึ่งกำลังจะถูกเขาตัด ฉะนั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่จะเกิดขึ้นแม้ในอนาคตว่า "สังขารที่จะบังเกิดแม้ในอนาคต ก็จักดับไปในอนาคต" เหมือนการที่สตรีผู้นั้นทอดอาลัยในบุตรชายคนเล็กว่า "ถึงแม้พ่อคนเล็กนี้ก็จักเป็นเช่นเดียวกับบุตรชายทั้ง ๒ คนนี้นั่นแล" ฉะนั้น โยคีนั้นเมื่อเห็นอยู่อย่างนี้ ณ ที่ตรงนี้ ก็เกิดภยตูปัฏฐานญาณ

แม้อีกอุปมาหนึ่ง เล่าว่า สตรีผู้มีปรกติเป็นคนมีลูกบูดเน่า คลอดลูกมาแล้ว ๑๐ คน ใน ๑๐ คนนั้น ตายไปแล้ว ๙ คน คนหนึ่งกำลังจะตายอยู่ในอ้อมแขน อีกคนหนึ่งยังอยู่ในท้อง สตรีนั้นเห็นลูกตายไปแล้ว ๙ คน และคนที่ ๑๐ กำลังจะตาย จึงทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้องได้ว่า "ถึงแม้เจ้าคนที่อยู่ในท้องนี้ ก็จักเป็นเหมือนลูกทั้งหลายนี้แหละ" ในอุปมานั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารที่เป็นอดีต ก็เหมือนการที่สตรีนั้นรำลึกถึงความตายของลูกทั้ง ๙ คน ฉะนั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เหมือนการที่สตรีนั้นเห็นความที่ลูกคนที่อยู่ในอ้อมแขนกำลังจะตาย ฉะนั้น การที่โยคีเห็นความดับของสังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคต เหมือนการทอดอาลัยในลูกคนที่อยู่ในท้อง (ของสตรีผู้นั้น) เมื่อโยคีนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ในขณะนี้ก็เกิดภยตูปัฏฐานญาณ

[๗๕๑] ถามว่า ก็ภยตูปัฏฐานญาณ กลัวหรือไม่กลัว

ตอบว่า ไม่กลัว

เพราะภยตุปัฏฐานญาณนั้น เป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีตก็ดับไปแล้ว สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันก็กำลังจะดับไป สังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคตก็จักดับไป" เท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงเปรียบเสมือนคนผู้มีตาดีแลดูหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุมที่ใกล้ประตูเมือง ตัวเขาเองไม่กลัว เขาเป็นแต่เพียงเกิดความไตร่ตรองอยู่ว่า "คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปในหลุมทั้ง ๓ นี้ ทุกคนจักได้รับทุกข์ไม่น้อยเป็นแน่" เท่านั้น ฉันใด ก็หรือว่า เหมือนคนตาดีแลดูหลาว ๓ เล่ม คือ หลาวไม้ตะเคียน ๑ หลาวเหล็ก ๑ หลาวทอง ๑ เขาปักไว้เรียงกันอยู่ ตัวเองมิได้กลัว เป็นแต่เพียงเขาไตร่ตรองอยู่ว่า "คนทั้งหลายใดๆ จักตกลงไปบนหลาวทั้งหลายนี้ ทุกคนจักเสวยทุกข์มิใช่น้อย" อย่างเดียวเท่านั้น ฉันใด ภยตุปัฏฐานญาณก็ฉันนั้นเช่นกัน ญาณเองมิได้กลัว เพราะว่าญาณนั้นเป็นแต่เพียงไตร่ตรองอยู่ว่า "สังขารทั้งหลายที่เป็นอดีต ดับไปแล้ว สังขารทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันก็กำลังดับไป สังขารทั้งหลายที่เป็นอนาคตก็จักดับเป็นแน่" แต่อย่างเดียวเท่านั้น ในภพทั้ง ๓ ซึ่งเช่นกับหลุมถ่านเพลิง ๓ หลุม และเช่นกับหลาว ๓ เล่ม แต่เพราะเหตุที่สังขารทั้งหลายที่

ดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) และสัตตาวาส (๙) ทั้งปวง เป็นสังขารถึงแล้วซึ่งความพินาศไป เป็นสังขารที่มีภัยอยู่เฉพาะหน้า ปรากฏแก่ญาณนั้น โดยความน่ากลัวแต่อย่างเดียว ฉะนั้น จึงเรียกญาณนั้นว่า **ภยตูปัฏฐาน-ญาณ (ภยตุปฏฺฐานํ)**

อนึ่ง ในความปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัวของญาณนั้น ดังกล่าวมานี้ มีพระบาลีดังต่อไปนี้

ถามว่า เมื่อพระโยคาวจรนั้นมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง อะไรปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ... โดยความเป็นอนัตตา อะไรปรากฏโดยความน่ากลัว

ตอบว่า เมื่อพระโยคาวจรมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง นิมิตปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ความเป็นไป (ของสังขาร) ปรากฏโดยความน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ทั้งนิมิตและความเป็นไปปรากฏโดยความน่ากลัว”[๑]

ในพระบาลีนั้น คำว่า **นิมิต (นิมิตฺตํ)** ได้แก่ สังขารนิมิต คำนี้ว่า **นิมิต** เป็นชื่อเรียกสังขารทั้งหลายโดยเฉพาะ ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เพราะว่าพระโยคาวจรเมื่อมนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง ก็เห็นแต่มรณะ (คือความดับ) อย่างเดียวของสังขารทั้งหลาย เพราะการเห็นแต่ความดับนั้น นิมิตจึงปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นโดยความน่ากลัว คำว่า **ความเป็นไป (ปวตฺตํ)** ได้แก่ ความเป็นไปในรูปภพและอรูปภพ เพราะว่า พระโยคาวจรเมื่อมนสิการอยู่โดยความเป็นทุกข์ ก็เห็นแต่ความบีบคั้นเฉพาะหน้าเนืองๆ อย่างเดียวของความเป็นไปที่ยกย่องกันว่าเป็นความสุข เพราะเหตุนั้น ความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) จึงปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น โดยความน่ากลัว แต่เมื่อพระโยคาวจรมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา ก็เห็นแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น (คือ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๒-๓๘๓

ทั้งนิมิตและความเป็นไปของสังขารทั้งหลาย) เป็นของว่าง เป็นของเปล่า เป็นของสูญ ไม่มีเจ้าของ ไม่มีผู้นำ เป็นเหมือนบ้านร้าง และเป็นเหมือนพยับแดด และคนธรรพนคร เป็นต้น เพราะเหตุนั้น นิมิตและความเป็นไปทั้ง ๒ จึงปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นโดยความน่ากลัว ด้วยประการฉะนี้

ภยตูปัฏฐานญาณ จบ

ว่าด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณ

[๗๕๒] เมื่อโยคีนั้นเสพอยู่เนืองๆ ทำให้เกิดอยู่ ทำให้มากอยู่ ซึ่งภยตูปัฏฐานญาณนั้น ก็ปรากฏว่า ในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) ฐิติ (๗) สัตตาวาส (๙) ทั้งปวง ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่หลบลี้ ไม่มีภูมิที่จะไป ไม่มีที่พึ่งอาศัย ไม่มีความปรารถนา หรือความยึดเหนี่ยว ในสังขารทั้งหลายที่ดำเนินไปในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) ฐิติ (๗) นิวาส (๙) ทั้งปวง แม้แต่เพียงสังขารเดียว ภพ ๓ ก็ปรากฏเหมือนหลุมถ่านเพลิงที่เต็มด้วยถ่านเพลิงซึ่งปราศจากเปลว มหาภูต ๔ ประการ ก็ปรากฏเหมือนอสรพิษร้าย ขันธ์ ๕ ประการ ก็ปรากฏดุจเพชฌฆาตที่ยกดาบเงื้อง่าอยู่แล้ว อายตนะภายใน ๖ ก็ปรากฏดุจหมู่บ้านร้าง อายตนะภายนอก ๖ ก็ปรากฏเหมือนพวกโจรปล้นฆ่าชาวบ้าน วิญญาณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๙ ก็ปรากฏเหมือนถูกเผาด้วยไฟ ๑๑ กอง ลุกโพลงและโชติช่วงอยู่ สังขารทั้งหลายทั้งปวงก็ปรากฏเหมือนหัวฝี เหมือนเป็นโรค เหมือนถูกลูกศรเสียบ เป็นสิ่งชั่วร้าย และดุจอาพาธ ปรากฏเป็นเหมือนกองแห่งโทษใหญ่หลวง หาความอบอุ่นมิได้ ไม่มีรส

ถามว่า ปรากฏอย่างไร

ตอบว่า ปรากฏเหมือนดังว่า ป่าชัฏ แม้ตั้งสงบอยู่โดยอาการเป็นที่น่ารื่นรมย์ แต่มีมฤคร้าย ปรากฏแก่บุรุษขลาดผู้ปรารถนาดำรงชีวิตอยู่ด้วยความสุข ปรากฏเหมือนถ้ำมีเสือโคร่ง เหมือนน้ำมีรากษสสิงอยู่ เหมือนข้าศึกเงื้อพระขรรค์อยู่แล้ว เหมือนโภชนะ

มียาพิษ เหมือนมรรคาที่มีโจร เหมือนเรือนที่ถูกไฟไหม้ เหมือนสนามรบที่มีทหารเตรียมพร้อมอยู่แล้ว ความจริง บุรุษนั้น ครั้นมาถึงสถานที่เช่นนั้น เป็นป่าชัฏมีสัตว์ร้ายเป็นต้นเหล่านี้แล้ว ก็กลัว หวาดหวั่น ขนลุกขนพอง เห็นแต่โทษร้ายอย่างเดียวทุกทิศทาง ฉันใด พระโยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเช่นกัน เมื่อสังขารทั้งปวงปรากฏโดยความเป็นภัย ด้วยอำนาจภังคานุปัสสนา ก็เห็นอยู่โดยทั่วไปแต่โทษร้าย ไม่มีรสไม่มีความอบอุ่นใจแต่อย่างเดียว เมื่อพระโยคาวจรท่านนั้นเห็นอยู่อย่างนี้ ญาณที่ชื่อว่า **อาทีนวญาณ (อาทีนวญาณํ นาม)** ก็เป็นอันเกิดขึ้นแล้ว ซึ่งเป็นญาณที่ท่านระบุถึงกล่าวคำพระบาลีนี้ไว้ว่า

> "ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัย ชื่อว่าอาทีนวญาณเป็นอย่างไร คือ ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นภัย' ชื่อว่าอาทีนวญาณ ... 'ความเป็นไปเป็นภัย' ... 'นิมิตเป็นภัย' ... 'กรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นภัย' ... 'ปฏิสนธิเป็นภัย' ... 'คติ (ภูมิที่ไป) เป็นภัย' ... 'ความเกิดเป็นภัย' ... 'ความอุบัติเป็นภัย' ... 'ความเกิดเป็นภัย' ... 'ความแก่เป็นภัย' ... 'ความเจ็บไข้เป็นภัย' ... 'ความตายเป็นภัย' ... 'ความเศร้าโศกเป็นภัย' ... 'ความรำพันเป็นภัย' ... ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า 'ความคับแค้นใจเป็นภัย" ชื่อว่าอาทีนวญาณ ญาณในสันติบทว่า 'ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย' ... 'ความไม่เป็นไปปลอดภัย' ฯลฯ ญาณในสันติบทว่า 'ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย' ญาณในสันติบทว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นภัย' ... 'ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย' ... ญาณในสันติบทว่า 'ความเป็นไปเป็นภัย'... 'ความไม่เป็นไปปลอดภัย' ฯลฯ 'ความคับแค้นใจเป็นภัย' ... 'ความไม่คับแค้นใจปลอดภัย'
>
> ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์' ชื่อว่าอาทีนวญาณ ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า 'ความเป็นไป ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์' ชื่อว่าอาทีนวญาณ

ญาณในสันติบทว่า ‘ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข’ ญาณในสันติบทว่า ’ความไม่เป็นไป ฯลฯ ‘ความไม่คับแค้นใจ เป็นสุข’ ญาณในสันติบทว่า ’ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ ความไม่เกิดขึ้นเป็นสุข’ ญาณในสันติบทว่า ’ความเป็นไปเป็นทุกข์ ฯลฯ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์, ความไม่คับแค้นใจเป็นสุข’

ปัญญาในการ **(**เห็นสังขาร**)** ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ’ความเกิดขึ้นเป็นอามิส’ ชื่อว่าอาทีนวญาณ ปัญญาในการ **(**เห็นสังขาร**)** ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ’ความเป็นไปเป็นอามิส’ ฯลฯ ‘ความคับแค้นใจเป็นอามิส’ ชื่อว่าอาทีนวญาณ ญาณในสันติบทว่า ’ความไม่เกิดขึ้นไม่เป็นอามิส ความไม่เป็นไปไม่เป็นอามิส’ ฯลฯ ญาณในสันติบทว่า ’ความไม่คับแค้นใจ ไม่เป็นอามิส’ ญาณในสันติบทว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นอามิส’ ... ‘ความไม่เกิดขึ้น ไม่เป็นอามิส’ ... ญาณในสันติบทว่า ‘ความเป็นไป เป็นอามิส ฯลฯ ญาณในสันติบทว่า ‘ความคับแค้นใจ เป็นอามิส ความไม่คับแค้นใจ ไม่เป็นอามิส’

ปัญญาในการ **(**เห็นสังขาร**)** ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นสังขาร’ ชื่อว่าอาทีนวญาณ ฯลฯ ปัญญาในการ **(**เห็นสังขาร**)** ปรากฏโดยความเป็นภัยว่า ‘ความเป็นไป เป็นสังขาร’ ฯลฯ ‘ความคับแค้นใจ เป็นสังขาร’ ชื่อว่าอาทีนวญาณ ญาณในสันติบทว่า ‘ความไม่เกิดขึ้น เป็นพระนิพพาน’ ญาณในสันติบทว่า “ความไม่เป็นไป เป็นนิพพาน’ ฯลฯ ‘ความไม่คับแค้นใจ เป็นพระนิพพาน’ ญาณในสันติบทว่า ‘ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้น เป็นพระนิพพาน’ ญาณในสันติบทว่า ‘ความเป็นไป เป็นสังขาร ฯลฯ ญาณในสันติบทว่า ‘ความคับแค้นใจ เป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจ เป็นพระนิพพาน’

การที่พระโยคาวจรเห็นความเกิดขึ้น
ความเป็นไปและนิมิต กรรมเป็นเครื่องประมวลมา
และปฏิสนธิว่า เป็นทุกข์ นี้เป็นอาทีนวญาณ

การที่พระโยคาวจรเห็นความไม่เกิดขึ้น ความไม่เป็นไป
อนิมิต ความไม่มีกรรมเป็นเครื่องประมวลมา
และความไม่มีปฏิสนธิว่า เป็นสุข
นี้เป็นญาณในสันติบท

อาทีนวญาณนี้ เกิดขึ้นในฐานะ ๕ ประการ
ญาณในสันติบทย่อมเกิดขึ้นในฐานะ ๕ ประการ
พระโยคาวจรรู้ชัดญาณ ๑๐ ประการ
ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิต่างๆ
เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒”

ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัย ชื่อว่าอาทีนวญาณ”[๑]

[๗๕๓] ในพระบาลีนั้น คำว่า **ความเกิดขึ้น (อุปฺปาโท)** ได้แก่ ความเกิดขึ้นในภพนี้ เพราะกรรมในภพก่อนเป็นปัจจัย คำว่า **ความเป็นไป (ปวตฺตํ)** ได้แก่ความเป็นไปของสังขารที่เกิดขึ้นอย่างนั้นแล้ว

คำว่า **นิมิต (นิมิตฺตํ)** ได่แก่ นิมิตคือสังขารแม้ทุกประการ คำว่า **กรรมเป็นเครื่องประมวลมา (อายูหนา)** ได้แก่ กรรมเป็นเหตุให้ปฏิสนธิในภพต่อไป คำว่า **ปฏิสนธิ (ปฏิสนฺธิ)** ได้แก่ การเกิดขึ้นในภพต่อไป คำว่า **คติ (คติ)** ได้แก่ ภูมิเป็นเหตุมีปฏิสนธิ คำว่า **ความบังเกิด (นิพฺพตฺติ)** ได้แก่ ความบังเกิดของขันธ์ทั้งหลาย คำว่า **ความอุบัติ (อุปฺปตฺติ)** ได้แก่ ความเป็นไปแห่งวิบากที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ความเป็นไปแห่งวิบากของผู้ถึงพร้อมแล้ว หรือว่า ของผู้เข้าถึงแล้ว” คำว่า **ความเกิด (ชาติ)** ได้แก่ ชาติซึ่งเป็นปัจจัยแก่ชราเป็นต้น เกิดขึ้นเพราะภพเป็นปัจจัย อาการทั้งหลายมี

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๖

ชรามรณะเป็นต้น เป็นอาการที่ปรากฏแล้วโดยเฉพาะ อนึ่ง ในพระบาลีนี้ อาการมีความเกิดขึ้นเป็นต้น ๕ ประการเท่านั้น ท่านกล่าวไว้โดยความเป็นที่ตั้งของอาทีนวญาณ นอกนั้น ท่านกล่าวไว้โดยเป็นไวพจน์ของอาการ ๕ ประการนั้น เพราะว่า คำว่า **ความบังเกิด (นิพฺพตฺติ) ความเกิด (ชาติ)** ๒ คำนี้ เป็นไวพจน์ของอุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) และของปฏิสนธิ คำว่า **คติ** (และ) **อุบัติ (อุปฺปตฺติ)** ทั้ง ๒ คำนี้เป็นไวพจน์ของปวัตตะ (ความเป็นไป) คำว่า **ชรา** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของนิมิต เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ข้างต้นว่า

"การที่พระโยคาวจรเห็นความเกิดขึ้น
ความเป็นไป นิมิต กรรมเป็นเครื่องประมวลมา
และปฏิสนธิว่า เป็นทุกข์ ญาณนี้เป็นอาทีนวญาณ
และว่า อาทีนวญาณนี้ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะ ๕ ประการ"

ส่วนคำเป็นต้นว่า "ญาณในสันติบทว่า ความไม่เกิดขึ้นปลอดภัย" ท่านกล่าวไว้เพื่อชี้ให้เห็นญาณที่เป็นฝ่ายตรงข้ามของอาทีนวญาณ อีกประการหนึ่ง ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อให้เกิดความอบอุ่นใจแก่พระโยคาวจรผู้เห็นโทษร้ายด้วยภยตูปัฏฐานญาณ แล้วมีหทัยไหวหวั่นว่า "แม้สิ่งที่ไม่น่ากลัว ที่เป็นแดนเกษม ที่ไม่มีโทษร้าย ก็มีอยู่" ก็หรือว่า เพราะเหตุที่อาการทั้งหลายมีความเกิดขึ้นเป็นต้น เป็นอาการตั้งอยู่ชัดเจนโดยความเป็นภัยแก่พระโยคาวจรนั้นเล่า จิตของพระโยคาวจรนั้นก็น้อมไปในฝ่ายตรงข้ามกับอาการเหล่านั้นอยู่แล้ว ฉะนั้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวคำนี้ไว้ เพื่อชี้ให้เห็นอานิสงส์ของอาทีนวญาณซึ่งสำเร็จได้ด้วยความปรากฏโดยความเป็นภัย

อนึ่ง ในอาทีนวญาณนี้ เพราะสิ่งใดเป็นภัย (คือเป็นของน่ากลัว) สิ่งนั้น**เป็นทุกข์ (ทุกฺขํ)** โดยแน่นอน และสิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นของ**เจือด้วยอามิสโดยแท้ (สามิสเมว)** เพราะเป็นของไม่พ้นไปจาก (อามิส ๓ คือ) อามิสคือวัฏฏะ ๑ อามิสในโลก ๑ อามิสคือกิเลส ๑ และสิ่งใดเจือด้วยอามิส สิ่งนั้นก็**เป็นเพียงสังขารเท่านั้น (สงฺขารมตฺตเมว)** ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า "ปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏ

โดยความเป็นภัยว่า 'ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์' ชื่อว่าอาทีนวญาณ" แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็ควรทราบความแตกต่างกันในอาการเหล่านี้ด้วยความเป็นไปโดยอาการต่างๆ กันอย่างนี้ คือ โดยอาการเป็นภัย ๑ โดยอาการเป็นทุกข์ ๑ โดยอาการเจือด้วยอามิส ๑

คำว่า **รู้ชัดญาณ ๑๐ ประการ (ทส ญาเณ ปชานาติ)** ความว่า พระโยคาวจรเมื่อรู้ชัดอาทีนวญาณอยู่ ชื่อว่ากำหนดรู้ชัด รู้แจ่มแจ้ง คือทำให้แจ้งซึ่งญาณ ๑๐ ประการ คือ ญาณ ๕ ประการมีอาการเช่นความเกิดขึ้นเป็นต้นเป็นที่ตั้ง และญาณ ๕ ประการมีอาการเช่นความไม่เกิดขึ้นเป็นต้นเป็นที่ตั้ง คำว่า **เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณทั้ง ๒ (ทุวินฺนํ ญาณานํ กุสลตา)** ความว่า เพราะความเป็นผู้ฉลาดในญาณ ๒ ประการนี้ คือ (๑) อาทีนวญาณ (๒) สันติปทญาณ คำว่า **ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิฏฐิต่างๆ (นานาทิฏฺฐีสุ น กมฺปติ)** ความว่า ไม่สะทกสะท้านในทิฏฐิทั้งหลายซึ่งเป็นไปด้วยความเห็นผิดว่า พระนิพพานเป็นบรมทิฏฐธรรมเป็นต้น คำที่เหลืออยู่ในพระบาลีนี้เป็นคำมีความหมายง่ายทั้งนั้นแล

อาทีนวานุปัสสนาญาณ จบ

ว่าด้วยนิพพิทานุปัสสนาญาณ

[๗๕๔] โยคีนั้นเมื่อเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษอยู่อย่างนี้ ก็เบื่อหน่ายเอือมระอา ไม่อภิรมย์ในสังขารอันมีความแตกดับซึ่งดำเนินไปอยู่ในภพ (๓) กำนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) และสัตตาวาส (๙) ทั้งปวง เหมือนพญาหงส์ทองผู้อภิรมย์ยินดีอยู่ ณ เชิงภูเขาจิตรกูฏ ไม่อภิรมย์ยินดีในบ่อน้ำสกปรกใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล อภิรมย์ยินดีอยู่แต่สระใหญ่ทั้ง ๗ (ในป่าหิมพานต์) เท่านั้น ชื่อแม้ฉันใด พญาหงส์คือโยคีแม้นี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่อภิรมย์ยินดีในสังขารซึ่งมีแต่การแตกดับมีโทษร้าย ซึ่งตนกำหนดเห็นมาอย่างดี แต่ว่า ยินดีอยู่ในอนุปัสสนา ๗ ประการเท่านั้น เพราะเป็นผู้ประกอบแล้วด้วยความเป็นผู้มีภาวนาเป็นที่มายินดี (และ) ด้วยความยินดีในภาวนา

อนึ่ง เหมือนสีหมฤคราชที่ถูกเขาขังไว้แม้ในกรงทอง ก็ไม่อภิรมย์ยินดี แต่ว่ายินดีพอใจอยู่แต่ในป่าหิมพานต์อันกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์เท่านั้น ฉันใด สีหมฤคราชคือโยคีนี้ก็ฉันนั้น ไม่อภิรมย์ยินดีแม้ในสุคติภพทั้ง ๓ อย่าง ยินดีอยู่แต่อนุปัสสนา ๓ เท่านั้น

อนึ่ง เหมือนพญาช้างฉัททันต์เผือกทั่วสรรพางค์ มีอวัยวะ ๗ จรดถึงพื้น มีฤทธิ์เหาะไปได้ในเวหาสก็ไม่อภิรมย์ยินดีอยู่ในท่ามกลางพระนคร อภิรมย์ยินดีอยู่แต่ในป่าชัฏริมสระฉัททันต์ ในป่าหิมพานต์เท่านั้น ฉันใด พญาช้างตัวประเสริฐคือโยคีผู้นี้ก็ฉันนั้น ไม่อภิรมย์ยินดีในสังขารแม้ทั้งปวง อภิรมย์ยินดีอยู่แต่ในพระนิพพาน อันเป็นสันติบทที่ตนเห็นแล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า "ความไม่เกิดขึ้นเป็นความปลอดภัย" เป็นผู้มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น โน้มไปในพระนิพพานนั้น โอนเอียงไปในพระนิพพานอันเป็นสันติบทนั้น ด้วยประการฉะนี้

นิพพิทานุปัสสนาญาณ จบ

[๗๕๕] อนึ่ง นิพพิทาญาณนี้นั้น โดยความหมายก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือภยตุปัฏฐานญาณและอาทีนวญาณ) เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

> "ภยตูปัฏฐานญาณเดียวนั่นแล ได้ชื่อ ๓ ชื่อ คือ ชื่อว่าภยตูปัฏฐานญาณ เพราะเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นภัย ๑ ชื่อว่าอาทีนวานุปัสสนาญาณ เพราะให้เกิดโทษร้ายขึ้นในสังขารเหล่านั้นนั่นเอง ๑ ชื่อว่านิพพิทานุปัสสนาญาณ เพราะเกิดเบื่อหน่ายขึ้นแล้วในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแล ๑"

แม้ในพระบาลีท่านก็กล่าวไว้ว่า "ธรรมเหล่านี้คือปัญญาในการ (เห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัย อาทีนวญาณ และนิพพิทา มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น"[๑]

นิพพิทานุปัสสนา จบ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๓

ว่าด้วยมุญจิตุกัมยตาญาณ

[๗๕๖] แต่เมื่อกุลบุตรนี้เบื่อหน่ายอยู่ เอือมระอาอยู่ ไม่อภิรมย์ยินดีด้วยนิพพิทาญาณนี้ จิตก็ไม่ข้อง ไม่เกาะ ไม่ติดอยู่แม้ในสังขารเดียว ในบรรดาสังขารทั้งหลายที่มีความแตกดับซึ่งดำเนินไปในภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) วิญญาณฐิติ (๗) สัตตาวาส (๙) ทั้งปวง เป็นจิตที่ใคร่จะพ้นออกไป มุ่งมั่นจะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง

ถามว่า เหมือนอะไร

ตอบว่า เหมือนสัตว์และบุคคลเป็นต้นอย่างนี้ คือ ปลาติดอยู่ภายในตาข่าย กบอยู่ในปากงู ไก่ป่าถูกขังไว้ในกรง เนื้อติดอยู่ในบ่วงบาศที่เหนียวแน่น งูอยู่ในเงื้อมมือของหมองู ช้างกุญชรติดอยู่ในหล่มลึก พญานาคอยู่ในปากครุฑ ดวงจันทร์เข้าไปในปากราหู บุรุษถูกศัตรูล้อมไว้ เป็นผู้มีความปรารถนาจะพ้นไป มีความมุ่งมั่นจะออกไปเสียจากที่นั้นๆ ชื่อฉันใด จิตของโยคีผู้นั้นก็ฉันนั้น เป็นจิตปรารถนาจะพ้นไป มุ่งมั่นจะออกไปเสียจากสังขารทั้งปวง ทันใดนั้น ครั้นโยคีท่านนั้นผู้ปราศจากความอาลัยในสังขารทั้งปวงแล้ว ปรารถนาจะพ้นไปจากสังขารทั้งปวง มุญจิตุกัมยตาญาณก็เกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้

มุญจิตุกัมยตาญาณ จบ

ว่าด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ

[๗๕๗] โยคีผู้นั้นเป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากสังขารทั้งหลายที่มีแต่ความแตกดับซึ่งดำเนินไปอยู่ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในฐิติ และในสัตตาวาสทั้งปวงดังกล่าวนั้น จึงยกเอาสังขารเหล่านั้นแหละขึ้นสู่ไตรลักษณ์ และกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณต่อไปอีกเพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง

โยคีนั้นก็เห็นอยู่ซึ่งสังขารทั้งปวงว่า **ไม่เที่ยง (อนิจฺจา)** ด้วยเหตุทั้งหลายเป็นต้นว่า โดยไม่เป็นไปเลยกัน โดยเป็นไปชั่วคราว โดยกำหนดได้ด้วยความเกิดและความดับ โดยแตกทำลาย โดยความหวั่นไหว โดยผุพัง โดยไม่ยั่งยืน โดยมีความแปรผันอยู่เป็นธรรมดา โดยไม่มีสาระ โดยปราศจากความเจริญ โดยเป็นของถูกปรุงแต่งขึ้นไว้ โดยมีความตายเป็นธรรมดา

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) ว่า **เป็นทุกข์ (ทุกฺขา)** ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า โดยเบียดเบียนเฉพาะหน้าอยู่เนืองๆ โดยทนได้ยาก โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์ โดยเป็นดุจโรค โดยเป็นดุจหัวฝี โดยเป็นดุจลูกศร โดยความเป็นสิ่งชั่วร้าย โดยความป่วยไข้ โดยความหายนะ โดยเป็นอุปัทวะ โดยความเป็นภัย โดยเป็นอุปสรรค โดยไม่เป็นที่ต้านทาน โดยไม่เป็นที่หลบลี้ โดยไม่เป็นที่พึ่ง โดยเป็นโทษร้าย โดยเป็นต้นเหตุแห่งความชั่วร้าย โดยเป็นฆาตกร โดยมีอาสวะ โดยเป็นเยื่อล่อของมาร โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา โดยมีความแก่เป็นธรรมดา โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา โดยมีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา โดยมีความคร่ำครวญเป็นธรรมดา โดยมีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา โดยมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) **โดยอสุภะ (อสุภโต)** (ความไม่งาม) โดยเป็นบริวารของทุกขลักขณะ ด้วยเหตุทั้งหลาย เป็นต้นว่า โดยเป็นของไม่งาม โดยมีกลิ่นเหม็น โดยเป็นของน่าเกลียด โดยเป็นของปฏิกูล โดย (ปรากฏชัดด้วย) การไม่ตบแต่ง โดยเป็นรูปพิการ โดยเป็นของควรสลัดทิ้งไป

เห็นอยู่ (ซึ่งสังขารทั้งปวง) **โดยความเป็นอนัตตา (อนตฺตโต)** ด้วยเหตุทั้งหลายเป็นต้นว่า โดยเป็นปรปักษ์ โดยเป็นสภาพเปล่า โดยเป็นสภาพว่าง โดยเป็นสภาพว่างเปล่า โดยเป็นสภาพไม่มีเจ้าของ โดยเป็นสภาพไม่มีผู้เป็นใหญ่ โดยเป็นสภาพไม่เป็นไปในอำนาจของใครๆ

[๗๕๘] โยคีท่านนี้ผู้เห็นอยู่ด้วยประการดังกล่าวมานี้แหละ เป็นอันเรียกได้ว่ายกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ กำหนดรู้สังขารทั้งหลายอยู่

ถามว่า ก็พระโยคาวจรผู้นี้กำหนดรู้สังขารทั้งหลายเหล่านี้อยู่อย่างนั้นเพื่ออะไร

ตอบว่า เพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป (จากสังขารทั้งหลาย)

ในการบรรลุอุบายแห่งการพ้นไปนั้น มีอุปมาดังต่อไปนี้ สมมุติว่า คนผู้หนึ่งคิดว่า "จักจับปลา" คว้าเอาสุ่มจับปลาไปสุ่มลงในน้ำ เขาหย่อนมือลงไปทางปากสุ่มจับงูเข้าที่คอ ภายในน้ำ ก็ดีใจว่า "เราจับปลาได้แล้ว" เขานึกอยู่ว่า "เราได้ปลาตัวใหญ่จริงๆ" จึงยกขึ้นมาดู พอเห็นสวัสติกะ (ดอกจัน) ๓ อัน ก็รู้ได้ว่า เป็นงูตกใจกลัว เห็นโทษร้าย แล้วท้อใจในการจับ (งู) ไว้ เป็นผู้ปรารถนาจะพ้นไปเสียทำอุบายเพื่อพ้นไป (จากงู) คลายมือออก ตั้งแต่ปลายหาง แล้วยกแขนขึ้นแกว่ง (งู) เหนือศีรษะ ๒ – ๓ รอบ ทำงูให้เปลี้ย แล้วเหวี่ยงไป ด้วยพูดว่า "ไปเถิด เจ้างูร้าย" แล้วรีบขึ้นขอบหนอง ยืนมองดูทางที่ตนมา โดยรำพึงอยู่ว่า "เอาละ เป็นอันว่าเรารอดพ้นจากปากของเจ้างูใหญ่มาได้แล้ว"

ในอุปมานั้น เวลาที่โยคีผู้นี้ได้อัตภาพ (เกิดเป็นมนุษย์) แล้วยินดีพอใจมาตั้งแต่แรกนั่นแหละ เหมือนเวลาที่คนผู้นั้นจับงูที่คอแล้วดีใจว่า "เป็นปลา" ฉะนั้น การที่โยคีผู้นี้ทำการกระจายจากความเป็นก้อน (ของสังขาร) ออกไป แล้วเห็นไตรลักษณ์ในสังขารทั้งหลาย เหมือนการที่คนผู้นั้นนำหัวงูออกจากปากสุ่ม แล้วเห็นสวัสติกะ ๓ อัน ฉะนั้น ภยตูปัฏฐานญาณ (ญาณในการเห็นสังขาร) ปรากฏโดยความเป็นภัยของโยคีท่านนี้ เหมือนการที่คนผู้นั้นกลัว (งู) ฉะนั้น อาทีนวานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนืองๆ ซึ่งโทษร้าย) เหมือนการเห็นโทษร้ายจากการจับงูนั้น ฉะนั้น นิพพิทานุปัสสนาญาณ (ญาณกำหนดรู้โดยการเห็นเนืองๆด้วยความเบื่อหน่าย) เหมือนความท้อใจในการจับ (งู) ไว้ ฉะนั้น มุญจิตุกัมยตาญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยความปรารถนาที่จะพ้นไป) เหมือนความมุ่งหมายที่จะพ้นจากงู ฉะนั้น การยกไตรลักษณ์เข้าไปในสังขารทั้งหลายด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ เหมือนการทำอุบายเพื่อพ้นไป (จากงู) ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า คนผู้นั้นแกว่งงูทำให้มันเปลี้ย ทำให้มันไม่สามารถแว้งมากัดได้ แล้วปล่อยไปชื่อว่าปล่อยไปอย่างดี ฉันใด พระโยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้น เวียนกำหนดสังขารทั้งหลายด้วยการยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ให้ถอยกำลัง ทำให้ถึงความไม่สามารถปรากฏโดย

อาการเป็นสภาพเที่ยง เป็นสุข เป็นของงดงาม และเป็นอัตตาได้อีกต่อไป ชื่อว่าพ้นไป เป็นการพ้นไปอย่างดี เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "กำหนดรู้อย่างนั้นเพื่อให้บรรลุถึงอุบายแห่งการพ้นไป"

[๗๕๙] เป็นอันว่า **ปฏิสังขาญาณ (ปฏิสงฺขาญาณํ)** เกิดขึ้นแล้วแก่พระโยคาวจรท่านนั้น ด้วยการกำหนดเพียงเท่านี้ซึ่งเป็นญาณที่ท่านกล่าวระบุถึงไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า

> "ถามว่า เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดรู้ทบทวน (ปฏิสังขาญาณ) อะไรเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ... เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวนอะไรเกิดขึ้น
>
> ตอบว่า เมื่อภิกษุมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณกำหนดทบทวนซึ่งนิมิตเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ญาณกำหนดทบทวนความเป็นไป (ของสังขารทั้งหลาย) เกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา ญาณกำหนดรู้ทบทวนทั้งนิมิตและความเป็นไปเกิดขึ้น"[๑]

ก็ในพระบาลีนี้ คำว่า **กำหนดรู้ทบทวนซึ่งนิมิต (นิมิตฺตํ ปฏิสงฺขา)** ความว่า รู้นิมิตคือสังขาร โดยอนิจจลักษณะว่า "ไม่ยั่งยืน เป็นไปชั่วคราว" ก็แหละเป็นความจริงว่า รู้ก่อนแล้ว ญาณเกิดขึ้นภายหลัง ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวอย่างนั้น ด้วยโวหารดุจดังคำว่า "อาศัยใจและธรรมารมณ์ มโนวิญญาณจึงเกิด"[๒] เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนั้น เพราะทำคำหน้า (ปฏิสังขา – รู้ทบทวน) และคำหลัง (อุปฺปชฺชติ เกิดขึ้น) ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยเอกัตตนัย ถึงแม้ในอีก ๒ บท ก็พึงทราบความหมายโดยนัยนี้ ด้วยประการฉะนี้

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ จบ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๒

[๒] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๔๗๗

ว่าด้วยสังขารุเปกขาญาณ

[๗๖๐] พระโยคาวจรนั้นครั้นกำหนดรู้ว่า "สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นสภาพที่ว่างเปล่า" ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ดังกล่าวมาแล้วนั้น จึงกำหนดสุญญตา (ความว่างเปล่า) ที่มีเงื่อน ๒ ต่อไปอีกว่า "สังขารนี้ว่างจากอัตตาหรือว่างจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา"[๑]

พระโยคาวจรนั้นครั้นไม่เห็นอัตตา ไม่เห็นอะไรๆ อื่นที่ตั้งอยู่ในภาวะเป็นบริขารของอัตตา ก็กำหนดรู้สุญญตาที่มีเงื่อน ๔ เงื่อนซึ่งท่านกล่าวไว้ในอธิการแห่งสุญญตานุปัสสนานี้ต่อไปอีกว่า "เราไม่มีในที่ไหนๆ (นาหํ กฺวจนิ) สิ่งน้อยหนึ่งของใครๆ ก็ไม่มีในเรานั้น (กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ) สิ่งน้อยหนึ่งของเราก็ไม่มีในที่ไหนๆ (น จ มม กฺวจนิ) ในใครๆ สำหรับเรา ก็ไม่มีสิ่งน้อยหนึ่งเลย (กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถิ)"[๒]

ถามว่า กำหนดรู้อย่างไร

ตอบว่า จริงอยู่ พระโยคาวจรนี้ไม่เห็นอัตตาในที่ไหนๆ ในคำว่า **เราไม่มีในที่ไหนๆ (นาหํ กฺวจนิ)** คำว่า **สิ่งน้อยหนึ่งของใครๆ ก็ไม่มีในเรานั้น (กสฺสจิ กิญฺจนตสฺมึ)** ความว่า ไม่เห็นอัตตาของตนเองที่พึงนำเข้าไปในความเป็นอะไรๆ ของใครๆ อื่น อธิบายว่า ไม่เห็นอัตตาที่เป็นพี่ชายน้องชาย ที่พึงมั่นหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นพี่ชายน้องชาย หรือว่า ไม่เห็นอัตตาที่เป็นสหายที่พึงมั่นหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นสหาย หรือว่าไม่เป็นอัตตาที่เป็นบริขารที่พึงมั่นหมายนำเข้ามาในฐานะเป็นบริขาร ในคำนี้ว่า **และสิ่งน้อยหนึ่งของเราก็ไม่มีในที่ไหนๆ (น จ มม กฺวจนิ)** ยกเอาศัพท์ว่า **มม (ของฉัน)** ออกเสียก่อน (เหลือเพียง) ว่า **และไม่มี ณ ที่ไหนๆ (น จ กฺวจนิ)** มีอธิบายอย่างนี้ว่า และไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่น ณ ที่ไหนๆ คราวนี้ นำเอาศัพท์ว่า **มม** มา (ไว้ในประโยคหลัง) ว่า **มม กิสฺมิญฺจิ กิญฺจนตตฺถิ ในใครๆ สำหรับ**

---

[๑] ม. อุ. (ไทย) ๑๔/๖๙/๗๕

[๒] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๗๐/๗๕, ม.อุ.อ. (ไทย) -/๗๐/๕๘, องฺ.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๑/๒๐๑, องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๘๕/๒๖๖, องฺ.จตุกฺก.อ. (ไทย) ๒/๑๘๕/๕๕๘

เราก็ไม่มีสิ่งน้อยหนึ่งเลย ความว่า พระโยคาวจรไม่เห็นว่า อัตตาของบุคคลอื่นนั้นมีอยู่ในความเป็นอะไร ณ ที่ไหนๆ ของเรา" อธิบายว่า ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่นที่พึงนำเข้ามาโดยความเป็นอะไรๆ นี้ ในฐานะอะไรๆ คือว่า เป็นพี่ชายน้องชายในฐานะเป็นพี่ชายน้องชายของตน หรือว่าเป็นสหายในฐานะเป็นสหาย (ของตน) หรือว่า เป็นบริขารในฐานะเป็นบริขาร (ของตน) (รวมความว่า) พระโยคาวจรท่านนี้ เพราะเหตุที่ไม่เห็นเลยซึ่งอัตตา ณ ที่ไหนๆ ไม่เห็นอัตตานั้นที่พึงนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของบุคคลอื่น ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่น ไม่เห็นอัตตาของบุคคลอื่นที่พึงนำเข้ามาในความเป็นอะไรๆ ของตน ฉะนั้น เป็นอันว่า พระโยคาวจรท่านนี้กำหนดรู้ **สุญญตามีเงื่อน ๔** เงื่อนแล้ว ด้วยประการฉะนี้

[๗๖๑] ครั้นกำหนดรู้สุญญตามีเงื่อน ๔ เงื่อนนี้แล้ว พระโยคาวจรจึงกำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ ประการต่อไปอีก

ถามว่า กำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ ประการเป็นอย่างไร

ตอบว่า กำหนดรู้ว่า จักษุเป็นสภาพว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จากความเป็นสภาพเที่ยง จากความเป็นสภาพยั่งยืน จากความเป็นสภาพคงทน จากความไม่แปรผันเป็นธรรมดา ฯลฯ ใจเป็นสภาพว่างเปล่าจากอัตตา ... รูปเป็นสภาพว่างเปล่าจากอัตตา ฯลฯ ธรรมารมณ์เป็นสภาพว่างเปล่าจากอัตตา ... จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ ... จักขุสัมผัส ... พึงนำนัยโดยประการดังกล่าวมานี้ไปจนถึงชรามรณะ[๑] ด้วยประการฉะนี้

[๗๖๒] ครั้นกำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว พระโยคาวจรจึงกำหนดรู้โดยอาการ ๘ ประการต่อไปอีก คือ รูปไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง โดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน โดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข โดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอัตตา โดยเป็นสภาพเที่ยง โดยเป็นสภาพยั่งยืน

---

[๑] ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๘-๓๒๑

โดยเป็นสภาพคงทน โดยเป็นสภาพไม่แปรผันเป็นธรรมดา เวทนา ฯลฯ สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณ ... จักษุ ฯลฯ ชรามรณะไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง โดยแก่นสารมีสาระว่ายั่งยืน โดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นสุข หรือโดยแก่นสารมีสาระว่าเป็นอัตตา โดยเป็นสภาพเที่ยง โดยเป็นสภาพยั่งยืน โดยเป็นสภาพคงทน หรือโดยเป็นสภาพไม่แปรผันเป็นธรรมดา เหมือนต้นอ้อ ไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันใด เหมือนต้นละหุ่ง... ฉันใด เหมือนต้นมะเดื่อ ... ฉันใด เหมือนต้นกุ่ม ... ฉันใด เหมือนต้นทองกวาว ... ฉันใด เหมือนฟองน้ำ ... ฉันใด เหมือนต่อมน้ำ ...ฉันใด เหมือนพยับแดด ... ฉันใด เหมือนต้นกล้วย ... ฉันใด เหมือนเงา ไม่มีแก่น หาแก่นมิได้ ปราศจากแก่น ฉันใด รูป ฯลฯ ชรามรณะก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารมีสาระว่าเที่ยง ๑ ฯลฯ โดยความเป็นสภาพไม่แปรผันเป็นธรรมดา”[๑]

[๗๖๓] พระโยคาวจรนั้นครั้นกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๘ ประการนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๐ ประการต่อไปอีก

ถามว่า กำหนดรู้อย่างไร

ตอบว่า พระโยคาวจรนั้นเห็นอยู่ซึ่งรูป โดยความเป็นสภาพว่าง โดยความเป็นสภาพว่างเปล่า ... โดยเป็นสภาพว่างเปล่า ... โดยความเป็นอนัตตา ... โดยความไม่มีผู้เป็นใหญ่ ... โดยเป็นสภาพที่ไม่พึงทำได้ตามปรารถนา ... โดยเป็นสภาพอันบุคคลไม่พึงบรรลุถึง ... โดยเป็นสภาพที่ไม่เป็นไปในอำนาจ ... โดยความเป็นปรปักษ์ ... โดยความเป็นสภาพว่าง[๒] เห็นอยู่ ซึ่งเวทนา ฯลฯ วิญญาณ โดยเป็นสภาพว่าง ฯลฯ โดยเป็นของว่างเปล่า

---

[๑] ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๔๔/๑๙๑, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๘-๓๒๑

[๒] ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๔๔/๑๙๑, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๘-๓๒๑

[๗๖๔] พระโยคาวจรครั้นกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๑๐ ประการนี้แล้ว จึงกำหนดรู้ โดยอาการ ๑๒ ประการต่อไปอีก คือ กำหนดรู้รูปว่ามิใช่สัตว์ มิใช่ชีวะ มิใช่คน มิใช่มาณพ มิใช่สตรี มิใช่บุรุษ มิใช่อัตตา มิใช่ของที่เนื่องด้วยอัตตา มิใช่เรา มิใช่ของเรา มิใช่ของบุคคลอื่น มิใช่ของใครๆ เวทนา ฯลฯ วิญญาณ ... มิใช่ของใครๆ[๑]

[๗๖๕] ครั้นกำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๑๒ ประการนี้แล้ว จึงกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๔๒ ประการ ด้วยตีรณปริญญา (กำหนดรู้ด้วยความไตร่ตรอง) ต่อไปอีกกล่าวคือเห็นอยู่ซึ่งรูป

๑. อนิจฺจโต	(โดยความไม่เที่ยง)
๒. ทุกฺขโต	(โดยความเป็นทุกข์)
๓. โรคโต	(โดยความเป็นโรค)
๔. คณฺฑโต	(โดยเป็นหัวฝี)
๕. สลฺลโต	(โดยเป็นลูกศรเสียบ)
๖. อฆโต	(โดยความชั่วร้าย)
๗. อาพาธโต	(โดยความป่วยไข้)
๘. ปรโต	(โดยเป็นปรปักษ์)
๙. ปโลกโต	(โดยความแตกทำลาย)
๑๐. อีติโต	(โดยความหายนะ)
๑๑. อุปทฺทวโต	(โดยเป็นอุปัทวะ)
๑๒. ภยโต	(โดยเป็นภัย)
๑๓. อุปสคฺคโต	(โดยเป็นอุปสรรค)
๑๔. จลโต	(โดยความหวั่นไหว)
๑๕. ปภงฺคุโต	(โดยความผุพัง)
๑๖. อทฺธุวโต	(โดยความไม่ยั่งยืน)
๑๗. อตาณโต	(โดยไม่เป็นที่ต้านทาน)

[๑] ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๑๖-๓๑๗

๑๘. อเลณโต (โดยไม่เป็นที่หลบลี้)
๑๙. อสรณโต (โดยไม่เป็นที่พึ่ง)
๒๐. อสรณีภูตโต (โดยเป็นสิ่งที่ถือเป็นที่พึ่งมิได้)
๒๑. ริตฺตโต (โดยเป็นของเปล่า)
๒๒. ตุจฺฉโต (โดยเป็นของว่าง)
๒๓. สุญฺญโต (โดยเป็นของสูญ)
๒๔. อนตฺตโต (โดยไม่มีอัตตา)
๒๕. อนสฺสาทโต (โดยหาความอบอุ่นใจมิได้)
๒๖. อาทีนวโต (โดยเป็นโทษร้าย)
๒๗. วิปริณามธมฺมโต (โดยมีความแปรผันไปเป็นธรรมดา)
๒๘. อสารกโต (โดยหาแก่นสารมิได้)
๒๙. อฆมูลโต (โดยเป็นมูลแห่งความชั่วร้าย)
๓๐. วธกโต (โดยเป็นฆาตกร)
๓๑. วิภวโต (โดยปราศจากความเจริญ)
๓๒. สาสวโต (โดยมีอาสวะ)
๓๓. สงฺขตโต (โดยเป็นของถูกปรุงแต่งไว้)
๓๔. มารามิสโต (โดยเป็นเหยื่อล่อของมาร)
๓๕. ชาติธมฺมโต (โดยมีความเกิดเป็นธรรมดา)
๓๖. ชราธมฺมโต (โดยมีความแก่เป็นธรรมดา)
๓๗. พฺยาธิธมฺมโต (โดยมีความเจ็บป่วยเป็นธรรมดา)
๓๘. มรณธมฺมโต (โดยมีความตายเป็นธรรมดา)
๓๙. โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสธมฺมโต (โดยมีความเศร้าโศก มีความคร่ำครวญ มีทุกข์ มีความโทมนัส มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา)
๔๐. สมุทยโต (โดยเป็นแดนเกิด)
๔๑. อตฺถงฺคมโต (โดยการถึงความดับสูญ)
๔๒. นิสฺสรณโต (โดยเป็นของควรหลีกหนีไป)

เห็นอยู่ซึ่งเวทนา ฯลฯ เห็นอยู่ซึ่งวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป

อนึ่ง ท่านกล่าวคำต่อไปนี้ว่า "เมื่อเห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ชื่อว่าพิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ เมื่อเห็นวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง ฯลฯ โดยเป็นของควรหลีกหนีไป ชื่อว่าพิจารณาเห็นโลก โดยความเป็นสภาพว่างเปล่า (สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสกับพระโมฆราชว่า)

"โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า
มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอัตตานุทิฏฐิเสีย
เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้
บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น"[๑]

[๗๖๖] ครั้นพระโยคาวจรเห็นโลก โดยความว่างเปล่าอย่างนั้นแล้ว เมื่อกำหนดพิจารณาสังขารทั้งหลายยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ก็ละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลาง วางเฉยในสังขารทั้งหลาย ไม่ยึดถือว่า "เป็นเรา" หรือว่า "เป็นของเรา" เป็นเหมือนบุรุษผู้หย่าขาดจากภรรยาแล้ว

เล่ากันว่า บุรุษมีภรรยาเป็นที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพึงพอใจ ปราศจากภรรยานั้นเสียแล้ว เขามิสามารถทนอยู่ได้แม้แต่ครู่เดียว เขารักภรรยานั้นเสียเหลือเกิน เขาเห็นสตรีผู้เป็นภรรยานั้น ยืนอยู่ก็ดี นั่งอยู่ก็ดี (หรือนอนอยู่ก็ดี) พูดอยู่ก็ดี หัวเราะอยู่ก็ดี กับชายอื่น ก็โกรธ ขัดเคืองใจ ประสบโทมนัสเป็นอย่างยิ่ง ครั้นกาลต่อมา เขาเห็นโทษชั่วร้ายของสตรีผู้นั้น ก็มีความปรารถนาที่จะพ้นไป (จากเธอ) จึงอย่าขาดเธอ ไม่ถือหญิงนั้นว่า "เป็นของเรา" ตั้งแต่นั้นมา แม้เขาจะเห็นเธอทำอะไรๆ อยู่กับใครๆ ก็ไม่โกรธเคือง ไม่ถึงความโทมนัส มีตนเป็นกลางวางเฉยได้โดยแท้ ชื่อฉันใด พระโยคาวจรผู้นี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้มีความปรารถนาเพื่อพ้นไปเสียจากสังขารทั้งปวง กำหนดรู้

[๑] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒, ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๘๘/๓๐๙

สังขารทั้งหลายอยู่ด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ไม่เห็นความที่สังขารทั้งหลายเป็นของที่ควรถือเอาได้ว่า "เรา" ว่า "ของเรา" จึงละความกลัวและความพึงพอใจเสียได้ เป็นผู้มีตนเป็นกลางวางเฉยในสังขารทั้งปวง

พระโยคาวจรผู้นั้นเมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็หดกลับ งอกลับ หมุนกลับ ไม่แล่นไปในภพ ๓ ในกำเนิด ๔ ในคติ ๕ ในวิญญาณฐิติ ๗ ในสัตตาวาส ๙ วางเฉยอยู่ หรือถอยกลับ ตั้งมั่นอยู่

เหมือนหยดน้ำบนใบบัวซึ่งขอบใบงอนิดๆ กลิ้งกลับอยู่ วกกลับอยู่ กลอกกลับอยู่ ไม่แผ่กระจายไป ชื่อแม้ฉันใด จิตของพระโยคาวจรก็ฉันนั้นเหมือนกัน เหมือนขนไก่ หรือเส้นเอ็น ที่เขาใส่ (เผา) ในไฟ ย่อมหดกลับ งอกลับ หมุนกลับ ไม่คลี่ออก ชื่อแม้ฉันใด จิตของพระโยคาวจรก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมหดกลับ งอกลับ หมุนกลับ ไม่แล่นไป[๑] ในภพ ๓ ฯลฯ วางเฉยอยู่ หรืองอกลับ ตั้งมั่นอยู่ เป็นอันว่า ญาณชื่อ**สังขารุเปกขาญาณ (สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นาม)** เกิดขึ้นแล้วแก่โยคีท่านนั้น ด้วยประการฉะนี้

[๗๖๗] ก็สังขารุเปกขาญาณที่เกิดขึ้นแล้วนี้นั้น ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติ โดยความสงบ ก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่า ยังไม่เห็นพระนิพพานโดยความสงบ (สังขารุเปกขาญาณนั้น) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อย่างเดียว แล้วดำเนินไปอยู่แล้วๆ เล่าๆ เหมือนนกกาดูทิศของพวกพ่อค้าเดินเรือทะเลฉะนั้น[๒] เล่ากันมาว่า พวกพ่อค้าเดินเรือทะเล (สมัยโบราณ) เมื่อจะลงเรือ (เดินทางไปในมหาสมุทร) ได้จับเอานกกาที่เรียกว่า นกกาผู้ดูทิศไปด้วยคราวใด เรือถูกลมพายุซัดไปยังประเทศต่างถิ่น ฝั่งก็ไม่ปรากฏ คราวนั้น พวกพ่อค้าเหล่านั้นก็ปล่อยนกกาดูทิศไป นกกานั้นก็โผลงจากไม้สลักเสากระโดงเรือขึ้นสู่อากาศ แล้วบินไปตามทิศใหญ่ ทิศน้อยทั่วทุกทิศ ถ้ามันเห็นฝั่ง มันก็บินมุ่งหน้าไปยังฝั่งนั้นเลย หากว่ามันไม่เห็นฝั่ง มันก็บินกลับมาเกาะอยู่ที่ไม้สลักเสากระโดงเรือตามเดิม ครั้งแล้วครั้งเล่า

---

[๑] องฺ.สตฺตก. (ไทย) ๒๓/๔๙/๗๖-๗๙

[๒] ที.สี. (ไทย) ๙/๔๙๗/๒๑๙, องฺ.ฉกฺก. (ไทย) ๒๒/๕๔/๕๒๗

ฉันใด สังขารุเปกขาญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าเห็นพระนิพพานอันเป็นทางสันติโดยความสงบ ก็สลัดทิ้งความเป็นไปของสังขารทั้งปวง แล้วแล่นเข้าสู่พระนิพพานเลยทีเดียว หากว่า ยังไม่เห็น (พระนิพพาน) ก็มีสังขารเป็นอารมณ์อยู่นั่นแหละ ดำเนินไปแล้วๆ เล่าๆ

สังขารุเปกขาญาณนี้นั้น เหมือนเม็ดแป้งที่กลิ้งกระทบอยู่ ณ ขอบกระด้งฝัดฉะนั้น (หรือ) เหมือนเมล็ดฝ้ายที่เขาหีบออกจากฝ้ายกลิ้งกระทบอยู่ ครั้นกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยประการต่างๆ แล้ว ก็สลัดทิ้งความกลัวและความพึงพอใจเสีย มีตนเป็นกลาง (วางเฉย) ในการพิจารณาเลือกเฟ้นสังขาร ตั้งอยู่โดยอนุปัสสนา ๓ ประการ เมื่อตั้งอยู่อย่างนั้นก็ถึงความเป็นประตูสู่วิโมกข์ ๓ ประการเป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก

[๗๖๘] ในการถึงความเป็นประตูสู่วิโมกข์ และความเป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวกนั้น นับว่าวิปัสสนาญาณนี้มาถึงความเป็นประตูสู่วิโมกข์ ๓ ประการ โดยความเป็นอธิบดี (ความยิ่งใหญ่) ของอินทรีย์ ๓ ประการ (คือ สัทธินทรีย์ ๑ สมาธินทรีย์ ๑ ปัญญินทรีย์ ๑) เพราะดำเนินไปด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ เพราะท่านกล่าวว่า อนุปัสสนา ๓ ประการก็คือประตูสู่วิโมกข์ ๓ ประการ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> ประตูสู่วิโมกข์ ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อการนำออกจากโลก คือ (การออกจากโลกมีได้) เพราะพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง ทั้งโดยส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย (โดยขอบเขตและโดยวนรอบ) และเพราะจิตดำเนินไปในอนิมิตตธาตุ (การออกจากโลกมีได้) เพราะทำใจให้อาจหาญในสังขารทั้งปวง และเพราะจิตดำเนินไปในอัปปณิหิตธาตุ (การออกจากโลกมีได้) เพราะพิจารณาเห็นธรรมทั้งปวง โดยความเป็นฝ่ายอื่น และเพราะจิตดำเนินไปในสุญญตธาตุ ประตูสู่วิโมกข์ ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อการนำออกจากโลก”[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๕

ในคำเหล่านั้น คำว่า **โดยส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย (ปริจฺเฉท-ปริวฏุมโต)** ความว่า โดยกำหนดขอบเขต และโดยวนรอบ ด้วยอำนาจความเกิดและความดับ เพราะว่า อนิจจานุปัสสนา กำหนดขอบเขตว่า "ก่อนแต่เกิดขึ้น สังขารทั้งหลายหามีไม่" แล้วติดตามดูภูมิที่ไปของสังขารเหล่านั้นอยู่เสมอ ก็พิจารณาเห็นโดยวนรอบ (เป็นวงกลม) ว่า "หลังจากดับ สังขารทั้งหลายเหล่านั้นหาดำเนินไปที่อื่นไม่ (แต่) อันตรธานไป ณ ที่นั้นนั่นเอง" คำว่า **เพราะทำใจให้อาจหาญ (มโนสมุตฺเตชนตาย)** ความว่า เพราะให้จิตเกิดสังเวช เพราะว่า ด้วยการพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ จิตก็สังเวชในสังขารทั้งหลาย คำว่า **เพราะพิจารณาเห็นโดยความเป็นฝ่ายอื่น (ปรโต สมนุปสฺสนตาย)** ความว่า เพราะพิจารณาเห็น โดยความไม่มีอัตตาอย่างนี้ว่า "ไม่มีเรา ไม่มีของรา" บททั้ง ๓ นี้ พึงทราบว่า ท่านกล่าวด้วยอนุปัสสนา ๓ ประการ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุนั้นแล ในการวิสัชนาปัญหาในลำดับต่อจากนั้นไป ท่านจึงกล่าวไว้ว่า "เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยง สังขารปรากฏโดยความสิ้นไป เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สังขารปรากฏโดยความเป็นภัย เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตา สังขารปรากฏโดยความว่างเปล่า"[๑]

[๗๖๙] ถามว่า ก็วิโมกข์ทั้งหลายซึ่งมีอนุปัสสนาเหล่านี้เป็นประตูนั้น คือ อะไรบ้าง

ตอบว่า ได้แก่ วิโมกข์ ๓ ประการนี้ คือ

๑. อนิมิตตวิโมกข์
๒. อัปปณิหิตวิโมกข์
๓. สุญญตวิโมกข์

ความจริง ท่านกล่าวคำนี้ไว้แล้วว่า "พระโยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นผู้มากด้วยความน้อมใจเชื่อ ก็ได้เฉพาะซึ่งอนิมิตตวิโมกข์ พระโยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความป็นทุกข์ เป็นผู้มากด้วยความสงบ ก็ได้เฉพาะซึ่งอัปปณิหิตวิโมกข์

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖

พระโยคาวจรผู้มนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตา เป็นผู้มากด้วยความรู้ ก็ได้เฉพาะซึ่งสุญญตวิโมกข์”[๑]

อนึ่ง ในวิโมกข์ ๓ ประการนี้ พึงทราบว่า อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้ว ดำเนินไปโดยอาการหานิมิตมิได้ ชื่อว่า**อนิมิตตวิโมกข์ (อนิมิตฺโต วิโมกฺโข)** เพราะว่า อริยมรรคนั้น ชื่อว่า**หานิมิตมิได้ (อนิมิตฺโต)** เพราะเกิดขึ้นจากธาตุที่หานิมิตมิได้ และชื่อว่า**วิโมกข์ (วิโมกฺโข)** เพราะพ้นแล้วจากกิเลสทั้งหลาย (และ) พึงทราบโดยนัยนี้เช่นกันว่า อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการหากิเลสเป็นที่ตั้งมิได้ ชื่อว่า**อัปปณิหิตวิโมกข์ (อปฺปณิหิโต)** อริยมรรคที่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ แล้วดำเนินไปโดยอาการว่างเปล่า ชื่อว่า**สุญญตวิโมกข์ (สุญฺญโต)**

[๗๗๐] แต่ในพระอภิธรรม วิโมกข์มีเพียง ๒ ประการเท่านั้น ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า “ในสมัยใด พระโยคาวจรเจริญฌานที่เป็นโลกุตตระซึ่งเป็นเหตุนำออกจากวัฏฏทุกข์ ให้ถึงพระนิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุภูมิเบื้องต้น (โสดาปัตติผล) สงัดจากกามทั้งหลาย ... บรรลุปฐมฌานอันเป็นอัปปณิหิตะอยู่ ... บรรลุปฐมฌานอันเป็นสุญญตะอยู่”[๒] วิโมกข์ในพระอภิธรรมมีเพียง ๒ ประการนั้น ท่านกล่าวถึงการมา (ของมรรค) โดยทางวิปัสสนาโดยตรง เพราะถึงแม้ว่า ท่านได้กล่าวถึงวิปัสสนาญาณไว้ใน**คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (ปฏิสมฺภิทามคฺเค)** ว่า

> “เป็นสุญญตวิโมกข์ ด้วยการปลดเปลื้องเสียซึ่งความยึดมั่น โดยอธิบายอย่างนี้ว่า “อนิจจานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งความยึดมั่นโดยความเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งความยึดมั่นโดยความเป็นสุข เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์ อนัตตานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งความยึดมั่นโดยความเป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสุญญตวิโมกข์”[๓] ดังนี้ อย่าง ๑

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๙/๓๖๖

[๒] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๓๔๓ -๓๔๕/๑๐๓

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๗

ว่า "เป็นอนิมิตตวิโมกข์ด้วยการเปลื้องเสียซึ่งนิมิต โดยอธิบายอย่างนี้ว่า อนิจจานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งนิมิตโดยเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งนิมิตโดยความเป็นสุข เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์ อนัตตานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งนิมิตโดยความเป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอนิมิตตวิโมกข์"[๑] อย่าง ๑

และว่า "**เป็นอัปปณิหิตวิโมกข์ (อปฺปณิหิโต วิโมกฺโข)** ด้วยการปลดเปลื้องเสียซึ่งตัณหาเป็นที่ตั้งมั่น (ปณิธิ) โดยอธิบายอย่างนี้ว่า อนิจจานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งปณิธิโดยเป็นสภาพเที่ยง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ ทุกขานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งปณิธิโดยความเป็นสุข เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์ อนัตตานุปัสสนาญาณย่อมปลดเปลื้องซึ่งปณิธิโดยความเป็นอัตตา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอัปปณิหิตวิโมกข์"[๒] อย่าง ๑

แม้อย่างนั้นก็ตาม วิปัสสนาญาณนั้นก็หาเป็นอนิมิตตะโดยตรงไม่ เพราะยังละนิมิตคือสังขารไม่ได้ แต่ว่า เป็นทั้งสุญญตะและอัปปณิหิตะ โดยตรง และด้วยการมา (ของมรรค) โดยวิปัสสนาญาณนั้น ท่านจึงยกวิโมกข์ขึ้นไว้ในขณะแห่งอริยมรรค เพราะเหตุนั้น พึงทราบเถิดว่า ท่านกล่าววิโมกข์ไว้ (ในพระอภิธรรม) เพียง ๒ ประการเท่านั้น คือ (๑) อัปปณิหิตวิโมกข์ (๒) สุญญตวิโมกข์ นี้เป็นการกล่าวถึงวิโมกข์ในอธิการแห่งวิปัสสนานี้เพียงนี้ก่อน

[๗๗๑] ส่วนคำใดที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า "(สังขารุเปกขาญาณ) ... เป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวก" ในพระอริยบุคคล ๗ จำพวก ที่กล่าว (ข้างต้น) นั้น ก่อนอื่น ได้แก่ พระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านี้ คือ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๘

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๙/๓๘๙

๑. สัทธานุสารี	(ผู้ดำเนินไปด้วยศรัทธา)
๒. สัทธาวิมุต	(ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา)
๓. กายสักขี	(ผู้มีนามกายเป็นสักขีพยาน)
๔. อุภโตภาควิมุต	(ผู้พ้นพิเศษโดยส่วนทั้ง ๒)
๕. ธัมมานุสารี	(ผู้ดำเนินไปด้วยธรรม คือปัญญา)
๖. ทิฏฐิปัตตะ	(ผู้บรรลุด้วยการเห็นอริยมรรค)
๗. ปัญญาวิมุต	(ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา)

สังขารุเปกขาญาณนี้เป็นปัจจัยแก่การจำแนกพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเหล่านั้นด้วย

[๗๗๒] จริงอยู่ พระโยคาวจรท่านใดมนสิการ**โดยความไม่เที่ยง (อนิจฺจโต)** เป็นผู้มากด้วยอธิโมกข์ (ความเชื่อ) ได้เฉพาะซึ่ง**สัทธินทรีย์** พระโยคาวจรท่านนั้นเป็น**สัทธานุสารี (สทฺธานุสารี)** ในขณะ (บรรลุ) โสดาปัตติมรรค เป็น**สัทธาวิมุต (สทฺธาวิมุตฺโต)** ใน ๗ ฐานะ (อริยมรรค อริยผล) นอกนี้

[๗๗๓] ส่วนท่านผู้ใดมนสิการ**โดยความเป็นทุกข์ (ทุกฺขโต)** เป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ (ความสงบ) ได้เฉพาะซึ่ง**สมาธินทรีย์ (สมาธินฺทฺริยํ)** ท่านผู้นั้นชื่อว่าเป็น**กายสักขี (กายสกฺขี)** ในทุกฐานะ (คือ ในอริยมรรค อริยผล ทั้ง ๘ ประการ) แต่ท่านผู้ได้อรูปฌานแล้ว บรรลุอรหัตตผล เป็นผู้มีนามว่า**อุภโตภาควิมุต (อุภโตภาควิมุตฺโต นาม)**

[๗๗๔] ท่านผู้ใดมนสิการ**โดยความเป็นอนัตตา (อนตฺตโต)** เป็นผู้มีความรู้มาก ได้เฉพาะซึ่ง**ปัญญินทรีย์** ท่านผู้นั้นเป็น**ธัมมานุสารี (ธมฺมานุสารี)** ในขณะโสดาปัตติมรรค แต่เป็น**ทิฏฐิปัตตะ (ทิฏฺฐิปฺปตฺโต)** ใน ๖ ฐานะ และเป็น**ปัญญาวิมุต (ปญฺญาวิมุตฺโต)** ในอรหัตตผล

[๗๗๕] สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า

"สำหรับท่านผู้มนสิการอยู่โดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรค เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า "เป็นสัทธานุสารี"[๑]

อนึ่ง ท่านยังกล่าวไว้ด้วยว่า

"เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยง สัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงทำให้แจ้งโสดาปัตติผล เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า เป็นสัทธาวิมุต"[๒] เป็นต้น

[๗๗๖] ทั้งยังได้กล่าวไว้อีกว่า

"เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะผู้เชื่ออยู่เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เรียกว่า กายสักขี เพราะทำให้เห็นแจ้งแล้ว ในลำดับแห่งอรูปฌานที่ตนสัมผัสแล้ว[๓] เรียกว่า ทิฏฐิปัตตะ เพราะบรรลุแล้วในลำดับแห่งการเห็น (อนึ่ง) เรียกว่า สัทธาวิมุต เพราะเชื่ออยู่จึงพ้นพิเศษ เรียกว่า กายสักขี เพราะถูกต้องซึ่งการสัมผัสด้วยฌานก่อนจึงทำให้เห็นแจ้งซึ่งนิโรธ คือพระนิพพานในภายหลัง เรียกว่า ทิฏฐิปัตตะ เพราะรู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว สัมผัสแล้วด้วยปัญญาคือญาณกำหนดรู้ว่า 'สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ (คือความดับ) เป็นสุข"[๔]

[๗๗๗] ส่วนในอีก ๔ บทนอกนี้ พึงทราบความหมายของคำอย่างนี้ว่า ท่านผู้ใดดำเนินตามศรัทธา หรือว่าดำเนินไป คือไปด้วยศรัทธา เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า **สัทธานุสารี (สทฺธานุสารี)** อนึ่ง ท่านผู้ใดดำเนินตามธรรมกล่าวคือปัญญา หรือดำเนิน

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๑-๓๗๒

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๒

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๐

[๔] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๑/๓๗๓

ตามไปด้วยธรรม (คือปัญญา) เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า**ธัมมานุสารี (ธมฺมานุสารี)** เช่นกัน ท่านผู้ใดพ้นพิเศษแล้วโดยส่วนทั้ง ๒ ประการ คือ (๑) ด้วยอรูปฌาน (๒) ด้วยอริยมรรค เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า**อุภโตภาควิมุต (อุภโตภาควิมุตฺโต)** ท่านผู้ใดกำหนดรู้อยู่ เป็นผู้พ้นพิเศษแล้ว เพราะเหตุนี้ ท่านผู้นั้นชื่อว่า**ปัญญาวิมุต (ปญฺญาวิมุตฺโต)** ด้วยประการดังกล่าวมานี้

สังขารุเปกขาญาณ จบ

---

[๗๗๘] แต่ว่า สังขารุเปกขาญาณนี้นั้น โดยความหมาย ก็เป็นญาณเดียวกันกับ ๒ ญาณข้างต้น (คือ มุญจิตุกัมยตาญาณและปฏิสังขานุปัสสนาญาณ) เพราะฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวไว้ว่า สังขารุเปกขาญาณนี้ ญาณเดียวนั่นแล ย่อมได้ ๓ ชื่อ คือ เกิดขึ้นในตอนต้น มีชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาญาณ เกิดขึ้นในตอนกลางมีชื่อว่าปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และในตอนท้ายที่บรรลุถึงที่สุด ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ”

[๗๗๙] ถึงแม้ในพระบาลี (ปฏิสัมภิทามรรค) ท่านก็กล่าวไว้ว่า

“ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาทบทวนและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ เป็นอย่างไร คือปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิดขึ้นพิจารณาทบทวนและดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเป็นไป ... จากนิมิต ... ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความคับแค้นใจ พิจารณาทบทวน และดำรงมั่นอยู่ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาทบทวน และดำรงมั่นอยู่ว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นทุกข์’ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ ฯลฯ ว่า ‘ความเป็นไป เป็นภัย’ ... ว่า ‘เป็นเหยื่อเครื่องล่อ’ ... ว่า ‘ความเกิดขึ้น เป็นสังขาร’ ... ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาทบทวนและดำรงมั่นอยู่ว่า ‘ความคับแค้นใจ เป็นสังขาร’ ชื่อว่าสังขารุเปกขาญาณ”[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖-๘๗

[๗๘๐] ความปรารถนาจะพ้นไป ๑ การพิจารณาทบทวนนั้น ๑ ความดำรงมั่นอยู่ ๑ ชื่อว่า**มุญจิตุกัมยตาปฏิสังขาสันติฏฐนา (มุญฺจิตุกมฺยตาปฏิสงฺขาสนฺติฏฺฐนา)** ในพระบาลีนั้น เมื่อโยคีเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในตอนต้น ด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็มีความปรารถนาจะสลัดทิ้งซึ่งความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เป็นต้น ชื่อว่า**มุญจิตุ-กามตา** การพิจารณาทบทวนในตอนกลางเพื่อทำอุบายแห่งการพ้นไป ชื่อว่า**ปฏิสังขา (ปฏิสงฺขา)** การพ้นไปแล้ววางเฉยอยู่ในตอนสุดท้าย ชื่อว่า**สันติฏฐนา (สนฺติฏฺฐนา)** ซึ่งท่านระบุถึงแล้วกล่าวไว้ว่า "ความเกิดขึ้น เป็นสังขาร ญาณเพ่งเฉยต่อสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าสังขารุเปกขา"[๑] เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ญาณนี้จึงเป็นญาณเดียวเท่านั้น

[๗๘๑] อีกประการหนึ่ง พึงทราบโดยพระบาลีนี้ว่า ญาณนี้เป็นญาณเดียวเท่านั้น สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า "ความปรารถนาที่จะพ้นไป ๑ การพิจารณาทบทวน ๑ การวางเฉยในสังขาร ๑ ธรรมเหล่านี้ (คือ มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารุเปกขาญาณ) มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น[๒]

[๗๘๒] กุลบุตรนี้เมื่อบรรลุสังขารุเปกขาญาณ ด้วยประการฉะนี้แล้ว วิปัสสนาก็ถึงยอด เป็น**วุฏฐานคามินี** คำว่า **วิปัสสนาถึงยอด (สิขาปฺปตฺตา วิปสฺสนา)** ก็ดี **วุฏฐานคามินี** ก็ดี นี้ เป็นชื่อของญาณ ๓ ประการ มีสังขารุเปกขาญาณเป็นต้นนั่นเอง เพราะว่า สังขารุเปกขาญาณนั้นชื่อว่า**ถึงยอด (สิขาปฺปตฺตา)** เพราะลุถึงยอด คือ ถึงความสูงสุดและชื่อว่า**วุฏฐานคามินี** เพราะไปสู่วุฏฐานะ ท่านเรียก (อริย) มรรคว่า วุฏฐานะ เพราะออกไปจากวัตถุ (สังขาร) ที่กำหนดโดยความเป็นนิมิตภายนอก และเพราะออกไปจากความเป็นไป (ของสังขาร) ภายใน ชื่อว่า**วุฏฐานคามินี** เพราะไปสู่วุฏฐานะนั้น อธิบายว่า เพราะสืบต่ออยู่กับมรรค

[๗๘๓] เพื่อต้องการความแจ่มแจ้งแห่งอภินิเวส (การกำหนด) และวุฏฐานะ (การออกไป) ในคำที่กล่าวไว้โดยสังเขปนั้น มีมาติกาดังต่อไปนี้

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๗

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔

โยคีที่ ๑

๑. โยคีกำหนดภายในแล้วออกจากภายใน ๑ กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดภายนอกแล้วออกจากภายนอก ๑ กำหนดภายนอกแล้วออกจากภายใน ๑

โยคีที่ ๒

๒. โยคีกำหนดในรูปแล้วออกจากรูป ๑ กำหนดในรูปแล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากอรูป ๑ กำหนดในอรูปแล้วออกจากรูป ๑ ออกจากขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกัน ๑

โยคีที่ ๓

๓. โยคีกำหนดโดยความไม่เที่ยงออกจากความไม่เที่ยง ๑ กำหนดโดยความไม่เที่ยงออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความเป็นทุกข์ ออกจากความเป็นทุกข์ จากความไม่เที่ยง จากความไม่มีอัตตา ๑ กำหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่มีอัตตา จากความไม่เที่ยง จากความเป็นทุกข์ ๑

[๗๘๔] ถามว่า กำหนดอย่างไร ออกอย่างไร

ตอบว่า โยคีบางท่าน (ท่านที่ ๑) ในพระศาสนานี้ กำหนดอยู่ในสังขารภายในทั้งหลาย แต่เริ่มแรกมาเลย ครั้นกำหนดแล้ว ก็เห็นสังขารภายในเหล่านั้น แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะ (การออกไป) คือมรรค หามีโดยเพียงแต่การเห็นสังขารภายในล้วนๆ เท่านั้นไม่ ต้องเห็นแม้สังขารภายนอกด้วยเหมือนกัน ฉะนั้น เขาจึงเห็นขันธ์ทั้งหลายของผู้อื่นบ้าง เห็นสังขารที่เป็นอนุปาทินนกะทั้งหลายบ้างว่า “เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” โยคีท่านนั้นกำหนดรู้ภายในตามกาลเวลา กำหนดรู้ภายนอกตามกาลเวลา ในเวลากำหนดรู้ภายใน วิปัสสนาของโยคีท่านนั้นผู้กำหนดรู้อยู่อย่างนี้ ก็สืบต่ออยู่กับมรรค โยคีท่านนี้ชื่อว่า**กำหนดภายในแล้วออกจากภายใน (อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตา วุฏฺฐาติ นาม)**

แต่ถ้า วิปัสสนาของโยคีท่านนั้นสืบต่ออยู่กับมรรค ในเวลากำหนดรู้ภายนอก โยคีท่านนี้ ชื่อว่า**กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก (อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ)** แม้ในการกำหนดรู้จากภายนอก แล้วออกจากภายนอกและจากภายใน ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๕] โยคีอีกท่านหนึ่ง (ท่านที่ ๒) กำหนดอยู่ในรูป แต่เริ่มแรกมาเลย ครั้นกำหนดแล้ว ก็เห็นภูตรูปและอุปาทายรูปรวมเป็นกองเดียวกัน แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะ (การออกไป) หามีโดยเพียงแต่การเห็นรูปล้วนเท่านั้นไม่ แม้อรูปก็ต้องเห็นด้วยเหมือนกัน ฉะนั้น โยคีจึงทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วเห็นอรูป คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ที่เกิดขึ้นว่า "นี้เป็นอรูป" โยคีท่านนั้นกำหนดรู้รูปตามกาลเวลา กำหนดรู้อรูปตามกาลเวลา เมื่อโยคีนั้นกำหนดรู้อย่างนี้ วิปัสสนาในการกำหนดรู้รูป ก็สืบต่อกับมรรค โยคีผู้นี้ชื่อว่า**กำหนดรู้ในรูปแล้วออกจากรูป (รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ นาม)**

แต่ถ้า วิปัสสนาของโยคีนั้น สืบต่ออยู่กับมรรค ในเวลากำหนดรู้อรูป โยคีผู้นี้ชื่อว่า**กำหนดรู้ในอรูปแล้วออกจากอรูป (อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ นาม)** แม้ในการกำหนดรู้อรูป แล้วออกจากอรูปก็ดี จากรูปก็ดี ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๖] แต่ในการกำหนดอย่างนี้ว่า "สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับไปเป็นธรรมดา (ยงฺกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ)"[๑] แล้วออกไปโดยอาการอย่างนั้นเช่นกัน โยคีท่านนี้ ชื่อว่า**ออกไปจากขันธ์ทั้ง ๕ พร้อมกัน (เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขนฺเธหิ วุฏฺฐาติ นาม)**

[๗๘๗] โยคีท่านหนึ่งกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง มาแต่แรกเริ่มเลย แต่เพราะเหตุที่วุฏฐานะ หามีโดยเพียงแต่กำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเท่านั้นไม่ ต้องกำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง ด้วยเหมือนกัน ฉะนั้น

---

[๑] วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๖/๒๔, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๙๘/๑๐๙, สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๕

โยคีจึงชื่อว่ากำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อโยคีนั้นปฏิบัติแล้วอย่างนี้ วุฏฐานะก็มีขึ้นในเวลากำหนดรู้โดยความไม่เที่ยง โยคีท่านนี้ชื่อว่า **กำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกจากความไม่เที่ยง (อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา อนิจฺจโต วุฏฺฐาติ นาม)**

แต่ถ้า วุฏฐานะมีแก่โยคีนั้นในเวลากำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โยคีท่านนี้ชื่อว่า**กำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกจากทุกข์ จากอนัตตา (อนิจฺจโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโต อนตฺตโต วุฏฺฐาติ นาม)** แม้ในการกำหนดโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แล้วออกไปจากลักษณะที่เหลือ ก็มีนัยดังนี้

[๗๘๘] อนึ่ง ในการกำหนดและการออกไปนี้ โยคีผู้ใดกำหนดโดยความไม่เที่ยงก็ดี โยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นทุกข์ก็ดี โยคีผู้ใดกำหนดโดยความเป็นอนัตตาก็ดี และในเวลาออกไป ย่อมมีการออกไปจากความไม่เที่ยง (เป็นต้น) แม้ทั้ง ๓ ท่านเป็นผู้มีอธิโมกข์ (ความเชื่อ) มาก จึงได้เฉพาะสัทธินทรีย์ พ้นไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ เป็นสัทธานุสารี ในขณะโสดาปัตติมรรค เป็นสัทธาวิมุต ใน ๗ ฐานะ แต่ถ้า มีการออกไปจากทุกข์ แม้ทั้ง ๓ ท่าน ก็เป็นผู้มีปัสสัทธิมาก จึงได้เฉพาะสมาธินทรีย์ พ้นไปด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ เป็นกายสักขี ในทุกฐานะ แต่ว่า ในชน ๓ ท่านนี้ ท่านผู้ใดมีอรูปฌานเป็นบาท ท่านผู้นั้นเป็นอุภโตภาควิมุต ในอรหัตตผล ขณะนั้น ชนทั้ง ๓ ท่านเหล่านั้นมีการออกไปจากความเป็นอนัตตา แม้ทั้ง ๓ ท่านก็เป็นผู้มีความรู้มาก จึงได้เฉพาะปัญญินทรีย์ พ้นไปด้วยสุญญตวิโมกข์ เป็นธัมมานุสารี ในขณะโสดาปัตติมรรค เป็นทิฏฐิปัตตะใน ๖ ฐานะ เป็นปัญญาวิมุตในอรหัตตผล ด้วยประการฉะนี้

[๗๘๙] บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งของวุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้ พร้อมทั้งญาณก่อนๆ (มีจตุปัฏฐานญาณเป็นต้น) และญาณหลังๆ (มีโคตรภูญาณเป็นต้น) ควรทราบอุปมา ๑๒ ข้อไว้ อุปมา ๑๒ ข้อเหล่านั้นมีหัวข้อเรื่อง ดังนี้ คือ

"ค้างคาว งูเห่า เรือน วัว นางยักษ์ ทารก ความหิว
ความกระหาย ความหนาว ความร้อน ความมืด และยาพิษ"

และควรนำอุปมาเหล่านี้ มาตั้งไว้ในญาณใดญาณหนึ่งตั้งต้นแต่ภยตูปัฏฐานญาณขึ้นมา แต่เมื่อนำอุปมาเหล่านั้นมาในฐานะ (แห่งวุฏฐานคามินีวิปัสสนา) นี้ ญาณทั้งปวงตั้งแต่ภยตูปัฏฐานญาณจนถึงผลญาณ ก็จะปรากฏชัด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ควรนำอุปมาเหล่านั้นมากล่าว ณ ที่นี้ด้วยเหมือนกัน"

[๗๙๐] คำว่า **อุปมาด้วยค้างคาว (วคฺคุลี)** ความว่า เล่ากันว่า ค้างคาวตัวหนึ่งคิดว่า "จักได้ดอกไม้หรือผลไม้บนต้นไม้นี้" จึงแอบซ่อนตัวอยู่บนต้นมะซางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง แล้วเกาะกิ่งหนึ่งอยู่ ไม่พบดอกไม้หรือผลไม้ไรๆ ที่ควรคาบเอาได้บนกิ่งนั้น และไปเกาะกิ่งที่ ๒ กิ่งที่ ๓ กิ่งที่ ๔ กิ่งที่ ๕ ก็ไม่พบ เหมือนอย่างกิ่งที่ ๑ ค้างคาวตัวนั้นจึงคิดว่า "ต้นไม้ต้นนี้ไม่มีผลแน่ๆ อะไรๆ ที่ควรคาบเอาได้บนต้นไม้นี้ก็ไม่มี" จึงทอดอาลัยในต้นไม้นั้น แล้วไต่ขึ้นไปบนกิ่งตรง ชูหัวออกไปทางระหว่างค่าคบ แหงน ขึ้นดูไปข้างบน แล้วโผขึ้นไปในอากาศ ไปแอบอยู่บนต้นไม้ที่มีผลต้นอื่น

ในอุปมานั้น พึงเห็นพระโยคาวจรเป็นเหมือนค้างคาว อุปาทานขันธ์ ๕ ประการเป็นเหมือนต้นมะซางซึ่งมีกิ่ง ๕ กิ่ง การที่โยคีกำหนดอยู่ในขันธ์ ๕ ประการก็เหมือนการที่ค้างคาวแอบอยู่บนต้นมะซางนั้น การที่โยคีกำหนดรู้รูปขันธ์แล้วไม่เห็นอะไรๆ ที่ควรถือเอาได้ในรูปขันธ์นั้นจึงกำหนดรู้ขันธ์อื่นที่เหลือ ก็เหมือนการที่ค้างคาวเกาะกิ่งไม้กิ่งหนึ่งๆ ไม่พบอะไรๆ ที่ควรคาบเอาได้ จึงไปเกาะกิ่งไม้อื่นที่เหลือนอกนั้น ญาณ ๓ ประการมีมุญจิตุกัมยตาญาณเป็นต้น ของโยคีผู้เบื่อหน่ายแล้วด้วยการเห็นลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้นในขันธ์แม้ทั้ง ๕ ประการก็เหมือนการที่ค้างคาวนั้นคิดว่า "ต้นไม้ต้นนี้ไม่มีผลแน่ๆ" แล้วทอดอาลัยในต้นไม้ อนุโลมญาณของพระโยคี ก็เหมือนการที่ค้างคาวนั้นไต่ขึ้นไปเบื้องบนของกิ่งไม้ตรง โคตรภูญาณก็เหมือนการชูหัวออกไปแหงนดูข้างบน (ของค้างคาว) มรรคญาณก็เหมือนการโผขึ้นไปในอากาศ (ของค้างคาว) ผลญาณก็เหมือนการแอบอยู่บนต้นไม้มีผลต้นอื่น

[๗๙๑] **อุปมาด้วยงูเห่า (กณฺหสปฺปุปมา)** ได้กล่าวมาแล้ว ใน (ตอนว่าด้วย) ปฏิสังขาญาณ แต่ในการเปรียบเทียบด้วยอุปมาในที่นี้ มีความแปลกกันดังนี้ คือ

โคตรภูญาณเหมือนการปล่อยงูไป มรรคญาณก็เหมือนการยืนอยู่ของบุรุษผู้ปล่อยงูแล้วมองดูทางที่ตนมาอยู่ ผลญาณก็เหมือนการไปยืนอยู่ในที่ปลอดภัย

[๗๙๒] คำว่า **เรือน (ฆรํ)** ความว่า เรื่องมีว่า เมื่อเจ้าของเรือนบริโภคอาหารในตอนเย็นแล้วก็ขึ้นที่นอน นอนหลับไป เรือนถูกไฟไหม้ เขาตื่นขึ้นเห็นไฟก็กลัว คิดว่า “พึงเป็นการดีแน่ ถ้าเราไม่ถูกไฟไหม้ รีบออกไปเสียก่อน” มองหา ครั้นเห็นทางก็ออกไป รีบไปอยู่ยังที่ปลอดภัย ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดถือขันธ์ ๕ ประการว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” ก็เหมือนการที่เจ้าของเรือน บริโภคอาหารเสร็จแล้วขึ้นที่นอน นอนหลับไป การ (ที่โยคี) ปฏิบัติเป็นสัมมาปฏิบัติแล้วเห็นไตรลักษณ์ เกิดภยตูปัฏฐานญาณ เหมือนกาล (แห่งเจ้าของเรือน) ตื่นขึ้นเห็นไฟแล้วกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณก็เหมือนการมองหาทางออก อนุโลมญาณก็เหมือนการเห็นทาง โคตรภูญาณก็เหมือนการออกไป มรรคญาณก็เหมือนการรีบไป ผลญาณก็เหมือนการยืนอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

[๗๙๓] คำว่า **วัว (โค)** ความว่า เล่ากันว่า ชาวนาผู้หนึ่งนอนหลับอยู่ในตอนกลางคืน วัวทั้งหลายแหกคอกหนีไป ครั้นเวลาเช้ามืด ชาวนาผู้นั้นไปตรวจดูในคอกนั้น รู้ว่าวัวเหล่านั้นหนีไปแล้วจึงตามรอยไปได้พบฝูงวัวของพระราชา มั่นหมายว่า “วัวเหล่านั้นเป็นฝูงวัวของเรา” จึงต้อนกลับมา ครั้นเวลารุ่งแจ้งก็จำได้ว่า “วัวเหล่านี้ ไม่ใช่ฝูงวัวของเรา เป็นฝูงวัวของพระราชา” จึงกล่าวว่า “ตราบใดที่พวกราชบุรุษยังไม่จับเราไว้ว่า ‘ผู้นี้เป็นโจร’ แล้วทำให้ถึงความพินาศ ตราบนั้น เราจักหนีไปเสียก่อน” ตกใจกลัวจึงทิ้งฝูงวัวแล้วรีบหนีไปอยู่ในที่ปลอดภัย ในอุปมานั้น การที่พาลปุถุชนยึดขันธ์ทั้งหลายว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” ก็เหมือนการที่ (ชาวนา) ต้อนฝูงวัวของพระราชามาด้วยสำคัญว่า “เป็นฝูงวัวของเรา” การหมายรู้ขันธ์ทั้งหลายว่า “ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา” โดยไตรลักษณ์ของโยคี ก็เหมือนการที่ (ชาวนา) จำได้ว่า “เป็นฝูงวัวของพระราชา” ในเวลารุ่งแจ้ง ภยตูปัฏฐานญาณก็เหมือนเวลา (ที่ชาวนานั้น) กลัว มุญจิตุกัมยตาญาณก็เหมือนความปรารถนาที่จะทิ้ง (ฝูงวัวของพระราชา) ไป โคตรภูญาณก็เหมือนกิริยาที่ทิ้ง (ฝูงวัวไป) มรรคญาณเหมือนกิริยาที่หนีไป ผลญาณก็เหมือนกิริยาที่หนีไปอยู่ ณ ที่ปลอดภัย

[๗๙๔] คำว่า **ยักษิณี (ยกฺขี)** ความว่า เล่ากันว่า บุรุษผู้หนึ่งอยู่ร่วมสังวาสกับนางยักษ์ ครั้นในตอนกลางคืน นางยักษ์นั้นรู้ว่า “บุรุษนี้หลับแล้ว” จึงไปยังป่าช้าผีดิบ แล้วเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ บุรุษนั้นสงสัยว่า “นางนี้ไปไหน” จึงติดตามไปเห็นนางยักษ์กำลังเคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ ก็รู้ว่านางไม่ใช่มนุษย์ จึงคิดว่า “จักหนีไปก่อนที่มันจะกินเรา” หวาดกลัวรีบหนีไปอยู่ในที่ปลอดภัย ในอุปมานั้น การ **(ที่โยคี)** ยึดถือขันธ์ทั้งหลายว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” ก็เหมือนการ **(ที่บุรุษนั้น)** อยู่ร่วมกับนางยักษ์ การเห็นไตรลักษณ์แล้วรู้ถึงความที่ขันธ์ทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ก็เหมือนการ **(ที่บุรุษนั้น)** เห็นนางยักษ์เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ในป่าช้า แล้วรู้ว่า “นางนี้เป็นนางยักษ์” ภยตูปัฏฐานญาณก็เหมือนเวลา **(ที่บุรุษนั้น)** หวาดกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณก็เหมือนความปรารถนาจะหนีไป โคตรภูญาณก็เหมือนการละทิ้งป่าช้าไป มรรคญาณก็เหมือนการรีบหนีไป ผลญาณก็เหมือนการอยู่ในประเทศที่ไม่มีภัย

[๗๙๕] คำว่า **ทารก (ทารโก)** ความว่า เล่ากันว่า สตรีผู้หนึ่ง เป็นคนหลงรักลูกชาย เธอนั่งอยู่บนปราสาทชั้นบน ได้ยินสียงร้องของทารก ณ ระหว่างถนน คิดว่า “ใครรังแกบุตรของเราเป็นแน่” จึงรีบไปอุ้มเอาบุตรคนอื่นไปด้วยสำคัญว่า “บุตรของตน” ครั้นเธอจำได้ว่า “ทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น” ก็ตกใจกลัว มองดูข้างโน้นข้างนี้ แล้วคิดว่า “ใครๆ อย่าพึงมากล่าวหาเราว่า “นางนี้เป็นคนขโมยเด็ก” จึงวางเด็กลงในระหว่างถนนนั้นแล แล้วรีบขึ้นไปนั่งยังปราสาทตามเดิม ในอุปมานั้น การยึดถือขันธ์ ๕ ประการว่า “เป็นเรา เป็นของเรา” ก็เหมือน **(ที่สตรีนั้น)** อุ้มเอาบุตรของคนอื่นไป ด้วยสำคัญว่าเป็นบุตรของตน การหมายรู้ด้วยอำนาจไตรลักษณ์ว่า “มิใช่เรา มิใช่ของเรา” เหมือนการ **(ที่สตรีนั้น)** จำได้ว่า “ทารกนี้เป็นบุตรของคนอื่น” ภยตูปัฏฐานญาณ ก็เหมือนการตกใจกลัว มุญจิตุกัมยตาญาณก็เหมือนการมองดูข้างโน้นข้างนี้ อนุโลมญาณก็เหมือนการวางทารกลงไว้ในระหว่างถนนนั้นแล โคตรภูญาณก็เหมือนเวลาที่ **(สตรีนั้น)** วาง **(ทารกนั้น)** แล้วยังยืนอยู่ในระหว่างถนน มรรคญาณก็เหมือนการ **(กลับ)** ขึ้นไปบนปราสาท ผลญาณก็เหมือนการขึ้นไปนั่งอยู่

[๗๙๖] ส่วนอุปมา ๖ ข้อเหล่านี้ คือ **ความหิว ความกระหาย ความหนาว ความร้อน ความมืด และยาพิษ (ขุทฺทํ ปิปาสํ สีตุณฺหํ อนฺธการํ วิเสน จ)** ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า ผู้ดำรงอยู่ในวุฏฐานคามินีวิปัสสนาแล้วเป็นผู้น้อมไป โน้มไป และโอนเอียงไป โดยหันหน้ามุ่งเข้าสู่โลกุตตรธรรมแล้ว ความจริง คนที่ถูกความหิวครอบงำ หิวโหยมาก ปรารถนาโภชนะมีรสดี ฉันใด พระโยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกความหิวคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึงปรารถนาโภชนะคือกายคตาสติซึ่งมีรสเป็นอมตะ

และคนผู้มีความกระหาย คอและปากแห้งผาก ปรารถนาน้ำปานะที่มีเครื่องปรุงหลายอย่าง ฉันใด พระโยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกความกระหายคือสังสารวัฏกระทบแล้ว จึงปรารถนาน้ำปานะคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ

อนึ่ง คนผู้สัมผัสกับความหนาวย่อมปรารถนาความอบอุ่น ฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกความหนาวคือยางตัณหาในสังสารวัฏกระทบแล้ว จึงปรารถนาไฟคือ (อริย) มรรคเป็นเครื่องเผากิเลส

และคนผู้ถูกความร้อนกระทบย่อมปรารถนาความเย็น ฉันใด พระโยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกความร้อนคือไฟ ๑๑ กอง ในสังสารวัฏแผดเผาแล้ว จึงปรารถนาพระนิพพานเป็นที่เข้าไปสงบไฟ ๑๑ กอง

อนึ่ง คนผู้อยู่ท่ามกลางความมืดย่อมปรารถนาความสว่าง ฉันใด พระโยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกความมืดคืออวิชชาปกคลุมหุ้มห่อแล้ว จึงปรารถนาการเจริญมรรคซึ่งมีแสงสว่างเกิดด้วยญาณ

และคนที่ถูกยาพิษย่อมปรารถนาเภสัชถอนพิษ ฉันใด พระโยคาวจรท่านนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกยาพิษคือกิเลสแล้ว จึงปรารถนาพระนิพพานซึ่งเป็นโอสถอมตะ เป็นเครื่องกำจัดพิษคือกิเลสเสียได้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงได้กล่าวไว้ข้างต้นว่า "เมื่อพระโยคาวจรผู้นั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ ไม่แล่นไปในภพ ๓

ฯลฯ ในสัตตาวาส ๙ วางเฉย หรือถอยกลับมาตั้งมั่นอยู่ เหมือนหยดน้ำบนใบบัวซึ่งขอบใบงอนิดๆ ฉะนั้น คำทั้งปวงพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วข้างต้นนั่นแล

[๗๙๗] ก็แลด้วยประการดังกล่าวนี้ พระโยคาวจรท่านนี้เป็นผู้มีชื่อว่าเป็นผู้ประพฤติหลีกเร้น ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงไว้ว่า

"บัณฑิตทั้งหลายกล่าวการไม่แสดงตนในภพของภิกษุ
ผู้ประพฤติหลีกเร้น ใช้ที่นั่งอันสงัดนั้นว่า
เป็นความสามัคคี"[๑]

สังขารุเปกขาญาณนี้กำหนดความเป็นผู้หลีกเร้นอยู่โดยเฉพาะของโยคี ด้วยประการฉะนี้ แล้วกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ความแตกต่างขององค์มรรค ความแตกต่างขององค์ฌาน ความแตกต่างของปฏิปทา และความแตกต่างของวิโมกข์แม้ของอริยมรรคต่อไปอีก ความจริง พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า "ฌานที่เป็นบาท กำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์ ขององค์มรรค และขององค์ฌาน"[๒] พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า "ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนากำหนด (ความแตกต่าง)" พระเถระบางพวกก็กล่าวว่า "อัชฌาสัยของบุคคล (ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา) กำหนด" ในวาทะ (ทั้ง ๓) ของพระเถระเหล่านั้น ควรทราบว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาตอนต้นนี้นี่แล กำหนด (ความแตกต่าง) โดยแท้

[๗๙๘] ในการกำหนดความแตกต่างของโพชฌงค์เป็นต้นนั้น มีการกล่าวถึงโดยลำดับดังต่อไปนี้ ความจริง มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านสุกขวิปัสสก โดยกำหนดวิปัสสนาก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ได้สมาบัติมิได้ทำฌานให้เป็นบาทก็ดี มรรคที่ทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วกำหนดรู้ปกิณณกสังขารทั้งหลาย (คือ สังขารอื่นนอกไปจากฌานที่เป็นบาท) แล้วทำให้เกิดขึ้นก็ดี เป็นมรรคเกิดขึ้นในระดับปฐมฌานนั่นเอง ในทุกมรรค มีโพชฌงค์

---

[๑] ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๘๑๗/๖๙๖, ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๕/๑๕๘

[๒] อภิ.สงฺ.อ. (บาลี) -/๓๕๐/๒๘๔-๒๘๕

๗ ประการ มีองค์มรรค ๘ ประการ มีองค์ฌาน ๕ ประการ เพราะว่า วิปัสสนาภาคต้นของ (อริย) มรรคแม้เหล่านั้น เป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง ครั้นถึงความเป็นสังขารุเปกขาในเวลาแห่งวุฏฐานะ (การออกไป คือมรรค) จึงเป็นวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัส (แต่) ในบรรดามรรคที่ทำทุติยฌาน ทำตติยฌาน ทำจตุตถฌานในปัญจกนัยให้เป็นบาทแล้วทำให้เกิดขึ้น ฌานก็มีองค์ ๔ ประการ (ไม่มีวิตกสำหรับทุติยฌาน) มีองค์ ๓ (ไม่มีทั้งวิตกและวิจารสำหรับตติยฌาน) และมีองค์ ๒ (ไม่มีวิตก วิจาร และปีติสำหรับจตุตถฌาน) โดยลำดับ แต่ในทุกมรรค มีองค์มรรคอยู่ ๗ (ไม่มีวิตก คือสัมมาสังกัปปะ) และในมรรคที่ ๔ (ซึ่งมีฌาน ๔ เป็นบาท) มีโพชฌงค์ ๖ ประการ (ไม่มีปีติสัมโพชฌงค์) ความแตกต่างกันนี้มีอยู่ โดยกำหนดด้วยฌานเป็นบาท และโดยกำหนดด้วยวิปัสสนา เพราะว่า วิปัสสนาที่เป็นภาคต้นของมรรคแม้เหล่านั้น ก็ประกอบด้วยโสมนัสบ้าง ประกอบด้วยอุเบกขาบ้าง วุฏฐานคามินีวิปัสสนาประกอบด้วยโสมนัสอย่างเดียว แต่ในมรรคที่ทำปัญจมฌานให้เป็นบาทแล้วบังเกิดขึ้น มีองค์ฌาน ๒ (คือ) อุเบกขาและจิตเตกัคคตา มีโพชฌงค์ ๖ ประการ และมีองค์มรรค ๗ ประการ แม้ความแตกต่างกันนี้มีอยู่โดยกำหนดด้วยฌานเป็นบาท และโดยกำหนดวิปัสสนาทั้ง ๒ ประการ เพราะในนัยนี้ วิปัสสนาภาคต้น เป็นวิปัสสนาประกอบโสมนัส หรือประกอบด้วยอุเบกขาก็มี ส่วนวุฏฐานคามินีประกอบด้วยอุเบกขาอย่างเดียว แม้ในมรรคที่ทำอรูปฌานให้เป็นบาทให้เกิดขึ้นแล้วก็มีนัยนี้เหมือนกัน ด้วยอาการดังกล่าวนี้ โยคีออกจากฌานที่เป็นบาทแล้วกำหนดรู้สังขารทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำสมาบัติที่ออก ณ ที่ใกล้ชิดมรรคซึ่งบังเกิดแล้วให้เหมือนตนเอง ก็เหมือนสีของแผ่นดินที่ทำสีของเหี้ยให้เหมือนสีดิน

[๗๙๙] แต่ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ มีอธิบายว่า มรรคที่ทำให้บังเกิดขึ้นเพราะออกจากสมาบัติใดๆ แล้วกำหนดรู้องค์ธรรมของสมาบัติใดๆ ก็เป็นมรรคเหมือนสมาบัตินั้นๆ นั่นแล อธิบายว่า เป็นเช่นเดียวกับสมาบัติที่กำหนดรู้มาแล้ว แต่ถ้าโยคีกำหนดรู้กามาวจรธรรมทั้งหลาย มรรค (ที่บรรลุ) ก็เป็นอยู่ในระดับปฐมฌานเท่านั้น อนึ่ง พึงทราบวิปัสสนานิยมนี้โดยนัยแห่งวาทะที่พระเถระกล่าวแล้วแม้ในวาทะของพระเถระท่านที่ ๒ นั้น

[๘๐๐] ส่วนในวาทะของพระเถระท่านที่ ๓ มีอธิบายว่า มรรคที่โยคีทำให้บังเกิดขึ้น เพราะทำฌานใดๆ ให้เป็นบาทแล้วกำหนดรู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายใดๆ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนๆ มรรคก็เป็นเหมือนฌานนั้นๆ นั่นแล แต่ความเป็นเหมือนฌานนั้นๆ ปราศจากฌานที่เป็นบาท หรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัธยาศัย (ของตนเอง) อย่างเดียวหามิได้ ความดังกล่าวนี้นั้นพึงแสดงด้วยนันทโกวาทสูตร[๑] เป็นความจริง แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงมีพระดำรัสไว้ดังนี้ว่า

> "ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำนั้น ชนเป็นอันมากไม่มีความสงสัยหรือความเคลือบแคลงเลยว่า "ดวงจันทร์ไม่เต็มดวงหรือเต็มดวงหนอ" แต่ที่แท้ ดวงจันทร์ก็เต็มดวงแล้ว ภิกษุณีเหล่านั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเป็นผู้ใจยินดีต่อธรรมเทศนาของพระนันทกะและมีความดำริเต็มบริบูรณ์แล้ว บรรดาภิกษุณี ๕๐๐ รูปนั้น รูปที่ได้คุณธรรมต่ำที่สุดเป็นโสดาบันมีทางไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า"[๒]

เพราะว่า ในภิกษุณีทั้ง ๕๐๐ รูปนั้น ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งโสดาปัตติผล ภิกษุณีนั้นก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยโสดาปัตติผลโดยแท้ ภิกษุณีใดมีอุปนิสัยแห่งสกทาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งอนาคามี ... มีอุปนิสัยแห่งอรหัตตผล ภิกษุณีนั้นก็เป็นผู้มีความดำริบริบูรณ์ด้วยสกทาคามิผล ... ด้วยอนาคามิผล ... ด้วยอรหัตตผล โดยที่แท้ มรรคที่โยคีทำให้บังเกิดขึ้น เพราะทำฌานใดๆ ให้เป็นบาทแล้วกำหนดรู้องค์ธรรมของฌานทั้งหลายใดๆ ตามสมควรแก่อัธยาศัยของตนๆ ... เมื่อปราศจากฌานที่เป็นบาทหรือปราศจากฌานที่กำหนดรู้เสียแล้ว ก็หาสำเร็จโดยเพียงแต่อัธยาศัยอย่างเดียวหามิได้ และแม้ในวาทะของพระเถระที่ ๓ นี้ ก็พึงทราบวิปัสสนานิยมโดยนัยดังกล่าวแล้ว

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๙๘/๔๕๒-๔๖๙

[๒] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๑๕/๔๖๙

(ในวาทะของพระเถระที่ ๒) เหมือนกัน พึงทราบว่า สังขารุเปกขาญาณ กำหนด (ความแตกต่าง) โพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌานดังกล่าวมานี้ก่อน

[๘๐๑] แต่ถ้า สังขารุเปกขา (ญาณ) นี้เมื่อข่มกิเลสมาแต่เริ่มแรก สามารถข่มได้โดยยาก โดยความขะมักเขม้น ต้องมีการชักจูง (สังขารุเปกขานั้น) ก็มีชื่อว่า ทุกขาปฏิปทา (คือปฏิบัติลำบาก) โดยทางตรงกันข้าม ก็เรียกว่า สุขาปฏิปทา (ปฏิบัติสะดวก) แต่ภายหลังที่ข่มกิเลสได้แล้วค่อยๆ ทำการอบรมวิปัสสนา ทำมรรคให้เกิดขึ้น ชื่อว่าทันธาภิญญา (คือรู้ได้ช้า) โดยตรงกันข้าม ก็เป็นขิปปาภิญญา (คือรู้ได้เร็ว)

ด้วยเหตุนี้ สังขารุเปกขา (ญาณ) นี้ จึงตั้งอยู่ในฐานะเป็นที่มา (อาคมนียฐาน) แล้วให้ชื่อเรียกแก่มรรคของตนๆ เพราะเหตุนั้น มรรคจึงได้ชื่อเป็น ๔ ชื่อ

และปฏิปทานี้นั้น สำหรับภิกษุบางรูป ก็มีต่างๆ กัน สำหรับบางรูปก็เป็นอย่างเดียวกันในมรรคแม้ทั้ง ๔ ประการ แต่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มรรคแม้ทั้ง ๔ ประการ เป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญาอย่างเดียว ของท่านพระธรรมเสนาบดี (สารีบุตร) ก็เหมือนกัน ส่วนของท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ ปฐมมรรค (โสดาปัตติมรรค) เป็นสุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา มรรค ๓ เบื้องบนเป็นทุกขาปฏิปทาทันธาภิญญา อนึ่ง ปฏิปทา เป็นฉันใด อธิบดี (มีฉันทาธิบดีเป็นต้น) ก็เป็นฉันนั้น สำหรับพระภิกษุบางรูป ก็มีต่างๆ กันในมรรค ๔ ประการ แต่สำหรับภิกษุบางรูป แม้ในมรรคทั้ง ๔ ก็มีอธิบดีเดียวเท่านั้น สังขารุเปกขา (ญาณ) กำหนดความแตกต่างของปฏิปทา เหมือนที่กำหนดความแตกต่างของวิโมกข์ ฉะนั้น การที่สังขารุเปกขาญาณกำหนดความแตกต่างนั้นได้กล่าวไว้ข้างต้นเรียบร้อยแล้ว[๒]

---

[๑] ดูตอนว่าด้วยวิโมกข์ ๓ หน้า ๑๑๐๔-๑๑๐๗ ข้างต้น

[๘๐๒] อีกอย่างหนึ่ง ธรรมดามรรคได้ชื่อเรียกด้วยเหตุ ๕ ประการ คือ

๑. โดยกิจของตน (ด้วยสภาวะ)
๒. โดยธรรมเป็นข้าศึก
๓. โดยคุณของตนเอง
๔. โดยอารมณ์
๕. โดยฐานที่มา

เพราะว่า ถ้าสังขารุเปกขาญาณ ออกไปเพราะกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง มรรค (หรือบุคคลผู้ประกอบด้วยมรรค) ก็พ้นพิเศษไปด้วยอนิมิตตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย โดยความเป็นทุกข์ ก็พ้นพิเศษไปด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ ถ้าออกไปเพราะกำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความเป็นอนัตตา ก็พ้นพิเศษไปด้วยสุญญตวิโมกข์ นี้ได้ชื่อ**โดยกิจของตน (สรสโต)**

แต่เพราะเหตุที่มรรคนี้ทำการสลายไปแห่งความเป็นก้อนเป็นกอง ของสังขารทั้งหลาย ด้วยอนิจจานุปัสสนา แล้วละได้ซึ่งนิมิตว่าเที่ยง นิมิตว่ายั่งยืน และนิมิตว่ามั่นคงถาวร ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่าอนิมิตตะ (วิโมกข์) ที่ชื่อว่าอัปปณิหิตะ (วิโมกข์) เพราะละความสำคัญว่าเป็นความสุข ด้วยทุกขานุปัสสนา แล้วทำความตั้งมั่น (ของตัณหา) คือความปรารถนาให้เหือดแห้งไป ชื่อว่าสุญญตะ (วิโมกข์) เพราะละความสำคัญว่ามีอัตตา มีสัตว์ มีบุคคล ด้วยอนัตตานุปัสสนา แล้วเห็นสังขารทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่า นี้ได้ชื่อ**โดยธรรมที่เป็นข้าศึก (ปจฺจนีกโต)**

อนึ่ง มรรคนี้ชื่อว่าสุญญตะ เพราะว่างจากกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ชื่อว่าอนิมิตตะ เพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิตคือรูปเป็นต้น หรือเพราะไม่มีนิมิตทั้งหลายมีนิมิตคือราคะเป็นต้นนั้นแล ชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะไม่มีปณิธิทั้งหลายมีปณิธิคือราคะเป็นต้น นี้ได้ชื่อ**โดยธรรมที่เป็นคุณ (สคุณโต)**

มรรคนี้นั้น ท่านเรียกว่า สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ แม้เพราะเหตุที่ทำพระนิพพานซึ่งว่างเปล่า ไม่มีนิมิต และหาปณิหิตะมิได้ให้เป็นอารมณ์ ดังนี้ก็มี นี้ได้ชื่อ**โดยอารมณ์ (อารมฺมณโต)** ของมรรคนั้น

[๘๐๓] ส่วนอาคมนะ มี ๒ ประการ คือ **(๑)** วิปัสสนาคมนะ **(**ที่มาคือวิปัสสนา**)** **(๒)** มัคคาคมนะ **(**ที่มาคือมรรค**)** ใน ๒ ประการนั้น วิปัสสนาคมนะได้ในมรรค มัคคาคมนะได้ในผล เพราะว่า อนัตตานุปัสสนาชื่อว่าสุญญตา มรรคของสุญญต วิปัสสนาชื่อว่าสุญญตะ อนิจจานุปัสสนาชื่อว่าอนิมิตตะ มรรคของอนิมิตตวิปัสสนา ชื่อว่าอนิมิตตะ แต่ชื่อนี้ไม่พบโดยบรรยายทางพระอภิธรรม พบแต่โดยบรรยาย ทางพระสูตร เพราะในบรรยายทางพระสูตรนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “โคตรภูญาณทำพระนิพพานอันหานิมิตมิได้ให้เป็นอารมณ์ จึงเป็นญาณมีชื่อว่าไม่มี นิมิต แล้วตนเองก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นปฏิปทาที่มา แล้วให้ชื่อ **(**เรียก**)** แก่มรรค ด้วย เหตุนั้น ท่านจึงเรียกมรรคว่าไม่มีนิมิต แต่คำกล่าวที่ว่า “ผลก็มีชื่อว่าไม่มีนิมิตโดยที่มาคือ มรรค” ก็สมควรอยู่เหมือนกัน ทุกขานุปัสสนามีชื่อว่าอัปปณิหิตะ เพราะทำให้ปณิธิ ในสังขารทั้งหลายแห้งไป มรรคของอัปปณิหิตวิปัสสนาชื่อว่าอัปปณิหิตะ ผลของอัปปณิหิต มรรค ก็มีชื่อว่าอัปปณิหิตะ วิปัสสนาให้ชื่อของตนแก่มรรค **(**และ**)** มรรคให้ชื่อแก่ผล อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ นี้ได้ชื่อ**โดยอาคมนะ** สังขารุเปกขา **(**ญาณ**)** นี้ กำหนด ความแตกต่างของวิโมกข์ ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ด้วยประการฉะนี้

สังขารุเปกขาญาณ จบ

ว่าด้วยอนุโลมญาณ

[๘๐๔] เมื่อโยคีนั้นเสพเนืองๆ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มากขึ้น ซึ่งสังขารุเปกขาญาณ นั้นอยู่ ศรัทธาคืออธิโมกข์ ก็เกิดมีกำลังเข้มแข็งขึ้น ความเพียรก็ได้รับประคับประคองดี สติก็มั่นคงดี จิตก็เป็นสมาธิดีขึ้น สังขารุเปกขา **(**ญาณ**)** ก็เกิดแก่กล้ายิ่งขึ้น ครั้นโยคีนั้น เกิดความคิดว่า “มรรค **(**ญาณ**)** จักเกิด ณ บัดนี้แน่” สังขารุเปกขา **(**ญาณ**)** กำหนด รู้สังขารทั้งหลายว่า “ไม่เที่ยง” หรือว่า “เป็นทุกข์” หรือว่า “เป็นอนัตตา” แล้วกลับลง สู่ภวังค์ ในลำดับแห่งภวังค์ มโนทวาราวัชชนจิตก็เกิดขึ้นทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์ ว่า “ไม่เที่ยง” ว่า “เป็นทุกข์” หรือว่า “เป็นอนัตตา” โดยนัยเดียวกับที่สังขารุเปกขาญาณ

ทำมาแล้วนั่นแหละ ในลำดับแห่งกิริยาจิตที่เกิดขึ้น หันเหภวังคจิตไปจากมโนทวาราวัชชนจิตนั้น ชวนจิตดวงที่ ๑ (คือ อนุโลมญาณ ที่ ๑) ซึ่งท่านเรียกว่า **บริกรรม (ปริกมฺมํ)** ก็เกิดขึ้นสืบต่อ ตามติดจิตไม่มีช่องว่าง ทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน ในลำดับนั้น ชวนจิตดวงที่ ๒ (อนุโลมญาณที่ ๒) ซึ่งท่านเรียกว่า **อุปจาระ (อุปจารํ)** ก็เกิดขึ้นทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน แม้ในลำดับต่อจากนั้น ชวนจิตดวงที่ ๓ ซึ่งท่านเรียกว่า **อนุโลม (อนุโลมํ)** (คือ อนุโลมญาณที่ ๓) ก็เกิดขึ้นทำสังขารทั้งหลายให้เป็นอารมณ์อย่างนั้นเหมือนกัน ชื่อ (ที่เรียก) นี้เป็นชื่อเฉพาะของชวนจิต ๓ ดวงเหล่านั้น

แต่จิตทั้ง ๓ ดวงนี้ จะเรียกว่า “อาเสวนะ” บ้าง ว่า “บริกรรม” บ้าง ว่า “อุปจาระ” บ้าง ว่า “อนุโลม” บ้าง โดยไม่แตกต่างกันก็สมควร

ถามว่า เป็นอนุโลมของใคร

ตอบว่า เป็นอนุโลมของญาณทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหน้าและของธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนเบื้องหลัง

เพราะว่า อนุโลมญาณนั้นคล้อยตามวิปัสสนาญาณ ๘ เป็นส่วนเบื้องหน้า เพราะมีกิจเหมือนกัน และคล้อยตามโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการเบื้องบน จริงอยู่ อนุโลมญาณนั้น เพราะเหตุปรารภสังขารทั้งหลายแล้วดำเนินไปโดยลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น จึงคล้อยตามญาณทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ เพราะมีกิจ (กำหนดพิจารณาพระไตรลักษณ์) เหมือนกัน ประหนึ่งจะพูดโดยความว่า “อุทยัพพยญาณ ได้เห็นแล้วซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปของธรรมทั้งหลายที่มีความเกิดและความดับอยู่เป็นปรกตินั่นแลหนอ” และว่า “ภังคานุปัสสนาญาณ ได้เห็นความดับของธรรมทั้งหลายที่มีแต่ความดับอยู่อย่างเดียวแล้วละหนอ” และว่า “สิ่งที่มีแต่ความน่ากลัวแต่อย่างเดียวหนอปรากฏโดยเป็นที่น่ากลัวแก่ภยตูปัฏฐานญาณแล้ว” และว่า “อาทีนวานุปัสสนาญาณ ได้เห็นโทษเลวร้ายในธรรมที่มีแต่โทษเลวร้ายอย่างเดียวแล้วละหนอ” และว่า “นิพพิทาญาณก็เบื่อหน่ายแล้วในธรรมที่น่าเบื่อหน่ายเสียจริงๆ ละหนอ” และว่า “มุญจิตุกัมยตาญาณ

ก็เกิดปรารถนาเพื่อจะพ้นไปเสียจากธรรม ที่ควรจะพ้นไปโดยแท้จริงแล้วละหนอ” และว่า “สิ่งที่ควรพิจารณาทบทวนกำหนดรู้นั่นแลหนอ เราได้พิจารณาทบทวนกำหนดรู้ด้วยปฏิสังขาญาณแล้ว” และว่า “สิ่งที่ควรวางเฉยนั่นแลหนอ เราได้วางเฉยด้วยสังขารุเปกขาญาณแล้ว ละหนอ” อนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการในเบื้องบน เพราะต้องบรรลุด้วยการปฏิบัติ (วิปัสสนาญาณทั้งหลาย) นั้น

อุปมาเหมือนพระราชาผู้ทรงธรรมประทับนั่งในสถานวินิจฉัย ทรงสดับคำวินิจฉัยของท่านมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี (๘ ท่าน) แล้วทรงละการถึงอคติเสีย ทรงวางพระองค์เป็นกลาง มีพระราชดำรัสอำนวยตามว่า “จงเป็นอย่างนั้นเถิด” ชื่อว่าทรงอนุโลมตามคำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์เหล่านั้นด้วย และทรงอนุโลมแก่โบราณราชธรรมด้วย ฉันใด ข้อเปรียบนี้ก็พึงทราบฉันนั้น เพราะว่า อนุโลมญาณ ก็เหมือนพระราชา ญาณทั้ง ๘ ประการ ก็เหมือนมหาอำมาตย์ผู้ว่าคดี ๘ ท่าน โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ก็เหมือนโบราณราชธรรม ในอุปมานั้น พระราชาเมื่อทรงมีพระราชดำรัสว่า “จงเป็นอย่างนั้นเถิด” ชื่อว่าทรงอนุโลมแก่คำวินิจฉัยของมหาอำมาตย์ทั้งหลายผู้ว่าคดีด้วย ทรงอนุโลมแก่ราชธรรมด้วย ฉันใด อนุโลมญาณนี้ก็ฉันนั้น เมื่อเกิดขึ้นปรารภสังขารทั้งหลายโดยไตรลักษณ์มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าอนุโลมแก่ญาณทั้ง ๘ เพราะมีกิจเหมือนกันด้วย และอนุโลมแก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ เบื้องบนด้วย เพราะเหตุนั้นแหละ ท่านจึงเรียกว่า **สัจจานุโลมิกญาณ (สจฺจานุโลมิกญาณํ)** ด้วยประการฉะนี้

อนุโลมญาณ จบ

ว่าด้วยวุฏฐานคามนีวิปัสสนา

[๘๐๕] ก็แลอนุโลมญาณนี้เป็นญาณสุดท้ายของวุฏฐานคามินีวิปัสสนาซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์ แต่ว่า โคตรภูญาณเป็นญาณสุดท้ายของวุฏฐานคามินีวิปัสสนาทั้งหมด

โดยประการทั้งปวง เพื่อไม่หลงสับสนในวุฏฐานคามินีวิปัสสนา (ที่กล่าวมา) นั้นนั่นแล ณ บัดนี้ ควรทราบการเปรียบเทียบทางพระสูตรไว้ ดังต่อไปนี้

ข้อนี้เป็นอย่างไร คือ วุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสเรียกไว้**ในสฬายตนวิภังคสูตร (สฬายตนวิภงฺคสุตฺเต)**[๑] ว่า "**อตัมมยตา** (ความไม่มีตัณหาเกิดขึ้นจากโลกิยสังขาร)" ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัยพึ่งพิง อตัมมยตา (หมายถึง วุฏฐานคามินีวิปัสสนา) แล้ว จงละ จงก้าวล่วงอุเบกขาที่เป็นประเภทเดียวกันอาศัยอารมณ์เดียวกันนี้เสีย

ตรัสเรียกไว้ใน **อลคัททูปมสูตร (อลคทฺทูปมสุตฺเต)**[๒] ว่า **นิพพิทา** ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตจึงหลุดพ้นไป"

ตรัสเรียกไว้ใน**สุสิมสูตร (สุสิมสุตฺเต)**[๓] ว่า **ธัมมฐิติญาณ (ธมฺมฏฺฐิติญาณํ)** ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า " สุสิมะ ธัมมฐิติญาณเกิดก่อน นิพพานญาณเกิดภายหลัง"[๓]

ตรัสเรียกไว้ใน**โปฏฐปาทสูตร (โปฏฺฐปาทสุตฺเต)** ว่า **สัญญัคคะ** ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "โปฏฐปาทะ สัญญาแลเกิดก่อน ญาณเกิดภายหลัง"[๔]

พระสารีบุตรเถระเรียกไว้ใน**ทสุตตรสูตร (ทสุตฺตรสุตฺเต)** ว่า **ปาริสุทธิปธานิยังคะ (ปาริสุทฺธิปธานิยงฺคํ) (องค์เป็นที่ตั้งแห่งความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์** ด้วยคำอย่างนี้ว่า "องค์ความเพียรเพื่อความบริสุทธิ์ คือปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ"[๕]

กล่าวไว้**ในปฏิสัมภิทามรรค (ปฏิสมฺภิทามคฺเค)** โดยชื่อ ๓ ชื่อ อย่างนี้ว่า "ธรรมเหล่านี้ คือ **มุญจิตุกัมยตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ สังขารุเปกขาญาณ** มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น"[๖]

---

[๑] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๑๐/๓๗๗

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒

[๓] สํ.นิ. (ไทย) ๑๖/๗๐/๑๔๘

[๔] ที.สี. (ไทย) ๙/๔๑๖/๑๘๑

[๕] ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๙/๔๑๙

[๖] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๔๘

ตรัสไว้ใน**คัมภีร์ปัฏฐาน (ปฏฺฐาเน)** โดยชื่อ ๓ ชื่อ ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า "อนุโลม **(ญาณ)** เป็นปัจจัยแก่โคตรภู **(ญาณ)** อนุโลมเป็นปัจจัยแก่โวทาน"[๑]

ท่านพระสารีบุตรเรียกไว้ใน**รถวินีตสูตร (รถวินีตสุตฺเต)** ว่า **"ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** ด้วยคำอย่างนี้ว่า "อาวุโส แต่ท่านประพฤติพรหมจรรย์ในพระผู้มีพระภาค เพื่อความหมดจดแห่งญาณที่รู้เห็นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทางหรือ"[๒]

วุฏฐานคามินีวิปัสสนาใด สงบ บริสุทธิ์ พระมหาฤาษี
ตรัสประกาศไว้โดยชื่อหลายชื่อดังกล่าวมานี้

ท่านผู้มีชาติบัณฑิต ผู้ปรารถนาเพื่อจะออกไป
จากทะเลตมคือสังสารทุกข์ซึ่งมีภัยใหญ่หลวง พึงทำ
ความเพียรเนืองๆ ในวุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้นแล

ปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อว่าปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๘/๒๖๕

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๘

๒๒. ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ว่าด้วยมรรคญาณที่ ๑

[๘๐๖] ต่อจากอนุโลมญาณนี้ไป ก็เป็นโคตรภูญาณ โคตรภูญาณนั้นไม่นับเป็นปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (และ) ไม่นับเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในฐานะหันมาสู่มรรค เป็นอัพโพหาริก (คือจะกล่าวว่าอยู่ในวิสุทธิฝ่ายใดมิได้) อยู่ในระหว่างกลางนั้นเอง แต่ถึงการนับว่า วิปัสสนา เพราะตกอยู่ในกระแสของวิปัสสนา ส่วนญาณในมรรค ๔ ประการเหล่านี้ คือ

๑. โสดาปัตติมรรค
๒. สกทาคามิมรรค
๓. อนาคามิมรรค
๔. อรหัตตมรรค

ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ

ในมรรคทั้ง ๔ นั้น ขึ้นชื่อว่ากิจอะไรอื่นที่โยคีผู้มีความปรารถนาจะยังมรรคญาณที่ ๑ ให้ถึงพร้อม จะต้องทำหามีไม่ เพราะว่า กิจใดซึ่งเป็นกิจที่โยคีท่านนี้จะต้องทำ เมื่อท่านทำวิปัสสนาซึ่งมีอนุโลมญาณเป็นญาณสุดท้ายให้เกิดขึ้น ก็ได้ทำกิจนั้นเรียบร้อยแล้ว แต่สำหรับท่านผู้มีอนุโลมญาณเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว เมื่ออนุโลมญาณทั้ง ๓ (หรือ ๒) เหล่านั้น ได้ทำลายความมืด (คือกิเลส) ชนิดหนาๆ ที่ปิดบังสัจจะอยู่ให้อันตรธานไปตามสมควรแก่กำลังของตนๆ แล้ว จิตของโยคีท่านนั้นก็ไม่แล่นไป ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมไป ไม่ข้อง ไม่ติด ไม่เกาะในสังขารทั้งปวง แต่ว่าถอยกลับ งอกลับ วกกลับ เหมือนหยาดน้ำกลอกกลิ้งกลับจากใบบัว อารมณ์คือนิมิต (คือ สังขาร) ทั้งปวงก็ดี อารมณ์คือความเป็นไป (ของสังขาร) ทั้งปวงก็ดี ยังปรากฏ โดยเป็นปลิโพธ (คือสิ่งขัดขวาง) ในทันที เมื่ออารมณ์คือนิมิตและความเป็นไปทุกประการ ปรากฏโดยเป็นปลิโพธ ณ ตอนท้ายสุดแห่งอาเสวนะ (๓ หรือ ๒ ครั้ง) ของอนุโลมญาณนั้น **โคตรภูญาณ**ที่เป็นญาณถึงยอด เป็นที่สุดของวิปัสสนาก็เกิดขึ้น ทำนิโรธคือพระนิพพานอันปราศจากสังขาร ไม่มีนิมิต ไม่มีความเป็นไปให้เป็นอารมณ์ ข้ามพ้น

โคตรปุถุชน พ้นการเรียกว่าปุถุชน พ้นภูมิปุถุชน ก้าวลงสู่โคตรพระอริยะ สู่การเรียกขานว่าพระอริยะ สู่ภูมิของพระอริยะ ซึ่งเป็นการรำพึงถึงครั้งแรก คำนึงถึงเป็นครั้งแรก คิดคำนึงถึงเป็นครั้งแรก ในอารมณ์คือพระนิพพาน ทำให้สำเร็จความเป็นปัจจัยของมรรคโดยอาการ ๖ ประการ คือ อนันตรปัจจัย สมนันตรปัจจัย อาเสวนปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย วิคตปัจจัย ไม่หวนกลับมาอีก

ซึ่งท่านกล่าวระบุถึงว่า

"ปัญญาในการหวนกลับด้วยการออกจากสังขารภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณเป็นอย่างไร คือเรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขารทั้งหลาย) เรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำความเป็นไป (ของสังขาร) ฯลฯ เพราะครอบงำความคับแค้นใจ เรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำนิมิตคือสังขารภายนอก เรียกว่า โคตรภู เพราะแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (ของสังขาร) เรียกว่า โคตรภู เพราะแล่นไปสู่ความไม่เป็นไป ฯลฯ สู่ความไม่คับแค้นใจ ... สู่นิโรธ ... สู่พระนิพพาน เรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น แล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น (คือพระนิพพาน)"[๑] พึงขยายคำทั้งปวงให้พิสดารโดยนัยดังกล่าวมานี้

[๘๐๗] ในการนั้น มีอุปมาแสดงถึงอาการที่อนุโลมญาณและโคตรภูญาณ แม้ดำเนินไปในวิถีเดียวกัน โดยอาวัชชนะเดียวกัน แต่ดำเนินไปในอารมณ์ต่างๆ กัน ดังนี้ เหมือนหนึ่งว่า บุรุษผู้ (อยู่ฝั่งข้างนี้) ปรารถนาจะกระโดดข้ามคูน้ำกว้างใหญ่แล้วไปยืนอยู่ ณ ฝั่งฟากโน้น จึงวิ่งมาโดยเร็ว แล้วยึดเส้นเชือกที่ผูกห้อยย้อยอยู่กับกิ่งของต้นไม้ หรือจับไม้ค้ำยัน ณ ฝั่งข้างนี้ของคูน้ำแล้วโดดขึ้น มีกายโน้มเอียงโอนไปยังฝั่งโน้น ถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้น จึงละเส้นเชือกหรือไม้ค้ำยันนั้นซวนเซไปตกที่ฝั่งโน้น แล้วจึงค่อยๆ ทรงตัวยืนอยู่ ฉันใด แม้พระโยคาวจรท่านนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีความปรารถนาจะดำรงอยู่ในพระนิพพานซึ่งเป็นฝั่งโน้นของภพ (๓) กำเนิด (๔) คติ (๕) ฐิติ (๗) และนิวาส (๙) จึงวิ่งมาโดยเร็วด้วยญาณมีอุทยัพพยานุปัสสนาญาณ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๔-๙๕

เป็นต้น แล้วเหนี่ยวเส้นเชือกคือรูปที่ผูกห้อยไว้กับกิ่งของต้นไม้คืออัตภาพ หรือว่ายึดไม้ค้ำยันคือขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยการรำพึงของอนุโลมญาณว่า "ไม่เที่ยง" ว่า "เป็นทุกข์" หรือว่า "เป็นอนัตตา" ยังไม่ละเส้นเชือกคือรูป หรือไม้ค้ำยันคือเวทนาเป็นต้นนั้นก่อน โลดขึ้นด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๑ (บริกรรม) แล้วเป็นผู้มีจิตโน้มเอียงโอนไปสู่พระนิพพาน ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๒ (อุปจาระ) ดุจบุรุษผู้มีกายโน้มเอียงโอนไปยังฝั่งโน้น (ของคูน้ำ) เป็นผู้อยู่ใกล้พระนิพพานที่ตนจะพึงถึง ณ บัดนี้ ด้วยอนุโลมจิตดวงที่ ๓ ดุจบุรุษผู้ (โดด) ถึงส่วนเบื้องบนของฝั่งโน้น แล้วละอารมณ์คือสังขาร (รูปหรือเวทนาเป็นต้น) นั้น ด้วยความดับของ (อนุโลม) จิตนั้น แล้วตกลงไปในพระนิพพานที่ปราศจากสังขารซึ่งเป็นดุจฝั่งข้างโน้น ด้วยโคตรภูจิต (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) แต่เพราะเหตุที่ยังไม่ได้อาเสวนะ (ความคุ้นเคย) ในอารมณ์คือพระนิพพานเพียงครั้งเดียว จึงยังหวั่นไหว ไม่ตั้งมั่นอยู่ด้วยดีก่อน เหมือนบุรุษ (โดดข้ามคูน้ำ) ผู้นั้นยังซวนเซอยู่ฉะนั้น จากนั้นก็ดำรงอยู่ด้วยมรรคญาณ ด้วยประการฉะนี้

[๘๐๘] ในญาณทั้ง ๒ ประการนั้น อนุโลมญาณสามารถกำจัดความมืดคือกิเลสที่ปิดบังสัจจะออกไปได้ (แต่) ไม่อาจทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้ ส่วนโคตรภูญาณสามารถทำพระนิพพานนั้นแลให้เป็นอารมณ์ได้ แต่ไม่สามารถกำจัดความมืดมิดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะไว้ออกไปได้ ในการทำกิจของอนุโลมญาณและโคตรภูญาณนั้น มีอุปมาดังนี้ สมมุติว่า คนมีตาดีผู้หนึ่ง คิดว่า "จักรู้ฤกษ์ร่วมของดาวนักษัตร" จึงออกมาในเวลากลางคืน แล้วแหงนหน้าขึ้นไปดูดวงจันทร์ ดวงจันทร์ก็ไม่ปรากฏ เพราะดวงจันทร์นั้นถูกหมู่เมฆบังไว้ ทันใดนั้น ก็มีลมระลอกหนึ่งตั้งขึ้นพัดพาเอาหมู่เมฆหนาๆ ออกไป ลมอีกระลอกหนึ่ง ตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆชนิดกลางๆ ออกไป ลมอีกระลอกหนึ่งตั้งขึ้นแล้วพัดพาเอาหมู่เมฆบางๆ ออกไป แต่นั้น ครั้นท้องฟ้าปราศจากเมฆ บุรุษนั้นก็เห็นดวงจันทร์ แล้วรู้ฤกษ์ร่วมของดาวนักษัตรได้

ในอุปมานั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหนา อย่างกลาง อย่างละเอียด ที่ปิดบังสัจจะไว้ ก็เหมือนเมฆทั้ง ๓ ชนิด อนุโลมจิต ๓ ดวง ก็เหมือนลม ๓ ระลอก โคตรภูญาณก็เหมือนคนตาดี พระนิพพานก็เหมือนดวงจันทร์ การกำจัดความมืด (คือกิเลส)

ที่ปิดบัง (อริย) สัจจะออกไป ของอนุโลมจิตดวงหนึ่งๆ ก็เหมือนการพัดพาเอาหมู่เมฆ (๓ ชนิด) ออกไปโดยลำดับของลมระลอกหนึ่งๆ เมื่อปราศจากความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะแล้ว โคตรภูญาณก็เห็นพระนิพพานอันบริสุทธิ์ ก็เหมือนเมื่อท้องฟ้าปราศจากหมู่เมฆแล้ว บุรุษผู้นั้นก็เห็นดวงจันทร์อันผ่องใส

จริงอยู่ อนุโลมจิตทั้งหลายสามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริย) สัจจะได้แต่อย่างเดียว ไม่สามารถจะเห็นพระนิพพานได้ เหมือนลม ๓ ระลอก สามารถพัดพาเอาหมู่เมฆทั้งหลายที่บังดวงจันทร์ไว้ออกไปได้แต่อย่างเดียว ไม่สามารถเห็นดวงจันทร์ได้ฉะนั้น โคตรภูญาณสามารถเห็นพระนิพพานได้อย่างเดียว ไม่สามารถจะกำจัดความมืดคือกิเลสได้ เหมือนบุรุษนั้นสามารถเห็นดวงจันทร์ได้อย่างเดียว ไม่สามารถพัดพาหมู่เมฆออกไปได้ฉะนั้น และด้วยเหตุนั้นแล ท่านจึงกล่าวว่า โคตรภูญาณ นี้เป็นอาวัชชนะของมรรค (คือหันมาสู่มรรค) จริงอยู่ โคตรภูญาณนั้น แม้ไม่หันมา (แต่) ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งการหันมา คล้ายกับว่าให้สัญญา (นัดหมาย) แก่มรรคว่า "ท่านจงบังเกิดขึ้นอย่างนี้" แล้ว (ตัวเอง) ก็ดับไป ทั้งมรรคเองก็ไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณนั้นให้ไว้ บังเกิดขึ้นติดตาม (โคตรภู) ญาณนั้นโดยสืบเนื่องไม่มีระหว่างคั่น ทั้งเจาะทะลุ ทั้งทุบทำลายกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ที่ไม่เคยเจาะทะลุ ไม่เคยทุบทำลายมาก่อน

[๘๐๙] ในการเจาะทะลุทุบทำลายนั้น มีอุปมาดังนี้ เล่าสืบกันมาว่า นักยิงธนูผู้หนึ่ง สั่งให้เขาตั้งแผ่นกระดาน (แก่นไม้สน) ซ้อนกัน ๑๐๐ แผ่นไว้ในประเทศห่างออกไปประมาณ ๘ อุสภะ แล้วเอาผ้าพันปิดหน้าตนเอง (ขึ้นสาย) ประทับลูกธนูไว้ (กับสาย) ยืนอยู่บนจักรยนต์ บุรุษอีกผู้หนึ่งหมุนจักรยนต์ไป เมื่อใด แผ่นกระดานอยู่ตรงหน้าของนักยิงธนู เมื่อนั้น บุรุษผู้หมุนจักรยนต์ ก็ให้สัญญาด้วยการเคาะไม้ ณ ที่นั้น นักยิงธนูก็ไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูไปเจาะทะลุกระดาน ๑๐๐ แผ่นทันที ในอุปมานั้น โคตรภูญาณก็เหมือนสัญญาเคาะไม้ มรรคญาณก็เหมือนนักยิงธนู การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณให้ไว้ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ เจาะทะลุทุบทำลายกองโลภะ โทสะ และโมหะที่ไม่เคยเจาะทะลุมาก่อน ไม่เคยทุบทำลาย

มาก่อน ก็เหมือนนักยิงธนู ไม่ละสัญญาเคาะไม้ ยิงลูกธนูเจาะทะลุแผ่นกระดาน ๑๐๐ แผ่นในทันที

[๘๑๐] อนึ่ง (โสดาปัตติ) มรรคนี้ มิใช่แต่ทำการเจาะทะลุกองกิเลสทั้งหลายมีกองโลภะเป็นต้นอย่างเดียวเท่านั้น แต่ทำมหาสมุทรคือความทุกข์ในสังสารวัฏซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดและเบื้องต้นให้เหือดแห้งไปด้วย ปิดประตูอบายทั้งปวง ทำให้เป็นผู้มีอริยทรัพย์ ๗ ประการอยู่พร้อมพรั่ง สลัดทิ้งมิจฉามรรค ๘ ประการเสียได้ ทำเวรและภัยทุกประการให้สงบลง นำ (โยคี) เข้าถึงความเป็นบุตรผู้เกิดแต่พระอุระของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดำเนินไปเพื่อได้อานิสงส์อื่น ๆ อีกหลายร้อยอย่าง ด้วยประการดังกล่าวมานี้ ญาณที่สัมปยุตด้วยโสดาปัตติมรรคซึ่งให้อานิสงส์หลายประการ คือญาณในโสดาปัตติมรรค ฉะนี้แล

มรรคญาณ ที่ ๑ จบ

ว่าด้วยโสดาบันบุคคล

[๘๑๑] อนึ่ง ในลำดับแห่ง (ปฐมมรรค) ญาณนี้ ผลจิต ๒ ดวงหรือ ๓ ดวง ซึ่งเป็นวิบากของโสดาปัตติมรรคจิตนั้นเองก็เกิดขึ้น ความจริง (วิปากจิตของโสดาปัตติ-มรรคจิตนี้) พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ว่า "นักปราชญ์ทั้งหลายเรียกกันว่า อานันตริก-สมาธิ (คือมรรคสมาธิซึ่งให้อริยผลในทันที)"[๑] และตรัสไว้ว่า "(เพราะอินทรีย์ ๕ เหล่านี้อ่อน) บุคคลผู้นั้นจึงบรรลุอานันตริกสมาธิ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายช้า"[๒] เป็นต้น เพราะโลกุตตรกุศลทั้งหลายมีวิบาก (สืบเนื่องอยู่) ในลำดับโดยแน่นอน แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "ผลจิต ๑ ดวง ๒ ดวง ๓ ดวงหรือ ๔ ดวง (เกิดขึ้น)" คำนั้นไม่ควรยึดถือ

---

[๑] ดูเทียบ ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๕/๑๐

[๒] ดูเทียบ องฺ.จตุกฺก. (ไทย) ๒๑/๑๖๒/๒๒๗

เพราะว่า โคตรภูญาณเกิดขึ้นในตอนสุดท้ายแห่งอาเสวนะของอนุโลมญาณ เพราะเหตุนั้น โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุดโดยประการทั้งปวง ต้องมีอนุโลมจิต ๒ ดวง เพราะว่าอนุโลมจิตดวงหนึ่งยังไม่ได้อาเสวนปัจจัย และอาวัชชวนวิถีหนึ่งก็มีชวนจิต ๗ ดวง เป็นอย่างมาก เพราะเหตุนั้น โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๒ (คือ อุปจาระและอนุโลม) ชวนจิตที่ ๓ ของโยคีท่านนั้น เป็นโคตรภู ชวนจิตที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ขณะ โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๓ (คือ บริกรรม อุปจาร อนุโลม) ชวนจิตที่ ๔ ของโยคีท่านนั้น เป็นโคตรภู ชวนจิตที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ขณะ เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวไว้ (ข้างต้น) ว่า "ผลจิต ๒ ดวงหรือ ๓ ดวง ... ก็เกิดขึ้น"

ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า "โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต ๔ ชวนจิตที่ ๕ ของโยคีท่านนั้น เป็นโคตรภู ชวนจิตที่ ๖ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๑ ขณะ" แต่คำของอาจารย์บางพวกนั้น ไม่ควรเชื่อถือเป็นสาระ เพราะท่านห้ามไว้แล้วว่า ชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอัปปนา ไม่เกินไปกว่านั้น เพราะใกล้ภวังค์แล้ว"

[๘๑๒] แต่ว่า โยคีท่านนี้ก็เป็นพระอริยะบุคคลที่ ๒ ชื่อว่า**พระโสดาบัน (โสตาปนฺโน)** ด้วยคำกล่าวมีประมาณเท่านี้ แม้ท่านจะเป็นผู้ประมาทอยู่มาก จะต้องเร่ร่อนท่องเที่ยวไป ใน (โลก) เทวดาทั้งหลาย และใน(โลก)มนุษย์ทั้งหลาย เพียง ๗ ครั้ง (๗ ชาติ) แล้วจะเป็นผู้สามารถทำที่สุดทุกข์ได้ แต่ในขณะสุดท้ายของ (โสดาปัตติ) ผลจิต จิตของพระโสดาบันนั้นก็กลับลงสู่ภวังค์ แต่นั้น มโนทวาราวัชชนจิตก็ตัดภวังค์เกิดขึ้น เพื่อต้องการสำรวจดูมรรค ครั้นมโนทวาราวัชชนจิตนั้นดับแล้ว ชวนจิตในการกลับไปสำรวจดูมรรค ๗ ชวนะ ก็เกิดขึ้นโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้ แล้วกลับลงสู่ภวังค์อีก แล้วชวนะทั้งหลายมี(มโนทวาร) อาวัชชนะเป็นต้นก็เกิดขึ้น เพื่อย้อนกลับไปสำรวจดูผลเป็นต้น ตามนัย (กล่าวแล้ว ในการสำรวจดูมรรค) นั้นนั่นแล ซึ่งพระอริยบุคคลท่านนี้จะสำรวจทบทวนดูมรรค ๑ สำรวจทบทวนดูผล ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้ว ๑ สำรวจทบทวนดูกิเลสที่ยังเหลืออยู่ ๑ สำรวจทบทวนพระนิพพาน ๑ ด้วยความเกิดขึ้น

เพราะว่า พระอริยบุคคลท่านนั้น สำรวจทบทวนดูมรรคว่า "ข้าพเจ้ามาด้วยมรรคนี้แน่แล้ว" จากนั้นก็สำรวจทบทวนดูผลว่า "อานิสงส์ดังนี้ข้าพเจ้าได้รับแล้ว" จากนั้นก็สำรวจทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้วว่า "กิเลสเหล่านี้เราละได้แล้ว" จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ต้องฆ่าด้วยมรรค ๓ ประการเบื้องบนว่า "กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ ของเรายังเหลืออยู่" และในที่สุด ก็สำรวจทบทวนดูอมตนิพพานว่า "ธรรมนี้เราแทงตลอดโดยอารมณ์แล้ว" พระโสดาบันอริยสาวกมีปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวน) ๕ ประการด้วยประการดังกล่าวนี้ ด้วยว่า พระโสดาบันมีปัจจเวกขณะ ๕ ประการ ฉันใด แม้พระสกทาคามีและพระอนาคามีทั้งหลาย ก็มีปัจจเวกขณะ ๕ ประการ ฉันนั้น แต่ของพระอรหันต์ไม่มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่เหลือ (เพราะท่านละกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว) นามว่าปัจจเวกขณะ (การสำรวจทบทวน) รวมทั้งหมดจึงมี ๑๙ ประการด้วยประการฉะนี้[๑]

และนี้เป็นการกำหนดอย่างสูงเลยทีเดียว ความจริง แม้พระเสขะทั้งหลายก็มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่ละได้แล้วและกิเลสที่ยังเหลืออยู่บ้าง ไม่มีการสำรวจทบทวนดูบ้าง เพราะไม่มีการสำรวจทบทวนดูนั่นเอง เจ้าศากยมหานามะ (ซึ่งเป็นพระสกทาคามีจึงกราบทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า "ยังมีธรรมชื่ออะไรอยู่อีกหรือที่หม่อมฉันมิได้ละแล้วภายในตน ซึ่งเป็นเหตุให้สิ่งที่เรียกว่าโลภธรรมทั้งหลายครอบงำจิตของหม่อมฉันอยู่ในกาลบางคราว"[๒] ควรทราบความทั้งหมด (ในพระสูตร) โดยพิสดารโดยนัยดังกล่าวมานี้

ว่าด้วยมรรคญาณที่ ๒

[๘๑๓] อนึ่ง พระโสดาบันอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดู (ด้วยปัจจเวกขณญาณ) โดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยอื่น (ต่อมา) ทำความเพียรเพื่อบรรลุภูมิที่ ๒ (สกทาคามิมรรคญาณ) เพื่อความเบาบาง

---

[๑] ปัจจเวกขณญาณ ของพระโสดาบัน ๕ ของพระสกทาคามี ๕ ของพระอนาคามี ๕ ของพระอรหันต์ ๔ รวมเป็น ๑๙ ปัจจเวกขณะ

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๗๕/๑๗๗

แห่งกามราคะและพยาบาท **(อย่างหยาบ)** ท่านชุมนุมอินทรีย์ **(๕)** พละ **(๕)** และโพชฌงค์ **(๗)** ให้เสมอกัน แล้วบดขยี้สังขารซึ่งจำแนกเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั้นนั่นแหละ ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อพระอริยสาวกนั้นปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอาวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล **สกทาคามิมรรค (สกทาคามิมคฺโค)** ก็เกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ ญาณที่สัมปยุตด้วยสกทาคามิมรรคนั้น ชื่อว่า**ญาณในสกทาคามิมรรค (สกทาคามิมคฺเค ญาณํ)** ฉะนี้แล

ญาณที่ ๒ จบ

ว่าด้วยมรรคญาณที่ ๓

[๘๑๔] ในลำดับแห่งญาณแม้นี้ ก็ควรทราบผลจิต (สกทาคามิผลจิต) ทั้งหลาย **(ก็เกิดขึ้นแม้ในลำดับของญาณนี้)** โดยนัยดังกล่าวไว้แล้ว และด้วยอาการเพียงนี้ พระอริยสาวกท่านนี้ ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๔ ชื่อว่า**พระสกทาคามี (สกทาคามี)** เป็นผู้ที่จะกลับมายังโลกนี้ **(ด้วยการถือปฏิสนธิ)** เพียงครั้งเดียวเท่านั้น แล้วสามารถทำที่สุดทุกข์ได้ การสำรวจทบทวนดู **(ด้วยปัจจเวกขณะ)** ต่อแต่นี้ไป ก็มีนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน

อนึ่ง พระสกทาคามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำความเพียรเพื่อบรรลุภูมิที่ ๓ เพื่อละ **(สังโยชน์ส่วนล่างอีก ๒ คือ)** กามราคะและพยาบาทไม่ให้มีส่วนเหลือ พระอริยสาวกนั้นจึงชุมนุมอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ทำให้สม่ำเสมอกัน แล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแล ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ **(อีกครั้ง)** เมื่อพระอริยสาวกนั้นปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว

ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอาวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยดังกล่าวแล้วนั่นแล **อนาคามิมรรค (อนาคามิมคฺโค)** ก็เกิดขึ้นในลำดับโคตรภูญาณ ญาณที่สัมปยุตด้วยอนาคามิมรรคนั้น ชื่อว่า**ญาณในอนาคามิมรรค (อนาคามิมคฺเค ญาณํ)** ฉะนี้แล

ญาณที่ ๓ จบ

ว่าด้วยมรรคญาณที่ ๔

[๘๑๕] แม้ในลำดับของ (อนาคามิมรรค) ญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิตทั้งหลายโดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน และด้วยอาการดังกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๖ ชื่อว่า**พระอนาคามี** เป็นผู้เกิดผุดขึ้น ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น มีอันไม่กลับมาเป็นธรรมดา คือไม่มายังโลกนี้ด้วยการถือปฏิสนธิอีกต่อไป ปัจจเวกขณะ (คือการสำรวจทบทวนดู) ต่อแต่นั้น ก็มีนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล

อนึ่ง พระอนาคามีอริยสาวกนั้น ครั้นสำรวจทบทวนดูโดยอาการดังกล่าวแล้ว ยังนั่งอยู่ ณ อาสนะนั้นนั่นเอง หรือในสมัยต่อมา ทำความเพียรเพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา โดยไม่เหลือเลย พระอริยสาวกนั้นจึงชุมนุมอินทรีย์ พละ และโพชฌงค์ ทำให้สม่ำเสมอกัน แล้วบดขยี้สังขารนั้นนั่นแหละ ด้วยญาณกำหนดรู้ว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" ทบทวนไปมา หยั่งลงสู่วิถีของวิปัสสนาญาณ เมื่อท่านอริยสาวกนั้นปฏิบัติโดยอาการอย่างนี้แล้ว ครั้นอนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นโดยอาวัชชนะเดียวกัน ในตอนท้ายของสังขารุเปกขาญาณ โดยนัยดังกล่าวมาแล้วนั่นแล **อรหัตตมรรค (อรหตฺตมคฺโค)** ก็เกิดขึ้นในลำดับแห่งโคตรภูญาณ ญาณที่สัมปยุตด้วยอรหัตตมรรคนั้น ชื่อว่า**ญาณในอรหัตตมรรค (อรหตฺตมคฺเค ญาณํ)** ฉะนี้แล

ญาณที่ ๔ จบ

ว่าด้วยอรหันตบุคคล

[๘๑๖] ในลำดับของญาณนี้ ก็ควรทราบผลจิตทั้งหลาย โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน และด้วยอาการเช่นกล่าวมานี้ พระอริยสาวกท่านนี้ก็เป็นพระอริยบุคคลที่ ๘ ชื่อว่า**พระอรหันต์ (อรหา)** เป็นพระมหาขีณาสพ ผู้ทรงร่างกายนี้เป็นวาระสุดท้าย เป็นผู้ปลงภาระได้แล้ว เป็นผู้บรรลุถึงประโยชน์ของตนเองโดยลำดับแล้ว เป็นผู้หมดสิ้นสังโยชน์ในภพแล้ว เป็นผู้พ้นพิเศษด้วยความรู้โดยชอบแล้ว เป็นทักขิไณยบุคคลชั้นสุดยอดของ (มนุษย์) โลก รวมทั้งเทวโลก

คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า "ส่วนญาณในมรรค ๔ ประการเหล่านี้ คือ

๑. โสดาปัตติมรรค
๒. สกทาคามิมรรค
๓. อนาคามิมรรค
๔. อรหัตตมรรค

ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ" คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้หมายถึงญาณ ๔ ประการเหล่านี้ ซึ่งโยคีพึงบรรลุได้โดยลำดับนี้ ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยโพธิปักขิยธรรม

[๘๑๗] ณ บัดนี้ เพื่อทราบโดยแจ่มแจ้งถึงอานุภาพของญาณ ๔ ประการ คือ ญาณทัสสนวิสุทธิ นี้นั่นเอง

(ท่านจึงกล่าวไว้ว่า)

"โยคีควรทราบความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม
๓๗ ประการบริบูรณ์ วุฏฐานะ และพลสมาโยคะ
การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณ
และกิจทั้งหลายมีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้
ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้นตามสภาวะทุกประการ"

[๘๑๘] ในเรื่องที่โยคีควรทราบนั้น คำว่า **ความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการบริบูรณ์ (ปริปุณฺณโพธิปกฺขิยภาโว)** ได้แก่ ความบริบูรณ์ของโพธิปักขิยธรรมทั้งหลาย เพราะว่า ธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ สัมมัปปธาน ๔ ประการ อิทธิบาท ๔ ประการ อินทรีย์ ๕ ประการ พละ ๕ ประการ โพชฌงค์ ๗ ประการ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ชื่อว่า**โพธิปักขิยะ (โพธิปกฺขิยา)** เพราะอยู่ในฝ่ายของ**อริยมรรค** ซึ่งได้นามว่า**โพธะ (โพโธ)** โดยความหมายว่า การตรัสรู้ คำว่า **เพราะอยู่ในฝ่าย (ปกฺเข ภวตฺตา)** ได้แก่ เพราะตั้งอยู่ในความเป็นอุปการะ

[๘๑๙] ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายนั้น ชื่อว่า**ปัฏฐาน** เพราะรุดแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์เหล่านั้น สตินั่นแหละเป็นปัฏฐาน ชื่อ**สติปัฏฐาน (สติปฏฺฐานํ)** แต่ว่าสตินั้นจำแนกโดยส่วน ๔ เพราะดำเนินไปด้วยการถือเอาโดยอาการว่า ไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา ด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละเสียซึ่งความสำคัญว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเที่ยง ว่ามีอัตตา ในกาย ในเวทนา ในจิต และในธรรม เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐาน ๔ ประการ

[๘๒๐] ชื่อว่า**ปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มตั้ง การเป็นเหตุเริ่มตั้งอันงาม ชื่อว่า**สัมมัปปธาน (สมฺมปฺปธานํ)** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**สัมมัปปธาน** เพราะเป็นเหตุเริ่มตั้งโดยชอบ หรืออีกอย่างหนึ่ง สัมมัปปธานนั้น ชื่อว่า**งาม** เพราะเว้นจากความเป็นรูปพิการด้วยกิเลส และชื่อว่า**ปธาน** เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐ และเพราะทำความเป็นประธาน โดยความหมายว่า ทำให้สำเร็จประโยชน์และความสุข เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า**สัมมัปปธาน** คำว่า สัมมัปปธาน นี้ เป็นชื่อของความเพียร ความเพียรนี้นั้นทำให้สำเร็จกิจในการละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ทำให้สำเร็จกิจในการมิให้เกิดขึ้นแก่อกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ ทำให้สำเร็จกิจในการเกิดขึ้นแห่งกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ๑ และทำให้สำเร็จกิจในการตั้งอยู่แห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ๑ ด้วยเหตุนี้ จึงมี ๔ ประการ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สัมมัปปธาน ๔ ประการ

[๘๒๑] ชื่อว่าอิทธิ โดยความหมายว่าความสำเร็จผล ซึ่งได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว ชื่อว่า**อิทธิบาท (อิทฺธิปาโท)** เพราะเป็นทางแห่งความสำเร็จ โดยความหมายว่าเป็น

หัวหน้าแห่งสัมปยุตตธรรมของอิทธินั้น และโดยความหมายว่า เป็นเหตุเบื้องต้นของอิทธิซึ่งเป็นผล อิทธิบาทนั้นมี ๔ ประการ ด้วยอำนาจฉันทะเป็นต้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อิทธบาท ๔ ประการ ดังพระบาลีว่า “อิทธิบาท ๔ ประการ คือ

๑. ฉันทิทธิบาท (ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือฉันทะ)
๒. วิริยิทธิบาท (ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือวิริยะ)
๓. จิตติทธิบาท (ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือจิตตะ)
๔. วิมังสิทธิบาท (ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จคือวิมังสา)”[๑]

ธรรมทั้งหลาย (มีฉันทะเป็นต้น) เหล่านี้ เป็นโลกุตตระโดยแท้ แต่ที่เป็นโลกิยะ แม้เป็นธรรมที่ได้โดยความเป็นอธิบดีมีฉันทะเป็นต้น ก็เป็นอิทธิบาท เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “หากว่า ภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ”[๒] เป็นต้น

[๘๒๒] ชื่อว่า**อินทรีย์ (อินฺทฺริยํ)** โดยความหมายว่า**เป็นอธิบดี** (ความเป็นใหญ่) กล่าวคือการครอบงำ เพราะครอบงำเสียซึ่งอัสสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) โกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) ปมาทะ (ความประมาท) วิกเขปะ (ความฟุ้งซ่าน) และสัมโมหะ (ความหลง) และชื่อว่า**พละ (พลํ)** โดยความหมายว่าไม่หวั่นไหว เพราะอกุศลธรรมมีอัสสัทธิยะเป็นต้นครอบงำไม่ได้ อินทรีย์ และพละแม้ทั้ง ๒ ประการนั้น มี ๕ ประการ โดยธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อินทรีย์ ๕ ประการ พละ ๕ ประการ

[๘๒๓] อนึ่ง ธรรม ๗ ประการมีสติเป็นต้น ชื่อว่า**โพชฌงค์ (โพชฺฌงฺคา)** เพราะเป็นองค์ของสัตว์ผู้ตรัสรู้ และธรรม ๘ ประการมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น เป็นองค์ของมรรค โดยความหมายว่า เป็นไปเพื่อการนำออก (จากสังสารวัฏ) เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า โพชฌงค์ ๗ ประการ อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ

---

[๑] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๕๗/๓๕๒

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๒/๓๔๒

[๘๒๔] โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการดังกล่าวมานี้ เมื่อโลกิยวิปัสสนายังดำเนินไปในเบื้องต้นก็ได้ใน (ขณะ) จิตต่างๆ กัน คือ

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้กายด้วยอาการ ๑๔ ประการ

๒. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้เวทนาด้วยอาการ ๙ ประการ

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้จิตด้วยอาการ ๑๖ ประการ

๔. ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ได้แก่ โยคีผู้กำหนดรู้ธรรมารมณ์ด้วยอาการ ๕ ประการ

๑. สัมมัปปธานที่ ๑ ได้ในเวลาเห็นอกุศลที่ไม่เคยเกิดขึ้น (แก่ตน) ในอัตภาพนี้ ซึ่งเกิดขึ้นแก่บุคคลอื่น จึงคิดอยู่ว่า "อกุศลนี้เกิดขึ้นแล้วแก่บุคคลอื่นผู้ปฏิบัติอย่างใด ข้าพจ้าจักไม่ปฏิบัติอย่างนั้น ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ อกุศลนี้จักไม่เกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้า" แล้วพยายามมิให้อกุศลนั้นเกิดขึ้น

๒. สัมมัปปธานที่ ๒ ได้ในเวลาเห็นอกุศลถึงความฟุ้งขึ้นแก่ตนเอง แล้วพยายามละอกุศลนั้น

๓. สัมมัปปธานที่ ๓ ได้แก่โยคีผู้พยายามเพื่อให้ฌานหรือวิปัสสนาที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นในอัตภาพนี้ให้เกิดขึ้น

๔. สัมมัปปธานที่ ๔ ได้แก่โยคีผู้ทำฌานหรือวิปัสสนาที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เกิดขึ้นบ่อยๆ โดยอาการที่ (ฌานหรือวิปัสสนานั้น) จะไม่เสื่อมหายไปเสีย

ฉันทิทธิบาท ได้ในเวลาทำฉันทะให้เป็นธุระ (หลัก) แล้วทำกุศลให้เกิดขึ้น ... วิรัติทั้งหลายมีสัมมาวาจา เป็นต้น ได้ในเวลางดเว้นจากมิจฉาวาจา เป็นต้น แต่ในเวลา (มรรค) ญาณทั้ง ๔ ประการนี้ (แต่ละญาณ)เกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนี้ได้มี (พร้อมกัน) ในจิตดวงเดียวกัน ส่วนในขณะแห่งผลจิต ได้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ ๓๓ ประการ เว้นสัมมัปปธาน ๔ ประการ

[๘๒๕] และในบรรดาโพธิปักขิยธรรมเหล่านี้ที่ได้ในจิตดวงเดียวกันดังกล่าวนี้ สติซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวนั่นแหละ ท่านเรียกว่า **สติปัฏฐาน ๔ ประการ**

ด้วยทำให้สำเร็จกิจในการละความหมายรู้ว่างามเป็นต้น ในอารมณ์ทั้งหลายมีกายเป็นต้น วิริยะอย่างเดียวนั่นแหละ ท่านเรียกว่า **สัมมัปปาน ๔ ประการ** ด้วยการทำให้สำเร็จกิจมีการมิให้เกิดขึ้นแก่อกุศลทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นเป็นต้น แม้ในโพธิปักขิยธรรมทั้งหลายที่เหลือก็ไม่มีการลดและการเพิ่ม

[๘๒๖] อีกประการหนึ่ง ในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการนั้น (เพื่อจำง่ายมีคาถาจำแนกข้อธรรมดังนี้)

ธรรมทั้งหลายนั้น มีอยู่ ๖ หมวด คือธรรมทั้ง ๙ ข้อ
เป็นธรรมมีอยู่โดยหมวดเดียว ธรรม ๑ ข้อ มีโดย ๒ หมวด
อนึ่ง ธรรมเดียว มีโดย ๔ หมวด (และ) โดย ๕ หมวด
โดย ๘ หมวด และ ๙ หมวดด้วย

คำว่า **ธรรมทั้ง ๙ ข้อ ... โดยหมวดเดียว (นว เอกวิธา)** ความว่า ธรรมทั้ง ๙ ประการนี้ คือ (๑) ฉันทะ (๒) จิตตะ (๓) ปีติ (๔) ปัสสัทธิ (๕) อุเบกขา (๖) สังกัปปะ (๗) วาจา (๘) กัมมันตะ (๙) อาชีวะ มีอยู่โดยหมวดเดียวเท่านั้น เช่น ฉันทะ เป็นฉันทิทธิบาท เป็นต้น ไม่ผนวกหมวดอื่น คำว่า **ธรรม ๑ ข้อมีโดย ๒ หมวด (เอโก เทฺวธา)** ความว่า เช่นศรัทธาตั้งอยู่โดย ๒ หมวดโดยเป็นอินทรีย์และพละ คำว่า **อนึ่ง ธรรมเดียว ตั้งอยู่โดย ๔ หมวด และโดย ๕ หมวด (อถ จตุ ปญฺจธา)** อธิบายว่า อนึ่ง ธรรมอื่น ธรรมเดียว ตั้งอยู่โดย ๔ หมวด (และ) ธรรมอื่นอีก ธรรมเดียว ตั้งอยู่โดย ๕ หมวด ในธรรมตั้งอยู่โดย ๔ หมวดและ ๕ หมวดนั้น สมาธิข้อเดียวตั้งอยู่โดย ๔ หมวดคือ (๑) อินทรีย์ (๒) พละ (๓) โพชฌงค์ (๔) องค์มรรค (๕) ปัญญา (ข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๕ หมวด โดยหมวดธรรม ๔ เหล่านั้น และโดยเป็นส่วนหนึ่งของอิทธิบาทด้วย คำว่า **โดย ๘ หมวดและ ๙ หมวดด้วย (อฏฺฐธา นวธา เจว)** ความว่า ธรรมอย่างเดียว อีกข้อหนึ่งตั้งอยู่โดย ๘ หมวด ธรรมเดียวข้อหนึ่งตั้งอยู่โดย ๙ หมวด คือ สติ (ธรรมข้อเดียว) ตั้งอยู่โดย ๘ หมวด โดยเป็นสติปัฏฐาน ๔ ประการ อินทรีย์ ๑ ประการ พละ ๑ ประการ โพชฌงค์ ๑

องค์มรรค ๑ ประการ วิริยะตั้งอยู่โดย ๙ หมวด โดยเป็นสัมมัปปธาน ๔ ประการ อิทธิบาท ๑ ประการ อินทรีย์ ๑ ประการ พละ ๑ ประการ โพชฌงค์ ๑ ประการ และองค์มรรค ๑ ประการ ด้วยประการฉะนี้

โดยนัยดังกล่าวมานี้

โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้น ที่ไม่ประสมกันก็มี ๑๔ ประการ
เท่านั้น โดยหมวดก็มีอยู่ ๗ หมวด โดยประเภทมี ๓๗ ประเภท

เมื่ออริยมรรคเกิดขึ้น โพธิปักขิยธรรมเหล่านั้นก็เกิดขึ้น
พร้อมกันหมดทีเดียว ด้วยการทำกิจของตนๆ ให้สำเร็จ
และดำเนินไปตามสภาวะของตนด้วยประการฉะนี้

โยคีควรทราบความที่มรรคมีโพธิปักขิยธรรม (๓๗) บริบูรณ์ ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้เถิด

ว่าด้วยเรื่องวุฏฐานะและพลสมาโยคะ

[๘๒๗] คำว่า **วุฏฐานะ พลสมาโยคะ (วุฏฐานพลสมาโยโค)** ความว่า วุฏฐานะ (คือความออกไป) และพลสมาโยคะ (ความประกอบเสมอกันแห่งพละ) เพราะว่า โลกียวิปัสสนายังไม่ออกไปจากนิมิตโดยแท้ เพราะมีนิมิตเป็นอารมณ์ และยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป (ของสังขาร) เพราะยังมิได้ตัดขาดสมุทัยอันเป็นเหตุของความเป็นไป โคตรภูญาณยังมิได้ออกไปจากความเป็นไป เพราะยังมิได้ตัดขาดสมุทัย แต่ออกไปจากนิมิต เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยเหตุนี้ (โคตรภูญาณ) จึงเป็นการออกไปจากส่วนเดียว เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า “ปัญญาในการออกและการหลีกไปจาก (นิมิต) ภายนอก ชื่อว่าโคตรภูญาณ”[๑] อนึ่ง ควรทราบโคตรภูญาณทั้งหมดว่า “ชื่อว่าโคตรภู

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐/๒

เพราะหลีกไปจากความเกิดขึ้นแล้วแล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น ชื่อว่าโคตรภู เพราะออกจากความเป็นไปแล้วแล่นไปสู่ความไม่เป็นไป”[๑] อนึ่ง (อริยมรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ ประการนี้เป็นการออกไปเสียจากส่วนทั้ง ๒ คือ เพราะออกไปจากนิมิต เพราะมีพระนิพพานอันหานิมิตมิได้เป็นอารมณ์ ออกจากความเป็นไป เพราะตัดขาดสมุทัย

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า

“ปัญญาในการถอยกลับและการหลีกไปเสียจากส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่ามรรคญาณ เป็นอย่างไร คือ ในขณะแห่งโสดาปัตติมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ย่อมออกไปจากมิจฉาทิฏฐิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น ออกจากขันธ์ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอกด้วย เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและการหลีกออกจากส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่ามรรคญาณ ญาณชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะตรึกตรอง ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ ฯลฯ ญาณชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะความหมายว่า กำหนดรู้ ออกไปจากมิจฉาวาจา... ญาณชื่อว่าสัมมากัมมันตะ (การงานชอบ) เพราะความหมายว่าจัดการดี ... ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว ... ชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะมีสภาวะประคองไว้ ... เรียกว่า สัมมาสติ เพราะมีสภาวะตั้งมั่น ... ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกไปจากมิจฉาสมาธิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น ออกจากขันธ์ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและหลีกไปจากส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่ามรรคญาณ

ในขณะแห่งสกทาคามิมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกไปจากกามราคสังโยชน์ (คือกิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือกามราคะ) จากปฏิฆสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพ คือปฏิฆะ) จากกามราคานุสัย (กิเลสที่นอน

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๙/๙๕

เนื่องอยู่ในสันดาน คือกามราคะ) จากปฏิฆานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน คือปฏิฆะ) ส่วนหยาบ ๆ ฯลฯ

ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกไปจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัยส่วนละเอียด ๆ ฯลฯ

ในขณะแห่งอรหัตตมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกไปจากรูปราคะ (ความกำหนัดในรูป) จากอรูปราคะ (ความกำหนัดในอรูป) จากมานะ (ความถือตัว) จากอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) จากอวิชชา (ความไม่รู้) จากมานานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือมานะ) จากภวราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือภวราคะ) จากอวิชชานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคืออวิชชา) ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากขันธ์ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและหลีกไป จากกิเลสขันธ์ และจากสรรพนิมิตภายนอกทั้ง ๒ ประการ ชื่อว่ามรรคญาณ”[๑]

[๘๒๘] อนึ่ง ในเวลาเจริญโลกิยสมาบัติ ๘ ประการ กำลังสมถะมีมากยิ่ง ในเวลาเจริญอนุปัสสนามีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น กำลังวิปัสสนามีมากยิ่ง แต่ในขณะ (บรรลุ) อริยมรรค ธรรม (ทั้ง ๒) เหล่านั้น เทียมคู่กัน ดำเนินไป เพราะมีสภาวะไม่ล่วงเลยกันและกัน เพราะเหตุนั้น ใน (มรรค) ญาณแม้ทั้ง ๔ ประการนี้ จึงมีความประกอบเสมอกันแห่งพละทั้ง ๒ ประการ (คือสมถพละและวิปัสสนาพละ) ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า

“จิตที่ออกไปจากกิเลสประกอบด้วยอุทธัจจะ และจากขันธ์ทั้งหลาย มีความมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่าน เป็นสมาธิ มีนิโรธ (คือ พระนิพพาน) เป็นโคจร

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๙๙-๑๐๑

จิตที่ออกไปจากกิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชา และจากขันธ์ทั้งหลาย มีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็น มีนิโรธเป็นโคจร (มีพระนิพพานเป็นอารมณ์) เพราะเหตุนี้ สมถะและวิปัสสนาจึงมีกิจร่วมเป็นอันเดียวกัน เพราะมีสภาวะออกไป เป็นธรรมเทียมคู่กัน ไม่ล่วงเลยกันและกัน ดังนี้ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภิกษุเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่กันไป ด้วยมีสภาวะออกไปให้เกิดขึ้น”[๑]

พึงทราบความประกอบเสมอกันแห่งพละในการออกไป ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ด้วยประการดังกล่าวมานี้

ว่าด้วยการละธรรมที่ควรละ

[๘๒๙] คำว่า **การละธรรมทั้งหลายที่พึงละด้วยญาณ (เย เยน ปหาตพฺพา ธมฺมา เตสํ ปหานญฺจ)** ความว่า ก็ในบรรดา (มรรค) ญาณทั้ง ๔ ประการนี้ ธรรมเหล่าใดพึงละได้ด้วยญาณใด ควรทราบการละธรรมเหล่านั้นด้วย “ญาณ ๔ ประการนี้ ทำการละธรรมทั้งหลาย คือ สังโยชน์ กิเลส มิจฉัตตะ โลกธรรม มัจฉริยะ วิปลาส คันถะ อคติ อาสวะ โอฆะ โยคะ นิวรณ์ ปรามาส อุปาทาน อนุสัย มละ อกุศลกรรมบถ จิตตุปบาท

ในบรรดาธรรมทั้งหลายนั้น ธรรม ๑๐ ประการมีรูปราคะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **สังโยชน์** เพราะผูกขันธ์ทั้งหลายไว้กับขันธ์ทั้งหลาย ผูกกรรมไว้กับผล (ของกรรม) หรือว่าผูกสัตว์ทั้งหลายไว้กับทุกข์ เพราะว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นยังมีอยู่ตราบใด ขันธ์ทั้งหลาย ผลและทุกข์เหล่านี้ก็ยังไม่ขาดไปตราบนั้น อนึ่ง ในธรรม ๑๐ ประการนั้น ธรรม ๕ ประการนี้ คือ

๑. รูปราคะ (ความกำหนัดยินดีในรูปธรรม)
๒. อรูปราคะ (ความกำหนัดยินดีในอรูปธรรม)

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๔๒๑-๔๒๒

๓. มานะ (ความถือตัว)
๔. อุทธัจจะ (ความคิดฟุ้งซ่าน)
๕. อวิชชา (ความไม่รู้)

มีชื่อว่า**อุทธัมภาคิยสังโยชน์ (อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานิ)** เพราะผูกขันธ์เป็นต้นไว้ให้เกิดในภพเบื้องบน

(แต่) ธรรม ๕ ประการนี้ คือ

๖. สักกายทิฏฐิ (ความเห็นว่ามีอัตตา)
๗. วิจิกิจฉา (ความสงสัย)
๘. สีลัพพตปรามาส (ความยึดถือศีลและวัตร)
๙. กามราคะ (ความกำหนัดในกามารมณ์)
๑๐. ปฏิฆะ (ความขัดเคือง)

มีชื่อว่า**โอโรภาคิยสังโยชน์ (โอโรภาคิยสํโยชนานิ)** เพราะผูกขันธ์เป็นต้นไว้ให้เกิดในภพเบื้องล่าง

สภาวธรรม ๑๐ ประการนี้ คือ

๑. โลภะ (ความอยากได้)
๒. โทสะ (ความคิดประทุษร้าย)
๓. โมหะ (ความหลง)
๔. มานะ (ความถือตัว)
๕. ทิฏฐิ (ความเห็นผิด)
๖. วิจิกิจฉา (ความสงสัย)
๗. ถีนะ (ความที่จิตใจหดหู่-ท้อแท้)
๘. อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน)
๙. อหิริกะ (ความไม่มีความละอายบาป)
๑๐. อโนตตัปปะ (ความไม่มีความเกรงกลัวบาป)

ท่านเรียกว่า **กิเลส (กิเลสา)** เพราะตัว (ธรรม ๑๐ ประการนั้น) เองก็เศร้าหมอง และเพราะทำสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เศร้าหมองด้วย

ธรรม ๘ ประการนี้คือ

๑. มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด)
๒. มิจฉาสังกัปปะ (ความดำริผิด)
๓. มิจฉาวาจา (พูดผิด)
๔. มิจฉากัมมันตะ (การกระทำผิด)
๕. มิจฉาอาชีวะ (อาชีพผิด)
๖. มิจฉาวายามะ (พยายามผิด)
๗. มิจฉาสติ (รำลึกผิด)
๘. มิจฉาสมาธิ (สมาธิผิด)

รวมกับมิจฉาวิมุตติและมิจฉาญาณเป็น ๑๐ ประการ เรียกว่า **มิจฉัตตะ (มิจฺฉตฺตา)** เพราะดำเนินไปผิด

ธรรม ๘ ประการนี้คือ

๑. ลาภ
๒. เสื่อมลาภ
๓. ยศ
๔. เสื่อมยศ
๕. สุข
๖. ทุกข์
๗. นินทา
๘. สรรเสริญ

เรียกว่า **โลกธรรม (โลกธมฺมา)** เพราะเมื่อโลกยังเป็นไปอยู่ ก็เป็นสิ่งที่ไม่ขาดหายไป แต่ควรทราบไว้ว่า คำว่า **โลกธรรม** ในที่นี้ ท่านหมายเอาความยินดีพอใจ

ซึ่งมีลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้ง และความยินร้ายกระทบกระทั่งใจ ซึ่งมีความไม่มีลาภเป็นต้นเป็นที่ตั้ง ด้วยศัพท์ว่าโลกธรรม โดยเข้าไปอิงอาศัยเหตุ (ของมัน)

คำว่า **มัจฉริยะ (มจฺฉริยานิ)** ได้แก่ มัจฉริยะ ๕ ประการคือ (๑) อาวาสมัจฉริยะ (๒) กุลมัจฉริยะ (๓) ลาภมัจฉริยะ (๔) ธัมมมัจฉริยะ (๕) วรรณมัจฉริยะ ดำเนินไปโดยอาการที่ไม่อดทน ต่อสมบัติของตนมีอาวาสเป็นต้นเหล่านี้เป็นของทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น

วิปลาส ๓ ประการนี้ คือ

๑. สัญญาวิปลาส (ความสำคัญคลาดเคลื่อน)
๒. จิตตวิปลาส (ความคิดคลาดเคลื่อน)
๓. ทิฏฐิวิปลาส (ความเห็นคลาดเคลื่อน)

ซึ่งเป็นไปในวัตถุทั้งหลายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา และไม่งาม นั่นแลโดยอาการอย่างนี้ ว่าเที่ยง ว่าเป็นสุข ว่ามีอัตตา ว่างาม ดังนี้ เรียกว่า **วิปลาส (วิปลฺลาสา)**

สภาวธรรม ๔ ประการมีอภิชฌาเป็นต้น เรียกว่า **คันถะ (คนฺถา)** เพราะร้อยรัดนามกายและรูปกายไว้ จริงอย่างนั้น ธรรม ๔ ประการนั้น คือ

๑. อภิชฌากายคันถะ
๒. พยาปาทกายคันถะ
๓. สีลัพพตปรามาสกายคันถะ
๔. อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ[๑]

คำว่า **อคติ (อคติ)** เป็นคำเรียกการทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความโง่เขลา และความกลัว เพราะว่า การทำสิ่งที่ไม่ควรทำ และการไม่ทำสิ่งที่ควรทำ เพราะความรัก ความชัง ความโง่เขลา และเพราะความกลัวนั้น ท่านเรียกว่า อคติ เพราะเป็นสภาวะที่พระอริยะทั้งหลายไม่พึงถึง

---

[๑] ความยึดมั่นว่าสิ่งนี้เป็นของจริง

[๒] อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๗

คำนี้ว่า **อาสวะ (อาสวา)** เป็นคำเรียก กามราคะ ภวราคะ มิจฉาทิฏฐิ และอวิชชา เพราะไหลมาแต่โคตรภูโดยทางอารมณ์ และแต่ภวัคคภูมิโดยโอกาส อีกอย่างหนึ่ง (เรียก **อาสวะ**) เพราะไหลออกจากทวารทั้งหลายที่ไม่สำรวมไว้ โดยความหมายว่าไหลออกเป็นนิจ เหมือนน้ำไหลออกจากหม้อทะลุ หรือว่า เพราะประสบสังสารทุกข์[๑]

เรียกธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละว่า **โอฆะ (โอฆา)** บ้าง เพราะมีสภาวะพัดพาไปในสาครคือภพ และเพราะมีสภาวะข้ามพ้นได้ยาก เรียกว่า **โยคะ (โยคา)** บ้าง เพราะไม่ยอมให้พรากไปจากอารมณ์และพรากไปจากทุกข์

ธรรม ๕ ประการ มีกามฉันทะเป็นต้น ท่านเรียกว่า **นิวรณ์ (นีวรณานิ)** เพราะมีสภาวะกีด กั้น และปิดบังจิตไว้

คำว่า **ปรามาส (ปรามาโส)** นี้ เป็นคำเรียกความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เพราะดำเนินไป โดยอาการก้าวเลยสภาวะ (ความเป็นจริง) ของธรรมนั้นๆ แล้วไปยึดถือสภาวะที่ไม่จริง โดยประการอื่น

อุปาทาน ๔ ประการ มีกามุปาทานเป็นต้น ที่กล่าวไว้แล้วในนิเทศแห่งปฏิจจสมุปบาท โดยอาการทั้งปวง เรียกว่า **อุปาทาน (อุปาทานานิ)**

ธรรม ๗ ประการ มีกามราคะเป็นต้นซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ คือ

๑. กามราคานุสัย (อนุสัยคือความกำหนัดในกามารมณ์)
๒. ปฏิฆานุสัย (อนุสัยคือความขัดเคือง)
๓. มานานุสัย (อนุสัยคือความถือตัว)
๔. ทิฏฐานุสัย (อนุสัยคือความเห็นผิด)
๕. วิจิกิจฉานุสัย (อนุสัยคือความสงสัย)
๖. ภวราคานุสัย (อนุสัยคือความกำหนัดยินดีในภพ)
๗. อวิชชานุสัย (อนุสัยคือความไม่รู้)

---

[๑] ม.มู.อ. (ไทย) -/๒๒/๑๒๑

เรียกว่า **อนุสัย (อนุสยา)** เพราะมีสภาวะว่ามีเรี่ยวแรง เพราะธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่าอนุสัย เพราะว่า นอนเนื่องอยู่นั่นแลโดยความเป็นเหตุเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ แห่งกามราคะเป็นต้น เพราะความมีเรี่ยวแรง

โลภะ โทสะ และโมหะ ทั้ง ๓ ประการเรียกว่า **มละ (มลา)** เพราะตัวเองก็ไม่สะอาด และเพราะทำความไม่สะอาดแก่ธรรมทั้งหลายเหล่าอื่นด้วย เหมือนน้ำมันยาหยอดตา และโคลนตม

ธรรม ๑๐ ประการ คือ

๑. ปาณาติบาต	**(ทำสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วง)**
๒. อทินนาทาน	**(ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้)**
๓. กาเมสุมิจฉาจาร	**(ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย)**
๔. มุสาวาท	**(พูดเท็จ)**
๕. ปิสุณาวาจา	**(พูดส่อเสียด)**
๖. ผรุสวาจา	**(พูดคำหยาบ)**
๗. สัมผัปปลาปะ	**(พูดเพ้อเจ้อ)**
๘. อภิชฌา	**(อยากได้ทรัพย์ของผู้อื่น)**
๙. พยาบาท	**(ปองร้ายผู้อื่น)**
๑๐. มิจฉาทิฏฐิ	**(มีความเห็นผิด)**

เหล่านี้ ท่านเรียกว่า **อกุศลกรรมบถ (อกุสลกมฺมปถา)** เพราะเป็นอกุศลกรรมด้วย และเพราะเป็นทางแห่งทุคติทั้งหลายด้วย

ธรรม ๑๒ ประการนี้ คือ โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง โมหมูลจิต ๒ ดวง ท่านเรียกว่า **อกุศลจิตตุปบาท (อกุสลจิตฺตุปฺปาทา)**

[๘๓๐] **(มรรค)** ญาณ ๔ ประการนี้ทำการละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านี้ได้ ตามสมควรโดยประการดังกล่าวนี้

ถามว่า ญาณ ๔ ประการนี้ ทำการละอย่างไร

ตอบว่า ในสังโยชน์ทั้งหลายก่อน ธรรม ๕ ประการคือ

๑. สักกายทิฏฐิ
๒. วิจิกิจฉา
๓. สีลัพพตปรามาส
๔-๕. กามราคะปฏิฆะ ที่เป็นเหตุนำไปสู่อบาย

เหล่านี้ ฆ่าได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรค) กามราคะและปฏิฆะ (ซึ่งไม่เป็นอปายคมนียะ) ชนิดหยาบที่ยังเหลือ ฆ่าได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๒ (สกทาคามิมรรค) กามราคะและปฏิฆะชนิดเบาบาง ฆ่าได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๓ (อนาคามิมรรค) ส่วนธรรม (คือสังโยชน์) อีก ๕ มีรูปราคะเป็นต้น ฆ่าได้ด้วย (มรรค) ญาณที่ ๔ (อรหัตตมรรค) โดยแท้ อนึ่ง ต่อไปข้างหน้า ณ ที่ใดๆ ข้าพเจ้าทั้งหลาย มิได้ทำการจำกัดความไว้ด้วยเอว-ศัพท์ (ในความหมายว่า เท่านั้นโดยแท้) ณ ที่นั้นๆ ข้าพเจ้าทั้งหลายกล่าวถึงธรรม (กิเลสเป็นต้น) ใดๆว่า "ถูกฆ่าด้วย (มรรค) ญาณเบื้องบน" พึงทราบว่า ธรรม (มีกิเลสเป็นต้น) นั้นๆ ที่เป็นภาวะแห่งอปายคมนียะเป็นต้นซึ่งได้ถูกญาณต้นๆ กำจัดมาแล้วนั่นแล เป็นธรรมที่ถูกฆ่าด้วยญาณเบื้องบน

ในบรรดากิเลสทั้งหลาย ทิฏฐิและวิจิกิจฉาเป็นธรรมที่ถูกฆ่าด้วยญาณที่ ๑ โทสะถูกฆ่าด้วยญาณที่ ๓ โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ ถูกฆ่าด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามิจฉัตตะทั้งหลาย มิจฉัตตะเหล่านี้ คือ มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉา-กัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจา ผรุสวาจา เหล่านี้ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ และในที่นี้ พึงทราบว่า เจตนานั่นแลชื่อว่า**วาจา (วาจา)** สัมผัปปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ มิจฉาญาณ เหล่านี้ ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาโลกธรรมทั้งหลาย ปฏิฆะ (คือความยินร้าย) ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ อนุนยะ (ความยินดีพอใจ)ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ความยินดีพอใจในยศและสรรเสริญฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔ มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ทั้งหลายฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาวิปลาสทั้งหลาย ความสำคัญคิดเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ในความไม่มีอัตตาว่ามีอัตตา และความเห็นคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าเป็นสุข ในสิ่งไม่งามว่างาม เหล่านี้ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ ความสำคัญคิดเห็นคลาดเคลื่อนในสิ่งไม่งามว่างาม ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ ความสำคัญคิดเห็นคลาดเคลื่อนในทุกข์ว่าเป็นสุข ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาคันถะทั้งหลาย กายคันถะ คือสีลัพตปรามาส อิทังสัจจาภินิเวส ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ กายคันถะคือพยาบาท ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ อีกหนึ่ง (คืออภิชฌา) ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔

อคติฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอาสวะทั้งหลาย อาสวะคือทิฏฐิฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ อาสวะคือกามฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ ส่วนอีก ๒ ประการ อาสวะฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔ ถึงแม้ในโอฆะและโยคะทั้งหลายก็นัยนี้เช่นกัน

ในบรรดานิวรณ์ทั้งหลาย วิจิกิจฉานิวรณ์ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ นิวรณ์ ๓ คือ กามฉันทะ พยาบาท กุกกุจจะ ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ ถีนมิทธะและอุทธัจจะฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔

ปรามาสฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น

ในบรรดาอุปาทานทั้งหลาย ถึงแม้รูปราคะและอรูปราคะก็รวมอยู่ในกามุปาทาน เพราะโลกิยธรรมทั้งหลายทั้งปวงมาแล้ว(ในคำ) ว่า “กาม” โดยวัตถุกาม เพราะเหตุนั้น กามุปาทานนั้นจึงฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔ ส่วนอุปาทานที่เหลือฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑

ในบรรดาอนุสัยทั้งหลาย อนุสัยคือทิฏฐิและวิจิกิจฉาฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ เท่านั้น อนุสัยคือกามราคะและปฏิฆะฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ อนุสัยคือ มานะ ภวราคะ และอวิชชา ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดามละ (คือมลทิน) ทั้งหลาย มละคือโทสะฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ นอกนั้นฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาอกุศลกรรมบถทั้งหลาย อกุศลกรรมบถเหล่านี้ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน มิจฉาจาร มุสาวาท มิจฉาทิฏฐิ ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ อกุศลกรรมบถ ๓ ประการ คือ (๑) ปิสุณวาจา (๒) ผรุสวาจา (๓) พยาบาท ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ สัมผัปปลาปะและอภิชฌาฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔

ในบรรดาอกุศลจิตตุปบาททั้งหลาย อกุศลจิตตุปบาท ๕ ดวง คือ ที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง และที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ นั่นเอง ที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะ ๒ ดวง ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๓ เหลือจากนั้น (๕ ดวง) ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้แล

อนึ่ง สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นใดฆ่าได้ด้วยญาณใด สังโยชน์และกิเลสเป็นต้นนั้นชื่อว่าโยคีพึงละได้ด้วยญาณนั้น ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ว่า "(มรรค) ญาณ (๔) เหล่านี้ ทำการละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านี้ได้ ตามสมควรด้วยประการดังกล่าวนี้"

[๘๓๑] ถามว่า ก็ญาณ ๔ ประการเหล่านี้ละธรรมทั้งหลายเหล่านี้ที่เป็นอดีตและอนาคต หรือว่าที่เป็นปัจจุบัน

ตอบว่า ก็ในเรื่องนี้ จะมีประโยชน์อะไร ก่อนอื่น ถ้าญาณเหล่านี้ละธรรมทั้งหลายที่เป็นอดีตและอนาคต ความพยายามก็ต้องไม่มีผล เพราะเหตุไร เพราะไม่มีธรรมทั้งหลายที่จะพึงละ ครั้นละธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ถึงกระนั้น ความพยายามก็ต้องไม่มีผล เพราะธรรมทั้งหลายที่พึงละกับทั้งความพยายามมีอยู่ และมรรคภาวนาก็ยังต้อง

ประกอบด้วยสิ่งเศร้าหมอง (เป็นสังกิเลส) อยู่ หรือว่า กิเลสทั้งหลายเป็นวิปปยุต (คือไม่มีอยู่กับจิตใจ) และกิเลสปัจจุบัน จะถือว่าเป็นจิตตวิปปยุต (คือไม่มีอยู่กับจิตใจ) หามีไม่

คำทักท้วง (ข้างต้น) นี้ มิใช่เป็นของแปลก เพราะว่า ท่านกล่าวไว้ในพระบาลีเลยทีเดียวว่า "บุคคลนี้นั้นย่อมละกิเลสได้ คือละกิเลสที่เป็นอดีตได้ ละกิเลสที่เป็นอนาคตได้ (และ) ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้หรือ" และกล่าวต่อไปอีกว่า "บุคคลละกิเลสที่เป็นอดีตได้หรือ ถ้ากระนั้น บุคคลนั้นก็ทำกิเลสที่สิ้นแล้วให้สิ้นไป ทำกิเลสที่ดับแล้วให้ดับไป ทำกิเลสที่ปราศจากแล้วให้ปราศจากไป ทำกิเลสที่หมดแล้วให้หมดไป ละกิเลสที่เป็นอดีตซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ" แล้วปฏิเสธว่า "บุคคลนั้นชื่อว่าละกิเลสที่เป็นอดีตไม่ได้"[๑]

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า "บุคคลละกิเลสที่เป็นอนาคตได้หรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลนั้นก็ละกิเลสที่ยังไม่เกิด ละกิเลสที่ยังไม่บังเกิด ละกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้น ละกิเลสที่ยังไม่ปรากฏ ละกิเลสที่เป็นอนาคตซึ่งไม่มีอยู่กระนั้นหรือ แล้วปฏิเสธว่า "บุคคลนั้นชื่อว่าละกิเลสที่เป็นอนาคตไม่ได้"[๑]

อนึ่ง และท่านกล่าวไว้ว่า "บุคคลละกิเลสที่เป็นปัจจุบันได้หรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลผู้กำหนัดก็ละราคะได้ ผู้ขัดเคืองก็ละโทสะได้ ผู้หลงก็ละโมหะได้ ผู้มีมานะผูกพันก็ละมานะได้ ผู้ถือทิฏฐิก็ละทิฏฐิได้ ผู้ถึงความฟุ้งซ่านก็ละอุทธัจจะได้ ผู้ลังเลไม่แน่ใจก็ละวิจิกิจฉาได้ ผู้มีเรี่ยวแรงก็ละอนุสัยได้ ธรรมฝ่ายดำและธรรมฝ่ายขาวเป็นธรรมคู่กันเป็นไปด้วยกัน มรรคภาวนาที่มีความหม่นหมองด้วยกิเลส จึงมีอยู่กระนั้นหรือ" แล้วปฏิเสธคำทั้งปวงที่ว่า "บุคคลนั้นชื่อว่าละกิเลสที่เป็นอดีตไม่ได้ ละกิเลสที่เป็นอนาคตไม่ได้ (และ) ละกิเลสที่เป็นปัจจุบันไม่ได้" ในเวลาจบปัญหาว่า "ถ้าอย่างนั้น มรรค

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๓๖

ภาวนาก็ไม่มี การทำผลให้แจ้งก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี การบรรลุธรรมก็ไม่มี" จึงปฏิญาณว่า "มรรคภาวนามีอยู่ ฯลฯ การบรรลุธรรมมีอยู่" เมื่อท่านกล่าวว่า "เหมือนอะไร" จึงกล่าวคำ (เปรียบเทียบต่อไป) นี้ว่า

> "เหมือนต้นไม้กำลังรุ่นยังไม่เกิดผล คนพึงตัดต้นไม้นั้นที่โคน ผลที่ยังไม่เกิดของต้นไม้ก็เกิดไม่ได้ ที่ยังไม่บังเกิดก็บังเกิดไม่ได้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏไม่ได้ แม้ฉันใด ความเกิดขึ้นเป็นเหตุ ความเกิดขึ้นเป็นปัจจัยแก่ความบังเกิดของกิเลสทั้งหลาย จิตเห็นโทษในความเกิดขึ้นแล้วแล่นไปในพระนิพพานซึ่งไม่มีความเกิดขึ้น เพราะจิตแล่นไปในพระนิพพานซึ่งไม่มีความเกิดขึ้น กิเลสที่พึงบังเกิด เพราะกรรมเป็นเหตุประมวลมาเป็นปัจจัยที่ยังไม่เกิดก็เกิดไม่ได้ ที่ยังไม่บังเกิดก็บังเกิดไม่ได้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นไม่ได้ ที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏไม่ได้ ฯลฯ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุดับ ทุกข์จึงดับด้วยประการฉะนี้ ความเป็นไปเป็นเหตุ ฯลฯ นิมิตเป็นเหตุ ... กรรมเป็นเหตุประมวลมาเป็นเหตุ ... จิตแล่นไปในพระนิพพานซึ่งไม่มีกรรมเป็นเหตุประมวลมา กิเลสที่พึงบังเกิด เพราะกรรมเป็นเหตุประมวลมาเป็นปัจจัยที่ยังไม่เกิดก็เกิดไม่ได้ ... ที่ยังไม่ปรากฏก็ปรากฏไม่ได้ เพราะเหตุดับ ทุกข์จึงดับ ด้วยประการฉะนี้ มรรคภาวนาจึงมีอยู่ การทำผลให้แจ้งก็มีอยู่ การละกิเลสก็มีอยู่ การบรรลุธรรมก็มีอยู่ด้วยประการฉะนี้"[๑]

[๘๓๒] ถามว่า ด้วยคำกล่าวดังว่ามานี้ เป็นการแสดงถึงการละอะไร

ตอบว่า เป็นการแสดงถึงการละกิเลสทั้งหลายที่เป็นภูมิลัทธะ (ได้ภูมิพื้นคือฐานที่ตั้งแห่งความเป็นไป)

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๕๗๖-๕๗๗

ถามว่า แต่ว่า กิเลสทั้งหลายที่ได้ภูมิพื้นเหล่านั้น เป็นอดีต หรืออนาคต หรือว่าเป็นปัจจุบัน

ตอบว่า กิเลสทั้งหลายเหล่านั้น คือที่เขาเรียกว่า ภูมิลัทธุปปันนะ (คือบังเกิดขึ้นโดยได้ภูมิพื้น) นั่นเอง

[๘๓๓] เพราะว่า สิ่งที่เป็นอุปปันนะ (คือสิ่งเกิดขึ้น) มีหลายประเภทโดยเป็น

๑. วัตตมานะ	(กำลังเป็นไปอยู่)
๒. ภูตาปคตะ	(เกิดแล้วจากไป)
๓. โอกาสกตะ	(โอกาสอันกรรมทำให้)
๔. ภูมิลัทธะ	(ได้ภูมิพื้น)

ในอุปปันนะทั้งหลายนั้น

๑. สิ่งที่กล่าวว่า มีองค์ประกอบพร้อมด้วย (ขณะทั้ง ๓ คือ) อุปปาทะ (ความเกิดขึ้น) ๑ ชรา (ความเสื่อมโทรม) ๑ ภังคะ (ความแตกดับ) ๑ แม้ทุกอย่าง ชื่อว่า **วัตตมานุปปันนะ (วตฺตมานุปฺปนฺนํ นาม)**

๒. กุศลและอกุศลที่เสวยรสของอารมณ์แล้วดับไป ซึ่งกล่าวได้ว่า อนุภูตาปคตะ (คือเสวยแล้วจากไป) ก็ดี กุศลและอกุศลอันเป็นสังขตะที่ยังเหลือ ซึ่งมาถึงขณะ ๓ ขณะมีอุปปาทขณะเป็นต้นโดยลำดับแล้วดับไป[๑] อันกล่าวได้ว่า ภูตาปคตะ (คือเกิดแล้วจากไป) ก็ดี ชื่อว่า**ภูตาปคตุปปันนะ (ภูตาปคตุปฺปนฺนํ นาม)**

๓. กรรมที่กล่าวแล้วโดยนัยว่า "กรรมทั้งหลายเหล่านั้นใด เป็นกรรมที่คนพาลนั้นทำไว้แล้วในกาลก่อน"[๒] เป็นต้น แม้เป็นอดีต ก็ชื่อว่า**โอกาสกตุปปันนะ (โอกาสกตุปฺปนฺนํ นาม)** เพราะห้ามวิบากอื่นแล้วทำโอกาส (ให้) แก่วิบากของตนคงอยู่ และ

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๔๒๙

[๒] ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๔๘/๒๙๑

วิบากที่มีโอกาสอันกรรมทำให้แล้วแม้เป็นวิบากที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เรียกว่า โอกาสกตุปปันนะ (เหมือนกัน) เพราะเมื่อกรรมทำโอกาสให้อย่างนั้นแล้วก็เกิดขึ้นโดยแน่นอน

๔. กรรมเป็นอกุศลที่ยังมิได้ถอนให้ขาดในภูมิทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่า**ภูมิลัทธุปปันนะ (ภูมิลทฺธุปฺปนฺนํ นาม)**

[๘๓๔] อนึ่ง ในเรื่องเหล่านี้ ควรทราบความแตกต่างกันของภูมิพื้น (ภูมิ) และภูมิพื้นที่กิเลสได้แล้ว (ภูมิลัทธะ) ไว้ด้วย เพราะว่า ขันธ์ ๕ ประการที่เป็นไปในภูมิ ๓ ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ชื่อว่า**ภูมิ (ภูมิ)** กิเลสที่ควรแก่การเกิดขึ้นในขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น ชื่อว่า**ภูมิลัทธะ (ภูมิลทฺธํ นาม)** เพราะด้วยกิเลสนั้น ภูมิพื้นนั้นชื่อว่าเป็นภูมิพื้นอันกิเลสนั้นได้แล้ว เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า "ภูมิลัทธะภูมิพื้นที่กิเลสได้แล้วแล้ว" ด้วยประการฉะนี้ และภูมิพื้นนั้นมิใช่ได้โดยทางเป็นอารมณ์ เพราะว่ากิเลสทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นโดยทางเป็นอารมณ์ เพราะปรารภขันธ์ทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นอดีตและอนาคตบ้าง และเพราะปรารภขันธ์ทั้งหลายของพระขีณาสพทั้งหลายที่ท่านกำหนดรู้แล้วบ้าง เช่นกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นแก่โสเรยยเศรษฐีและแก่นันทมาณพ เป็นต้น เพราะปรารภขันธ์ทั้งหลายของท่านพระมหากัจจานะและพระอุบลวรรณาเถรี เป็นต้น และหากว่า กิเลสนั้นพึงมีชื่อเป็นภูมิลัทธะ ใครๆ ก็ละรากเหง้าของภพมิได้ เพราะละกิเลสนั้นมิได้ แต่ภูมิลัทธะ ควรทราบโดยทางเป็นวัตถุ เพราะว่า ขันธ์ทั้งหลายที่มิได้กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนา เกิดขึ้นในภพใดๆ หรือในสันดานใดๆ จำเดิมแต่การเกิดขึ้น (ของขันธ์ทั้งหลาย) ในภพนั้นๆ หรือในสันดานนั้นๆ กิเลสที่เป็นรากเหง้าของวัฏฏะก็แทรกซึมอยู่ในขันธ์เหล่านั้นด้วย พึงทราบเถิดว่า กิเลส (ที่แทรกซึมอยู่) นั้น ชื่อว่าภูมิลัทธะ โดยความหมายว่ายังละไม่ได้

[๘๓๕] อนึ่ง ในบรรดาขันธ์ทั้งหลายนั้น กิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่โดยความหมายว่ายังละไม่ได้ในขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดของบุคคลผู้ใด ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้นนั่นแหละของบุคคลผู้นั้น เป็นที่ตั้ง (เป็นที่เกิดขึ้น) ของกิเลสทั้งหลายเหล่านั้น ขันธ์ทั้งหลายที่เป็นของผู้อื่น หาเป็นวัตถุ (ที่เกิด) ไม่ อนึ่ง ขันธ์ที่เป็นอดีตทั้งหลายเท่านั้น เป็นวัตถุ

(ที่เกิดขึ้น)ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่เพราะยังละไม่ได้ในขันธ์ที่เป็นอดีตทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุ **(แห่งกิเลสทั้งหลาย)** ไม่ นัยในขันธ์ทั้งหลายมีขันธ์ที่เป็นอนาคตเป็นต้นก็เช่นนี้ **(และ)** เป็นอย่างนั้น ขันธ์ที่เป็นกามาวจรทั้งหลายนั่นแหละเป็นวัตถุ **(ที่เกิดขึ้น)** ของกิเลสทั้งหลายที่แทรกซึมอยู่ เพราะยังละไม่ได้ในขันธ์ที่เป็นกามาวจรทั้งหลาย ขันธ์ทั้งหลายนอกนี้หาเป็นวัตถุไม่ ในขันธ์ทั้งหลายที่เป็นรูปาวจรและที่เป็นอรูปาวจรก็มีนัยนี้ แต่ว่า ในบรรดาพระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระโสดาบันเป็นต้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะนั้น ๆ ในขันธ์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลท่านใด ๆ ที่ละได้แล้วด้วยมรรคนั้น ๆ ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ของพระอริยบุคคลนั้น ๆ จะนับว่าเป็นภูมิพื้นหาได้ไม่ เพราะไม่เป็นวัตถุ **(ที่เกิดขึ้น)** ของกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะทั้งหลายเหล่านั้น ๆ ซึ่งท่านละได้แล้ว แต่สำหรับปุถุชน เพราะยังละกิเลสที่เป็นรากเหง้าของวัฏฏะทั้งหลายไม่ได้โดยประการทั้งปวง กรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำไป จึงเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง วัฏฏะของปุถุชนนั้นจึงวนเวียนไป เพราะกรรมและกิเลสเป็นปัจจัย ด้วยประการดังกล่าวนั้น กิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะนี้ของปุถุชนนั้น มิควรกล่าวว่า แทรกซึมอยู่แต่ในรูปขันธ์เท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในขันธ์ทั้งหลายอื่นมีเวทนาขันธ์เป็นต้นไม่ ... หรือกล่าวว่า แทรกซึมอยู่แต่ในวิญญาณขันธ์เท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในขันธ์ทั้งหลายอื่นมีรูปขันธ์เป็นต้นไม่ เพราะเหตุไร เพราะแทรกซึมอยู่ในขันธ์ทั้ง ๕ ประการโดยไม่แตกต่างกัน

[๘๓๖] มีอุปมาอย่างไร อุปมาเหมือนรสดินเป็นต้นแทรกซึมอยู่ในต้นไม้ ความจริง เมื่อต้นไม้ใหญ่ยืนต้นยึดพื้นดินตั้งอยู่ อาศัยรสดินและรสน้ำ เจริญด้วยราก ลำต้น กิ่ง ค่าคบ ใบอ่อน ใบแก่ ดอก และผลทั้งหลาย เพราะรสดินและรสน้ำนั้นเป็นปัจจัยเติบโตเต็มท้องฟ้า สืบต่อเชื้อสายของต้นไม้ ด้วยการสืบต่อทางพืชพันธุ์ ตั้งอยู่ตลอดกาลจบสิ้นกัป พูดไม่ได้ว่า “รสดินเป็นต้นนั้น แทรกซึมอยู่แต่ในรากเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีลำต้นเป็นอาทิไม่ ฯลฯ หรือว่าแทรกซึมอยู่แต่ในผลเท่านั้น หาแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายอื่นมีรากเป็นต้นไม่” เพราะเหตุไร เพราะแทรกซึมอยู่ในส่วนทั้งหลายมีรากเป็นต้นทุกส่วนโดยไม่ต่างกัน

แต่ว่า มีคนบางคนเบื่อหน่ายในดอกไม้และผลไม้เป็นต้นของต้นไม้นั้นแหละ แล้วตอกหนามมีพิษชื่อว่าเงี่ยงกระเบนเข้าไปทั้ง ๔ ด้าน ครั้นต้นไม้นั้นถูกกระทบด้วยสัมผัสเป็นพิษนั้น รสดินและรสน้ำก็ถึงความไม่ซึมซาบเข้าไปเป็นธรรมดา เพราะรสดินและรสน้ำทั้งหลายหมดสิ้นไปแล้ว ไม่สามารถทำให้เกิดความสืบต่อ (เชื้อสายของต้นไม้) ต่อไปได้อีก ฉันใด กุลบุตรผู้เบื่อหน่ายในความเป็นไปของขันธ์ ก็ฉันนั้นเช่นกัน เริ่มทำมรรค ๔ ประการ ให้เกิดในสันดานของตน เหมือนการที่บุรุษนั้นประกอบยาพิษในต้นไม้ทั้ง ๔ ด้าน ครั้นแล้ว ขันธสันดานนั้นของกุลบุตรนั้น เมื่อถูกสัมผัสพิษคือมรรค ๔ ประการนั้นกระทบแล้วก็เป็นขันธสันดานเป็นประเภทของกรรมทั้งปวงมีกายกรรมเป็นต้น เข้าถึงแต่เพียงความเป็นกิริยา เพราะกิเลสอันเป็นรากเหง้าของวัฏฏะทั้งหลายสิ้นไปแล้ว โดยประการทั้งปวง มาถึงความไม่เกิดขึ้นในภพใหม่เป็นธรรมดา ไม่สามารถทำสันดานในภพอื่นให้บังเกิดต่อไปได้ เป็นผู้หาอุปาทานมิได้ ดับสิ้นทุกประการด้วยการดับของวิญญาณดวงสุดท้าย เหมือนไฟไม่มีเชื้อดับไป พึงทราบความแตกต่างกันของภูมิพื้นและภูมิพื้นที่กิเลสได้แล้ว โดยประการดังกล่าวนี้

[๘๓๗] อีกประการหนึ่ง ยังมีอุปปันนะอื่น อีก ๔ ประการ โดยเป็น

๑. สมุทาจาระ (คือ กิเลสที่เกิดขึ้นได้ด้วยความเคยชิน)
๒. อารัมมณาธิคหิตะ (คือ ยึดมั่นอารมณ์ไว้)
๓. อวิกขัมภิตะ (คือ มิได้ถูกข่มไว้)
๔. อสมูหตะ (คือ ยังถอนรากไม่ขาด)

ในอุปปันนะ ๔ ประการนั้น อุปปันนะที่กำลังเป็นไปอยู่นั่นแล **เป็นสมุทาจารุปปันนะ (สมุทาจารุปฺปนฺนํ) (คือกิเลสที่เกิดขึ้นด้วยความเคยชิน)** แต่เมื่ออารมณ์ (คือรูป) มาสู่คลองแห่งทวารมีตาเป็นต้น กิเลสแม้จะยังไม่เกิดขึ้นในตอนต้น แต่เพราะยึดมั่นอารมณ์ไว้นั่นเอง ท่านจึงเรียกว่า **เป็นอุปปันนะโดยยึดมั่นอารมณ์ไว้ (อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนํ)** เพราะในตอนท้าย (กิเลส) ก็จะเกิดขึ้นโดยแน่นอน เหมือนอย่างกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระมหาติสสเถระ ผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาตอยู่ในหมู่บ้านกัลยาณคาม

โดยที่เห็นรูปไม่สมควร กิเลสที่มิได้ถูกข่มไว้ด้วยอำนาจของสมถะและวิปัสสนา อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้จะยังไม่ผุดขึ้นสู่ความสืบต่อของจิต ก็เรียกว่า **เป็นอุปปันนะโดยมิได้ถูกข่มไว้ (อวิกฺขมฺภิตุปฺปนฺนํ นาม)** เพราะไม่มีเหตุเป็นผู้ห้ามการเกิดขึ้น แต่แม้ว่าถูกข่มไว้แล้วด้วยสมถะและวิปัสสนา ท่านก็เรียกว่า **เป็นอุปปันนะที่ยังถอนรากไม่ขาด (อสมูหตุปฺปนฺนํ)** โดยเหตุที่ยังไม่พ้นความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา เพราะเป็นกิเลสที่ยังถอนรากไม่ขาดด้วยอริยมรรค เหมือนกิเลสที่เกิดขึ้นแก่พระเถระผู้ได้สมาบัติ ๘ ประการที่กำลังเหาะไป เพราะได้ยินเสียงเพลงขับร้องของมาตุคามซึ่งเก็บดอกไม้ที่ต้นไม้มีดอกอยู่ในป่าใกล้ๆ ขับร้องอยู่ด้วยเสียงไพเราะ อนึ่ง อุปปันนะแม้ทั้ง ๓ ประการ คือ (๑) อารัมมณาธิคหิตะ (๒) อวิกขัมภิตะ (๓) อสมูหตะ นี้พึงทราบว่า สงเคราะห์เข้ากับภูมิลัทธะนั่นเอง

[๘๓๘] ในอุปปันนะซึ่งจำแนกประเภทดังกล่าวมานี้ อุปปันนะ ๔ ประการ คือ (๑) วัตตมานะ (๒) ภูตาปคตะ (๓) โอกาสกตะ (๔) สมุทาจาระนี้นั้น ไม่เป็นอุปปันนะที่จะต้องละด้วยญาณแม้ไรๆ เพราะมิใช่อุปปันนะที่จะต้องฆ่าด้วยมรรค แต่อุปปันนะกล่าวคือภูมิลัทธะ อารัมมณาธิคหิตะ อวิกขัมภิตะ และอสมูหตะนี้ใด เพราะเหตุที่โลกิยญาณและโลกุตตรญาณนั้นๆ เกิดขึ้น ทำให้ความเป็นอุปปันนะนั้นๆ ของอุปปันนะ (๔ อย่าง) นั้นพินาศไป ฉะนั้น อุปปันนะทั้งหมดนั้นจึงเป็นอุปปันนะที่ต้องละฉะนี้แล พึงทราบการละธรรมทั้งหลายที่พึงละ ในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ด้วยประการดังกล่าวนี้

ว่าด้วยกิจที่ต้องกำหนดรู้เป็นต้น

[๘๓๙] กิจทั้งหลายมีการกำหนดรู้เป็นต้น
ในเวลาตรัสรู้ ซึ่งกล่าวไว้แล้วนั้น โยคีพึงรู้
ตามสภาวะทุกประการ

ที่จริง ในเวลาตรัสรู้สัจจะท่านกล่าวไว้ว่า บรรดาญาณทั้ง ๔ ประการนั้น ในแต่ละญาณ มีกิจ (ญาณละ) ๔ ประการมีปริญญา (การกำหนดรู้) เป็นต้น เหล่านี้ คือ

๑. ปริญญา (การกำหนดรู้)
๒. ปหาน (การละ)
๓. สัจฉิกิริยา (การทำให้เห็นแจ้ง)
๔. ภาวนา (การทำให้เกิด)

ในขณะเดียวกัน โยคีควรทราบกิจทั้งหลายเหล่านั้นตามสภาวะ

เพราะว่า กิจ ๔ อย่างนี้ พระโบราณาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวไว้แล้วว่า

"ดวงประทีปทำกิจ ๔ อย่างไม่ก่อนไม่หลังในขณะเดียวกัน คือ เผาไส้ กำจัดความมืด ทำแสงสว่างให้ปรากฏ และทำน้ำมันให้สิ้นไป ฉันใด มรรคญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ ประการไม่ก่อนไม่หลังในขณะเดียวกัน คือ (๑) ตรัสรู้ทุกข์ ด้วยการตรัสรู้โดยกำหนดรู้ (๒) ตรัสรู้สมุทัยด้วยการตรัสรู้โดยการละ (๓) ตรัสรู้มรรคด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้ (มรรค) เกิด (๔) ตรัสรู้นิโรธด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง"

ถามว่า มีคำอธิบายกล่าวไว้อย่างไร

ตอบว่า โยคีทำนิโรธ (พระนิพพาน) ให้เป็นอารมณ์ แล้วบรรลุ คือเห็น ได้แก่แทงทะลุซึ่งสัจจะหมดทั้ง ๔ ประการ"

และแม้ความข้อนี้พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้แล้วว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นชื่อว่าเห็นทุกขสมุทัยบ้าง เห็นทุกขนิโรธบ้าง เห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาบ้าง"[๑] ควรทราบพระพุทธดำรัสทั้งหมด

ทั้งท่านพระสารีบุตรเถระก็ได้กล่าวไว้อีกว่า "ญาณของท่านผู้มีความเพียบพร้อมด้วยมรรค คือทุกขญาณ ทุกขสมุทยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ"[๒]

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือ มรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์ เหมือนดวงประทีปเผาไส้ ฉะนั้น มรรคญาณละสมุทัย เหมือนดวงประทีปกำจัดความมืด ฉะนั้น มรรคญาณทำมรรคกล่าวคือธรรมมีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นให้เกิดโดยความเป็นปัจจัย มีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เหมือนดวงประทีปทำแสงสว่างให้ปรากฏโดยรอบฉะนั้น มรรคญาณทำให้เห็นแจ้งนิโรธอันหมดสิ้นกิเลส เหมือนดวงประทีปทำน้ำมันให้สิ้นไปฉะนั้น

[๘๔๐] อีกนัยหนึ่ง เหมือนดวงอาทิตย์ เมื่อโผล่ขึ้นมาก็ทำกิจ ๔ ประการพร้อมกับความปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง คือ (๑) ส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป (๒) กำจัดความมืด (๓) ให้ความสว่าง (๔) ระงับความหนาว ฉันใด มรรคญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตรัสรู้สัจจะ ๔ ประการ ไม่ก่อนไม่หลัง คือ ฯลฯ ตรัสรู้นิโรธ ด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้เห็นแจ้ง ๑ แม้ในอุปมานี้ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือ มรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์ เหมือนดวงอาทิตย์ส่องให้เห็นสิ่งที่เป็นรูป ละสมุทัย เหมือนดวงอาทิตย์กำจัดความมืดฉะนั้น ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เหมือนดวงอาทิตย์ให้ความสว่าง ทำให้เห็นแจ้งนิโรธคือความสงบระงับกิเลส เหมือนดวงอาทิตย์ระงับความหนาว ฉะนั้น

[๘๔๑] อีกนัยหนึ่ง เหมือนนาวาทำกิจ ๔ ประการ ไม่ก่อนไม่หลังในขณะเดียวกัน คือ (๑) ละฝั่งนี้ (๒) ตัดกระแสน้ำ (๓) นำสิ่งของไป (๔) กำลังถึงฝั่งโน้น ฉันใด มรรคญาณก็ฉันนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ตรัสรู้นิโรธด้วยการตรัสรู้โดยการทำให้แจ้ง แม้ในข้ออุปมานี้ ก็พึงทราบการเปรียบเทียบด้วยอุปมาอย่างนี้ คือ มรรคญาณกำหนดรู้ทุกข์ เหมือนนาวาละฝั่งนี้ ฉะนั้น ละสมุทัย เหมือนนาวาตัดกระแสน้ำ ทำมรรคให้เกิดโดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น เหมือนนาวานำสิ่งของไปฉะนั้น ทำให้แจ้งนิโรธอันเป็นฝั่งโน้น เปรียบเหมือนนาวา (กำลัง) ถึงฝั่งโน้น ฉะนั้น

[๘๔๒] อนึ่ง ในเวลาตรัสรู้สัจจะดังกล่าวมานั้น มรรคซึ่งมีญาณดำเนินไปด้วยกิจ ๔ ประการ ในขณะเดียวกันนั้น ก็มีสัจจะ ๔ ประการเป็นอาการพึงรู้แจ้งแทงตลอด

ด้วยมรรคเดียวกัน โดยความหมายว่า (เป็นสภาวะ) เที่ยงแท้ ด้วยอาการ ๑๖ ประการ ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า

"สัจจะ ๔ ประการมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะเป็นของแท้ เป็นอย่างไร คือ สัจจะ ๔ ประการ มีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว พร้อมด้วยสภาวะเป็นของแท้ ด้วยอาการ ๑๖ ประการ ได้แก่

๑. สภาวะที่บีบคั้นแห่งทุกข์	มีสภาวะเป็นของแท้
๒. สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์	มีสภาวะเป็นของแท้
๓. สภาวะที่ทำให้เดือดร้อนแห่งทุกข์	มีสภาวะเป็นของแท้
๔. สภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์	มีสภาวะเป็นของแท้
๕. สภาวะที่ประมวลมาแห่งสมุทัย	มีสภาวะเป็นของแท้
๖. สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย	มีสภาวะเป็นของแท้
๗. สภาวะที่เกี่ยวข้องแห่งสมุทัย	มีสภาวะเป็นของแท้
๘. สภาวะที่พัวพันแห่งสมุทัย	มีสภาวะเป็นของแท้
๙. สภาวะที่เป็นเหตุสลัดออกแห่งนิโรธ	มีสภาวะเป็นของแท้
๑๐. สภาวะที่เป็นวิเวกแห่งนิโรธ	มีสภาวะเป็นของแท้
๑๑. สภาวะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งนิโรธ	มีสภาวะเป็นของแท้
๑๒. สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธ	มีสภาวะเป็นของแท้
๑๓. สภาวะที่นำออกแห่งมรรค	มีสภาวะเป็นของแท้
๑๔. สภาวะที่เป็นเหตุแห่งมรรค	มีสภาวะเป็นของแท้
๑๕. สภาวะที่เห็นแห่งมรรค	มีสภาวะเป็นของแท้
๑๖. สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งมรรค	มีสภาวะเป็นของแท้

สัจจะ ๔ ประการท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกันกับสภาวะเป็นของแท้ด้วยอาการ ๑๖ ประการนี้ สัจจะใดท่านสงเคราะห์เข้าด้วยกัน สัจจะนั้นเป็นสภาวะเดียว พระโยคาวจรย่อมรู้แจ้งสัจจะที่เป็นสภาวะเดียวด้วยญาณเดียว เพราะเหตุนั้น สัจจะ ๔ ประการ จึงมีการรู้แจ้งด้วยญาณเดียว[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๑/๔๓๔

[๘๔๓] หากจะพึงมีคำทักท้วงในข้อนั้นว่า ในเมื่อความหมายแม้อย่างอื่นของสัจจะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้น เช่น (เป็น) โรคและ (เป็น) ฝีเป็นต้น ยังมีอยู่ แต่แล้วเพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวไว้เพียง ๔ ประการเท่านั้น ในข้อนี้ เราขอกล่าวตอบว่า เพราะ (สัจจะทั้งหลาย) ปรากฏชัดด้วยการเห็นสัจจะอื่นด้วย เพราะว่า สัจจญาณท่านกล่าวไว้โดยมีสัจจะแต่ละสัจจะเป็นอารมณ์โดยนัยเป็นต้นว่า "ในญาณเหล่านั้น ทุกขญาณ เป็นอย่างไร คือ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด ... ซึ่งเกิดขึ้นปรารภทุกข์"[๑] นี้ท่านกล่าวว่า ทุกขญาณบ้าง กล่าวโดยทำสัจจะอย่างหนึ่งให้เป็นอารมณ์แล้วสำเร็จกิจในสัจจะทั้งหลายแม้ที่เหลือด้วยโดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเห็นทุกข์ ผู้นั้นชื่อว่าเห็นสมุทัยบ้าง"[๒]

ในการเห็น ๒ ประการนั้น ในกาลใด โยคีทำสัจจะแต่ละอย่างให้เป็นอารมณ์ในกาลนั้น เพราะเหตุที่ทุกข์นั้นถูกสมุทัยซึ่งมีการประมวลมาเป็นลักษณะ ประมวลเข้าไว้ ปรุงแต่งไว้ ทำเป็นกองไว้ ฉะนั้น สภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งแห่งทุกข์ แม้มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะโดยสภาพนั้นก็ปรากฏชัดแจ้งขึ้นก่อน ด้วยการเห็นสมุทัย แต่เพราะเหตุที่มรรคนำเอาความแผดเผาของกิเลสไปเสีย จึงเป็นสภาวะเย็นสนิท ฉะนั้นสภาวะที่แผดเผาแห่งทุกข์นั้นก็จะปรากฏชัดแจ้ง ด้วยการเห็นมรรค เหมือนหนึ่งความไม่สวยงามของนางสุนทรีปรากฏชัดเจนแก่ท่านพระนันทะ ด้วยการเห็นนางอัปสร[๓] ส่วนสภาวะที่แปรผันแห่งทุกข์นั้น จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธซึ่งมีสภาวะไม่แปรผันเพราะเหตุนั้น จึงไม่มีคำที่จะพึงกล่าวในเรื่องนี้โดยแท้

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุเกิดแห่งสมุทัย แม้มีการประมวลมาเป็นลักษณะโดยสภาพจะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ เหมือนหนึ่งความที่โภชนะเป็นเหตุแห่งความป่วยไข้ปรากฏชัดเจนด้วยการเห็นความป่วยไข้ซึ่งเกิดแต่บริโภคโภชนะไม่เป็นสัปปายะ สภาวะที่ผูกมัด (แห่งสมุทัย) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธซึ่งเป็นสภาวะที่ปราศจากความ

---

[๑] สํ.ม. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙

[๒] สํ.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๐/๖๑๑

[๓] ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๙๑ และ นนฺทเถรวตฺถุ ธมฺมปทฏฺฐกถา (บาลี) ๑/๑๑๐-๑๒๑

ผูกมัด และสภาวะที่พัวพัน (แห่งสมุทัย) จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรคซึ่งเป็นธรรมนำออก ฉะนี้แล

อนึ่ง สภาวะที่เป็นวิเวกแห่งนิโรธ แม้มีการออกไป (จากทุกข์) เป็นลักษณะ จะปรากฏชัดแจ้ง ด้วยการเห็นสมุทัย ซึ่งเป็นธรรมไม่สงัดเงียบ สภาวะที่เป็นอสังขตะแห่งนิโรธ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นมรรค ความจริง มรรคเป็นธรรมที่ท่านโยคีผู้นี้ไม่เคยเห็นมาก่อนในสังสารวัฏซึ่งไม่มีใครรู้ที่สุดเบื้องต้น อีกอย่างหนึ่ง แม้มรรคนั้นก็ยังเป็นสังขตะโดยแท้ เพราะยังมีปัจจัยอยู่ เพราะเหตุนั้น ความที่นิโรธสัจซึ่งเป็นธรรมหาปัจจัยมิได้ ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเป็นภาวะที่ปรากฏชัดแจ้งอย่างยิ่ง อนึ่ง สภาวะที่เป็นอมตะแห่งนิโรธสัจนั้น จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ เพราะว่า ทุกข์เป็นยาพิษ อมตะคือพระนิพพาน

อนึ่ง สภาวะที่เป็นเหตุแห่งมรรค ซึ่งแม้เป็นธรรมนำออกเป็นลักษณะ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นสมุทัยว่า "สมุทัยนี้มิใช่เหตุแห่งการบรรลุพระนิพพาน มรรคนี้ต่างหากเป็นเหตุ" สภาวะที่เห็นแห่งมรรค จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นนิโรธ เหมือนหนึ่งความแจ่มใสของดวงตา ปรากฏแจ่มแจ้ง แก่บุคคลผู้เห็นรูปทั้งหลายที่ละเอียดอย่างยิ่งด้วยคิดว่า "ดวงตาของเราแจ่มใสจริงหนอ" สภาวะที่เป็นใหญ่แห่งมรรค จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นทุกข์ เหมือนความเป็นใหญ่แห่งชนผู้ยิ่งใหญ่ จะปรากฏชัดแจ้งด้วยการเห็นชนเข็ญใจผู้อาดูรเดือดร้อนด้วยโรคหลายอย่าง ฉะนี้แล ในที่นี้ ท่านกล่าวสภาวะแห่งสัจจะแต่ละข้อว่ามีข้อละ ๔ ประการ โดยความปรากฏชัดแจ้งของสภาวะแต่ละอย่างด้วยอำนาจลักษณะของตน และโดยความปรากฏชัดแจ้งแห่งสัจจะด้วยอำนาจเห็นสภาวะที่แท้จริงอื่นอีกข้อละ ๓ นอกนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่ในขณะแห่งมรรค มีสภาวะ (๑๖) เหล่านี้ทุกประการถึงความรู้แจ่มแจ้งด้วยญาณที่มีกิจ ๔ ประการ ในสัจจะทั้งหลายมีทุกข์เป็นต้นญาณเดียวนั่นเอง แต่ว่า ท่านวาทีบุคคลเหล่าใดประสงค์การบรรลุต่างๆ กัน คำกล่าวตอนที่เกิน (กว่านี้) สำหรับวาทีบุคคลเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้เรียบร้อยแล้ว ในกถาวัตถุปกรณ์ ในพระอภิธรรมปิฎก[๑]

---

[๑] อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๑/๑

ว่าด้วยประเภทแห่งกิจมีปริญญากิจเป็นต้น

[๘๔๔] ณ บัดนี้ กิจ ๔ ประการ มีปริญญาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่กล่าวมาแล้ว ในกิจ ๔ ประการนั้น

ปริญญา มี ๓ อย่าง แม้ปหานะ แม้สัจฉิกิริยา
ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน ภาวนารู้กันแล้วว่ามี ๒ อย่าง
พึงทราบวินิจฉัยในกิจ ๔ ประการนั้น (ดังต่อไปนี้)

[๘๔๕] คำว่า **ปริญญามี ๓ ประการ (ติวิธา โหติ ปริญฺญา)** ความว่า ปริญญามี ๓ ประการ ดังนี้ คือ

๑. ญาตปริญญา
๒. ตีรณปริญญา
๓. ปหานปริญญา

ในปริญญา ๓ ประการนั้น การกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญาเป็นเครื่องรู้ยิ่งชื่อว่าญาตัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะรู้)"[๑] แล้วกล่าวโดยสังเขปอย่างนี้ว่า "ธรรมใดๆ ที่พระโยคาวจรรู้ยิ่งแล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นอันรู้แล้ว"[๒] (และ) กล่าวโดยพิสดารโดยนัยว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง และสิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ด้วยความรู้ยิ่งคืออะไร คือจักษุเป็นสิ่งที่พึงรู้ด้วยความรู้ยิ่ง" เป็นต้น[๓] ชื่อว่า **ญาตปริญญา (ญาตปริญฺญา นาม)** ความรู้ด้วยปัญญารู้ยิ่งซึ่งนามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย (ของนามและรูปนั้น) เป็นภูมิพื้นเฉพาะของญาตปริญญานั้น

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๐/๓

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๙

[๘๔๖] แต่ว่า การกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญาเครื่องกำหนดรู้ ชื่อว่าตีรณัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะพิจารณา)"[๑] แล้วกล่าวโดยสังเขปอย่างนี้ว่า "ธรรมใดๆ ที่พระโยคาวจรกำหนดรู้แล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นอันพิจารณาแล้ว"[๒] (และ) กล่าวโดยพิสดารโดยนัยว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงพึงกำหนดรู้ และสิ่งทั้งปวงที่พึงกำหนดรู้ คืออะไร คือจักษุเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้" เป็นต้น[๓] ชื่อว่า**ตีรณปริญญา (ตีรณปริญฺญา นาม)** การกำหนดรู้ที่ดำเนินไปด้วยการไตร่ตรองว่า "ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา" เริ่มตั้งแต่กลาปสัมมสนญาณจนถึงอนุโลมญาณ เป็นภูมิพื้นเฉพาะของตีรณปริญญานั้น

[๘๔๗] ส่วนการกำหนดรู้ที่ท่านยก (หัวข้อ) ขึ้นแสดงอย่างนี้ว่า "ปัญญาในการละชื่อว่าปริจจาคัฏฐญาณ (ญาณที่มีสภาวะสละทิ้งไป)" แล้วกล่าวโดยพิสดารอย่างนี้ว่า "ธรรมใดๆ เป็นธรรมที่พระโยคาวจรละได้แล้ว ธรรมนั้นๆ เป็นอันสละได้แล้ว"[๔] (และ) ดำเนินไปโดยนัยว่า "ละนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา" เป็นต้น ชื่อว่า**ปหานปริญญา (ปหานปริญฺญา นาม)** การกำหนดรู้เริ่มตั้งแต่ภังคานุปัสสนาจนถึงมรรคญาณ เป็นภูมิพื้นของปหานปริญญานั้น ในกิจคือปริญญานี้ ท่านประสงค์เอาปหานปริญญาดังกล่าวนี้

หรือว่า เพราะเหตุที่แม้ญาตปริญญาและตีรณปริญญาก็มีปหานปริญญานั้นเป็นเป้าหมายอยู่โดยเฉพาะ และเพราะเหตุที่โยคีละธรรมทั้งหลายเหล่าใด ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นก็เป็นธรรมอันท่านทราบแล้วพิจารณาแล้ว และไตร่ตรองไว้แล้วโดยแน่นอน ฉะนั้น พึงทราบว่า โดยปริยายนี้ ปริญญาแม้ทั้ง ๓ ประการ ก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน

[๘๔๘] คำว่า **แม้ (กิจคือ) ปหาน ... ก็มี ๓ อย่างเหมือนกัน (ตถา ปหานมฺปิ)** ความว่า ที่จริง แม้ปหานก็มี ๓ ประการ เหมือนปริญญานั่นเอง คือ

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๓

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/ ๗๕/๑๒๖

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

[๔] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๒๖

๑. วิกขัมภนปหาน (การละด้วยการข่มไว้)
๒. ตทังคปหาน (การละด้วยองค์นั้นๆ)
๓. สมุจเฉทปหาน (การละด้วยการตัดขาด)

ในปหาน ๓ ประการนั้น การข่มธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณ์เป็นต้นไว้ด้วยโลกิยสมาธินั้นๆ เหมือนกั้นสาหร่ายไว้ด้วยหม้อที่แกว่งไปมาบนผิวน้ำที่มีสาหร่าย (หรือด้วยหม้อที่แช่ไว้ในน้ำที่มีสาหร่าย) นี้เรียกว่า **วิกขัมภนปหาน (วิกฺขมฺภนปฺปหานํ นาม)** แต่ในพระบาลีท่านกล่าวไว้เฉพาะการข่มนิวรณ์ทั้งหลายเท่านั้นว่า "การละนิวรณ์ด้วยการข่มไว้ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญปฐมฌาน"[๑] พึงทราบว่า คำในพระบาลีนั้นท่านกล่าวไว้ เพราะ (ปหาน) ปรากฏอยู่ เพราะว่า นิวรณ์ทั้งหลายหาท่วมทับจิตทันทีทันใด ทั้งในตอนต้นทั้งในตอนท้ายของฌานไม่ สภาวธรรมทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นก็ถูกข่มไว้เฉพาะขณะที่ฌานเป็นอัปปนาแล้วเท่านั้น เพราะเหตุนั้น การข่มนิวรณ์ทั้งหลายไว้จึงปรากฏชัด

[๘๔๙] ส่วนปหานใดละธรรมที่พึงละนั้นๆ โดยความเป็นปฏิปักษ์เฉพาะด้วยองค์ฌานนั้นซึ่งเป็นองค์ประกอบของวิปัสสนา เหมือนการละความมืดได้ด้วยประทีปที่จุดลุกโพลงในเวลากลางคืน ฉะนั้น นี้เรียกว่า **ตทังคปหาน (ตทงฺคปฺปหานํ นาม)** ตทังคปหานนี้เป็นอย่างไร ก่อนอื่น ตทังคปหานก็คือการละสักกายทิฏฐิด้วยการกำหนดรู้นามและรูป ละทิฏฐิที่ไม่มีเหตุและปราศจากเหตุอันสมควร และละมลทินคือความสงสัยด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย ละความยึดถือโดยเป็นก้อนว่า "เรา ของเรา" ด้วยการพิจารณาเห็นความเป็นกลุ่มก้อน ละความสำคัญหมายรู้ในสิ่งที่มิใช่ทางว่าเป็นทางด้วยการกำหนดรู้สิ่งที่เป็นทางและสิ่งที่ไม่เป็นทาง ละอุจเฉททิฏฐิด้วยเห็นความเกิดขึ้น ละสัสสตทิฏฐิด้วยเห็นความดับไป ละความหมายรู้ในสิ่งที่มีความน่ากลัวว่าไม่น่ากลัวด้วยความปรากฏเป็นของน่ากลัว ละความหมายรู้ว่าเป็นที่น่าชื่นชมยินดีด้วยการเห็นโทษชั่วร้าย ละความหมายรู้ว่าน่าอภิรมย์ ด้วยการพิจารณาเห็นความเบื่อหน่าย ละความไม่ปรารถนาเพื่อจะพ้นไปด้วยความปรารถนาเพื่อจะพ้นไป ละความไม่พิจารณาทบทวนด้วยการพิจารณาทบทวน ละความไม่วางเฉยด้วยการวางเฉย ละความยึดมั่นโดยขัดแย้งต่อสัจจะด้วยการคล้อยตาม

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

ก็หรือว่า การละใด ในมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการคือการละนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ละสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา ละอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา ละความเพลิดเพลินด้วยนิพพิทานุปัสสนา ละความกำหนัดด้วยวิราคานุปัสสนา ละสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา ละความยึดถือด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ละความหมายรู้ว่าเป็นก้อนด้วยขยานุปัสสนา ละความประมวลมาด้วยวยานุปัสสนา ละความหมายรู้ว่ายั่งยืนด้วยวิปริณามานุปัสสนา ละนิมิตด้วยอนิมิตตานุปัสสนา ละความตั้งมั่นด้วยอัปปณิหิตานุปัสสนา ละความยึดมั่นด้วยสุญญตานุปัสสนา ละความยึดมั่นโดยยึดถือว่าเป็นสาระด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนา ละความยึดมั่นคือความลุ่มหลงด้วยยถาภูตญาณ-ทัสสนะ ละความยึดมั่นด้วยความอาลัยด้วยอาทีนวานุปัสสนา ละความไม่พิจารณาทบทวนด้วยปฏิสังขานุปัสสนา ละความยึดมั่นด้วยความผูกพันด้วยวิวัฏฏานุปัสสนา แม้การละดังกล่าวนี้ก็เป็น**ตทังคปหานเหมือนกัน (ตทงฺคปฺปหานเมว)**

[๘๕๐] ในมหาวิปัสสนา ๑๘ ประการนั้น การละนิจจสัญญาเป็นต้นด้วยอนุปัสสนา ๗ ประการ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ย่อมมีโดยประการใด การละด้วยประการนั้น ได้กล่าวไว้ใน (ตอนว่าด้วย) ภังคานุปัสสนา เรียบร้อยแล้ว

แต่คำว่า **ขยานุปัสสนา (ขยานุปสฺสนา)** หมายถึงญาณของท่านผู้ทำการสลายตัวของความเป็นก้อนออกไป แล้วเห็นความสิ้นไปอย่างนี้ว่า “ชื่อว่าไม่เที่ยงโดยความหมายว่าสิ้นไป” การละฆนสัญญาก็มีได้ด้วยญาณนั้น

คำว่า **วยานุปัสสนา (วยานุปสฺสนา)** หมายถึง ความเป็นผู้เห็นความดับของสังขารทั้งหลาย โดยพิจารณาเห็นเองและโดยอนุมาน แล้วน้อมจิตไปในนิโรธกล่าวคือความดับนั้นโดยเฉพาะซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

“การกำหนดธรรม ๒ ประการ
ว่ามีสภาวะอย่างเดียวกันกับอารมณ์ปัจจุบัน
ความน้อมจิตไปในความดับ ชื่อว่าวยลักขณวิปัสสนา”[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

เป็นอันละการประมวลมาได้ด้วยยานุปัสสนานั้น เพราะว่าเมื่อโยคีเห็นอยู่โดยแจ่มแจ้งว่า "บุคคลพึงขวนขวายเพื่อประโยชน์แก่สังขารเหล่าใด สังขารทั้งหลายเหล่านั้นมีความดับไปเป็นธรรมดาอย่างนี้" จิตก็ไม่น้อมไปในความขวนขวาย

คำว่า **วิปริณามานุปัสสนา (วิปริณามานุปสฺสนา)** ความว่า การเห็นเลยขอบเขตนั้นๆ ไป แล้วดำเนินไปโดยประการอื่นด้วยอำนาจกัมมัฏฐานมีรูปสัตตกกัมมัฏฐานเป็นต้น หรือว่าการเห็นความแปรผันของสิ่งที่เกิดขึ้นด้วยอาการ ๒ ประการ คือด้วยชราและมรณะ เป็นอันละความสำคัญว่ายั่งยืนได้ด้วยวิปริณามานุปัสสนานั้น

คำว่า **อนิมิตตานุปัสสนา (อนิมิตฺตานุปสฺสนา)** ได้แก่ อนิจจานุปัสสนานั่นเอง การละนิมิตว่าเที่ยง มีได้ด้วยอนิจจานุปัสสนานั้นเอง

คำว่า **อัปปณิหิตานุปัสสนา (อปฺปณิหิตานุปสฺสนา)** ได้แก่ ทุกขานุปัสสนานั่นเอง การละความทะยานอยากในสุขและความปรารถนาสุขมีได้ด้วยทุกขานุปัสสนานั้น

คำว่า **สุญญตานุปปัสสนา (สุญฺญตานุปสฺสนา)** ได้แก่ อนัตตานุปัสสนานั่นเอง การละความยึดมั่นว่า "มีอัตตา" มีได้ด้วยอนัตตานุปัสสนานั้น

คำว่า **อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา (อธิปญฺญาธมฺมวิปสฺสนา)** หมายถึง วิปัสสนาที่รู้อารมณ์มีรูปเป็นต้น แล้วเห็นความดับของอารมณ์นั้นด้วยและความดับของจิตซึ่งมีรูปเป็นต้นนั้นเป็นอารมณ์ด้วย แล้วถือเอาซึ่งความว่างเปล่าเป็นต้น ด้วยอำนาจภังคญาณว่า "สังขารทั้งหลายนั่นแหละแตกดับไป ความตายมีอยู่แก่สังขารทั้งหลาย ไม่มีใครๆ อื่น" ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

> "การที่พระโยคีพิจารณาอารมณ์แล้ว พิจารณาเห็นความดับแห่งจิตและความปรากฏโดยสุญญตะ ชื่อว่าอธิปัญญาวิปัสสนา"[๑]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓

วิปัสสนาดังกล่าวนั้นท่านเรียกว่า "อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา" เพราะวิเคราะห์ศัพท์ว่า "ปัญญารู้ยิ่งด้วย เห็นแจ้งในธรรมทั้งหลายด้วย" การละความยึดมั่นด้วยความยึดถือว่าเป็นแก่นสาร มีได้ด้วยอธิปัญญาธัมมวิปัสสนานั้น เพราะเห็นแล้วเป็นอย่างดีถึงความไม่มีสาระอันเที่ยงแท้และความไม่มีสาระคืออัตตา

คำว่า **ความรู้ความเห็นตามเป็นจริง (ยถาภูตญาณทสฺสนํ)** ได้แก่ การกำหนดรู้นามและรูปพร้อมทั้งปัจจัย การละความยึดมั่นคือความลุ่มหลงซึ่งเป็นไปโดยนัยเป็นต้นว่า "เราได้มีแล้วหนอในอดีตกาล"[๑] และโดยนัยเป็นต้นว่า "โลกเกิดมีขึ้นเพราะพระอิศวร" มีได้ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะนั้น

คำว่า **ความพิจารณาเห็นซึ่งโทษชั่วร้าย (อาทีนวานุปัสสนา)** ได้แก่ ญาณกำหนดรู้ด้วยการเห็นโทษชั่วร้ายในภพ เป็นต้นทุกหนทุกแห่ง ซึ่งเกิดขึ้นด้วยความปรากฏเป็นของน่ากลัว การละความยึดมั่นด้วยความอาลัยโดยเห็นว่า "ไม่ปรากฏสิ่งไร ๆ ที่ควรติดอยู่" มีได้ด้วยอาทีนวานุปัสสนาญาณนั้น

คำว่า **ความกำหนดรู้ทบทวน (ปฏิสงฺขานุปสฺสนา)** ได้แก่ ปฏิสังขาญาณ ทำอุบายเพื่อการพ้นไป การละความไม่กำหนดรู้ทบทวน มีได้ด้วยปฏิสังขาญาณนั้น

คำว่า **การพิจารณาเห็นด้วยจิตถอยกลับ (วิวฏฺฏานุปสฺสนา)** ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณและอนุโลมญาณ เพราะได้กล่าวไว้แล้วว่า "ในเวลานั้น จิตของโยคีนั้นก็ถอยกลับ หวนกลับ วกกลับ จากสังขารทั้งปวง เหมือนหยาดน้ำบนใบบัวซึ่งขอบใบงอนิด ๆ" เพราะเหตุนั้น การละความยึดมั่นด้วยความผูกพัน จึงมีได้ด้วยวิวัฏฏานุปัสสนานั้น อธิบายว่า การละความยึดมั่นด้วยกิเลสมีกามสังโยชน์เป็นต้น มีได้ด้วยความไม่เป็นไปแห่งกิเลส พึงทราบตทังคปหานโดยพิสดารด้วยประการดังกล่าวนี้ แต่ในพระบาลีท่านกล่าวแต่โดยสังเขปเท่านั้นว่า "และการละทิฏฐิทั้งหลายด้วยองค์นั้น ๆ ของท่านโยคีผู้ทำสมาธิซึ่งมีส่วนทำลายกิเลสให้เกิด"[๒]

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๑๘/๑๙

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

[๘๕๑] ส่วนปหาน (คือการละ) ใด ละธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นด้วยอริยมรรคญาณ โดยอาการที่ธรรมทั้งหลายมีสังโยชน์เป็นต้นเหล่านั้นเป็นไปไม่ได้อีก เหมือนละต้นไม้ที่ถูกจักรวิเศษของสายฟ้าฟาด นี้เรียกว่า**สมุจเฉทปหาน (สมุจฺเฉทปฺปหานํ นาม)** ซึ่งท่านกล่าวระบุถึงไว้ว่า "ก็สมุจเฉทปหานของท่านโยคีผู้ทำมรรคดำเนินไปสู่ความดับอันเป็นโลกุตตระให้เกิด"[๑] ในปหานทั้ง ๓ ประการนี้ ด้วยประการดังกล่าวในญาณทัสสนวิสุทธินี้ ท่านประสงค์เอาสมุจเฉทปหานเท่านั้น และเพราะเหตุที่แม้วิกขัมภนปหานและตทังคปหาน ในตอนต้นๆ ของโยคีนั้นก็มีสมุจเฉทปหานนั้นเป็นเป้าหมายโดยเฉพาะอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น โดยปริยายนี้ พึงทราบว่า ปหานแม้ทั้ง ๓ ประการ ก็เป็นกิจของมรรคญาณด้วยกัน เพราะเหมือนว่า ถึงแม้กิจกรรมใดที่พระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์ทรงทำไว้ในกาลก่อนหน้านั้น ครั้นพระราชาผู้ปลงพระชนมชีพพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์แล้วเสด็จเถลิงราชสมบัติ เขาก็กล่าวกันว่า "กิจกรรมนี้และกิจกรรมนี้อันพระราชา (องค์เถลิงราชสมบัติ) ทรงทำไว้ทั้งหมดนั้นแล"

[๘๕๒] คำว่า **แม้สัจฉิกิริยา (สจฺฉิกิริยาปิ)** ความว่า สัจฉิกิริยาแม้จำแนกเป็น ๒ ประการ คือ (๑) โลกิยสัจฉิกิริยา (๒) โลกุตตรสัจฉิกิริยา สำหรับโลกุตตรสัจฉิกิริยา มี ๓ ประการโดยแตกต่างกันด้วยทัสสนะและภาวนา ในสัจฉิกิริยา ๒ ประการนั้น การสัมผัสฌานทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้น ซึ่งมาโดยนัยว่า "ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ปฐมฌาน ... ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความชำนาญในปฐมฌาน ... ปฐมฌานข้าพเจ้าทำให้แจ้งแล้ว"[๒] เป็นต้น ชื่อว่าโลกิยสัจฉิกิริยา คำว่า **สัมผัส (ผสฺสนา)** ความว่า การบรรลุแล้วถูกต้องด้วยการสัมผัสด้วยญาณโดยประจักษ์ (แก่ตนเอง) ว่า "สิ่งนี้ข้าพเจ้าได้ประสบแล้ว" ความจริง ท่านก็หมายถึงความข้อนี้แหละ จึงยกขึ้นแสดงว่า "ปัญญาเครื่องทำให้แจ้ง ชื่อว่าผัสสนัฏฐญาณ"[๓] แล้วกล่าวนิเทศสัจฉิกิริยา (ต่อไป) ว่า "ธรรมใดๆ เป็นธรรมที่พระโยคีทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นอันถูกต้องแล้ว"[๔]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔

[๒] วิ.มหาวิ. (ไทย) ๑/๒๐๓-๒๐๔/๑๘๘-๑๘๙

[๓] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓

[๔] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗๕/๑๒๖

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมใดๆ มิได้ทำให้เกิดขึ้นในสันดานของตน แต่รู้แล้วทั้งสิ้นด้วยญาณโดยมิต้องอาศัยผู้อื่นเป็นปัจจัย ธรรมนั้นๆ ชื่อว่าเป็นธรรมที่ทำให้แจ้งแล้วเช่นกันแท้จริง ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง สิ่งทั้งปวงควรทำให้แจ้ง คืออะไร คือ จักษุควรทำให้แจ้ง" เป็นต้น[๑]

ทั้งยังกล่าวต่อไปอีกว่า "พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูป ชื่อว่าย่อมทำให้แจ้ง (ด้วยการทำให้เป็นอารมณ์) เมื่อเห็นเวทนา ฯลฯ เมื่อเห็นวิญญาณ ชื่อว่าย่อมทำให้แจ้ง เมื่อเห็นจักษุ ... เมื่อเห็นชรามรณะ ... เมื่อเห็นธรรมที่หยั่งลงสู่อมตะคือพระนิพพาน (เพราะมีสภาพเป็นที่สุด) ชื่อว่าย่อมทำให้แจ้ง เพราะเหตุนั้น ธรรมใดๆ เป็นธรรมที่พระโยคีทำให้แจ้งแล้ว ธรรมนั้นๆ ก็เป็นอันถูกต้องแล้ว"[๒]

แต่ว่า การเห็นพระนิพพานในขณะบรรลุโสดาปัตติมรรค ชื่อว่าทัสสนสัจฉิกิริยา (ทำให้แจ้งด้วยการเห็น) ส่วนในขณะแห่งมรรคอื่นที่เหลือ เป็นภาวนาสัจฉิกิริยา (ทำให้แจ้งด้วยการทำให้เกิด) ฉะนี้แล ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาสัจฉิกิริยาทั้ง ๒ ประการนั้น เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า การทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานโดยทางทัสสนะและภาวนา เป็นกิจของญาณนี้

[๘๕๓] คำว่า **ภาวนารู้กันแล้วว่ามี ๒ ประการ (เทฺว ภาวนา อภิมตา)** ความว่า ส่วนภาวนา ท่านตกลงไว้ ๒ ประการเท่านั้น คือ (๑) โลกิยภาวนา (๒) โลกุตตรภาวนา ในภาวนาทั้ง ๒ ประการนั้น การทำศีล สมาธิ และปัญญา ฝ่ายโลกิยะให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาฝ่ายโลกิยะนั้น ชื่อว่าโลกิยภาวนา การทำศีล สมาธิ และปัญญาฝ่ายโลกุตตระให้เกิดขึ้น และการอบรมสันดานด้วยศีล สมาธิ และปัญญาฝ่ายโลกุตตระนั้น ชื่อว่าโลกุตตรภาวนา ในภาวนาทั้ง ๒ ประการนั้น ในญาณทัสสนวิสุทธิกถานี้ ประสงค์เอาโลกุตตรภาวนา เพราะว่า ญาณแม้ทั้ง ๔ ประการนี้ ทำศีลเป็นต้นที่เป็นโลกุตตระให้เกิดขึ้น และพระอริยบุคคลอบรมสันดานด้วย ศีล

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๔๖

[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๙/๔๗

สมาธิ และปัญญาที่เป็นโลกุตตระเหล่านั้น โดยความเป็นปัจจัยมีสหชาตปัจจัยเป็นต้น แก่ศีล สมาธิ และปัญญาเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ โลกุตตรภาวนานั่นแล จึงเป็นกิจของมรรคญาณนั้น ดังนี้แล ด้วยประการดังกล่าวมานี้

กิจเหล่าใดมีการกำหนดรู้เป็นต้น ในเวลาตรัสรู้ซึ่ง
กล่าวไว้แล้วนั้น โยคีควรทราบไว้ตามสภาวะทุกประการ ฉะนี้แล

อนึ่ง เพื่อแสดงวิธีแห่งการทำปัญญาให้เกิดซึ่งมาแต่โดยสรุปเท่านั้น อย่างนี้ว่า นรชนผู้มีปัญญา ตั้งมั่นอยู่ในศีลแล้ว พึงทำสมาธิจิต และอริยปัญญาให้เกิด” คำใดที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้ว (ข้างต้น) ว่า “ภิกษุทำวิสุทธิ ๒ ประการ (คือสีลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิ) ซึ่งเป็นรากเหง้าให้ถึงพร้อมแล้ว ทำวิสุทธิ ๕ ประการ (คือ ทิฏฐิวิสุทธิ, กังขาวิตรณวิสุทธิ, มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ, ญาณทัสสนวิสุทธิ,) อันเป็นเค้าโครงให้ถึงพร้อมอยู่ พึงทำปัญญาให้เกิดขึ้น” คำนั้นเป็นอันข้าพเจ้าขยายความให้พิสดารแล้วด้วยคำมีประมาณดังกล่าวมานี้ และปัญหาว่า “ควรทำปัญญาให้เกิดอย่างไร” นี้ ข้าพเจ้าก็ได้วิสัชนาแล้วด้วยประการฉะนี้

ปริจเฉทที่ ๒๒ ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

๒๓. ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

อธิบายอานิสงส์การเจริญปัญญา

[๘๕๔] ปัญหากรรมใดที่เรากล่าวไว้ว่า **อะไรเป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนา (ปญฺญาภาวนาย โก อานิสํโส)** ข้าพเจ้าจะกล่าวแก้ในปัญหากรรมนั้น (ต่อไป) ความจริง ขึ้นชื่อว่า**ปัญญาภาวนา** (คือการทำวิปัสสนามรรคปัญญาให้เกิด) นี้ มีอานิสงส์หลายร้อยอย่าง การที่จะประกาศอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยพิสดาร แม้ใช้เวลายาวนานก็มิใช่ทำได้ง่าย แต่พึงทราบอานิสงส์ของปัญญาภาวนานั้นโดยสังเขปไว้ดังนี้ คือ

๑. ทำลายกิเลสต่างๆ (นานากิเลสวิทฺธํสนํ)
๒. เสวยรสของอริยผล (อริยผลรสานุภวนํ)
๓. สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ (นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา)
๔. สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น (อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ)

ว่าด้วยการทำลายกิเลสต่างๆ

[๘๕๕] ในอานิสงส์เหล่านั้น **การทำลายกิเลสต่างๆ (นานากิเลสวิทฺธํสนํ)** อันใด โดยความเป็นสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่เรากล่าวมาแล้วตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ ข้อนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาฝ่ายโลกิยะ **การทำลายกิเลสต่างๆ (นานา-กิเลสวิทฺธํสนํ)** อันใดโดยความเป็นสังโยชน์เป็นต้น ในขณะ (บรรลุ) อริยมรรคที่เรากล่าวมาแล้ว ข้อนี้พึงทราบว่า เป็นอานิสงส์ของภาวนาปัญญา ฝ่ายโลกุตตระ

ความจริง วิปัสสนาปัญญาที่โยคีทำให้เกิดขึ้นแล้ว
ย่อมทำลายข่ายกิเลสที่ติดตามตลอดกาลนาน
สร้างสรรค์แต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ทุกอย่าง
ให้พินาศไป เหมือนสายฟ้าที่ฟาดลงมาด้วยความเร็ว

น่าหวาดกลัว ทำลายภูเขาศิลาทั้งหลายให้พินาศไป
เหมือนไฟไหม้ป่าที่ลุกโหมขึ้นด้วยแรงพายุ
ทำลายป่าให้มอดไหม้ เหมือนดวงอาทิตย์
ซึ่งมีมณฑลรัศมีรุ่งโรจน์ด้วยความร้อนของตน
กำจัดความมืดให้สลายไป เพราะเหตุนั้น
บัณฑิตพึงทราบอานิสงส์ ในปัญญาภาวนานี้
โดยลำดับผลที่เห็นประจักษ์ได้ด้วยตนเองนี้

ว่าด้วยการเสวยรสของอริยผล

[๘๕๖] ข้อว่า **เสวยรสของอริยผล (อริยผลรสานุภวนํ)** ความว่า และมิใช่แต่ทำลายกิเลสต่างๆ อย่างเดียวเท่านั้น แม้การเสวยรสของอริยผลก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนาด้วยเช่นกัน เพราะสามัญญผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น ท่านเรียกว่า "อริยผล" การเสวยรสของอริยผลนั้นมีอยู่โดย ๒ อาการ คือ (๑) ดำเนินไปในมรรควิถี (๒) ดำเนินไปโดยทางผลสมาบัติ ใน ๒ อาการนั้น การดำเนินไปในมรรควิถีของอริยผลนั้นได้ชี้แจงไว้เรียบร้อยแล้ว (ตอนว่าด้วยมรรคญาณข้างต้น)

[๘๕๗] อีกประการหนึ่ง เพื่ออำนวยตามพระเถระทั้งหลายซึ่งกล่าวว่า "เพียงแต่การละสังโยชน์ได้เท่านั้นก็ชื่อว่าผล ธรรมสิ่งไรๆ อื่นหามีไม่" ควรชี้แจงพระสูตรแม้นี้ว่า "ปัญญาในการระงับความพยายามชื่อว่าผลญาณอย่างไร คือในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น ย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้นด้วย จากขันธ์ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอกด้วย สัมมาทิฏฐิย่อมเกิดขึ้น เพราะหยุดความพยายาม นี้เป็นผลของมรรค"[๑] ควรนำพระสูตรนั้นมากล่าวโดยพิสดาร

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๓/๑๐๒

อีกทั้งมีคำพระบาลีอย่างนี้ว่า "มรรค ๔ ประการที่ไม่นับเนื่องในวัฏฏทุกข์ และสามัญญผล ๔ ประการสภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่ามีอัปปมาณะธรรมเป็นอารมณ์"[๑] และว่า "สภาวธรรมที่เป็นมหัคคตะ เป็นปัจจัยแก่สภาวธรรมที่เป็นอัปปมาณะ โดยอนันตรปัจจัย"[๒] เป็นต้น เป็นคำสาธกในเรื่องนี้

[๘๕๘] อนึ่ง เพื่อแสดงความเป็นไปในผลสมาบัติของอริยผลนั้น มีปัญหากรรมอยู่ (๕ ข้อ) ดังนี้ คือ ผลสมาบัติคืออะไร บุคคลพวกไหนเข้าผลสมาบัติ พวกไหนไม่เข้า เข้า (ผลสมาบัติ) เพราะเหตุไร การเข้าผลสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร

[๘๕๙] ในปัญหากรรมเหล่านั้น ข้อ ๑ ที่ว่า **ผลสมาบัติคืออะไร (กา ผลสมาปตฺติ)** คือ ความแนบแน่นในความดับ (นิโรธ) แห่งอริยผลจิต

[๘๖๐] ข้อ ๒ ที่ว่า **บุคคลพวกไหนเข้าผลสมาบัตินั้น พวกไหนไม่เข้า (เก ตํ สมาปชฺชนฺติ เก น สมาปชฺชนฺติ)** อธิบายว่า ในข้อนี้มีความตกลงดังนี้ว่า "ปุถุชนทั้งปวงไม่เข้า (ผลสมาบัติ) เพราะเหตุไร เพราะมิได้บรรลุ ส่วนพระอริยะแม้ทุกท่านเข้า (ผลสมาบัติ) เพราะเหตุไร เพราะท่านได้บรรลุแล้ว แต่ว่า พระอริยบุคคลชั้นสูงไม่เข้าผลสมาบัติชั้นต่ำ เพราะ (พระอริยบุคคลชั้นสูง) ท่านมีกิเลสสังโยชน์เบื้องต่ำระงับไปแล้วด้วยการเข้าถึงความเป็น (พระอริยะ) บุคคลอื่น และพระอริยบุคคลชั้นต่ำก็ไม่เข้าผลสมาบัติชั้นสูง เพราะท่านยังไม่ได้บรรลุ แต่พระอริยบุคคลทั้งหลายเข้าผลสมาบัติ (ตามขั้น) ของตนๆ เท่านั้น"

แต่ว่า ท่านเกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "ถึงแม้พระโสดาบันและพระสกทาคามีก็ไม่เข้า (ผลสมาบัติ) เข้าเฉพาะพระอริยบุคคลชั้นสูง (พระอนาคามีและพระอรหันต์) ๒ จำพวกเท่านั้น" และเหตุผลของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีดังนี้คือ เพราะพระอริย

---

[๑] อภิ.สงฺ. (ไทย) ๓๔/๑๔/๒๐

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๑/๖๒/๔๔๓๙

บุคคลชั้นสูงทั้ง ๒ จำพวกนี้เป็นผู้กระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ คำของพวกเกจิอาจารย์นั้นไม่เป็นเหตุผลเลย เพราะแม้แต่ปุถุชนยังเข้าโลกิยสมาธิที่ตนเองได้แล้ว และประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่ามีเหตุผลและไม่เป็นเหตุผลในข้อนี้ ในพระบาลีเองท่านก็กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า "โคตรภูธรรม ๑๐ ประการบังเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา คืออะไรบ้าง คือ ญาณ ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำความเกิด ความเป็นไป ฯลฯ ความคับแค้นใจ นิมิตคือสังขารภายนอก เพื่อได้โสดาปัตติมรรค ชื่อว่าโคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น ... นิมิตคือสังขารภายนอก เพื่อได้โสดาปัตติผลสมาบัติ ... เพื่อได้สกทาคามิมรรค ... เพื่อได้อรหัตตผลสมาบัติ ... เพื่อได้สุญญตวิหารสมาบัติ ... เพื่อได้อนิมิตตวิหารสมาบัติ"[๑] เพราะเหตุนั้น ควรถึงความตกลงในข้อนี้ได้ว่า "พระอริยะแม้ทุกท่านเข้าผลสมาบัติของตน ๆ"

[๘๖๑] ข้อ ๓ ที่ว่า **เข้า (ผลสมาบัติ) เพราะเหตุไร (กสฺมา สมาปชฺชนฺติ)** คือ เพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบัน เหมือนพระราชาทรงเสวยสุขในราชสมบัติ (และ) เทวดาทั้งหลายเสวยสุขในทิพยสมบัติ ฉันใด พระอริยะทั้งหลายก็ฉันนั้น ท่านคิดว่า "จักเสวยโลกุตตรสุขขั้นอริยะ" ทำการกำหนดเวลา แล้วเข้าผลสมาบัติ ในขณะที่ปรารถนาต้องการ

[๘๖๒] ข้อ ๔ ที่ว่า **การเข้าสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร (กถญฺจสฺส สมาปชฺชนํ โหติ, กถํ ฐานํ, กถํ วุฏฺฐานํ)** คือ ก่อนอื่น การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดย ๒ อาการ คือ

๑. เพราะไม่มนสิการอารมณ์อื่น นอกจากพระนิพพาน

๒. เพราะมนสิการถึงแต่พระนิพพาน

สมดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าว (ตอบท่านมหาโกฏฐิกเถระ) ว่า "อาวุโส ปัจจัยของการเข้าเจโตวิมุตติซึ่งไม่มีนิมิต มี ๒ ประการ คือ ไม่มนสิการนิมิตทั้งปวง มนสิการถึงนิพพานธาตุซึ่งไม่มีนิมิต"[๒]

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๐/๙๗-๙๘

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

[๘๖๓] แต่ว่า ในผลสมาบัตินี้ มีลำดับของการเข้า ดังนี้

จริงอยู่ พระอริยสาวกผู้มีความประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ ต้องไปอยู่ในที่สงบสงัด ปลีกตนอยู่โดยเฉพาะ กำหนดเห็นสังขารทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณ มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น เมื่อพระอริยสาวกนั้นมีวิปัสสนาญาณดำเนินไปโดยลำดับ ครั้นในลำดับของโคตรภูญาณซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์ จิตก็แนบแน่นอยู่ในความดับ **(นิโรธ)** ด้วยสามารถแห่งผลสมาบัติ อนึ่ง ในการเข้าผลสมาบัตินี้ ผลจิตเท่านั้นบังเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะเพราะเป็นผู้มีจิตน้อมไปในผลสมาบัติอยู่แล้ว มรรคจิตหาเกิดไม่

แต่ว่า พระอาจารย์เหล่าใดกล่าวว่า "พระโสดาบันครั้นคิดว่า 'ฉันจักเข้าผลสมาบัติ' แล้วตั้งต้นเจริญวิปัสสนาไปก็เป็นพระสกทาคามี และพระสกทาคามีคิดว่า 'ฉันจักเข้าผลสมาบัติ' แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนาไปก็เป็นพระอนาคามี" ควรกล่าวกับพระอาจารย์เหล่านั้นว่า "เมื่อเป็นอย่างนั้น พระอนาคามีก็จักเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้าก็จักเป็นพระพุทธเจ้า" เพราะเหตุนั้น คำไรๆ ของพระอาจารย์เหล่านี้แม้มิได้ถูกปฏิเสธไว้ด้วยพระบาลีโดยตรงก็มิควรยึดถือแม้ด้วยประการฉะนี้ แต่ว่าควรยึดถือดังต่อไปนี้เท่านั้นว่า "ผลจิตเท่านั้นเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ มรรคจิตหาเกิดขึ้นไม่ และผลจิตของพระเสขะนั้น ถ้ามรรคที่พระเสขะนี้บรรลุเป็นมรรคอยู่ในระดับปฐมฌาน ก็เป็นไปในระดับปฐมฌานเท่านั้นเกิดขึ้น ถ้ามรรคที่บรรลุอยู่ในระดับของฌานใดฌานหนึ่งมีทุติยฌานเป็นต้น ผลจิตก็เป็นไปในระดับของฌานใดฌานหนึ่งมีทุติยฌาน เป็นต้นเช่นกันเกิดขึ้น" การเข้าผลสมาบัตินั้น มีอยู่ด้วยอาการดังกล่าวมานี้ก่อน

[๘๖๔] การตั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๓ ประการ ตามคำ **(ของท่านพระสารีบุตรเถระ)** ว่า "อาวุโส ปัจจัยของการตั้งอยู่แห่งเจโตวิมุตติ ซึ่งหานิมิตมิได้มี ๓ ประการ คือ **(๑)** ไม่มนสิการนิมิตทั้งปวง **(๒)** มนสิการถึงนิพพานธาตุซึ่งไม่มีนิมิต **(๓)** ทำการกำหนดไว้ก่อน"[๑] ในคำของพระสารีบุตรเถระนั้น คำว่า **ทำการ**

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

กำหนดไว้ก่อน (ปุพฺเพ จ อภิสงฺขาโร) หมายความว่า การกำหนดกาลเวลาไว้ก่อนเข้าผลสมาบัติ อธิบายว่า เพราะพระอริยสาวกนั้นกำหนดไว้ว่า “ฉันจักออกในกาลเวลาชื่อโน้น” กาลเวลานั้นยังไม่มาถึงเพียงใด การตั้งอยู่ (แห่งผลสมาบัติ) ก็มีอยู่เพียงนั้น การตั้งอยู่แห่งผลสมาบัตินั้นมีอยู่อย่างนี้แล

[๘๖๕] แต่การออกของผลสมาบัตินั้น มีอยู่โดยอาการ ๒ ประการ ตามคำ (ของพระสารีบุตรเถระ) ว่า “อาวุโส ปัจจัยของการออกแห่งเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่มีนิมิตมี ๒ ประการ คือ (๑) มนสิการนิมิตทั้งปวง (๒) ไม่มนสิการถึงนิพพานธาตุ ซึ่งไม่มีนิมิต”[๑] ในคำ (ของท่านพระสารีบุตรเถระ) นั้น คำว่า **นิมิตทั้งปวง (สพฺพนิมิตฺตานํ)** หมายถึง นิมิตคือรูป นิมิตคือเวทนา นิมิตคือสัญญา นิมิตคือสังขาร และนิมิตคือวิญญาณ อนึ่ง พระอริยสาวกมิได้มนสิการนิมิตทั้งปวงเหล่านี้โดยรวมเป็นอันเดียวกันก็จริง แต่ท่านกล่าวคำว่า “นิมิตทั้งปวง” นี้โดยการรวมความทุกประการ เพราะเหตุนั้น นิมิตใดเป็นอารมณ์ของภวังค์ เมื่อพระอริยสาวกมนสิการนิมิตนั้นก็เป็นการออกจากผลสมาบัติด้วยประการฉะนี้ พึงทราบการออกของผลสมาบัตินั้นด้วยอาการดังกล่าวนี้

[๘๖๖] ข้อ ๕ ที่ว่า **อะไรเป็นลำดับของผลจิต และผลจิตเป็นลำดับของอะไร (กึ ผลสฺส อนนฺตรํ, กสฺส จ ผลํ อนนฺตรํ)** คือ ก่อนอื่น ผลจิตนั่นแหละเป็นลำดับของผลจิต หรือว่า ภวังค์เป็นลำดับของผลจิต แต่ผลจิตมาเป็นลำดับของมรรคก็มี เป็นลำดับของผลจิตก็มี เป็นลำดับของโคตรภูก็มี เป็นลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะก็มี ในผลจิตทั้งหลายนั้น (ถ้าเป็น) ในมรรควิถี ผลจิตเป็นลำดับของมรรค ผลจิตหลังๆ มาเป็นลำดับของผลจิตก่อนๆ (แต่) ในผลสมาบัติ ผลจิตข้างหน้าๆ มาเป็นลำดับของโคตรภู และพึงทราบว่า ในผลสมาบัตินี้ อนุโลมญาณพึงทราบว่า**โคตรภู**

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๘/๔๙๖

(โคตฺรภู) เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้ไว้ในคัมภีร์ปัฏฐานว่า "อนุโลมญาณของพระอรหันต์ เป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอนันตรปัจจัย[๑] อนุโลมญาณของพระเสขะทั้งหลาย เป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติโดยอนันตรปัจจัย"[๒] การออกจากความดับ **(นิโรธ)** มีด้วยผลจิตใด ผลจิตนั้นมาเป็นลำดับของเนวสัญญานาสัญญายตนะ ดังนี้แล ในผลจิตทั้งหลายนั้น ยกเว้นผลจิตที่เกิดในมรรควิถีเสียแล้ว ผลจิตที่เหลือนอกนั้นทั้งหมด ชื่อว่าเป็นไปด้วยอำนาจผลสมาบัติ **(แต่)** จะด้วยการเกิดขึ้นในมรรควิถี หรือในผลสมาบัติก็ตาม ท่านกล่าวความนี้ไว้ว่า

"สามัญญผลอันประเสริฐสุดยอด ระงับความทุกข์ทนกระวนกระวาย คายกามารมณ์เครื่องล่อใจของโลกออกไป มีอมตนิพพานเป็นอารมณ์ สงบ ผ่องใส

ท่วมท้นด้วยความสุขบริสุทธิ์ มีโอชะ แช่มชื่น อ่อนหวานเป็นอย่างยิ่ง เป็นดุจน้ำหวานที่เจือปนด้วยน้ำอมฤต

เพราะเหตุที่บัณฑิตได้ทำวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้น จึงประสบความสุขอันประเสริฐยิ่งนั้น ซึ่งเป็นรสของอริยผลนั้น

เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวในที่นี้ว่า การเสวยรสของอริยผลดังกล่าวนี้ เป็นอานิสงส์ของวิปัสสนาภาวนา"

ว่าด้วยนิโรธสมาบัติ

[๘๖๗] ข้อว่า **สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ (นิโรธสมาปตฺติสมาปชฺชนสมตฺถตา)** ความว่า มิใช่แต่เพียงการเสวยรสของอริยผลอย่างเดียวเท่านั้น แต่พึงทราบว่า แม้ความสามารถในการเข้านิโรธสมาบัติก็เป็นอานิสงส์ของปัญญาภาวนานี้ด้วย

---

[๑] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๔

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๗/๒๖๕

ในคำสังเขปนั้น เพื่อความเข้าใจแจ่มแจ้งเรื่องนิโรธสมาบัติ มีปัญหากรรมอยู่ดังนี้ คือ นิโรธสมาบัติคืออะไร บุคคลพวกไหนเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกไหนเข้าไม่ได้ เข้าได้ในภพไหน เข้าเพื่ออะไร การเข้านิโรธสมาบัตินั้น เป็นอย่างไร การตั้งอยู่เป็นอย่างไร การออกเป็นอย่างไร จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร คนตายแล้วกับท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีความต่างกันอย่างไร นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ เป็นโลกิยะหรือโลกุตตระ เป็นนิปผันนะ (สำเร็จ) หรืออนิปผันนะ (ไม่สำเร็จ)

[๘๖๘] ในปัญหากรรม (ทั้ง ๘) นั้น

ข้อ ๑ ที่ว่า **นิโรธสมาบัติคืออะไร (กา นิโรธสมาปตฺติ)** คือ ความไม่เป็นไปของสภาวธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกด้วยการดับไปโดยลำดับ

ข้อ ๒ ที่ว่า **บุคคลพวกไหนเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ พวกไหนเข้าไม่ได้ (เก ตํ สมาปชฺชนฺติ, เก น สมาปชฺชนฺติ)** คือ ปุถุชนแม้ทั้งปวง พระโสดาบัน และพระสกทาคามีทั้งปวง[๑] และพระอนาคามีกับทั้งพระอรหันต์ทั้งหลายที่เป็นสุขวิปัสสกเข้าไม่ได้ แต่พระอนาคามีทั้งหลาย และพระอรหันตขีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ ประการเข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะท่านกล่าวไว้ว่า "ปัญญาในความเป็นผู้มีความชำนาญในการระงับสังขาร ๓ ด้วยญาณจริยา ๑๖ ประการและด้วยสมาธิจริยา ๙ ประการ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพละ ๒ ประการ และเพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ ประการชื่อว่านิโรธสมาปัตติญาณ (ญาณในการเข้านิโรธสมาบัติ)"[๒] และสัมปทา (คือการเข้านิโรธสมาบัติ) นี้ นอกจากพระอนาคามีและพระขีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ ประการแล้วบุคคลทั้งหลายอื่นหามีไม่ เพราะเหตุนั้น พระอนาคามีและพระอรหันตขีณาสพทั้งหลายผู้ได้สมาบัติ ๘ ประการนั้นเท่านั้น เข้า (นิโรธสมาบัติ) ได้ บุคคลทั้งหลายอื่นเข้าไม่ได้

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓
[๒] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔/๓

[๘๖๙] ถามว่า ก็พละ ๒ ประการ ในที่นี้ คืออะไรบ้าง ฯลฯ ความเป็นผู้มีความชำนาญ (วสี) เป็นไฉน

ตอบว่า คำไรๆ ที่เราจะต้องกล่าวตอบในคำถามนี้หามีไม่ คำตอบทั้งหมดนี้ท่านได้กล่าวไว้ในนิเทศของอุเทศนี้เรียบร้อยแล้ว ดังพระบาลี (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า

> คำว่า **ด้วยพละ ๒ (ทฺวีหิ พเลหิ)** ได้แก่ พละ ๒ ประการ คือ (๑) สมถพละ (กำลังคือสมถะ) (๒) วิปัสสนาพละ (กำลังคือวิปัสสนา) สมถพละเป็นไฉน คือความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยเนกขัมมะ ชื่อว่าสมถพละ ความที่จิตมีอารมณ์เดียว ความไม่ฟุ้งซ่านด้วยความไม่พยาบาท ... ด้วยอาโลกสัญญา ... ด้วยไม่ฟุ้งซ่าน ... ด้วยความเป็นผู้พิจารณาเห็นด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจเข้า ... ด้วยการพิจารณาเห็นด้วยการสลัดทิ้งไปหายใจออก ชื่อว่าสมถพละ สมถพละ (ในคำว่า สมถพละ ดังนี้) โดยความหมายว่ากระไร ชื่อว่าสมถพละเพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในวิตกและวิจารด้วยทุติยฌาน ฯลฯ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในเพราะอากิญจัญญายตนสัญญา ด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในเพราะอุทธัจจะในเพราะกิเลสอันสหรคตด้วยอุทธัจจะ และในเพราะขันธ์ นี้ชื่อว่า**สมถพละ**
>
> วิปัสสนาพละ เป็นไฉน คือ ความพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ฯลฯ ความพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ... ความพิจารณาเห็นด้วยความเบื่อหน่าย ... ความพิจารณาเห็นโดยปราศจากความกำหนัด ... ความพิจารณาเห็นด้วยความดับ ... ความพิจารณาเห็นด้วยการสลัดทิ้งไป ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงในรูป ฯลฯ ความพิจารณาเห็นด้วยการสลัดทิ้งไปในรูป ชื่อว่าวิปัสสนาพละ ความพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยงในเวทนา ... ในสัญญา ... ในสังขารทั้งหลาย ... ในวิญญาณ ... ในจักษุ ฯลฯ ความพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง

ในชรามรณะ ... ความพิจารณาเห็น ด้วยการสลัดทิ้งไปในชรามรณะ ชื่อว่าวิปัสสนาพละ วิปัสสนาพละ (ในคำว่า วิปัสสนาพละ ดังนี้) โดยความหมายว่ากระไร ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเพลิดเพลินด้วยนิพพิทานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในราคะด้วยวิราคานุปัสสนา ... เพราะไม่หวั่นไหวไปในสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา ... ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความยึดถือไว้ ด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไป ไม่เคลื่อนไป ไม่สั่นสะเทือนไป ในอวิชชา ในกิเลสอันสหรคตด้วยอวิชชา และในขันธ์ นี้ชื่อว่า**วิปัสสนาพละ (วิปสฺสนาพลํ)**

คำว่า **เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ (ตโย จ สงฺขารานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา)** ความว่า เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ เหล่าไหน คือ วจีสังขาร คือวิตกและวิจารของท่านผู้เข้าทุติยฌานเป็นอันสงบไปแล้ว กายสังขาร คือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของท่านผู้เข้าจตุตถฌานเป็นอันสงบไปแล้ว จิตตสังขาร คือสัญญาและเวทนาของท่านผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นอันสงบไปแล้ว เพราะความสงบไปแห่งสังขาร ๓ ประการนี้

คำว่า **ด้วยญาณจริยา ๑๖ (โสฬสหิ ญาณจริยาหิ)** ความว่า ถามว่า ด้วยญาณจริยา ๑๖ ประการเหล่าไหน ตอบว่า อนิจจานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา ... นิพพิทานุปัสสนา ... วิราคานุปัสสนา ... นิโรธานุปัสสนา ... ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ... วิวัฏฏานุปัสสนา ชื่อว่าญาณจริยา โสดาปัตติมรรค ชื่อว่าญาณจริยา โสดาปัตติผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจริยา สกทาคามิมรรค ... สกทาคามิผลสมาบัติ ... อนาคามิมรรค ... อนาคามิผลสมาบัติ ... อรหัตตมรรค ... อรหัตตผลสมาบัติ ชื่อว่าญาณจริยา ด้วยญาณจริยา ๑๖ ประการนี้

คำว่า **ด้วยสมาธิจริยา ๙ ประการ (นวหิ สมาธิจริยาหิ)** ความว่า ถามว่า ด้วยสมาธิจริยา ๙ ประการไหน ตอบว่า ปฐมฌาน ชื่อว่าสมาธิจริยา ทุติยฌาน ... เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ ชื่อว่าสมาธิจริยา วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้ปฐมฌาน .... วิตก วิจาร ปีติ สุข และจิตเตกัคคตา เพื่อมุ่งหมายได้เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ **(**รวมกับอุปจารสมาธิของสมาบัติ ๘ อีก**)** ด้วยสมาธิจริยา ๙ ประการนี้

คำว่า **มีความชำนาญ (วสี)** หมายถึง วสี ๕ ประการคือ

๑. ชำนาญในการคำนึงถึง **(**อาวัชชนวสี**)**
๒. ชำนาญในการเข้า **(**สมาปัชชนวสี**)**
๓. ชำนาญในการอธิษฐาน **(**อธิฏฐานวสี**)**
๔. ชำนาญในการออก **(**วุฏฐานวสี**)**
๕. ชำนาญในการพิจารณาทบทวน **(**ปัจจเวกขณวสี**)**

สมาปัตติลาภีบุคคลคำนึงถึงปฐมฌานได้ ณ ที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการคำนึงถึง เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อาวัชชนวสี สมาปัตติลาภีบุคคลเข้าปฐมฌานที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการเข้า เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า สมาปัชชนวสี สมาปัตติลาภีบุคคลอธิษฐานปฐมฌานที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการอธิษฐาน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าอธิฏฐานวสี สมาปัตติลาภีบุคคลออกจากปฐมฌานที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการออก เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวุฏฐานวสี สมาปัตติลาภีบุคคลพิจารณาปฐมฌานที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไรก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการพิจารณา เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าปัจจเวกขณวสี สมาปัตติลาภีบุคคลคำนึงถึง ฯลฯ พิจารณาทุติยฌาน ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติได้ ณ ที่ไหนก็ได้ เมื่อไรก็ได้ นานเท่าไร

ก็ได้ ตามปรารถนา ไม่มีความเนิ่นช้าในการคำนึงถึง เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า ปัจจเวกขณวสี วสี มี ๕ ประการดังนี้แล"[๑]

[๘๗๐] ความจริง นิเทศของคำว่า **ด้วยญาณจริยา ๑๖ ประการ (โสฬสหิ ญาณจริยาหิ)** นี้ ในพระบาลี (ปฏิสัมภิทามรรคข้างต้น) นี้ เป็นนิเทศสูงสุด แต่ว่าพระอนาคามีท่านมีปัญญาในความเป็นผู้ชำนาญด้วยญาณจริยา ๑๔ ประการ หากมีคำถามว่า ถ้าอย่างนั้น พระสกทาคามีก็ไม่มีวสีภาวตาปัญญาด้วยญาณจริยา ๑๒ ประการ และพระโสดาบันก็ไม่มีด้วยญาณจริยา ๑๐ ประการหรือ พึงตอบว่า (พระสกทาคามีและพระโสดาบัน) ท่านไม่มีวสีภาวตาปัญญา เพราะท่านยังละราคะมีกามคุณ ๕ ประการ ซึ่งเป็นอันตรายแก่สมาธิไม่ได้ เพราะท่านยังละราคะมีกามคุณ ๕ ประการอันเป็นที่ตั้งนั้นไม่ได้ เพราะเหตุนั้น สมถพละ (ของพระสกทาคามีและพระโสดาบัน) จึงยังไม่บริบูรณ์ เมื่อสมถพละนั้นไม่บริบูรณ์ ท่านก็ไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติที่จะต้องเข้าด้วยพละทั้ง ๒ ประการได้ ส่วนพระอนาคามีท่านละราคะนั้นได้แล้ว เพราะเหตุนั้น พระอนาคามีนี้จึงเป็นผู้มีพละบริบูรณ์ ท่านสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ เพราะท่านมีพละ (ทั้ง ๒) บริบูรณ์ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลของพระอนาคามีผู้ออกจากนิโรธ เป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ โดยอนันตรปัจจัย"[๒] จริงอยู่ คำนี้พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในปัฏฐานมหาปกรณ์ ทรงหมายถึงการออกจากนิโรธของพระอนาคามีโดยเฉพาะ ฉะนี้แล

[๘๗๑] ข้อ ๓ ที่ว่า **เข้าในภพไหน (กตฺถ สมาปชฺชนฺติ)** ได้แก่ ในปัญจ-โวการภพ เพราะเหตุไร เพราะเป็นสภาพของสมาบัติโดยลำดับ ส่วนในจตุโวการภพรูปสมาบัติทั้งหลายมีปฐมฌานเป็นต้นไม่เกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น จึงไม่สามารถเข้า (นิโรธสมาบัติ) ในภพนั้นได้ แต่เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "เพราะไม่มีวัตถุ (คือเพราะไม่มีหทยวัตถุ คือกรชกาย)"

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๘๕/๑๔๔

[๒] อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๔๑๘/๒๖๕

[๘๗๒] ข้อ ๔ ที่ว่า **เข้าเพราะเหตุไร (กสฺมา สมาปชฺชนฺติ)** มีอธิบายว่า (พระอนาคามีและพระขีณาสพผู้ได้สมาบัติ ๘ ประการ) ท่านเบื่อหน่ายในความเป็นไปและความแตกดับของสังขารทั้งหลาย จึงคิดว่า "เราจักบรรลุความดับคล้ายพระนิพพานอยู่เป็นสุข" ในทิฏฐธรรมนี้นั่นเทียว แล้วเข้า (นิโรธสมาบัติ)

[๘๗๓] ข้อ ๕ ที่ว่า **และการเข้าสมาบัตินั้นเป็นอย่างไร (กถญฺจสฺสา สมาปชฺชนํ โหติ)** อธิบายว่า (การเข้านิโรธสมาบัติเป็นของพระอนาคามีและพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ ประการ) ผู้เพียรพยายามโดยทางสมถะและวิปัสสนา ซึ่งทำบุพพกิจแล้วทำเนวสัญญานาสัญญายตนะ (สมาบัติ) ให้ดับไป การเข้านิโรธสมาบัตินั้นมีอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ เพราะว่า ท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางสมถะอย่างเดียวนั้น ครั้นบรรลุเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติแล้วก็ยับยั้งอยู่ ส่วนท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทางวิปัสสนาอย่างเดียว ครั้นบรรลุผลสมาบัติแล้วก็ยับยั้งอยู่ แต่ท่านผู้ที่เพียรพยายามโดยทาง (สมถะและวิปัสสนา) ทั้ง ๒ นั่นแล ครั้นทำบุพพกิจแล้ว ย่อมทำเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติให้ดับไป ท่านผู้นั้นเข้านิโรธสมาบัตินั้นได้ นี้คือความสังเขปในการเข้าสมาบัตินี้ ด้วยประการฉะนี้

[๘๗๔] ส่วนความพิสดารมีดังต่อไปนี้ ภิกษุในพระศาสนานี้มีความปรารถนาจะเข้านิโรธสมาบัติ ทำภัตกิจแล้วล้างมือและเท้าดีแล้ว นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง เข้าไปตั้งสติไว้เฉพาะหน้าอยู่บนอาสนะที่ปูลาดไว้ดีแล้วในโอกาส (สถานที่)เงียบสงัด ภิกษุนั้นเข้าปฐมฌานออกแล้วกำหนดเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายในปฐมฌานนั้นโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา

แต่วิปัสสนานี้ มี ๓ ประการ คือ

๑. วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร (สงฺขารปริคฺคณฺหณกวิปสฺสนา)
๒. วิปัสสนาคือผลสมาบัติ (ผลสมาปตฺติวิปสฺสนา)
๓. วิปัสสนาคือนิโรธสมาบัติ (นิโรธสมาปตฺติวิปสฺสนา)

ในวิปัสสนา ๓ ประการนั้น วิปัสสนากำหนดรู้สังขาร เป็นอย่างอ่อนหรืออย่างแก่กล้าก็ตาม เป็นปทัฏฐาน (เป็นทางบรรลุ) แห่งมรรคได้เช่นกัน วิปัสสนาของผลสมาบัติต้องเป็นอย่างแก่กล้าจริงๆ เช่นเดียวกับมรรคภาวนาจึงใช้ได้ แต่วิปัสสนาคือนิโรธสมาบัติ

ต้องไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่เกินไป จึงใช้ได้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้จึงกำหนดเห็นแจ้งสังขารทั้งหลายเหล่านั้นด้วยวิปัสสนาซึ่งไม่อ่อนเกินไป ไม่แก่กล้าเกินไป

จากนั้นภิกษุนั้นก็เข้าทุติยฌาน ครั้นออกแล้วกำหนดเห็นแจ้งซึ่งสังขารทั้งหลายในทุติยฌานนั้น เหมือนอย่างนั้นแหละ จากนั้นก็เข้าตติยฌาน ฯลฯ จากนั้นก็เข้าวิญญาณัญจายตนะ ครั้นออกแล้ว กำหนดเห็นแจ้งซึ่งสังขารทั้งหลายในวิญญาณัญจายตนะเหมือนอย่างนั้นแหละลำดับนั้นก็เข้าอากิญจัญญายตนะ ครั้นออกแล้ว จึงทำบุพพกิจ (กิจเบื้องต้น) ๔ ประการ คือ

๑. ไม่ทำให้สิ่งที่เนื่องด้วยภิกษุต่างๆ เสียหาย	(นานาพทฺธอวิโกปน)
๒. การรอคอยของสงฆ์	(สํฆปฏิมานน)
๓. การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา	(สตฺถุปกฺโกสน)
๔. กำหนดเวลา	(อทฺธานปริจฺเฉท)

[๘๗๕] ในบุพพกิจ ๔ ประการนั้น ข้อว่า **ไม่ทำให้สิ่งที่เนื่องด้วยภิกษุต่างๆ เสียหาย (นานาพทฺธอวิโกปนํ)** ความว่า วัตถุใด มิใช่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ผู้เดียวกับภิกษุ (ผู้เข้านิโรธสมาบัติ) นี้ แต่เป็นสิ่งที่เนื่องกับภิกษุต่างๆ อยู่ด้วย (เช่น) บาตรและจีวรก็ดี เตียงและตั่งก็ดี เคหะที่อยู่อาศัยก็ดี ก็หรือบริขารอะไรอื่นก็ดี วัตถุนั้นจะไม่เสียหาย คือจะไม่พินาศไป เพราะไฟ (ไหม้) น้ำ (พัดไป) ลม (ทำลาย) โจร (ลักขโมย) และหนู (กัดกิน) เป็นต้น ด้วยประการใด ภิกษุนั้นพึงอธิษฐานไว้ด้วยประการนั้น

ในการนั้น มีวิธีอธิษฐานดังนี้ว่า "ภายใน ๗ วันนี้ ขอวัตถุสิ่งนี้และสิ่งนี้ จงอย่าถูกไฟไหม้ จงอย่าถูกน้ำพัดไป จงอย่าถูกลมทำลาย จงอย่าถูกพวกโจรลัก จงอย่าถูกสัตว์มีหนูเป็นต้นกัด" ครั้นอธิษฐานอย่างนี้แล้ว จะไม่มีอันตรายอะไรๆ แก่วัตถุนั้นตลอด ๗ วัน

แต่เมื่อภิกษุนั้นไม่อธิษฐานไว้ วัตถุจักพินาศไปด้วยไฟเป็นต้น เหมือนของท่านพระมหานาคเถระ เล่ากันว่า พระเถระเข้าไปบิณฑบาตในบ้านของอุบาสิกาผู้เป็นโยมมารดา อุบาสิกาถวายยาคูแล้วนิมนต์ให้ท่านนั่งฉัน พระเถระนั่งเข้านิโรธ เมื่อท่านนั่ง (เข้านิโรธ)

อยู่นั้น โรงฉันถูกไฟไหม้ ภิกษุนอกนั้นต่างถืออาสนะที่นั่งของตนๆ พากันหนีไป พวกชาวบ้านมาชุมนุมกัน ครั้นเห็นพระเถระก็พากันกล่าวว่า "พระสมณะขี้เกียจๆ" ไฟไหม้หญ้า (มุงหลังคา) ไหม้ไม้ไผ่ และไหม้กระดาน ลุกล้อมรอบพระเถระ พวกชาวบ้านช่วยกันเอาหม้อตักน้ำมาดับไฟ แล้วนำเอาเถ้าถ่านออกไปทำเป็นวงรอบ (พระเถระ) แล้วโปรยปรายดอกไม้ พากันยืนนมัสการอยู่ พระเถระออก (จากนิโรธ) ตามกาลเวลาที่ท่านกำหนดไว้ ครั้นเห็นพวกชาวบ้านเหล่านั้น ก็คิดว่า "ฉันเป็นคนปรากฏชัดเสียแล้ว" จึงเหาะขึ้นไปสู่เวหาส ไปยังเกาะปิยังคุ นี้ชื่อว่าเป็นการไม่ทำให้สิ่งของที่เนื่องด้วยภิกษุต่างๆ เสียหาย

แต่วัตถุสิ่งใดที่เป็นของเกี่ยวเนื่องแต่ตนผู้เดียว จะเป็นผ้านุ่งและผ้าห่มก็ดี เป็นอาสนะสำหรับรองนั่งก็ดี กิจด้วยการอธิษฐานในวัตถุสิ่งนั้นเป็นส่วนต่างหากหามีไม่ ท่านผู้เข้านิโรธจะคุ้มครองรักษาวัตถุสิ่งนั้นไว้ด้วยอำนาจ (ของนิโรธ) สมาบัตินั่นแล เหมือนอย่างของท่านพระสัญชีวะ อีกทั้งท่านได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า "ฤทธิ์อันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสัญชีวะ ฤทธิ์อันแผ่กระจายไปด้วยสมาธิของท่านพระสารีบุตร"[๑]

[๘๗๖] ข้อว่า **การรอคอยของสงฆ์ (สงฺฆปฏิมานนํ)** หมายถึง การคอย คือ การรอคอยของสงฆ์ อธิบายว่า ภิกษุรูปหนึ่งยังไม่มาตราบใด จะยังไม่ทำสังฆกรรมตราบนั้น และการรอคอยในที่นี้ หาใช่เป็นบุพพกิจของการเข้านิโรธนี้ไม่ แต่การรำลึกถึงการรอคอยเป็นบุพพกิจ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้จะเข้านิโรธพึงรำลึกถึงอย่างนี้ว่า "เมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าว่าสงฆ์มีความปรารถนาเพื่อจะทำกรรมทั้งหลายมีญัตติกรรมเป็นต้น กรรมอะไรก็ตาม เราจะออก (จากนิโรธ) ทันทีทันใดที่ภิกษุไรๆ ยังมิทันมาเรียกเรา" เพราะว่า ภิกษุนั้นทำอย่างนี้แล้วจึงเข้า (นิโรธ) ก็จะออกได้ทันทีในเวลานั้น

แต่ภิกษุรูปใดมิได้ทำอย่างนี้ และสงฆ์ประชุมกันแล้ว ไม่ทันเห็นภิกษุนั้น จะถามว่า "ภิกษุรูปโน้นไปไหน" ครั้นมีผู้บอกว่า "เข้านิโรธ" สงฆ์ก็จะส่งภิกษุรูปหนึ่งรูป

---

[๑] ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๖/๕๗๐

ใดไปตามว่า "จงไปเรียกภิกษุนั้นมาตามคำของสงฆ์" ครั้นภิกษุ (ผู้ไปตาม) นั้นยืนอยู่ในที่ใกล้พอที่ภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยิน แล้วเพียงแต่บอกว่า "อาวุโส สงฆ์รอคอยท่านอยู่" เท่านั้น การออกจากนิโรธก็มีในทันที เพราะชื่อว่าอาณาของสงฆ์ เป็นการหนักอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เข้านิโรธควรรำลึกถึงการรอคอยของสงฆ์นั้น แล้วจึงเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองทีเดียว

[๘๗๗] แม้ในข้อนี้ว่า **การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา (สตฺถุปกฺโกสนํ)** ก็หมายถึงการรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั่นเอง เป็นกิจของภิกษุผู้เข้านิโรธนี้ เพราะเหตุนั้น แม้การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น ภิกษุก็ควรรำลึกถึง โดยอาการอย่างนี้ว่า "เมื่อเรานั่งเข้านิโรธอยู่ตลอด ๗ วัน ถ้าพระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติสิกขาบทในเรื่องที่เกิดขึ้น หรือว่าจะทรงแสดงธรรมในเพราะความเกิดเรื่องขึ้นอย่างนั้น เราจะออกทันทีในชั่วเวลาที่ใครๆ ยังไม่ทันมาเรียกเรา" เพราะว่าภิกษุนั้นครั้นทำอย่างนี้แล้วนั่ง (เข้านิโรธ) ก็จะออกได้ในเวลานั้นโดยแท้

แต่ภิกษุใดไม่กระทำอย่างนั้น เมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว และพระบรมศาสดาทรงทอดพระเนตรไม่เห็นภิกษุนั้นทรงมีรับสั่งถามว่า "ภิกษุรูปโน้นไปไหน" ครั้นมีภิกษุกราบทูลว่า "เข้านิโรธ" จะโปรดส่งภิกษุบางรูปไปตามด้วยพระดำรัสสั่งว่า "เธอจงไปเรียกภิกษุนั้นตามคำของเรา" ครั้นภิกษุนั้นไปยืนอยู่ในที่ใกล้พอที่ภิกษุผู้เข้านิโรธนั้นจะได้ยิน แล้วเพียงแต่บอกว่า "พระบรมศาสดาทรงมีรับสั่งหาท่าน" เท่านั้น ท่านนั้นก็ออก (จากนิโรธ) เพราะว่า การทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดา เป็นการหนักอย่างนี้ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เข้านิโรธพึงรำลึกถึงการทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดานั้น แล้วเข้า (นิโรธ) โดยอาการที่จะออกได้เองนั่นเทียว

[๘๗๘] ข้อว่า **กำหนดกาลเวลา (อทฺธานปริจฺเฉโท)** หมายถึงกำหนดกาลเวลาของชีวิต เพราะว่า ภิกษุผู้นี้ควรเป็นผู้ฉลาดอย่างดีในการกำหนดเวลา ต้องรำลึกดูก่อนว่า "อายุสังขารจักเป็นไปได้ตลอด ๗ วัน หรือจักไม่เป็นไป" แล้วจึงเข้า (นิโรธ) นิโรธสมาบัติของภิกษุนั้นไม่อาจป้องกันความตายได้ ภิกษุนั้นต้องออกจากนิโรธสมาบัติไปในระหว่างนั่นเอง เพราะความตายในภายในนิโรธหามีไม่ เพราะเหตุนั้น ภิกษุผู้เข้านิโรธสมาบัติพึงรำลึกกำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) ก่อนแล้วจึงเข้า เพราะว่า บุพพกิจ

ข้ออื่นที่เหลือ แม้จะไม่รำลึกถึงก็ได้ แต่ว่า กำหนดกาลเวลา (ของชีวิต) นี้ ท่านกล่าวว่าต้องรำลึกถึงไว้โดยแท้

[๘๗๙] ภิกษุนั้นครั้นเข้าอากิญจัญญายตนะออกแล้วทำบุพพกิจ (๔) นี้ ดังกล่าวแล้ว จึงเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ต่อเมื่อผ่านวารจิตไป ๑ หรือ ๒ วาระแล้ว เป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธ (ความดับ)

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ถัดจิต ๒ ดวงไป จิตของภิกษุ (ผู้เข้านิโรธ) นั้น จึงไม่เป็นไป ตอบว่า เพราะเป็นประโยคของนิโรธ

ความจริง การที่ภิกษุนี้ทำธรรมคือสมถะและวิปัสสนา ๒ ประการเทียมเข้าคู่กันแล้วขึ้นสู่สมาบัติ ๘ ประการนี้ เป็นประโยคของอนุปุพพนิโรธ หาใช่เป็นประโยคของการเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติไม่ เพราะเหตุนี้ จิตทั้งหลายของภิกษุนั้นจึงไม่เป็นไปเกินจิต ๒ ดวง เพราะเป็นประโยคของนิโรธ

แต่ว่า ภิกษุใดครั้นออกจากอากิญจัญญายตนะแล้ว ไม่ทำบุพพกิจ (ดังกล่าว) นี้ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะไปเลย ภิกษุนั้นไม่สามารถเป็นผู้ไม่มีจิตต่อไปได้ แต่จะถอยกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะอย่างเดิม และในเรื่องนี้ ควรกล่าวถึงอุปมาด้วยบุรุษผู้ไม่เคยเดินทาง (สู่สถานที่ไม่เคยไป)

เล่ากันว่า บุรุษผู้หนึ่ง ไม่เคยเดินทางสายหนึ่ง ครั้นมาถึงลำห้วย หรือแผ่นหินซึ่งร้อนด้วยแสงแดดแผดเผาอย่างแรงกล้า ที่ทอดไว้ (เป็นสะพาน) ข้ามหล่มน้ำลึกอยู่ในระหว่างทางก็ไม่ถกผ้านุ่งและผ้าห่มนั้นให้กระชับเสียก่อน ลงสู่ลำห้วย ด้วยกลัวบริขารเปียกจึงกลับมายืนอยู่ริมฝั่งข้างนี้อย่างเดิมอีก แม้ก้าวเหยียบแผ่นหินก็ร้อนเท้าจึงกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งนี้อย่างเดิมอีก ในอุปมานั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้นั้น เพราะมิได้ถกผ้านุ่งและผ้าห่มให้กระชับ พอลงไปยังลำห้วยเท่านั้น และพอก้าวเหยียบแผ่นหินที่ร้อนเท่านั้นก็ถอยกลับมายืนอยู่ ณ ฝั่งข้างนี้อย่างเดิม ฉันใด แม้พระโยคาวจรก็ฉันนั้น เพราะมิได้ทำบุพพกิจ พอเข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะเท่านั้นก็ต้องถอยกลับมาตั้งอยู่ในอากิญจัญญายตนะ

แต่บุรุษผู้เคยเดินทางสายนั้นมาแล้วในกาลก่อน ครั้นมาถึงสถานที่นั้นก็นุ่งผ้าผืนหนึ่งให้กระชับ มือก็ถือผ้าอีกผืนหนึ่งไว้ ก้าวลงสู่ลำห้วยหรือทำเพียงแต่สักว่าก้าวเหยียบแผ่นหินที่ร้อนเท่านั้น แล้วเดินไปทางฝั่งโน้น ฉันใด ภิกษุผู้ทำบุพพกิจแล้วก็ฉันนั้นเหมือนกัน เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะก่อนแล้ว ต่อไปก็เป็นผู้ไม่มีจิตสัมผัสนิโรธอยู่

[๘๘๐] ข้อ ๕ ที่ว่า ... **การตั้งอยู่เป็นอย่างไร (กถํ ฐานํ)** อธิบายว่า การตั้งอยู่ของนิโรธสมาบัตินั้น ที่ภิกษุเข้าแล้วด้วยประการดังกล่าวมานี้ มีอยู่ด้วยกำหนดเวลา และมีอยู่ด้วยไม่มีการสิ้นอายุ ไม่มีการรอคอยของสงฆ์ และไม่ทรงมีรับสั่งหาของพระบรมศาสดาในระหว่าง

[๘๘๑] ข้อ ๕ ที่ว่า ... **การออกเป็นอย่างไร (กถํ วุฏฺฐานํ)** อธิบายว่า การออกมีอยู่โดย ๒ ทาง อย่างนี้ คือ สำหรับพระอนาคามี การออกมีด้วยการเกิดขึ้นของอนาคามิผลจิต สำหรับพระอรหันต์มีด้วยการเกิดขึ้นของอรหัตตผลจิต

[๘๘๒] ข้อ ๖ ที่ว่า **จิตของผู้ออกแล้ว (จากนิโรธสมาบัติ) น้อมไปในอะไร (วุฏฺฐิตสฺส กึ นินฺนํ จิตฺตํ โหติ)** อธิบายว่า น้อมไปในพระนิพพาน เป็นความจริง พระธรรมทินนาเถรีได้กล่าวคำนี้ไว้ว่า “ท่านวิสาขะ ภิกษุผู้ออกแล้วจากสัญญาเวทยิต-นิโรธสมาบัติ มีจิตน้อมไปในวิเวก (คือพระนิพพาน) โน้มไปในวิเวก โอนไปในวิเวก”[๑]

[๘๘๓] ข้อ ๗ ที่ว่า **สัตว์ผู้ตายแล้ว กับภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ ต่างกันอย่างไร (มตสฺส จ สมาปนฺนสฺส จ โก วิเสโส)** อธิบายว่า แม้ความข้อนี้ท่านก็กล่าวไว้ในพระสูตรเช่นกัน ดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า “อาวุโส สัตว์ผู้ตายแล้วคือทำกาละไปแล้ว มีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตสังขาร ดับระงับไป มีอายุหมดสิ้นไป ไม่มีไออุ่น มีอินทรีย์แตกทำลาย ส่วนภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ มีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารดับระงับไป แต่อายุยังไม่หมดสิ้นไป ยังมีไออุ่น มีอินทรีย์ผ่องใส”[๒]

---

[๑] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๔/๕๐๕

[๒] ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๕๗/๔๙๕

[๘๘๔] แต่ในคำถามข้อ ๘ ที่ว่า **นิโรธสมาบัติเป็นสังขตะหรืออสังขตะ ... เป็นต้น (นิโรธสมาปตฺติ สงฺขตา)** ไม่ควรกล่าวตอบว่า เป็นสังขตะบ้าง เป็นอสังขตะบ้าง เป็นโลกิยะบ้าง เป็นโลกุตตระบ้าง

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะไม่มีอยู่โดยสภาวะ

แต่โดยเหตุที่นิโรธสมาบัตินั้น ชื่อว่าเป็นอันเข้าได้ด้วยอำนาจของพระอริยบุคคลผู้เข้าอยู่ ฉะนั้น จะกล่าวว่า "สำเร็จ" ก็ควร จะกล่าวว่า "ไม่สำเร็จ" หาควรไม่

เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลายทำอริยปัญญา
ให้เกิดแล้ว เข้าสมาบัติอันสงบ ซึ่งถึงการนับว่า
เป็นพระนิพพานในทิฏฐธรรมทีเดียว ที่พระอริยะเสพแล้ว
ด้วยประการฉะนี้ ฉะนั้น ความเป็นผู้สามารถในการ
เข้าสมาบัติแม้นี้ได้ ท่านก็กล่าวว่า เป็นอานิสงส์ของ
ปัญญาในอริยมรรคทั้งหลาย ฉะนี้แล

ว่าด้วยความสำเร็จเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น

[๘๘๕] ข้อว่า **สำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น (อาหุเนยฺยภาวาทิสิทฺธิ)** อธิบายว่า และมิใช่แต่เป็นผู้สามารถในการเข้านิโรธสมาบัติได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ว่าแม้ความสำเร็จในความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้นนี้ ก็พึงทราบว่าเป็นอานิสงส์ของโลกุตตรปัญญาภาวนานี้ด้วย ความจริง บุคคลผู้ทำปัญญาให้เกิดแล้ว เพราะตนเองทำโลกุตตรปัญญาแม้ทั้ง ๔ ประการนี้ให้เกิด จึงเป็นบุคคลผู้ควรของคำนับ เป็นบุคคลผู้ควรของต้อนรับ เป็นบุคคลผู้ควรแก่ทักษิณาของชาวโลก รวมทั้งเทวดา เป็นบุคคลผู้ควรทำอัญชลี เป็นเขตแห่งบุญอย่างเยี่ยมยอดของโลก โดยไม่แตกต่างกัน

[๘๘๖] แต่โดยแตกต่างกันในโลกุตตรปัญญาภาวนานี้ ก็คือ

๑. ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๑ ให้เกิดรายแรกแล้ว มา (สู่ความเป็นพระโสดาบัน) ด้วยวิปัสสนาอย่างอ่อน แม้จะเป็นผู้มีอินทรีย์อ่อน ก็มีชื่อว่า**สัตตักขัตตุปรมะ (สตฺตกฺขตฺตุปรโม นาม)** จะท่องเที่ยวไปในสุคติภพ ๗ ภพ แล้วทำที่สุดทุกข์ได้

๒. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างกลาง เป็นผู้มีอินทรีย์ปานกลาง มีชื่อว่า**โกลังโกละ (โกลํโกโล นาม)** จะเร่ร่อนท่องเที่ยวไปตลอด ๒ หรือ ๓ ตระกูล (คือภพ) แล้วทำที่สุดทุกข์ได้

๓. ท่านผู้มาด้วยวิปัสสนาอย่างแก่กล้า เป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า มีชื่อว่า**เอกพีชี (เอกพีชี นาม)** จะทำภพซึ่งเป็นของมนุษย์ให้เกิดเพียงภพเดียวเท่านั้นแล้วทำที่สุดทุกข์ได้

[๘๘๗] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๒ ให้เกิดแล้ว มีชื่อว่า**พระสกทาคามี (สกทาคามี นาม)** จะกลับมาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้น แล้วทำที่สุดทุกข์ได้

[๘๘๘] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๓ ให้เกิดแล้ว มีชื่อว่า**พระอนาคามี (อนาคามี)** โดยมีความต่างกันของอินทรีย์ พระอนาคามีนั้นละโลกนี้แล้วไปจบลง (คือปรินิพพาน) โดยมี ๕ ประเภท คือ

๑. ท่านผู้ปรินิพพานในระหว่างอายุไม่ถึงกึ่ง
๒. ท่านผู้ปรินิพพานเมื่ออายุพ้นกึ่งไปแล้ว
๓. ท่านผู้ปรินิพพานโดยไม่ใช้ความเพียรนัก
๔. ท่านผู้ปรินิพพานโดยใช้ความเพียรมาก
๕. ท่านผู้มีกระแสในเบื้องบน ไปสู่อกนิฏฐภพ

ในพระอนาคามี ๕ ประเภทนั้น

๑. ท่านผู้ไปเกิดในชั้นสุทธาวาส ภพใดภพหนึ่ง อยู่ยังไม่ถึงครึ่งอายุก็ปรินิพพาน (ในภพนั้น) ชื่อว่า**อันตราปรินิพพายี (อนฺตราปรินิพฺพายี)**

๒. ท่านผู้ปรินิพพานครึ่งอายุไปแล้ว ชื่อว่า**อุปหัจจปรินิพพายี (อุปหจฺจปรินิพฺพายี)**

๓. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้เกิดโดยไม่ต้องทำความเพียรมาก โดยไม่ต้องประกอบความเพียรมาก ชื่อว่า**อสังขารปรินิพพายี (อสงฺขารปรินิพฺพายี)**

๔. ท่านผู้ทำมรรคเบื้องบนให้เกิดโดยมีการทำความเพียรมาก โดยประกอบความเพียรมาก ชื่อว่า**สสังขารปรินิพพายี (สสงฺขารปรินิพฺพายี)**

๕. ท่านผู้เกิดในภพใดแล้วขึ้น (สู่ภพ) สูงขึ้นไปจากภพนั้นจนถึงอกนิฏฐภพ แล้วปรินิพพานในอกนิฏฐภพนั้น ชื่อว่า**อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี (อุทฺธํโสโต อกนิฏฺฐคามี)**

[๘๘๙] ท่านผู้ทำมรรคปัญญาที่ ๔ ให้เกิดแล้ว

๑. บางท่าน เป็น**ผู้พ้นพิเศษด้วยศรัทธา (สทฺธาวิมุตฺโต)**
๒. บางท่าน เป็น**ผู้พ้นพิเศษด้วยปัญญา (ปญฺญาวิมุตฺโต)**
๓. บางท่าน เป็น**ผู้พ้นพิเศษด้วยภาคทั้ง ๒ (อุภโตภาควิมุตฺโต)**
๔. บางท่าน เป็น**ผู้มีวิชชา ๓ ประการ (เตวิชฺโช)**
๕. บางท่าน เป็น**ผู้มีอภิญญา ๖ ประการ (ฉฬภิญฺโญ)**
๖. บางท่าน เป็น**ผู้ถึงความแตกฉานในปฏิสัมภิทา (ปฏิสมฺภิทปฺปเภทปฺปตฺโต)**

(ทุกท่าน) เป็นพระมหาขีณาสพ ซึ่งข้าพเจ้ากล่าวระบุถึงมาแล้วว่า "ก็พระอริยบุคคลท่านนี้ ในขณะแห่งมรรค ชื่อว่ากำลังถางรกชัฏนั้น ในขณะแห่งผล ชื่อว่าถางรกชัฏแล้ว เป็นพระทักขิไณยบุคคลชั้นเลิศของชาวโลกรวมทั้งเทวโลก"

เพราะเหตุที่การทำอริยปัญญาให้เกิดมีอานิสงส์มากมาย
ดังกล่าวมานี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาเครื่องเห็นแจ้ง
ควรทำความยินดีในการทำอริยปัญญานั้นให้เกิดเถิด

[๘๙๐] อนึ่ง ด้วยการพรรณนาความดังกล่าวมานี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้แสดงปัญญาภาวนาพร้อมทั้งอานิสงส์ ในวิสุทธิมรรคซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงแสดงด้วยหลักธรรมเป็นประธาน คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ไว้ในพระคาถานี้ว่า

"ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
ตั้งตนอยู่ในศีลแล้วทำสมาธิ จิต และปัญญาให้เจริญอยู่
เธอจะพึงถางรกชัฏนี้เสียได้

ปริจเฉทที่ ๒๓ ชื่อว่าปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ

ในอธิการแห่งปัญญาภาวนา ในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค
ข้าพเจ้ารจนาไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้

ว่าด้วยคำลงท้าย

[๘๙๑] ด้วยการพรรณนาความดังกล่าวมานี้ ข้าพเจ้าตั้งคาถานี้ว่า

"ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหาร
ตั้งตนอยู่ในศีลแล้วทำสมาธิ จิต และปัญญาให้เจริญอยู่
เธอจะพึงถางรกชัฏนี้เสียได้"

ได้กล่าวคำใดไว้ว่า

"บัดนี้ ข้าพเจ้าจักบรรยายความแห่งพระพุทธนิพนธ์คาถา
ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสวงหาพระคุณอันยิ่งใหญ่ตรัสวิสัชชนา
ไว้แล้วนี้ ซึ่งต่างด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ตามที่เป็นจริงต่อไป

โยคีบุคคลเหล่าใดในพระศาสนานี้ ได้รับการบรรพชา
อันหาได้แสนยากในพระศาสนาของพระชินสีห์แล้ว
แม้ต้องการความบริสุทธิ์ เมื่อไม่รู้จักทางแห่งความบริสุทธิ์
เป็นทางตรง ทางเกษม ซึ่งสงเคราะห์ด้วยศีลเป็นต้น
ตามที่เป็นจริง แม้ถึงจะเพียรพยายามอยู่ก็ตาม
จะบรรลุถึงซึ่งความบริสุทธิ์ไม่ได้

ข้าพเจ้าจักรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งมีอันไตร่ตรองถูกต้องดีแล้ว
โดยอิงอาศัยเทศนานัยของพระเถระทั้งหลายชาวมหาวิหาร
อันทำความปราโมทย์ให้แก่โยคีบุคคลเหล่านั้น
เมื่อข้าพเจ้ารจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นโดยความเคารพ
ขอสาธุชนทั้งหลายผู้ประสงค์ความบริสุทธิ์ทั้งมวล
จงใคร่ครวญดูโดยความเคารพเถิด"

วิสุทธิมรรคนี้นั้นก็เป็นอันข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วด้วยพรรณนาความดังกล่าวนี้

[๘๙๒] ก็แลในวิสุทธิมรรคนั้น

วินิจฉัยอรรถทั้งหลายต่างโดยคุณมีศีลเป็นต้นเหล่านั้นใด
เป็นวินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถานัยแห่งนิกายทั้ง ๕

วินิจฉัยนั้นพ้นจากโทษ คือความปะปนแห่งนิกายอื่นทั้งสิ้น
ข้าพเจ้านำเอาวินิจฉัยทั้งปวงนั้นมาประกาศไว้เป็นส่วนมาก เหตุใด

เพราะเหตุนั้น ความเอื้อเฟื้อในวิสุทธิมรรคนั้น
พระโยคีทั้งหลายผู้มีปัญญาหมดจด ปรารถนาวิสุทธิ จึงควรทำแท้แล

[๘๙๓] ข้าพเจ้าผู้หวังความตั้งอยู่แห่งพระสัทธรรม ได้รับคำเชื้อเชิญ
จากท่านพระสังฆปาละ ผู้เกิดในวงศ์ของภิกษุชาวมหาวิหาร
ซึ่งเป็นฝ่ายเถรวาท มีชื่อเสียงเป็นวิภัชชวาทีประเสริฐสุด
เป็นผู้มีความรุ่งเรือง มีความประพฤติสะอาดเป็นธรรมเครื่องขัดเกลา
ประกอบด้วยวินัยและอาจาระ ประกอบ (ความเพียร) ในการปฏิบัติ
มีใจประดับด้วยคุณมีขันติ โสรัจจะและเมตตา เป็นต้น
แล้วรจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ขึ้น ได้รับกองบุญใด
ด้วยเดชแห่งกองบุญนั้น ขอสรรพสัตว์จงประสบสุขเถิด

[๘๙๔] คัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้แล จบลงโดยพระบาลี ๕๘ ภาณวาร
โดยปราศจากอันตรายในที่นี้ ฉันใด
ขอมโนรถทั้งหลายที่ถึงความดีงามทุกอย่างของสัตวโลก
จงปราศจากอันตรายสำเร็จโดยเร็วพลัน ฉันนั้นเหมือนกันเทอญ

[๘๙๕] พระเถระผู้ควรจะเรียกว่า โมรัณฑเขฏกะ มีนามที่ครูทั้งหลายขนานนามให้ว่า "**พุทธโฆสะ**" ผู้ประดับด้วยศรัทธา พุทธิ และวิริยะ อันหมดจดอย่างยิ่ง ผู้เด่นด้วยคุณสมุทัย มีศีล อาจาระ อาชวะ และมัททวะ เป็นต้น ผู้สามารถในการหยั่งลงสู่ป่าชัฏ (ข้อวินิจฉัยที่ยุ่งยาก) ได้ทั้งในฝ่ายตนและในลัทธิฝ่ายอื่น ผู้ประกอบด้วยความ

เฉียบคมแห่งปัญญา ผู้มีอานุภาพแห่งญาณอันไม่ขัดข้องในคำสอนของพระศาสดา ที่จำแนกเป็นปริยัติ คือพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา ผู้เป็นนักไวยากรณ์ ผู้ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอันไพเราะเป็นเลิศ ที่ความถึงพร้อมแห่งกรณ์ ทำให้เกิดเสียงเปล่งออกมาได้สะดวก ผู้เป็นนักพูดชั้นเยี่ยม พูดได้ทั้งผูกทั้งแก้ ผู้เป็นมหากวี ผู้เป็นอลังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระชาวมหาวิหาร ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ มีความรู้อันไม่ข้องขัดในอุตตริมนุสสธรรม ซึ่งประดับไปด้วยคุณต่างๆ มีอภิญญา ๖ ประการเป็นต้น มีปฏิสัมภิทาอันแตกฉานเป็นบริวาร ผู้มีความรู้หมดจด กว้างขวาง ได้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้แล้ว

[๘๙๖] ขอคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้จงตั้งอยู่ในโลก
แสดงนัยแห่งวิสุทธิมีศีลเป็นต้น แก่เหล่ากุลบุตร
ผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก

ตราบเท่าที่พระนามว่า “พุทโธ” ขององค์
พระโลกเชษฐ์ผู้แสวงหาคุณยิ่งใหญ่ มีพระหฤทัย
บริสุทธิ์ คงที่ ยังเป็นไปอยู่ในโลกเทอญ

(วิสุทธิมรรคกถา

ข้าพเจ้ารจนาแล้วเพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชนจบแล้ว ด้วยประการฉะนี้
ก็วิสุทธิมรรคกถานี้โดยจำนวนพระบาลีมี ๕๘ ภาณวาร)

คัมภีร์วิสุทธิมรรค จบบริบูรณ์

ดรรชนี

อสาธารณนาม

หมวดธรรม

หมวด ๒

หมวด ๓

หมวด ๔

หมวด ๕

หมวด ๖

หมวด ๗

หมวด ๘

หมวด ๑๖

หมวด ๑๗

หมวด ๑๘

หมวด ๒๒

หมวด ๒๔

หมวด ๒๗

หมวด ๔๒

แปลยกร่าง

พระปริยัติธรรมธาดา (สถิตย์ ถาวโร ป.ธ.๙)

คณะบรรณกร

๑. พระมหาอุ้น ปญฺฑิโต	ป.ธ. ๙
๒. พระมหาจรัญ อุตฺตมธมฺโม	ป.ธ. ๙, ศษ.บ.
๓. พระมหาอุดม สารเมธี	ป.ธ. ๙, พธ.บ., พธ.ม.
๔. นายสมพร ประวรรณากร	ป.ธ. ๗, พม., พธ.บ., M.A.

คณะบรรณาธิการ

๑. พระราชวิสุทธิโมลี (มนู สุมโน)	ป.ธ. ๙, M.A., พ.ม.
๒. พระมหาบูรณะ ชาตเมโธ	ป.ธ. ๗, พธ.บ., พธ.ม.
๓. นายสมบูรณ์ สมนวล	ป.ธ. ๙, M.A.
๔. นายมนัส จอดพิมาย	ป.ธ. ๙, มหาอาภิธรรมิกะโท
๕. นายธานี สุวรรณประทีป	ป.ธ. ๙, ศน.ม.

แผนกคอมพิวเตอร์

นายสมควร ถ้วนนอก	น.ธ.เอก, ป.ธ. ๓, พธ.บ. (อภิธรรม)